

ISSN 1800-7007

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literature and cultural issues

Broj **3**

Izdavač

INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE
«VOJISLAV P. NIKČEVIĆ»

Redakcijski odbor

Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Svenka Savić (Novi Sad)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Žarko L. Đurović (Cetinje)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Przemysław Brom (Katowice)
Aleksandra Banjević (Podgorica)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Milica Lukić (Osijek)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Adnan Čirgić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Jelena Šušanj

Cetinje, 2009.

Ovaj broj časopisa *Lingua Montenegrina* sadrži radove s Međunarodnoga naučnog simpozijuma *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića* (ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 25. i 26. oktobar 2008).

Vjekoslav Vuković

Josip SILIĆ (Zagreb)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
UDK 811.163.4'36(497.16)

NIKČEVIĆEVA CRNOGORSKA GRAMATIKA

Nikčević je *Crnogorsku gramatiku* i zamislio i ostvario kao gramatiku crnogorskoga jezika kao sistema i crnogorskoga jezika kao standarda, tj. i kao činjenicu štokavskoga sistema i kao činjenicu posebnosti crnogorskoga jezika unutar ostalih standardnih jezika u okvirima štokavskoga sistema. Taj je suodnos crnogorskoga jezika kao sistema i crnogorskoga jezika kao standarda prikazao i u pristupu fonologiji, i u pristupu morfologiji, i u pristupu tvorbi riječi, i u pristupu sintaksi. To mu je omogućilo da razriješi, između ostaloga, problem suodnosa varijanata glasa *jat*. Varijanta *je* u crnogorskome standardnom jeziku više nije činjenica toga suodnosa. U njoj se glas *j* ponaša kao *j* koje izaziva jotaciju (usp. *žènica* prema *zjènica* i *šènica* prema *sjènica*). U skladu je s problemom crnogorskoga jezika kao sistema i crnogorskoga jezika kao standarda i njegovo gledanje na sintaksu. On joj pristupa (kako to čine suvremene sintakse) i s gledišta gramatike i s gledišta komunikacije. Na taj način omogućava da se rečenica prirodno uklopi u tekst. O tome je i o drugim problemima Nikčevićeve *Crnogorske gramatike* autor govorio na znanstvenom skupu 25. i 26. listopada 2008.

U ovome ću izlaganju govoriti o nekim dionicama Nikčevićeve *Crnogorske gramatike* i, tim povodom, o nekim rješenjima koja bi mogla pomoći da njezino drugo izdanje bude bolje. Želja mi je da izazovem konstruktivnu diskusiju.

Najprije ću ponoviti ono što sam rekao u recenziji: „Akademik je Vojislav Nikčević *Gramatiku* crnogorskoga jezika i zamislio i ostvario kao gramatiku crnogorskoga standardnog jezika, tj. kao činjenicu sociolingvističke (’etno(socio)lingvističke’, kaže on) posebnosti crnogorskoga jezika, ali je pritom uvažio i ono što je zajedničko svim

standardnim jezicima (i crnogorskomu, i hrvatskomu, i srpskomu, i bosanskomu) u ijekavskoj inačici štokavskoga sustava. Drugim riječima, držao se dijalektike suodnosa lingvističkih i sociolingvističkih zakonitosti, tj. zakonitosti koje vladaju štokavskim jezikom kao sustavom i zakonitosti koje vladaju štokavskim jezikom (štokavskim jezicima) kao standardom (standardima). To je činio i krećući se kroz povijest (dijakroniju) i krećući se kroz stanje (sinkroniju) crnogorskoga jezika. Pritom je i u jednome i u drugome slučaju pronalazio razloge koji opravdavaju izdvajanje (i) crnogorskoga jezika kao posebna standardnog jezika u okviru štokavskoga sustava.“

To sam učinio zato da još jedanput kažem (i naglasim) da crnogorski jezik nema ništa što bi bilo u suprotnosti sa štokavskim sustavom. Sve je u njemu u skladu s pravilima štokavskoga sustava. Crnogorski jezik kao činjenica štokavskoga sustava nema ni više ni manje od onoga što imaju drugi standardni jezici (hrvatski, srpski i bosanski) kao činjenice štokavskoga sustava. Svi su ti jezici lingvistički *posve isti*, a sociolingvistički *posve različiti*. Kao sociolingvističke su činjenice, tj. kao standardni jezici, nosioci povijesnih, kulturnih, književnih političkih i drugih vrijednosti, koje su, znamo, za pripadnike spomenutih standardnih jezika različite. To je i razlog zašto sve njih treba i normirati i kodificirati odvojeno. Pritom ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da su oni kao nosioci spomenutih vrijednosti i činioci (faktori) svijesti o pripadnosti naciji. (U tome nam smislu Nikčević može poslužiti kao uzor.) To treba reći i naglasiti posebno danas, kad se ti činioci (faktori) žele isključiti iz komunikacije jezicima o kojima je riječ. Sociolingvistička se pragmatika u tome smislu ne protivi adekvatnoj uzajamnoj komunikaciji pripadnika standardnih jezika o kojima je riječ. Moramo biti protiv toga da se ta komunikacija svede na komunikaciju jednim jezikom, kao što je to bilo nekada, tj. da se potare nužna razlika između štokavskoga kao sustava i standardnih jezika kao njegovih realizacija. To žele, primjerice, neki koji se bave statusom jezika država članica Europske Unije.

U vezi s onim što smo rekli o „količini“ elemenata u standardnim jezicima u okviru štokavskoga sustava moramo se posebno osvrnuti na fonološki sustav crnogorskoga jezika. Nerijetko se čuje da crnogorski jezik ima tri fonema više od drugih standardnih jezika. To nije točno. Za nj se može reći samo to da je dijelom popunio *potencijalnu mrežu* odnosa štokavskoga sustava. Učinio je to fonemima *ś* i *ž*. Oni stoje nasuprot fonemima *š* i *ž*

kao meki prema tvrdima. Tako sad (u crnogorskome jeziku) uz (su)odnos \check{z} - \check{z}' imamo i (su)odnose \check{z} - \acute{z} i \check{s} - \acute{s} . Do toga je došlo kada su, zahvaljujući novim odnosima uvjetovanim modifikacijom alternacije jata *ije//je//e//i*, glasovi *z* i *s* došli u kontakt s glasom *ɨ* kao uzročnikom jotacije. Tada je spoj *zi* dao \acute{z} i spoj *si* \acute{s} , zahvaljujući kojima je došlo do značenjskih opreka *ženica* - *ženica* i *šenica* - *šenica*. No u primjerima se tipa *zinzula* ne može govoriti o promjeni *c* u \check{z} . Ona u njima ima isključivo individualnoleksičku vrijednost. Stoga se u mreži odnosa nasuprot nezvučnome *c* ne bi smjelo stavljati zvučno \check{z} . Ono bi (zvučno \check{z}) i dalje (i u crnogorskome jeziku) moralo ostati potencijalno (zajedno s glasovima *f* i *h*). U tome bi smislu tablica nezvučnih suglasnika u opreci prema zvučnim suglasnicima trebala izgledati ovako:

Zvučni:	b	g	d	\check{z}	\check{z}'	\acute{z}	z	-	-	-	\acute{z}
Nezvučni:	p	k	t	č	ć	š	s	c	f	h	ś

a ne onako kako je dana u Crnogorskoj gramatici. U budućim će izdanjima Gramatike trebati rezultate promjena o kojima smo govorili provesti dosljedno.

Realizacijom su glasovi \acute{s} i \acute{z} postali samostalni fonemi. Dobili su i svoj fonološki i svoj morfonološki status. Time su, kao i ostali (samostalni) fonemi, dobili pravo i na svoj status u grafematici. Rečeno jednostavnijim jezikom, i oni imaju pravo na svoje grafeme (slova). Stoga bi se svugdje gdje se pojavljuju, bilo samostalno bilo u distribuciji s mekim fonemima, morali pojavljivati kao grafemi \acute{s} i \acute{z} . Tako bi *lišće* trebalo pisati *lišće*, *čišćenje* - *čišćenje*, *sadašnji* - *sadašnji*, *gušći* - *gušći*, *bješnji* (komp. od *bijesan*) - *bješnji*, *grožđe* - *grožđe*, *čežnja* - *čežnja*, *pražnjenje* - *pražnjenje* itd. Svaku bi distribuciju *šlj*, *šnj*, *žlj* i *žnj* nastalu „najmlađim ili jekavskim jotovanjem“ (kako kaže Nikčević) trebalo pisati *šlj*, *šnj*, *žlj* i *žnj* (kao što to čini Nikčević u *šljepoća*, *šnjegovi*, *ožljeda*). Pisanje „sad ovako, sad onako“ izdvaja pojave o kojima je riječ iz fonoloških i morfonoloških pravila i unosi u individualnoleksička, te tako otežava njihovo svladavanje.

Inače je pristup fonologiji crnogorskoga jezika i teorijski i metodološki onakav kakav zahtijeva suvremeno (strukturalističko) jezikoslovlje. Takav je i kada se uspostavlja odgovarajući odnos između

(susjednih) jezičnih disciplina – u ovome slučaju između fonologije i morfologije morfonologijom. Posebno je to (morfonološko) dobro obrađeno pri opisu alternacija jata *ije//je//e//i*. Takav se odnos jezičnih disciplina i jezičnih međudisciplina pretpostavlja i pri tumačenju veza između morfoloških i sintaktičkih kategorija, ali se ne imenuje. No to se ne čini ni u drugim (suvremenim) gramatikama – ni slavenskih ni neslavenskih jezika.

Morfologiju je i sintaksu Nikčević izradio ugledavši se u Hrvatsku gramatiku E. Barić i dr, koju je izdala Školska knjiga 1995. godine. U toj gramatici ima opisa morfologije koji nisu potpuno u skladu s opisima koje nam nudi suvremena teorija gramatike. Na to sam Nikčevića upozorio u recenziji njegova rukopisa, što on u fus-notama i navodi. Moje su se primjedbe odnosile posebno na poimanje osnove i nastavka te, u vezi s time, na diobu glagola i na morfo(no)loško ustrojstvo prezenta, glagolskoga pridjeva i glagolskoga priloga prema morfološkim vrstama. Iz njegovih se fus-nota može zaključiti da on moje primjedbe uvažava, ali da nema vremena po njima postupiti. Pretpostavljam da je doista to bio razlog zašto to nije učinio. Usprkos tome njegov je opis takav da mu se, isključivši ono što sam rekao, ne može ozbiljno prigovoriti. Posebno bih pohvalio njegov iscrpan, jednostavan i jasan opis uporabe padeža i glagolskih oblika. Taj opis u mnogočemu nadilazi takve opise u gramatikama hrvatskoga (pa i srpskoga i bosanskoga) jezika.

Mislim da neće biti naodmet da ipak kažem nešto od onoga što sam naveo u recenziji u vezi s osnovom i nastavcima. Možda će i to pomoći onima koji će raditi na drugome izdanju Nikčevićeve Gramatike.

U mnogim se suvremenim gramatikama hrvatskoga jezika pretpostavlja, pa i kaže, da su neke osnove – primjerice, infinitivna i prezentska – nekih glagola iste. To međutim nije istina. Infinitivna je osnova infinitivna upravo zato što joj je sadržaj sadržaj infinitiva, prezentska – prezentska upravo zato što joj je sadržaj sadržaj prezenta itd. Niti može infinitivna osnova biti prezentska niti prezentska infinitivna. **Svaki glagolski oblik ima svoju i samo svoju osnovu.** Tako infinitiv infinitivnu, prezent prezentsku, imperfekt imperfektnu, aorist aoristnu itd. Do poistovjećivanja je osnova došlo zbog neznanja njihova ustrojstva.

Tako je do poistovjećivanja infinitivne i prezentske osnove došlo zato što se pretpostavilo da osnova glagola prve vrste ima jedan morfem.

Tako se pretpostavilo da, primjerice, osnova glagola *plesti* ima samo jedan morfem – morfem *plet*. Oni koji su to pretpostavljali nisu znali da ustrojstvo glagolske osnove može biti potencijalno. Tako ustrojstvo osnove glagola *plesti* glasi *ples//t-Ø*. (Neki su, vidjevši u osnovi glagola *plesti* jedan morfem, izveli, metodološki pogrešan, zaključak da je u takvim slučajevima osnova jednaka korijenu. Ne! Niti osnova može biti korijen niti korijen osnova.)

Svaka je osnova svakoga glagolskog oblika dvomorfemska. Tako infinitivna osnova glagola *plesti* (vidjeli smo) glasi *ples//t-Ø* (*plēs-Ø* (ti)), prezentska *plet-ē-/-Ø* (*plèt-ē*-(m), *plèt-ē*-(š), *plèt-ē*-(Ø), *plèt-ē*-(mo), *plèt-ē*-(te), *plèt-Ø*-(ū), imperfektna *plet-ijā* (*plèt-ijā*-(h), *plèt-ijā*-(še), *plèt-ijā*-(še), *plèt-ijā*-(smo), *plèt-ijā*-(ste), *plèt-ijā*-(hu), aoristna (o)-*plet-o-/-e* ((o)-*plèt-o*-(h), (ö)-*plet-e*-(Ø), (ö)-*plet-e*-(Ø), (o)-*plèt-o*-(smo), (o)-*plèt-o*-(ste), (o)-*plèt-o*-(še)), imperativna *plèt-i* (*plèt-i*-(Ø), *plèt-i*-(mo), *plèt-i*-(te)), osnova glagolskoga pridjeva aktivnog *ple-o-/-l* (*plè-o*-(Ø), *plè-l*-(a), *plè-l*-(o), *plè-l*-(i), *plè-l*-(e), *plè-l*-(a)) i glagolskoga pridjeva pasivnog *plet-en* (*plèt-en*-(Ø), *plet-èn*-(a), *plet-èn*-(o), *plet-èn*-(i), *plet-èn*-(e), *plet-èn*-(a)). (Naglasak se ne stavlja na osnovu jer on nije njezino obilježje. Naglasak je obilježje riječi, odnosno, po novoj terminologiji – leksema.)

Kako vidimo, nastavak je infinitiva *-ti*, nastavci prezenta *-m*, *-š*, *-Ø*, *-mo*, *-te*, *-ū*, nastavci imperfekta *-h*, *-še*, *-še*, *smo*, *-ste*, *-hu*, nastavci aorista *-h*, *-Ø*, *-Ø*, *-smo*, *-ste*, *-še*, nastavci imperativa *-Ø*, *-mo*, *-te*, nastavci glagolskoga pridjeva aktivnog *-Ø*, *-a*, *-o*, *-i*, *-e*, *-a* i nastavci glagolskoga pridjeva pasivnog *-Ø*, *-a*, *-o*, *-i*, *-e*, *-a*. (Time smo pokazali da je osnova ono što je u riječi isto, a nastavak ono što je u riječi različito.)

Tako smo ustrojstvo glagolskih oblika prikazali racionalno, logično i ekonomično. Posebno naglašavamo *ekonomično*. Present, imperfekt i aorist dobili su šest, a imperativ tri nastavka. Glagolski je pridjev aktivni dobio onoliko nastavaka koliko ih ima pridjev. Isto toliko i glagolski pridjev pasivni. Time je rečeno po čemu su oni pridjevi, a po čemu glagolski.

U svojoj gramatici Nikčević u genitivu množine pridjeva, pridjevnih zamjenica i rednih brojeva navodi dvojake oblike – s nastavkom *-ijeh* i s nastavkom *-ih*. Isto to čini i s njihovim instrumentalom jednine te dativom, lokativom i instrumentalom množine. U njima navodi i oblike s nastavkom *-ijem* i oblike s nastavkom *-im*. Kad se rabi jedan pridjev (jednostavnosti radi i pridjevnu zamjenicu i redni broj navodim pod pojmom „pridjev“),

suvremeni znanstveni tekstovi pokazuju da su češći oblici s nastavcima *-ijeh* i *-ijem*. Kao dokaz sam uzeo primjere iz Đurovićevih i Čirgićevih tekstova. Evo ih: „Radi što veće objektivnosti smatram da je neophodno upoznati poštovane čitaoce sa sudom *kompetentnijeh* jezikoznanstvenika, *zaslužnijeh* poslenika u oblasti književnosti i nauke (...)“ i: „*Drugijem* riječima, preko naziva jezika Crnogorce su preimentovali u Srbe, što odista predstavlja lingvocid nad *crnogorskim* narodom.“

Kad se pak rabe dva i više pridjeva u susjedstvu, jedni se rabe s oblicima na *-ijeh* i *-ijem*, a drugi s oblicima na *-ih* i *-im*. Usp.: „Srbija se opredijelila za perfidno negiranje i prisvajanje *svih izvornijeh crnogorskih etničkih, duhovnih, kulturnijeh, jezičkih i državnijeh* posebnosti kao čuvara crnogorskoga nacionalnog identiteta i državnoga suvereniteta.“ i: „Zato ostaje obaveza mlađijem naraštajima da bez opterećenja i zastranjiivanja analiziraju, osvijetle i na odgovarajući način vrjednuju kapitalno djelo barda crnogorskoga jezika, koji već sada uživa veliki ugled u *filološkim* i *lingvističkim* krugovima širom Evrope.“

U tome se smislu načelno ponašaju kao Nikčević. I on rabi oblike na *-ijeh* i oblike na *-ih* te oblike na *-ijem* i oblike na *-im*. Kad pridjeve navodi pojedinačno, obično ih navodi s nastavcima na *-ijeh* i *-ijem*. Usp.: „Upravo oni ne mogu biti standardni iz *kvalitativnijeh* razloga, stoga što predstavljaju poremećen sastav *slovenskijeh* naglasaka (...)“ i: „U *jezikoslovnijem* disciplinama svaki se varijantni sistem (...) naziva dijasistemom.“ Kad ih navodi skupno, čini ono što čine i citirani autori. Usp.: „Isto tako, u fonologiji se smatra da prozodijski sistem svakog jezika sačinjava cjelokupnost *akcentatskih, intenzitetskih i tonalističkih* obilježja riječi i iskaza.“ i: „To isto vrijedi i za glasove (...) koji *svojijem individualnim fonetskim, akustičkim i tvorbenijem (artikulacijskim)* obilježjima (...) čine minimalni fonemski ili pak fonološki par.“

Možemo li na temelju toga izvesti zaključak o pravilima (ja ih smatram funkcionalnostilskima) uporabe dvojnih oblika općenito?

Tako se i citirani autori i Nikčević ponašaju i kad rabe oblike pridjeva s nastavcima *-og (-eg)* i *-oga (-ega)* te *-om (-em)*, *-omu (-emu)* i *-ome*. U svakome će slučaju norma crnogorskoga standardnog jezika o tome morati povesti računa. Ovdje moram reći ovo: Ako su takvi oblici ravnopravni, a, po meni, jesu, onda ih ne bismo smjeli proglasiti individualnostilskim, nego kolektivnostilskim, tj. funkcionalnostilskim obilježjima. Oni naime imaju samo ekspresivnu (a ne i emocionalnu) vrijednost.

No kako pristupiti dvostrukim oblicima pokaznih zamjenica *ovaj* i *ovi*, *taj* (*ta*) i *ti*, *onaj* i *oni*, *ovakav* i *ovakvi*, *ovolik* i *ovoliki*, *tolik* i *toliki*, *onolik* i *onoliki*, kako dvostrukim oblicima upitnih i neodređenih zamjenica *tko* (*kto*) i *ko*, *nitko* (*nikto*) i *niko*, *svatko* i *svako* i dr., kako dvostrukim oblicima genitiva upitne zamjenice *što* (*šta*) - *čega* i *česa* te neodređenih zamjenica *nešto* - *nečega* i *nečesa*, *ništa* - *ničega* i *ničesa* i *koješta* - *koječega* i *koječesa*, kako dvostrukim oblicima futura I. *biću* i *biti ću* te *doću* i *doći ću*? Da li i njih uključiti u funkcionalne stilove? – S obzirom na odnos crnogorskoga jezika prema svojoj prošlosti i prema dijalektalnim pojavama (taj je odnos sociolingvistički dovoljno „popustljiv“), bilo bi logično da se i oni uključe u funkcionalne stilove, ali logičnom primjenom pravila standardnoga jezika.

Jedna je od najbolje opisanih dionica Nikčevićeve Gramatike dionica o tvorbi glagola. Odlično su opisane alternacije pri obradi tvorbe svršenih glagola od nesvršenih. Tako, primjerice, alternacije tipa *-su-// -sp-// -sip-* (*posuti//pospem//posipati*). U vezi s time u nekim gramatikama hrvatskoga jezika ima dosta nedoumica.

U vezi s tvorbom (mislenih) imenica sufixsima *-ost-* i *-ot-*, za koju Nikčević kaže da je karakteristična za crnogorski jezik, treba reći ovo: Ne postoji izravna značenjska veza između njih i pridjeva od kojih se tvore. Hoće li imenica izvedena iz pridjeva *tvrd* glasiti *tvrdost*, *tvrdota*, *tvrdća* ili *tvrdina*, to ovisi o onome tko ih izvodi. Pritom moram reći to da onaj tko ih izvodi mora imati potvrdu lingvističke i sociolingvističke norme kao osoba koja na to ima pravo. U tome se smislu različitost odluka sociolingvističkih normi standardnih jezika u okviru štokavskoga sustava mora uvažavati. To kažem zato da prestanemo biti „asocijativni“ kad odlučujemo o tome što je i zašto u ovome ili onome standardnom jeziku normativno. Dakako, to se ne odnosi samo na različitost odnosa prema imenicama o kojima je riječ. Time ne želim reći da se moramo osloboditi „izama“. I to može, kad bude govora o kontaktima među spomenutim standardnim jezicima, biti razlog za uporabu „izama“: montenegrizama, kroatizama, serbizama i bosniakizama.

Da je Nikčević bio upućen u suvremenu teoriju gramatike, pokazuje i njegov pristup sintaksi crnogorskoga jezika. Taj je pristup i teorijski i metodološki prihvatljiv. Nikčević, s razlogom, luči gramatičko ustrojstvo rečenice od njezina komunikacijskog ustrojstva. Gramatičko mu ustrojstvo

čini **S** (subjekt) - **P** (predikat) - **O** (objekt) - **PO** (priložna oznaka), a komunikacijsko **T** (tema) - **R** (rema). Ono što posebno želim naglasiti jest njegovo shvaćanje sintaktičke stilistike. Sintaktička mu je stilistika problem komunikacijskoga, a ne problem gramatičkoga ustrojstva rečenice. Time potvrđuje strukturalističko-funkcionalističku tezu o gramatici kao činjenici jezika kao sustava (*Langue*) i o komunikaciji kao činjenici realizacije jezika kao sustava (*Parole*). Funkcioniranje je toga (su)odnosa posebno pokazao u opisu redoslijeda riječi (on kaže „poretka riječi“). S pravom kaže da je „poredak riječi“ u gramatičkome ustrojstvu rečenice fiksiran. U njemu, kaže, nema slobode. Kad je pak riječ o „poretku riječi“ u komunikacijskome ustrojstvu, treba, kaže, imati na umu to da postoji stilski obilježen i stilski neobilježen „poredak riječi“. Ni u stilski neobilježenome „poretku riječi“, kaže, nema slobode. Slobode ima u stilski obilježenome „poretku riječi“. Slažem se s time, ali ne i s kvalifikacijom toga „poretka“ – da je „vrlo slobodan“. Ni u stilski obilježenome „poretku riječi“ nema „velike slobode“.

I ono je što slijedi nakon uvoda u sintaktičko ustrojstvo crnogorskoga jezika vrlo dobro opisano.

U zaključku mogu reći da je crnogorski jezik Nikčevićevom Crnogorskom gramatikom dobio opis koji mu odgovara. Taj je opis i teorijski i metodološki na razini suvremenih opisa jezika. Neka nam bude na ponos.

Josip SILIĆ

NIKČEVIĆ'S GRAMMAR OF MONTENEGRIN LANGUAGE

Nikčević envisaged and wrote his *Grammar of Montenegrin Language* as a standard, i. e. as a fact appertaining to *Štokavian* language system, as well as a fact of exclusivity of *Montenegrin* language among standard languages within the *Štokavian* language system. He presented the correlation between Montenegrin language as a system and Montenegrin language as a standard in his approach to phonology, morphology, word formation and syntax, thus resolving, among other things, the problem of correlations of variants of *jat*. Variant *je* in Montenegrin standard language is not a fact of this correlation any more - *j* requires phonological change called *jotation* (e.g. *žènica* - *zjènica* and *šènica* - *sjènica*). Nikčević's consideration of syntax also reflects the issue of Montenegrin language as a system and Montenegrin language as a standard. His approach (in line with contemporary syntax) takes into consideration both grammar and communication, thus enabling natural blending of sentences into text. The autor will talked abouth abovementioned and other issues related to Nikčević's *Grammar of Montenegrin Language* at the symposium which took place 25 - 26 October 2008.

Radoslav KATIČIĆ (Beč – Zagreb)
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Institut für Slawistik der Universität Wien
UDK 061.12:929 NIKČEVIĆ V.P.

DOBROMU JUNAKU NA SPOMEN

Autor daje sjećanje na Vojislava Nikčevića, koji se kamenitom stamenošću borio za svoje znanstveno polje – montenegristiku, od početka njegova znanstvenog rada u časopisu *Jezik* do kraja života.

Pridružujem se svima koji su se okupili oko uspomene Vojislava Nikčevića, preminulog i nedavno i prerano. Pridružujem se tek nizom nevezanih riječi. Ne dotječe mi ni vremena ni snage za novi izvoran znanstveni prinos na području bliskom njegovu. A to njegovo područje doista je osobito. On se kamenitom stamenošću morao izboriti za nj, za to svoje znanstveno područje: crnogorski jezik!

Tako sam ga i upoznao, preko časopisa *Jezik* i njegova neumornog urednika Stjepana Babića. Ne sjećam se, nažalost, više kako i kojom prilikom, ali već rano sam tamo upoznao njegovo ime povezano s njegovim posebnim predmetom. Mi, hrvatski jezikoslovci, dobro znamo kako je teško bilo i koliko nam je trebalo da shvatimo što upravo jest hrvatski jezik. Još teže je bilo shvatiti što je i kako postoji crnogorski. Zato smo uvijek pažljivo čitali ono što je objavljivao Vojislav Nikčević, a nama je bilo pristupačno.

Izravnije sam ga upoznao kao stručnjak uredništva Enciklopedije Jugoslavije, kad se vodila rasprava oko natuknice Crnogorci, jezik. Crnogorsko uredništvo nije prihvatilo verziju koja je stigla iz Beograda, a iz Nikšića se predlagala druga, uredništvu također neprihvatljiva. Ti se čvorovi nisu dali tek tako prerezati, pa je na kraju Dalibor Brozović nadmoćno zalački napisao tu natuknicu. Nju je pak moralo raspraviti i oko nje uskladiti svoja mišljenja uredništvo Enciklopedije i na crnogorskoj

i na saveznoj razini. To se rješavalo na cjelodnevnom radnom sastanku u Podgorici. Tamo se i našla krhka ravnoteža u suptilnim formulacijama, pa je natuknica napokon od svih prihvaćena i objavljena.

U Podgorici sam tada i ja kao stručnjak središnjeg uredništva sudjelovao u radu te sjednice i uz rub njezina zasijedanja osobno upoznao Vojislava Nikčevića. On je budno pratio naš rad, iako ga crnogorsko uredništvo nije uključilo u taj skup. Tu se vidjelo kako mu je težak bio položaj. Sutradan je nas hrvatske sudionike toga sastanka poveo na Lovćen i tako sam se tamo rame uz rame s njim poklonio divovskoj sjeni.

Kako je vrijeme prolazilo, nisam gubio Vojislava Nikčevića iz vida. Pratio sam koliko sam mogao kako obrazlaže samosvojnost crnogorskog jezika i njegov organizacijski rad na tom području. Bilo je jasno kako su mučni bili uvjeti pod kojima je radio, a mučno je bilo i razraditi valjanu argumentaciju. A meni je opet, osim utvrđivanja nekih temeljnih činjenica, bilo teško, pa i nemoguće, išta reći o crnogorskom jeziku i osobito o njegovoj samosvojnosti. To je mogao, a i danas može, samo tko i sam rođenjem i životom pripada crnogorskomu narodu. Taj narod, i samo on, konačno će i besprizivno odlučiti o samosvojnosti svojega jezika i o njegovoj standardnoj stilizaciji.

Znao sam, dakako, da Vojislav Nikčević tu ima svoj projekt, da je to postojalo i da je on to neumorno razrađivao i izgrađivao, ali sam znao i to da će o tome hoće li to doista postati standardni crnogorski jezik odlučiti u tijeku vremena samo Crnogorci i nitko drugi. Nama tu preostaje samo da oslušujemo.

Ipak se u svim tim godinama mijenjala i razbistrivala moja slika toga predmeta. Kao profesora slavenske filologije na Sveučilištu u Beču nastavne su me obveze poticale da nastojim u širokoj sintezi obuhvatiti jezičnu, književnu i kulturnu povijest Južnih Slavena, osobito pak onih kojima je standardni jezik stiliziran prema novoštokavskom dijalektu. Tada sam поближе saznao kako Crnogorci u svojoj jezičnosti nedvojbeno imaju punoga udjela u bogatoj i poštovanja dostojnoj baštini srpske crkve i njezine književnosti, kako jezika, tako i pismene kulture, a da u doba ranoga novovjekovlja i punovrijedno sudjeluju u književnom stvaranju na ruskome crkvenoslavenskom jeziku, ali i to da su potpuno izuzeti iz kulturnoga ozračja kakvo je nastalo, pod utjecajem ruskih učitelja, na području crkvene jurisdikcije Karlovačke mitropolije. A to je ozračje u kojem je provedena

revolucionarna reforma Vuka Stefanovića Karadžića i iz kojega je izrastao srpski standardni jezik, orijentiran na šumadijsko-vojvođansku ekavsku novoštokavštinu i na kraju sve izrazitije stiliziran prema govornom uzusu izobražene beogradske sredine. Takav je razvoj tom jeziku omogućio veliku gipkost koja proizlazi iz spontanosti, dao mu je uvjerljivu autentičnost, ali ga nije približio Crnogorcima. Oni doista imaju svoju posebnu jezičnost koja nije proizašla iz te reforme i jezičnih orijentacija koje su se u Srbiji nadovezivale na nju. Standardni uzus crnogorskih pisaca i obrazovanih govornika bio je samo više ili manje tomu prilagođen.

Znao sam, dakle, da Vojislav Nikčević u svojem nastojanju ima stvarnu podlogu, onu bitnu, i znao sam, makar i mutno, odakle njemu i njegovim istomišljenicima osjećaj i na tom osjećaju zasnovano uvjerenje da imaju svoj vlastit crnogorski jezik, da im jezik nije naprosto srpski standardni, makar i s dopuštanjem da bude ijekavski. Uostalom, i osjetljivije hrvatsko uho to razabire kad god sluša naobražene Crnogorce kako govore i kad čita njihove najbolje pisce. U Beču na Sveučilištu, u knjižnici svojega Instituta za slavistiku, imao sam pod rukom prvo i izvorno izdanje Njegoševa Gorskog vijenca, Rado sam ga uzimao u ruke i čitao iz njega. Pri tome sam živo osjećao kako je taj jezik bitno drugi nego je onaj Karadžićev, premda mi je školovanjem bilo ucijepljeno suprotno shvaćanje. Znao sam dakle da ima zašto govoriti o crnogorskom jeziku bez obzira na to kakav će mu konačno biti standardni lik, da li onakav kako ga zacrtava Vojislav Nikčević ili kakav drukčiji. Bit će onaj oko kojega se na kraju okupi crnogorski narod. A kada se zbilja okupi, nitko mu se ne će moći suprotstaviti.

Kako god bilo, Vojislav Nikčević je već ostavio neizbrisiv biljeg u jezičnoj povijesti Crnogoraca. A došla su bila strašna vremena. Moj posljednji boravak u Podgorici, ona se i tada za mene tako zvala, ali ne i službeno, pokazao mi je kako užas koji se sprema provire kroz sve pukotine i šavove. Putujući kroz Konavle i preko Dubrovnika ledila mi se krv jer sam, nažalost potpuno ispravno, osjećao da se krećem po budućem bojištu. Poslije doživljaja tadašnje atmosfere u Podgorici unutrašnjim sam očima vidio oko sebe kuće koje se puše spaljene. Val zloćudnoga bezumlja koji je svom silinom tada zahvatio njegovu zemlju teško je ugrozio Nikčevića i sve njegove istomišljenike. No kako su stizale vijesti o njem, za mene tada iz posve nepristupačne daljine, doznavao sam da ustraje, da ne popušta, što je značilo da nalazi i potpore i zaštite, i to me je ispunjalo divljenjem.

Na Nikčevića sam mislio i kad sam tih godina u Zagrebu sreo izgnanika Jevrema Brkovića.

Užas je prohujao, žrtve i gubitci su neprebolni. Neka potone u grotlu prošlosti, kako god se zaboraviti ne može i ne smije, a posljedice će se još dugo osjećati, bolno i mučno. Ostale su rane. No tu je sada nezavisna Crna Gora i u njoj će crnogorski narod moći sam odlučiti o svojem jeziku. A u njegovu povijest, u povijest jezika i u povijest naroda, kojim god smjerom krenula, neizbrisivo je utisnuto ime Vojislava Nikčevića.

Moj zadnji susret s njim zbio se na međunarodnom skupu o Vatroslavu Jagiću, koji se održavao u zreloj jeseni 2005. u Varaždinu. Tek se počelo osjećati kako ujutro izmaglica grize. Na nezaboravnom izletu u Međimurje za objedom Vojislav je Nikčević sjedio kraj njemačkoga slavista svjetskoga glasa i malo opuštenije i opširnije razgovarao s njim. Poslije mi je njemački kolega pristupio i vrlo ozbiljno, iz sve dubine svojega uvjerenja, rekao: „To je hrabar čovjek.”

Tomu hrabromu čovjeku u spomen napisao sam ovo nekoliko redaka.

Radoslav KATIČIĆ

IN MEMORY OF A HERO

The author looks back on life and work of Vojislav Nikčević, who fought vigorously in his scientific field - Montenegristics, from the beginning of his scientific work in the journal *Jezik* until the end of his life.

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

UDK 811.163

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ KAO PROUČAVATELJ ĆIRILOMETODSKE PROBLEMATIKE

- nacrt -

*A mene, gospodine, ne zaboravi grešnoga
no sačuvaj me sebi, da mi nije, gospodine,
žao što sam radio tebi, knezu svome
gospodinu, ako me sačuvaš grešnoga.*

Miroslavljevo evanđelje

Autorica se u radu bavi oblikovanjem nacrta za detektiranje znanstvenoga doprinosa Vojislava P. Nikčevića proučavanju ćirilometodske problematike, vrlo složenoga područja koje predstavlja najstarije razdoblje književnojezične povijesti Slavena općenito i posebice crnogorskoga naroda. Riječ je o temama vezanim uz utemeljitelje staroslavenskoga jezika - Konstantina Ćirila i Metoda, uz najstariji književni jezik Slavena, pisma kojima se taj jezik bilježio, uz staroslavensku liturgiju te jezik - zetsko / zetsko-humsku / crnogorsku redakciju staroslavenskoga jezika - najstarijih spomenika crnogorske srednjovjekovne pismenosti, prvenstveno *Miroslavljeva evanđelja* i prvih tiskanih knjiga. Većina je navedenih problema tek naznačena, dok se autorica ograničila smo na promišljanja V. Nikčevića o zetsko / zetsko-humskoj / crnogorskoj redakciji staroslavenskoga jezika.

1. Uvodna razmatranja i metodologija

Predmetom će ovoga rada biti oblikovanje nacrta za detektiranje znanstvenoga doprinosa Vojislava P. Nikčevića proučavanju ćirilometodske problematike. Kako je riječ o vrlo složenom području koje u znanstvenome radu V. P. Nikčevića obuhvaća teme vezane uz utemeljitelje staroslavenskoga jezika - Konstantina Ćirila i Metoda, potom uz najstariji književni jezik Slavena – staroslavenski, pisma kojima se taj jezik bilježio – glagoljicu i ćirilicu te uz staroslavensku liturgiju, posebice preko inkunabula, prvih tiskanih liturgijskih knjiga na području

Crne Gore, navedene ćemo probleme tek naznačiti, a ograničit ćemo se na njegova promišljanja o zetskoj / zetsko-humskoj / crnogorskoj redakciji staroslavenskoga jezika o kojoj je još Josip Hamm ustvrdio da se kao najstarija nadovezuje na staroslavenske tekstove te da u mnogočemu nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju.¹

Iako se književnopovijesna, jezičnopovijesna i uopće kulturološka problematika južnoslavenskoga srednjovjekovlja može s pravom smatrati zlatnim rudnikom za istraživača, literatura je o njoj nedostatna, a izneseni stavovi često nepodudarni i oprečni. Vojislav se Nikčević kao povjesničar južnoslavenskih jezika i književnosti prirodno uhvatio u koštac s mnogim jezikoslovnim, književnim, kulturološkim, historiografskim i inim problemima koji obilježuju navedeno razdoblje znajući da mu je za izučavanje suvremenoga stanja vlastita jezika i književnosti, a tako i ostalih slavenskih jezika i književnosti, potreban kontekst koji mogu dati samo znanja i saznanja o najstarijem književnojezičnom razdoblju slavenskih naroda. Korpus koji najsuštavnije reprezentira njegove znanstvene interese u navedenom području predstavljaju tekstovi *Zetska redakcija staroslovenskog jezika*², *Jezik izdanja Crnojevića štamparije. Kritički osvrt na neke radove*³, *O lokaciji nastanka Miroslavljeva evanđelja*⁴, *O Miroslavljevu evanđelju i oko njega*⁵, *Od kada datira staroslovenska pismenost u Crnoj Gori*⁶, *Bokotorski srednjovjekovni skriptorijumi i njihovi uticaji*⁷, *Jezik izdanja Crnojevića štamparije*,⁸ *Crnogorska/zetska*

¹ *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1963, str. 197.

² V. Nikčević, *Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*, Tom I: Od artikulacije govora do 1360. godine, Matica crnogorska, Cetinje 1993, str. 272-343. Vidi i: *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5-6, Nikšić 1982, str. 275-304.

³ *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 189-208.

⁴ *Zbornik radova sa naučnog skupa*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje 1989, str. 363-365.

⁵ *Zadarska revija*, god. 38, br. 5-6/1989, Zadar 1989, str. 45-480. Tekst je napisan povodom kritičkog izdanja Miroslavljeva evanđelja Nikole Rodića i Gordane Jovanović.

⁶ *Zbornik radova sa naučnog skupa*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje 1989, str. 366-368.

⁷ *Arhivski zapisi*, god. 1, br. 2/1994, str. 105-122.

⁸ *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 189-208.

*redakcijska pismenost*⁹ te radovi skupljeni u knjizi *Crnogorska književna raskršća: datiranja, lokacije, autorstva, etničke atribucije, veze*¹⁰ u kojima također obrađuje problematiku južnoslavenske srednjovjekovne pismenosti, crnogorsko-makedonskih književnih veza u srednjem vijeku, nastavlja se baviti *Miroslavljevim evanđeljem*, utvrđuje temeljne jezične osobine *Marijinskoga evanđelja* i daje pregled jezičnih i kulturoloških podataka vezanih uz taj kanonski spis i prostor na kojemu je nastao, pokušava dati sustavne odgovore na pitanja o pokrštavanju dukljanskih Slavena, bavi se kulturološkim svijetom *Kraljevstva Slavena*, tj. *Ljetopisom popa Dukljanina* i još mnogim drugim temama. Međutim, kao izvadak iz većega rukopisa (nedovršene *Istorije crnogorske književnosti*) posthumno su objelodanjena još dva teksta V. Nikčevića u središtu kojih je navedena problematika: *Crnogorska redakcija staroslovenskoga književnog jezika i Miroslavljevo evanđelje te Miroslavljevo evanđelje kao predstavnik crnogorske ćirilske redakcije*.¹¹

S obzirom na današnje standarde o veličini rukopisa koji možemo nazvati knjigom, nije pretjerano ustvrditi da bi se svaki od tekstova V. P. Nikčevića o navedenoj problematici mogao tretirati kao solidna knjižica, što već dovoljno govori o njegovu pristupu problemima kojima se bavio i znanstvenoj metodologiji koja u njega uvijek ima odlike interdisciplinarnosti.

Govoreći o pokrštavanju predaka današnjih južnoslavenskih naroda, cijeni da je ulazak u krug kršćanskih naroda bio životno važan za nastanak i dalji razvitak ne samo srednjovjekovne pismenosti i književnosti nego i kulture uopće – osobito na prostorima gdje su se sukobljavali interesi Rima i Carigrada pa je bilo od presudne važnosti pod čijim će se utjecajem pokrenuti književni i kulturni potencijali ondašnjih naraštaja naših predaka i hoće li se tijekom ranoga srednjeg vijeka pa i kasnije razvijati u sferi zapadnoeuropskih ili istočnoeuropskih utjecaja.

Vojislav Nikčević kao vrstan poznavalac povijesti južnoslavenskih jezika i književnosti (a onda i naroda ako se držimo drevne slavenske tradicije

⁹ V. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore “Đurđe Crnojević”, Posebna izdanja, knjiga 53, Cetinje 2004.

¹⁰ Matica crnogorska, Cetinje 1996, 227. str.

¹¹ *Lingua Montenegrina*, Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, Adnan Čirgić (ur.), 1/2008, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, Cetinje 2008, str. 53-74. Radove je priredio i prilagodio strukturi časopisa glavni urednik Adnan Čirgić.

po kojoj su jezik i narod jedno biće prema stsl. riječi *jęзыкъ*)¹² svestrano pristupa rješavanju niza problema vezanih uz *Evandelistar kneza Miroslava*, tj. *Miroslavljevo evanđelje*. Osvrćući se temeljito i kritički na proučavanja svojih prethodnika te problematike, Nikčević iznosi argumente za i protiv humske, zetske, bosanske, srpske i makedonske teorije te na osnovi toga i drugoga izvodi zaključke, pa primjerice o autorstvu toga spomenika drži da su ga pisala i ukrašavala dvojica pisara, pri čemu se tekstualni dio gotovo u cijelosti može pripisati zetskome pisaru Varsameleonu – „utemeljitelju zetskoga pravopisa crnogorske redakcije staroslovenskog jezika“¹³, dok je određeni dio ukrašavao i samo neznatno prepisivao raški dijak Gligorije – „tvorac raškog pravopisa srpske redakcije staroslovenskoga jezika“.¹⁴ Kada je riječ o mjestu i vremenu nastanka toga vrijednog ćiriličkog kodeksa koji se drži glavnim i najstarijim predstavnikom zetsko-humske redakcije, zaključuje da je mogao biti prepisan jedino u Kotoru, i to od godine 1186. do 1190.¹⁵ Suprotstavljajući ovu, kao i druge svoje teze i argumente, drukčijim stavovima, Nikčević savjesno navodi ostale autore i njihove zasluge u istraživanju i promišljanju navedenih problema. Osobito je opširno i pomno citiranje drugih istraživača koji su se bavili *Miroslavljevim evanđeljem* i crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjem vijeku. Sve su to pitanja koja se ne mogu riješiti parcijalno te im Vojislav Nikčević pristupa iz šire južnoslavenske perspektive. Uz to je njegov pristup interdisciplinarnan - koristi se lingvističkim dokazima iz staroslavenskoga jezika i njegovih južnoslavenskih redakcija, rezultatima do kojih je došao proučavanjem povijesti te povijesti likovnih umjetnosti i arhitekture.

¹² Usp. Josip Bratulić, *Glagoljica: Pismo, znak, slovo*, u: Leksikon hrvatske glagoljice, Minerva, Zagreb 1995, str. 10. Promišljanja Josipa Bratulića oslanjaju se na tumačenje da se slavenski narodi prepoznaju u jedinstvu jezika. “Oni *slove* ‘govore’, i govorom se razumiju, skupljaju, postaju *ethnos*, narod”. Takvo prepoznavanje sebe kao *ethnosa* u ideji jezika karakteristično je samo za Slavene, dok se primjerice povijesni narodi, poput Grka i Rimljana kojima je država bila više od *ethnosa*, naroda ili jezika, prepoznaju u ideji carstva.

¹³ V. P. Nikčević, *Miroslavljevo jevanđelje kao predstavnik crnogorske ćirilske redakcije*, u: *Lingua Montenegrina*, Časopis za jezikoslovnja, književna i kulturna pitanja, Adnan Čirgić (ur.), 1/2008, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, Cetinje 2008, str. 57-58.

¹⁴ V. P. Nikčević, o. c., str. 58.

¹⁵ *Zetska redakcija staroslovenskog jezika*, u: Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1993, str. 293.

2. Zetska / zetsko-humska¹⁶ / crnogorska redakcija crkvenoslavenskoga jezika¹⁷

Danas se općenito u slavenskoj filološkoj znanosti drži da redakcija označava spontano, nehotično i nenamjerno mijenjanje staroslavenskoga teksta pod utjecajem piščeva jezika ili jezika njegova kraja. Iako bi se takvoj definiciji mnogo toga moglo prigovoriti, ona je i dalje u znanstvenoj uporabi.¹⁸ Utjecaj o kojemu se govori neznatan je u onih spomenika koji ulaze u kanon staroslavenskih spisa (X. i XI. st.), dok je u mlađim staroslavenskim tekstovima redovita pojava. Uz termin redakcija usko je vezan i termin *recenzija* koji upućuje na svjesno nastojanje da se staroslavenski tekst popravi ili izmijeni. Ovi se termini uglavnom upotrebljavaju bez razlike u značenju. Tako je to i kod J. Hamma¹⁹ i Rikarda Simeona na čije se definicije oslanja V. P. Nikčević, pa kada govori o zetskoj / zetsko-humskoj redakciji i on ih upotrebljava kao sinonime.

Kada je riječ o redakcijskim tekstovima staroslavenskoga jezika, Vojislav je Nikčević zastupao tezu, izraslu uglavnom na temelju filološke (jezične i grafijske) i kulturološke analize *Mirolavljeva evanđelja* te

¹⁶ Vojislav je Nikčević u svojim znanstvenim radovima upotrebljavao termine *zetska redakcija* te, kako se vidi iz njegovih posthumno objavljenih tekstova, *crnogorska redakcija staroslovjenskog književnog jezika*, dok njegov u mnogočemu filološki uzor Josip Hamm upotrebljava termin *zetsko-humska redakcija*, koji je i danas u upotrebi u hrvatskoj filologiji, pa smo zato u podnaslovu upotrijebili sva tri termina.

¹⁷ Iz literature je bjelodano kako ni jedna dosadašnja podjela redakcija staroslavenskoga jezika nije izbjegla prigovorima. Najčešće su se dijelile na sljedeći način: češko-moravska, panonsko-slovenska, ruska, bugarsko-makedonska, hrvatsko-srpska, vlaška (Damjanović), dok su sami nazivi često drukčiji od navedenih, što svjedoči i naziv *zetska / zatsko-humska redakcija*. Evidentno je da je ovdje riječ o prostorno-jezičnom kriteriju podjele, a da u slučaju kada Hamm govori o *zatsko-humskoj redakciji* ima na umu prvenstveno podjelu utemeljenu na pismu (ćirilički crkveni tekstovi do XV. stoljeća).

¹⁸ Stjepan Damjanović upozorava kako “nije sporno da su pisari i prepisivači staroslavenskih tekstova i spontano unosili promjene, tj. osobine svojega materinskoga jezika ili jezika kraja u kojemu su djelovali, ali se spontanom ne može smatrati promjena dosljedno provedena u cijelom velikom kodeksu”. Usp. *Slovo iskona: Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb 2002, str. 121.

¹⁹ Josip Hamm pod redakcijom podrazumijeva prilagođavanje staroslavenskoga jezika i njegovih kategorija živom narodnom govoru piščeva kraja. Upozorava kako od redakcija do kojih dolazi nehotice treba razlikovati *recenzije* koje znače svjesno nastojanje da se neki tekst (ili neki tekstovi) poprave ili bilo kako prema nečemu izmijene. Usp. *Staroslavenska gramatika*, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1974, str. 189.

crnogorskih inkunabula²⁰, o samostalnosti zetske / zetsko-humske redakcije, niječući njezine veze sa srpskom tradicijom. Svoje je stavove velikim dijelom gradio oslanjajući se na spomenutoga hrvatskog filologa J. Hamma koji je u svojoj *Staroslavenskoj gramatici*²¹ ustvrdio da se „Ćirilčki crkveni tekstovi (...) dijele (do XV. st.) u tri redakcije: u zetsko-humsku, rašku i bosansku, od kojih raška ima i jednu posebnu recenziju (*resavsku*)“ kao i da se „Zetsko-humska redakcija, kao najstarija, nadovezuje na staroslavenske tekstove te da u mnogočemu nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju. Vremenski obuhvaća kraj XII i cijelo XIII st., a glavne su joj grafijske odlike: pišu se još oba nazala (iako im je uporaba nesigurna), teži se za tim da se poluglas izostavlja kad nije u jakom položaju, uvodi se (poseban) zajednički znak za ć i đ, jat se piše nisko, Ч je usko i produženo, kod Ж se gornji dio skraćuje, kod М je spojnica visoka te ne doseže do donje crte, a kod И je prečka ravna i nestalna (sad viša, sad niže)²², a glavnim i najstarijim spomenikom te redakcije, oslanjajući se na St. M. Kuljbakina i Josipa Vranu, drži *Miroslavljevo evanđelje* s kraja XII. stoljeća i *Povelju bosanskoga bana Kulina* iz 1189. godine.

V. Nikčević u svojoj definiciji navodi da „Crnogorska / zetska redakcija (lat. *redactio* = popravak, popravljanje) predstavlja tip staroslovenskoga jezika izgovoren na crnogorski (zetski) način. U stvari, taj tip je mahom glasovno prilagođen izgovoru prepisivača bogoslužbenijeh knjiga iz Makedonije i Bugarske na području poznosrednjovjekovne Crne Gore (Zete/Duklje) za potrebe širenja pravoslavlja u njoj. Obuhvata vrijeme 1183-1360. godišta, kada se nalazila pod srpskom nemanjićkom upravom kao država u državi. Nastala je u javnoj dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru kao najstarija ćiriljska redakcija na štokavštini

²⁰ Crnogorci imaju pet inkunabula: *Osmoglasnik-prvoglasnik* iz 1494, *Osmoglasnik-petoglasnik* također iz 1494, *Psaltir* iz 1495, *Trebnik* iz 1496. te *Četvoroevanđelje* također iz 1496. Na svim crnogorskim inkunabulama stoji da su učinjene „poveljenijem“ (po zapovijedi Đurđa Crnojevića, izdanka poznate crnogorske plemićke obitelji koji je vladao Crnom Gorom od 1490. do 1496. godine, naslijedivši oca Ivana, popularnog „Ivan-bega“, utemeljitelja Bogorodičnoga samostana u Cetinju. U dvije se crnogorske inkunabule spominje da je tiskom rukovodio Makarije „ot Črniye Gori“. Uzima se da su pod njegovim rukovodstvom otisnute sve crnogorske inkunabule. U *Osmoglasniku-prvoglasniku* sam Makarije spominje da je na tiskanju radilo osam ljudi. Vidi: S. Damjanović, *Slovo iskona: Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb 2002, str. 249.

²¹ Školska knjiga, Zagreb 1974.

²² Isto, str. 197. Hamm se ovdje zapravo oslanja na podjelu Vladimira Mošina načinjenu na temelju paleografskih elemenata.

(...) te u mnogočemu nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju iz ohridske glagoljske škole Klimenta Ohridskog i Nauma. Prilikom zajedničkoga rada pisara u Nemanjinoj slovjenškoj dvorskoj kancelariji u Kotoru iz nje su se razvile srpska i bosanska redakcija staroslovjenskoga jezika. (...) Njezin glavni ćirilčki predstavnik je *Miroslavljevo jevanđelje*, a glagoljski *Marijinsko jevanđelje*. (...) Kao svojevrsan tip crnogorskoga (zetskog) književnog jezika svojega doba posjeduje određene izrazite jezičke, pravopisne i grafijske osobine u glagoljici i ćirilici kao dvama pismima kojijema se pisala. Može se nazvati i crnogorskoslovjenskim (zetskoslovjenskim) jezikom. Poslije 1360. godišta postepeno se povlači i gasi.²³

Dakle, bjelodano je kako Vojislav Nikčević polazi od teze da su kulturni fenomeni slavenskoga podrijetla s područja današnje Crne Gore prirodno uključeni u crnogorsku kulturnu povijest, a kako je riječ o definiciji sustavno oblikovanoj posljednjih godina života akademika V. P. Nikčevića, vidi se kako je sam naziv redakcije usustavio prema onima koji se upotrebljavaju u suvremenoj filologiji za slične pojave, primjerice hrvatskostaroslavenski, pa jezik zetske redakcije zove crnogorskostaroslavenskim odnosno zetskostaroslavenskim ukazujući ujedno da odnosu sastavnica crnogorsko – crkvenoslavensko prevladava ono što je crkvenoslavensko. Nužno je zapaziti da iako se uvelike oslanja na J. Hamma, Nikčević ne preuzima naziv zetsko-humska redakcija, što opravdava činjenicom da se Hum kao oblast nalazio u satavu Zete te da je u njemu crnogorska redakcija poprimila samo neke specifične crte.

Zanimljivo je da je velik broj znanstvenih tekstova Vojislava P. Nikčevića izrastao iz polemika s oponentima koji su zastupali bitno drukčije stavove. Tako je i s tekstovima o zetskoj / zetsko-humskoj / crnogorskoj redakciji u crnogorskim inkunabulama u kojima polemizira s Jasminom Grković-Mejdžor²⁴ i Aleksandrom Mladenovićem²⁵ koji su najopsežnije pisali o jeziku crnogorskih inkunabula zastupajući tezu da su e, ê i ѣ u ѡs- imali vrijednost glasa

²³ *Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje*, u: *Lingua Montenegrina*, Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, Adnan Čirgić (ur.), 1/2008, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", Cetinje 2008, str. 55.

²⁴ Vidi: J. Grković-Mejdžor, *Psaltir Crnojevića Štamparije u svjetlu resavske reforme*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXXIII, Novi Sad 1990, 83-88.

²⁵ A. Mladenović, *Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXXIV/1, 71-75.

e. Vojislav P. Nikčević suprotstavlja se takvu njihovu rezoniranju tvrdeći da „sve raspoložive vjerodostojne činjenice filološke i šire kulturološke naravi upućuju na zaključak da je vokalizam staroslavenskoga književnog jezika svih izdanja Crnojevića štamparije u Crnoj Gori kao njihovoj zavičajnoj sredini morao biti čitan na tradicionalan crnogorski način.“²⁶ Nadalje zaključuje kako navedeni autori bez ikakva „istorijskog osnova zetsku (crnogorsku) redakciju staroslavenskoga jezika izdanja Crnojevića pečatnje“ nastoje preobraziti u srpsku redakciju staroslavenskoga jezika, odnosno u srpskokrkvenoslavenski jezik tako „kao da su stari Crnogorci / Zećani / Dukljani iz vremena Crnojevića u etničkom (narodnosnom) pogledu bili Srbi, a tadašnja Crna Gora / Zeta / Duklja bila srpska zemlja i država“.²⁷ Suprotstavljajući se dakle njihovim tezama, kaže kako je tipografska djelatnost tiskara Crnojevića tiskare izrasla iz vrlo razvijene tradicije zetske prepisivačke ijekavske redakcijske škole brojnih skriptorija s obala i otoka Skadarskog jezera pa je sasvim prirodno da su u novoj tipografskoj aktivnosti prenosili takve njezine tekovine, a ukoliko je na njih stvarno postojao kakav konkretan utjecaj raškog ili resavskog pravopisa, Nikčević tvrdi kako je on bio samo formalne prirode i površan. „Zetska mitropolija kojoj su pripadali nije bila nikakvijem dubljim obavezujućijem uzusima i regulama vezana za srpsku Pečku patrijaršiju, dotle da bi je obavezivali da upotrebljava njezin službeni jezik i pravopis. Tada joj je pripadala samo de jure, ali ne i de fakto.“²⁸

Stavovi Vojislava Nikčevića koji idu u prilog samostalnosti zetske / zetsko-humske redakcije i njezine odijeljenosti od srpske uneseni su i u sveučilišni udžbenik koji je obvezatna literatura hrvatskih studenata koji uče staroslavenski jezik - *Staroslavensku / starohrvatsku čitanku* hrvatskoga jezikoslovca, paleoslavista, akademika Stjepana Damjanovića. U prilog mišljenju o odijeljenosti zetsko-humske od srpske redakcije Damjanović navodi upravo dio Nikčevićeva teksta *Jezik izdanja Crnojevića štamparije* iz zbornika *Pola milenijuma Crnojevića štamparije* iz kojega se vidi kako i V. Nikčević i njegovi oponenti J. Grković-Mejdžor i A. Mladenović svoje zaključke izvode uglavnom iz dijalektoloških zapažanja,

²⁶ V. P. Nikčević, *Jezik izdanja Crnojevića štamparije. Kritički osvrt na neke radove*, u: *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 204.

²⁷ V. P. Nikčević, o. c., str. 191.

²⁸ Isto, str. 191.

što Damjanović drži nedopustivim jer kada se govori o jeziku crnogorskih inkunabula – govori se o jeziku knjige koji je uvijek bio nešto drugo od dijalekta. Ne treba smetnuti s uma da je staroslavenski bio književni jezik svih Slavena bar u jednom razdoblju njihove povijesti ili bar na jednom dijelu njihova teritorija te da su se staroslavenski tekstovi uvijek čitali po određenim uzusima: ljudi su znali pravilo kako treba čitati *jat*, kako *jer*, i to nije bilo posve zavisno o govoru kraja u kojem se tekst čitao. Stoga Damjanović misli da je zapravo pravo pitanje koje je potrebno postaviti u ovome slučaju – je li crnogorska sredina imala svoj način izgovora staroslavenskih grafema ili je on podudaran s izgovorom u nekoj drugoj sredini ili je čak iz druge sredine došao, što nikako ne umanjuje znanstvene doprinose koje je na ovome području dao V. Nikčević, nego samo problematiku promatra iz nove perspektive. Poznato je da je najveći broj slavenskih inkunabula pisan mješavinom staroslavenskoga i narodnoga jezika, a samo bi puno preciznija istraživanja nego ona kojima se danas u filološkoj znanosti raspolaže pomogla da se odredi o kakvoj je mješavini riječ. „Vjerojatno bi se pokazalo da je u nekim slučajevima jezik staroslavenski samo blago impregniran elementima narodnoga (pa bismo tada mogli govoriti o češkostaroslavenskom, ukrajinskostaroslavenskom, crnogorskostaroslavenskom, hrvatskostaroslavenskom), u drugim je slučajevima, možda, udio narodnih elemenata veći i ne tiče se samo jedne jezične razine (pa bismo mogli govoriti npr. o crnogorsko-staroslavenskom, hrvatsko-staroslavenskom i sl).“²⁹

U prilog definiranja zetske / zetsko-humske / crnogorske redakcije crkvenoslavenskoga jezika i spomenika koje joj je moguće priključiti zanimljivo je spomenuti i tvrdnje V. Nikčevića kako su njezinim dijelom i glagoljski spomenici prepisani s tzv. staroslavenskih izvornika: *Marijinsko evanđelje* i *Grškovićeve aposto*l (s kraja XII. st.) te *Mihanovićeve aposto*l (s početka XIII. stoljeća) kao i pretpostavka da je *Kločev glagoljaš* također prepisan u Zeti krajem XII. stoljeća.³⁰ Danas je znanost pouzdano utvrdila

²⁹ S. Damjanović, *Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska*, u: Pola milenijuma Crnojevića štamparije, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 49.

³⁰ V. Nikčević, *Zetska redakcija staroslovenskog jezika*, u: Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1993, str. 303.

da *Grškovićev* i *Mihanovićev* *apostol*³¹ ulaze u korpus najstarijih liturgijskih hrvatskom glagoljicom pisanih knjiga iz *razdoblja fragmenata* (prema Eduardu Hercigonji to je razdoblje od XII. do XIV. st.). Kada je riječ o *Kločevu glagoljašu*, jezikoslovci se razilaze u ocjeni gdje je tekst napisan, pa tako jedni drže da je to bilo u Makedoniji temeljeći svoje tvrdnje na sličnosti oble glagoljice iz *Kločeva glagoljaša* s onom u sinajskim kodeksima, dok drugi autori drže da je kodeks napisan u Hrvatskoj pozivajući se na jezične podatke, primjerice promjenu *jera* u *jor* iza palatalnih suglasnika č, ž, č, žd, koja je karakteristična i za druge hrvatske rukopise. S. Damjanović zaključuje da je realno pretpostaviti kako je *Kločev glagoljaš* prepisan na hrvatskome tlu s makedonskoga predloška.³² Za *Marijinsko* je pak *četveroevanđelje* utvrđeno da je prepisivač toga kodeksa bio sa štokavskog područja i to onoga dijela gdje je vladao istočni obred. Vatroslav Jagić koji je u Petrogradu 1883. izdao taj kodeks, iscrpno je prikazao i njegov jezik te ustvrdio da je rukopis mogao nastati na hrvatskom ili srpskom području, ali zbog vokalizacije jerova (ъ>o, ъ>e) te povremenog nestajanja epentetskog l, Josip je Hamm tekst vezao uz makedonsko područje.³³

3. Zaključak

Predmetom je ovoga rada bilo oblikovanje nacрта za detektiranje znanstvenoga doprinosa Vojislava P. Nikčevića proučavanju ćirilometodske problematike. Iz samo naznačenih problema jasno je kako je riječ o vrlo složenom području koje u znanstvenome radu V. P. Nikčevića obuhvaća teme vezane uz utemeljitelje staroslavenskoga jezika – Konstantina Ćirila

³¹ *Grškovićev odlomak Apostola* spada među najstarije sačuvane slavenske tekstove *Apostola* (*Djela apostolskih*). Pisan je starom oblom glagoljicom, vjerojatno na bosanskom tlu. Četiri lista pergamene čuvaju se u Arhivu HAZU u Zagrebu. *Mihanovićev* pak odlomak *Apostola* dva su lista pergamene pisana prijelaznim tipom glagoljice, po sadržaju su skraćeni apostol, a nastali su negdje na štokavskom tlu. Čuvaju se također u Arhivu HAZU u Zagrebu. Vidi: Josip Bratulić – Stjepan Damjanović, *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, 1. svezak: VIII. – XVII. stoljeće, Veda, Križevci-Zagreb, str. 75-76. Vidi i: Mateo Žagar, *Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva (Na primjeru Grškovićeva i Mihanovićeva odlomka apostola)*, Slovo, sv. 56/57 (2006-'07), Zagreb 2008, str. 695-708.

³² *Slovo iskona: Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb 2002, str. 99.

³³ Isto, str. 77.

i Metoda, uz najstariji književni jezik Slavena, pisma kojima se taj jezik bilježio, uz staroslavensku liturgiju te jezik – zetsko / zetsko-humsku / crnogorsku redakciju staroslavenskoga jezika – najstarijih spomenika crnogorske srednjovjekovne pismenosti, prvenstveno *Miroslavljeva evanđelja* i prvih tiskanih knjiga. Većinu smo navedenih problema tek naznačili, a ograničili smo se na njegova promišljanja o zetskoj / zetsko-humskoj / crnogorskoj redakciji. Došli smo do zaključka kako presudnu ulogu u znanstvenim istraživanjima navedene problematike V. Nikčević pridaje, posebice kada je riječ o pripisivanju neke redakcije određenoj nacionalnoj kulturi, osim jezičnim kriterijima i etničkoj, narodnosnoj i nacionalnoj (kulturološkoj) pripadnosti, pa su sva njegova istraživanja interdisciplinarna što u svakom smislu povećava njihovu vrijednost u okviru nacionalne – crnogorske i slavenske filologije.

Kako i sam naslov kaže – riječ je tek o nacrtu za buduće pojedinačne, minuciozne studije o svakom od naznačenih problema jer to znanstveni opus akademika Vojislava P. Nikčevića kada je riječ o ćirilometodskoj problematici neosporno zaslužuje.

Literatura

1. Bratulić, Josip – Stjepan Damjanović, *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, 1. svezak: VIII. – XVII. stoljeće, Veda, Križevci-Zagreb 2005.
2. Bratulić, Josip, *Glagoljica: Pismo, znak, slovo*, u: Leksikon hrvatske glagoljice, Minerva, Zagreb 1995.
3. Damjanović, Stjepan, *Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska*, u: Pola milenijuma Crnojevića štamparije, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 43-51.
4. Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona: Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb 2002.
5. Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1974.
6. Lipovina, Ljiljana, *Bio-bibliografija dr Vojislava P. Nikčevića (1935 -)*, Bibliografski vjesnik, god. XXXII, br. 1-2-3/2003, Cetinje 2003, str. 233-280.
7. Nikčević, Vojislav P., *Crnogorska redakcija staroslovenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje*, u: Lingua Montenegrina, Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, Adnan Čirgić (ur.), 1/2008, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, Cetinje 2008, str. 53-57.
8. Nikčević, Vojislav P., *Jezik izdanja Crnojevića štamparije. Kritički osvrt na neke radove*, u: Pola milenijuma Crnojevića štamparije, Zbornik radova (ur. Milorad Nikčević), Zagreb 1996, str. 189-208.
9. Nikčević, Vojislav P., *Miroslavljevo jevanđelje kao predstavnik crnogorske ćirilske redakcije*, u: Lingua Montenegrina, Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, Adnan Čirgić (ur.), 1/2008, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, Cetinje 2008, str. 57-74.
10. Nikčević, Vojislav P., *Zetska redakcija staroslovenskog jezika*, u: Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica

crnogorska, Cetinje 1993, str. 272-343.

11. Nikčević, Vojislav, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesore i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5-6, Nikšić 1982, str. 275-304.
12. Žagar, Mateo, *Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva (Na primjeru Grškovićeve i Mihanovićeve odlomka apostola)*, Slovo, sv. 56/57 (2006-'07), Zagreb 2008, str. 695-708.

Milica LUKIĆ

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ - A RESEARCHER OF CYRILLO-METHODIAN ISSUES

The author of this work deals with creating of an outline for the tracking of scientific contribution by Vojislav P. Nikčević in the area of research of Cyrillo-Methodian issues, a complex area that represents the oldest period of Slavonic literary and linguistic history in general and Montenegrin literary and linguistic history in particular. These issues are connected to the founders of the Old Slavonic language – Cyril and Methodius. Issues are also connected to the oldest literary language of Old Slavs, the orthography this language was recorded in, also with Old Slavonic liturgy, and furthermore, the language - the Zetan / Zeta-Hum / Montenegrin redactions of Old Slavonic language - the oldest monument of Montenegrin medieval literacy, primarily *Miroslav's Gospel* and the first printed books. Most of the stated issues are only indicated, while the author limits herself to V. Nikčević's deliberation of the Zetan/ Zeta-Hum / Montenegrin redactions of Old Slavonic language.

Robert BOŃKOWSKI (Katovice)
Šleski univerzitet u Katovicama
UDK 811.163.4(497.16)

JEZIKOSLOVNA ISTRAŽIVANJA VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA I NJIHOVA RECEPCIJA U POLJSKOJ

Savremeno interesovanje u Poljskoj za jezičku situaciju u Crnoj Gori ima svoj početak u 90-im godinama XX. vijeka. U posljednje vrijeme u vezi sa društveno-političkim promjenama u Crnoj Gori interesovanje za crnogorski jezik raste. Za poljske slaviste, koji se interesuju za tu problematiku, naučna dostignuća Vojislava P. Nikčevića su od neprocjenjivoga značaja.

Do prve polovine 90-ih godina XX. vijeka jezik Crnogoraca bio je u Poljskoj izučavan samo u okviru zajedničkog jezika Srba (u puno manjem stepenu Hrvata – u kontestu „srpskohrvatskog“ jezika). Takvu situaciju uzrokovao je specifičan društveno-politički položaj Crne Gore nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Iako su se nakon 1990. godine republike: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina te Makedonija odvojile od Jugoslavije i odmah uvele svoje narodne jezike kao standardne, Crna Gora se, s obzirom na svoj strateški položaj (pristup Jadranu), našla u teškoj političkoj situaciji i silom prilika ostala je vjerna federativnoj ideji u strukturama SFRJ. Izučavanje crnogorskog jezika u to doba u Poljskoj nije olakšao ni usvojeni Ustav Republike Crne Gore iz 27. aprila 1992. godine, u kojem je u članu 9., *Jezik i pismo*, stajalo je da ...*U Crnoj Gori, u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora*¹.

Interesovanje za jezik Crnogoraca² započelo je u Poljskoj polovinom 90-ih godina XX. vijeka i podudaralo se s dvama činiocima, faktorima:

1) jakim razvitkom izučavanja tzv. mikrojezika, te (u većem stepenu)

¹ *Ustav Republike Crne Gore*, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 48/92.

² ...na početku još bojažljivo, ali sa znatiželjom.

2) sve jačim opravdanim težnjama i aspiracijama Crnogoraca na vlastiti jezički identitet koji se u to vrijeme objelodanjivao *u novoj normi koju je obrađivao akademik Vojislav P. Nikčević*.

Izučavanje mikrojezika vidljivo je u Poljskoj od početka devete decenije XX. vijeka. Prijelaz Poljaka iz komunizma u demokratski sistem na prijelomu 80-ih i 90-ih godina XX. vijeka, omogućio je poljskim lingvistima nesputano izučavanje jezika Kašuba, Lemka, Rusina i dr.

Dok se Crna Gora nalazila u zajedničkoj državi sa Srbijom, poljski jezikoslovci, koji su opisivali crnogorski jezik ili jezičku situaciju u Crnoj Gori, razmatrali su tu problematiku kao savremenu društvenu pojavu slično kao što su Poljaci razmatrali i razmatraju jezike kašupski, lemkovski, romski, Slovaci, Srbi i Hrvati – jezike Rusina, Austrijanci, Slovaci te Mađari – jezik gradišćanskih Hrvata.

Situacija se promijenila 2006. godine kada je Crna Gora postala nezavisna država i 2007. godine, kada je osvojila Ustav, đe je uveden crnogorski jezik kao službeni: *...Službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski jezik*³. Savremeno interesovanje Poljaka za jezičku situaciju u Crnoj Gori datira početkom 90-ih godina XX. vijeka. U zadnje vrijeme u vezi s društveno-političkim promjenama u Crnoj Gori interesovanje za jezik Crnogoraca raste. Za poljske slaviste, koji proučavaju tu problematiku, istraživačka dostignuća oca, utemeljivača montenegristike, velikog rodoljuba, čovjeka velikog srca - Vojislava P. Nikčevića su neprocjenjiva. Gramatički, ortoepski, rječnički, istorijsko-etimološki, tipološki, genetski te dijalekatski radovi Profesora u najnovije vrijeme (vrijeme nazavisne Crne Gore) postaju u Poljskoj sve češće izučavani i citirani. Kako piše A. Spagińska-Pruszkak *...nieuznawanie czarnogórskiego jako samodzielnego języka powodowało, że stał się on od niedawna obiektem szerszych badań lingwistycznych, a dotychczasowe analizy wchodziły przede wszystkim w zakres dialektologii, choć w ostatnich latach również socjolingwistyki*⁴.

Kao moto – uvod u problematiku shvatanja definicije standardnog jezika, njegovo prihvatanje i aspiracija za poljske jezikoslovce koji opisuju crnogorski jezik mogla bi poslužiti konstatacija Autora *Komparativne*

³ *Ustav Crne Gore*, čl. 13 – *Jezič i pismo*, „Službeni list Crne Gore” LXIII/1.

⁴ A. Spagińska-Pruszkak, *Recenzja książki: Przemysław Brom, „Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny”*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 414.

gramatike slovjenskih jezika Włodzimierza Pianke i Emila Tokarza. Autori ne dovode u pitanje postojanje bilo kojeg jezika ili njegov naziv. Mišljenja su da je naziv jezika i njegova postulirana veća ili manja svojstvenost u odnosu na druge jezike, koja podliježe kodifikaciji, povijesno i sociološko pitanje, a nije pitanje koje trebaju rješavati jezikoslovci koji ne pripadaju dotičnom jezičkom društvu. Zadatak jezikoslovaca što ne sudjeluju neposredno u kodifikaciji novog jezika i njegove standardne norme je samo opisivanje i naučna interpretacija pojave koja nosi naziv jezika ili standardnog jezika⁵.

Crnogorskom problematikom, u još nepovoljnim vremenima za takva izučavanja, kao prva počela se baviti Agnieszka Spagińska-Pruszk sa Gdanjskog univerziteta u knjizi *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*⁶. Autorica je sa sociolingvističkog stajališta objektivno opisala tadašnju jezičku situaciju nakon raspada službenog „srpskohrvatskog“ jezika na području bivše Jugoslavije. Primijetila je takođe i crnogorski problem te blagonaklono gledala na dostignuća Vojislava P. Nikčevića, citirajući deset njegovih knjiga i članaka⁷. Istu problematiku autorica knjige pokreće npr. u članku *Sociolingvistička situacija na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika*⁸ iz 1998 g. i dr.

Iste godine na Jagiellonskom univerzitetu u Krakovu u knjizi *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku* objavljuje se članak *Sytuacja językowa w Czarnogórze*⁹ Edyte Koncewicz-Dziduch, u kojem je autorica detaljno opisala jezičku situaciju u Crnoj Gori nakon raspada SFRJ.

Veliki doprinos pručavanju crnogorskog jezika u Poljskoj jeste knjiga objavljena 2001. godine u Katovicama – *Słowiańszczyzna w*

⁵ Usp.: W. Pianka, E. Tokarz, *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, t. 1., „Śląsk”, Katowice 2000, s. 14.

⁶ A. Spagińska-Pruszk, *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.

⁷ Ibidem, s. 78.

⁸ A. Spagińska-Pruszk, *Sociolingvistička situacija na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika*, [u:] *Jezici kao kulturni identiteti*, ur. V.P. Nikčević, Crnogorski PEN Centar, Cetinje 1998, s. 35-44.

⁹ E. Koncewicz-Dziduch, *Sytuacja językowa w Czarnogórze*, [w:] *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, wyd.I, Kraków 1999. s.261-275.

kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura, u kojoj se našao npr. članak Piotra Tokarza *Język czarnogórski – próba standaryzacji*¹⁰. Autor članka je opisao savremeno stanje crnogorskog jezika i normativni rad nad njim, prije svega rad prof. Nikčevića. U istoj knjizi koja je bila objavljena nakon međunarodnog skupa održanog 25-27. aprila 2001. godine na Šleskom univerzitetu u Katovicama pod istim naslovom u poglavlju *Języki standardowe Słowian* tiskan je uvodni članak Emila Tokarza pod naslovom *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian w końcu XX wieku*¹¹. Autor predstavlja u njemu kodifikacijske radove u nekoliko jezika, uključujući i crnogorski jezik, te dolazi do zaključka kako su današnji Slovjeni ušli u XXI. vijek sa 18 standardnih jezika, uključujući naravno i crnogorski.

Isti autor u knjizi *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, koja je objavljena nakon međunarodnog skupa održanog 3-5. oktobra 2002. godine na Univerzitetu Adam Mickievič u Poznaniu pod istim naslovom, u članku *Dynamika rozwoju języków słowiańskich w końcu XX wieku*¹² opisao je dinamiku nastajanja slovjenkih jezika, pitajući se da li ta dinamika nastajanja novih slovjenkih država i jezika pragmatička u odnosu na integracijsku politiku Evropske unije, jer svaka od tih država namjerava u manjem ili većem dijelu postati njen član? U odgovoru na to pitanje objašnjava da se cijeli taj proces svodi na princip – ponajprije vlastiti identitet tek kasnije integracija.

Nakon 14. marta 2002. godine, kada su u Beogradu vodeće strukture SR Jugoslavije, Republike Srbije i Republike Crne Gore, uz prisustvo Visokog predstavnika Evropske unije, potpisali *Polazne temelje za preuređenje odnosa Srbije i Crne Gore*, kojima je predviđeno da SRJ ubuduće nosi naziv *Srbija i Crna Gora*, te 4. februara kad je formirana državna zajednica Srbija i Crna Gora, utemeljena na ravnopravnosti dviju država članica - države Srbije i države Crne Gore, u poljskoj slavistici sve

¹⁰ P. Tokarz, *Język czarnogórski – próba standaryzacji*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, „Śląsk“, Katowice 2001, s. 193-196.

¹¹ E. Tokarz, *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian w końcu XX wieku*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, „Śląsk“, Katowice 2001, s. 158-164.

¹² E. Tokarz, *Dynamika rozwoju języków słowiańskich w końcu XX wieku*, [u:] *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, red. B. Zieliński, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002, s. 229-237.

se češće pojavljuju opisi koji povezuju crnogorski jezik s crnogorskim narodom. Iako je sve do 2007. godine na snazi bio Ustav iz 1992. godine, u kojem je službeni jezik u Crnoj Gori bio još uvijek *srpski ijekavskoga izgovora*, problematika crnogorskog jezika bila je sve više zapažljiva. Poljski jezikoslovci počeli su objavljivati svoje radove opisujući jezičku situaciju u Crnoj Gori ne samo u Poljskoj već i u inostranstvu.

Poljski jezikoslovci opisujući crnogorski jezik izučavaju ga u širem slovenskom i evropskom kontekstu ili samo u odnosu na jezik Crnogoraca.

Prof. Emil Tokarz, baveći se problematikom dinamike razvoja jezika savremenih Slovena, opisuje takođe i crnogorski jezik. Osim već pomenutog članka, autor je objavio nekoliko drugih radova iz područja jezičkog svijeta Slovena, koji su bili objavljeni u Poljskoj i u inostranstvu. Najviše poznati radovi profesora Tokarza iz tog područja su npr.: *Nowe języki dawnej Jugosławii*¹³, *Zmierzch Jugosławii - nowe czasy, nowe języki*¹⁴, *Nova vremena novi jezici*¹⁵, *Mikrojęzyki słowiańskie - problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*¹⁶, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*¹⁷, *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian*¹⁸, *Nowosztokawskie standardy językowe*¹⁹, *Zróżnicowanie językowe*

¹³ E. Tokarz, *Nowe języki dawnej Jugosławii*, „Slava. Debatni list”, št. 2, Ljubljana 1996/97, s. 127-134.

¹⁴ E. Tokarz, *Zmierzch Jugosławii - nowe czasy, nowe języki*, [u:] *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Leszka Moszyńskiego*, red. K. Szczęśniak, H. Wątróbska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s.426-431.

¹⁵ E. Tokarz, *Nova vremena novi jezici*, [u:] „Radovi zavoda za slavensku filologiju”, zv. 32, Zagreb 1998, s. 209-214.

¹⁶ E. Tokarz, *Mikrojęzyki słowiańskie - problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*, [u:] *Nowe czasy, nowe języki. Nowe (i stare) problemy*, red. E. Jędrzejko, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 240-249.

¹⁷ E. Tokarz, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. [u:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe akty. Nowe spojrzenia. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Michałowi Blicharskiemu*, red. H. Fontański, E. Straś. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001, s. 19 - 25.

¹⁸ E. Tokarz, *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku (język – tradycja kultura*, red. E. Tokarz. Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2001, s. 157-164.

¹⁹ E. Tokarz, *Nowosztokawskie standardy językowe*, [u:] *Nadzieje i zagrożenia slawistyki i komparatystyki u progu nowego stulecia (Księga dedykowana prof. dr hab. Halinie Janaszek-Ivaničkovej)*, red. J. Zarek. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 2002, s. 490-494.

*Słowiańszczyzny w kontekście integracji Unii Europejskiej*²⁰, *Językowy świat współczesnych Słowian*²¹, *Zróżnicowanie południowosłowiańskich standardów językowych*²², *Język czarnogórski w dzisiejszej rzeczywistości językowej zróżnicowania południowej słowiańszczyzny*²³ i dr.

Ovde treba naglasiti da se oko profesora Emila Tokarza sakupilo nekoliko mlađih naučnih radnika, koji nastavljaju naučno istraživanje iz područja montenegrizike. Jedan od njih, autor ovog članka, objavio je npr. nekoliko radova iz oblasti crnogorskog jezika, identiteta Crnogoraca, njihove kulture ne samo u Poljskoj²⁴ i Crnoj Gori²⁵, nego i u Sloveniji²⁶ i Bugarskoj²⁷.

U zadnje vrijeme primijetno je takođe da su poljski slavisti počeli izučavati crnogorski jezik pomoću novijih lingvističkih metoda, kao što je npr. kognitivna lingvistika. Raduje takođe što je započeo i rad na komparatističkom prijevodu, ukazujući njegove sematičke i sintaksičke

²⁰ E. Tokarz, *Zróżnicowanie językowe Słowiańszczyzny w kontekście integracji Unii Europejskiej*, [u:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A. W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo UAM, Poznań 199-204.

²¹ E. Tokarz, *Językowy świat współczesnych Słowian*, [u:] *Świat Słowian*, Rozprawy Naukowe Wydziału Humanistyczno-Społecznego ATH nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2006, s. 290-295.

²² E. Tokarz, *Zróżnicowanie południowosłowiańskich standardów językowych*, [u:] *Knjižno in narečno besedotvorje slovenskega jezika*. Red. M. Jesenšek. Maribor 2005. s. 449-455.

²³ E. Tokarz, *Język czarnogórski w dzisiejszej rzeczywistości językowej zróżnicowania południowej słowiańszczyzny*, [u:] „*Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*”, br. 1, Cetinje 2008, s. 95-100.

²⁴ R. Bońkowski, *Słowianie Południowi i ich języki po rozpadzie Jugosławii*, [u:] *Jaka Europa?* „Świat i słowo. Filologia – Nauki społeczne – Filozofia – Teologia”, nr 2(5) 2005, red. A. Będkowska-Kopczyk.

R. Bońkowski, *Czarnogórska Cerkiew Prawosławna a kwestie językowe*, [u:] *Religijna mozaika Bałkanów*. Red. Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Ex Libris Collegii Europaei Gnesnensis, Gniezno 2008, s. 238-244.

²⁵ R. Bońkowski, *Crnogorski refleksi u Poljskoj*, [u:] *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, ur. V.P. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2005, s. 99-105.

R. Bońkowski, *Pismo Czarnogórców – historia i współczesność*, [u:] „*Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*”, br. 1, Cetinje 2008, s. 191-202.

²⁶ R. Bońkowski, *Cechy języka Czarnogórców w oficjalnym organie prasowym Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej „Лучиндан”*, [u:] „*Besedje slovenskega jezika*”, Zora 50, ur. M. Jesenšek, Maribor 2007, s. 386-392.

²⁷ R. Bońkowski, *Czarnogórcy i ich język*, [u:] „*Naučni trudove*” t. 44, knjiga 1, zbornik A. Paisijevi četenija. Ezikoznanije, Plovdivski Universitet „Paisij Hilendarskij”, Plovdiv 2006, s. 349-357.

aspekte. Krzysztof Feruga npr. je kognitivistički ukazao na odabrane aspekte gnijeva/bijesa iskazane u poljskome i crnogorskom jeziku²⁸, a Dorota Chłopek komparativno je predstavila engleske prijedloge *out* i *in* u familijarnim rečenicama prevedenim na slovenske jezike: poljski, slovenački i crnogorski²⁹.

No najveći doprinos monenegristici u Poljskoj i čast njezinom Ocu, profesoru Vojislavu P. Nikčeviću, predstavlja doktorska disertacija pod naslovom *Czarnogórski standard wobec zróżnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, objavljena pod mentorstvom E. Tokarza 2007. godine, (knjiga pod istim naslovom³⁰), autora Przemysława Broma³¹. Njegova monografija, kao prva u poljskoj slavističkoj literaturi tako opširno i iscrpno opisuje crnogorski jezik, problem njegove istorije, sociolingvističkog funkcionisanja, autonomije, standarizacije te, u manjem stepenu, legislacije³².

²⁸ K. Feruga, *Konceptualizacja gniewu w języku czarnogórskim*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 237-242.

²⁹ D. Chłopek, *Scenes with english prepositions “out” and “in” expressed in polish, Slovene and Montenegrin (selected semantic and pragmatic aspects)*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 2003-215.

³⁰ P. Brom, *Czarnogórski standard wobec zróżnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2007.

³¹ P. Brom, osim pomenute knjige, autor je nekoliko članaka objavljenih u Poljskoj i u inostranstvu iz područja montenegristike, kao što su:

- *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [u:] *Świat Słowian*, Rozprawy Naukowe Wydziału Humanistyczno-Społecznego ATH nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2006, s. 74-77;

- *Integracyjne problemy Słowian południowych na przykładzie sytuacji języka czarnogórskiego*, [u:] *Świat techniki i humanistyki*, Rozprawy Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, nr 1, red. E. Tokarz, B, Wydawnictwo Naukowe ATH, Bielsko-Biała 2007, s. 120-123;

- *Leksyka współczesnego standardu czarnogórskiego w porównaniu z leksyką słoweńska*, [u:] „Besedje slovenskega jezika”, Zora 50, ur. M. Jesenšek, Maribor 2007, s. 380- 385;

- *Współczesne europejskie tendencje językowe na przykładzie sytuacji języka czarnogórskiego*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 127-133.

³² Iscrpno o tome recenzija knjige: A. Spagińska-Pruszk, *Recenzja książki. Przemysław Brom, „Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny”*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 413-424..

Osim primarnog opisa crnogorskog jezika, u Poljskoj pojavljuju se takođe i radovi koji posredno uključuju crnogorsku problematiku u širi opis jezičkih činjenica.

O radu profesora Nikčevića u okviru političke istorije „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog“ jezika piše takođe Barbara Oczkova u svojoj knjizi *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*³³. Autorica je, u kontekstu kodifikacije samostalnih jezika baziranih na štokavskim narječjima podšetila na istoriju i problematiku normiranja jezika Crnogoraca³⁴.

Lilianna Miodońska, opisujući 2006. godine u knjizi *Współczesny standard języka serbskiego*³⁵ savremeni standard srpskoga jezika, nakon raspada zajedničkog jezika Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, u jednom od poglavlja (*Dezintegracja językowa Słowian południowych po 1990 r.*³⁶) predstavlja narcrt istorije jezika svakog od tih naroda i rad na normiranju. Opisujući crnogorski jezik autorica konstatuje da napredak radova u okviru kodifikacije i legislacije crnogorskog jezika ukazuje na činjenicu da je njegovo priznanje kao samostalnoga jezika jedino pitanje vremena.

Na aktivno propagiranje (Vojislav P. Nikčević, Radoje Radojević, Radoslav Rotković, Sretan Asanović) od kraja šezdesetih godina XX. vijeka u Crnoj Gori teze o postojanju crnogorskog jezika ukazuje takođe H. Jaroszewicz u knjigama *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*³⁷ te *Jugusłowiańskie spory o status języka serbsko-chorwackiego w latach 1901-1991*³⁸ i dr.

Interesovanje za crnogorsku problematiku postaje u Poljskoj sve veća. Bez sumnje pomaže tome nezavisnost i samostalnost crnogorske države te uvođenje crnogorskog jezika kao službenog u Crnoj Gori. Zato možemo očekivati da naučni rad profesora Vojislava P. Nikčevića ima šansu da se sve više nastavlja i kod poljskih jezikoslovaca – slavista.

³³ Usp.: B. Oczkova, *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, Wydawnictwo Lexis, Kraków 2006.

³⁴ *Ibidem*, s. 248.

³⁵ L. Miodońska, *Współczesny standard języka serbskiego*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2006, s. 69.

³⁶ *Ibidem*, s. 59-79.

³⁷ H. Jaroszewicz, *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*, Uniwersytet Opolski – Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Opole 2004.

³⁸ H. Jaroszewicz, *Jugusłowiańskie spory o status języka serbsko-chorwackiego w latach 1901-1991*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 111.

Popis citiranih radova (knjige, članci, osvrti i reagovanja) Vojislava P. Nikčevića u poljskoj jezikoslovnoj literaturi:

- *Asimilacija i disimilacija*, [u:] „Monitor”, 12. jul 1996, Podgorica, s. 40-41.
- *Bliski ali različiti*, [u:] „Monitor”, 26. januar 1996, Podgorica, s. 39-40.
- *Crnogorski narod, njegova država, nacija i kultura. Crnogorski federalisti – (neo)zelenashi*. Prilog kritici fenomenologije (programa) „sve(to)srpstva“, posebno izdanje Elemente montenegrine, Crnogorski federalistički pokret, Cetinje 1991.
- *Crnogorski pravopis*, Crnogorski PEN Centar, Biblioteka „Njegoševo pero”, Cetinje 1997.
- *Čiji je takozvani Vukov jezik?*, [u:] „Kritika”, 12, Zagreb 1970.
- *Crnogorska gramatika. Gramatika crnogorskog jezika*, Duljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2001.
- *Crna Gora u genitivu*, [u:] „Monitor”, 26. jul 1996, Podgorica, s. 44-45.
- *Crnogorski jezik*, [u:] *Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu*, Cetinje 1996, s. 91-101.
- *Crnogorski jezik. Geneza tipologija, razvoj strukturne odlike, funkcije*, t. I (od artikulacije govora do 1360. godine) Matica crnogorska, Cetinje 1993, t. II (od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1997.
- *Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i dubrovačkoj regiji. Etno(socio)lingvističke paralele*, [u:] Prvi Hrvatski slavistički kongres, Zagreb 1995.
- *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević” – Cetinje, Cetinje 2004.
- *Leksikografski poduhvat*, [u:] „Kritika”, br. 12, Zagreb 1970.
- *Ljubišina jezička kovnica*. Crnogorski PEN Centar, Cetinje 2003.
- *Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba*, [u:]

„Jezik”, knj. XVI, Zagreb 1968-1969.

- *Neka neistorijska tumačenja narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba*, [u:] „Jezik”, knj. XVII, Zagreb 196-1970.

- *O imenu Zeta (Zenta, Genta)* [u:] „Kulturno nasljeđe”, br. 1, Radovi Kulturološkog fakulteta na Cetinju, Cetinje 1985.

- *O postanku etnonima Duljani, Zečani, Crnogorci*, Cetinje 1987.

- *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika*, CDNK, Podgorica 1993.

- *Ponovo povodom nekih neistorijskih tumačenja narodnog jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba*, [u:] „Jezik”, knj. XVIII, Zagreb 1970-1971.

- *Reagovanje*, [u:] „Monitor”, 26. jul 1996, Podgorica, s. 2-3.

- *S čime je u sukobu Novosadski dogovor*, [u:] „Vjesnik u srijedu”, br. 1018, Zagreb 1971.

- *Status i problem crnogorskog jezika*, [u:] „Doclea”, br. 2, Podgorica 1994.

- *Štokavski dijasistem. Norma i kodifikacija (Poseban otisak proširenog referata s Međunarodnog naučnog skupa Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Podgorica 28-29. X. 2004)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2004.

- *Štokavski dijasistem*, Crnogorski PEN Centar, Cetinje 1998.

- *U crnogorskom Ustavu crnogorski jezik*, [u:] „Monitor”, 31. jul 1992, Podgorica.

- *Vrhunski književni jezik*, [u:] „Monitor”, 27. oktobar 1995, Podgorica, s. 43-43.

- *Vukova reforma jezika i pravopisa i Crnogorci*, [u:] „Obkleja”, br. 1, Priština 1988.

- (ur.) *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, Zbornik saopštenja s okruglog stola, Crnogorski PEN centar, Podgorica 2002.

- (ur.) *Jezici kao kulturni identiteti na području bivšeg srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998.
- (ur.) *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2005.
- *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Zbornik saopštenja, Crnogorski PEN centar – DANU, Podgorica 2004.

Bibliografija:

Bońkowski R, *Czarnogórska Cerkiew Prawosławna a kwestie językowe*, [u:] *Religijna mozaika Bałkanów*. Red. Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Ex Libris Collegii Europaei Gnesnensis, Gniezno 2008, s. 238-244.

Bońkowski R. *Czarnogórcy i ich język*, [u:] „Naučni trudove” t. 44, knjiga 1, zbornik A. Paisijevi četenija. Ezikoznanije, Plovdivski Universitet „Paisij Hilendarskij”, Plovdiv 2006, s. 349-357.

Bońkowski R., *Cechy języka Czarnogórców w oficjalnym organie prasowym Czarnogórskiej Cerkwi Prawosławnej*, „Лучинан”, [u:] „Besedje slovenskega jezika”, Zora 50, ur. M. Jesenšek, Maribor 2007, s. 386-392.

Bońkowski R., *Crnogorski refleksi u Poljskoj*, [u:] *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, ur. V.P. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje 2005, s. 99-105.

Bońkowski R., *Pismo Czarnogórców – historia i współczesność*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 191-202.

Bońkowski R., *Słowianie Południowi i ich języki po rozpadzie Jugosławii*, [u:] *Jaka Europa?* „Świat i słowo. Filologia – Nauki społeczne – Filozofia – Teologia”, nr 2(5) 2005, red. A. Będkowska-Kopczyk.

Brom P., *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [u:] *Świat Słowian*, Rozprawy Naukowe Wydziału Humanistyczno-Społecznego ATH nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2006, s. 74-77.

Brom P., *Czarnogórski standard wobec zróżnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2007.

Brom P., *Integracyjne problemy Słowian południowych na przykładzie sytuacji*

języka czarnogórskiego, [u:] *Świat techniki i humanistyki*, Rozprawy Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, nr 1, red. E. Tokarz, B, Wydawnictwo Naukowe ATH, Bielsko-Biała 2007, s. 120-123.

Brom P., *Leksyka współczesnego standardu czarnogórskiego w porównaniu z leksyką słoweńska*, [u:] „Besedje slovenskega jezika”, Zora 50, ur. M. Jesenšek, Maribor 2007, s. 380- 385.

Brom P., *Współczesne europejskie tendencje językowe na przykładzie sytuacji języka czarnogórskiego*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna ppitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 127-133

Chłopek D., *Scenes with english prepositions “out” and “in” expressed in polish, Slovene and Montenegrin (selected semantic and pragmatic aspects)*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 2003-215.

Feruga K., *Konceptualizacja gniewu w języku czarnogórskim*, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 237-242.

Koncewicz-Dziduch E., *Sytuacja językowa w Czarnogórze*, [w:] *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, wyd.I, Kraków 1999. s.261-275.

Jaroszewicz H., *Jugosłowiańskie spory o status języka serbsko-chorwackiego w latach 1901-1991*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.

Jaroszewicz H., *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*, Uniwersytet Opolski – Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Opole 2004.

Miodońska L., *Współczesny standard języka serbskiego*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2006

Oczkowa B. , *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, Wydawnictwo Lexis, Kraków 2006.

Pianka W., Tokarz E., *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, t. 1., „Słask”, Katowice 2000.

Spagińska-Pruszek A., *Recenzja książki: Przemysław Brom, „Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny”*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007, [u:] „Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja”, br. 1, Cetinje 2008, s. 413-424.

Spagińska-Pruszek A., *Sociolingvistička situacija na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika*, [u:] *Jezici kao kulturni identiteti*, ur. V.P. Nikčević, Crnogorski PEN Centar, Cetinje 1998, s. 35-44.

Spagińska-Pruszk A., *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.

Tokarz E., *Zróźnicowanie południowosłowiańskich standardów językowych*, [u:] *Knjižno in narečno besedotvorje slovenskega jezika*. Red. M. Jesenšek. Maribor 2005. s. 449-455.

Tokarz E., *Dynamika rozwoju języków słowiańskich w końcu XX wieku*, [u:] *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, red. B. Zieliński, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002, s. 229-237.

Tokarz E., *Język czarnogórski w dzisiejszej rzeczywistości językowej zróżnicowania południowej słowiańszczyzny*, [u:] „*Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*”, br. 1, Cetinje 2008, s. 95-100.

Tokarz E., *Językowy świat współczesnych Słowian*, [u:] *Świat Słowian*, Rozprawy Naukowe Wydziału Humanistyczno-Społecznego ATH nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biala 2006, s. 290-295.

Tokarz E., *Mikrojęzyki słowiańskie - problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*, [u:] *Nowe czasy, nowe języki. Nowe (i stare) problemy*, red. E. Jędrzejko, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998, s. 240-249.

Tokarz E., *Nova vremena novi jezuići*, [u:] „*Radovi zavoda za slavensku filologiju*”, zv. 32, Zagreb 1998, s. 209-214.

Tokarz E., *Nowe języki dawnej Jugosławii*, „*Slava. Debatni list*”, št. 2, Ljubljana 1996/97, s. 127-134.

Tokarz E., *Nowosztokawskie standardy językowe*, [u:] *Nadzieje i zagrożenia slawistyki i komparatystyki u progu nowego stulecia (Księga dedykowana prof. dr hab. Halinie Janaszek-Ivaničkovej)*, red. J. Zarek. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 2002, s. 490-494.

Tokarz E., *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian w końcu XX wieku*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, „*Śląsk*”, Katowice 2001, s. 158-164.

Tokarz E., *Powstawanie nowych standardów językowych u Słowian*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku (język – tradycja kultura)*, red. E. Tokarz. Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2001, s. 157-164.

Tokarz E., *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. [u:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe akty. Nowe spojrzenia. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Michałowi Blicharskiemu*, red. H. Fontański, E. Straś. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2001, s. 19 - 25.

Tokarz E., *Zmierzch Jugosławii - nowe czasy, nowe języki*, [u:] *Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Leszka Moszyńskiego*, red. K.

Szcześniak, H. Wątróbska, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998, s.426-431.

Tokarz E., *Zróżnicowanie językowe Słowiańszczyzny w kontekście integracji Unii Europejskiej*, [u:] *Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny*, red. A. W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński, Wydawnictwo UAM, Poznań 199-204.

Tokarz P., *Język czarnogórski – próba standaryzacji*, [u:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, „Słask“, Katowice 2001, s. 193-196.

Ustav Crne Gore, čl. 13 – *Jezik i pismo*, „Službeni list Crne Gore” LXIII/1.

Ustav Republike Crne Gore, “Službeni list Republike Crne Gore”, br. 48/92.

Robert BOŃKOWSKI

NIKČEVIĆ’S LINGUISTIC RESEARCHES AND THEIR RECEPTION IN POLAND

In Poland contemporary interest of language situation in Montenegro has started in the early 90’s of XX century. Nowadays this interest increases and this situation is connected with social and political changes in Montenegro. V.P. Nikčević’s academic output is invaluable for these of Polish slavists who are engaged with this problem.

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg-Novi)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 821.163.4-95(497.16)

NE DOĐOŠE NA MEGDAN JUNAČKI ili PETNAEST GODINA KOJE SU IŽELI SKAKAVCI

Akademik prof. dr. sc. Vojislav P. Nikčević nije bio nikakav zavjerenik koji okuplja istomišljenike da bi nešto proturio u nauku. On jasno kaže: "Nemam nikakve političke primisli, isključivo nastupam kao naučnik. Ako nešto nema zdravu, životnu osnovu, ne može se prihvatiti". ("Blic News", Beograd, 11. I. 2001.) Siguran u svoje argumente, Nikčević je želio da na naučnim skupovima koje su organizovali Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti i Crnogorski PEN centar vidi i čuje svoje oponente, da se sučele argumenti. Ali oni glavni oponenti uvijek su odbijali pozive, a slali u zamjenu svoje sitne satelite da pokušaju da nešto učine i da čuju što se "tamo" priča.

Akademik, prof. dr. sc. Vojislav P. Nikčević nije bio nikakav zavjerenik, koji bi skupljao istomišljenike da bi nešto proturio u nauku. On je kazao sasvim jasno: *Ako nešto nema zdravu, životnu osnovu, ne može se prihvatiti.*¹

Siguran u svoje argumente, ali i željan da ih provjeri, Nikčević je nastojao da na naučne skupove koje su organizovali: on ispred Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti te akademik Sretren Perović ispred Crnogorskog PEN-a - okupi što više eksperata iz zemlje i inostranstva, koji će ili podržati ono što je urađeno ili pomoći da se to uradi bolje. Posebno mu je bilo stalo da može da se sretne sa svojim oponentima kako bi javno sučeljavali argumente. Ali, tek povremeno bi se pojavljivao samo poneko, kao dr Marojević koji je, u stvari, stručnjak za staroruski jezik, i s kojijem smo se mi i Nikčević srijetali i na

¹ "Blic News", Beograd, 11.01 2001.

tribinama, i to baš u Nikšiću. Mi smo znali da je on, videći da se neće moći izbjeći unošenje barem slova *ś* u crnogorski alfabetar, prisvojio to slovo (!) i unio ga u svoju verziju srpske azbuke, ali pred nama on to nikada nije isticao, niti smo mi reagovali na tu besmislicu. No krčag ide na vodu dok se ne razbije. U emisiji *Tekstura* TV Montena 5. septembra 2008. sam je Marojević objasnio taj svoj kaubojski žig na ukradenoj kravi i rekao: „*Ś* postoji samo u srpskoj ćirilici i ja sam to slovo unio u srpsku azbuku. Ako neko hoće da je upotrebi, mora od mene tražiti dozvolu.“ I mi ni od toga nijesmo nikada pravili cirkus, jer cirkus je sama ta činjenica.²

Prirodno je da je na naučni skup *Jezici kao kulturni identiteti* (1997) pozvan tada vanredni član CANU dr. Branislav Ostojić, jer on je glavni lingvista te akademije. Osim toga, on je radio na srpskome pravopisu (sa Radojem Simićem)³ i na *Istoriji crnogorskog književnojezičkog izraza*, u kojoj je izložio teze koje se ne mogu braniti, pa je stoga logično što je izbjegavao konfrontaciju.⁴ Pod njegovim „crnogorskim književnojezičkim izrazom“ krije se podvarijanta srpskoga jezika. S time je zaista teško izaći na megdan naučni. Ili: on predlaže da se u našoj (i)jekavici piše *raskiseliti* mjesto *raskisjeliti*, (budući da, po njemu, *raskišeliti* ne dolazi u obzir) ili, *koštjela* a nikako *koščela*, ili, još čudnije, da se piše *rečnik* a ne *rječnik*, što znači da je po njemu Vuk pogriješio što je sastavljao *Rječnik*, a da prethodno nije pročitao njegova uputstva.

Naša je želja bila da ukrstimo argumente i s uvaženijem lingvistima, kakvi su Brozović i Ivić. Brozović se bavio problematikom crnogorskoga jezika, ne samo u vezi s tom enciklopedijskom odrednicom (natuknicom). On je još u vrijeme funkcionisanja „srpskohrvatskoga“ jezika kao službenog kazao da „treba priznati da je jugoslavenska lingvistika i književna javnost potcijenila težinu crnogorskog jezičkog problema“, priznajući da je i sam „jednostrano vrednovao taj kompleks“, naglašavajući da „nikakva teoretska klasifikaciona pojavna deskripcija ne smije služiti kao izlika

² Marojević upućuje na svoj rad *Тирпилица на раскрићу векова*, Горњи Милановац, 1991.

³ Iako je postojao srpski pravopis Pešikana i Pižurice.

⁴ Analizu ovijeh stavova izvršio je dr. Adnan Čirgić u knjizi *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, 149-160. i u radu *Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku*, Matica, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2007, str. 145-160.

kad se radi o jezičkim pravima jednog naroda“!⁵ Pišući o Brozoviću, prof. dr. Dragoje Živković je zapazio da je on, i pored svih pritisaka koji su mu onemogućavali da u *Enciklopediji* do kraja iznese svoju misao, ipak našao način da ukaže na veoma važnu činjenicu o postojanju crnogorskoga naroda: „Jezik crnogorskoga naroda je srpskohrvatski, a govori mu pripadaju štokavskome narječju ijekavskog izgovora“.⁶ Ubačio je, dakle, sintagmu *crnogorski narod*. No Brozovića su zbunjivali upravo crnogorski jezikoslovci, koji su se grabili za katedre srpskog jezika u Nikšiću, Beogradu i Novom Sadu, za funkcije u Društvu za srpskohrvatski jezik i književnost u Crnoj Gori. Zato bi i za njega i za nas bilo korisno da smo se mogli ovamo sastajati i teferičiti. Pavle Ivić, kao poznavalac komparativne slavistike, koji je pisao i o crnogorskim govorima,⁷ dobro bi nam došao da ga ukliještimo činjenicama o paralelizmima između naše i poljske fonologije i pravca našega doseljavanja s Baltika na Jadran, s obzirom na fakat da su naši prapreci živjeli na ušću Visle u Baltik, tamo će je Ptolemej našao *Venedikos kolpos* i naš plemenski savez Veleta. Kada su Goti sa Gotlanda i iz Skandinavije upadali u I. i II. stoljeću n. e. u vidu klina na to ušće, da bi se kasnije zaputili ka Ukrajini, pa preko Balkana na zapad, tada, dakle, u II. stoljeću naše ere, taj se naš savez raspao na dva dijela, pa su od istočnoga ogranka nastali ruski Vjatiči a na zapad su pošli Veleti.⁸ I ovi su Veleti naši neposredni preci, jer je, po običaju iz vremena velikijeh seoba, oko 50% njih krenulo ka Jadranu. Trautman je procijenio da je tada gustina naseljenosti u Polabljju bila 4 stanovnika na km², i da je, prema tome, tada tamo bilo ukupno oko 125.000 stanovnika.⁹

⁵ D. Brozović, *O sadašnjem času na kružnici jeziočkog sata*, Kritika, Zagreb, 1971, str. 208/209. A. Čirgić, *Jezički neprebol*, str. 143.

⁶ Prof. dr. Dragoje Živković, *Priilog pitanju razvoja crnogorske istorio-grafije*, Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja, zbornik CANU, knj. 7, Titograd, 1987, 198.

⁷ *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Crnogorski govori, zbornik CANU, 1984.

⁸ M. Rudnicki, *Najazd gocki na dorzecze Wisly okolo poczatkow naszej ery*, *Slawia Occidentalis* 22 (1962), 41-46; o Vjatičima: Вилинбахов, *Балтийские славяне и Русь*, *Slavia Occidentalis*, 22 (1962), 252-253. O Veletima u Holandiji: Mattheus, *Cronica de Trajecto et eius episcopatu*, Utreht, 1698. Hronika je iz XV. stoljeća. Ko bi to i zbog čega tamo izmišljao neke Slovene? A u pomenutoj hronici stoji: »Quod videntes Slavi, vel Holandini, & Wilti, dextras petierund & acceperunt» (Tako su ovi Sloveni, tj. Holandani i Veleti pretrpjeli mnogo zla). V. našu knjigu: *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Matica crnogorska, 1995, str. 66. Faksimil.

⁹ R. Trautmann, *Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins*, Berlin, 1950, uvodna razmatranja.

Mi smo na knjizi *Odakle su došli preci Crnogoraca* radili o svome ruhu i kruhu, pa je zato taj rad i trajao 15 godina. Knjiga je bila završena prije ovoga, nadamo se potonjega, našega rata i ponuđena zagrebačkom *Globusu*. Ministar Pavletić bio je obećao pomoć za to izdanje iz hrvatskog znanstvenoga fonda. Ali, onda se zaratilo. Recenzenti toga rukopisa bili su prof. dr. Dragoje Živković i prof. dr. Vojislav P. Nikčević. No prva knjiga Živkovićeve *Istorije crnogorskog naroda* već je bila objavljena (1989). Ali zato, u drugoj knjizi, štampanoj 1992, Živković se osvrće na postojbinu našijeh predaka u Polabliju i na plemena: Moračane, Zečane, Riječane, Cuce, Bjelice i druge.¹⁰ A prof. Nikčević u prvom broju *Kulturnog nasljeđa*, glasila novootvorenog Kulturološkog fakulteta na Cetinju (1985) objavljuje rad *O imenu Zeta (Zenta, Genta)*, pozivajući se na naša istraživanja pradomovine, objavljena 81. u diskusiji o Kulišićevoj knjizi.¹¹ Takođe, citira i naš rukopis kasnije, poslije niza peripetija, pa i brisanja teksta, objavljene pomenute knjige, poglavlje: *Polapsko-južnoslovenske onomastičke podudarnosti, s posebnim osvrtom na Crnu Goru*. Dakle, 1985. on citira rukopis objavljen tek 1995.

Ovo ističemo stoga što smo mi (ja i Nikčević) od početka smatrali da je naša fonologija u vezi sa doseljavanjem našijeh predakah, prvo sa ušća Visle preko Odre ka Labi i dalje na Zapad, i ka jugu, u vrijeme polaska Langobarda u Panoniju (IV. st.) i Lombardiju (548) kojoj su dali ime. A to povezivanje naše fonološke i plemenske strukture koja je na jugu, u simbiozi sa starincima i sušedima stvorila naš narod, bilo je činjenička podloga koja negira bilo kakvu genetsku vezu našijeh diokličanskih > zetskih > crnogorskih predakah u srednjemu vijeku! Sve naše veze nastale su tek nakon dolaska ovamo. Eto zašto u *Именику географских назива средњовековне Зете* Gavra Škrivanića¹² nema u Zeti ni jednoga ekavskoga toponima, dok se (i)jekavski, tipa Košerić, javljaju u Srbiji mnogo kasnije, isključivo usljed doseljavanja iz Crne Gore. (Košerić je krajem XIX. v. imao i eparhiju Crnogorske pravoslavne crkve!)

Vezivanje fonologije i doseljavanja imalo je puni smisao kao provjeriva činjenica, ali je predstavljalo glavni kamen spoticanja u našim velikosrpsko-crnogorskim raspravama. Ako bi se, naime, prihvatila

¹⁰ Nav. djelo, str. 10.

¹¹ *Kulturno nasljeđe*, Cetinje, 1985, 131-153. R. Rotković, *Što nam nudi građanska nauka?*, Praksa, Titograd, 1981, 4, 122-123. O ovoj našoj saradnji piše i dr. Čirgić, na osnovu kontakata s akademikom Nikčevićem (*Jezički neprebol*, 192.)

¹² Titograd, 1959. Škrivanić je bio gardijski oficir Karađorđevića.

dokumentovana činjenica da su se preci Crnogoraca doselili na Južni Jadran krajem VI. st. a Srbi i Hrvati poslije 626, što se vidi i po njihovom prvom rasporedu na Balkanu, koje konstatuje i Jireček, naglašavajući da su se Srbi zaustavili u Rasu, „daleko od mora i Dunava“, a istočna granica Hrvata bila po Porfirogenetu u X. st. na rijeci Cetini, što je prihvatio i Šišić, i po različitim titulama (*knez* u Kraljevini Vojislavljevića prema tituli *župan* u Srba i Hrvata)¹³, i po činjenici da je Crna Gora bila međunarodno priznata od strane moćnoga pape Grgura VII, 9. januara 1077, 140 godina prije nego je papa Honorije III. priznao Srbiju (1217), onda otpadaju sve bajke o tome da je Crna Gora kao država nastala raspadom Dušanovoga srpsko-grčkoga carstva. A upravo je Institut za proučavanje istorije crnogorskoga naroda, osnovan na Cetinju 1948, zasmetao Rankoviću iz dva razloga: a) što se u naslovu Instituta, a to znači i na pečatima knjiga u Institutu, pojavljuje sintagma *crnogorski narod* i b) što je Institutu postavljen zadatak da proučava čitavu hiljadugodišnju istoriju crnogorskoga naroda, a to znači i prednemanjički period. Zato je iste godine Institut ukinut a osnovan drugi, pod neutralnim nazivom Istorijski institut, zadužen da se bavi isključivo istorijom Crne Gore od 1860. naovamo, što se vidi i iz godišnjih izvještaja o radu objavljivanih u glasilu Instituta!

Pitanja postojanja Crnogoraca i njihovoga jezika uvijek su bila povezana. To se vidi iz svjedočenja o onome što se dešavalo kada su, poslije Novosadskog dogovora, dvije Matice (srpska i hrvatska) pravile *Rječnik*, toga, po Duličenku „dogovornoga jezika“, i u *Rječniku* formulisale predgovor. Na šednici u Zagrebu 20/21. II. 1967. Hrvati su predlagali da se u spisku naroda koji govore tijekom jezikom navedu i Crnogorci, što je Matica srpska odbila. U otvorenome *Pismu Matice hrvatske Upravnom odboru Matice srpske (Politika, 26. III. 1967)* stoji da ih je „iznenadilo neopozivo mišljenje nekih sudionika sastanka, u prvom redu profesora M. Stevanovića i Ž. Milisavca, da Crnogorci nisu narod i da ih u predgovoru ne valja navoditi uz Srbe i Hrvate.“

Mi smo tu borbu za crnogorski jezik započeli kritikom Novosadskog dogovora o jeziku (1954), na kojemu se o našem jeziku odlučivalo bez nas. No trebalo je vremena i hrabrosti da se s time organizovano izađe u javnost.

¹³ I F. Dvornik u londonskim komentarima Poefirogeneta (1962) piše da su Neretljani došli iz Polablja prije Srba i Hrvata. P. Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд, 1981, str. 325. Prema C. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, II, London, 1962, str. 623.

I u tome nam je pomoglo pokretanje toga pitanja na širijem prostorima. Bez toga sve se svodilo na pomen i proučavanje crnogorskih govora (iako i danas ima onih koji osporavaju čak i sintagmu *crnogorski govori*).

Zbog članka *Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija* (revija *Ovdje*, 1971), u kome smo samo izrazili neslaganje s činjenicom da se o našem jeziku raspravlja bez nas, i iznijeli logični zaključak: da inaugurisanja triju varijanata vodi neminovno i četvrtoj, a da se nijesmo ni zalagali za tu četvrtu varijantu a kamoli za crnogorski jezik, morali smo da napuštimo redakciju revije *Ovdje*. I samo zahvaljujući vješto prikrivanom crnogorstvu sekretara Izvršnog komiteta CK Veselina Đuranovića, omogućeno nam je da i dalje nesmetano objavljujemo, što je, na njegovu usmenu intervenciju, omogućeno i Dragoju Živkoviću i Vojislavu Nikčeviću.¹⁴

Uprava Udruženja književnika Crne Gore izdala je upravo u to vrijeme svoje Saopštenje o neslaganju sa Novosadskim dogovorom, čemu se energično usprotivilo Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost, ali je *Pobjeda* reagovala umjereno, obrazlažući da nijedan dogovor, pa ni Novosadski dogovor o jeziku, ne može da bude neprikosnoven do te mjere da u svjetlosti novijeh saznanja ne bi bio predmet preispitivanja, pogotovo stoga što je „sačinjen u uslovima koji se razlikuju od današnjih, ako je to bio dogovor o jeziku na kome nije bilo legitimnih predstavnika Crne Gore“.¹⁵

Tada je došlo i do rascjepa u Udruženju književnika, pa smo mi koji nijesmo pripadali srpskim radikalima osnovali Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.

Godine 1990. osnovali smo i Crnogorski PEN centar, uprkos negodovanju Srpskoga PEN-a i ministra za kulturu u Vladi Crne Gore Gojka Čelebića, koji je sebe definisao kao „vizantijskog nacionalistu“!

Naučni rad na kodifikaciji crnogorskog jezika započeo je akademik Nikčević objavljivanjem načela za tu kodifikaciju, pod naslovom *Piši kao što zboriš* (1993), u izdanju Crnogorskog društva nezavisnih književnika. U skladu s tim, objavljena je tada i *Deklaracija Crnogorskoga PEN-a*,

¹⁴ Naš članak je objavljen u *Ovdje*, god. III, br. 22, 1971. a ostavka u *Ovdje*, god. V, br. 46, 1973. Na jednoj šednici Izvršnog komiteta CK referent Drago Jovović bio je predložio da se Živković i Nikčević udalje s posla, ali je Đuranović spriječio da se to pročita i u hodniku šapnuo Jovoviću da to izbriše, što je ovaj rado i učinio.

¹⁵ Б. Пушоњић, *Црногорски језик – да или не*, Политика, 15. фебруар 1971.

a 1995. formiran Odbor za kodifikaciju crnogorskoga jezika. Na našu intervenciju ovo pitanje i ušlo i u Svjetsku deklaraciju o lingvističkim pravima u Barseloni juna 1996. Na osnovu tih načela akademik Vojislav P. Nikčević je objavio *Pravopis crnogorskog jezika*, sa rječnikom, na 470 stranica i u tiražu od 1000 primjeraka u izdanju Crnogorskog PEN centra 1997. U *Pravopisu* nije bilo ničega što već nije bilo fiksirano kao načelo u *Piši kao što zboriš. Crnogorska gramatika* istoga autora objavljena u izdanju Dukljanske akademije 2001. godine, u tiražu od 1000 primjeraka, na 588 stranica. Prva knjiga *istorije crnogorskoga jezika* objavljena je 1993. a druga 1997. u izdanju Matice crnogorske, na preko 1100 stranica. Čitava ta problematika crnogorskoga jezika bila je proventilirana na ovakvim međunarodnim lingvističkim skupovima. No, početkom 2008. godine, Država je krenula u izradu *Pravopisa* i *Gramatike* ispočetka, kao da ovi priručnici ne postoje. Iako u nauci nema stajanja, sve dok se ne napravi nešto bolje, radi se po onome što već postoji. A to bolje radi se na temelju onoga što već postoji.

Za izradu *Pravopisa* i *Gramatike* formiran je Savjet u kome nije bilo nijednoga člana onoga Savjeta PEN-a izabranoga 1995. I u tome novome Savjetu desile su se dvije neočekivane i nagle promjene. Prvo, oni koji su prihvatili obavezu da izrade *Gramatiku*, nijesu to uradili, a drugo, ti isti i neki drugi odbili su da prihvate *Pravopis*, sačinjen na osnovu načela objavljenih prije 15 godina i *Pravopisu*, objavljenom prije 11 godina, a na koji, za sve to vrijeme nijesu imali nikakve primjedbe! Time su oni, bez obzira na namjere, objektivno poduprli ono rješenje iz Ustava 1992, da u Crnoj Gori u nastavi bude i dalje *srpski jezik ijekavskog izgovora*, samo što bi se formalno zvao crnogorski. A prigovor da je ponuđeni *Pravopis* utemeljen na arhaizmima ne samo da nije tačan nego je i nemoralno hvaliti te iste specifičnosti crnogorskoga jezika u poeziji Matije Bečkovića a napadati ih u *Crnogorskom pravopisu*! Protivnici Crne Gore mogu, dakle, da pišu crnogorski, i da za to dobiju i Njegoševu nagradu, a kad mi krenemo istijem pravcem, da pišemo svojijem jezikom, te da se, prema nespornom Adelungovom i Vukovom i Nenadićevom načelu iz 1768, držimo narodnoga govora, onda je to arhaično i neprihvatljivo!

Čitav taj manevar izveden je tako kao da su neki naši lingvisti i publicisti bili zaduženi da crnogorstvuju godinama, kako bi zauzeli što bolje pozicije, i savjetovani da ne izlaze na megdan junački sa akademikom Nikčevićem, jer bi se time otkrili, s tim da se pred otvaranje nastave

Radoslav ROTKOVIĆ

crnogorskoga jezika i književnosti probude i izađu iz *trojanskoga konja* sa šajkačama i dragačevskim trubama, u borbu za *srpski jezik ijekavskoga izgovora*.

Temeo ěquos equasque troianas!

Radoslav ROTKOVIĆ

**THEY FAILED TO SHOW UP FOR THE DUEL or
FIFTEEN YEARS THE LOCUSTS HAVE DEVoured**

Academician Vojislav P. Nikčević was not a conspirator, a man who would gather his followers around him in order to get support for his ideas. He clearly states: "I have no political motives; I act only as a scientist. If something has no healthy foundation in life, it cannot be accepted". ("Blic News", Belgrade, 11 of January, 2001.) Confident in his arguments, Nikčević wanted to confront them with arguments of his opponents, in scientific conferences organized by the Institute for Montenegrin Language and Philology, Duklja Academy of Sciences and Arts and the Montenegrin PEN Center. However, the main opponents always refused the invitations and used to send their followers instead, so that they could try to achieve something there and to hear what the discussion is all about.

Przemysław BROM (Katovice)

Akademia Techniczno-Humanistyczna Bielsko-Biała

UDK 811.163.4'35(497.16)

IJEKAWICA WE WSPÓŁCZESNYM STANDARDZIE CZARNOGÓRSKIM

Na obszarze narodowego języka czarnogórskiego, zdominowanym przez wymowę ijekawską, szeroko występują elementy będące efektem procesów jotowania. Jako zjawisko typowe dla jednego języka, stanowią one o odrębności czarnogórskiego w stosunku do pozostałych standardów post-serbo-chorwackich, potwierdzają bowiem istnienie między nimi strukturalnych różnic. Niniejsze opracowanie opisuje ich znaczenie w procesie budowania tożsamości językowej użytkowników oraz różnicowania językowego na sztokawskim obszarze językowym.

W drugiej połowie ubiegłego stulecia, szczególnie w jego ostatnie dekadzie, w dyskursie publicznym coraz częściej pojawiała się problematyka narodu, szczególnie tożsamości i kultury narodowej. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy był intensywny proces powstawania nowych, niezależnych państw. Jednocześnie w państwach o ustabilizowanej sytuacji politycznej, w których proces integracji narodowej uważano dawno za zakończony, powstały nowe sposoby podkreślania i uzewnętrzniania tożsamości narodowej, tym ciekawsze, iż mające miejsce w czasie ogromnego rozwoju technologicznego, powodującego zacieranie się granic państw. Ponadto, upadek bloku komunistycznego w Europie środkowo-wschodniej i wynikające z niego procesy społeczno-polityczne spowodowały wielkie zmiany na mapie Europy. Te czynniki, jak również wiele innych, sprawiły, że problematyka narodu i jego tożsamości znalazła się w centrum zainteresowania nauki, polityki oraz w dziedzinie ogólnie pojętych stosunków międzynarodowych.¹

¹ Por. E. Tokarz: *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. W: *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*. Katowice 2001

Dominuje pogląd, że powstawanie a następnie rozwój licznych kultur narodowych jest czynnikiem wpływającym pozytywnie na rozwój cywilizacji poprzez bogactwo różnorodności, konkurencji, wzajemnych bodźców, współpracy, wzajemnego przenikania się i uzupełniania. Jednocześnie nie sposób nie dostrzec wielu zagrożeń uniemożliwiających rozwój, czy wręcz powstanie nowych kultur. Historia, szczególnie nowożytna, pokazuje, że na przestrzeni dziejów dominowała siła i zdrada, a kultury narodowe często były celem ataku. Tego typu agresja ma miejsce również współcześnie, jest jednakże bardziej subtelna i łagodniejsza, przebiega niejednokrotnie przy wykorzystaniu środków nowoczesnych technologii.

Upadek systemów totalitarnych, postępująca integracja w strukturach Unii Europejskiej, procesy globalizacyjne a nawet rozwój współczesnych środków komunikacji – wszystkie te elementy wpływały na wzbudzenie wśród społeczeństw europejskich potrzeby tożsamości narodowej. Proces ten przebiega w sposób niezwykle ciekawy na słowiańskim obszarze językowym. Większość Słowian znajdowała się w XX. wieku w strefie wpływów systemów totalitarnych. Niestety, pozostawanie pod wpływem wspólnej ideologii ograniczało możliwości rozwoju poszczególnych narodów, zawsze bowiem oznaczała ona dominację silniejszego – nawet w ramach wspólnych struktur państwowych. Szczególna sytuacja miała miejsce na sztokawskim obszarze językowym – tam bowiem jednym z kompromisów niezbędnych do funkcjonowania państwa była potrzeba zdefiniowania wspólnego języka służącego do codziennej komunikacji. Wynikające z tego nieuwzględnianie potrzeb tożsamości poszczególnych narodów musiało w efekcie doprowadzić do przemian, których efektem jest dzisiejszy obraz społeczno-polityczny Bałkanów.

Jednym z najważniejszych elementów budowania wspólnoty narodowej jest istnienie jej języka literackiego. W przypadku bliskiego podobieństwa językowego sama jego nazwa odgrywa ważną rolę w procesie budowania więzi w grupie. Za niezwykle ważny uważa się psychologiczny aspekt wykorzystywania nazwy języka w szkołach, na ulicy, w domu i pracy, co kształtuje przekonanie o odmienności grupy. Podkreśla się również znaczenie symboli narodowych, flagi, godła, waluty, folkloru, wydarzeń sportowych i innych. Aby język stał się trwałym elementem zbiorowej świadomości, musi zostać spełniony szereg warunków. Jednym z nich jest istnienie publikacji potwierdzających jego proces standaryzacji. Do nich

zaliczyć należy analizy historyczne, które w aspekcie diachronicznym i synchronicznym potwierdzają etnolingwistyczną odrębność języka, gramatykę, która stanowi naukową weryfikację jego stanu faktycznego, jak również publikacje regulujące zasady jego pisowni.

Na tym tle współczesna sytuacja językowa na sztokawskim obszarze językowym jest niezwykle skomplikowana. Mamy bowiem do czynienia z sytuacją, w której po blisko dwóch stuleciach funkcjonowania wspólnego standardu serbsko-chorwackiego/chorwacko-serbskiego doszło do upadku idei wspólnego języka. Poszczególne narody dawnej Jugosławii po upadku wspólnoty państwowej wracały do swojej odmiany języka, nadając mu nazwę narodową i czyniąc urzędowym. Istnieje zatem wspólny, ogólnosztokawski system językowy, w ramach którego funkcjonują poszczególne standardy: bośniacki, chorwacki, czarnogórski i serbski, pełniące w poszczególnych krajach funkcje języków urzędowych.

Na obszarze narodowego języka czarnogórskiego, zdominowanym przez wymowę ijekawską, szeroko występują elementy będące efektem procesów *jotowania*. Jednocześnie od czasów reformy Vuka Karadžicia za właściwe uważane były wyłącznie formy należące do ogólnej, ponadnarodowej sztokawskiej normy językowej. W związku z tym elementy narodowej normy czarnogórskiej posiadały wyłącznie status dialektalny. W latach 90-tych XX. wieku, kiedy poszczególne narody post-jugosłowiańskie powracały do swoich wariantów językowych, w Czarnogórze – pozostającej w federacji politycznej z Serbią – językiem urzędowym wciąż pozostawał serbski wymowy ijekawskiej. Czarnogórcy pisarze i publicyści nie używali form pochodzących z języka narodowego, będąc zmuszonymi do poddania się zasadom pisowni wspólnej normy, czasami też z bardziej prozaicznych powodów – preferowane było wtedy tworzenie w dialekcie *ekawskim*, niedostosowanie się do tego uniemożliwiało niejednokrotnie uzyskanie zgody na publikację dzieła. Nie bez znaczenia był również dialektalny status form czarnogórskich – twórcy chcieli uniknąć wykorzystywania elementów spoza normy językowej i wynikającego z tego obniżenia statusu literackiego dzieła.

W odróżnieniu od chorwackiego, serbskiego czy bośniackiego, na czarnogórskim terytorium językowym zdecydowanie dominuje wymowa (i)jekawska. Dlatego zagadnienie prasłowiańskiego *jat*, jego pochodzenia oraz wymowy stało się jednym z najistotniejszych elementów w procesie różnicowania językowego na obszarze sztokawskim. Jednym z badaczy

najbardziej zaangażowanych w te badania był Vojislav P. Nikčević. Udowodnił on, że *jat* nie pełniło nigdy funkcji fonemu, było wyłącznie grafemem służącym do określania różnych głosek na określonym terytorium. Dla Nikčevića rozwiązaniem językoznawczego problemu *jat* był obszar łączący Polskę, Ukrainę i Białoruś. Tam bowiem Ničević odnajduje miejsce, w którym ukształtowana została polska jakawska i jekawska, ukraińska ikawska i białoruska ekawska wymowa prasłowiańskiego *jat*.² Badania Radoslava Rotkovića³ stały się dla Nikčevića podstawą tezy, zgodnie z którą przodkowie współczesnych Czarnogórców dotarli na Bałkany z terytorium dzisiejszych wschodnich Niemiec w wyniku migracji Słowian Połabskich na Bałkany. Jednocześnie pochodzenia czarnogórskiej *ijekawicy* doszukuje się w wymowie *jat* w językach polskim i wymarłym połabskim (jedno- i dwusylabowej wymowie *jat* w czarnogórskim, por. *čovjek* i *smijeh* odpowiada dyftong *je* por. *człowiek* i *śmiech*). Według Nikčevića współczesna serbska wymowa ekawska rozwinęła się na obszarze północno-wschodniej Polski, Białorusi i Litwy (w wyniku wpływu białoruskiego *ekawizmu*). Na sąsiednim obszarze zachodnim odnajduje zaś pochodzenie chorwackiego ekawskiego dialektu kajkawskiego. Dalej na południowym zachodzie rozwija się słoweński dialekt kajkawski, na południe zaś chorwackie dialekty czakawskie i kajkawskie. W wyniku kontaktów z ukraińską *ikawicą* powstaje bośniacki dialekt ikawski, od którego pochodzi współczesny bośniacki dialekt sztokawski wymowy ikawskiej. Analiza niniejszego obszaru pozwala wysnuć Nikčevićowi tezę o ówczesnej niejednorodności dialektalnej słowiańskiego systemu językowego.⁴

Za kolejny fakt językowy o niezwykłym znaczeniu dla współczesnej sytuacji językowej uważa Nikčević szerokie występowanie na terytorium czarnogórskim fonemów *ś* i *ž*, będących efektem procesów *jotowania*.⁵ Fonemy te są elementem codziennej komunikacji na terenie Czarnogóry. Istnieje jednakże niewiele tekstów pisanych powstałych w ciągu ostatnich

² Por. V. Nikčević: *Neki karakteristični suodnosi između crnogorskoga, polapskog i poljskoga jezika*. W: V. Nikčević: *Jezikoslovne studije*. Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević” Cetinje 2004.

³ Por. np. Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca*. Onomastička istraživanja. MontEdit, Podgorica 2000.

⁴ Por. V. Nikčević: *Štokavski dijasistem*. Biblioteka „Njegoševo pero”. Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998.

⁵ Por. m.in. A. Čirgić: *Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika*. W: *Lingua Montenegrina* br 2. Cetinje 2008.

kilku dziesięcioleci, w których one występują. Powodów takiego stanu rzeczy jest kilka. Za główny uznać można trwające przez cały wiek dwudziesty procesy asymilacyjne, których celem było jak największe ujednoczenie poszczególnych języków narodowych w ramach ówczesnego standardu *serbsko-chorwackiego / chorwacko-serbskiego*.

Od czasów reformy Vuka Karadžicia za właściwe uważane były wyłącznie formy należące do ogólnej, ponadnarodowej stokawskiej normy językowej. W związku z tym elementy narodowej normy czarnogórskiej posiadały wyłącznie status dialektalny. W latach 90-tych XX. wieku, kiedy poszczególne narody post-jugosłowiańskie powracały do swoich wariantów językowych, w Czarnogórze – pozostającej w federacji politycznej z Serbią – językiem urzędowym wciąż pozostawał serbski wymowy ijekawskiej. Czarnogórcy pisarze i publicyści nie używali form pochodzących z języka narodowego, będąc zmuszonymi do poddania się zasadom pisowni wspólnej normy, czasami też z bardziej prozaicznych powodów – preferowane było wtedy tworzenie w dialekcie *ekawskim*, niedostosowanie się do tego uniemożliwiało niejednokrotnie uzyskanie zgody na publikację dzieła. Nie bez znaczenia był również dialektalny status form czarnogórskich – twórcy chcieli uniknąć wykorzystywania elementów spoza normy językowej i wynikającego z tego obniżenia statusu literackiego dzieła.

Najnowsze opracowania gramatyczne uznają fonemy *ś* i *ź* za trwałe elementy normy języka czarnogórskiego. Opiera się to na założeniu iż współczesne standardy bośniacki, chorwacki, czarnogórski oraz serbski tworzą wspólny *stokawski* system językowy, jednakże elementy posiadające status dialektalny w jednym ze standardów niekoniecznie muszą posiadać taki sam status w drugim. W świetle tego błędem jest analizowanie danego zjawiska językowego w ten sam sposób w ramach dwóch różnych struktur. Jeśli wspomniane fonemy poddać analizie poza czarnogórskim terytorium językowym, nie można im przypisać niczego więcej, niż bycie elementem o charakterze dialektalnym. Natomiast w ramach struktury standardu czarnogórskiego są po prostu one dwoma spośród 33 elementów systemu fonetycznego.

Częstotliwość występowania i neutralność stylistyczna fonemów *ś* i *ź* są najważniejszymi argumentami za ich wprowadzeniem do współczesnej normy języka czarnogórskiego. Jako zjawisko typowe dla jednego języka, głoski te stanowią o odrębności czarnogórskiego w stosunku do pozostałych standardów post-serbo-chorwackich, potwierdzają

bowiem istnienie między nimi strukturalnych różnic. Ich unormowanie we współczesnym standardzie czarnogórskim jest kolejnym krokiem w kierunku stabilizowania sytuacji na sztokawskim obszarze dialektalnym.

Bibliografia:

- Brom, P.: *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*. Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.
- *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*. Zbornik saopštenja s okruglog stola. Crnogorski PEN Centar, Podgorica 2002.
- *Crnogorski jezik bio bi najbolje rješenje*, W: *Pobjeda*, 21.10, 2006
- Ćupić, D.: *Ne postoji poseban crnogorski jezik*. W: D. Ćupić, E. Fekete, B. Terzić: *Slovo o jeziku*, Jezički poučnik, knj. 2, Beograd, 2002.
- Čirgić, A.: *Fonetsko-fonološke tazlike između zrnogorskoga i srpskog jezika*. W: *Lingua Montenegrina* br 2. Cetinje 2008.
- Čirgić, A.: *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje 2008.
- Dalewska-Greń, H.: *Języki słowiańskie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002
- Đurović. Ž.: *Crnogorski književni/standardni jezik u dijahroniji i sinhroniji*. W: *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*. Crnogorski P.E.N. Centar. Podgorica 2004
- *Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika*. Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998
- *Jezik kao domovina. Deklaracija Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika*. Doclea, br. 3. Podgorica 1994
- Kovačević, M.: *Jedan ili tri jezika? Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*. W: *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*. Sarajevo 2001

- Kurkowska, H.: *Polityka językowa a zróżnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny*. W: *Socjolingwistyka 1*, Katowice 1977
- Molas J: *Chorwacka dyskusja o statusie i nazwie języka*, W: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* nr 40\2005, Warszawa
- Nikčević, M.: *Ogledi / studije / susreti. Apologetika crnogorskog jezika*. HCDP Croatica-Montenegrina RH. Osijek 2004
- Nikčević, V.: *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom I, Matica crnogorska, Cetinje 1993
- Nikčević, V.: *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom II Od 1360 do 1995 godine, Matica crnogorska, Cetinje 1997
- Nikčević, V.: *Crnogorski pravopis*. Crnogorski PEN centar, Cetinje 1997
- Nikčević, V.: *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*. CDNK Podgorica, 1993
- Nikčević, V.: *Status i problemi crnogorskog jezika*. Doclea, br. 2, Podgorica 1994
- *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Cetinje 2005
- Oczkova, B.: *Wpływ polityki językowej w Jugosławii na normę języka chorwackiego*. W: *Bulletin de la société polonaise de linguistique*. Fasc LVIII 2002.
- Oczkova, B.: *Zagadnienia sporne w językoznawstwie chorwackim i serbskim po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego*. W: *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*. Kraków 1999
- Pulević, V., Samardžić, N.: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje za književnost i jezik, Podgorica, 2003.
- Pulević, V.: *Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji*, Zbornik radova sa naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.
- Rosi-Landi, F.: *Jezik kao rad i kao tržište*. „Rad” Belgrad, 1982

- Skerlić, J.: *Istočno ili južno narečje*. W: *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955
- Spagińska-Pruszk, A.: *Język-naród-państwo (dylematy językowe narodów Jugosławii)* W: *Riječ*, god.11, sv.1, Rijeka, 2005
- Spagińska-Pruszk, A.: *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. Gdańsk 1997
- Škiljan, D.: *Moć jezika* (wywiad), *Vreme*, br. 304, Beograd, 17. sierpnia 1996.
- Tokarz, E.: *Dynamika rozwoju języków słowiańskich końca XX w.* W: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*. Red. B. Zieliński. Wyd. Naukowe PAN. Poznań 2002
- Tokarz, E.: *Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*. W: *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, Katowice 1998
- Tokarz, E.: *Mit wspólnoty Słowian południowych i jego konsekwencje (na przykładzie narodów dawnej Jugosławii)*. W: *Rozpad mitu i języka?* Katowice 1992
- Tokarz, E.: *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. W: *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*. Katowice 2001

Przemysław BROM

**THE IJEKAV DIALECT IN THE CONTEMPORARY
MONTENEGRIN STANDARD**

The area of the Montenegrin language, which is dominated by Ijekavian pronunciation, is abundant in the elements resulting from iotization. Being typical for one language, they make Montenegrin different from the remaining Post-Serbo-Croatian standards since they confirm the existence of structural differences between the languages. This paper describes their significance in the process of constructing language identity of its users and in the language differentiation of the Shtokav language area.

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 811.163.4'373.22:58(497.16)

OSVRT NA PROBLEME CRNOGORSKE FITONIMIJE

Autor ukazuje na veoma oskudnu fitonimsku građu, koja je u Crnoj Gori samo sporadično sakupljana. Nešto malo podataka zabilježili su: Vuk Karadžić (1852), Vilotije Blečić (1959) i grupa beogradskih fitofarmakologa (1966). Pojedinačni podaci mogu se sresti i u raznim razasutim lingvističkim i etnografskim radovima, dijalektološkim rječnicima i dr. Sve je to suviše malo da bi se stekla i približno vjerna slika o narodnim nazivima biljaka u Crnoj Gori.

Višedecenijsko druženje s profesorom Vojislavom Nikčevićem, kome posvećujem ovaj prilog, postepeno je dobijalo i jednu drugu dimenziju – konkretnu saradnju na izučavanju crnogorskoga jezika. Sugerisao nam je da bi i jedan biolog – botaničar mogao da kao predmet izučavanja izabere konkretnu onomastičku temu, s obzirom na to da se po prirodi svoje struke u kontinuitetu bavi terenskim istraživanjima flore i vegetacije Crne Gore. Takva pozicija omogućila bi izvorno sakupljanje fitotoponima i zootoponima, kao i same fitonimske građe, a rezultati bi bili od koristi kako za biologiju tako i za lingvistiku. Profesor Nikčević omogućio nam je i aktivno učešće na nekoliko relevantnih lingvističkih skupova, na kojima su provjeravani i publikovani dobijeni onomastički rezultati.

Prvo smo se usmjerili na izučavanje fitotoponimije i zootoponimije, nakon čega je u koautorstvu s Novicom Samardžićem publikovan 2003. obimni leksikon *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*. Zatim smo formirali projekat *Fitonimi u Crnoj Gori*, koji je u toku i koji predstavljamo na ovom simpozijumu.

Rad na sakupljanju i proučavanju crnogorske fitonimije otežan je objektivnim problemima, najčešće nerješivim. Na jednoj strani postoje

samo oskudni literaturni izvori, često kontradiktorni i neupotrebljivi, o čemu će biti riječi u ovom referatu. A na drugoj strani, projekat je blokiran nemogućnošću sakupljanja i provjeravanja građe na samom terenu. Zbog intenzivne urbanizacije, socijalnih raslojavanja i, najblaže rečeno, demografskog haosa, izgubila su se sva obilježja klasičnog sela. Veoma je teško sresti informatora koji je u stanju da saopšti makar i pojedinačnu fitonimsku informaciju, a kamoli poveći uzorak. Degradacione procese ove vrste podsticali su, osim migracija stanovništva, još i neodgovarajući udžbenici i školski programi, mediji, jezička politika i planirano potiskivanje crnogorskog jezičkog supstrata.

Na primjeru fitonimije, koja je samo jedan djelić u kompleksu crnogorskog jezika, može se sagledati opšte stanje u ukupnoj montenegristici, u koju su spregnuti nepoznavanje problematike i razne opstrukcije. A sve to od poodavno traje.

Ne može se govoriti o istoriji izučavanja crnogorske fitonomije, jer nije bilo nijednog organizovanog poduhvata koji bi se bavio ovim problemima. Uglavnom se sve svodilo na uzgredne zabilješke pojedinih autora i parcijalne podatke u knjigama s nekim drugim sadržajima. No, ipak, da bi projekat *Fitonimi u Crnoj Gori* mogao da što temeljitije otpočne, neophodno bi bilo sakupiti što više istorijskih informacija. O tome će i biti riječi u ovom referatu.

* * *

Prvu izvornu i relevantnu fitonimsku građu iz Crne Gore sakupio je VUK STEF. KARADŽIĆ i publikovao u kapitalnom djelu *Srpski rječnik*. SIMONOVIĆ D. 1959: XVII izračunao je da je Karadžić u drugo izdanje *Rječnika* (1852) unio 1190 imena biljaka. Među njima je najveći broj onih naziva koji nijesu ubicirani, te se prema tome može smatrati da imaju široko rasprostranjenje. Analizirajući nazive biljaka za koje je Karadžić naveo da ih je sakupio u Crnoj Gori, PULEVIĆ V. 2005: 77–122 konstatovao je da je takvih imena oko 200. Među njima su kako one vrste iz autohtone flore, koje žive slobodno u prirodi, tako i one koje se uzgajaju. Najviše fitonima sakupio je u Boki Kotorskoj, Grblju, Paštrovićima i Crmnici, dok je jedan broj Karadžić ubicirao nešto uopštenijim odrednicama: „juž.“ (= južno), „prim.“ (= primorje) i „u prim.“ (= primorje). Karadžić je uložio veliki napor da što potpunije identifikuje biljke pomoću latinskih naziva,

pa je, kako to zapisuje SIMONVIĆ D. 1959: XVII, često konsultovao botaničara Andriju Volnog iz Sremskih Karlovaca. No i pored toga, Karadžić je ostavio niz pogrešnih identifikacija i otvorenih problema. Sve to ne začuđuje, jer su u to vrijeme stručna znanja o flori balkanskih zemalja bila veoma mala. Postojalo je samo Visijanijevo djelo *Flora dalmatica*, čiji je III tom izišao 1852, tj. iste godine kad i drugo izdanje Karadžićeva *Srpskog rječnika*.

Osim propusta pri identifikacijama preko latinskih naziva biljaka, Karadžić se srio i s još većim problemom, a to su homonimi i sinonimi, naročito ovi prvi. Biljke koje nije mogao da protumači preko latinskih naziva on je objašnjavao frazama, a najčešće laičkim: na crnogorskom (srpskom), njemačkom i latinskom jeziku. Većinu zeljastih biljaka opisuje sa „nekakva trava“, tj. „Art Pflanze“ i „herbae genus“, a drvenastih sa „nekakvo drvo“ ili „Art Baum“ i „arboris genus“, što ne samo da je nedovoljno za identifikaciju već često izaziva zabunu. U narodnoj nomenklaturi se sa „trava označava svaka zeljasta biljka, a u stručno-botaničkoj terminologiji isti naziv znači da konkretna biljka pripada familiji trava *Poaceae* (PULEVIĆ V. 2005: 78).

Ukazaćemo sa nekoliko primjera kako su se kasniji leksikografi odnosili prema Karadžićevoj fitonimskoj građi. Bilo da su u pitanju lingvisti ili botaničari, najčešće su nekritički preuzimali ono što je Karadžić zapisao i protumačio, te su se propusti multiplicirali i proširili kroz brojnu literaturu.

Godine 1879. pojavilo se u Zagrebu obimno leksikografsko djelo *Jugoslavenski imenik bilja* BOHUSLAVA ŠULEKA, oslonjeno na obimnu arhivsku i literaturnu građu. Autor je i sâm sabirao podatke na terenu. Iz naslova *Jugoslavenski imenik bilja*, kao i iz prve rečenice u uvodu: „Da je hrvatski i srpski jezik u opće vrlo bogat...“ vidi se koje je geografsko i jezičko područje Šulek obuhvatio svojim djelom. Najviše građe vezano je za područje Hrvatske, koja je autoru u to vrijeme bila i najpristupačnije. Za ostala *jugoslavenska* područja izvori su malobrojni, ali ipak ima nekoliko značajnih djela iz kojih je Šulek uzimao fitonimsku građu. S područja Slovenije koristio je podatke koje su ostavili J. BLEIWEIS, F. ERJAVEC, H. FREYER, J. TUŠEK i dr., a za Srbiju oslonio se na obimno djelo V. S. KARADŽIĆA, J. PANČIĆA, G. LAZIĆA, J. MIŠKOVIĆA u kojima je našao dosta srpskih naziva biljaka. Kad je u pitanju Crna Gora, Šulek ne navodi nijedan posebnii izvor osim Karadžićevog *Srpskog rječnika*, u kojemu se nalazi, kao što je već rečeno, dosta ubiciranih naziva biljaka.

Šulekovo prenošenje naziva biljaka iz Karadžićeva *Rječnika* počesto prate propusti, štamparske greške i druge nepreciznosti, što je zapazio i SIMONOVIĆ D. 1959: XXXIII. Tako se i nazivi biljaka iz Crne Gore u dosta slučajeva ne mogu u Šulekovo interpretaciji uzimati zdravo za gotovo, bez ponovnog vraćanja na Karadžićev *Rječnik* kao primarni izvor. I pored toga, *Jugoslavenski imenik bilja* važna je literatura za komparativna istraživanja crnogorske fitonomije s dalmatinskom, tim prije što je Šulek sakupio obimnu građu iz šire okoline Dubrovnika.

Godine 1886. u cetinjskom *Glasu Crnogorca* talijanski botaničar ANTONIO BALDACCI u nekoliko nastavaka objavio je floristički prilog *Biljke Cetinjskog polja*. To je ujedno i prvi rad o crnogorskoj flori, a vjerovatno i iz oblasti prirodnih nauka u cjelini, koji je publikovan u Crnoj Gori. Vodeći računa o karakteru lista *Glas Crnogorca*, Uredništvo je nastojalo da ovaj Baldaccijev prilog učini pristupačnim što širem krugu ljudi, pa su uz latinske nazive pridodata i narodna imena na nekoliko jezika. Takva namjera jasno je istaknuta u predgovoru: „Kako bi ovaj prosti spisak mogao biti od koristi čitaocima, osobito Crnogorcima, mladi je Baldacci uspio da izmoli pomoć nekolicine prijatelja te je naučnim latinskim nazivima raznih biljaka pridodao imena i u srpskom i hrvatskom i talijanskom, francuskom i njemačkom jeziku“. Pošto su srpska i hrvatska imena uzeta u ovom slučaju prema Pančiću i Šuleku, pa nijesu bila sasvim prikladna za Crnu Goru, to se *Glas Crnogorca* obraća čitaocima: „Ako bi se sjetio koji čitalac pri kom nazivu, da se ta biljka u nas u Crnoj Gori, zove drugim imenom, mi bismo ga molili da nam ga javi, te će se po tim prijavama poslije popuniti rad“. Može se pretpostaviti da je Baldaccija nagovorio profesor Božo Novaković (koji je bio izvanjac u Crnoj Gori) da svoj prvi prilog objavi na Cetinju, a vjerovatno je i pokrenuo ideju o sakupljanju crnogorskih naziva biljaka, pošto je putujući po Crnoj Gori bio upoznat sa stanjem govora na terenu. Poslije ovoga slučaja nije poznato da je u Crnoj Gori za sljedećih više od stotinu godina bilo ko, pojedinac ili institucija, pokretao ideju o sakupljanju crnogorske fitonomije.

I ono malo građe o narodnim nazivima biljaka iz Crne Gore što je sakupio Karadžić, jednostavno rečeno, degradirao je D. SIMONOVIĆ (1959) u *Botaničkom rečniku*, utapajući ta imena, bez ubikacije i objašnjenja, u opštost tzv. srpskohrvatskoga jezika.

Simonović je s dubokim koncepcijskim razlogom na tri naslovne strane, u odnosu na narodnu pripadnost naziva biljaka, svoj *Rečnik* ostavio

bezimenim (*Botanički rečnik naučnih i narodnih imena biljaka... i Botanički rečnik imena biljaka*). U uvodnom dijelu govori o svom korišćenju „kako hrvatskih, tako i srpskih izvora“, dakle, bez bilo kakvih pomena ili navođenja crnogorskih i bošnjačkih izvora, u njenoj interpretaciji skrivenih pod srpskim i hrvatskim imenom, pri čemu često upotrebljava i neutralnu oznaku „naša narodna imena“.

Najveći metodološki i uopšte stručni nedostatak *Botaničkog rečnika*, ogleda se u tome što Simonović ide na vještačku homogenizaciju „srpskohrvatskih“ naziva biljaka. On donosi uglavnom sva zabilježena njihova imena, ali ih daje pomiješano, odvojeno od regije ili areala njihovog prostiranja i dijalekatskih sistema u kojima su njihovi nazivi projektovani, uklopljeni bez naznake područja u kojima se biljke i njihovi nazivi pojavljuju. Na taj način stvara prividnu sliku o jedinstvenosti jezičkog stanja na teritoriji Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. A biljke i njihova imena prirodno su vezani za odgovarajuće prostore i govorne sistemske cjeline, isto onako kao što su toponimi prikovani za svoje objekte. Kao osnovni kriterijum za sistematizaciju i klasifikaciju narodnih naziva biljaka, Simonoviću služi pojam „stepen upotrebe“ i mjerilo „rasprostranjenja imena“. U ovome se krije opasna zamka, jer postoje realne mogućnosti da jedna biljka može biti rijetka u sredini (tada republici) koja ima veliku površinu, a veoma česta i široko rasprostranjena u republici s malom teritorijom. Na taj način u Simonovićevoj obradi postignuta je favorizacija imena sa veće političko-državne teritorije, tj. većeg govornog područja, bez obzira na to što takva biljka i njeno odgovarajuće ime mogu imati veći areal na manjoj državnoj teritoriji.

U stvari, isticanje najrasprostranjenijih imena biljaka nije ništa drugo do pokušaj nametanja brojnih srpskih i u manjem broju hrvatskih naziva svim narodima u bivšoj državi Jugoslaviji, s tendencijom da se ostali nazivi, kojih je neuporedivo veći broj od tzv. verifikovanih, proglase za provincijalizme i tako potpuno istisnu iz standardne upotrebe i kao takve vremenom arhaiziraju.

Kako je selo kao izvorni nosilac narodnoga života i neotudenog jezika u procesu odumiranja, nestanka, to je i Simonovićev *Botanički rečnik* i projektovan da jednoga dana postane glavna literatura iz koje će se generacije školovanih botaničara i jezikoslovaca iz gradske sredine ponajviše obavještavati o narodnim imenima biljaka.

Zanimljivo je i to kako je Simonović tehnički riješio isticanje prioritetnih naziva. Tako su u njegovom *Rečniku* „najrasprostranjenija imena na celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji istaknuta otisnuta masnim slogom. Izvestan broj imena koja se u publikacijama i u nastavi takođe često sreću složen je kurzivom, dok su sva ostala imena uobičajenom slogu (garmond)“.

Sa nekoliko primjera ukazaćemo kako se Simonovićeva koncepcija odražava na crnogorsku fitonimiju, a preko nje i na crnogorski jezik. Za vrstu *Trapa natans* L. SIMONOVIĆ (str. 472–473) navodi 27 narodnih imena, pri čemu masnim slogom apostrofira **vragolić**, ime koje je u Crnoj Gori nepoznato, a običnim slogom navodi kasoronja, naziv biljke koja raste na Skadarskom jezeru. Za *Salvia officinalis* L. u Simonovićevom *Botaničkom rečniku* (str. 415) ima 37 narodnih naziva, među kojima su masnim slogom istaknuta **žalfija** i **kadulja**, od kojih je prvi naziv srpski, a drugi hrvatski. Kurzivom su naglašena imena: *žalvija* i *žalfa*, *nemački kalomper* i *pelin*. Za vrstu *Salvia officinalis* L. postoji u Crnoj Gori jedinstveni narodni naziv *pelin* (*pelim*), bez sinonima, o čemu svjedoči i 76 toponima imenovanih po ovoj biljci (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ M. 2003: 390–392; PULEVIĆ V. 2003: 127–145). Za vrstu *Castanea sativa* Mill., SIMONOVIĆ D. (str. 102) masnim slogom ističe naziv **kesten**, dok je ta biljka na području Crne Gore poznata kao *koštanj* i *kostan*, o čemu svjedoči i nekoliko toponima u Crnogorskom primorju i Crmnici, đe ovo značajno drvo raste (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 251–253).

U Simonovićevom *Rečniku* velikije broj najčešćih najrasprostranjenijih imena prikazan u ekavskom izgovornom obliku: **mlečika**, **ivanjsko cveće**, **provaljen koren**, **belešina**, **zvezdica**, **beli bor**, **detelina** i dr., koja imena biljaka kao takva uopšte ne egzistiraju u Crnoj Gori.

Homonimija je jedan od ključnih problema u narodnoj nomenklaturi biljaka o kojoj Simonović u svom *Rečniku* nije dao bilo kakvo tumačenje, što je navelo mnoge lingviste i botaničare na krivi put i dovelo do pogrešne identifikacije biljaka. Tako su zbog nekritičkog prenošenja naziva biljaka iz Simonovićevog rječnika zapali u homonimsku zamku ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997. U gotovo svim slučajevima navođenja narodnih naziva biljaka napravili su neku materijalnu grešku, i to ne samo u identifikaciji preko latinskih imena. Fitonimski problemi iz knjige D. Čupića i Ž. Čupića zaslužuju znatno opširniji osvrt, zato ćemo ovom prilikom ukazati samo na nekoliko primjera. Iscrpni kritički osvrt na fitonime *kalumper* i *pelim*,

zastupljene u *Rečniku govora Zagarača*, dao je PULEVIĆ V. 2003: 235. D. Ćupić i Ž. Ćupić naziv *kalumper* vežu za vrstu *Salvia officinalis* L. (str. 161), a naziv *pelim* za rod *Artemisia* (str. 322). U Zagaraču se naziv *pelim* isključivo veže za vrstu *Salvia officinalis* L., što je slučaj i za ostale krajeve Crne Gore đe ova značajna biljka raste. Pomenuti naziv *kalumper* u Zagaraču se najvjerojatnije odnosi na gajenu *Tanacetum balsamita* a nikako na *Salvia officinalis*. Nazivom *vrijes* (str. 51) označili su „travu“ *Calluna vulgaris*, a taj narodni naziv jedino se može odnositi na vrste roda *Satureia* (*S. montana* L. i *S. subspicata* Vis.), koje su u Zagaraču poznate kao izvanredna pčelinja paša. Pomenuta *Calluna vulgaris* nije poznata u flori Crne Gore. Ukoliko su je D. Ćupić & Ž. Ćupić pronašli, onda to predstavlja prvorazredno botaničko otkriće. Uz naziv *sabljica* (str. 427) stavili su pogrešno rod *Hermodactylus* jer se imenom *sabljica* u Zagaraču označava vrsta *Iris germanica* L., što potvrđuje i njihov navod da *sabljica* „ne raste samoniklo, već je gaje uz grobove, rađe uz kuće“ (str. 427). Jedina vrsta iz roda *Hermodactylus* (*H. tuberosus*) u Crnoj Gori poznata je samo kao samonikla biljka na ograničenom broju lokaliteta. Identične ili slične primjedbe mogu se dati i na niz drugih fitonima zastupljenih u *Rečniku govora Zagarača*: *repuh* (str. 420), *pazdrijen* (str. 316), *lopuh* (str. 212–213), *koštanj* (str. 186), *bjelograd* (str. 24), *srijemuša* (str. 460), *grčica* (str. 68), *smrdljika* (str. 451) i dr.

Kad se lingvisti – specijalisti ne snalaze u naopako koncipiranoj literaturi, kakav je npr. Simonovićev *Botanički rečnik*, tek što treba očekivati od običnih čitalaca i korisnika takve literature (koja je vjerovatno takva i stvorena da bi zbunjivala) (PULEVIĆ V. 2003: 235).

Kao što biljke imaju svoja područja rasprostiranja, pa često i disjunktivne areale, tako i njihova narodna imena imaju svoja mjesta postajanja i prostiranja i jezičku polifoniju, zavisno od etničkih, nacionalnih i drugih istorijskih i socijalnih prilika u pojedinim oblastima i državama. Zato se fitonimiji i fitotoponimiji mora prilaziti multidisciplinarno, sagledavati ih kako sa lingvističkog tako i s botaničkog i biljnogeografskog stajališta.

Zanimljiva je kritika Simonovićevog *Botaničkog rečnika* koju su publikovali srpski autori ŠILJAK M. & DINIĆ A. 1993/94: 199–202.¹

¹ Vjerovatno su autori iz botaničke ili njoj slične struke, pošto su za adrese naveli dvije prirodoslovne institucije iz Beograda: Šumarski fakultet i Institut za biološka istraživanja „Siniša Stanković“.

Njihova glavna zamjerka zasniva se na „zastarelosti“ građe koju je Simonović sabrao i publikovao, pa smatraju da je treba iz temelja revidirati i dopuniti. U tom smislu oni daju konkretna uputstva i smjernice, što bi samo po sebi imalo potpuno opravdanje da u kritici nema i nekih drugih namjera. Oni odmah u uvodu (str. 199), karakterišući Simonovićev *Botanički rečnik*, ističu da on obuhvata „imena sa srpskog govornog područja“ i nazive na stranim jezicima, a potom preciziraju da su „pored imena na srpskom jeziku, dati i standardizovani nazivi na engleskom, njemačkom, francuskom i ruskom jeziku, odnosno na svim jezicima ili na nekim od njih“.

Da ŠILJAK M. & DINIĆ A. 1993/94: 200 imaju konzistentnu namjeru da srbiziraju kakav-takav „srpskohrvatski“ sadržaj Simonovićeve knjige, vidi se i iz konstatacije: „Na kraju rečnika (Simonovićevo – V. P.) je registar srpskih narodnih imena, kao i registar po standardizovanim nazivima biljaka na pomenutim stranim jezicima, uz dodatak i na makedonskom i na slovenačkom“. SIMONOVIĆ D. 1959: 511 uz registar naziva biljaka nije stavio naslov „Srpska narodna imena“, kako bez uzmaca krivotvore pomenuti autori, već „Srpskohrvatska imena“. Ovakve koncepcije ne začuđuju kad se uzme u obzir vrijeme kad ŠILJAK M. & DINIĆ A. objavljuju svoj prilog (1993/94). To je period krvavog raspadanja Jugoslavije i snažnog promovisanja koncepcije prostiranja srpskog jezika na širokom štokavskom području, čiji je glavni ideolog i nosilac bio srpski lingvista Pavle Ivić.

Sa stanovišta boljeg upoznavanja crnogorske fitonimije bila je od značaja saradnja Dragutina Simonovića s prvim crnogorskim botaničarem Vilotijem Blečićem, koji je za *Botanički rečnik* saopštio „veći broj novih narodnih imena biljaka iz Crne Gore i drugih mesta“. Blečić je saopštio oko 50 imena, ali donekle ostaje otvoreno pitanje koji su Blečićevi podaci iz Crne Gore, a koji iz „drugih mesta“. Odgonetanje problema unekoliko je olakšano time što u Simonovićevo *Rečniku* stoji da ih je Blečić zabilježio u Homolju, Peći i Gacku. Manji broj naziva biljaka iz Crne Gore Simonoviću su saopštili i dvojica poznatih lingvista: M. Pešikan (za Katunsku Nahiju) i M. Stanić (za Uskoke). Kao izvor za neke nazive iz Crne Gore, D. Simonović navodi i onomastički fond SANU (Beograd).

Obimnu i pouzdanu građu o narodnim nazivima biljaka u jednom dijelu Crne Gore sakupili su saradnici *Instituta za proučavanje lekovitog bilja iz Beograda* (IPLB 1966). Građa je u rukopisu i naslovljena kao *Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova*.

Naročito je značajna činjenica da autori elaborata nijesu „pozajmljivali“ narodne nazive iz literaturnih izvora, već su ih uzimali na samom terenu, čime su u najvećoj mogućoj mjeri olakšali rad na sabiranju ljekovitih vrsta i kontakt s mještanima sabiračima. Spisak narodnih imena veoma je lak za korišćenje jer je sistematizovan u dvije verzije: 1. prema abecednom redu latinskih naziva biljaka; 2. prema abecednom redu narodnih naziva biljaka. Autori su se potrudili da izvedu i kvantitativne pokazatelje. Narodni nazivi sakupljeni su za 125 vrsta biljaka sa 253 naziva (računajući sinonimiju i homonimiju), a u stvari ima 233 imena (u leksičkom smislu). Za sve nazive poimenično su prikazani mikrolokaliteti, što daje posebnu vrijednost ovoj građi.²

Kapitalna leksikografska djela o romanizmima u Crnoj Gori objavili su MUSIĆ S. (1972) za severozapadni dio Boke Kotorske i LIPOVAC-RADULOVIĆ V. (1981. & 1997), prvo za jugoistočni dio Boke Kotorske, a potom za Budvu i Paštroviće. U ovim djelima nalazi se priličan broj romaničnih fitonima, koji se najvećim dijelom odnose na egzotičnu floru (unesene ukrasne biljke i kulturna flora), a mjestimično se srijeću i nazivi za autohtonu floru. Romanizme i grecizme u crnogorskom jeziku (kontinentalni dio Crne Gore) sakupio je ŠOĆ L. B. 2002. (dopunjeno izdanje 2008), te se i u tom djelu može sresti nešto od fitonimske leksike.

Impozantni broj od 565 narodnih naziva biljaka unio je LATKOVIĆ M. T. 2007. u obimno i ambiciozno leksikografsko djelo *Građa za crnogorski rječnik*, za čija je dva izdanja autor morao uložiti veliki napor i vrijeme, što navodi čitaoca na divljenje. Sigurno je da će leksička građa izložena u *Rječniku* predstavljati dragocjeni izvor i oslonac za sve buduće sastavljače *Rječnika crnogorskog jezika*. Međutim, kad su u pitanju prikazani fitonimi, njih prati niz nejasnoća i otvorenih problema koji dovode u pitanje izvornost i validnost toga dijela Latkovićeve *Rječnika*. Na prvom mjestu misli se na identifikaciju narodnih naziva biljaka preko latinskih imena, čime se postiže neophodna egzaktnost građe. Fitonimi i zoonimi specifične su onomastičke kategorije, strogo vezane za konkretne biljne i životinjske vrste. Zato njihovu identifikaciju preko latinskih naziva biljaka mogu vršiti samo leksikografi koji se dobro snalaze u biološkoj nomenklaturi ili, pak, neposredno saraduju s profesionalnim floristima i faunistima.

² Da je postignuta potpuna izvornost građe i njen kvalitet potvrdio nam je mr HALIL MARKIŠIĆ, profesor biologije iz Rožaja, dobar poznavalac flore Prokletija i širih područja Plava i Rožaja. On nam je i ustupio primjerak pomenutog elaborata, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujemo.

S obzirom na to da je Latkovićev poduhvat veoma ambiciozan, ovakav se rječnik prvi put objavljuje u Crnoj Gori, to je obavezivalo autora na podužu uvodnu studiju u kojoj bi dao neophodna objašnjenja o metodologiji, literaturnim i arhivskim izvorima, informatorima i dr. U fitonomiji i zoonimiji najveći problem predstavljaju homonimi i sinonimi, a to nije samo nedostatak Latkovićeve *Rječnika već*, kao što smo videli, i svih do sada publikovanih leksikona te vrste na prostorima bivše Jugoslavije.

Jasno je da Latković nije mogao u ovako koncipiranom rječniku navoditi sve lokacije i izvore informacija za svaki narodni naziv biljaka, ali je to mogao da učini selektivno, za karakteristične, rijetke i značajne primjere. Broj od 565 fitonima predstavlja osobito blago, od značaja ne samo za crnogorski jezik već i za floristiku kao botaničku disciplinu, ali samo ako se njihovo realno pojavljivanje u Crnoj Gori potvrdi po svim lingvističkim, botaničkim i fitogeografskim elementima. Opravdano se nadati da će autor pri trećem izdanju *Građe za crnogorski rječnik* ovim problemima pokloniti odgovarajuću pažnju kako bi ovako obimnu fitonimsku leksiku učinio upotrebljivom.

Sa stanovišta izvornosti i upotrebljivosti leksičke građe, najpouzdaniji su dijalektološki rječnici. Obično u njima nema dovoljan broj fitonima u odnosu na bogatstvo flore područja koje je leksički obrađeno, ali za ona imena koja su unešena može se pouzdano suditi o njihovoj lokaciji i upotrebi jer su uzeti iz govornih uzoraka neposredno na izučavanom prostoru. Na sreću, takvih je rječnika u Crnoj Gori sve više: BORIČIĆ – TIVRANSKI V. 2002. (Vasojevići), ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997. (Zagarač), ČIRGIĆ A. 2007. (Podgorica), HADŽIĆ I. 2007. (Rožaje), KOPRIVICA K. J. 2006. (Banjani i Oputne Rudine), MILETIĆ B. 1940. (Crmnica), STANIĆ M. 1990. & 1991. (Uskoci), VUJIČIĆ M. 1995. (Mojkovac).

U specijalističkim radovima koje pišu botaničari o flori i vegetaciji Crne Gore, naročito u onim popularnijim, mogu se sresti narodni nazivi pojedinih biljaka, čime takvi tekstovi postaju pristupačniji. Međutim, sa stanovišta izvornosti crnogorske fitonimske leksike ti nazivi najčešće nijesu autentični. Obično su uvezeni, uzeti iz sličnih radova sa sušednih područja. Čak botničari prave veće propuste i greške nego lingvisti leksikografi. Botaničarima je bitna egzaktna latinska nomenklatura i terminologija, a narodnim nazivima neobavezno se služe, tek toliko da tekstovi budu u nekoj mjeri pristupačni i drugim interesentima.

Izučavajući floru okoline Pljevalja MITRANOVIĆ D. 1913. uz latinske nazive biljaka navela je i oko 20 narodnih imena. Nakon provjere na terenu utvrdili smo da je većina tih imena izvorna i da se danas srijeću u selima okoline Pljevalja. I PANČIĆ J. 1875. uzgredno je zabilježio jedan mali, ali dragocjeni broj naziva iz Crne Gore. Takvih pozitivnih primjera ima i u nekim drugim botaničkim radovima, uglavnom starijim. Sa stanovišta izvornosti naziva, manje su pouzdani noviji radovi, pošto su i botaničari, kao i lingvisti, podlegli unitarnoj koncepciji Simonovićeve *Botaničkog rečnika* i sličnim leksikonima, udžbenicima i priručnicima.

Navodeći radove Vuka Karadžića kao izvore za narodne nazive biljaka, ŠULEK B. 1879: XXII zapisao je: „U njegovih narodnih pjesmah i poslovičah navodi se također dosta bilja“. Ovim je pokrenuta inicijativa da i u književnim djelima treba tražiti dragocjenu fitonimsku građu jer su biljke, pogotovo cvijeće, česti motivi pisaca. Kao primjer, navodimo dvojicu crnogorskih književnika. U romanu *Crnogorska hronika* NOVAKA KILIBARDE (2001), koji je motivisan crnogorskim legendama i etnografijom, nalazi se nekoliko značajnih naziva biljaka koji su na putu zaborava. Pjesnik RANKO R. RADOVIĆ (2007) u zbirci *Vježje* većinu pjesama motivisao je karakterističnim nazivima biljaka, kao npr.: *blen, bolj, brava, borač, vaskrsnik, verem, viholj, glah, greš, krok, samoboj, rogobor, netik trava* i dr. Ostalo je da se provjeri da li su ovi nazivi izvorni za okolinu Bijelog Polja i da li se tamo koriste ili ih je pak pjesnik³ „pozajmio“ ili „domislio“.

U novije vrijeme pokušava se da se sistematičnije uđe u složene probleme crnogorske fitonimije. Početak treba vezati za specijalistički prilog koji je objavio ČUPIĆ D. 1973: 63–65. Skrenuo je pažnju na interesantan naziv *buksa* za vrstu *Buxus sempervirens* L. na staništima u selu Slatini u Bjelopavlićima. Kasnije su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 75 ustanovili da je na istom području naziv *buksa* toponimiziran na sedam lokaliteta (Buksan, Buksena glavica, Bukseni brijeg i dr.). Ovim primjerom D. Čupića otvorio se i niz drugih problema vezanih za „sloveniziranje“ starih naziva biljaka i životinja, bilo da su te osnove latinske, romanske, ilirske i dr. O tome svjedoče brojni zoo- i fitotoponimi (Ljepurov dô, Ljepurice, Sorska greda, Duške, Fijer i dr.).

³ Pjesnik RANKO RADOJIČIN RADOVIĆ rođen je 1952. godine u Brezi, kraj Bijeloga Polja. Objavio je deset knjiga pjesama (Radovićeve zbirku pjesama ustupio nam je književnik Zuvdija Hodžić, na čemu mu najiskrenije zahvaljujemo).

Višegodišnja toponomastička istraživanja koja su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003. publikovali u vidu leksikona *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* ujedno su bila i osnova da se nastavi sa specijalističkim fitonimskim proučavanjima. Uz to, u leksikonu je sabran veliki broj toponomastičkih primjera koji u sebi čuvaju brojna svjedočanstava iz razvoja crnogorskoga jezika, a na prvom mjestu specifičnu pojavu jekavskoga jotovanja. Upravo sad, kad je u toku rad na standardizaciji jezika i donošenju *Pravopisa*, pokazalo se da su toponimi, zbog svoje fiksirane stabilnosti, najbolji primjeri za ilustraciju gotovo svih specifičnih karakteristika crnogorskoga jezika.⁴ Toponimi su s velikom preciznošću potvrdili jednu bitnu zakonitost: prostiranje određene jezičke pojave precizno se poklapa s arealom toponima koji ilustruju takvu pojavu. Tako je PULEVIĆ V. 2008: 75–92 preko brojnih primjera pokazao da se areal toponimâ koji u sebi imaju glasove *ś* i *ź* poklapa sa prostiranjem odgovarajućeg jotovanja. Isto se odnosi i na jotovane glasove *đ* i *ć*.

U najnovije vrijeme u probleme crnogorske fitonimije ušlo se i s nekoliko publikovanih priloga u kojima se objašnjavaju pojedinačni fitonimski, fitotoponimski i fitogeografski problemi: PULEVIĆ V. (1998, 2001, 2002), PULEVIĆ V. & VUGDELIĆ M. 2001.

Prilično iscrpnu kritičku analizu fitonima iz Karadžićeva *Srpskog rječnika* objavio je PULEVIĆ V. 2005: 77–119. Pojednim Karadžićevim nazivima nedostajala su ispravna botanička objašnjenja i opisi, što je i razumljivo s obzirom na to kad je *Srpski rječnik* pripreman.

Kako je rad na projektu *Fitonimi u Crnoj Gori* prilično odmakao, počeli su da se naslućuju i pojedinačni rezultati, pa i otkrića, zavisno od problemâ koji su rješavani. Kao ilustraciju navešćemo nekoliko primjera koji mogu kao uzorni poslužiti lingvistima i botaničarima.

U Crnoj Gori nazivom *rakita* identifikuju se dvije veoma različite drvenaste vrste. Na ševeru Crne Gore *rakita* označava neke od vrsta roda *Salix* (vrba), a na jugu (sliv Skadarskog jezera) *rakita* je naziv za vrstu *Vitex agnus castus*. U tom smislu treba arealski razgraničiti i 44 fitotoponima tipa: Rakita, Rakite, Guste rakite, Rakitnik i dr, koje navode PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 404–405. Jednako je zanimljiva i homonimska disjunkcija fitonima *kukurijek*, kojim se u Crnoj Gori označavaju dvije različite vrste: *Papaver rhoeas* L. (prema jugu) i *Helleborus odoratus* W.K.

⁴ PULEVIĆ V.: Što ćemo s toponimijom?, Pobjeda, Kultura, Podgorica, 4. septembar 2008, str. 14.

(prema ševeru). I u ovom slučaju projekcija fitonima *kukurijek* odražava se na areal toponimâ u čijoj osnovi stoji.

Jedan primjer fitonimske homonimije toliko je karakterističan i ilustrativan da zaslužuje posebnu pažnju. U mediteranskom i submediteranskom području Crne Gore veoma je raširena vrsta *Ruscus aculeatus* L., poznata na svim lokalitetima pod imenom *kostrika*. Na taj se način gledalo i na 12 fitotoponima sa osnovom *kostrika* koje su zabilježili PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 251–252. Međutim, tokom dijalektoloških istraživanja na Njegušima 2008. godine lingvista Adnan Čirgić dao nam je informaciju da tamošnje stanovništvo nazivom *kostrika* označava „neku travu“ s najviših lovčenskih vrhova. Nakon iscrpnih terenskih istraživanja i brojnih anketa, ustanovili smo da, uistinu, u svim selima gravitacionog područja Lovćena (njeguška sela), nazivom *kostrika* identifikuju vrstu trave *Sesleria robusta* Schot. Najviše je ima na vrhovima Štirovniku i Jezerskom vrhu, a javlja se i na drugim goletima u višim pojasevima. Iako zbog svoje „oštrine“ nije najpogodnija za stočnu ishranu, mještani su je, zbog oskudice stočne hrane, intenzivno žnjeli i odnosili u sela te njome zimi prehranjivali krupnu stoku. Tako i nekoliko toponima s Njeguša i Lovćena s osnovom *kostrika* u ovom slučaju treba revidirati jer se radi o biljnoj vrsti *Sesleria robusta* Schot., za razliku od ostalih koji se vežu za vrstu *Ruscus aculeatus*.

Pri tumačenju naziva *kostrika* treba kazati da je GILIĆ S. 2004: 25 za područje Hrvatske zabilježio nazive: *kostrika*, *dvoklasićasta kostrika*, *modrozeleno kostrika*, *obična kostrika*, *perasta kostrika*, *kostrika rašćica*, *razgranjena kostrika* i *šumska kostrika*, koje je stavio uz rod *Brachypodium*, kao i uz pet vrsta ovoga roda. Sigurno je da ovdje ima i tzv. „krštavanja“, tj. da naziv *kostrika* stoji uz neku od u Hrvatskoj najpoznatijih vrsta roda *Brachypodium*, a da su ostala imena od nje izvedena. Ono što je zajedničko s problemom iz Crne Gore jeste to što i „lovćenska“ *Sesleria robusta* i „hrvatski“ *Brachypodium* pripadaju istoj familiji trava – *Poaceae*, koje su donekle slične.

Literatura

- BORIČIĆ TIVRANSKI V. 2002: Rječnik vasojevičkog govora. Prosveta. Beograd.
- ĆUPIĆ D. 1973: Jedan interesantan slovenizirani naziv *Buxus sempervirens*-a. Glas. Republ. Zav. Zašt. Prir. – Prirod. Muz. 6: 63–65. Titograd.
- ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997: Rečnik govora Zagarača. Srpski dijalektološki zbornik (Beograd), XLIV, str. IX–XV& 1–615.
- ČIRGIĆ A. 2007: Rječnik govora podgoričkih muslimana. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje – Posebna izdanja. Podgorica.
- GILIĆ S. 2004: Rječnik bilja. Rijeka.
- HADŽIĆ I. 2007: Rožajski rječnik (građa za diferencijalni rječnik govora rožajskog kraja). Rožaje.
- IPLB 1996 = Institut za proučavanje lekovitog bilja. Beograd, 1966: Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova (Rukopis). Beograd.
- KARADŽIĆ STEF. V. 1852: Srpski rječnik. Beč (reprint Nolit, Beograd, 1972)
- KILIBARDA N. 2001: Crnogorska hronika (roman). Podgorica.
- KOPRIVICA K. J. 2006: Rječnik govora Banjana, Grahova i Oputnih Rudina. CANU, Posebna izdanja, 47 (10), Podgorica.
- LATKOVIĆ T. M. 2007: Građa za crnogorski rječnik. Cetinje.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1981: Romanizmi u Crnoj Gori, jugoistočni dio Boke Kotorske. Cetinje – Titograd.
- LIPOVAC-RADULOVIĆ V. 1997: Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići. Novi Sad.
- MILETIĆ B. 1940: Crmnički govor. Srpska kraljevska akademija – Srpski dijalektološki zbornik. Rasprave i građa, knj. IX. Beograd.
- MITRANOVIĆ D. 1913: Nekoliko podataka o flori okoline Pljevalja. Pos. izd. Muz. Srp. Zem. 11: 12–18 (Preštampano iz „Nastavnika“). Beograd.

MUSIĆ S. 1972: Romanizmi u severozapadnoj Boki Kotorskoj. Fil. fakultet, knj. XLI, Beograd.

PANČIĆ J. 1875: Elenchus plantarum vascularium que aestate a. 1873. in Crna Gora legit Dr. J. Pančić. Beograd.

PULEVIĆ V. 1998: Kratak osvrt na fitonime i zoonime u crnogorskoj toponimiji. Jezici kao kulturni identiteti. Zbornik radova. Crnogorski PEN centar, str. 127–135. Podgorica.

PULEVIĆ V. 2001: Fitonimi *silj* i *siljevina* u toponimiji Crne Gore. Doclea, 3: 127–135. Podgorica.

PULEVIĆ V. 2003: Fitonimi *pelin*, *pelim* i *kaloper* u toponimiji Crne Gore. Doclea, 4: 227–245. Podgorica.

PULEVIĆ V. 2005: O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom Srpskom rječniku. Naučni skup Vuk Karadžić i Crnogorci. Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Cetinje, str. 77–122.

PULEVIĆ V. 2008: Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji. Lingua Montenegrina, 1: 75–93. Cetinje.

PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore. Dukljanska akademija nauka i umjetnosti. Posebna izdanja. Podgorica.

PULEVIĆ V. & VUGDELIĆ M. 2001: Yew (*Taxus baccata* L.) in flora and toponymy of Montenegro. Razprave IV. razreda SAZU, XLII-2: 187–196. Ljubljana.

RADOVIĆ R. RANKO 2007: Vježje (zbirka poezije), „Partenon“. Beograd.

SIMONOVIĆ D. 1959: Botanički rečnik imena biljaka. SANU. Posebna izdanja, knj. CCCXVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, knj. 3. Beograd.

STANIĆ M. 1990. & 1991: Uskočki rečnik, I & II. Naučna knjiga. Beograd.

ŠILJAK M. & DINIĆ A. 1993/94: „Botanički rečnik“ Dragutina Simonovića – potreba revizije i dopune. Glasnik Prirodnjačkog muzeja, 48 (B): 199–202, Beograd.

ŠOĆ L. B. 2002: Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku – kontinentalni dio Crne Gore. Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“. Cetinje.

ŠULEK B. 1879: Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb.

VUJIČIĆ M. 1995: Rječnik govora Prošćenja kod Mojkovca. CANU. Posebna izdanja, 29 (6). Podgorica.

Vukić PULEVIĆ

REVIEW OF THE PROBLEMS OF THE MONTENEGRIN FITONIMY

The author reviews the very insufficient fitonimic material that has been only sporadically collected. Some material of this kind has been collected by Vuk Karadžić (1852), then by Vasilije Blečić (1959) and by a group of fito-pharmacologists from Belgrade (1966). Certain information can be found in a variety of linguistic and ethnographic papers, dialectological dictionaries, etc. Still, the material that has been collected remains insufficient for providing at least provosionally exact presentation of the popular names of plants in Montenegro.

Branko KUNA (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera

UDK 81`276.16

ULJUDNOST I NJEZINI UČINCI U KOMUNIKACIJI

U središtu pragmalingvistike jesu odnosi između jezičnih oblika i korisnika tih oblika, a koje su formalni smjerovi u jezikoslovlju zanemarivali. U suvremenim se pragmalingvističkim istraživanjima polazi od postavke kako se velik dio neizrečenoga prepoznaje kao sastavni dio onog što je izrečeno, a također i da velik dio onoga što komuniciramo jest određen našim društvenim odnosima. U ovom članku raspravlja se o jednom od temeljnih načela uspješne komunikacije – načelu uljudnosti, s naglaskom na izbor nekih od strategija u vezi s tim načelom, a za kojima se poseže u hrvatskom javnom komunikacijskom prostoru.

1. Uvod: izvorišta i vrste pragmalingvističkih istraživanja

U ostvarivanju namjeravanih komunikacijskih učinaka valja voditi računa o različitim aspektima socijalnoga konteksta u kojima se jezik rabi, a na te fenomene nadovezala se teorija koju zanimaju i odnosi između lingvističkih oblika i korisnika tih oblika, a koje su strukturalistički (formalni) smjerovi zanemarivali. Riječ je o pragmalingvistici koja je svojevrsna dopuna jezikoslovlju, a zbog činjenice što uključuje poznavanje pravila jezičnog ustrojstva i kompetencije, na neki način ona i obuhvaća jezikoslovlje te u odnosu na nj ima prednost jer se približava opisu stvarnoga funkcioniranja jezika (Leech, 1983). Njezino je izvorište filozofija jezika u 20. stoljeću, posebice analitička filozofija (Wittgenstein, Russell, Frege, Austin, Searle i dr.), za koju jezik nije samo način prenošenja obavijesti već ju zanima istinitonosna, ali i lažna snaga riječi, varljiva moć jezika. Tako Wittgenstein upozorava da ono **kako** se nešto kaže, određuje ono **što** se kaže – to je ono što jezičnoj poruci daje (s)misao (Heaton, 2001: 21).

Svaka komunikacija, posebice javna, podrazumijeva prijenos, razmjenu značenja, no ono ne proistječe samo iz jezičnoga sustava već

iz namjere i mogućnosti pošiljatelja te situacijskoga i jezičnog konteksta. Stoga se može reći kako se u pragmatičkim pristupima značenje promatra u totalitetu te je ono skup praktičnih posljedica jezičnog znaka u komunikaciji. Pragmalingvistika¹ kao jedna od triju grana semiotike, opće znanosti o znakovima (uz sintaksu i semantiku), kako ju je odredio Ch. Morris još 1938. godine, proučava odnose između jezičnih oblika i korisnika tih oblika (Levinson, 1983), a u toj trodiobi samo ona uključuje ljude u analizu. Prednost proučavanja jezika putem pragmalingvistike jest da se može govoriti o ciljanim značenjima ljudi, njihovim pretpostavkama, svrhama i vrstama radnji (npr. zahtjev) koje izvode za vrijeme govora. Veliku teškoću toj grani predstavlja činjenica što su svi ti ljudski koncepti iznimno teški za analizu na dosljedan i objektivan način. Primjer (1) koji navodi Yule (1997: 4) upravo je takav „sporan“ slučaj: dvoje prijatelja u razgovoru mogu pretpostavljati neke stvari i zaključivati o drugima bez pružanja bilo kakvog jasnog lingvističkog dokaza na koji se možemo pozvati kao na eksplicitni izvor „značenja“ onog što je izrečeno:

(1) ONA: Onda – jesi li?

ON: Hej – tko ne bi?

Čuli smo sugovornike, znamo što su rekli, ali nemamo ideju što je izrečeno jer ne poznajemo kontekst i motive toga govornog čina. Pragmatički usmjerena proučavanja nužno uključuju interpretaciju onog što ljudi misle u određenom kontekstu i kako kontekst utječe na izrečeno. Pragmalingvistika zahtijeva razmatranje kako govornici organiziraju ono što žele reći s obzirom na to s kim, gdje, kada i pod kakvim uvjetima razgovaraju.

Komunikacija kao preduvjet nastanka društvene zajednice utemeljena je na razmjeni poruka i uspostavi odnosa između osoba i skupina koji su različiti prema svom društvenom položaju, obrazovanju, spolu, dobi, svjetonazoru. Svojim je nastankom izrazito ljudska djelatnost, totalni društveni fenomen koja je smješten uvijek u konkretne vremenske i prostorne koordinate. Sadržaj ili oblik jezične poruke te kanali u kojima se ona odašilje nije ono prema čemu se javna komunikacija razlikuje od privatne, već je to u prvom redu uloga i status sudionika komunikacije u nekom društvu (Škiljan, 2000: 22). U samom začetku sociolingvistike, utemeljitelj tzv. hipoteze deficita B. Bernstein tvrdi kako različite socioekonomske okolnosti rezultiraju dvama oblicima jezične uporabe koji su odraz uloge i vrijednosne orijentacije koju imaju njihovi govornici.

¹ U engleskom se jeziku uglavnom govori o pragmatiki (*pragmatics*).

Riječ je o tzv. „javnom“ i „formalnom“ jeziku. Javni jezik svojstven je za radnički stalež i supkulturni milje (kriminalne skupine, oružane snage, adolescenti), a obilježuju ga kratke, jednostavne, sintaktički siromašne rečenice s ogoljelom glagolskom strukturom koje ograničuju govornike u izražavanju nijansiranih značenja i procesualnosti. Kada se govornika javnog jezika upozori na nejasne sklopove te mu se predloži prikladnija formulacija, on može insistirati da je upravo to ono „što je on mislio“, tvrdi Bernstein (1977: 44). Mogućnost parafraziranja, preinačivanja značenja, dakle, svojstvena je za govornike formalnog jezika koji pripadaju srednjem staležu. Njega odlikuje gramatički korektna, ali složena rečenična struktura s brojnošću veznika i relativnih rečenica, neodređenih zamjenica, a ekspresivni simbolizam pruža afektivnu potporu poruci u njezinoj ukupnosti. Novije sociolingvističke studije napuštaju predodžbu o homogenosti jezičnog sustava i klasnoj predodređenosti za određeni jezični varijetet te ju zamjenjuju pogledom na jezik koji se sastoji od više dinamičkih podsustava. Na promjenu repertoara jezika kojim vlada pojedinac utječe „sociokulturna situacijska dinamika“ (Halwachs, 2002: 204), od školovanja, stjecanja zanimanja do promjene mjesta stanovanja i položaja u društvenom okružju. Poruke koje se razmjenjuju rijetko su neutralne, odnosno u njima nikada nije sadržana samo primarna i neutralna komunikacijska uloga jezika, već simultano do izražaja dolaze brojne simboličke uloge jezika; neke su poruke jasne i očigledne, dok su druge zamagljene, nejasne. Da bi one mogle biti pravilno shvaćene i protumačene valja voditi računa i o kodu kojem se poruka ostvaruje te kontekstu i načinu kako je iznesena.

2. Načela u komunikaciji

U svojoj zreloj fazi pragmalingvistika se u prvom redu zanima za temeljna, funkcionalna načela po kojima se uspješno komunicira, a čiji se ostvaraj stupnjeviti, a ne određen i omeđen kao jezična pravila i kategorije. Ona je u žarište stavila svakidašnju uporabu jezika, odnosno proučavanje svih vidova značenja jezičnih izraza, a ne samo ono što bi riječi ili fraze u njima mogle značiti same po sebi, a što je tradicionalno predmet semantike. U tako usmjerenim pristupima dolazi se do spoznaje kako se velik dio neizrečenoga prepoznaje kao sastavni dio onog što je izrečeno, tako da se čini kako se istražuje nevidljivo značenje.² Unatoč atraktivnosti i širini proučavanja, ponekad se može učiniti kako je predmet te znanstvene

² Yule (1996: 4) s tim u vezi kaže: "Pragmatics is the study of how more gets communicated than is said."

discipline fluidan budući da se okreće nečemu što nije egzaktno (za razliku od formalnog opisa jezične strukture) jer se elaborira o tome što to ljudi imaju na umu kada komuniciraju. No, put do toga jest opis jezičnih oblika, ali takav koji uzima puno toga što je dotadašnje jezikoslovlje ignoriralo, a to je socijalna distanca i bliskost među govornicima, dob, spol, njihov položaj i uloga u društvenoj hijerarhiji, institucionalni pa i ideološki okvir u kojem se odvija komunikacija i dr. Značajan dio onoga što kažemo određen je našim društvenim odnosima, a jezična interakcija nužno je i socijalna interakcija. U nastavku govorimo o onom dijelu pragmalingvističkih istraživanja koji se odnose na primjerenost ili neprimjerenost onoga što sa kaže u govornoj situaciji.

2. 1. Strategija uljudnosti kao pragmatika „bečke škole“ i makijavelizma

Za snalaženje u svakodnevnim situacijama i posebice novom okružju od velikog je značenja poznavanje jezičnih etiketa društveno prihvatljivog i poželjnog ponašanja te općih načela i normi koja vrijede unutar određene kulture kao što su odmjerjenost, velikodušnost i suosjećajnost prema drugima, skromnost i obzirnost i dr. Dio pragmalingvistike koji je usmjeren na područje interpersonalne komunikacije naziva se teorija **uljudnosti**.³ Pojam uljudnosti odnosi se na različite oblike socijalne i jezične interakcije te uključuje jezične i nejezične elemente koji dopunjuju interpersonalnu i skupnu komunikaciju. Na ulici turist može zaustaviti prolaznika te mu uljudno postaviti pitanje:

(2) Oprostite što smetam, ne snalazim se najbolje, možete li mi reći gdje se nalazi kolodvor?

Dojam uljudnog jezičnog ponašanja koji ostavlja na prolaznika bitno može biti promijenjen neprimjerenim držanjem (niskim stilom ponašanja), primjerice ako turist odjeven u odijelo, jednu ruku drži u džepu hlača, a drugom namješta kosu ili češe uho. Uljudnost jezičnih oblika vrlo često podrazumijeva kao pratnju i paralingvistička sredstva: boju, jačinu i visinu glasa, intonaciju, brzinu govorenja, zatim negovorena (neverbalna) sredstva: držanje tijela, geste, mimiku te organizaciju prostora (udaljenost govornika) i vremena (poštivanje vremenskoga slijeda u pojedinim ritualiziranim situacijama). Naravno, negovoreni znakovi uljudnosti mogu biti pratnja ili zamjena govorenim, a mogu biti i autonomni, kao što je: ustajanje starijim

³ Engleski *politeness*; ruski *вежливость*; poljski *grzeczność*.

od sebe u tramvaju ili autobusu; mahanje kao pozdrav; davanje prednosti drugomu pri stajanju u redu, izlasku ili ulasku u prostoriju; pridržavanje vrata i dr. Takvo je ponašanje također podložno ocjeni s obzirom na uljudnost, neovisno o tome koja se sredstva pri tome primjenjuju. Nejezično uljudno ponašanje koje je u konfliktu s jezičnim ponašanjem, narušava komunikaciju ili stvara zabunu. Tako je pri upoznavanju u hrvatskoj sredini uobičajeno rukovanje i gledanje izravno u oči. Osoba koja pri predstavljanju ne gleda izravno u oči često se doživljava kao neiskrena ili veoma zatvorena i stidljiva, a ako stisak ruke pri rukovanju nije čvrst, posebice ako je riječ o muškarcu, tada ga se doživljava kao feminiziranu osobu ili mlakonju (Pintarić, 2002). U susretima s osobom iz druge kulturne sredine, ako to nije poznato, može se steći krivi dojam zbog nesklada riječi i čina tijela.

Dakle, uljudnost je utemeljena na racionalnoj, namjeravanoj suradnji sudionika u komunikaciji te predstavlja određeni oblik društveno prihvatljive igre. Wittgenstein (1998: 10) kao oblik jezične igre (Sprachspiel) navodi izraze koji imaju formu pitanja, a zapravo su u praksi naredbe:

(3) Bi li htio to učiniti?

Upotrijebljeni s različitim izrazom lica i različitim tonom – takvi izrazi mogu imati drukčije oznake – razlika leži jedino u primjeni. Učeći razne jezične igre, uči se ne samo značenje riječi već i sposobnost njihove valjane uporabe. Takvi su činovi uvelike uvjetovani ilokucijom (govornikovom namjerom), teško ih je shvatiti i odrediti bez odgovarajućeg konteksta. Ilokucija može biti izravna (eksplicitna), ako se izražava uporabom imperativa, ali i neizravna, posredna (implicitna), pri čemu snaga ilokucije može biti stupnjevito izražena:

(4) a. *Hoćeš li mi donijeti vode.*

b. *Oprosti, mogu li te zamoliti da mi doneseš vode.*

c. *Tebi sigurno nije teško donijeti mi vode.*

Neizravni govorni činovi uključuju brojne implikature (poruke koje su namjeravane, ali nisu iskazane), a koje motiviraju izbor odgovarajućeg jezičnog sredstva. Komunikativno djelovanje u okvirima društveno zadanog općenja, na takav se način opire konvencionalnosti, ali s druge strane učvršćuje njegovu društvenu ulogu. Uljudnost je pragmlingvistička kategorija, ali i etička jer je odraz ukorijenjenosti u kulturnoj tradiciji čovječanstva, ona regulira društvenu stranu općenja tako što pomaže u razumijevanju sugovornika, ali utječe i na njihovo (ne)jezično ponašanje

(Koltunova 2004: 104). Kao izvorište te teorije valja spomenuti i pojam **obraza**, koji je u sociologiju uveo E. Goffman još 1967. Obraz je slika nas samih prikazana poznatim socijalnim atributima, odnosi se na vlastitu sliku o sebi u javnosti koja podrazumijeva dva lika: pozitivni – potreba da se bude prihvaćen i voljen te doživljen kao član skupine; negativni – vlastita želja za samostalnošću, slobodom koju ne nameću drugi (Yule, 1997). Nadalje, ta se teorija naslanja i na **načelo suradnje** (cooperative principle) P. Gricea (1975), za kojega ono predstavlja krovno načelo koje upravlja svakim (uspješnim) razgovorom, a koje podrazumijeva sljedeće četiri razgovorne suradničke maksime: kvalitetu (govori istinu), kvantitetu (govori vremenski odmjereno), odnos (govori u skladu s temom) i način (govori bez okolišanja i dvosmislenosti). Načelo suradnje jedno je od prvih jasno uobličениh pragmatičkih načela, no Griceove maksime ne vode dovoljno računa o stvarnom i raznolikom djelovanju jezika, stoga se za načelo suradnje ne može reći kako je ono univerzalno jer postoje jezične zajednice koje ga ne primjenjuju. Primjerice, nerijetko u svakodnevnim situacijama u razgovoru ljudi krše načelo suradnje izgovarajući iskaze, „sitne neistine“ koje nisu potpuno u suglasju s osobnim uvjerenjima i sa stvarnim stanjem:

- (5) Oprosti, ali večeras imam neodgodiv susret, nisam siguran hoću li doći na večeru.
- (6) Drago mi je što smo se sreli, ne mogu o tome sada razgovarati, nazvat ću te kasnije.“

Pod pretpostavkom kako je govornik u (5) *siguran* u svoj nedolazak ili u (6) da ne želi nastaviti razgovarati iz različitih razloga, tada on u komunikaciji odstupa od maksime kvalitete (u razgovoru govori istinu) te njegov iskaz ustupa mjesto načelu uljudnosti. Naslanjajući se na prethodno spomenute teorije i autore, Leech (1983) uljudnost određuje kao primarno pragmatičko načelo s obzirom na prožetost različitih situacijskih konteksta uljudnošću, a koju prepoznajemo po jezičnim i nejezičnim klišeiziranim obrascima. Brown i Levinson (1987), kao i njihovi prethodnici, ističu kako je uljudnost fundamentalna za samo ustrojstvo društvenog života te da oblikuje izraze socijalnih odnosa, stoga je ona verbalni način kako se može utjecati na smanjivanje napetosti i mogućih sukoba u društvu. Oni izdvajaju pozitivnu uljudnost, koja se temelji na izravnom pokazivanju solidarnosti sa sugovornikom, te negativnu uljudnost, koja ne demonstrira ekspresivnost, a tomu valja dodati i suhoparnu službenost kada je riječ o neizravnom obraćanju.

Vrlo su srodni pojmovi u hrvatskom jeziku: *pristojnost*, *ljubaznost* i *uglađenost*, no iako svi podrazumijevaju određeni altruistički način ponašanja i izražavanja, oni pripadaju sferi sociolingvistike te nužno „ukazuju na izražavanje štovanja prema drugim ljudima na temelju njihova višeg statusa, moći ili starije dobi“ za razliku od uljudnosti, koja se „odnosi na pokazivanje ili privid pokazivanja obzira prema drugima“ (Marot, 2005: 54). Uporaba određenih jezičnih obrazaca u stereotipiziranim situacijama može se svladati i naučiti i bez izravne poduke jer je njihov broj ograničen stoga je njihova primjena u komunikaciji znak uključenosti u društveni život, svakodnevicu i ne mora nužno biti povezana sa stupnjem obrazovanja, već s iskustvom koje se stječe, pri čemu je voljni moment najvažniji. Za njihovo je ovladavanje presudna motiviranost, spremnost pojedinca da se pomoću jezičnih formula lakše solidarizira sa sugovornicima u svojoj okolini te se u njoj ugodnije osjeća. Za tom strategijom ne poseže se samo u situacijama susreta dviju ili više osoba, već pošiljatelj uljudne formule redovito upotrebljava i kada su one namijenjene nepoznatom primatelju, ciljanoj skupini u reklami ili javnosti kojima se obraća putem medija. Pod pretpostavkom da su svi sudionici javne komunikacije svjesni postojanja normi i njihove uloge u nekoj zajednici, u obraćanju se, prema Marcjanik (2007: 11), treba voditi računa o sugovorniku (čitatelju, slušatelju, gledatelju) kako bi se osjećao ugodno pri uspostavi kontakta, a to znači da je prihvaćen i poštovan. Također, on treba biti svjestan da mu se govori istinito, iskreno kako ne bi posumnjao u postojanje prikrivenih ciljeva. Poruka koja se izgovara (piše) treba biti estetski primjerena njemu (jezično pravilna i pristojna). Između estetski primjerenoga i istinitoga govora granice nisu oštre, a da bi se spoznale, nužno je poznavanje brojnih izvanjezičnih čimbenika. Kada govornik posegne za uporabom vulgarizama, tada on prema svojim sugovornicima iskazuje nepoštovanje, ali i prema svima drugima koji čuju njegov iskaz iako nije njima upućen (u gradskom prijevozu, na ulici i sl.).

Uporaba elemenata „socijalne rutine“, kako komplimente kao istaknuto sredstvo i strategiju uljudnosti određuje N. Ivanetić (1999), može izazvati potpuno drukčiji učinak ako je ilokucijska namjera prikrivena kao u sljedećem dijalogu dvojice kolega s posla:

- (7) A: - Rezultati tvoga rada zaista su postali vidljivi. Svi te hvale. Uskoro bi mogao biti promaknut u više zvanje, čuo sam to danas i kod direktora

B: - Nije mi to cilj, ali se trudim koliko mogu.

A: - *Čuj, jesi li pri novcu, možeš li mi posuditi 100 eura? Brzo ću ti ih vratiti.*

Unatoč izraženoj namjeri da se uspostavi što prisniji kontakt te upućenim komplimentima, njihov je perlokucijski učinak jedino osjećaj prevarenosti kod osobe B i njezin doživljaj poznanika kao neiskrene i koristoljubive osobe. Kada govornici osjećaju da bi trebali pojačati svoj pozitivni komentar kako bi uvjerali sugovornika da njihova izreka neće biti interpretirana kao dodvoravanje i da neće narušiti ravnotežu između iskrenosti i pretpostavljene inherentne neiskrenosti (malih laži) u komplimentima, oni mogu koristiti izreke kao dopune na kraju ili na početku:

(8) *Danas si bio briljantan na predavanju, baš kako treba, to zaista nije kompliment, govorim ti istinu.*

(9) *Ovo što ću ti reći čista je istina, ti si najljepša osoba koju sam ikada susreo.*

Komplimenti su vjerojatno jedinstveni među govornim činovima zbog svoje fleksibilnosti jer mogu biti upotrijebljeni zajedno s drugima, umjesto njih ili kao odgovor na druge govorne činove kao što su: zahvale, pozdravi, čestitke, zahtjevi ili savjeti. U nekim kontekstima nedostatak hvaljenja (komplimentiranja), prije negoli hvaljenje može biti protumačen kao čin koji prijeteći obrazu jer podrazumijeva zavist, nezainteresiranost ili oblik kritike. Primjerice u (8) dobra izvedba u određenim društvenim zadacima nameće očekivanja na koja su drugi društveno obvezni odgovoriti. Nedostatak takvog odgovora može dovesti do razočaranja koje neki ljudi mogu prevladati izravno pitajući za mišljenje. Prema Leechu (1983: 136) nedostatak hvaljenja implicira nehvaljenje. Određeni ljudi mogu odlučiti da ne ponude ili ne daju kompliment, ali čineći to, oni miniraju društvenu harmoniju u koju je uljudnost usmjerena; drugim riječima, izbjegavanje takvih činova može biti prijeteće za obraz više negoli njihovo izgovaranje.

2. 2. Novi oblici za nove odnose

U hrvatskom komunikacijskom prostoru primjećuje se određena nestabilnost kao rezultat promjene konvencionalnog ponašanja, ali i novog sociološkog okvira, što ostavlja traga i u komunikacijskim učincima uporabe određenih etiketa uljudnosti. Javnu komunikaciju, posebice onu

u sredstvima javne poruke, trebala bi odlikovati jasna standardnojezična i komunikacijska pravila. Međutim, u posljednje je vrijeme javni jezik doslovce zasut oblicima koji pripadaju razgovornim (supstandardnim) idiomima, odnosno privatnoj komunikaciji za koju su svojstveni znatno slobodniji jezični obrasci, miješanje stilova, ali i neusiljeno i opušteno ponašanje u jezičnoj i nejezičnoj komunikaciji. U podlozi pojave miješanja stilova i idioma te njihova prodora u javnost leže izvanjezični uzroci, odnosno novi demokratičniji sociokulturni okvir u kojem se danas nalaze govornici hrvatskoga jezika. Hipotetski bi se moglo postaviti teza kako je riječ o smjenjivanju starih kalupa, normi ponašanja i sustava vrijednosti s novim – slobodnijim i demokratičnijim društvenim neideologiziranim obrascima, a što, naravno, podrazumijeva i nove jezične obrasce. No praksa nudi i druga objašnjenja, te spomenute govorne strategije na neki način mogu biti promatrane kao znak pojave neprofesionalizma te trivijalizacije i obezvrjeđivanja novinarske struke ili politike. I empirijski je dokazano kako društvene promjene obvezno povlače za sobom i jezične promjene, posebice u onom sloju koji je proziran, otvoren, najlakše uočljiv i društveno najrazlikovniji, a to je leksički plan.

Promjene su tako uočene u onom dijelu društvenoga bontona, kojemu je svrha uspostava kontakta i nastavka komunikacije, a riječ je o oslovljavanju i pozdravljanju među govornicima pod utjecajem, ponajprije elektronskih medija. Intimizacija i svojevrsna familijarnost prepoznaje se u pozdravljanju s neformalnim *Bog i Čao*, zatim u oslovljavanju sugovornika imenom ili nadimkom (čak i u središnjim informativnim emisijama). Jezično ponašanje svojstveno ugodni doma i intimnom prijateljskom okružju na velika vrata ulazi u prostor biranoga i uzornog jezika javne komunikacije. Tako u kontaktnim i mozaičnim emisijama voditelji se obraćaju gostima, koji se primjerice zovu *Marija Horvat* i *Josip Ivanović*, s formulom: *gospođo Marija* i *gospodine Josipe*, umjesto donedavno neutralnih uljudnih načina: *gospođo Horvat* i *gospodine Ivanoviću*. Obraćanje ili dozivanje osobnim imenom znak je prisnosti i intimnosti te je u suprotnosti sa službenošću, distanciranošću i poštovanjem što se izriče rodnim obilježivačima: *gospođo* i *gospodine*. No, čini se kako je nastupilo vrijeme prisnijeg obraćanja, a donedavna neutralnost spomenutih izraza čini se da je znakom emocionalno hladnijega odnosa ili visokoga stupnja hijerarhiziranosti. Bračno stanje u hrvatskom javnom komunikacijskom prostoru i dalje je uobičajeno iznositi: *gospođice doktorice*; *gospođice Marić* za razliku od drugih kultura, poput njemačke, gdje su zalaganje za ravnopravnost spolova,

djelovanje feminističkih krugova i drukčije građanske navike utjecale na to da je pojava takvih izraza politički nekorektna i nepristojna, stoga je veoma obilježeno obratiti se mladoj liječnici formulom: *Freulein Ärztin!*

Kao što je distanciranost olabavila, popustila, odnosno smanjila se u komunikaciji među sugovornicima u elektroničkim glasilima, takvo se ponašanje može prepoznati i u donedavno veoma hijerarhiziranom odnosu između profesora i studenata. Profesori se i dalje najčešće obraćaju studentima distanciranim načinom: *Kolega/kolegice (Matić) možete li reći...*, što ne vrijedi i za asistente. Međutim, rodni obilježivač *kolega* kojim se „u akademskom krugu stariji obraća mlađem (ne i obrnuto)“⁴ pojavljuje se i s vlastitim imenom koje poništava udaljenost i ističe prisniji odnos: *Kolega Ivane, možete li reći...*, a također nerijetko obraćanje započinje izravno, prijateljski, upotrebom vlastitog imena: *Marija, što vi mislite...*, što je u gramatičko-logičkom neskladu. S jedne strane, upotrebljava se vlastito ime kao znak prisnog obraćanja, a s druge, glagol u drugom licu množine koji je svojstven za izraze poštovanja i komunikacijsku distanciranost. Studenti se obraćaju isključivo s *Profesore/Profesorice* i bez navođenja *Gospodine/Gospođo*. Nerijetko se danas događa da student nakon položenog ispita ili završetka slučajnog susreta na hodniku kaže profesoru *Vidimo se!* Prije bi takvo ponašanje bilo okarakterizirano kao čin kojim student prelazi svoje „ovlasti“ koje ima u takvoj situaciji, takvo shvaćanje danas pomalo izbljeđuje i znakom je krutosti i „neprilagođenosti“ trenutku. Sve to znakom je afektivizacije odnosa profesor – student, ali isto tako kako je nastupilo vrijeme suptilnog raslojavanja u sustavu pozdravnih formula i oslovljavanja. Studenti unatoč tomu što zanemaruju brigu o uljudnim formulama i njihovoj ritualiziranosti, izjavljuju da ih uljudnost profesora, ako ju u svakom segmentu svoga rada pokazuju, potiče na konverzaciju i daje im volju za studiranje. Znak kako je nastupilo vrijeme bliskosti i nove harmonije odnosa donedavno statusno i jezično izdiferenciranih tih dviju strana jest i sve veća proširenost međusobnog pozdravljanja izvan prostora predavaonice neverbalnim dizanjem pogleda i laganim smiješkom.

⁴ Hrvatski enciklopedijski rječnik, knj. 5, str. 138.

3. Umjesto zaključka

Uljudni obrasci mogu se prepoznati i u brojnim drugim formama i situacijama, primjerice u direktivima kao što su: pohvale, zahvale, isprike ili molbe. Na izdvojenim primjerima komplimentata te adresativa ili formula oslovljavanja u komunikaciji, kao etiketa unutar hrvatske kulture, htjelo se pokazati kolika je njihova uloga i mjesto u uspostavi učinkovite suradnje među govornicima. Isto tako potvrđeno je kako etikete uljudnosti nisu mehaničke formule, već i sredstvo određene kontrole društvenog identiteta (Bratanić, 1999), a također i da se u njima redovito odražavaju društvene promjene. Pokazalo se kako to nisu samo puki naučeni obrasci, već da oni uključuju ili signaliziraju brojne strategije: taktičnost, velikodušnost, skromnost, suosjećajnost prema drugima. Veoma je važno razlučivati da status između govornika, odnosno društvena distanca ili blizina, utječe bitno na uporabu vrste uljudnih obrazaca. U interakciji društveno jednakih osoba njihova bi uporaba potencijalno predstavljala prijatnu obrazu drugoga i u pravilu se izbjegava. A ako se to dogodi, tada je riječ o narušavanju harmonije međuljudskih odnosa i slabljenju kvalitete komunikacije, primjerice kada sugovornici nakon što su bili na *ti*, prelaze na *Vi*.

Ipak, jezična sredstva uljudnosti jesu element naše stvarnosti kao društveno stabilizirajuća i normalizirajuća snaga, a primjernost uljudnih ponašanja jamstvo je ugodne i učinkovite jezične komunikacije u svim odnosima koji spajaju sudionike komunikacije.

LITERATURA

Bernstein, Basil 1977. *Class, Codes and Control*, Volume 1, Theoretical Studies towards a Sociology of Language, London, Henley & Boston: Routledge & Kegan Paul.

Bratanić, Maja 1999. „Bok, gospođo profesor! (O nesigurnosti u porabi pozdravnih formula u suvremenom hrvatskom jeziku)“, u: *Teorija i mogućnosti primjene pragma-lingvistike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: Rijeka – Zagreb, str. 103–114.

Brown, Penelope/Levinson, S. C. 1987. *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press: Cambridge.

Halwachs, Dieter W. 2001. „Sociolingvistika“, u: *Uvod u lingvistiku* (ur. Z. Glovacki-Bernardi), Školska knjiga: Zagreb, str. 191–216.

Heathon, John M. 2001. *Wittgenstein i psihoanaliza*. Naklada Jesenski i Turk: Zagreb.

Jojić, Lijljana/Matasović, Ranko (ur.) 2004. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. EPH i Novi Liber: Zagreb.

Ivanetić, Nada 1999. „Komplimenti naši svagdašnji“, u: *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku: Rijeka – Zagreb, str. 329–338.

Koltunova, M. V. 2004. „Konvencii kak pragmatičeskij faktor dialogičeskogo obščeniija“, *Voprosy jazykoznanija*, br. 6, str. 101–105.

Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman: London/ New York.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Marcjanik, Małgorzata 2007. *Grzeczność w komunikacji językowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa.

Marot, Danijela 2005. „Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji“, *Fluminensia*, Rijeka, god. 17, br. 1, str. 53–70.

Pintarić, Neda 2002. *Pragmemi u komunikaciji*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta: Zagreb.

Škiljan, Dubravko 2000. *Javni jezik*, Izdanja Antibarbarus: Zagreb.

Wittgenstein, Ludvig 1998. *Filozofijska istraživanja*. Nakladni zavod Globus: Zagreb.

Yule, George 1996. *Pragmatics*, Oxford University Press: Oxford.

Branko KUNA

POLITENESS AND ITS EFFECTS IN COMMUNICATION

The analysis of relationships between language forms and the users of these forms is at the core of pragmatic researches, which has been neglected by the other formal approaches in linguistics. Contemporary pragmatic researches assume that the substantial part of what is not said is still recognized as being communicated. Also, a considerable amount of what is communicated is determined by our social relations. This article discusses one of the basic principles of successful communication – the principle of politeness, with respect to the choice of specific strategies used in Croatian communication related to this principle.

Key words: pragmatics, principle of politeness, face theory, principle of cooperation, implicatures, private and public communication, complimenting

Loretana DESPOT (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera

UDK 930.85(497.13)"18"

27-23=163.42

ZAŠTO HRVATI BIBLIJU TISKAJU TEK U 19. STOLJEĆU?

Većina europskih naroda Bibliju tiskaju tijekom 15. i 16. stoljeća: Nijemci su svoj biblijski prvotisk dobili 1466., Talijani 1471., Česi 1488., Francuzi 1523., Poljaci 1561., Slovenci 1584., Mađari 1590. godine, dok je u Hrvata prva cjelovito otisnuta Biblija na hrvatskom jeziku ona Matije Petra Katančića iz 1831. godine. Naime, iako je već od prvih stoljeća pismenosti u Hrvata zamjetan rad na prevođenju i tiskanju cjelovite Biblije, povijesne okolnosti nisu bile sklone ranijem objavljivanju hrvatskoga biblijskog prvotiska. Stoga rad nastoji rasvijetliti višestoljetne pokušaje na tiskanju Biblije u Hrvata te ukazuje na izniman doprinos Katančićeve Biblije u oblikovanju hrvatskoga standardnog jezika.

Biblija (Sveto pismo) je zbirka knjiga koje Hebreji i kršćani smatraju svetima. Kršćani je proučavaju kao svoju normativnu knjigu slijedeći kroz nju poruku - riječ Božju.

Biblija je i spomenik povijesti čovječanstva, jedna od najstarijih knjiga u kojoj progovara hebrejski način razmišljanja i mudrost drevne Mezopotamije i Egipta. Obogaćena grčkim genijem, po Novom zavjetu, i daljnjem kršćanskom razmišljanju, ulazi u grčko-rimski svijet. Tim je putem ušla i u temelje europske kulture i civilizacije. Kršćanske zajednice (katolička, pravoslavna i protestantske) smatraju Bibliju vjeroobvezatnom, smjerodavnom za život.

Bez Biblije ne možemo proučavati nastanak i razvoj vlastite pismenosti, a bez njezine povijesti, tematike i simbolike nerazumljiva nam ostaje golema europska i domaća umjetnička baština.

Ime *biblija* ima svoju povijest: Biblos je bila stara fenička luka iznad današnjega Bejruta u Libanonu. Budući da su Feničani bili tvorci prvoga pisma, ali i glavni trgovački posrednici pisaćega materijala, njihova je trgovačka luka Biblos odredila grčki naziv knjige: *he biblos* (deminutiv *ta biblia - knjižice*). U latinskom je jeziku prvo bio množinski lik *Biblia, -orum*, a od srednjega se vijeka rabi imenica ženskoga roda jednine *Biblia, -ae*. Taj je naziv preko latinskoga ušao u sve europske jezike.

Naziv Sveto pismo (ili Pismo) također je biblijski utemeljen. Posebice se tako u spisima Novoga zavjeta nazivaju spisi Staroga zavjeta. Nazivi Stari i Novi zavjet žele označiti prvenstvo dvaju vremenskih razdoblja: vrijeme pripreme i očekivanja Isusa Krista i vrijeme Isusa Krista.

U sadašnjem, već gotovo dva tisućljeća ustaljenu redoslijedu, Biblija počinje Knjigom Postanka, a završava Otkrivenjem ili Apokalipsom.

Prema katoličkom popisu, koji je najveći, Biblija sadrži 46 biblijskih knjiga Staroga zavjeta i 27 knjiga Novoga zavjeta, dakle ukupno 73 knjige. Te su knjige po sadržaju i po književnim vrstama raznorodne (povijesti, poslovice, religiozno pjesništvo, proročko govornišтво itd.), a k tomu su raznovremene: ako uzmemo u obzir kasnije zapisanu usmenu predaju, biblijske su knjige nastale u velikom rasponu između 1300. godine prije Krista i 100. god poslije Krista.

Većina biblijskih knjiga Staroga zavjeta napisana je hebrejskim jezikom,¹ a neka su poglavlja napisana aramejskim. Cijeli je Novi zavjet napisan grčkim jezikom, a od Staroga zavjeta grčkim su napisane Knjiga mudrosti i II. Makabejska.

Za europsko kulturno nasljeđe najvažniji su prijevodi starine Septuaginta (Prijevod Sedamdesetorice) i Vulgata.

Septuaginta je nastala u 3.-2. stoljeću prije Krista.² Vulgata je latinski prijevod koji potječe od sv. Jeronima koji je na poziv pape Damasa između 383. i 406. godine pristupio temeljitoj reviziji dotadašnjega starog

¹ Hebrejski jezik pripada kanaanskoj skupini sjeverozapadnih semitskih jezika, a najstariji je uobličeni stupanj postigao krajem 2. tisućljeća p. n. e.

² Samo ime toga prijevoda temelji se na legendi koja je nastala na temelju pisma Pseudo-Aristeje: na molbu Falereja, knjižničara glasovite knjižnice u Aleksandriji u Egiptu, Ptolomej Filaret (285.-246. prije Krista) pozvao je iz Palestine 72 Židova koji su preveli Stari zavjet s hebrejskoga na grčki. Cjelovita Septuaginta nije nastala u isto vrijeme jer se knjige razlikuju po kakvoći prijevoda, ali i jezikom. Ona je dragocjen svjedok staroga hebrejskog teksta.

latinskog prijevoda *Vetus latina*. Preveo je većinu starozavjetnih knjiga, a neke je starozavjetne i novozavjetne preuzeo iz staroga latinskog prijevoda, dok je neke samo ispravio. Vulgata je važna zato što je tek po njoj Biblija postala dostupna i pristupačna cijeloj Europi i što se na njoj temelje svi europski prijevodi, pa tako i Katančićev. Ona je u crkvenoj uporabi od 7. stoljeća, a Tridentski ju je sabor 1546. godine proglasio kanonskom i dogmatski pouzdanom za upotrebu u katoličkoj crkvi.

Lingua vulgaris i lingua litteralis

Ne treba posebno isticati činjenicu kako je pojava nacionalnoga prvotiska Svetoga pisma iznimno značajan trenutak u kulturnoj povijesti jednoga naroda.³ Činjenica da Hrvati svoj nacionalni prvotisak dobivaju tek 1831. godine, dakle relativno kasno u odnosu na ostale europske narode, ne znači da u hrvatskoj jezičnoj tradiciji i prije Katančićeva prijevoda ne postoje djelomični ili pak cjeloviti prijevodi Svetoga pisma.

Katančićev prijevod ne stoji izdvojen iz književnojezičnoga nasljeđa hrvatske svetopisamske prevodilačke tradicije, već čini nit poveznicu od prvih lekcionarskih i biblijskih prijevoda pa do njegova otiska 1831. godine.

Književnojezična prošlost i povijesne okolnosti nisu uvijek bile naklonjene nesmetanom razvitku hrvatskoga jezika u liturgijskoj literaturi. Od 16. stoljeća do izražaja dolaze različiti čimbenici koji su negativno utjecali na vršenje bogoslužja na hrvatskom jeziku: odjek protestantizma i Tridentskog sabora,⁴ biskupi stranci, nepoznavanje jezika, nedostatak bogoslužnih knjiga, politički protivnici.

Latinski je jezik u 5. i 6. stoljeću i tijekom čitavoga srednjeg vijeka bio isključivi službeni, upravni, uljudbeni, književni, a tako i crkveni i bogoslužni jezik Europe, Franačkoga pa onda Zapadnorimskog carstva te prenositelj rimskoga mentaliteta i uljudbe. Tu je isključivost latinski dosegao u vrijeme Pipina i Karla Velikoga, koji je u cijelo carstvo uveo rimski obred i jezik, pa latinski postaje ne samo nacionalni već i internacionalni književni jezik - *lingua litteraria*. Veliki je utjecaj imao Tridentski sabor koji je o

³ Situacija je u drugih europskih naroda sljedeća: Nijemci su svoj biblijski prvotisak dobili 1466., Talijani 1471., Česi 1488., Francuzi 1523., Poljaci 1561., Slovenci 1584., Mađžari 1590., Slovaci 1829., Srbi 1868., Bugari 1868., Rusi 1876., Ukrajinci 1880.

⁴ Tridentski se sabor zbog političkih okolnosti održavao u više navrata: 1548.; 1551.-1552.; 1562.-1563.

jeziku govorio samo usput jer nije rješavao liturgijski, nego dogmatski problem. S jedne strane humanizam i renesansa, novi izumi, otkriće novih kontinenata, novi vjerski pokreti, razvoj narodnih književnosti - sve je to razbudilo težnju za razumljivim jezikom u bogoslužju. S druge strane, za većinu je naobraženih ljudi latinski bio kao drugi materinski jezik i jezik religije, znanosti i kulture. Za tu bi većinu narodni jezik, *lingua vulgaris*, bio pravo osiromašenje, pa se na Saboru izričito plediralo za *lingua litteralis* kao jezik koji je u bogoslužju prikladniji. Na Saboru su isticane teškoće prevođenja i privikavanja na nove prijevode, a bio je očit i strah od nepreciznosti i zablude koje bi se prijevodima mogle uvući u bogoslužje te od razlika u pogledima do kojih bi različiti prijevodi mogli dovesti u nacionalnom i religioznom pogledu. Latinski je tada još bio internacionalni jezik, jezik Zapada, pa se zbog toga smatrao prikladnim zakonom i uspješnim sredstvom jedinstva Crkve. Taj argument, koji na Tridentском saboru nije imao mnogo utjecaja (jer Sabor nije posve odbacio narodni jezik i nigdje nije naredio uporabu latinskoga), nadasve će se naglašavati u posttridentскоj teologiji. Tridentски sabor, zbog mnogih okolnosti trenutka, formalno ne umanjuje narodni jezik, ali smatra da nije oportuno uvesti ga u misu. A kada su u kasnijim stoljećima te okolnosti zaboravljene, neoportunist se sve više shvaća i smatra zabranom. Značajno je da u razdoblju od 16. stoljeća, kada narodne književnosti i jezici igraju sve veću ulogu, a latinski postupno gubi značenje u diplomatskom, političkom i književnom životu, nije bilo moguće (pa ni pod pritiskom reforme) shvatiti taj znak vremena, pa latinski još nekoliko stoljeća uporno ostaje jedini i službeni i liturgijski jezik Crkve. Tako se sve više proširuje raskorak između Crkve s jedne strane te političkog, društvenog, književnog i nacionalnog života i razvoja s druge strane.⁵

Biblijska tradicija do M. P. Katančića

I prije objelodanjivanja Katančićeva prijevoda pojedinci su Sveto pismo prevodili na hrvatski jezik, no sve do Katančića nema cjelovitoga prijevoda.

⁵ Dosta rano će se stvoriti i teorija o trima liturgijskim jezicima, teorija da se bogoslužje može obavljati samo na onim trima jezicima na kojima je bila napisana osuda Isusova na križu (hebrejski, grčki i latinski). S tom će se teorijom suočiti Sveta Braća Ćiril i Metod i njihovi učenici te je nazvati "trojezičnom herezom".

Navodim one biblijske prijevode čiji je kanonski tekst bio preveden u cjelini ili se pak radilo na prevođenju cijele Biblije. Popis se odnosi na one Biblije koje su do nas došle u rukopisu u svojoj relativnoj cjelovitosti (npr. ako nedostaje nekoliko knjiga kanonskoga teksta), zatim na slučajeve u kojima posjedujemo prijevode samo pojedinih biblijskih knjiga, ali se rad na cjelovitoj Bibliji može povijesno dokazati te slučaj gdje uopće ne posjedujemo niti dio teksta, ali se postojanje prijevoda cjelovite Biblije može povijesno utvrditi.

Biblija Ćirila i Metoda - problem praprijevoda

Slavistička znanost već više od sto godina raspravlja o tome jesu li Ćiril i Metod preveli cijelu Bibliju. Dva su temeljna izvora iz kojih saznajemo da su slavenski apostoli preveli cijelu Bibliju: Žitje Metodovo⁶ i Svjedočanstvo Ivana Egzarha⁷ bugarskoga. Postavlja se, međutim, problem opsega staroslavenskoga prijevoda. Nemoguće je u tako kratkom vremenu (kao što je osam mjeseci, kako navodi Žitje Metodovo) prevesti cijelu Bibliju, a uzimajući u obzir i okolnosti u kojima se prevodilo. Od Staroga se zavjeta nisu sačuvali nikakvi kodeksi koji bi barem približno upućivali na doba Ćirila i Metoda. Nedostatak cjelovitoga teksta staroslavenske Biblije došao je do izražaja u povijesti staroslavenske Biblije pod imenom Genadijeva Biblija.⁸

⁶ "Nakon toga je napustio svu buku i svoju brigu prepustio Bogu. A prije je dvojicu svojih učenika osposobio za brzopisce, pa je iz grčkoga jezika na slavenski brzo preveo sve knjige /Svetoga pisma/ u cijelosti, izuzevši Makabejske, kroz šest mjeseci počevši od ožujka do dvadesetšestoga listopada. Kad je završio rad, odao je dostojnu hvalu i čast Bogu koji daje takvu milost i uspjeh. I sa svojim svećenstvom prikazao je svetu tajnu žrtvu u spomen sv. Dimetrija. Prije je, naime, s Filozofom bio preveo samo psaltir i evanđelistar s apostolom i odabrane crkvene službe. Tada je preveo i novokanon, tj. pravilo zakona i knjige otaca.", Žitje Metodovo, glava XV.

⁷ "Konstantin Filozof uložio je mnogo truda u sastavljanje pisma slavenskih knjiga i prevodeći Evanđelje i Apostola...; veliki arhibiskup Božji Metodije, njegov brat, preveo je ukupno 60 kanonskih knjiga iz grčkoga jezika na slavenski...tih 60 je knjiga preveo Metodije, kako sam čuo.", Svjedočanstvo Ivana Egzarha bugarskoga, 10. i 11. st., str. 888-927.

⁸ Novgorodski je biskup Genadije želio imati cjelokupni tekst staroslavenske Biblije. Osobito mu je bilo stalo do Staroga zavjeta jer je čitav taj posao poduzeo u borbi protiv hereze judaizma koja se u svom učenju naslanjala na Stari zavjet. Kako nije imao potpuni tekst, naredio je da ga traže po manastirima Rusije i Balkana, no kada su sabrali sve kodekse vidjelo se da to nije cjelokupni biblijski tekst. Nedostajale su čak čitave knjige (npr. Tobija, Judita, Estera). Tada je Genadije okupio skupinu ljudi i s njima prevodio ono što nisu sadržavali staroslavenski kodeksi. Sve do 1499. godine, kada je dovršena Genadijeva Biblija, nije nam poznat cjelokupni staroslavenski tekst Biblije.

Dubrovački rukopis

U knjižnici se pak Male braće u Dubrovniku čuva latinički rukopis, tzv. Dubrovački rukopis, koji sadrži prve dvije knjige Staroga zavjeta u hrvatskom prijevodu. Rukopis potječe s kraja 15. ili početka 16. stoljeća.

Biblija Bernardina Frankopana

Izvori ukazuju i na postojanje Biblije Bernardina Frankopana. Dva su povijesna izvora iz kojih saznajemo da je Bernardin Frankopan dao prevesti Bibliju na hrvatski jezik: izjava Primoža Trubara, sadržana u posveti (uvodu) slovenskoga Novog zavjeta koji je izišao u Tübingenu 1557. godine i izjava Matije Klombnera, bilježnika kranjskih staleža u Ljubljani, sadržana u njegovu pismu Ungnadu od 28. studenoga 1562. godine.

Ova je Biblija pisana glagoljicom oko 1521. godine. Štefanić smatra da je to ona ista Biblija koja se spominje u Omišlju 1475. i 1480. godine, no Vojnović smatra da nije, budući da nema indicija da je prije Bernardinove Biblije postojao hrvatski prijevod cjelovite Biblije.⁹

Biblija hrvatskih protestanata

Za većinu je europskih naroda 16. stoljeće obilježeno pojavljivanjem prvih prevedenih i tiskanih Biblija na narodnim jezicima. Uzrok su tomu dva razloga: snažan biblijski zamah reformacije (Biblija na narodnom jeziku) i pojava tiska.

Prijevod biblijskih knjiga hrvatskih protestanata objelodanjeni su u razdoblju od 1562. do 1564. godine. Knjige su tiskane u Urachu i Tübingenu, premda na svim izdanjima stoji da su tiskane "v Tubingi", jer je to bio najbliži sveučilišni grad. Novi je zavjet tiskan u cjelini glagoljicom i ćirilicom (1562. i 1563. godine), a od Staroga zavjeta objavljeni su 1564. godine samo Proroci, latinicom i glagoljicom.

⁹ Tadej Stjepan Vojnović: Prevođenje cjelovite Biblije u Hrvata do prve tiskane Biblije 1831. g. Bibliografska studija, doktorska disertacija na Rimokatoličkom bogoslovskom fakultetu, Zagreb 1976., str. 33.

Kašićev prijevod Svetoga pisma¹⁰

Bartol je Kašić na hrvatski jezik preveo Bibliju, no njegova je Biblija doživjela tragičnu sudbinu. U nekim se dokumentima¹¹ iz 1632. godine nalaze podatci kako su dubrovački nadbiskupi, Fabius Tempestivi 1609. godine i Vincentius Lanterius 1622. godine, poticali Kašića da revidira stare hrvatske prijevode. Zbog nepostojanja odobrenoga tiskanog prijevoda svećenici su kod svetih obreda sami prevodili biblijske tekstove na hrvatski jezik, a što nije uvijek bilo vjerodostojno latinskom izvorniku. Drugi su se pak služili tiskanim protestantskim prijevodima što nije bilo dopušteno.

Takve su vijesti o zlouporabama stizale i u Rim pa je postalo jasno da se potreba prijevoda Biblije osjeća u svim našim krajevima. Stoga je Propaganda¹² 1625. godine dubrovačkom nadbiskupu Lanteriusu uputila pismeni nalog¹³ da angažira Kašića i omogući mu još pomoćnika kako bi

¹⁰ Valja istaknuti kako tekst Kašićeva rukopisa nije cjelovit. Najveći dio rukopisa nalazi se u trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod natuknicom: *SVETO PISMO STAROGA I NOVOGA ZAVJETA /BIBLIA/. Preveo Bartul Kašić. 1625-1642; papir; 3 sveska (1: 21 x 13,7 cm, 260(-7-8) l.; Sv. 2: 20,7 x 15 cm, 293 l.; Sv. 3: 21 x 14,6 cm, VI + 232 i); lat. kurziv-autograf; noviji uvez u poluplatno (knjižni blok sv. 1 laminiran 1966). U Sv. 1. na hrptu a u sv. 2. na prednjoj korici natpis: Kašić. Sv. Pismo St. Zavjet, u sv. 3. natpis na hrptu: Kašić. Sv. Pismo N. Zavjet..*

Prijevod nema naslov jer nedostaju prve stranice, pisan je po cijeloj stranici, bez ilustracija i posebnih inicijala. Prvi i drugi svezak, u kojem je sadržan Novi zavjet, pisan je Kašićevim rukopisom (autograf), a treći je ispisan tuđim, nepoznatim rukopisom. Jedan se dio rukopisa čuva u Zadru i Odesi. Kašićeva Biblija sadrži kompletan Novi zavjet, dok u Starom zavjetu nedostaju Proroci, Ljetopisi i Knjiga o Makabejcima. Prema podacima iz njegova životopisa zorno je da je prevodio za vrijeme II. dubrovačkoga poslanstva (1620.-1633.). Najprije je preveo Novi zavjet (1625.-1630.), a 1631. godine počinje prevoditi Stari zavjet i ponovno Novi zavjet, a prijevod je dovršio 1637. godine. Prema rubnim zapisima očito je da je prijevod doradivao do 1642. godine.

Kašićev je prijevod Biblije objelodanjen 1999. godine: Biblia Sacra, Biblija Slavica, Serie IV: Südslavische Bibeln, Kroatische Bibel des Bartol Kašić, Paderborn-München-Wien-Zürich.

¹¹ Vladimir Horvat u pogovoru Rituala rimskog, pretisak Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., str. 6.

¹² Kongregacija za širenje vjere osnovana je u Rimu 1622. godine. Kraće je nazivana Propaganda, prema latinskom nazivu Sacra Congregatio de Propagande Fide. Brinula se za potrebe Crkve širom svijeta, pa nije zaboravljala ni Hrvate koji su bili izloženi utjecaju Turaka, pravoslavlja i protestantizma. Propaganda je kod nas naročito nastojala sačuvati vjeru, pa se posebno brinula za hrvatske knjige, liturgijske i poučne.

¹³ Tekst još nije pronađen. O njegovu postojanju svjedoče izvori, npr. odobrenje prijevoda Novoga zavjeta koje je 20. srpnja 1631. godine napisao dubrovački nadbiskup Thomas Cellesius, a počinje riječima: "Cum ex praescripto Sacrae Congregationis de propaganda fide..."

prema odobrenoj latinskoj Vulgati što prije napravio točan hrvatski prijevod Svetoga pisma koji će se tiskati kao službeni.

Kašić je prvo preveo Novi zavjet¹⁴ i prijevod pregledava šesteročlani odbor za prevođenje. S preporukom odbora i dubrovačkoga nadbiskupa Tome Celesiusa, prijevod u prosincu 1631. godine stiže u Rim, no neki “našijenci”¹⁵ nisu blagonaklono prihvaćali novi hrvatski književni i liturgijski jezik pisan latinicom, pa su na opću štetu spriječili tiskanje Kašićeva prijevoda. Odmah se pojavio problem hrvatskoga književnog jezika. Nametnula su se sljedeća pitanja: treba li podržavati glagoljašku crkvenoslavensku književnost u hrvatskoj redakciji ili je vraćati prema staroslavenskom; treba li stvarati umjetni međuslavenski jezik ili prihvatiti suvremeni jezik, ali u tom slučaju koji narodni govor izabrati za književni.

Na terenu je situacija bila različita pa je sve to utjecalo i na odluke Propagande. U to je vrijeme Propaganda pokušavala riješiti i pitanje zajedničkoga pisma pa je među našim biskupima 1627. godine provela anketu kojim bi pismom bilo bolje tiskati knjige.¹⁶ Zbog podijeljenosti mišljenja sjednici je prisustvovao i papa Urban VIII. te je odlučeno da se knjige tiskaju glagoljicom i ćirilicom, tj. bosančicom. Tomko Mrnavić i fra Rafael Levaković¹⁷ predlagali su glagoljicu. Tomu se odupirao rusinski ili ukrajinski bazilijanac o. Nikola Novak koji se Propagandi nametnuo kao stručnjak za crkvenoslavenski jezik, a takve su težnje Propagandi nametnule crkvenoslavenski jezik kao izvorni i zato pogodan za zbližavanje svih Slavena što se i poklapalo s težnjama Propagande.

Kašić se polovicom 1633. godine vratio u Rim i ponovno preuzeo dužnost hrvatskoga ispovjdnika u bazilici sv. Petra. Tada je dovršio prijevod čitave Biblije, ali je napisao i tri vrlo zanimljiva, još neobjavljena latinska teksta u obranu svojega prijevoda i kao obrazloženje unijatskim težnjama Propagandinih recenzenata što njegov prijevod nije pisan crkvenoslavenskim jezikom i glagoljskim ili ćirilskim pismom. U *Apologiji* pobija tvrdnju da je sv. Jeronim autor glagoljice i prijevoda slavenske Biblije, a to je po njegovu sudu bilo izneseno glavnim razlogom da se zabrani tiskanje njegovoga prijevoda. U spisu *De variis versionibus*

¹⁴ Jerko Fućak: Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975., str. 226-232.

¹⁵ Kašić ih u *Apologiji* naziva “nostrates”.

¹⁶ Josip Jurić, Pokušaj “Zbora za širenje vjere” god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo, *Croatia sacra*, 8, 1934., str. 143-174.

¹⁷ Rafael Levaković nije se u pogledu književnoga jezika slagao s Kašićem.

Slavonicis, Dalmaticis seu Illyricis, et Serblianis seu Ruthenicis daje prikaz slavenskih prijevoda Biblije, od najstarijega, koji dugujemo Svetoj Braći ili točnije Ćirilu (Konstantinu Filozofu), pa do novijih slavenskih i hrvatskih, ne zaboravivši ni protestantske, a posebno hvali jezik Bandulavićeva lektionara. U posljednjem tekstu, *Corrolaria*, odgovara na konkretne prigovore i pobija lažne izlike o nepotrebnosti svojega novog prijevoda Biblije.

Tim svojim spisima Kašić nije uspio posve svladati otpor¹⁸ i dokinuti zabranu tiskanja svojega prijevoda Biblije, ali je barem dokazao neutemeljenost prigovora i time odnio idejnu i moralnu pobjedu.¹⁹ Nije se dao slomiti jer je bio posve siguran u ispravnost svojih jezikoslovnih nazora. To je priznao i dugogodišnji i zaslužni tajnik Propagande Francesco Ingoli (1578.-1649.) koji je početkom 1634. godine zamolio Kašića da prevede *Rituale Romanum*, premda se i za taj posao nudio fra Rafael Levaković koji je u Propagandinoj tiskari bio urednik hrvatskih liturgijskih knjiga. Kašić se prihvatio i te dužnosti i nastavio marljivo pisati, prevoditi i objavljivati.

Poljička Biblija

Poljička je Biblija nastala početkom 18. stoljeća, a pisana je latinicom i djelomice bosančicom. Što se tiče cjelovitosti teksta, Poljička je Biblija naša najstarija najpotpunija Biblija (potpunija i od Kašićeve i od Jurjetinovićeve).²⁰

Jurjetinovićeve Biblija

Rukopis prijevoda Biblije na hrvatski jezik Mihovila Jurjetinovića-Ivakića čuva se u trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

¹⁸ Tiskanje cjelokupne Biblije koju je preveo Bartol Kašić spriječili su biskupi iz glagoljaške sredine svojom kratkovidnom politikom, usmjereni prema ideji crkvenoga zajedništva s pravoslavnim Slavenima (unijaćenje) čemu bi Biblija na hrvatskom jeziku bila smetnja.

¹⁹ O tome svjedoči i završni dio Kašićeve Apologije: "Završavam ovdje plačući i uzdišući, dok se sjećam što sam sve vidio i svojim očima promatrao: oskvrnjene i razrušene crkve, ili...gradove posve razorene, tako da nije ostalo ništa osim šatora, stračara i koliba. Neka nam se smiluje Bog i neka nas blagoslovi; neka nas obasja svojim Licem i svojom Riječju (= i tiskanom Biblijom na hrvatskom) i neka se smiluje hrvatskom Narodu koji je pogažen i gotovo skršen."

²⁰ Tadej Stjepan Vojnović: Prevođenje cjelovite Biblije u Hrvata do prve tiskane Biblije 1831. g. Bibliografska studija, doktorska disertacija na Rimokatoličkom bogoslovskom fakultetu, Zagreb 1976., str. 133.

Rukopis sadrži samo starozavjetni tekst, no nije potpun. Označena je godina i mjesto postanka: "U Splitu 1794."

Biblija Maksimilijana Vrhovca

Rad Maksimilijana Vrhovca na prevođenju Biblije može se pratiti na temelju dostupne građe, a prvenstveno na temelju Vrhovčeva Dnevnika i korespondencije s ljudima s kojima je surađivao. Kada se kronološki rasporede izvori koje posjedujemo o Vrhovčevu radu na prevođenju Biblije, tada oni obuhvaćaju vrijeme od 1810. do 1830. godine. No, ni u tom razdoblju, a na temelju podataka koje posjedujemo, ne možemo zaključiti da je bila prevedena čitava Biblija, pa ni veći njezin dio.

Katančićeva Biblija

Katančićev je prijevod prvi cjeloviti otisnuti latinički prijevod Biblije na hrvatski jezik. Objelodanjen je po Katančićevoj smrti u Budimu početkom srpnja 1832. godine, iako je na koricama otisnuta 1831. godina.²¹

Katančić u predgovoru Biblije tvrdi kako je počeo prevoditi psalme 1809. godine "*prie ovo deset Godinah uztegnutih urah stavise na Dillo, pocsamshi od Pisamah Davidovih...*".²² Prijevod je Katančić dovršio 1815. godine jer je u srpnju 1816. godine prepisivao psalme i zajedno ih s preostalim dijelom rukopisa "*od god. 1817. kroz podpuno petolitje od Ljudih u ovom Jeziku vishtih*" dao još jednom "*rics po rics prishtiti*".²³ Prema tome, s cijelim je rukopisom gotov 1822. godine, tri godine prije smrti.

Prijevod je objavljen u šest svezaka: četiri sveska Staroga zakona i dva sveska Novoga zakona u dvojezičnom izdanju istovremeno - hrvatskom i latinskom. Naslovi knjiga i poglavlja te kratki sažetci ispod naslova na hrvatskom su jeziku. Kako se može vidjeti iz naslova prve knjige Staroga zakona, latinski je tekst Svetoga pisma uzet iz Vulgate Sixta V. izdanog pod Klementom VIII.

Katančić je prijevod posvetio svom "hrvatsko-iliričkom narodu" i kardinalu Aleksandru Rudnaju.

²¹ Josip Majdandžić, M.P. Katančić (1750-1825), prevodilac Svetog pisma i polihistor, Zagreb 1986.

²² Pridgovor Prinashaoca Illyričkog, 1820., Sveto pismo, sv. I, Budim, 1831., str. 8.

²³ Josip Hamm "*Etymologicon illyricum*", Nastavni viestnik LI, Zagreb 1942./43., str. 15.

Rukopis se prijevoda zametnuo, a pronašao ga je Matija Antun Marković i isposlovao odobrenja za njegovo tiskanje. Prijevod je za tisak pripremio Grgur Čevapović, no budući da je i on umro (1830.) za tiskanje se pobrinuo franjevački provincijal Josip Matzek uz pripomoć tajnika Provincije Adalberta Horvata, a za korektora je određen Bazilije Katanović.

Otisak sadrži dva predgovora. Prvi je Katančićev “PRIDGOVOR²⁴ Prinashaoca Illyricskog” (6. travnja 1820. u Budimu), a drugi Čevapovićev “NASTOJANJE²⁵ u izdavanju Svetog Pisma Illyricskog” (18. listopada 1829. u Budimu).

U arhivu Franjevačkoga samostana u Budimu pronašla sam dva poveća svežnja rukopisa Svetoga pisma Staroga zavjeta (sign. K VI 2 i K VI 3) i ustanovila da je Čevapović od dvaju Katančićevih predgovora napravio jedan.

U predgovoru koji je otisnut u Bibliji Katančić ističe iznimnu važnost hrvatskoga prijevoda:

“Narodi, koji nas obuzimaju, sve nemalo imadu Knjige S. Pisma u domachi Izgovor prineshene: kakosu Gerci, Kranjci, Nimci, Macxari, Pemci, Rutheni, i drugi; a nashe Slavno-Illyricsko Pokolenje, plodno i shiroko s’ obadve strane Dunava, Drave, i Save, Knjige svete u svoj pleminiti i staroslavni Jezik privedene, do danas vidilo nie.”²⁶

U nastavku teksta Katančić obrazlaže razloge zašto se primio toga posla: tijekom četrdesetogodišnjega znanstvenog djelovanja očekivao je

²⁴ Pridgovor sadrži sljedeća poglavlja: Od prineshenja S. Pisma, u Jezik narodni., Od Potribe takvog Prineshenja, po Izdatju slovojavnom., Viche recsenog Prineshenja, svoju Sverhu dostixe., Mucsnost i Trud Prineshenja S. Pisma, u Izgovor narodni., Nacsin prineshenja S. Pisma, po Uredbam S. Jeronima., Nacsin Pravopisa, i sveg Truda podloxenje Suda S. Cerkve.

²⁵ Čevapović u Nastojanje uvrštava poglavlja: Korist S. Pisma, tad njegovog Prineshenja., Vishe za Ljude naucne, i Pastire duhovne; nego za prosti Puk., Shto isto S. Pismo, SS. Otcu, i Cerkva potverdishe., Broj SS. Knjigah zakonitih, od S. Sabora Tridentin. dosudjen., Zaderxaj SS. Knjigah, u Svezu pervom, drugom, trechem, csetvertom, petom, shestomu., Brixljivost, dase ove SS. Knjige po Uredbam Cerkvenim i s’ocsitnom Oblastju, na svitlo izdadu.

²⁶ M. P. Katančić, Pridgovor Prinashaoca Illyricskog, Sveto pismo, sv. I, Budim 1820., str. VI.

da će se netko primiti toga posla, ali kako nije, sam je počeo prevoditi.²⁷ Smatra da prevoditelj mora biti vrstan filolog, ali i poznavatelj govorništa, pjesništva, filozofije, teologije, povijesti, raznih običaja kroz vrijeme, poznavatelj društvenih i jezičnih običaja pa ga stoga i ne čudi što se još od vremena svetoga Jeronima nije pojavio čovjek koji bi to učinio.²⁸

Pri kraju posljednjega sveska uvrštena su i tri kazala: prvo je *Ukazalo svetih knjigah obadvog' zakona kako slide* (str. I-IV), drugo je *Ukazalo epistolah i evangjeljah cile godine* (str. IV-XLV), a treće je *Ukazalo Razlicsutih Dogadjajah, koise u svetom Pismu starog i novog' zakona zaderxaju* (str. XLV-CLXXII).

Katančićev je prijevod doživio mnoge neopravdane prigovore. Osnovni su razlozi bili u tom što je u sam osvit preporoda njegov prijevod bio pisan štokavskom ikavicom onoga vremena koju su nasljeđovali bosanski franjevci, starom grafijom i što je “prevođen na razini riječi”.

Što se tiče prevođenja na razini riječi, tj. sintaktičkih struktura, primjedbe donekle stoje, ali ih je nepravedno isticati kao isključive s obzirom na to da se pri ocjeni moraju uzeti okolnosti u kojima je prijevod nastajao. Glavne su se primjedbe odnosile na Katančićevu “krutost jezika”, nenarodni, knjiški jezik, zaboravljajući da se Katančić ne drži ćirilometodske tekstovne predaje već izravno Vulgate. Anonimni pisac članka u listopadskom broju Nevena iz 1856. godine ovako se osvrnuo na Katančićev prijevod: “Prije jedno 20 godinah izdao je neumorni Katančić svoj prievod svetoga pisma, ali ni taj potrebam narodnoga prievoda neodgovara, stranom što neima tumačenja, stranom što je preveo od rieči do rieči unatoč duhu hrvatskoga jezika, a napokon je djelo štampano

²⁷ *”Motrechi Ja ove Naroda mog Okolostanke josh u Mladosti, Ufanje imado, dachese koi Csovik Bogoslovac verstan i naucsan prinajiti, koibi za Ljubav Otca Nebeskog i svog Iskernjega, tad' za duhovnu Korist Pastirah, Posao toliko vikovah uzdisani snaxno popasti i vridno izradit hotio; ili, buduch ovo brime jednom Csoviku veoma terashno stavilobise, druxtvo koje Ljudih na to podobnih, koibise takvog Posla kripko i sloxno prifatili, tad' davnashnjeg Ljuboslovja xelju kadgod izpunili: obrisav' z' Domovine Prikor nepomnje.”* Pridgovor, str. VII.

²⁸ *Kushanjem sada vlastitim izvidi, dase ovakog poslovanja svaki Csovik, koise razuman i naucsan scini, prifatiti nemoxe, jerbose mnoga ovog Trudu zaktivaju: pervo Vrime, Volja, i stalna Odluka; zatim tiholjubnih i uzvisnih Naukah skup, Razgovornost, Popivje, Mudroznanstvo, Bogoslovje; k' tomu starine Pukah i Narodah, Hebrejskih, Gerskih, Latinskih, Slavno-Illyricskih; josh i obicsaji vrimena, Deroxavah, Jezikah; sverhu toga Ljuboslovje ilti chudorednost, koju Gerci imenovat obicsaju: koja sva ovdj pobrojena u red postavit, izvesti, i skladno dovershit imade.,* Pridgovor, str. VIII.

pravopisom ponajviše u Slavoniji upotrebljenim.”²⁹

Đuro je Daničić izrekao neopravdane i neutemeljene pogrde o Katančićevu prijevodu, ističući kako je velika razlika između Katančićeva *doslovna* prijevoda i Karadžićeva *slobodna*, zaboravljajući da se Karadžić gotovo doslovce drži mlađega izdanka ćirilometodske tekstovne predaje, a Katančić se drži izravno Vulgate. Daničić je Katančićev prijevod smatrao srpskim, pa veli: “Srpski narod ima dosad samo dva prevoda: Petra Katančića (Budim 1831.), koji predstavlja ropski prevod reči, a ne smisla, rađen za Srbe rimske vere i štampan latinicom i Stojkovićev - većitu sramotu književnosti našoj.”³⁰ Katančić je bio veliki jezični i književni znalac i shvatio je da bi primjedbe i prigovori koje bi crkvena vlast uputila njegovu prijevodu odlučno utjecali na njegovu sudbinu tako da bi cjelokupni prijevod i njegovo tiskanje mogli doći u pitanje što je već bio slučaj u hrvatskoj prevodilačkoj svetopisamskoj povijesti, a što je Katančić htio izbjeći. Već spomenuta činjenica o cenzuri crkvenih vlasti koju su prošli raniji hrvatski prijevodi te činjenica da se prevodi upravo jedno sveto djelo, koje mora prije nego dođe u ruke čitateljstvu proći i crkveni sud, nagnali su Katančića da uspije u nakani da njegov prijevod postane prvi hrvatski otisnuti prijevod.

Katančić u *Pridgovoru* ističe kako se držao vrhovnoga načela svetog Jeronima da se u prevođenju poštuje *vlastitost i čednost* pojedinih riječi. Pod pojmom *čednost* podrazumijeva *sud ušiju*, raspored riječi, što bi se moglo označiti dobrim stilom. Kada se Katančić prihvatio toga pravila, odlučio je paziti na vlastitost riječi, a time se opredijelio i za prijevod na razini riječi jer je sam primijetio da su se takozvani *tumačeći* prijevodi češće ogriješili o sveti tekst nego prijevodi *od riječi do riječi*. Sačuvavši tako vlastitost izvornika, žrtvovao je bolju književnu formu zbog čega je i doživio kritike svojega prijevoda. Kako mu je vrhovno načelo u prevođenju ne paziti samo na vlastitost riječi, nego i na stil, ne može mu se osporiti ljepota i genijalnost u prevođenju. Od njega se očekivao suvremeniji prijevod, no pretpostavljao je da bi primjedbe crkvenih vlasti mogle dovesti u pitanje

²⁹ Sveto pismo prevedeno na hrvatski jezik od Ivana Matije Škaricha, *Neven, tečaj V*, listopad, Zagreb 1856., str. 303.

³⁰ Đuro Daničić, *Vidov dan*, Beograd, 1862.

tiskanje prijevoda, a što je Katančić svakako želio izbjeći.³¹

Iščitavajući I. svezak *Novoga zavjeta*, zamjetni su primjeri prevođenja na razini riječi:

haec omnia - ona svaka (24)

ecce exiit qui seminat, seminare - eto izajde koi sije, sijati (51)

Prevodi genitivom pripadanja umjesto posvojnim pridjevom:

a finibus eorum - od krajeva nju (32)

filius hominis - sin čovika (33)

³¹ Obrazložena iznosi i sam Katančić u Pridgovoru u poglavlju “Nacsin prineshenja S. Pisma, po Uredbam S. Jeronima”, u kojemu veli: “*Shtose nacsina u prineshenju ticse, urednom blaxenog Jeronima nasheg Domorodca nastojahse sluxit: U Privodu iz jednog Jezika u drugi, pomnju imaj na Vlastitost, i Csednost; u ovimbo dvima, kano u dvima Ljubavi zapovidma vaskoliki Zakon i Proroci, zaderxajuse sve prineshenja Naredbe: koje niki s’ tankoumnim Huetiom na dugo i shiroko razloxech dovode. Istina, dame dugo Izkushanje naucsi, da jezik Latinski s’ nashim toliko Priateljstvo ima, dase po ricsi iz jednog u drugo Govorenje prikrenuti moxe mnogo lashnje i ugodnie, nego iz Hebreiskog i Gercskog: ali obicsaj slovjenja Latinskog drugog, trecheg, i csetvertog Vika (kad biau SS. Knjige u oni jezik obratjene) imade shto osobitog, shto nash Illyricski Izgovor po slovu ocsitovat nemoxe, osobito u neslovno-inostrannim Ricsma; koje nash Jezik ni pojedan nacsin neterpi. Shta radi u ovomu bishe misto Razvidjenju; da nitise veche shta recse niti manje, nego u slovu zakonitom glasi. U svima Slovinskog Naroda Prinashaocim nenajdesh jednog, koibi ovu naredbu u Dillovanju obderxavao: tako se Tomacsnici vechma, nego S. Slova Privodnici ukazuju; buduch Privod S. Pisma slovni, Od Tomacsjenja razliku prima. premda i ovoga potribu u takvom Prineshenju isti S. Jeronim spoznade; u Pridgovoru Knjige Judith izrekavshi: Izpis tomacsni daosam, vishe Oglas iz Oglasja nego iz Ricsi Rics prinesav’; shto isto u Knjigi X. na Pamak, ocsito potverdi.*

Csednost, drugo Prineshenja Poglavlje, Zaderxajese u ricsma i govorenju: ricsi glasne, Prigibom urednim za izrechi stvar slicne i vlastite; sastanak ricsih u Razgovoru mio i ljubak, dase slova i slovke jednoglasne i tvrde nesudaraju i Ushe trude; shto Latini Rasudjenje Ushiu zvati obicsaju. Protiva kom Poglavlju oni grishe, koi na skladnost Ricsih i sud Ushiu nikakvog obzira neimadu; i oni, koi vitrom nikim nadunuti primechu ricsi na ti nacsin, dase u Ljuboslovju i ole ubavistnim poslushat veoma gersti. Ovoje razgovitnosti Temelj; kog u drugom jedva najdesh, osim u verlom Kanislichu, krasnom Kacsichu, i govornom Relkovichu: koje mlogi nashi naslidovati poskerbishese. Takose pak ova dva Poglavlja obderxat imaju, da jedno drugom Zamet necsini; nego da ricsi odabrane, vlastite, glasne, urednim Prigibom sastavljene, ugodnom Izgovoru i vlastitom zlamenju sluxe.- Premdasam na ova, kolikoje moguचे bilo, motrit nastojao; sasvim tim, dase nigdi potepao nisam, stanovitog Pisaoca csinit, niti hochu, niti mogu. Tomie dosta, da shto blaxeni Domorodac csetvertog vika iz Gercskog i Hebreiskog u Latinski s’ veshe strane privede, poboljša, iztomacsi prvi; to Ja devetnaestog, stopе njegove slidechi, iz Latinskog u domorodni Prineso prvi: Fala onom! koi dade hotit, i mochi.”, Sveto pismo, sv. I., str.IX, X, XI.

in caminum ignis - u peć ognja (56)

Doslovno prevođenje glagolskih oblika:

Domine, salva nos, perimus - Gospodine, spasi nas, ginemo (31)
et post dies sex assumit Jesus Petrum...et ducit illos - a posli šest danah
uzima Isus Petra... i vodi ih

Sa sličnim se problemima susreo i Marko Marulić početkom 16. stoljeća prevodeći djelo Tome Kempenskog *De imitatione Christi* u kojem je dosljedniji izvorniku, no kada prevodi Danteove i Petrarkine stihove.³²

Nasuprot tomu valja istaknuti tri izvora iz kojih je Katančić crpio književnojezični izraz pri prijevodu Biblije.

Prvo, Katančić nasljeđuje ranije hrvatske lekcionare i to prvenstveno budimske lekcionare 18. stoljeća: Nikole Kesića *Epistole i Evangelia priko sviju nedilja i blagi dneva svetih*, 1740.; Emerika Pavića *Epistole i evangjelja priko sviu godišnji nediljah i svetkovinah*, 1764. i Marijana Lanosovića *Evangjelistar ilirički za sve nedilje i svetkovine priko godine*, 1794. Kako je Katančiću kao predložak služio Kesićev lekcionar, a Kesiću lekcionari Trogirana Dom Benedata Zborovčića (Mleci 1543.) i Dom Marka Andriolića (Mleci 1586.) koji pak nasljeđuju najstariji hrvatski tiskani lekcionar Bernardina Splicićanina (Mleci 1495.), jasno je da određeni jezični kontinuitet postoji sve do Katančića te se tako održala neprekinuta tradicija hrvatskoga lekcionara.

Drugo, Katančić nasljeđuje stare hrvatske pisce i u *Pridgovoru* kaže kako je upoznat sa starim hrvatskim spomenicima - djelima Ivana Despota, Antuna Dalmatina, Barakovića, Kašića, Pavića, Peštalića, Bračuljevića, Lipovčića, Reljkovića, Kanižlića, Lanosovića i drugih.

Treće, Katančić je upoznat i s hrvatskim leksikografskim dometima Jakova Mikalje, Ardelija Della Belle, Stulija, Voltića, čija je naslijeđa unio i u Sveto pismo i u Pravoslavnik.

Bitan je korak u jezičnoj standardizaciji i mogućnost izražavanja na najvišoj znanstvenoj razini. U kontekstu je takvih razmišljanja nemoguće zaobići i pojavu biblijskoga prvotiska kao iznimno zahtjevnoga trenutka u kulturnoj povijesti jednoga naroda, a koji predstavlja vrlo težak ispit zrelosti svakoga mladog standardnog jezika u europskim kulturnim strujanjima.

³² Mirko Tomasović "Marulićev prijevod knjige Tome Kempenskoga *De imitatione Christi*", Čakavska rič br. 2, Split 1975.

Povijesne okolnosti nisu bile sklone ranijem objavljivanju hrvatskoga biblijskog prvotiska pa je stoga izniman Katančićev napor u izgradnji i standardizaciji hrvatskoga jezika u okviru predstojećih ilirskih zbivanja.

Odlike njegova prijevoda svakako valja tražiti u okolnostima u kojima je nastajao, a kritike koje su ga okružile treba i znanstveno podastrijeti ili ih pak odbaciti. Pojavivši se uoči ilirskoga preporoda, Katančićev prijevod nije naišao na odjek koji je zavrijedio. No, Katančićevu su Bibliju negativno ocijenili tek Maretićevi sljedbenici, zamjerajući joj što je u sam osvit ilirizma pisana starom grafijom, ikavicom i *na razini riječi*. Ilirizmu je pak hrvatski biblijski prvotisk bio smjernicom i putokazom u zacrtanoj nakani da štokavsko narječje ustale standardnom odrednicom. Oslonimo li se na prigovor kako je slavonskom grafijom objelodanjen prijevod uoči ilirizma bio preprekom njegovu iščitavanju, zorna je zlonamjernost takvih kritika. Naime, ilirska je grafija, uz poneke modifikacije, svoje temelje tražila upravo u slavonskoj grafiji kakvom je pisan i Katančićev prijevod.

Katančićev prijevod i njegov doprinos oblikovanju hrvatskoga standardnog jezika treba promatrati u okviru danas ustaljenih pogleda na ilirizam i hrvatski narodni preporod jer su i ta zbivanja izniknula na višestoljetnim književnojezičnim temeljima. Stoga danas na Katančićev prijevod gledamo potpuno drukčije nego potkraj 19. stoljeća, i to ne samo zbog činjenice što ne robujemo vrijednostima i potrebama vremena koje ga je ocjenjivalo, nego što je jezik Katančićeva prijevoda Biblije kamen temeljac pretpreporodnoga hrvatskog štokavskog standarda. Jezik na koji je prevedena Biblija nije pokrajinski ni tuđ neštokavskim Hrvatima, već je gotovo *svenarodni*, lako identificiran kao hrvatski.

Literatura:

- Belostenec, Ivan *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium, Gazophylacium illyrico-latinum*, pretisak Liber - Mladost, Zagreb 1972. i 1973. i *Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium: selectoribus synonymis, phraseologiis verborum constructionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum...*, pretisak Stari grad, Zagreb 1998.
- Borčić, B, Kreiziger, I., Lovrić, P., Frančula, N. *Višejezični kartografski rječnik*, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zbornik radova – publikacija br. 15, Zagreb 1977.
- Brozović, Dalibor *Standardni jezik. Teorija / usporedbe / geneza / povijest / suvremena zbivanja*, MH, Zagreb 1970.
- Brozović, Dalibor “Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu - Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978., str. 9-83.
- Della Bella, Ardelio *Dizionario italiano, latino, illirico*, Mleci 1728.
- Dukat, Vladoje “Katančićeva kritika Della Bellina rječnika”, *Rešetarov zbornik*, 1931.
- Frančula, Nedjeljko – *Geodetsko-geoinformatički rječnik*, Državna geodetska uprava, Zagreb 2008.
- Lapaine, Miljenko
- Georgević, Jovan “Katančićev prilog objašnjenju najstarijeg slavenskog pisma”, *Godišnjak Matice Hrvatske 6*, Vinkovci 1968., str. 209-212.
- Gusić, Ivan *Matematički rječnik*, Element, Zagreb 1995.
- Habdelić, Juraj *Dikcionar ili reči slovenske*, Graz 1670., pretisak Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1989.
- Hamm, Josip *Matija Petar Katančić, njegova djela i njegov dijalekat*, Filozofski fakultet u Zagrebu 1934., doktorski rad (rukopis)
- Hamm, Josip “Najstarija hrvatska geometrija”, *Nastavni vjestnik XLV*, Zagreb 1937.
- Hamm, Josip “Etymologicon illyricum”, *Nastavni viestnik LI*, Zagreb 1942.- 43., str. 12-36.
- Hamm, Josip “Štokavština donje Podravine”, *Rad JAZU 275*, Zagreb 1949., str. 5-70.

- Hoško, Franjo Emanuel "Duhovni lik Matije Petra Katančića", *Bogoslovska smotra*, separat, Zagreb 1995., str. 398-407.
- Ivšić, Stjepan "Prilog za slavenski akcenat", *Rad JAZU 187*, Zagreb 1911., str. 133-208.
- Ivšić, Stjepan "Današnji posavski govor", *Rad JAZU 196*, Zagreb, 1913., str. 124-254; 197, Zagreb 1913., str. 9-138.
- Jambrešić, Andrija – "Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et Sušnik, Franjo hungarica locuples", Zagreb 1742.
- Katančić, Matija Petar *Pridhodna Bilixenya od Dillorednog Zemlyomirja*, rukopis Franjevačkog samostana u Budimu, 1786./1787.
- Katančić, Matija Petar *Fructus auctumnales*, Zagrabiae 1791.
- Katančić, Matija Petar *Fructus auctumnales*, Zagrabiae 1794.
- Katančić, Matija Petar *De poesi Illyrica libellus ad leges aestheticae exactus*, Budae 1817., pretisak, Revija, Osijek 1984.
- Katančić, Matija Petar *Sveto pismo starog' zakona*, sv. I,II, III, IV, Budae 1831.
- Katančić, Matija Petar *Sveto pismo novog' zakona*, sv. I, II, Budae 1831.
- Katančić, Matija Petar *Pisme Davidica I-LXVIII*, rukopis Franjevačkog samostana u Zagrebu.
- Katančić, Matija Petar *Etymologicon Illyricum*, rukopis Sveučilišne knjižnice u Budimpešti, sign. H 13, Catal.
- Katičić, Radoslav "Jezikoslovni zapisi o prevođenju", *Književna smotra*, 12, 1972., str. 3-9.
- Katičić, Radoslav "Matija Petar Katančić i počeci novoštokavskog standardnog jezika u Hrvata", *Forum XXII*, 10-12, Zagreb 1983., str. 539-556.
- Lanosović, Marijan *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache*, Osijek 1778.
- Majdandžić, Josip *Matija Petar Katančić (1750-1825) - polihistor i prevodilac Svetog pisma*, Zagreb 1986., magistarski rad na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu
- Maretić, Tomo "Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima", *Djela JAZU IX*, Zagreb 1889.
- Maretić, Tomo "Jezik slavonskijeh pisaca", prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj, *RAD JAZU 180*, Zagreb 1910.
- Marijanović, Stanislav "Matija Petar Katančić, leksikograf, o hrvatskoj leksikografiji i leksikografima", *Dani hvarskog kazališta*, 1995. str. 103-120.
- Marijanović, Stanislav "Matija Petar Katančić, hrvatski leksikograf i paleograf", *Croatica XXIV*, 42-44, Zagreb 1996., str. 249-269.

- Mikalja, Jakov *Blago jezika slovinskoga*, Loreto 1649.
- Moguš, Milan *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb 1993., 205 str.; drugo prošireno izdanje, Globus, Zagreb 1995.
- Moguš, M.-Vončina, J. “Latinica u Hrvata”, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju II*, Zagreb 1969., str. 61-81.
- Moguš, Milan “Pristup jeziku Katančićeva prijevoda Svetoga pisma”, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju 32*, Zagreb 1998., str. 155-161.
- Reljković, Matija Antun *Nova slavonska i nimacska grammatika (Heraus gegeben durch Mathiam Antonium Relkovich. Agram 1767.)* Zagreb 1767.
- Skok, Petar *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I-IV, Zagreb 1971.-1974.
- Tanocki, Franjo *Slavonska jezikoslovna baština*, MH, Osijek 1996.
- Vince, Zlatko “Grafijsko-pravopisna pitanja pretpreporodnog i preporodnog doba u Slavoniji”, *Zbornik radova I. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek 1970., str. 773-810.
- Vince, Zlatko “Književni jezik M.P. Katančića, posebno u prijevodu Svetoga pisma”, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole, knjiga 3*, Zagreb 1975., str. 87-99.
- Višejezični geodetski rečnik*, Savez geodetskih inženjera i geometara Jugoslavije, Beograd 1980.
- Vrančić, Faust *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, Venetiis 1595., pretisak Liber, Zagreb 1971. i Novi Liber, Zagreb 1992.

Loretana DESPOT

WHY DID THE CROATIANS PRINT THE BIBLE NO SOONER THAN THE 19TH CENTURY?

The possibility of expression at the highest scientific level is a significant step in language standardization. In the context of such thinking it is impossible to disregard the appearance of the biblical first-print as a very challenging moment in cultural history of a nation, which also represents a very tough maturity test of every new standard language within European cultural trends.

Most European nations printed the Bible during the 15th and 16th century: the Germans had their biblical first print in 1466, the Italians in 1471, the Checks in 1488, the French in 1523, the Polish in 1561, the Slovenes in 1584, the Hungarians in 1590, whereas by the Croatians the first fully printed Bible in Croatian language was that of Matija Petar Katančić from 1831. Namely, although the work on translation and printing of a complete Bible had been noticeable since the very first centuries of literacy by the Croatians, historical circumstances were not in favour of an earlier publishing of Croatian biblical first-print. Therefore, this paper tries to shed some light at centuries-long attempts to print the Bible and point out the considerable contribution of Katančić's Bible in shaping the Croatian standard language.

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 811.163.4`26(497.16)

POGLEDI I REFLEKSIJE O CRNOGORSKOM JEZIKU (u svjetlosti kodifikacije)

U referatu se govori o crnogorskome jeziku kao specifikumu crnogorske nacije i naroda. S osvrtom na savremeno jezičko stanje i rad Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, autor ukazuje na neophodnost da se crnogorski jezik kodifikuje sa svijem svojim gramatičkim, grafijskim i fonetskim, te leksičkim specifičnostima, koje ga razlikuju od jezika susjeda. Posebna pažnja u radu posvećuje se leksici i ističe potreba da se što prije izradi rječnik crnogorskoga jezika.

Svakome obrazovanom pojedincu poznato je da je jezik jedan od temelja naroda i nacije. Nećemo ovđe obrazlagati definiciju naroda i nacije, već ćemo u vezi s tim reći: za opstanak naroda iznimno su važni državotvorni okvir, crkva i jezik. Ovi konstituenti nijesu svima jednako važni. Za Crnogorce je bitno da su svoju vjekovnu državu, prvo Duklju, Zetu, pa od XV. stoljeća Crnu Goru, posjedovali u kontinuiranom državotvornom okviru. Postojale su, dakle, državne granice, historijski određene, a zajedno s narodom i nacijom formirao se i narodni jezik. Tako, radi primjera, ističemo da nikada ne bi postojao makedonski jezik da nije bilo srednjovjekovne makedonske Samuilove carevine, kao što ne bi bilo danas ni moldavskog jezika da nije bilo „malog“ moldavskog naroda i njegove države.

Još sam 6. decembra 2003. godine u okviru naučnoga simpozijuma ustvrdio:

Nije stvar u tome jesu li rješenja uvođenja crnogorskog jezika samo političke naravi, nego je li takva odluka sazrela u duhu crnogorske kulturne i jezičke stvarnosti i kako se ta jezička standardizacija uklapa u razdoblja crnogorske kulture i tradicije, njezina istorijskog i kulturnog nasljeđa. Od toga zavisi njezina prihvatljivost, a samim tijekom izbjeći će se neželjena zamučivanja i nesnalaženja među srednjoškolskim i visokoškolskim stručnjacima, akademikima, novinarima i književnicima.

Crnogorska jezička norma treba se nametnuti i politikom, i školom, i voluntarizmom, i medijima, i govornom praksom. Ako nešto od toga izostane u tom lancu i ako se ugledni pojedinci iz kulture, akademija, naučnijeh i kulturnih institucija, neke novine, nacionalna televizija, administracija i izdavačke kuće ustvrdoglave (uzjogune) i optimalno ne prihvate novi jezikoslovni sistem i nova pravopisna rješenja crnogorskoga književnog / standardnoga jezika, tada će i nadalje vladati šarenilo, raznolikost, sve dublja nepismenost koja će crnogorsku jezičku zbilju odvesti na put haosa, duhovnog siromaštva, vulgarizma te će crnogorskog čovjeka duhovno i emocionalno sakatiti, a samim tijekom i cjelokupnu crnogorsku naciju.¹

Od gore nabrojanih konstitutivnih elemenata nacije kod Crnogoraca bismo na prvo mjesto stavili njihov državotvorni okvir, izvanredni sjaj istorijskog razvoja, te i samu religiju, to jest autokefalnu crkvu koja je uvijek bila najistaknutija brana svjetovnoga i duhovnoga života. Jezik stavljamo na značajno mjesto jer je u Crnogoraca u potonje vrijeme on bio podsistemom jednoga drugog naroda. Poblize, to znači da su ga brojniji i jači južnoslovljenski narodi u doticaju nametali Crnogorcima u vidu različitijeh naziva, od kojih se naročito od Bečkog dogovora (1850) nametnuo srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski, za sva četiri naroda: Srbe, Hrvate, Crnogorce i Bošnjake/Muslimane. Ovo i stoga što se smatralo da su jezici „malih“ etnosa „slični“ jezicima Srba i Hrvata kao dominirajućijeh naroda u bivšoj Jugoslaviji. Međutijem, u tom dijasistemu niko nije htio videti bitne razlike u jeziku, koje su se 60-ijeh godina prošloga vijeka tek tu i tamo stidljivo javljale u vidu „varijanata jezika“. U nekijem izjavama istaknutijeh crnogorskih kulturnijeh radnika ovih dana čitaju se ili se putem televizije i nadalje čuju neodmjereni, neuvjerljivi i disonantni tonovi poput onijeh da je crnogorski jezik „jedan te isti (strukturalno!?) – M. N.) jezik“ sa srpskim jezikom, zajednički Crnogorcima i Srbima iako je taj stav već odavno u sociolingvističkim proučavanjima napušten.

¹ Vidi: Prof. dr. Milorad Nikčević, *Pogledi i refleksije o crnogorskom jeziku* u knjizi *Ogledi, studije, susreti. Apolegetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004, 70.

Međunarodna je organizacija za standardizaciju jezika različito označila srpski i hrvatski jezik u sistemu univerzalne decimalne klasifikacije: hrvatski kao UDK 862 (kratica HR), a srpski kao UDK 861 (kratica SR). Znači, došao je konačno kraj hrvatskosrpskomu jeziku! Oba su se jezika (i srpski i hrvatski) iskristalizovala na osnovu štokavštine, a veliku zaslugu za potpunu nezavisnost i međunarodno priznavanje ovijeh jezika imaju međunarodni slavisti koji su dokazali da je srpskohrvatski jezik bio politički konstrukt koji nikada nije postojao kao jedan književni jezik niti kod Srba, niti kod Hrvata, niti kod Crnogoraca i Bosanaca, odnosno Bošnjaka. Prema tome, taj je jezik zasigurno otišao u ropotarnicu duhovne kulture na našijem prostorima! Uzalud se upinju pojedinci, čak tobože ugledni književni i lingvistički teoretičari, profesori književnosti i književnici, da ga putem dubletnijeh varijacija održe u Crnoj Gori. Jezikoslovlje je puno bliskijeh a priznato različitih standardnijeh jezika nastalih na sličnoj ili istoj dijalektalnoj osnovi, primjerice indonežanski i malajski, hindu i urdu, bugarski i makedonski, norveški i danski, srpski i crnogorski, srpski i hrvatski. Srpski i crnogorski ne razlikuju se samo u slovopisu (latinica i ćirilica u crnogorskom, odnosno samo ćirilica u srpskom), već i u fonetici, morfologiji, sintaksi, leksikologiji i slično. Uzalud se profesori, članovi Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika, upinju da očuvaju tezu da je potrebno kodifikovati sve jotovane i nejotovane dublete u crnogorskome jeziku kako bi spasili, dakle, ne crnogorski, već srpskohrvatski jezik u Crnoj Gori. Onda treba ti isti profesori bar da budu došljedni i da u takvom odnosu predlože da se uz alternativu *gdje/đe* pridruži i oblik *gde*, jer u Crnoj Gori živi i nemali broj ekavaca, čijoj skupini, hvala Bogu, pripada i jedan član Savjeta, koji čak predaje crnogorsku književnost?!

Iznenaden sam činjenicom da se tvrdokorno zastupaju ovakve teze koje idu na ruku odbrani eutanaziranog srpskohrvatskog jezika, da se naprosto proćeruju markantne osobenosti crnogorske jezične i govorne stvarnosti. Iako sam u pošljednje 2-3 godine povjerovao da prof. dr. sci. Rajka Glušica istinski podržava specifičnosti crnogorskog jezika, izgleda da se kod nje radi samo o prividu, o podržavanju imena a ne i onoga što to ime suštinski u svom jezičkom biću pokriva. Da je tako, potvrđuje i njena nepromišljena izjava kao šefa Odsjeka za crnogorski jezik i književnost da će studenti toga odsjeka crnogorski jezik izučavati po starom programu i po starim udžbenicima jer još uvijek ne postoji *Gramatika crnogorskog jezika*. Ako se to desi, Crna Gora će zaista biti jedinstvena u svijetu jer je nezamislivo da studenti jednoga jezika uče iz udžbenikâ kojima se negira

taj jezik i njegov narod. Nije istina ni da ne postoji Gramatika crnogorskoga jezika. Sramno je da „ne znaju“ kolege da je nju (Gramatiku) prije osam godina u izdanju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti objavio profesor sa njihove katedre, akademik Vojislav P. Nikčević. Čega se, dakle, to stidi koleginja Rajka Glušica? Izgleda „arhaičnih“ nijansi crnogorskog jezika i narodnog govora! A nije se stidela da u Biltenu Univerziteta, br. 224, 1. XII. 2007. istakne da je član institucija koje su uvijek negirale crnogorski jezik: Odbora za standardizaciju srpskog jezika Instituta za jezik Srpske akademije nauka i umjetnosti; Naučnog društva za negovanje i proučavanje srpskog jezika iz Beograda; redakcije časopisa „Književnost i jezik“ Društva za srpski jezik i književnost Srbije i Crne Gore... Bilten je dostupan na internetu, pa se u istinitost ovih tvrdnji nije teško uvjeriti. No, ja uistinu vjerujem da se kod nje (dr. Glušice) radi, kao i kod mnogijeh drugih članova Savjeta, o žestokom pritisku, o uticaju lingvističkih centara sa strane, u samoj Crnoj Gori i izvan nje!

Ipak takvijem sustručnjacima moram reći i ovo: neće biti da se crnogorski jezik mora kodifikovati tako da bude blizak (ili istovjetan?!) hrvatskijem, bosanskim i srpskijem govorima „pošto među njima nema strukturnih razlika“, kako to izjavi mlada i veoma učena docentica Tatjana Bečanović, bivša asistentkinja mojega brata Vojislava, kojega ovijeh dana, nažalost, eufemistično u svojijem „filozofšćujućim“ asocijativnim nizovima dovodi u negativno okruženje,² a od kojega je, pak, mogla naučiti stvarne fakte da se crnogorski jezik, ipak, strukturalno razlikuje od ostala tri štokavska jezika jer od njih ima tri fonema više. Crnogorski jezik mora se, dakle, kodifikovati tako da odražava stvarno stanje, uzimajući sve njegove filološke parametre, a ne samo deklarativne paradigme jezika iz okruženja. Ostavimo kod ovoga za sada umne filozofske premise i diskurzivna mudrovanja, prodajući građanima Crne Gore dim i maglu, i otvoreno recimo crnogorskoj kulturnoj javnosti: Vojislav P. Nikčević prvi je lingvista koji je naučno utemeljio crnogorski jezik i postavio ga komparativno prema svijem drugim etnosima i njihovijem nacionalnim jezicima na prostoru bivše Jugoslavije; to je neosporno i u svjetskoj slavistici poznato i priznato, te je samim tijekom crnogorski jezik kodifikovan i normiran. No, druga je stvar što Crnogorci svoj jezik još uvijek, iz političkih i inih razloga, nijesu uspjeli ugraditi u svoj nacionalni, politički i kulturno-prosvjetni život?!

² Tatjana Bečanović, *Svi prešednikovi ljudi*, Zašto Pravopis crnogorskog jezika nije stvar dogovora kao u drugim sredinama, *Vijesti*, Art, 6. septembar 2008, str. IV.

Jezik je, inače, veoma teško definisati. Nemali je broj savremenijeh jezikoslovnih teorija, od kojih sam neke eksplicirao u svojoj knjizi *Ogledi, studije, susreti s* podnaslov *Apolegetika crnogorskoga jezika* (Osijek, 2004). U njima se, posebice u teorijama strukturalističkoga tipa, jezik definiše kao APSTRAKTUM, što znači da je dekontekstuiran, tj. da je izvan političkog, psihološkog i društvenog konteksta. Te teorije smatraju da je jezik zapravo gramatika. Neki aspekti jezika (fonetika, fonologija, morfologija, sintaksa) lakše se daju normirati i standardizovati od, npr., leksike i semantike. Leksika nekoga jezika izrazito je promjenjiva kategorija. Ona se, kao povijesni amalgam, permanentno bogati sa razvojem kulture, sa tehnološkim i tehničkim dostignućima. U njoj se odražavaju sve sfere društvenoga, duhovnoga i svjetovnog, života crnogorskoga naroda i nacije. Stoga je neophodno što prije izraditi rječnik crnogorskoga jezika, kako bi se to jezičko blago, i sinhrono i dijahrono, zabilježilo.

Jezici se razlikuju, s jedne strane, s obzirom na vokabular u koji ulaze sve nijanse nacionalnoga narodnoga govora i jezika, pa tako i crnogorskoga, sa svijem svojim fonemskim i grafijskim obilježjima tipa: *šever, šutra, šesti; izesti, izelica, zanovijet; Boro(n)zan, bronzin* i sl., a s druge strane s obzirom na gramatiku (apstraktum), to jest standard, pravilo i uzus jezičke zakonitosti koji se pobliže određuju gramatičkim i pravopisnim normama jezičkoga kôda, sistema i signala. Zbog nepoznavanja jezika kao sistema gramatike i sistema leksike proizilaze brojni nesporazumi i oko crnogorskoga jezika. Naime, pojedini članovi Savjeta za standardizaciju najčešće svjesno podmeću crnogorskoj kulturnoj javnosti pogubne, neuvjerljive i disonantne teze, koje laički prihvataju, a, što je zabrinjavajuće, to čine čak i neki intuitivni, veoma kreativni i cijenjeni stvaraoci koji nasijedaju na takve teze da se novom crnogorskom jezičkom normom želi obuhvatiti jezik narodne arhaike, ruralni jezik i sl. Njihov je cilj da takvom podvalom sugeriraju narodu da je ta arhaična leksika Crnogoraca pejorativna i regionalnoga ranga, što u osnovi znači duboko nepoznavanje savremenijeh jezikoslovnih pogleda na jezičku stvarnost Crne Gore, ali i nepoznavanje same crnogorske jezičke stvarnosti. Uostalom, ne treba posebno dokazivati koliko su taj jezički ošjećaj pošedovali crnogorski stvaraoci i majstori jezika u svom stvaralačkom *procédeu*. Upravo je ta leksika bila duboko usađena u stvaralački opus crnogorskih pisaca Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše, Luke Jovovića,

Jovana F. Ivaniševića, Borislava Sl. Minića, Dušana S. Đukića, Mirka Banjevića, Radovana Zogovića i drugih, o čemu sam detaljnije pisao u studiji *Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)* u *Jezici kao kulturni identiteti*.³ Upravo su ovi crnogorski stvaraoci uvodili radikalne jezičke nijanse „narodne arhaike“. To je književnost koja je nastajala na temeljima narodnog idioma. Upravo su ti pojedinci danas klasici crnogorske književnosti, jer su se obraćali „starijem“ narodnim jezikom. To su oni „provincijalizmi“ i „crnogorizmi“, „regionalizmi“ koji su često uzimani na nišan crnogorskog izrugavanja i sprdnje!?

I istaknuti hrvatski jezikoslovac Josip Ribarić, sastavljajući *Perojski rječnik* crnogorskih, crmničkih doseljenika u Istru (doselili se 1657), bio je, kao neutralan naučnik, svjestan ljepote svih tih jezičkih leksikoloških nijansi, pa je kao podšetnike na crnogorski zavičaj kod Perojaca našao već krajem tridesetih godina prošloga vijeka sve karakteristike crnogorskoga jezika, poput:

„*šenica – sjenica*, riječ koja čuva praslovljenski suglasnik, tj. fonem, i koji je i danas i u govorima i u pisanom crnogorskom jeziku običan i frekventan“.

Ribarić u svom Rječniku ne navodi ekvivalenat ovoj odrednici, nego je opisuje:

„*šenica – domaća i grandlura. Ona je više urodлива*“. *Ženica* je jedna od četiri riječi u Ribarićevom Rječniku koja u inicijalnoj poziciji čuva glas *ž*. „Leksem je to“, objašnjava Ribarić, „koji čuva praslovljenski suglasnik *ž*, koji je isto tako uobičajen, ali nešto rjeđi, u savremenom crnogorskom jeziku.“ Ovaj fonem nalazimo i Ribarićevim leksemima: *ížesti, izljubiti, žato, žalost* i slično.

Ribarić je registrovao i fonem *z* (dz) u riječi *zinzula*:

„...*zinzula* je vrsta ploda crvene boje koja raste na drvetu“.

Za oblike *đeca, đeljati* i sl. Ribarić veli: „Riječ je o provedbi pravila t, d, c + je = đe, koje je provedeno i u sljedećim leksemima: *đed, đevojka, đegod, ovđe, viđi*... Ako se iza glasova t i c našao staroslavenski glas (grafem – M. N.) **jat** rezultat je bio *će* (primjerice: *ćerati, vrćeti, ćedilo* i slično).“

³ Zbornik s međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, PEN Centar, 14–15 oktobra 1997, 159-175.

No, o svemu ovome bilo je detaljnije zborni u studijama *O perojskom govoru* Josipa Ribarića, monografiji koja se pojavila iz knjigopečatnje 2004. godine.⁴

I u sintezi ovijeh naših najnovijih pogleda i refleksija treba reći: Jezici malijeh naroda etabliraju se kao nacionalni jezici. Procesi afirmacije nacionalnijeh jezika snažni su i u tome se mogu istaći zemlje Trećega svijeta. Recimo, Malezija je stvorila svoj nacionalni jezik, a karakterističan je i primjer Nigerije, koja u svom jezičkom supstratu posjeduje čak 200 nacionalnijeh jezika! Ukoliko se crnogorski jezik sa svijem svojim gramatičkim i leksičkim nijansama i specifičnostima ugradi u nacionalni život, on će zasigurno biti snažnim zaštitnikom i crnogorskoga naroda i viševjekovne države Crne Gore! Jer je danas svakome ozbiljnom političaru, istoričaru, kulturologu i lingvisti jasno: čim postoje državne granice naroda, mora se uvažiti i njihov nacionalni *specifikum* jezika. Nadam se da će prosvjetni i politički nadležni organi Crne Gore imati sluha za to i da će crnogorski intelektualci javno, sa crnogorskim narodom, zauzeti stav po pitanju podmetanja i intriga koje se pleću oko kodifikacije crnogorskoga jezika.

⁴ Vidi: Josip Ribarić, *O perojskom govoru. Leksikografski prinosi* (Građu prikupio i priredio Milorad Nikčević), Osijek, 2004.

Milorad Nikčević

**VIEWS AND OPINIONS ON THE MONTENEGRIN LANGUAGE
(in relation to its codification)**

The text discusses the Montenegrin language as a specific phenomenon of the Montenegrin nation and people. Overviewing the present linguistic situation and work of the Council for Standardization of the Montenegrin Language, the author shows the necessity of codifying the Montenegrin language with all of its grammatical, graphic, phonetic, and lexical characteristics, which separate it from other languages in the neighborhood. A special attention is given to lexis, and the need for making a dictionary of the Montenegrin language as soon as possible is particularly stressed.

Rašid DURIC (Bochum)
Ruhr-Universität Bochum
UDK 811.163.4'373.45

**KROATIZMI, SRBIZMI, BOSNIZMI I CRNOGORIZMI
NA NEUTRALNOJ RAZINI
– načelna poredbena obilježja –**

Cilj i smisao ovog referata jest kroz navedenu metodologiju definirati i vrednovati novoštokavske -izme. U referatu se naime definiraju -izmi, međusobno na nivou zajedničkog štokavskog vokabulara, i zasebno za svaki od četiri standarda. Kroz referat se -izmi kompariraju (na kraju referata oprimjeruju) na njihovoj razini jednakovrijednica – visokobliskoznačnica kao srbizmi, kroatizmi i bosnizmi. Na kraju referat donosi izbor jednakovrijednica tripleta – srbizama, kroatizama i bosnizama. Uz bitnu „ogradu“ da po semantičkoj teoriji ne postoje apsolutne istoznačnice!

Kroz političko-državni raspad jugoslavenski i kroz sociolingvističku transformaciju sh. u svoja četiri standarda, probuđene su i oslobođeni, decenijama i generacijama ideologijom zapretani stvaralaštvo i znanost, ali u njima takođe i jezičko-leksičke nacionalističke strasti i predrasude, srpske, hrvatske, bosanske, crnogorske. Potekla je kreativna energija koja u sebi međutim i danas vuče balast međunacionalne isfrustriranosti, oholosti, inferiornosti i isključivosti prema drugačijem od svoga. U raspadu jugoslavenskom po njenim etničkim šavovima nije uvijek lahko jednom nacionalno neutralnom balkanologu razdvojiti znanost od nacionalno ostrašćene blazirane leksikologije, one kojoj je isključiva zadaća ne da izgradi već da ogradi svoj standard od nacionalno-susjednoga. Danas je nacionalno neutralan leksikolog balkanolog, u poziciji vrijednosnoga odabira novoštokavskih -izama (srbizama, kroatizama, bosnizama, crnogorizama) uporediv ispiraču zlata. Kako, naime, iz mnoštva leksikoloških izvora, iz studija i monografija južnoslavističkih kroz svoje leksičko znanje i osjećanje «propustiti» tisuće novotvorenica, arhaizama, novooživljenica?

Koje su od njih istinske biser besjede? Koje su od njih zajedničke za novoštokavski leksik? Koje su, opet, riječi vrijednosnice za svaki od četiri (sub)standardna vokabulara ponaosob? Postupak odabira pretpostavlja pored leksičkoga znanja i leksičko osjećanje višestoljetne kulturno-leksičke nadgradnje, civilizacijske, duhovne i konfesionalne – jevrejske, katoličke, ortodoksne, muslimanske. Kontinuiranog, sveobuhvatnog leksičkoga znanja i osjećanja za svaki od četiri standarda. I za novoštokavski zajednički leksik. Leksikolog naime treba na obje razine – nultoj i konotacijskoj u kontekstu - svaki -izam racionalno raspoznati i emocionalno proosjećati. Sa stalnom sviješću da su riječi u jednom jeziku dignitet individue i jednoga etnosa. I da jedan novoštokavski -izam u jednoj jezičkoj zajednici jest alem besjeda, u drugoj taj isti može biti, i najčešće jest, bezvrijedan. Čak i opasan agens, bacilus (bosniensis!) za svoj jezički organizam! Cilj i smisao ovog referata jest kroz navedenu metodologiju definirati i vrednovati novoštokavske -izme. U referatu se naime definiraju -izmi, međusobno na nivou zajedničkog štokavskog vokabulara, i zasebno za svaki od četiri standarda. Kroz referat se -izmi kompariraju (na kraju referata oprimjeruju) na njihovoj razini jednakovrijednica – visokobliskoznačnica kao srbizmi, kroatizmi i bosnizmi. Na kraju referat donosi izbor jednakovrijednica tripleta – srbizama, kroatizama i bosnizama. Uz bitnu „ogradu“ da po semantičkoj teoriji ne postoje apsolutne istoznačnice! U mojem popisu na kraju referata je srbizmu napoređen ekvivalent kroatizam, njih oba – jednakovrijednici bosnizmu. Crnogorizmi su iz poređena izostavljeni usljed moje leksičke nekompetentnosti. Kao kompenzaciju za ovaj propust upućujem na relevantnu literaturu na kraju referata koju mi je dostavio filolog - montenegrist Adnan Čirgić.

U uvodnoj besjedi bitno je konstatirati činjenicu da je po genetskolingvističkim kriterijima (dijalektološkim, povijesno-poredbenim, razumljivosti i relativno jedinstvene organske strukture jezika) novoštokavština ili srednjejužnoslavenski dijasistem sa svojim nejedinstvenim govorima bio i do danas ostao bazom za nejedinstven jezik, koji je sve do devedesetih godina imenovan dvočlanim sh.-hs. imenom. Taj su jezik po Krleži „oduvijek Hrvati zvali hrvatskim, a Srbi srpskim.“ U njemu su zapravo i na govornoj i pisanoj razini, dija i sinhronijski, opstojala četiri idioma: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Svaki od njih ima zajedničku bazu i zasebnu nadgradnju u kojim su se stoljećima razvijala zajednička i zasebna obilježja. Od devedesetih godina je u slavistici prihvaćena činjenica tzv. sociolingvističke transformacije i

prenominacije „sh.-hs. jezika“ u četiri standarda. Uz nastojanje pojedinih lingvisti da se makar u filologiji zadrži termin „sh. jezik“, posebice u komparativnim istraživanjima srednjejužnoslavenskoga dijasistema. Navedenoj sumarnoj sinhroniji valja dodati i aktualno osporavanje naziva „bosanski“ „bošnjačkim jezikom.“ Osporavanje kroz fokus serbistike i kroatistike, prema kojima se preporučuje koristiti/rabiti etnički umjesto zemljopisnog imena jezika. Sa argumentacijom navodno potencijalne ili stvarne jezičke majorizacije bosanskog, u njegovu suodnosu sa srpskim i sa hrvatskim jezikom u Bosni i Hercegovini.

I.

1. Srpska, bosanska i crnogorska leksikologija sve do devedesetih rijetko je istraživala leksičke razlike koje su dijahronijska i sinhronijska činjenica štokavskoga vokabulara. Tomu je bitan razlog sve do devedesetih u jezičkoj politici izgrađivanja sh.-hs. jezičkog jedinstva. Ovoj je politici takođe decenijama bila suprotstavljena kroatistika kroz afirmaciju samosvojnog hrvatskog leksika. Sa rezultantom autonomne uosobljenosti hrvatskog leksika. Danas je navedenim činjenicama neophodno dodati leksičku činjenicu relativne uosobljenosti bosanskog (i bošnjačkog) i crnogorskog leksika, koja je u slavistici neistražena. Jedna je bitna crta te uosobljenosti u činjenici da tamo gdje su u srpskom i u hrvatskom vokabularu tzv. dublete – uporabno opozitne leksičke jedinice, te iste dublete u bosanskom (i često u crnogorskom!) vokabularu funkcioniraju na neutralnoj, često i na stilskoj razini paralelno. Najčešće kao bliskoznačnice visoke sinonimije! Ili kao izborni leksik. Ekskluzivno srpske ili hrvatske riječi (tipa: štampa – tisak, kašika – žlica) u bosanskom (često i u crnogorskom) standardu najčešće funkcioniraju kao paralelni, izborni, a ne kao opozitni leksik. Ekskluzivno srpski ili hrvatski leksik (tipa šargarepa, zejtin, pirinač – u srpskom, ili bojišnica, bojnič – u hrvatskom) nisu prihvaćene u bosanskom niti u crnogorskom standardu. Barem zasada! Naredna je karakteristika bosanskog leksika da neke od riječi isključivo srpskog leksika sa njihovim ekvivalentima u hrvatskom (tipa: mučnina – gađenje, hir – kapric) nisu opozitne u bosanskom niti u crnogorskom izrazu, već se svaka od njih koristi shodno kontekstu, stilskoj vrijednosti. Leksička dispartnost srpska i hrvatska u pravilu nije i ne znači takvu dispartnost u bosanskom standardnom izrazu. Leksik koji je u srpskom i u hrvatskom standardu dihotoman je u generalnom smislu spojiv, kompatibilan, značenjski najčešće podudaran, ekvivalentan, pojmovno i

stilski izboran u bosanskom izrazu. Ovdje podrazumijevam prvenstveno izraz i (!) vokabular Bošnjaka! U vokabularu Bošnjaka nije se, kao što jest u srpskom i hrvatskom standardu (u Srbiji, u Hrvatskoj, i u srpskom odnosno u hrvatskom unutar BiH) razvilo jezičko osjećanje manje leksičke vrijednosti u domenu korištenja karakteristično srpskog ili hrvatskog leksika. To je jedna opća karakteristika upotrebe srpskog ili hrvatskog ekskluzivnog leksika u zajedničkom bosanskom izrazu, odnosno u vokabularu Bošnjaka. Bitnim njegovim dijelom i u crnogorskom leksiku. Svemu navedenom je bitno dodati da pored ekskluzivno srpskog i hrvatskog leksika, postoji i karakteristični bosanski i crnogorski leksik sa vlastitim ekvivalentima, istoznačnicama srpskom i hrvatskom leksiku. Ovaj leksik (slavenskoga i orijenatlnoga porijekla) kojeg u bosanskom imenujemo „bosnizmima“ (tipa babo, nena, amidža, tukac, tuka...) pored njihovih standardnih novoštokavskih ekvivalenata: (otac / tata, baka / baba / nena, ćuran / puran, ćurka / pura / tuka...) postoji dija i sinhronijski u bh. standardu, posebice u bošnjačkom izrazu. Najizrazitije u sferi religije, tradicije i kulture u općem smislu njihova značenja. Bitno je markirati da leksička poređenja u ovom referatu razlikuju bosanski leksik (općeprihvaćeni u bošnjačkom, srpskobosanskom i hrvatskobosanskom leksiku) od zasebnih srpskog i hrvatskog leksika u BiH i izvan BiH. Težište je ovoga referata u kompariranju karakterističnoga zajedničkoga bosanskog i bošnjačkog sa ekskluzivno hrvatskim i sa karakterističnim srpskim leksikom. Kompariranje bosanske i bošnjačke leksike sa onim leksikom koji se koristi isključivo u srpskom jeziku u Srbiji i sa ekskluzivno hrvatskim leksikom u Hrvatskoj. (Vidjeti na kraju referata izabrani popis takvih leksičkih jedinica). Referat ne zahvata niti analizira zasebni ili relativno autohtoni bosanskosrpski leksik, niti bosanskohrvatski leksik. Tomu je jedan od bitnih razloga u činjenici da su oba ova leksika dijahronijski i sinhronijski „zakonom vezanih posuda“ spojeni sa leksikom tzv. „matičnog“ srpskog odnosno „matičnog“ hrvatskog jezika, za leksik susjednih država.

2. Pored relativno jedinstvene baze novoštokavskog dijasistema u kojem su se razvila četiri standarda (sa približno istim gramatičkim sustavom od fonologije do sintakse, i sa približno 90% zajedničkog leksika) svaki od četiri standarda posjeduje vlastitu leksičku nadgradnju, onaj sloj koji je stoljećima izgrađivan iz baze zasebne materijalne i duhovne kulture općebosanskog i zasebnih bošnjačkog, crnogorskog, hrvatskog i srpskoga leksika. Većina lingvista se slaže da zasebni sloj u novoštokavskom dijasistemu u najvećoj mjeri čini leksik i frazeologija. Da taj leksik nije

ni malehan niti majušan, dokazano je poredbenim rječnicima, od kojih valja markirati Brodnjakov (Brodnjak, 1997) Razlikovni rječnik hrvatskog i srpskog jezika sa oko 30.000 razlikovnih leksičkih jedinica između ta dva jezika. Zatim Isakovićev Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku (1992), Jahićev Školski rječnik bosanskog jezika (1999), Čedićev Rječnik bosanskog jezika (Sarajevo 2007) U svim tim izvorima dokazalo se još jednom da su narodni govori i književna djela leksički bunar, u kojem se jezik svake etničke zajednice uosobljuje. Za crnogorski leksik pogledati literaturu na kraju ovog referata.

Zasebni leksik moguće je kategorizirati kroz njegove izvore. Svaki od četiri standarda je iz svojih govora stoljećima oblikovao svoj karakteristični leksik, posuđivao iz različitih izvora. Srpski leksik infiltracijom grecizama, rusizama, orijentalizama. Hrvatski je pored svoje baze u štokavskom, kajkavskom i čakavskom idiomu bitno inoviran tradicijom novotvorenica; posuđivao je pretežito latinski, engleski i romanski leksik, manje turski leksik, najmanje germanizme i ungarizme. U bosanski leksik gotovo u jednakoj mjeri stoljećima ulijevaju se grecizmi, latinizmi i rusizmi, posljednjih decenija intenzivnije anglizmi, u prošlosti rjeđe romanizmi i germanizmi. Sa bitnom interferencijom orijentalno-turske leksike koja je stoljećima bila sastavnicom bosanskog, naročito bošnjačkog leksika u kvantumu od blizu 22.000 leksičkih jedinica orijentalno-islamskog porijekla. (Up.: Nosić Milan: Turcizmi u hrvatskom jeziku. Rijeka 2007) Crnogorski je leksik također infiltriran svim navedenim izvorima, uz bitnu napomenu da je on prepoznatljiv po autohtonom vokabularu sačuvanom u mjesnim govorima.

3. Južnoslavenska leksikologija još nije leksički iscrpno definirala srbizme, kroatizme, bosnizme, crnogorizme. (Usp. R. Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb, 1969; Hrvatski jezički savjetnik, Zagreb 1999). U mojem pokušaju uosobljavanja ovoga leksika, rezimiram recentne studije lingvisti i leksikologa – Vojislava P. Nikčevića, Svena Gustavsona, Ive Škarića, Radovana Lučića, Ive Pranjkovića, Marka Samardžije, Branimira Belaja, Ivana Klajna. Njima dodajem moja stajališta, nastala komparativnim proučavanjem ovog leksika. Naglašavam – komparativnim, usljed činjenice da jedan srbizam, kroatizam, bosnizam, crnogorizam u jeziku etničke zajednice u kojoj se koristi, u pravilu se doživljava kao intimno draga, svoja autohtona besjeda. Ta ista riječ, u susjednom, nesvojem jeziku, u pravilu se doživljava kao agens, atak na svoj

izraz! U relativno oformljenom leksičkom osjećanju jedan -izam koji nije nastao iz strukture vlastitog izraza, često djeluje kao strano tijelo, ili virus u organizmu svoga jezika. Međunacionalni i međujezički antagonizam je bio i ostao način u kojem je nastajao i trajao ovaj leksik. Toj se “tuđici” u pravilu tražila i traži zamjena, tvori joj se ekvivalent u svojem vokabularu. Po mogućnosti i u pravilu i na neutralnoj i na stilskoj razini. Time taj “agens” ili -izam, leksički “naletnik” biva izopćen iz svojega leksika. Ili ga se zabilježi u poredbenim leksičkim rječnicima, pa ostavlja da vegetira na margini svoga substandarda. Ostavlja ga se u rječnicima nepoželjnih, tuđih i “ohrdanih” (bosnizam: istrošenih, preživjelih) riječi, provincijalizama, lokalizama ili zastarjelih, “prezrenih” riječi koje trebaju potonuti u zaborav. I takav odnos svakako znači kultiviranje jezika, njegovo ograđivanje od nepoželjnog leksika. Takav je leksičko planski odnos prisutan napr. već decenijama u kroatistici spram srbizama i bosanskih turcizama.

Ako u serbici, kroatistici, bosnici i montenegristici nemamo jasno definiranu ovu leksiku, dopustivo je služiti se analogijom koja nam pomaže definirati vlastiti predmet istraživanja. Analogijom internacionalizama. Mada je jasno da je riječ o sasvim drugačijoj leksici. A koja, ipak, ima neka dodirna i zajednička svojstva sa našim -izmima. Sa bitnom distinkcijom da su internacionalizmi, u pravilu, usvojenice u većini evropskih, i u našim standardima, a štokavski -izmi u pravilu su tuđice u njihovu međuštokavskom suodnosu. U jezičkom osjećanju hrvatskom, srpskom, crnogorskom i bosanskom su hiljade internacionalizama stoljećima udomaćeni leksik. Štokavski su -izmi, u pravilu, međusobno unutar novoštokavskog vokabulara – nepoželjne tuđice. Ili međusobno konkurirajući leksik. Na prvi pogled paradoksalno, ali činjenično! Ta je paradoksalnost zapravo u osnovi prirode leksika. U nedostatku domaćih riječi za novostvoreni duhovni ili civilizacijski pojam ili izum, internacionalizmi (uglavnom latinskog i starogrčkog jezičkoga vrela) su se silom ili milom usidrivali u leksik svih evropskih (i vanevropskih) jezika. Time ga kultivirali. Naši su tzv. -izmi međutim decenijama djelovali međusobno isključujuće, na prvi pogled - dekultivirajuće! Ali u jezičnoj biti hrvatskoj, bosanskoj, srpskoj, crnogorskoj – ipak kultivirajuće! U njihovom skrajnjem efektu kroz leksičke razlike i kroz leksički izbor, sa posljedicom stilskih nijansi. I u tome je svakako njihova vrijednost!

Poimanje internacionalizma možemo tek djelimice primijeniti na naše -izme, mada im je zajedničko leksičko svojstvo da je to leksik koji je iz

jednog (ili više) jezika “probio” membranu jednoga (ili više) jezika i dospio u njegov sustav. Sa bitnom razlikom u internacionalizama u njihovu statusu u jeziku domaćina. Internacionalizmi, ako su već primljeni u vlastiti leksik, u pravilu su odomaćeni leksik koji u jeziku domaćina nema ekvivalenta. Ako ga ima, i ako su leksikolozi (ili narod) “skrojili”, taj ekvivalent, nije općeprihvaćen. Ili ako ima potencijalni ekvivalent, u jezičkoj zbilji mogu oba kraće ili duže vrijeme naporedo opstojati, do konačnoga prihvaćanja jednog lika. Srbizam, kroatizam ili bosnizam u pravilu ima u međusobnom njihovom odnosu zamjenjenicu ili leksički ekvivalent u susjednom etno-idionu ili (sub)standardu. Temeljna je karakteristika srbizma, kroatizma, bosnizma i crnogorizma da je to onaj leksik koji je stoljećima karakterističan leksik svake od četiri jezičko-etničke zajednice. Ovaj je leksik razuđen. Njegov je izvor uglavnom u narodnim govorima, u terminologiji, i u svim slojevima kulturnoga života svake od četiri etno-jezičke zajednice ponaosob. On je markacija jezika svake jezičke zajednice. Upravo u takvom vrijednosnom kontekstu leksičke razlikovnosti kao stvarnog i potencijalnog bogatstva sva četiri standarda, jest moje težište osmišljavanja i kodificiranja naših -izama. Uz kontinuiranu svijest o korisnosti i neophodnosti leksičkih razlika kao zajedničkoga bogatstva novoštokavskoga vokabulara, i bitnog obilježja svakog od četiri južnoslavenska standarda. Navedenome je stajalištu bitno dodati lingvističku činjenicu da su -izmi tuđice u jeziku domaćina. To je njihovo generalno leksičko obilježje. Drugo je obilježje novoštokavskih -izama da su oni isključivo, pretežito leksik jedne etničko-kulturne zajednice. Katkada je to i paralelni leksik dviju, u bosanskom slučaju i triju etno-jezičkih zajednica. I da upravo ti domaći -izmi čine samobitnost leksika svakog od četiri novoštokavska standarda. I da su, u pravilu, nastajali međusobnom oporbom, konkurencijom. Mnogi opet nisu nastali iz oporbe već kao rezultat lokalnih i regionalnih govora, kulture i tradicije u općem smislu njihova značenja.

4. Radi ilustracije u razlikovanju internacionalizama od novoštokavskih -izama sažimam jedan primjer iz monografije Žarka L. Đurovića “Crnogorski jezik u Gorskom vijencu”, Cetinje 2002. Crnogorski nedavno preminuli akademik Vojislav P. Nikčević naime tvrdi da je prvo on morao da priredi “Gorski vijenac ‘prema crnogorskom pravopisu’, pa on, pošavši od tog teksta, napisao knjigu, objasnio sve crnogorizme na 170 stranica, a tačno prvo izdanje Gorskog vijenca iz 1847. u Beču iznosi 107 stranica. Znači toliko je taj jezik poseban. Srbi ga nijesu mogli prevesti na srpski jezik, nego su ga morali preraditi u pripovijetku, jer ga nijesu mogli

prepjevati zbog crnogorizama. Bogosavljević je 1927. godine objavio ‘Gorski vijenac prerađen u pripovetku’. Prepričao ga je. Zašto? Jer nema zamjene za crnogorizme u srpskom jeziku, a preveden je Gorski vijenac na 20 svjetskih jezika (...) I sad, gledajte, ja sam htio tamo, na tom skupu da pokažem da je cio Gorski vijenac crnogorski, ali u lingvistiku je ušao termin crnogorizmi koji podrazumijeva posebitosti crnogorskoga jezika. To je kao što imate galicizme, ili hrvatizme, ono što je isključivo posebnost crnogorskoga, što ne degradira crnogorski jezik.” Da bi istina o različitom poimanju novoštokavskih -izama bila relativno kompletirana, tumačenju lingviste Nikčevića valja dodati stav Jevrema Brkovića po kojemu “nije se nikada i nigdje neće pojaviti knjiga ‘Srbizmi’ u djelu Dobrice Ćosića, ili bilo kog srpskog pisca, ili ‘Hrvatizmi’ u djelu Miroslava Krleže.” I stav Vuka Minića koji “se pridružio mišljenju Brkovića – ako tvrdimo da postoji crnogorski jezik, u njemu mogu biti samo neki drugi -izmi.” (U : Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika. Podgorica 2004, 286-289).

Ovdje bi komentar bio izlišan da nisu u južnoslavenskoj lingvistici srbizmi i ostali -izmi različito tumačeni i prihvaćeni. Vrijedno je prihvatiti stajalište Vojislava P. Nikčevića, ali i Jevrema Brkovića i Vuka Minića, koji po analogiji jednako vrijedi za sva četiri naša standarda. Uz bitnu dopunu da su -izmi leksička “perjanica” ili leksički alem svakog od četiri novoštokavska standarda. I da, u pravilu, njih valja vrednovati i kategorizirati sa leksičkim znanjem i sa jezičkim osjećanjem sva četiri standarda. Riječ je naime ne samo intimni damar već i svjetionik koji katkad može obasjati leksički vrt, bašću susjednoga jezika. Jer ovaj količinom majušni ali visoko vrijednosni (naročito u funkcionalnim stilovima) i relativno autohtoni (nacionalni) leksik nije moguće ni leksički niti etnički ograditi, prisvojiti. Mada on izgrađuje srpsku, hrvatsku, bosansku i crnogorsku mikroskopski pojmovnu preciznost, njihovu rafiniranu osjećajnost. I zasebni hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski jezički senzibilitet i rafinman.

5. Moj pristup -izmima nastoji biti distanciran od tradicionalnoga hrvatskoga i od srpskog leksikološkoga poimanja “srbizama” i “kroatizama” kao stranih tijela, kao nedostojnih, čak opasnih “uljeza” u svojem izrazu i jeziku. (O ovoj tezi pogledati naprijed sažetu studiju Svena Gustavsona, zatim studiju Ivana Klajna u ovom referatu. I brojne studije, posebice o pomenutom Rječniku razlika... V. Brodnjaka hrvatskih i srpskih leksikologa, kojih je jedan dio naveden u literaturi na kraju ovog referata).

Ova osobna distanca međutim nikako ne isključuje poimanje srbizma u kroatistici kao “srpske riječi (ili značenje) koja se na neki način ‘uvukla’ u hrvatski standardni jezik i konkurira hrvatskome ekvivalentu. U sastavu jezika srbizam može, naravno, biti i pozajmica, na istoj razini kao anglizmi, germanizmi itd., riječ koja je postala dio hrvatskog standardnog jezika a da pritom nema svoj ekvivalent. Međutim u HJS (Hrvatski jezički savjetnik, 1999) srbizmi nisu spomenuti u svezi s germanizmima, galicizmima, anglicizmima itd., što ukazuje na to da srbizmi ipak imaju poseban status.” (Gustavson, 2001, 291) Iz prednjeg je očito da se u kroatistici, na neutralnoj i na stilskoj razini, srbizam uglavnom poima kao nepoželjni agens, uljez ili tuđica. Takav status leksičkoga imigranta u pravilu imaju i kroatizmi u serbistici i u srpskom jezičkom osjećanju. Ekskomunikacija ekskluzivno hrvatskog leksika bila je sastavnicom srpske jezičke politike u posljednjih jedno i po stoljeće. (O ovoj tezi u referatu opširnije u komentaru Ivana Klajna i u izvoru Marka Samardžije pogledati naprijed u referatu). Intenzivirana je poslije političkog raspada Jugoslavije 1990. Mojem pokušaju leksičkoga definiranja naših -izama treba dodati činjenicu hiljadugodišnje srpsko-hrvatsko-bosansko-crnogorske leksičke interferencije. Sa posljedicom međusobnoga leksičkoga profiliranja relativno autohtona vokabulara. Hrvatska i srpska međusobna leksička ekskluzivnost bila je slabijega intenziteta u bh. standardnom izrazu. Unatoč znanj činjenici potiskivanja i zamjenjivanja autohtonoga bosanskoga i hrvatskoga leksika u vrijeme obiju Jugoslavija srpskim leksikom. Usljed politike tzv. sh. jezičnoga jedinstva (u zbilji realizirane srpskim leksičkim unitarizmom), u autohtoni bh. leksik se putem medija, u školstvu i u administraciji najizrazitije, slijevao uglavnom srbijanski leksik, koji je decenijama (intenzivno u vrijeme obiju Jugoslavija) potiskivao izvorno hrvatski i bosanski leksik. Svakako da to nije bio ni prirodni niti harmonični proces slobodnoga leksičkoga razvoja svake etničke zajednice. Centralistička politika sh. jezičkoga jedinstva snagom jačega je vokabular većine nametnula vokabularu manjine.

II.

1. Da u kroatistici još nije jasno definiran “srbizam” u smislu ograđivanja hrvatskog od ekskluzivno srpskog leksika, dokazuje norveški slavist Sven Gustavson: (Up.: Gustavson, 2001, 285-298). Gustavson naime tvrdi da „je veliki problem odrediti što je to srbizam“ i da tom određenju „nije prethodilo istraživanje faktične jezične uporabe, u hrvatskoj lijepoj književnosti, u tisku i govornom jeziku. Ovo mišljenje je osnaženo pri

jednom pregledu srbizama u nekoliko hrvatskih priručnika i rječnika: Brodnjakova Razlikovnog rječnika srpskog i hrvatskog jezika, Hrvatskog pravopisa, autora Babić-Finka-Moguš, Bujasova Velikog hrvatsko-engleskog rječnika, Anićeva Rječnika hrvatskog jezika i Hrvatskog jezičnog savjetnika.“ (Gustavson, 285) Treba razumjeti opreznost jednog nacionalno neutralnog slaviste spram leksičkog ekskluzivizma hrvatskog i srpskog, a kojeg nalazi u nekompetentno urađenim razlikovnim rječnicima. Posebice napr. u Razlikovnici hrvatskog i srpskog jezika autora Ivana Branka Šamije (Zagreb, 1992), potom u vrlo dobro urađenom ali značenjski „odveć nijansiranim sustavom naznaka (...) brojki koje upućuju na srpski jezik“ u Brodnjakovu Rječniku (Gustavson, 2001, 288) Gustavson markira Anićevo određenje srbizma kao „riječi koje se razlikuju prema hrvatskom književnom jeziku po položaju, funkciji ili značenju.“ (...) „Anić dakle ne navodi srpske riječi koje se rijetko upotrebljavaju u hrvatskom jeziku i vrlo restriktivno koristi oznaku srp. HJS upotrebljava dvije uputne strjelice. Strjelica 16. znači da riječ ne pripada hrvatskome književnome jeziku. Znak se upotrebljava da označi srbizme i barbarizme te negramatične oblike i pravopisne pogreške, u kasnijim slučajevima sa * ispred riječi. Premda se u većini slučajeva radi o srbizmima, katkad može biti teško izdvojiti srbizme od drugih riječi, posebice kada se radi o tzv. barbarizmima. Znak > upotrebljava se da uputi na pogodniju riječ. Gustavson svoju ocjenu o diferenciranju srbizama u hrvatskom leksiku rezimira komentarom, kako je Bujas “ponosan zato što navodi 8.500 upućivanja sa srbizmima na hrvatski ekvivalent (str. 9) upotrebljava znak (!) 16. da označi srbizme. On smatra da je to neophodno zato da konačno, domaća strana rječnika trebala je objektivno svjedočiti i o današnjoj hrvatskoj jezičnoj svijesti – poglavito o njezinom stremljenju prema izvornom hrvatskom leksiku, uz otklanjanje posljedica jezičnog nasilja provođenog nad hrvatskim jezikom za sedamdesetogodišnjeg razdoblja srpske prevlasti (1918-1990)”. (Gustavson, 2001, 289).

2. Leksikolog Ivo Škarić je u usporedbi sa prednjim tumačenjem Gustavsona znatno precizniji u definiranju kroatizama. Škarić jasno razlučuje leksički lik onih -izama koji su “ubačeni iz tuđih jezika u dotični jezik” u odnosu na kroatizme “jezične likove uzete iz hrvatskog jezika, koji se u njega ubacuju sa svrhom da mu ojačaju rastočenu samobitnost. Ili u strogom određenju: kroatizmi su u hrvatskom jeziku jezični likovi koji svojom učestalošću u hrvatskome jeziku većom nego li je u drugim, a na štokavštini zasnovanim jezicima (u bošnjačkome, u crnogorskome,

i u srpskome), uvećavaju hrvatskomu jeziku njegovu samobitnost uz procjenu znatne množine hrvatskih govornika i/ili uz procjenu službene normativne odredbe da su to obilježeni likovi u hrvatskome jeziku.” (I. Škarić, *Jezik*, 52, 4, 2005, 122). Škarić pravi distinkciju između obilježenih i “posve normalnih“ kroatizama smatrajući kroatizmima one likove koji bi u „ostalim trima štokavskim jezicima (...) bili označeni kao kroatizmi, ali ne i u hrvatskom gdje nisu (ili nisu sada) obilježeni nego su posve normalni, kao što su likovi u *jutro* umjesto u *jutru*, *lagati komu* umjesto *lagati koga ... tijekom* umjesto *tokom*, *uvjet* umjesto *uslov*, *stimulirati* umjesto *stimulisati*, *sustav* umjesto *sistem*, *tisuća* umjesto *hiljada*, *tjedan* umjesto *sedmica*, *kruh* umjesto *hljeb*, *latinično pismo* umjesto *ćiriličnoga* itd. (Isto, 122, 123) Temeljni je leksički kriterij za kroatizam po Škariću da taj lik „mora biti u oporbi s nekim drugim likom koji ga potiskuje. Tako su (i još uvijek su) kroatizmi u hrvatskome jeziku napr. *prigoda* umjesto češće riječi *prilika*, *osjetilo* umjesto češće riječi *čulo*, *milijun* umjesto *milion*, *glasovit* umjesto *čuven*, *šport* umjesto *sport*, *ju* (akuzativ od ona) umjesto *je*, navesci u pridjeva i zamjenica umjesto padežnih oblika bez njih, napr. *dobroga*, *dobrome*, *dobrima*, *tvoga*, *tvomu*, *tvome* umjesto češćih *dobrog*, *dobrom*, *dobrim*, *tvog*, *tvom* itd., jednom riječju uočujući, u kroatizme ne ulazi onaj leksik koji je u hrvatskom općeusvojen i koji normalno funkcionira već samo ili isključivo onaj leksik koji je u samom tom jeziku „u oporbi s nekim drugim likom koji ga potiskuje.“ (Isto, 123). To je svakako jedna precizna formulacija koja je analogijom primjenjiva na sva četiri štokavska standarda. Sa bitnom dopunom da je usljed (ne) jedinstvene štokavske leksičke baze i dalje, poslije etabliranja četiri standarda, bitno razlikovati srbizme, kroatizme, bosnizme i crnogorizme ne samo unutar svakog standarda ponaosob (Škarićeva definicija) već i međusobno unutar štokavskog dijasistema; njegova vokabulara. Kao potencijalne visokobliskoznačnice na nultoj ili na stilskoj i funkcionalnoj razini.

3. Navedenom određenju novoštokavskih -izama bitno je dodati Škarićevo leksičko profiliranje “nadrikroatizama” (...) „te umišljene ‘prave’ likove s krugovalom umjesto radija, sudicom umjesto sutkinje ... sva ta izrugivanja i podvale s ‘ustašizmima’ i jezični ekstremizmi.“ (Isto, 123) Škarić dalje raščlanjuje kroatizme na one „koje podržavaju ozbiljni hrvatski jezikoslovci, ali im je spontana jezična uporaba upitna“ i na „spontane hrvatske likove koje nisu prihvatili autorativni standardolozi.“ (Isto, 123) Ove druge “spontanizme” ne smatra pogrješnim, i oni „svojim

pojavljivanjem prekrivaju kroatizme koji nisu ništa jezično opravdaniji, osim što su svojstveni hrvatskomu. Napr. *saznati* umjesto *doznati*, *doprinijeti* umjesto *pridonijeti*, *značajno* umjesto *mnogo*, *znatno*, *šport* umjesto *sport*, *milion* umjesto *milijun*, *njen* umjesto *njezin*, *tren*, *trenutno* umjesto *trenutak*, *trenutačno* i sl.” (Isto, 124) Po Škariću navedeni “spontanizmi” koji nisu (klasični) kroatizmi (i koje nisu prihvatili standardolozi) su posljedica izbora: “Spontanizmi su se nametnuli kao prvi ‘spontani’ izbor tako što je jedna slabija zajednica vegetirala u sjeni politički jače, ekonomski i kulturno jače. U tome bi se smislu mogli i oni primjeri engleskih globalizama označiti i kao spontanizmi. U psihološkom smislu, govorniku češće naviru oni izrazi koji su u češćoj uporabi, a u mješavini idioma u češćoj uporabi nužno su i oni koji zauzimaju više prostora u javnome i službenom komuniciranju.” (Isto, 124) U zamjenu takvih spontanizama Škarić nudi “pravorijek” kojeg nalazi prvenstveno u Brodnjakovu Razlikovnom rječniku “s tridesetak tisuća natuknica” i “Hrvatski jezički savjetnik” Instituta za jezik i jezikoslovlje “s osamdesetak tisuća natuknica.” (Isto, 125) Pojam kroatizam Škarić na kraju studije proširuje na svaki segment osobnosti hrvatskoga jezika, od njegove fonologije do ortoepije. Ova je studija svakako vrijedan doprinos ne samo u kroatistici već i štokavskoj leksikologiji. Jer je njome jasnije što jest i što bi mogao biti jedan kroatizam u leksičkim komparativnim istraživanjima. Analogijom dospijevamo određenju srbizma, bosnizma, crnogorizma – kao leksičke jedinice koja je obilježena i nije neutralna riječ u uporabi u njenom standardu – srpskom, bosansko-bošnjačkom i crnogorskom. I koja je u svome jeziku u “oporbi sa nekim drugim likom koji ga potiskuje.” (Isto, 123) Analogija je primjenjiva usljed (ne) jedinstvene baze leksika u novoštokavštini za sva četiri standarda. Pored naprijed, svakako bitnog određenja jednoga novoštokavskoga -izma kroz njegovu oporbu – konkurenciju sa drugim likom istoga novoštokavskoga izvora - bitno je Škarićevu određenju dodati da ne mora uvijek i u pravilu takav -izam imati vlastitu oporbu. Postoje naime brojni -izmi u svakom od četiri novoštokavska standarda koji su karakteristični za pojedini standard. Postoje nadalje u slučaju bosanskoga izraza naporednice leksičke jedinice dublete, trostrukosti, pa i višestruki likovi, riječi koje govornici (pretežito Bošnjaci!) naporedo ili naizmjenično koriste za iste pojmove ili svojstva. Pravilo oporbe ili konkurencije jest bitno za kvalifikaciju jednoga novoštokavskoga -izma, ali nije uvijek odlučujuće za njegovo opojmljenje, za kompletiranje njegova sadržaja, smisla, značenja, upotrebe. Barem nije u slučaju bosanske leksičke sinonimije i polisemije, bosanskih alternacija ili

više leksičkih jedinica za isti pojam, pojavu, osobinu. Da li je time bosanski manje vrijedan ili u manjoj mjeri kultiviran od hrvatskog i srpskog (leskika) pitanje je nad kojim se podobro valja zamisliti!

4. Različiti tip -izama je u prirodi samoga jezika kao izbora. Leksički izbor manifestira se i traje kao sve što opstoji – kroz princip konkurencije, paralelizma i (ne)tolerancije različitosti. Za ovaj proces karakteristična je tradicija novotvorenica u hrvatskoj leksici. Škarić konstatira jezičku zbilju: spontanizmi kroatizmi (koje puk rabi) i kroatizmi “akademizmi” (koje su u rječnike i leksičke priručnike unijeli jezikoslovci) paralelno decenijama opstoje. Budući da se kultura jezika gradi znanjem a ne spontanizmom, pretpostaviti je da će prevladati kroatizmi akademizmi jer oni učvršćuju identitet jezika. Isti proces leksičke konkurencije traje na nivou sva četiri standarda. Sa bitnom razlikom da se hrvatski leksik od druga tri razlikuje višestoljetnom tradicijom profesionalnoga leksičkoga inoviranja, sa impozantnom rezultantom u tisućama vlastitih novotvorenica. Pri svemu navedenom uvijek je korisno markirati činjenicu da se leksička kultura na pojmovnoj i na komunikacijskoj razini bazira na idealnom (!) odnosu jedan pojam – jedna riječ. Na stilsko-kontekstualnoj razini navedeni princip je u pravilu nevalidan, nije provediv, budući da je većina nosivih riječi svakog jezika (imenice i pridjevi posebice) i izvan konteksta i u kontekstu polisemična. U tom smislu u hrvatskom jeziku obvezno je rabiti samo općeprihvaćeni lik tipa tisuća, milijun, općina ... u srpskom i u crnogorskom samo hiljada, milion, opština, u bosanskom oba navedena lika. Oba navedena lika u bosanskom nisu kao što jesu u hrvatskom, srpskom balast niti su znak neizgrađenog leksika. Ovdje su dublete visokobliskoznačnice na neutralnoj razini jednako vrijedne. Na stilskoj razini visokobliskoznačnice (tipa otac, tata, babo, ćaća, ćale) međutim najčešće nisu sinonimi. Na stilskoj razini najčešće se zapravo ostvaruju leksičke razlike u sva četiri standarda. Od visokobliskoznačnica na neutralnoj razini dospijevamo u njenu polisemiju, u umjetničku radijaciju riječi, u njenu gamu kroz kontekst. U alhemiju i magiju riječi u kontekstu. Usljed toga se opet i iznova nadaje zaključak da apsolutna sinonimija ne postoji. Ni na neutralnoj razini! Jedan pojam i jedan označitelj (leksem) jest jedan ideal kojemu teže leksikolozi. I kojeg umjetnici riječi, u pravilu i uvijek, poništavaju! Taj ideal u jeziku nije moguće ostvariti jer je jezik živi “organizam”! Možda je u tom smislu korisna ilustracija sa leksemom “rajčica” kojoj je, po Ivi Pranjkoviću, “trebalo više od pedeset godina dok je stigla na tržnice pa tako i limunika. Ako nikad i ne stigne, nije ni važno, jer ni rajčica nije iz jezika potpuno

potisla ni paradajz ni pomidor. Važno je da u književnom jeziku imamo književne izraze.” (Up. [www. filg.uj.edu.pl](http://www.filg.uj.edu.pl) 8.6. 2007, strana 6)

5. Lingvist Radovan Lučić aktualne kroatizme od osamdesetih imenuje “uvedenicama” i tumači njihovu psihološku i sociološku motivaciju nastajanja. “Uvedenicama, dakle, nazivam samo one neologizme, arhaizme, stilistički obilježene oblike i ostale jezičke elemente koji su, zahvaljujući utjecaju jezične politike (uglavnom preko medija), zauzeli mjesto onih dotadašnjih oblika koje je velik dio jezične zajednice smatrao dijelom svoga identiteta. Za uvedenice je karakteristična promjena statusa (promičba, dužnosnik), registra (glede) ili frekvencije (pozornost).” Ivo Škarić takve oblike naziva kroatizmima i opisuje ih kao komunikacijski i jezično-strukturalno nevažne likove visokoga simboličkoga naboja (...) koji pojačano ocrtavaju hrvatsku samobitnost. (Škarić, 2005,122). Nives Opačić naziva ih pak oživljenicama ili zastarjelicama, neke čak i priglušnicama. (Opačić, 1999). (Izvor: [www.filg.uj.edu.pl.](http://www.filg.uj.edu.pl), strana 2, 3). Lučić pojavu uvedenica povezuje sa novom jezičnom politikom u Hrvatskoj početkom devedesetih izazvanom srpskom ratnom agresijom, sa posljedicom da su srbizmi predstavljali “neprijatelja koji ne ugrožava samo manifestiranje nacionalnoga identiteta već i samu naciju”. Pored srbizama, napadnuti su i internacionalizmi i cijeli “metajezik bivšega režima (...) koji simbolizira omraženu vlast koja je priječila izražavanje nacionalnog i jezičkog identiteta.” (Isto, 2). Pohrvaćivanje vojne, pravne i administrativne terminologije je po Lučiću posljedica da “nacija u doba rata ne želi dijeliti svoj jezični identitet s neprijateljem.” (Isto, 4) Pritom Lučić previđa bitnu činjenicu višestoljetne hrvatske tradicije neologizama u sve tri navedene terminologije. Pored toga, motivaciju uvedenica Lučić neopravdano suzuje na očuvanje jezičnog identiteta: “Glavna motivacija za uvođenje uvedenica nije dakle potreba za novim izražajnim mogućnostima, već stvaranje prepoznatljivog simbola nacionalnog identiteta.” (Isto, 3) Navedena je dijagnoza ispravna tek sa političkoga ili nacionalno-emocionalnoga stajališta. Neodrživa je u kontekstu znane tradicije kroatistike u tvorbi novih riječi koja je svakako intenzivirana sa ratom od devedesetih godina. I koja nije tek od devedesetih sastavnicom hrvatske jezičke politike sa usmjerenim jezičkim razvojem u kojem autohtoni hrvatski leksik jest i treba biti markacijom hrvatske jezičke uosobljenosti. Lučić je međutim svakako u pravu kada ocjenjuje da “opći problem kod uvedenica jest da polaze od standardnog jezika kao cjeline, zanemarujući funkcionalne stilove (Silić, 1999) te da uvedenice izazivaju kolebanja govornika pri njihovoj konkretnoj uporabi.

Neke uvedenice vrlo su brzo zadobile status elemenata koje su smijenile (oporba, prosvjed, putovnica), druge su zaživjele samo u administrativnom, odnosno i publicističkom stilu (nadnevak, glede, uspješnica, naputak), a treće se nisu uspjele nametnuti (domaći uradak, šport).” (Isto, 7) Kvalitet je Lučićeva rada najizrazitiji u racionalno postavljenoj dijagnozi diskrepance između jezičnog osjećaja i jezičke norme nastale u hrvatskom leksiku u posljednjih petnaestak godina, kroz uvedenice koje nisu općeprihvaćene. Sa posljedicom nesigurnosti u vlastiti jezični sustav. Za argumentaciju navedene diskrepance i nesigurnosti prosječnih govornika ilustrativna je i objektivna psiho-sociološka sinteza o predratnom i postratnom hrvatskom leksičkom osjećanju. Vrijednost ove sinteze je u kritici spram pomodnog, političko-nacionalističkog produciranja vještačkih kroatizama, onih koji nisu nastali iz spontano-prirodnog razvoja jezika i njegova leksika.¹

6. Na crti elastičnog odnosa spram uvedenica, novotvorenicama i zastarjelica jesu i kroatisti leksikolozi Pranjković, Samardžija, Belaj. U tom je smislu karakterističan naputak Ive Pranjkovića: “Neke od tih riječi već su primljene i protiv toga, po mome sudu, ne treba poduzimati ništa (...), ali ne treba poduzimati ništa ni protiv uporabe riječi koje im konkuriraju. Njih treba, kad je riječ o općem leksiku prepustiti svojevrsnom natjecanju, ili eventualnom stilskom, funkcionalnom, semantičkom ili kakvom drugom diferenciranju. Ni riječi koje su se nametale, a nisu dosad primljene, ne treba protjerivati, ali ih ne treba ni protežirati. (...) Konkretno, ako netko

¹ ”Otpor prema uvedenicama u Jugoslaviji bio je i pokazatelj nacionalnog identiteta, nismo željeli prihvaćati srbizme koje nam je vlast nametala, ni kao osobe ni kao pripadnici hrvatske nacije. Nismo željeli prihvaćati simbole tuđega identiteta. Međutim, otpor uvedenicama koje nam nameće naša hrvatska vlast, može se tumačiti kao neprihvatanje simbola vlastita identiteta, neidentificiranje sa hrvatskom nacijom, i tu dolazi do krize: osobni i kolektivni identitet sukobljavaju se jer prvi ne prihvaća nametnute simbole drugoga. Velik dio danas živućih govornika hrvatskog jezika u bivšoj državi nije osjetio jezično nasilje u mjeri u kojoj to sugerira vladajuća jezična politika. U svijesti tih naraštaja hrvatski je bio dovoljno čvrsto određen: opoziciju, rezervu, protest i propagandu nisu doživljavali kao strane riječi, bar ne u neobilježenoj uporabi; izvještaj, uputu, radnika i prisustvovati nisu osjećali kao nametnute elemente (kao što su danas osjetili, a neki još osjećaju – izvješće, naputak, djelatnika i nazočiti). Hrvatski je jezik unatoč raznim utjecajima uspio održati stabilnu normu. Najveći je problem zapravo bio u manifestaciji i u nazivu jezika. A taj se problem riješio raspadom Jugoslavije.” (Isto, 8). Mada je kroz uvedenice navedena nesigurnost rodila i tzv. “novohrvatski” u koji su neke uvedenice i “nadrikroatizmi”, utješno djeluje činjenica da “uvedenice čine zanemariv postotak vokabulara” (Škarić, 2005) te da novohrvatske promjene nisu promijenile gotovo ništa na funkcionalnoj razini – osim površnih i prolaznih onesiguranja, što uključuje i neka ekscenčna pitanja.” (Katičić, 2003, 104. Isto, 8).

kaže da treba pisati i govoriti nazočan, a (nikako) ne prisutan, promičba a (nikako) ne propaganda, povjerenstvo, a (nikako) ne komisija, onda to sigurno jest primjer ne samo prenomiranja nego i nedopustivoga tipa normiranja. (...) Samardžija cijeni da “i prema zastarjelicama i prema novotvorenicama odnos je u biti isti: posezanje za njima uspjelo je ako ih slobodno, bez nametanja prihvati hrvatska jezička zajednica, a prihvatit će ih uvijek ako su joj potrebne. Tako je bilo i tako će biti, neovisno o tome tko je trenutno na vlasti a tko je u oporbi.” I da se razina jezičke kulture “najdjelotvornije podiže kad se ispune samo dva uvjeta: da postoje pouzdani i prikladni normativni priručnici i da su govornici sustavno školovani.” (www.filg.uj.edu.pl. 6, 7) Većina kroatista je takođe kritična prema pomodnim uvedenicama koje nisu nastale prirodno, iz jezičkog sustava, već vještački – kroz motiv suprotstavljanja srpskom leksiku. U tom smislu su karakteristične studije Marka Samardžije sastavljene u knjizi “Nekoć i nedavno” (Rijeka, 2002), u kojima su objektivno sažeti socijalni, politički i lingvistički razlozi mijena u hrvatskom leksiku u posljednjem stoljeću. Predmet ovih studija je kritičko promišljanje opravdanih i neopravdanih uvedenica, način oblikovanja novotvorenica i oživljenica – kroatizama iz ranijih perioda hrvatskoga književnoga jezika.²

7. O procesu supstitucije srbizama kroatizmima karakteristična je i objektivna studija Branimira Belaja, koja sažima objavljene rječnike hrvatskih i srpskih leksičkih razlika, i kritikuje pretjerivanja u leksičkom proizvođenju tih razlika. Karakteristična je Belajeva recenzija dvaju razlikovnih rječnika kao dviju skrajnosti: Brodnjakova Razlikovnoga rječnika srpskog i hrvatskog jezika (Zagreb 1993), kao “donekle svrhovitog i umjerenog” i Rječnika suvišnih tuđica u hrvatskom jeziku Mate Šimundića (Zagreb 1994) – kvalificiranog kao “pravo kvazilingvističko smeće.” (Belaj B., 2005, 334). Studiji B. Belaja je leksički temelj novotvorenica i oživljenica njihovo “značenjsko gledište, koje apsolutno mora biti primarno”. S

² Sumiram za leksik i za terminologiju najbitnije teze: “Od hrvatskoga nazivlja prvo je iz službene uporabe istisnuto vojno (domobransko) nazivlje i to već u početku mjeseca prosinca 1918. kad je srpska vojska preuzela sve funkcije dotadanjeg vojnog odjela Narodnoga vijeća. (...) Vidovdanskim ustavom (1921) je u Hrvatskoj postalo službenim praktički sve srpsko ustavno-pravno nazivlje..” (...) Kako se sistematski uklanjao hrvatski leksik iz sh. jezika Samardžija dokazuje izradom jedinstvene terminologije u školstvu versajske Jugoslavije, a u ingerenciji Ministarstva prosvete u Beogradu 1932-1934. Samardžija dokazuje da je u vrijeme NDH u “općem leksiku broj novotvorenica malen, svakako manji manji od stotinu. Tomu su nedvoumno doprinijeli jezikoslovci koji su, poput P. Gudkova upozorili da svaka noviotvorenica ne znači obogaćenje leksika.” Samardžija 2002, 25-26; 30)

ovoga stajališta s pravom osporava hrvatske novotvorenice ili oživljenice iz ranijih perioda hrvatskog književnog jezika, one koje nisu oblikovane unutar sinkronijskog sustava hrvatskog jezika. Argumentom semantičke praznine tj. “značenjske neutemeljenosti takvih zamjena: zbornica/vijećnica, drug/gospodin/prijatelj, radnik/djelatnik, radno vrijeme/djelatno vrijeme, zadaća/uradak, a njima se slobodno mogu dodati i primjeri tipa upotreba/uporaba, lice/osoba, bezlično/neosobno (u gramatičkom smislu) itd.” (Isto, 325)

Belaj je svakako u pravu kada ocjenjuje da je “takav pristup iznimno opasan po standardni jezik jer u konačnici dovodi do uklanjanja njegova elementarnog svojstva – svojstva polifunkcionalnosti koje čini pet makrostilova (znanstveni, administrativni, publicistički i razgovorni) kao stilovi tzv. kolektivne stilistike te književnoumjetnički kao stil individualne stilistike s većim ili manjim brojem mikrostilova. Mikrostilističke razlike odnose se na fondove riječi svojstvene pojedinim stilskim podvrstama.” (326) Belaj upozorava da normiranje leksika “ni u kojem slučaju ne može zanemariti kontekst koji tim strukturama prethodi i uvjetuje. U suprotnom, a do čega dovode negativni aspekti jezičnoga purizma, norma postaje sama sebi svrhom, poništavajući svoju jedinu funkciju – funkciju njegovanja i razvijanja izražajnih mogućnosti standardnog jezika.” (Isto, 326) Sa lingvističkoga stajališta srbizme Belaj smatra nehrvatskim riječima, tuđicama kao i sve druge -izme (anglizme...) sa bitnom razlikom da su srbizmi “gotovo uvijek zamjenjivi hrvatskim riječima bez značajnih značenjskih pomaka. Osim iznimno visokog stupnja genetske srodnosti tih dvaju jezika, tomu je tako prvenstveno zbog činjenice da značenje proizlazi iz najšireg shvaćenog iskustva govornika neke jezične zajednice. Budući da se u slučaju odnosa hrvatskog i srpskog radi o niskom stupnju iskustvenih razlika među govornicima, a što opet proizlazi iz višestoljetnih kulturnih, civilizacijskih i geografskih dodira dvaju naroda, ni značenjske razlike ne mogu biti velike, barem ne u tolikoj mjeri da bi prototipna srpska riječ u neutralnim i svakodnevnim komunikacijskim kontekstima dobila prednost. (...) Budući da su srbizmi, isto kao i kroatizmi te općenito leksički korpus tzv. malih jezika, riječi poznate uglavnom samo malobrojnim izvornim govornicima, i područje je njihove upotrebe minimalno, pa su stoga i njima pokrivena značenjska polja minimalna i podložna sitnim, jedva primjetnim značenjskim varijacijama samo u skladu s iskustvenim promjenama svojih govornika. Zbog toga su značenjske razlike tipa geografija/zemljopis, lingvistika/jezikoslovlje, muzika/glazba (...) između internacionalizama i anglizama s jedne strane i kroatizama s druge puno veće od razlika

tipa obezbijediti/osigurati, učestvovati/sudjelovati, dozvoliti/dopustiti (...) odnosno razlika između srbizama i kroatizama. U skladu s tako postavljenim kriterijima, geografiju je bolje upotrebljavati u znanstvenim tekstovima, a zemljopis kao nastavni predmet, (...) muzika se više vezuje za opuštenost (napr. narodna muzika, živa muzika), a glazba uz ozbiljnost (napr. koncert ozbiljne glazbe (...)). Široka kontekstualnosemantička polja internacionalizama i anglizama koje kroatizmi često ne mogu u potpunosti, a ponekad i nikako, pokriti omogućuju tim riječima u odgovarajućim kontekstima status ravnopravan hrvatskim riječima, a koji tada mora biti i normativan (...) Osim ovakvih parnjaka kod kojih i tuđica i hrvatska riječ u različitim kontekstima imaju mjesto u standardnom jeziku, postoji i znatan broj slučajeva gdje prijevod nije moguć, dapače besmislen je i štetan.” Po Belaju takvi su “neprevodivi” anglizmi skener, hardver, softver ... (Isto, 328, 329, 330).

Polazeći od kontekstualnosemantičkih razlika u leksiku Belaj s pravom osporava izgrađivanje leksičke stabilnosti jednog standarda dokidanjem sinonima odbirom jedne leksičke varijante. Belaj naime osporava stav Stjepana Babića, po kojem, u tzv. istoznačnicama nije jezično bogatstvo, da one, navodno, po Babiću, znače “nesređeno književno stanje, da je takvo stanje privremeno, te da jedna istoznačnica postaje standardnom, a ostale nestandardnom ili se gube iz književnog jezika (...)” Ovo stajalište Belaj “iz temelja” smatra pogrešnim, jer “suvremene semantičke teorije u proteklih dvadeset godina su dokazale da apsolutna sinonimija u jezicima ne postoji. Kao što nazivi za mjesece i svjedoče, postoje jedino bliskoznačnice i visokobliskoznačnice, ali istoznačnice ne, budući da je taj termin u koliziji s kontekstualnom raznovršnošću izričaja.” (Isto, 330,331) Iz navedene argumentacije Belaj izvodi zaključak da je pojam norme kada se raspravlja o leksiku standardnog jezika apsurdan, njemu neprihvatljiv.³

³ “U skladu sa naravi značenja kao otvorenog i fluidnog, kontekstualno determiniranog fenomena ovisnog isključivo o iskustvu, kulturi i uvjerenjima neke jezičke zajednice, pa čak i pojedinca, pojam norme u raspravama o leksiku morao bi biti zamijenjen pojmom normativnih načela ili, bolje rečeno, normativnog načela, a to je kontekst kao temelj semantičkim elaboracijama sa širokim i nepreglednim spektrom socioloških, kulturnih, tradicijskih, psiholoških, etnoloških i drugih odrednica.” (Isto, 331) Belaj osuđuje purističku leksičku politiku uredništva časopisa “Jezik” koja je “s početka devedesetih godina i imala nekakva smisla,” ali da danas djeluje “tragikomično, nostalglično i besmisleno svojim nasilnim ispolitiziranim opterećivanjem mlađih generacija, davno minulim, i što je iznimno važno istaknuti, nepovratnim vremenom srpske unitarističke jezičke politike.” (Isto, 332). Zalaže se za funkcionalni pristup normiranju leksike koji pretpostavlja erudiciju i “neprestano razvijanje osjećaja za značenjske nijanse u jeziku” (Isto, 333).

III.

1. U srpskoj leksikogiji sve do devedesetih se podrazumijevalo da je sav (novo)štokavski leksik ujedno i srpski leksik. Sa posljedicom da su u njemu i srbizmi njegova sastavnica, a ne ekskluzivno nacionalni leksik, kakvim je okvalificiran u kroatističkoj leksikografiji. Srbizmi dakle kao leksički pojam i novoštokavska leksička činjenica u srbistici kao ekskluzivni leksik na novoštokavskoj razini (!) navodno po srpskoj leksikografiji – ne postoje. Možda je za navedenu tezu karakteristična monografija M. S Lalevića “Sinonimi i srodne reči u sh. jeziku“ i “Hrvatsko-srpski rječnik varijanti“ Jovana Ćirilova: pogledati izabranu literaturu na kraju referata. U kroatistici međutim srbizam je upravo markirana ili karakteristična riječ koja, u pravilu, ima svoj hrvatski ekvivalent – zamjenjenicu. Posljedica navedenog poimanja srbistike jest osporavanje opstojanja i etabliranja nacionalno specifičnog leksika. U srpskoj su leksikografiji u pravilu kroatizmi, bosnizmi ili crnogorizmi kvalificirani kao substandardni, provincijalni, u najboljem slučaju regionalni leksik. (Navedenu tezu potvrđuje posebice kroatistička, dijelom i bosanska i crnogorska leksikologija). Za moju naprijed sažetu ocjenu na početku ovog odjeljka karakteristična je studija Ivana Klajna u knjizi “Srpski jezik na kraju veka” (Opole 1996). Djeluje bizarno činjenica da srpski lingvisti u navedenoj knjizi (izuzev B. Brborića) odreda hrvatski jezik smatraju “varijantom” a ne standardom i 1996. U studiji Ivan Klajn srpske i hrvatske leksičke razlike oprimjeruje, nivelira i umanjuje. Posebice minimizira razlike u općem leksiku, smatra ih varijantnim, izbornim. Minimizira kroatistički prinos novotvorenicama, posebice Brodnjakov “Rječnik razlika...” (Zagreb 1992) kojeg Klajn kvalificira kao “pseudostudiju” koja je, navodno, pisana “tendenciozno i sa skrivenim političkim motivacijama.” (...) U poglavlju 2.2 Klajn izdvaja i oprimjeruje slojeve “kroatizama u srpskoj varijanti: kroatizmi koji su u srpskom jeziku “potpuno izgubile hrvatsko obeležje, napr. brojka, ishod, učinak, uređaj, tečaj... Drugi, znatno bogatiji sloj reči koje još zadržavaju neodređeni hrvatski prizvuk, ali se bez većeg otpora upotrebljavaju u Srbiji. One po pravilu imaju domaći sinonim koji dajemo u zagradi, a koji je neki puta u povlačenju, naročito ako je turcizam ili germanizam. Takve su: mučnina (gađenje), upala (zapaljenje), prehlada, prehladiti se (nazeb, nazepsti)...“ Slijedi popis kroatizama usvojenih u srpskom standardu, sa njihovom srpskom istoznačnicom, sa oko pedesetak leksičkih jedinica. Klajn tvrdi da su u cilju ujednačavanja lingvističkih

termina (prema novosadskom Pravopisu iz 1960) u srpskom usvojeni kroatizmi: zarez, veznik, tvorba reči, centimetar... I da su navedeni kroatizmi (i desetine drugih koje popisuje u poglavlju 2.3) spontano i lako prihvaćeni u srpskoj sredini, "posebno oni za koje su već postojale srpske zamjenjenice, istoznačnice". (...) Ovoj, gotovo idiličnoj ocjeni o srastanju i urastanju kroatizama u srpski izraz je međutim suprotstavljen Klajnov komentar na odluku RTV Beograd 1984. da se (na predlog grupe lingvista) u najavama tačnog vremena "reč čas zameni rečju sat. Ta reč je shvaćena kao nametanje jednog kroatizma i izazvala je burne reakcije u beogradskoj javnosti, mada su lingvisti objašnjavali da je osnovni element za promenu bio u tome što je "sat" i u svakodnevnom govoru običnija reč. (Pešikan 1985: 273-275; Kravar 1986: 125-129; Klajn 1996:41)." (Isti izvor). Komentirani slučaj odbijanja kroatizma kao tuđice jest objektivna prikaz prirode jezičkog osjećanja, generacijama njegovanog i profiliranog u srbijanskoj jezičkoj zajednici koja odbija prihvatiti riječ stranu njenom jezičko-leksičkom "organizmu." Upravo je taj "hrvatski prizvuk" (kako Klajn kvalificira kroatizam!) bitan jezičac na jezičkosjećajnoj vazi koji prima ili odbija u vlastiti leksik pridošlicu, potencijalno zamjenjenicu svoje riječi. (Kao u usmenoj priči "Dram jezika"). Ovo je leksičko-jezičko osjećanje u sva četiri standarda bitno i svakako presudno za oblikovanje i za opstojanje novoštokavskih -izama! Jezičko je osjećanje naime izgrađivano generacijama, stotinama godina profilirano, izoštravano i profinjivano kroz kulturno, političko i religijsko oblikovanje svakog balkanskog naroda. Jezičko-leksičko osjećanje svakog od nas jest i iskonskoga postanja: ukorijenjeno je u u majčinu krilu, u prvim godinama naše samosvijesti. Jezičko je osjećanje sastavnicom jezičke uljudbe, identiteta svakog od nas, svake etničke zajednice. Na balkanskoj vjetrometini jezičko osjećanje je izoštravano ne samo izobrazbom, odgojem i perom, već i mačem. Sa posljedicom nacionalne oholosti, isključivosti. Međunacionalne frustracije, ironiziranja i izoliranja drugačije leksike od one na koju se naviklo. Uostalom, i sam Klajn navodi da je proces prihvatanja nekih potencijalnih kroatizama u srpskom jeziku praćen ne samo odbijanjem već i ironijom do nivoa prijezira. (Klajn, 1996, 41) Iz prednjega se komentara da zaključiti da novoštokavski -izmi mogu biti i međusobni "barbarizmi." Takav jedan -izam je u jednoj jezičkoj zajednici primarna, visokovrijedna, nenadomjestiva besjeda. U jezičkom znanju i osjećanju druge jezičke zajednice isti taj -izam je potencijalni ili stvarni barbarizam!

IV.

Vlastite i zasebne leksičke jedinice za iste pojave, predmete i osobine jesu najizraženije za hrvatski, potom za srpski standardni i substandardni leksik. U srpskom i u hrvatskom jeziku se različite leksičke jedinice za iste pojmove i osobine koriste/rabe stoljećima. Ovaj stoljećima pretežito oponentni, decenijama i danas uobičajeni srpski ili hrvatski leksik, u bosanskom najčešće, često i u crnogorskom standardu, koristi se paralelno i (ili) izborno. Pored zajedničkoga novoštokavskoga leksika, opstoji u bosanskom, posebice u bošnjačkom vokabularu, za neke pojmove i osobine takođe i u crnogorskom vokabularu, njihov zasebni ili autohtoni leksik. Ovaj leksik imenujemo bosnizmima i crnogorizmima. To je onaj leksik koji raspolaže sa svojim istoznačnicama za karakteristični srpski i za ekskluzivno hrvatski leksik. Za srbizme ili za kroatizme ovaj leksik ima ekvivalent – bosnizam ili crnogorizam. Za taj leksik u crnogorskom jeziku jesu lokalni crnogorski govori njegovo vrelo, a u bosanskom jeziku su bosanski govori i bosnizirani orijentalno-turski leksik izvorište karakterističnog bosanskog i bošnjačkoga leksika.

Štokavski -izmi jesu biljeg leksičke uosobljenosti svakog od četiri novoštokavska standarda. Prirodnim jezičkim razvojem je očekivati da će leksičke razlikovnosti u budućnosti biti produbljenije i obimnije u svakom od četiri standarda. Za bosanski jezik i za njegov leksik je karakteristično da je do 1991. ostvarivan kroz “bh. standardni izraz” sa politikom ujednačavanja kolektivnog “sh. jezičkoga izraza” kojemu je bio podređen bosanski i hrvatski izraz. Sa posljedicom zatiranja autohtonog hrvatskog i bosanskoga i bošnjačkoga leksika u vrijeme obiju jugoslavenskih država. Poslije 1991. do danas je bosanski jezik u svojoj gramatičkoj strukturi i u normi nastavak prethodnog, u filologiji nazvanog “bh. standardnim izrazom”, sa tendencom normiranja stvarne savremene govorne i pisane prakse, zasebne - bošnjačke, srpske i hrvatske, u Bosni i Hercegovini. Taj ranije nazvani “bh. standardni izraz” zapravo je u posljednjih desetak godina normirani *bosanski jezik* i njegova leksika, koja je relativno uosobljena jezička pojava u odnosu na ostala tri standarda. Najizrazitije je bosanski jezik uosobljen u leksici, frazeologiji, ortoepiji i ortografiji. Pored bosanskog, u BiH paralelno je u upotrebi *srpski jezik* i *hrvatski jezik*, sa bitnim djelovanjem tzv. *matičnog* srpskog odnosno hrvatskog leksika na srpski i hrvatski leksik u BiH. Unatoč i uz opstojanje (ne)jedininstvenog bosanskog vokabulara.

Leksička norma ranijeg bosanskohercegovačkog izraza i savremenog bosanskog jezika je kodificirala u ranijim i u posljednjem Pravopisu (1997) i priručnicima više tzv. alternacija ili leksičkih dubleta, istoznačnica i bliskoznačnica, koje su ovdje izborni a ne oponentni leksik. I koje su pisani i govorni leksički uzus, odnosno tisućljetna jezička praksa u Bosni i Hercegovini. U vokabularu Bošnjaka su bosnizirani orijentalizmi već stoljećima funkcionalno raspoređeni po domenima i sadržajima življenja. Pored njihove funkcionalne raspoređenosti, ostale su tisuće tzv. turcizama u pisanoj tradiciji i u govornoj komunikaciji Bošnjaka kao udomaćenice koje do danas nisu zamijenjene riječima slavenskoga postanja. Na stilskoj njihovoj razini tisuće odomaćenih turcizama u vokabularu Bošnjaka zapravo i ne mogu biti zamijenjeni. Na nultoj razini u bosanskom je vokabularu i u vokabularu Bošnjaka većina turcizama odavno zamijenjena domaćom leksikom. Par stotina turcizama je do danas ostalo nezamjenjivim i na nultoj razini uglavnom u vokabularu Bošnjaka.

Budući da su po leksičkim kriterijima - izloženim naprijed u ovom referatu - štokavski -izmi i karakteristični leksik u svakom od četiri novoštokavska standarda, na kraju referata popisujem nekolicinu usporednica visokobliskoznačnica u njihovoj međuštokavskoj upotrebi. Riječ je o leksemama koje su pretežito ili ekskluzivno u upotrebi u jednom od tri (sub)standarda, a u slučaju bh. standardnog izraza (bosanskog jezika) sve tri su napoređenice semantički i vrijednosno (!) ravnopravne i izborne, odnosno pripadaju zajedničkom općebosanskom, odnosno bošnjačkom, srpskom i hrvatskom vokabularu u BiH. Sa bitnom napomenom da treća (ponegdje i četvrta naporednica) jest bosnizam – karakterističan leksik Bošnjaka! Popis primjera još jednom dokazuje da je (pored dokazane dvostruke!) trostruka varijabla ili leksička alternacija bila i da će ostati bitnom leksičkom markacijom bosanskog standardnog izraza odnosno bosanskog jezika i vokabulara Bošnjaka. Mada je Pravopisom bosanskog jezika (1997) uklanjanje alternacija postavljen kao bitan cilj, vjerujem da se taj cilj u “trojezičnoj” BiH neće moći ostvariti u dogledno vrijeme. Razložno je pritom složiti se sa orijentacijom bosanskih pravopisatelja da je u vokabularu svake jezičke zajednice bolje imati više riječi radi njihova adekvatnoga izbora, odnosno funkcionalnosti standardnog izraza. Sa bitnom napomenom da je jezička politika sh. jezičkoga jedinstva sve do raspada Jugoslavije (sa srbizacijom autohtonog hrvatskog i bosanskog leksika) uzrokom da se bosanski leksik od početka devedesetih godina do danas zbližava sa hrvatskim leksikom, odnosno vraća zajedničkim njihovim

štokavskim vrelima, koji su, posebice u terminologiji, sve do devedesetih bili podređeni srpskom leksičkom uzusu. Hrvatski leksički purizam u posljednjih petnaestak godina bosanski leksik vjerojatno neće slijediti.

U ovom popisu riječ je o tripletama visokobliskoznačnicama na neutralnoj razini. One međutim u kontekstu gube potencijalnu sinonimiju i postaju bliskoznačnice jer poprimaju ekspresivno, konotativno, odnosno vrijednosno drugačije značenje, tipa: ljiljan / lijer / zambak. U ovom popisu je međutim riječ o tripletama, katkad i višestrukostima koje se koriste uglavnom kao opći leksik: prva riječ pretežito je srpskog vokabulara, druga (ponegdje sa crticom označena i treća riječ kao njena naporednica visokobliskoznačnica) je ekskluzivno hrvatskog vokabulara, i treća, odnosno posljednja u napoređenom nizu pretežito je u vokabularu Bošnjaka. Uz bitnu napomenu da sve tri (ili sve četiri) lekseme u bosanskom jeziku jesu vrijednosno izbornoga karaktera i značenja. I uz takođe bitnu napomenu da je u ovom referatu i u ovom leksičkom izboru riječ o bosanskim naporednicama srbizmima i kroatizmima. O drugim svojstvima bosanske leksike, posebice o njihovim slavensko-orijentalnim fonološko-fonetskim, morfološkim i frazemskim spojevima, ili o njihovoj stilogenosti (posebice u razgovornom i u književnom jeziku), o dijahrono-sinhrono sačuvanoj izvorno slavenskoj fonemi *h* na početku, u sredini i na kraju riječi, o utjecaju arapske trostruke foneme *h* na očuvanje bosanskoga konstriktiva *h*, zatim o tisućama bosniziranih "turcizama" - stoljećima odomaćenica u bosanskom leksiku, objavljeni su studije i monografije između osamdesetih i devedesetih. (Pogledati izabranu literaturu na kraju referata). Lingvističko-leksičko uosobljavanje bosanskoga jezika i njegove leksike je međutim dug znanstveni proces koji je intenzivnije začet devedesetih godina.

Prilog - izbor tripleta:

cifra / znamenka / brojka; (do)dirnuti / (do)taknuti / barnuti; studenac / zdenac / bunar; baba / baka / nena; ćuran / puran / tukac; ćurka / purica / tuka; čavao / klin / ekser; škare / nožice / makaze; familija / obitelj / porodica; torba / vreća / kesa; sveska / bilježnica / teka; badava / besplatno / džaba; div / gorostas / džin; grotlo / jama / ždrijelo / abez; ljekar / liječnik / doktor; prenemagati / hiniti / pretvarati se; otac / tata / babo; privreda / gospodarstvo / ekonomija; časak / trenutak / momenat; šepav / hrom / ćopav; ugao / kut / ćošak; droban / sitan / sićušan / malehan; dvogled / dalekozor / durbin; prečka / branka / vratnica / stativa; metak/hitac / tane; izvjesno

/ zacijelo / jamačno / sigurno; stub / stožer / direk; pihtijast / gnjecav / bljohtav; ubrus / ručnik / peškir; pijetao / pjevac / horoz; kukavan / žalostan / čemeran; zasebno / napose / baška; skorup / vrhnje / pavlaka; lud / blesav / glupav / mahnit; gurati / rinuti / turati / turkati; kapric / hir / samovolja; kačamak / pura / palenta / pura; špaga / uzica / konopac; upornost / ustrajnost / tvrdoglavost; utvara / sablast / priviđenje; testera / pila / žaga; visibaba / drijemovac / drimovac; vjerodostojan / pouzdan / siguran; zabezeknut / šokiran / zgranut / zblahnut; zoran / stvaran / očigledan; usredotočen / usmjeren / skoncentriran; zacijelo / zasigurno / garantno; zaista / uistinu / doista; zaviti / uviti / umotati; drum / cesta / prometnica / put; zemička / zemlja / kifla; blagost / krotkost / pitomost; prenemaganje / susprezanje / oklijevanje; pohlepa / lakomost / grabežljivost; milosrđe / samilost / merhamet; užitak / naslada / čEIF; potišten / utučen / nujan; riđ / rujan / rumenkast; sag / prostirač / tepih / ćilim; zastava / stijeg / barjak; šolja / šalica / findžan; užeći / užgati / upaliti; palidrvce / žigica / šibica; žudjeti / hlepiti / čeznuti; kolijevka / zipka / bešika; žaka / vreća / džak.

Literatura:

- Anić V. 1998. Rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Novi liber
- Bosanski-hrvatski-srpski. 2003. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 57. Wien: Institut für Slawistik
- Brodnjak Vladimir. Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika. Zagreb: Školske novine
- Ćirilov Jovan. 1989. Hrvatsko-srpski rječnik varijanti. Srpsko-hrvatski rečnik varijanti. Beograd: Stilos
- Čedić Ibrahim. 1999. Simpozij o bosanskom jeziku. Sarajevo: Institut za jezik
- Čedić Ibrahim. 2007. Rječnik bosanskog jezika. Sarajevo: Institut za jezik
- Čirgić Adnan. 2007. Govor podgoričkih muslimana. Disertacija. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
- Halilović Senahid. 1996. Pravopis bosanskog jezika. Sarajevo: Preporod
- Heinrichs U. (ed). 1999. Handbuch der Südosteuropalinguistik. Wiesbaden
- Hrvatski jezički savjetnik. 1999. Zagreb: Institut za jezik i jezikoslovlje
- Isaković A. 1992. Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku. Sarajevo: Svjetlost

- Jahić Dž. 2000. Školski rječnik bosanskog jezika. Zenica
- Jezici kao kulturni identiteti. 1997. Međunarodni skup. Podgorica: PEN centar (Za crnogorski leskik stranice: 127- 183; 227-230)
- Lalević M. S. 1974. Sinonimi i srodne reči u sh. jeziku. Beograd: Sveznanje
- Leskikologija i leksikografija. 1982-1993. 1- 4. Zbornici sa skupova
- Lončarić M. (ed). 1998. Hrvatski jezik. Opole
- Lučić R. (ed). 2002. Lexical Norm and National Language. München: Welt der Slawen, Samelband 14
- Moskovljević M. 1990. Rečnik savremenog sh. jezika sa jezičkim savetnikom. Beograd
- Mønnensland S. (ed) 2001. Jezik i demokracija. Sarajevo: Institut za jezik. Knjiga 12
- Nikčević P. Vojislav. 1997. Pravopis crnogorskog jezika. Cetinje: PEN centar
- Nosić M. 2007. Turcizmi u hrvatskom jeziku. Rijeka
- Radovanović M. (ed) 1996. Srpski jezik. Opole
- Rečnik uz celokupna dela P. P Njegoša. 1974. Beograd
- Štokavski književni jezici u porodici slavenskih standardnih jezika 2004. Zbornik. Podgorica: PEN Centar i DANU
- Šipka D. A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian and Bosnian Muslim. Springfield: Dunwoody Press (USA)
- Škaljić A. 1979. Turcizmi u sh. jeziku. Sarajevo: Svjetlost
- Vajzović H. 1999. Orjentalizmi u književnom djelu. Lingvistička analiza. Sarajevo: Institut za jezik. Knjiga 9
- Vince Zlatko. 1990. Putovima hrvatskog književnog jezika.. Zagreb: Matica hrvatska

Rašid DURIC

**CROATISMS, SERBISMS, BOSNISMS AND MONTENEGRISMS
ON A NEUTRAL LEVEL**

– general comparative characteristics –

The purpose and goal of this text is to define and evaluate, through the quoted methodology, the new-štokavian -isms. Namely, the text defines -isms reciprocally at the level of common štokavian vocabulary, and separately on each of the four standards. The -isms are compared (and exemplified at the end of the text) at their level of equivalence - similarity of meaning, as Serbianisms, Croatianisms, and Bosnianisms. At the end, the text provides a selection of synonyms – Serbianisms, Croatianisms and Bosnianisms. Of course, according to the semantic theory there are no absolute synonyms!

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

UDK 050(497.13)"1849/1900"

003.349.1

O GLAGOLJAŠTVU I GLAGOLIZMU U ZAGREBAČKOME KATOLIČKOM LISTU OD 1849. DO 1900. GODINE

Katolički je list 1849. godine osnovao zagrebački nadbiskup Josip Haulik s ciljem da suzbije ponovno afirmiranje ćirilometodske ideje u 19. stoljeću. Katolički je list izrastao u najuglednije crkveno glasilo na hrvatskome nacionalnom prostoru i, suprotno namjerama svoga osnivača, postao je najrevniji branič i promicatelj ćirilometodske ideje, posebice kroz tekstove „oca hrvatske ćirilometodijane“ Franje Račkoga. Na temelju građe iz toga lista od njegova osnivanja pa do kraja 19. st. u radu se pokazuje sva složenost ćirilometodske ideje u 19. stoljeću, kada ona postaje i povijesno i kulturološko, pa dijelom i političko pitanje, a postaje i osnovom ekumenske ideje ujedinjenja Istočne i Zapadne crkve, ujedinjenja slavenskih naroda i ravnopravnosti slavenskih naroda s drugim kršćanskim narodima Europe, a u specifičnoj hrvatskoj situaciji djeluje i kao integrativni čimbenik unutar same Hrvatske. Rad pokazuje da se tekstovi KL raslojavaju u dvije cjeline koje se terminološki mogu pokriti pojmovima *glagoljaštvo* i *glagolizam*, u skladu s 19-stoljetnim stanjem u ćirilometodskoj znanosti na hrvatskome nacionalnom prostoru, i njegova znanstvena orijentacija u obradi tema koje ulaze u same temelje hrvatske cyrillomethodiane. U radu se potvrđuje vodeća uloga Katoličkoga lista među crkvenim listovima 19. st. i njegov utjecaj na razvoj i koncepciju ostalih crkvenih listova toga doba, kao što su zadarska Katolička Dalmacija, đakovački Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske, sarajevska Vrhbosna itd.

1. Uvodna razmatranja

Tema koju razmatramo u ovom prilogu dijelom je onoga područja u filologiji koje se nalazi između lingvistike i povijesti književnosti, odnosno kulturne povijesti. Naš vjerojatno najpoznatiji povjesničar jezika Zlatko

Vince u Uvodu svoje knjige *Putovima hrvatskog književnog jezika*¹ govori upravo o tom području, naglašavajući kako je u istraživanjima uglavnom ostajalo zapostavljeno ili na margini budući da mu lingvisti nisu posvećivali dovoljno pozornosti ne smatrajući ga pravom lingvističkom temom, a s druge strane – povjesničari književnosti ili kulture nerado su ga se prihvaćali zbog pretežno jezičnih pitanja koja su se tu javljala. Tako je to područje tzv. vanjske povijesti jezika u filologiji dobilo atribut *ničije zemlje*, dok se sve vrijeme zaboravljalo da od istraživačkih rezultata baš toga područja imaju koristi i lingvistika i povijest književnosti i kulturna povijest.

Kada se govori o temama iz ćirilometodske problematike 19. stoljeća, kao što je to i ovdje slučaj, valja imati na umu da je riječ o filološkim temama u smislu u kojemu znanost 19. stoljeća razmišlja o filologiji, dakle o kako to kaže Vatroslav Jagić, interdisciplinarnoj znanosti koja je *složeni organizam različitih predmeta spojenih u jednu cjelinu*² i koja živi od jezikoslovnih, povijesnih, kulturoloških, književnih, teoloških i drugih istraživanja. Od samoga osnivanja JAZU-a u drugoj polovini 19. st. filologija i povijest u istom su Akademijinu razredu, što potvrđuje Jagićevu definiciju filologije. O uzajamnosti tih znanosti i njihovoj važnosti za razvoj hrvatske i općenito slavenske filologije govore u svojim radovima i mnogi nama suvremeni znanstvenici, poput Radoslava Katičića i Stjepana Damjanovića.³ Kada govorimo o temama iz hrvatske ćirilometodijane 19. st., valja voditi računa i o tomu da se one raslojavaju u dvije cjeline koje se terminološki mogu pokriti *glagoljaštvom* i *glagolizmom*, jer i u 19. st., kao i u srednjovjekovnome razdoblju, možemo govoriti o sveukupnosti pojava glagoljske kulture koja obuhvaća brigu za staroslavenski jezik, pismo, književnost, staroslavensku liturgiju, širenje glagoljske kulture, njezine nositelje, brigu za znanstveno proučavanje i valoriziranje svih onih pojava koje izlaze iz duhovnoga prostora i fenomena glagoljaštva te djela koje su za sobom ostavili tvorci, čuvari i širitelji, što možemo pokriti terminom *glagoljaštva* koji stoji u nadređenu odnosu prema svojoj sastavnici, terminu *glagolizam*, koji definira idejno usmjerenje – ideologem, pokret koji ima

¹ Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora* (treće, dopunjeno izdanje), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002, str. 3.

² Cit. prema: E. Hercigonja, *Nad iskonom hrvatske knjige, Rasprave o hrvatskom glagoljskom srednjovjekovlju*, Zagreb, 1983, str. 8.

³ Vidi: Radoslav Katičić, *Što nam znači povijest*, u: Jezikoslovni ogleđi, Zagreb, 1971, str. 259; S. Damjanović, *Filološki razgovori*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000, str. 100.

političke i vjerske konotacije i koji je simbol hrvatskoga/slavenskoga nacionalnog bića te simbol otpora rimskome crkvenom (latinskom) univerzalizmu.⁴

Dosadašnja su istraživanja ćirilometodske problematike 19. stoljeća u okviru hrvatske filologije⁵ pokazala da neke 19-stoljetne crkvene listove možemo držati ozbiljnim izvorima za znanstvena i stručna proučavanja te problematike u filološkom, kulturološkom, povijesnom i književnom smislu. Posebice to do izražaja dolazi kada je riječ o zagrebačkome *Katoličkom listu* (dalje: KL), u kojemu se gotovo od samih njegovih početaka 50-ih godina 19. st. pa sve do njegove smrti 1894, i to gotovo iz broja u broj, javlja Franjo Rački, koji je i utemeljitelj hrvatske ćirilometodske znanosti, kao jedan od njegovih najznačajnijih autora svojim priložima iz područja paleoslavistike, hrvatskoga glagoljaštva, slavenske i nacionalne povijesti itd. Uz bok KL po broju i kakvoći ćirilometodskih tekstova stoji zadarska *Katolička Dalmacija*, vlasnikom i urednikom koje je u drugoj polovini 19. st. bio don Ivo Prodan, također zagovornik ćirilometodske ideje i autor dvaju značajnih knjiga za povijest ćirilometodijane *Povijest glagolice i nje izvori* (Zadar, 1900) i *Je li glagoljica pravo svih Hrvata* (Zadar, 1904). Osnivajući *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske* 1773. godine, i biskup je Josip Juraj Strossmayer predvidio da jedna od glavnih zadaća glasila njegove biskupije bude promicanje ćirilometodske ideje

⁴ Josip Bratulić, *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Stjepan Damjanović (ur.), *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 53–57. Vidi i: Eduard Hercigonja, *Glagoljaštvo i glagolizam*, Zbornik Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, sv. 1, Zagreb, 1997.

⁵ Vidi: Ivanka Petrović, *Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane*, Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 9, Zagreb, 1979; Milica Lukić, *Ćirilometodska baština u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća (s osobitim obzirom na Biskupiju đakovačku i srijemsku)*, magistarski rad, Zagreb, 2002, 146 str.; Milica Lukić, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine*. U: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture - Vukovar kao paradigma muke, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Čikeš (ur.), Vukovar 2004, str. 146–161. Rad je objavljen i u časopisu *Republika*, mjesečniku za književnost, umjetnost i društvo br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107; Milica Lukić, *Crte o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)*. U: Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića / Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251; Milica Lukić, *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst)*, disertacija, Zagreb, 2005, 273 str.; Milica Lukić i Milorad Nikčević, *Strossmayerova ćirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču*, Zbornik 1. i 2. Strossmayerovih dana / Mirko Ćurić (ur.), Đakovo, 2005, str. 51–69.

po uzoru na spomenute crkvene listove,⁶ koju je u velikoj mjeri i ostvario bar kada je riječ o populariziranju te ideje među svećenstvom i vjernicima svoje biskupije, o čemu svjedoče i njegove glasovite okružnice kojima je obilježavao pojedine ćirilometodske jubileje i blagdane.⁷

U skladu s navedenim, zadatak je ovoga razmatranja filološkom i komparativnom metodom utvrditi koji su to i kakvi tekstovi što KL u drugoj polovini 19. st. ubrajaju u relevantne izvore za proučavanje ćirilometodske problematike. Budući da je riječ o vrlo opsežnoj građi koja obuhvaća tekstove u razdoblju od 50-ak godina, bavit ćemo se samo onim najreprezentativnijima koji mogu potvrditi opravdanost obaju navedenih pojmova u naslovu rada – glagoljaštva i glagolizma i njihove primjene na složenu filološko-kulturološko-povijesno-političku stvarnost 19. stoljeća.

Kao prilog izlaganju donosi se i *Bibliografija ćirilometodskih tekstova* objavljenih u KL od 1849. do 1900. godine.

2. Katolički list o ćirilometodskoj problematici

Katolički je list crkveno glasilo koje počinje izlaziti potporom zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Haulika 6. siječnja 1849. godine kao prvi hrvatski crkveni list, sa zadatkom da zastupa ideje vladajuće, monarhijske politike, i – u službi nadbiskupa Haulika – brani latinski jezik u bogoslužju. Unatoč činjenici da je njegova prvotna orijentacija bila braniti položaj latinskoga jezika u bogoslužju, na svojim će stranicama gotovo svakoga tjedna tijekom pola stoljeća (od početka izlaženja do kraja 19. st.) donositi brojne tekstove, često opsežne rasprave, vezane uz ćirilometodsku problematiku, koje će se uglavnom koncentrirati oko velikih ćirilometodskih jubileja i blagdana Sv. Braće. U svome smo istraživanju zabilježili 278 bibliografskih jedinica koje za 50 godina izlaženja lista obrađuju ćirilometodsku problematiku kroz stručne i znanstvene tekstove, vijesti, komentare, književnoumjetničke tekstove (pjesme, putopisi, propovijedi,

⁶ Ćirilometodskih tema u drugoj polovini 19. st. nije manjkalo ni u ostalim hrvatskim listovima, posebice prigodom velikih ćirilometodskih jubileja koji su se u to vrijeme obilježavali, primjerice splitskome *Pučkom listu*, *Krčkoj straži*, *Obzoru/Pozoru*, *Vijencu*, *Književniku* i još mnogim drugim.

⁷ Vidi: M. Lukić, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine*. U: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture - Vukovar kao paradigma muke, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Čikeš (ur.), Vukovar, 2004, str. 146–161; *Republika*, br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107.

govori, cirkularna pisma, adrese itd.) KL je u drugoj polovici 19. stoljeća uvelike utjecao na razvoj i koncepciju ostalih crkvenih listova toga doba.

Kako bi se potpunije definirao karakter ćirilometodskih napisa u KL u drugoj polovici 19. stoljeća, potrebno je uzeti u obzir ono što smo u uvodnome tekstu ovoga rada rekli o odnosu dviju, u to vrijeme u najvećem zamahu, znanosti – povijesti i filologije. Njihov je razvoj u 19. st. podudaran; obje istovremeno izrastaju u moderne znanstvene discipline, međusobno se podržavaju i dopunjuju te kao takve utječu na stručni, znanstveni, pa i umjetnički diskurs ćirilometodskih tekstova toga vremena.

Neovisno o biskupu Strossmayeru i njegovim nastojanjima, i u drugih je intelektualaca toga doba živa svijest o važnosti oživljavanja ćirilometodske baštine kod Hrvata i Slavena. Već u prvom desetljeću izlaženja na stranicama se KL javljaju prve rasprave Franje Račkoga⁸ i Ivana Tkalčića.⁹ Upravo će njih dvojica biti najupečatljivijim štitom staroslavenske liturgije u KL, omogućivši svojim napisima da se jasno

⁸ Franjo Rački – „otac hrvatske cyrilomethodiane“, rođen je 25. studenoga 1828. u Fužinama u Senjskoj biskupiji, odakle je nakon gimnazije otišao u biskupijsko sjemenište u Senj. Senjski biskup Mirko Ožegović poslao ga je na bogoslovske studije u bečki Pazmaneum kako bi se pripremio za profesuru u senjskom sjemeništu. Po povratku u Senj 15. kolovoza 1852. zaređen je za svećenika te prima službu učitelja fizike u velikoj splitskoj Gimnaziji. Već se 1853. vraća u Beč, u Zavod sv. Augustina, radi stjecanja doktorata iz bogoslovije. Po svršetku doktorskoga studija 1855. iznova se vraća u Senj, gdje postaje sjemenišnim profesorom crkvene povijesti i prava te predsjednik Duhovnoga stola i dijecezanski fiskus. Već tada stječe ugled dobra znanstvenika. Njegovo mu je prijateljstvo s biskupom Strossmayerom priskrbilo 1857. imenovanje za kanonika Kaptola sv. Jeronima u Rimu. Umro je 1894. u Zagrebu. O njegovu životu vidi i: *Dr. Franjo Rački* (tekst napisao dr. Velimir Deželić, st., viši sveučilišni bibliotekar u Zagrebu) – u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925*, August Cesarec, Zagreb, 1990, str. 223. i knjigu Mirjane Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Novi Liber, Zagreb, 2004.

⁹ Ivan Krstitelj Tkalčić rođen je u Zagrebu 4. svibnja 1840. godine, gdje je i umro 11. svibnja 1905. Ostavio je dubok trag u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba i Hrvatske svoga vremena te mjesne Zagrebačke crkve. Ispisao je brojne stranice izvornoga arhivskog gradiva i napisao mnoge vrijedne znanstvene radove kojima je osvijetlio starodrevnu povijest Zagrebačke nadbiskupije. Autor je 180 naslova: knjiga, rasprava i članaka, od kojih su najznačajniji *Povjestni spomenici Zagrebačke biskupije* u dva sveska (1873–1874) i *Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada* u 11 svezaka (1889–1905), a kada je riječ o staroslavenskoj liturgiji, onda je to svakako *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj* iz 1904. Vidi: Stjepan Razum (ur.), *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zbornik radova znanstvenoga skupa o 100. obljetnici smrti Ivana Krstitelja Tkalčića, Zagreb, 24. svibnja 2005, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić“, Zagreb, 2006.

profiliraju suprotstavljene strane i mišljenja te da se razvije polemičnost koja će udariti temelje pravoj znanstvenoj i stručnoj orijentaciji tekstova KL.

Kako je u procesu obnavljanja ćirilometodske baštine bila osobito izražena tendencija njezina proširenja, odnosno protezanja i na one dijelove hrvatskoga i slavenskoga nacionalnoga prostora gdje do tada nije bila povijesno ovjerena, posebice na Zagrebačku i Đakovačku i Srijemsku biskupiju,¹⁰ u KL se listu nižu povijesne rasprave Ivana Krstitelja Tkalčića i Franje Račkoga, koje s jedne strane zastupaju stavove za takvo stanje, donoseći potvrde o glagoljanju u Zagrebačkoj biskupiji, i one njima suprotstavljene, među kojima se najviše ističu rasprave pouzdanika biskupa Haulika Josipa Horvata iz 1864. godine. U odnosima kakvi su vladali u 2. polovici 19. st. bilo je neizbježno, kako će to apostrofirati i Stjepan Damjanović,¹¹ da se tekstovi te problematike uključuju i u dnevno-političke događaje. Već 1861. u napisima *Slovensko bogoslužje*, koji te godine u KL izlaze u šest nastavaka, Tkalčić izjavljuje: „Valja mi napomenuti, da i u biskupiji zagrebačkoj bijaše glagoljskih župah.“¹² On će se tim problemom, koji ni do danas nije sustavno riješen, na stranicama KL baviti dvadesetak godina, još 1871. u tekstu *Utemeljenje biskupije zagrebačke*,¹³ 1873. godine u seriji tekstova *Iz domaće crkvene poviesti – Stope glagoljaške po zagrebačkoj biskupiji*¹⁴ te 1883. u tekstu *Još jedna o slavenskoj liturgiji u nadbiskupiji zagrebačkoj*,¹⁵ a najsustavnije u knjizi *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj* 1904. godine, posebice nakon što je istraživanjima Ivana Kukuljevića Sakcinskog 1863. godine uspostavljena tzv. „slavenska teza“.¹⁶ Kukuljević se bavi kasnijim stanjem u odnosu na staroslavensku liturgiju u Zagrebačkoj biskupiji, onim od 15. do 17. st., koje dovodi u

¹⁰ Danas su to Đakovačko-osječka nadbiskupija i Srijemska biskupija. Naime, papa je Benedikt XVI. 2008. godine ponovno uspostavio drevnu Srijemsku biskupiju odvojivši je od Đakovačke ili Bosanske biskupije te u krajevima Slavonije, Baranje i Srijema osnovao novu crkvenu pokrajinu ili metropoliju Đakovačko-osječku, uzdigavši na stupanj metropolitanskog središta Đakovačko-osječku nadbiskupiju, kojoj je, kao sufraganske, pridružio Požešku biskupiju i obnovljenu Srijemsku biskupiju. Prema: Župa Sv. Petra i Pavla, *Pastirsko pismo – Božić 2008*, Osijek, 2008, str. 16.

¹¹ *Jazik otačaski*, Zagreb, 1995, str. 94.

¹² KL, god. XII. (1861), br. 22, str. 169.

¹³ KL, god. XXII. (1871), br. 27–29, str. 217–235. Iste se godine u br. 50 Katoličkoga lista nalazi i kratak Tkalčićev komentar *Prinos za poviest biskupije zagrebačke*, str. 412–413.

¹⁴ KL, god. XXIV. (1873), br. 9–11, str. 65–83.

¹⁵ KL, god. XXXIV. (1883), br. 33, str. 257–259.

¹⁶ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Tisućnica slovenskih apostola Ćirila i Metoda*, Zagreb, 1863.

vezu s ranijim, navodeći imena popova glagoljaša koji djeluju u 15. i 16. st. na području zagrebačke crkve. I Kukuljević i Tkalčić znaju da je tezu o kontinuitetu staroslavenske liturgije od ćirilometodskih vremena do 15. st. u Zagrebačkoj biskupiji vrlo teško obraniti, ali za razdoblje od 15. do 17. st. imaju vjerodostojne podatke. Obojica se pozivaju na podatak da je kralj Ladislav uvažavao ćirilometodsku tradiciju i upravo stoga prvim zagrebačkim biskupom imenovao benediktinca iz Szazave, Čeha Duha, dodijelivši mu za pomoćnike Slavene iz šimedske i zaladske županije, tj. s područja, kako ističe Damjanović,¹⁷ kojima je u 9. st. biskupom Sv. Metod.¹⁸ Suprotstavljeni im Horvat, s druge strane, tvrdi da je od samoga početka zagrebačka crkva imala zapadnu liturgiju s latinskim jezikom, a najvećim dokazom u prilog svojih stavova drži tvrdnju kako nikada jedan zagrebački biskup nije zaredio popa glagoljaša.¹⁹ Iz navedenih je rasprava bjelodano kako nema dvojbe o tome da je latinski bio obrednim jezikom zagrebačke biskupije od njezina osnutka, međutim još je uvijek ostalo otvorenim pitanje o tome je li na njezinu području bilo i liturgije na staroslavenskom jeziku u vrijeme utemeljenja biskupije i prije.

Među najznačajnijim je filološkim raspravama objelodanjenima u KL ona *O postanku i postojbini glagoljice* P. J. Šafařika objavljena u dvanaest nastavaka i popraćena iscrpnim komentarima Franje Račkoga.²⁰ Rački, koji stoji na čelu znanstvenoga raspravljanja o glagoljskome pismu u Hrvatskoj,²¹ ispisuje opsežan uvod navedenoj raspravi u kojemu daje pregled razvoja znanstvene misli o pitanjima podrijetla i starosti glagoljskoga pisma. Na njegovu su popisu Dobrovski, Kopitar, Preis, Grigorović, Ginzl, Sreznjevski, čija mišljenja donosi kako bi bolje rasvijetlio u to vrijeme najnoviji opis slavenskoga povjesničara i jezikoslovca Šafařika objelodanjen u knjizi *Über den Ursprung und die Heimath des*

¹⁷ *Jazik otačaski*, Zagreb, 1995, str. 92.

¹⁸ Tim su se problemima kasnije bavili: Svetozar Ritig u knjizi *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, Zagreb, 1910; J. Hamm u tekstu *Glose u Radonovoj bibliji*, Slovo 1, Zagreb, 1925; Dragutin Kniewald u knjizi *Liturgika*, Zagreb, 1937; Branko Fučić u tekstu *Glagoljski natpisi u Zagrebačkoj nadbiskupiji* u knjizi sažetaka *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1944*; Eduard Hercigonja u knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb, 1983; Stjepan Damjanović u knjizi *Jazik otačaski*, Zagreb, 1995.

¹⁹ *Slavenska liturgija i bogoslužni jezik biskupije Zagrebačke*, KL, god. XV. (1864), br. 9–16, str. 64–125. Horvat iznosi povijesno gledište na uvođenje slavenske liturgije.

²⁰ KL, god. IX. (1858), br. 28–39, str. 221–312.

²¹ Ivanka Petrović, *Franjo Rački – otac hrvatske cyrillomethodiane* – u: Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 9, 1979, str. 75.

Glagolitismus 1858. godine u Pragu, u kojemu je Šafařík revidirao svoje stavove glede glagoljskoga pisma i stao na stranu njegova prvenstva u odnosu na ćirilicu te na stranu njegove jedinstvenosti u odnosu na do tada poznata pisma. Šafaříkov je tekst višestruko zanimljiv jer osim već navedenih stavova razvija pravu znanstvenu aparaturu precizno opisujući svaku pojavu, primjerice podrijetlo pojedinih grafema u slavenskim azbukama, raslojenost leksika prvoga slavenskoga književnog jezika, daje iscrpne opise kanonskih spisa, a posebice se bavi i problematikom razvoja staroslavenske liturgije i njezina širenja po slavenskim zemljama. Utjecaj J. P. Šafaříka na F. Račkoga posebice je zamjetan kada je riječ o glagoljskom pismu i staroslavenskoj književnosti o kojima govori u svojim tekstovima od 1852. do 1858. godine. Kako je Rački iz Senja otišao u Beč 1855. godine, njegovo je zanimanje za glagoljicu poraslo jer je i osobno upoznao Pavla Josefa Šafaříka u *posljednjim godinama njegova života kada je došao do zaključka da je Ćiril tvorac glagoljice*²² i nadahnuo se njegovim istraživanjem o glagoljskoj pismenosti. Šafařík je, kao i Rački, svoj život posvetio istraživanju ćirilometodske baštine, no u kasnijoj dobi okrenuo se proučavanju glagoljskih spomenika i glagoljskoga pisma. Na takav tip istraživanja potaknulo ga je otkrivanje velikoga broja glagoljskih spomenika.

Već smo spomenuli da je Rački u Hrvatskoj stajao na čelu znanstvenog raspravljanja o glagoljskom pismu. Rješenja o starosti glagoljice i ćirilice pokušao je dati u *Pregledu glagoljske crkvene književnosti*, ali su njegove teorije u početku bile pune kontradiktornosti – tvrdio je kako je Hrvatska domovina glagoljice, da je upotreba uglatog pisma u Hrvatskoj starija nego u Bugarskoj itd. Iz rečenoga je bjelodano da je u tim svojim prvim radovima, nakon kojih se razvio i sazio kao znanstvenik, zastupao *jeronimsku tezu* ili *teoriju* o podrijetlu glagoljice koja je u Hrvatskoj, osobito među laicima, uživala velik ugled. Njezina je bit u tome da tvrdi da je autor glagoljice Sveti Jeronim (koji je živio u 4. st., op. M. L.), što znači da je to pismo znatno starije od Konstantina-Ćirila. Ta je teorija svoje glavno uporište nalazila u hrvatskoj predaji i u pokušajima *da se neke Jeronimove rečenice shvate tako da on govoreći o svome jeziku misli na latinski*.²³ Konačno je, i opet pod utjecajem svog učitelja Šafaříka, takvo tumačenje Jeronimovih tekstova uvjerljivo otklonio u djelu *Pismo slovjensko* 1861. te pristao uz

²² Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, 2004, str. 40.

²³ Stjepan Damjanović, *Slovo iskona: Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 55–56.

ćirilometodsku (endogenu)²⁴ teoriju o podrijetlu glagoljice, onu koja je i danas općeprihvaćena u paleoslavističkim znanstvenim krugovima, a koja drži da je glagoljica *autorsko djelo, rezultat individualnog čina, da ju je stvorio pojedinac iz grčkoga kulturnog ozračja, kršćanin po svjetonazoru, talentirani filolog, znalac brojnih jezika*²⁵ – Konstantin-Ćiril. Svoje je stavove o toj problematici Rački najsustavnije iznio u svojoj drugoj knjizi – *Pismo Slovjensko* koja je zapravo nastavak *Vieka i djelovanja sv. Cyrilla i Methoda*, odnosno prvi dio trećega sveska, a posvetio ju je svome učitelju „Visokoučenomu i prepoštovanomu mužu Pavlu Josipu Šafariku, otcu slovjenske starouke i obretniku staroslavjenskih spomenikov, prvomu glagoljašu naše dobe. U znak duboke zahvalnosti, harnoga priznanja i osebitoga štovanja posvetljuje pisac.“²⁶

To je između ostaloga dokaz, kako smo već spomenuli, da je djelo nastalo pod izravnim utjecajem Šafařika i njegovih istraživanja. U prvom poglavlju knjige Rački govori o mogućnosti postojanja pretćirilovskog slavenskog pisma, protoglagoljskoga.²⁷ U tome djelu predmetom je njegova bavljenja povijest pisma u užem i širem smislu, fenički alfabet, starogrčko pismo i rune. „Pokušao je progovoriti i o odnosu runa i glagoljice, o mogućem glagoljskom futhorku, koji netko u kršćanskoj slavenskoj fazi pretvara u glagoljsku azbuku (...) sve do ‘črta i reza’ u apologiji črnorisca Hrabra.“²⁸ U drugome dijelu raspravlja o pismu Konstantina Filozofa te navodi dokaze koji idu u korist Konstantinova autorstva glagoljice. Josef Pavel Šafařik nije doživio izdavanje *Pisma slovjenskoga*, pa Ivanka Petrović drži kako je te 1861. godine završila blistava epoha znanosti o glagoljici.

²⁴ Danas možemo govoriti o trima polazištima u objašnjavanju geneze glagoljice: a) *egzogena* – polazišta koja za svaki glagoljični grafem traže uzor izvana, u nekom drugom grafijskom sustavu; *egzogeno-endogena* – polazišta koja polaze od toga da se autor glagoljice ugledao u druga pisma, ali i da postoje elementi glagoljične strukture koji se ponavljaju, tj. iz jednog glagoljskog grafema razvija ih se nekoliko; *endogena* – polazišta koja ne uzimaju u obzir poticaje izvana, nego traže grafički ključ glagoljice, tj. traže elemente od kojih su svi grafemi načinjeni i načine slaganja tih elemenata. Usp. S. Damjanović, *Staroslavenski jezik* (Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003., str. 30–31.

²⁵ S. Damjanović, o. c., str. 53.

²⁶ I. Petrović, o. c., str. 77.

²⁷ Danas se pojam *protoglagoljski* odnosi na prvotne glagoljske oblike, onakve kakvima ih je stvorio Konstantin-Ćiril, i u potpunosti je suprotnosti sa značenjem koje mu je pripisivao Rački.

²⁸ I. Petrović, o. c., str. 77.

Pisanje se Franje Račkoga u KL može podijeliti u nekoliko segmenta: povijesne i povijesno-teološke rasprave, filološke rasprave, recenzije i prikazi te prigodni tekstovi i propovijedi uz pojedine ćirilometodske obljetnice, posebice uz blagdane Sv. Ćirila i Metoda. Ono što je napisao u KL do 1857. godine (a počeo je pisati već prve godine njegova izlaženja, 1849) predstavlja temelj spomenutoj knjizi *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskih apoštolor*. Riječ je o tekstovima koji raspravljaju o crkvenom jedinstvu i o filološkim pitanjima, napose starini glagoljice i ćirilice: *Nabožne misli na dan sv. Cyrilla i Methoda*,²⁹ *Zapad i Istok*,³⁰ *Slavi slavenskih Apoštola na njihov blagdan*³¹ te o povijesno-filološkim raspravama posvećenima hrvatskom glagoljaštvu, kakva je, recimo, rasprava *Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturgičke knjige*.³² Rački je u KL nastavio pisati sve do svoje smrti 1894. godine, posvećujući se dokazivanju opravdanosti proširenja staroslavenske liturgije na cijeli hrvatski i slavenski nacionalni prostor, propitujući glagoljsku baštinu u Hrvata (*Život Šimuna Kožičića - Begne, biskupa modruškoga i pisca*)³³ i ostalih Slavena (*Stari spomenici sv. Cyrilla i Methoda u Moravskoj*),³⁴ gradeći pritom svoju misao na izvornim dokumentima, napose onima iz Vatikanskih, ali i svih drugih važnijih europskih arhiva. On je svojim tekstovima pripremao hrvatsku javnost za velike ćirilometodske obljetnice koje su se slavile u 2. polovici 19. st. i zasigurno, uz biskupa Strossmayera, najviše pridonio proširenju kulta Sv. Ćirila i Metoda u hrvatskome narodu. Dobro poznajući filološku misao svoga vremena, u svojim je filološkim opredjeljenjima slijedio znanstvenu misao čeških slavista, napose J. P. Šafařika.

Kako smo već na početku naglasili, izlaženje je KL potaknuo nadbiskup zagrebački Juraj Haulik s posve određenim ciljem: braniti poziciju latinskoga jezika u liturgiji u svojoj biskupiji, ali i na cijelome hrvatskom prostoru. Njegove su misli o ćirilometodskoj baštini, odnosu staroslavenskoga i latinskoga jezika u liturgiji također zabilježene na stranicama KL. Već prigodom tisućljetnice Svetih Apostola 19. svibnja 1863. Haulik se javlja svojim pastirskim pismom *Notum vobis est*. On se

²⁹ KL, god. V. (1854), br. 12, str. 89–91.

³⁰ KL, god. V. (1854), br. 27–32, str. 209–251.

³¹ KL, god. VI. (1855), br. 10–26, str. 73–221.

³² KL, god. VII. (1856), br. 34–35, str. 269–279.

³³ KL, god. XII. (1861), br. 1–6, str. 1–42.

³⁴ KL, god. XIII. (1862), br. 12, str. 62.

u toj okružnici poziva na moravske biskupe čiji primjer slijedi u obraćanju papi glede promjene datuma blagdana Svete Braće, obrazlaže uvjete općega oprosta koji se odnosi i na vjernike hrvatsko-slavonske pokrajine, a koji nije moguće dobiti tijekom cijele jubilarne godine kao u Moravskoj, nego samo u osmini slavlja Sv. Braće. Okružnica bilježi i posebne nadbiskupove upute u pet točaka, a koje se odnose na Zagrebačku nadbiskupiju. Te su upute, mnogo skromnije od onih koje Strossmayer upućuje vjernicima i svećenstvu svoje dijeceze, obilježene diplomatskim izbjegavanjem pitanja obrednoga jezika u vrijeme liturgijskih slavlja te usmjerene na raspirivanje mogućih konotacija koje bi blagdan slavenskih blagovjesnika mogao izazvati:

„Može se dostojno slaviti i njihovo iskreno nastojanje oko narodnog jezika, no sa svom umjerenošću i razboritošću. Nipošto se u tom ne smije dati povoda sumnji da nam kod slavljenja ovog blagdana više na srcu leži raspaljivanje rodoljubnog duha nego učvršćivanje vjere i povećanje moralnog života. Ovo potonje je svakako od takove važnosti za našu kako vremenitu tako i vječnu sreću da se ona ni na kojem drugom kolikogod hvalevrijednom cilju, iz bilo kojeg razloga ne može podrediti.“³⁵

U posljednjoj, 5. točki, stoji samo kratka napomena glede jezika: „I pošto se okadi (Presveto Otajstvo, op. M. L.) i triput otpjeva Svet, Svet itd. na narodnom jeziku, neka se po običaju podijeli blagoslov (latinskim jezikom, op. M. L.)“³⁶ Zapravo, Haulikovi suzdržani stavovi ni malo ne začuđuju ako se uzme u obzir da se on još 1848. godine usprotivio zahtjevima korone Stubičkoga kotara za vraćanje staroslavenskoga jezika u liturgiju, a dodatno ga je razgnjevalo i to što je zaključke te korone prihvatilo svećenstvo cijeloga kotara; nadalje, svečano ustoličenje bana Jelačića 5. lipnja 1848. u crkvi Sv. Marka obilježeno je staroslavenskom misom koju je vodio senjski biskup Mirko Ožegović, a nakon 1861. uslijedio je još niz zahtjeva za uspostavom slavenskog bogoslužja: najprije Sisačkoga kotara 1862. u povodu proslave nastupajućeg ćirilometodskoga jubileja 1863, potom Društva za povijest i starine Jugoslavena te karlovačkih građana i Poglavarstva grada Karlovca, Poglavarstva trgovišta Siska, također 1863. godine, nakon čega su uslijedili i zahtjevi glavnih hrvatskih županija za uspostavu slavenskoga bogoslužja – Virovitičke, Požeške i Zagrebačke.³⁷

³⁵ KL, god. XIV. (1863), br. 21, str. 163–165.

³⁶ Isto.

³⁷ Virovitička županija svoje, najopširnije od svih, zahtjeva donosi na skupštini održanoj u Osijeku još 1863, dok Požeška i Zagrebačka županija o pitanjima slavenskoga bogoslužja raspravljaju u siječnju 1864.

Ni KL, kao glasilo koje je osnovao za promicanje svojih stavova, nije ostao dosljedan nadbiskupu Hauliku, već je i više od svih ostalih crkvenih listova svoga doba širio ćirilometodsku ideju u hrvatskome narodu, prateći svaku ćirilometodsku obljetnicu ili blagdane Sv. Ćirila i Metoda do kraja stoljeća brojnim napisima.

Godine 1863. u KL je u tekstu *U slavu slavjanskima apostolima sv. Ćirilu i Metodu prigodom tisućnice oblužene 5. srpnja* zabilježena je jedna od prvih ćirilometodskih propovijedi: *Propovied prigodom tisućnice slavjanskih apostolah Sv. Ćirila i Metoda oblužene u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj, a rečena od preč. gosp. Josipa Marića kanonika*.³⁸ Kako bi naglasio evangelizatorsku ulogu Svete Braće, kanonik Marić svoju propovijed započinje pričom o praznovjerju Slavena i o bogovima koje su štovali prije nego su postali dijelom kršćanske civilizacije, a potom detaljno razlaže životopis Sv. Braće, spominjući svaku pojedinačnu misiju u kojoj su bili, posebice moravsku, te putovanje u Rim i same događaje u Rimu. Najzanimljiviji dio Marićeve propovijedi odnosi se na promišljanja o staroslavenskome liturgijskom jeziku kao zajedničkome književnom jeziku svih Slavena te o romantičarski intoniranim odlikama Slavena kao naroda:

„(...) Što se pako jezika tiče, što smo ga u crkvu i bogoslužje uveli, nije to jezik kakve šake ljudi, već jezik ogromnoga slavjanskoga naroda, kojega je Bog plemenitimi svojstvi srca i uma, kao i ine narode obdario, te koj danas sutra izza nijednog izobražena naroda zaostati neće. Slavjan je janje kod kuće, a lav u boju, mrav u polju, a sokol u gori, pak opet um mu je sklon za vjeru, srdce sklono na pokornost a volja na poslušnost. On vladara svoga obožava, starješinu poštuje, a sve ljude ljubi. Neima plemena pod nebom, koje bi se kao Slavjan izmedju sebe ljubilo. On neizrečenom nježnošću svoju majku, svoju ljubu i svoje čedo ljubi. On i tudjeg starca svojim djedom, tudjeg muža stricem, tudju ženu strinom, tudjeg vršnjaka bratom, tudju mladu snahom, tudju dievu sekom i sve Slavjane svojim rodnom zove. Zato mu i jest kuća otvorena svakomu i stol za svakoga prostrt. On je rođen govornik i rođen pjesnik, nit mu treba, kao njekim narodom, svetih škrinjah, da svog roda uma blago čuva. On pjeva i neznade kako. Jedan pjeva, a drugi odpjeva, te mu tako pjesme od ustah do ustah u neumrlost prelaze. Zato mu i jest jezik vitak i krepak kao bor u gori zelenoj, te kad treba poput bistra potočića izmedju cvietja i trave po dolini vijuga se, te skakućuć preko šljunka neizrečenom milinom šaptje i žubori: a kad opet treba, sa svom ozbiljnošću kakve ogromne rieke

³⁸ KL, god. XIV. (1863), br. 28, str. 219–222.

nis strme klisure pada, te sobom valja drvlje i kamenje. On istom milinom sa Davidom pjeva, u visokoj pjesmi kao grlica guče, sa Jeremijom kao rosna godina plače, istom dubljinom sa Jobom, Salamonom i Pavlom mudruje, te na lahkkih krilih u nebo nebesah sa Ivanom leti; niti u svem svetom pismu išta tako izumljena i rečena imade, što slovjsenski jezik istom brzinom dostignuti i istim veličanstvom izraziti nebi mogao. Eto kakov mu je jezik, takav je i Slavjan u narodu: pa nebi-li bilo Bogu plakati, pustit ga u gluposti progonstva i oteti od prosvjete kršćanstva?³⁹

Uz ovu je propovijed zanimljiva još jedna pojedinost: uredništvo KL čitateljima skreće pozornost na to da se propovjednik nije u svemu držao povijesne istine te da su mnogi izrečeni podaci legendarnoga karaktera. Zato upućuje čitatelje na knjigu Franje Račkoga *Viek i djelovanje sv. Cirila i Metoda*.⁴⁰

U bilješci uz tekst *Za svečanost sv. Cirila i Metoda, slavjanskih apoštolah*⁴¹ iz iste godine stoji (a to vrijedi i za ostale tekstove takve vrste u drugoj polovici 19. stoljeća):

„Vriedni jedan župnik, zamoljen od više drugovah, priobćuje ovdje veći dio svoje drugom njekom prigodom rečene propoviedi (što znači da su svećenici Ćirila i Metoda uzimali za primjer i onda kada nije bio njihov blagdan, op. M. L.), sadržavajuće kratak životopis slavjanskih apoštolah sv. Cirila i Metoda, – priobćuje ga kao materijal na porabu svećenstvu za nastajuću tisućljetnu svetkovinu sv. naših apoštolah. Ostavlja svakomu na volju, da si prema posebnim okolnostima i duhovnim potrebama svojih slušatelja izvede iz života sv. naših vjeroviestnikah uporavu na život; radi česa je taj dio svoje propoviedi izostavio.“

Potpuno je jasno, što smo vidjeli i iz prethodnoga primjera, da su se svi propovjednici nakon 1859. godine koristili opširnim životopisom Sv. Apostola iz knjige Franje Račkoga *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda* koja se mogla nabaviti preko KL za 2 forinte i u Jakićevoj knjižari u Zagrebu.

Manjak liturgijskih knjiga i nezadovoljstvo postojećima česta je tema napisana u crkvenim časopisima 2. polovice 19. stoljeća koji ne štede postojeća rusificirana izdanja grubih opaski. U KL od 22. lipnja 1865. u tekstu *Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj* tako čitamo

³⁹ KL, god. XIV. (1863), br. 28, str. 220–221.

⁴⁰ Isto, 221.

⁴¹ KL, god. XIV. (1863), br. 24, str. 185–187; KL, god. XIV. (1863), br. 25, str. 193–195.

kako je opće stručno mišljenje da rusifikacija nije u korist vjere ni naroda te da je znak nemara: „(...) jer kad uzmemo Levakovićev misal i breviar i Karamanov misal u ruke, a u obće sve, što se po Levakoviću izdalo, to nam se grsti nad onom nezgodom jezika.“⁴²

Pod naslovom *Assemanov ili vatikanski evangelistar* 1866. u KL nalazi se obavijest o izlasku iz tiska toga važnoga kanonskog spomenika. Iz pisama koja su razmijenili Strossmayer i Rački doznaje se da je đakovački biskup bio pokroviteljem tiskanja *Assemanijeva* ili *Vatikanskoga evanđelistara* kojemu je Rački bio urednikom. Zbog Strossmayerovih su novčanih neprilika (1864) radovi na izdavanju čak neko vrijeme bili zaustavljeni, pa evanđelistar konačno izlazi 1865. godine.⁴³ Najopširnija bilješka o pitanjima *Assemanijeva evanđelistara* nalazi se u Strossmayerovu pismu Račkome od 23. siječnja 1866. Zanimljivo je napomenuti kako je Račkijevo izdanje doživjelo ozbiljnu kritiku od Ivana Crnčića. On u pismu Strossmayeru kaže kako je kodeks pogrešno tiskan i „da otprilike na svakoj strani ima 13 falingeri“ pa ga je on, inače poznat kao zagovaratelj latinične transliteracije glagoljskih spomenika, „latinicom otpisao“ s namjerom da ga objelodani, što je i učinio desetljeće kasnije (*Assemanovo izborno evanđjelje*, Rim 1878). Strossmayer je na te kritike rimskome kanoniku Crnčiću odgovorio kako je Rački „po svoj prilici prebrzo raditi morao“ te da mu bez obzira na pogreške treba odati priznanje što je kodeks uopće objelodanio. Iz KL se doznaje da je Rački jedan primjerak *Evanđelistara* 1866. poslao u Vatikan.⁴⁴

Sveta Stolica 1867. povjerava brigu oko izradbe liturgijskih knjiga đakovačkome biskupu Josipu Jurju Strossmayeru. U trenutku kada se Strossmayer prihvaćao toga odgovornog zadatka bilo je teško zamislivo da će trebati gotovo tri desetljeća za njegovo ostvarenje. Budući da su bili njezini pokretači, izradba je liturgijskih knjiga bila čestom temom korespondencije između biskupa Strossmayera i Franje Račkoga. U trenutku kada je već htio odustati od posla koji je uzeo u ruke samo zato što je bio „(...) uvjeren da u njoj leži sredstvo (slavenskoj liturgiji, op. M. L.), kojim se Bog za buduće poslužiti može, da narod jugoslavjanski u vjeri sjedini“ i kada je već rekao Svetoj Stolici da se „stvar povjeri onim, kojih se za sad stvar tiče (dalmatinskim biskupima, op. M. L.) i koji neposrednu

⁴² KL, god. XVI. (1865), br. 25, str. 196.

⁴³ Ferdo Šišić (ur.), *Korespondencija Strossmayer-Rački*, knjiga II, 1929, br. 404, str. 5.

⁴⁴ KL, god. XVII. (1866), br. 9, str. 70.

nuždu tih svetih knjiga čute⁴⁵ – upravo je tada, nakon poteškoća i nerazumijevanja na koja je naišao i u Vatikanu i u Hrvatskoj u svezi s tim pitanjem, putem Bečke nuncijature stiglo dopuštenje za početak rada na izdavanju liturgijskih knjiga na slavenskom jeziku.⁴⁶ Čini se da je takvu odluku donekle potaknuo i memorandum senjsko-modruških biskupa *O jeziku i knjigah obrednih* upućen Propagandi 1867. godine. U njemu se ukratko opisuje povijest slavenskoga liturgijskog jezika u našim krajevima te se zaključuje da je za napredak Crkve u narodu potrebno potaknuti pitanje izradbe novih liturgijskih knjiga i pod upravom predsjednika Akademije, dr. Franje Račkoga, povjeriti posao „svećenikom, kojih vještih staromu slov. jeziku u Hrvatskoj i Slavoniji ima više“.⁴⁷ Tekst se zaključuje rečenicom kako se već znade da će upravo biskup Strossmayer dobiti papinsku bulu za sastavljanje spomenutoga odbora za izradbu glagoljskih knjiga te da je memorandum načinjen samo da bi ubrzao taj postupak.

O upotrebi se liturgijskoga staroslavenskog jezika u drugoj polovici 19. stoljeća raspravljalo i tamo gdje on nije bio ni u kakvoj opasnosti da mu se zabranama ograniči uporaba. Takvi postupci upozoravaju da se sve više osjeća razlika između staroslavenskoga jezika konzerviranoga u liturgijskim knjigama i prirodnim promjenama podložnih narodnih idioma slavenskih naroda koji su se u bogoslužju služili staroslavenskim jezikom; staroslavenski u 19. stoljeću više nije ono što je bio u prvim stoljećima svoga nastanka.

Glasovi o funkcionalnijim rješenjima, njegovoj zamjeni u crkvenoj upotrebi narodnim jezikom javljaju se i među grkokatolicima,⁴⁸ a među pravoslavnim Srbima od 1871. prerastaju u pravi pokret koji se zalagao za prevođenje staroslavenskih crkvenih knjiga na narodni jezik te obavljanje bogoslužja na narodnome jeziku, što zapravo i ne čudi previše ako se uzme u obzir da je na Istoku od najstarijeg doba prevladalo načelo upotrebe na narodnoj osnovici utemeljenog književnog jezika u liturgiji. Potkraj stoljeća

⁴⁵ Ferdo Šišić (ur.), *Korespondencija Strossmayer-Rački*, knjiga I, 1928, br. 61, str. 56.

⁴⁶ KL, br. 8 od 20. veljače 1868, str. 59; u njemu su objelodanjena oba pisma, i ono bečkoga nuncija Marijana Falcinnellija Antonaccija od 23. siječnja 1868. upućeno Strossmayeru i Strossmayerov otpis od 29. siječnja 1868.

⁴⁷ KL, god. XVIII. (1867), br. 28, str. 319.

⁴⁸ Andrija Šuljak govori o inicijativi kaločkoga nadbiskupa Lajosa Haynalda, metropolita mađarskih grkokatolika, koji je 1885. godine uputio molbu Svetoj Stolici za upotrebu mađarskog jezika u liturgiji grkokatolika u sjeveroistočnoj Mađarskoj. Vidi: *Diacovensia*, br. 1, 1994, str. 287.

(1896) to je pitanje pokrenuo svećenik Jug Stanikić iz Taraša u opširnoj raspravi u kojoj predlaže da se bar neke molitve koje pravoslavni Srbi mole na staroslavenskom jeziku prevedu na narodni jezik kako bi razumjeli bar ono što svakodnevno mole, primjerice *Vjeruju, Oče naš, Bogorodice djevo* i dr. Kasnije se ta ideja proširila i na svete službe i razne crkvene obrede, na crkvene pjesme što se pjevaju na jutarnjoj i večernjoj službi. KL od 12. kolovoza 1897. donosi raspravu *Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi*⁴⁹ u kojoj se donosi osam razloga za zamjenu staroslavenskoga narodnim jezikom:

1. staroslavenski crkveni jezik je narodu tuđ jezik,
2. narod ga većinom ne razumije,
3. zato se narod u crkvi osjeća tuđim,
4. zato narod slabo pohađa crkvu,
5. zato se u narodu sve više širi nazarenstvo,⁵⁰
6. rimokatoličke crkve bolje su posjećene jer se na narodnom jeziku pjevaju pjesme i čitaju apostol i evanđelje,
7. nazareni privlače velik broj ljudi zato što bogoslužje obavljaju narodnim jezikom,
8. pravoslavni koji su bili u nazarenskoj bogomolji priznaju da je tamo ljepše i razumljivije nego u pravoslavnoj crkvi.

Godina 1880. bila je posebno značajna za sve Slavene. Tada je, naime, papa Lav XIII. izdao svoju glasovitu okružnicu *Grande munus*, kojom Sv. Braću proglašava svecima i Katoličke crkve te iznova potvrđuje legitimitet staroslavenskoga jezika tisuću godina nakon što je to učinio njegov davni prethodnik na Petrovoj stolici papa Ivan VIII. svojom enciklikom *Industriae tuae*. Tako se i *Govor Josipa Berute, župnika i narodnog zastupnika*,⁵¹ budući da je održan u godini enciklike *Grande munus*, 1. studenoga 1880. u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu prigodom svečanosti u slavu Sv. Cirila i Metoda, posebno osvrće na njezin tekst i odnos Svete Stolice prema Slavenima:

„(...) najviša moralna moć, zastupana u papinstvu, diže svoj glas, da oslobodi i pridigne savjest slavenkih plemenah, da zaštititi njihove

⁴⁹ KL, god. LXVIII. (1897), br. 32, str. 250–251.

⁵⁰ Nazareni su pripadnici jedne od brojnih kršćanskih sekti sličnih baptistima koje su nastale u 19. stoljeću, odbijaju nositi oružje i služiti vojsku, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004, str. 335.

⁵¹ KL, god. XXXI. (1880), br. 46, str. 364–368.

tradicije, njihov način mišljenja, njihove stare povlastice, pa u koliko je do nje da uzbudi u njih težnju za slogom ka zajedničkomu duševnomu radu i cilju, zovuć im u pamet vremena, kad još vjerski razkol nije se bio ustalio, kažuć na sv. apoštola Cirila i Metoda kano jednako drage i štovane svim nam karike vjerskoga jedinstva, nabrajajuć prijašnje pape, koji su i nakon nastanka razkola to vlastitom ponukom, to na prošnju vladarah, i savjetom i uplivom svojim spremno i odlučno radili za dobro onih takodjer slavenskih narodah, koji su od katoličke crkve bili odciepljeni (...)⁵²

Velik je prostor na svojim stranicama KL posvetio i sveslavenskom hodočašću u Rim, jednom od najznačajnijih događaja u povjesnici slavenskih naroda u drugoj polovici 19. stoljeća, koje je organizirano kao zahvala papi Lavu XIII. za encikliku *Grande munus*.

Uvod u to slavlje KL započinje objavljivanjem prigodne povijesne rasprave, koja se, doduše, ne odnosi izravno na sveslavensko hodočašće, ali svojim sadržajem podržava njegov duh – podupire stupanje Slavena na novo poprište svjetske povijesti – povjesničara dr. Petra Balana, podarhivara u Tajnom vatikanskom arhivu u Rimu, *Katolička crkva i Slaveni u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini* u 24 nastavka tijekom 1881. godine.⁵³ Tu je Balanovu raspravu koja velikim svojim dijelom raspravlja o crkvenome jedinstvu Istočne i Zapadne crkve na hrvatski jezik preveo, tada još profesor na zagrebačkome Bogoslovnom fakultetu, a kasnije veliki Strossmayerov prijatelj i ćirilometodijanac dr. Josip Stadler. Rasprava je izlazila u nastavcima od 2. do 25. broja 1881. godine s namjerom da rasvijetli neka od pitanja iz povijesti slavenskih naroda, koja je do tada uglavnom nekritički proučavana, opterećena predrasudama i stranačkim orijentacijama, temeljeći se na nedostatnom broju izvornih dokumenata, a vjerujući u veliku i plemenitu misiju Slavena na koje je enciklika pape Lava XIII. svratila pozornost Zapada.⁵⁴ Kao iskusan povjesničar, dr. Balan utvrđuje znanstvenu metodologiju koju je potrebno primijeniti u proučavanju slavenske povijesti; od 13. stoljeća nadalje postoji izobilje dokumenata o slavenskoj povijesti, posebice u izdanjima Daniela Farlattija (*Illyricum sacrum*), Jakoba Coletija, Theinera i Praya; on upućuje na zbirke bula koje su povjerene franjevcima i dominikancima u Waddingu, na *Ljetopis ugarskih kraljeva* (diplomatski akti koji se tiču Slavena), *Regeste*

⁵² Isto, str. 368.

⁵³ KL, god. XXXII. (1881), br. 2–25.

⁵⁴ KL, god. XXXII. (1881), br. 2, str. 9-10.

papinske (kronologijski izvadci iz službenih akta Sv. Stolice), koji se nalaze u Tajnom vatikanskom arhivu. Autor želi u jubilarnoj 1881. godini, uoči samoga sveslavenskoga hodočašća, rasvijetliti mjesto Slavena u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini jer ti narodi „jedva da se dižu izpod žalosna pritiska, ispod tudjeg barbarstva, i još uvijek gledaju nesigurno u budućnost“,⁵⁵ za razliku od Ugarske, Dalmacije, Moravske i Češke, čiji su narodi, prema Balanovu mišljenju, već zreli, naobraženi i uređeni i čija je budućnost izvjesna, a prošlost već iscrpno opisana u djelima njihovih glasovitih povjesničara.

Uz brojne obavijesti o tijeku priprema toga važnog događaja u Rimu i među ostalim slavenskim narodima, posebno se ističu sljedeći tekstovi:

1. Proglas (*Hrvati katolici!*)⁵⁶ koji je Izvršni odbor za pripremu sveslavenskoga hodočašća na čelu s Franjom Račkim uputio hrvatskim katolicima 5. svibnja 1881. o važnosti sudjelovanja hrvatskoga naroda na toj ćirilometodskim duhom obilježenoj manifestaciji;
2. Niz prigodnih, umjetničkih tekstova, posvećenih sveslavenskome hodočašću: (*Govor u slavu sv. slavenskih apostola Cirila i Metoda* dr. Antuna Križana,⁵⁷ *Kantata u slavu Leona XIII. prigodom sveslavenske svečanosti u Rimu 5. srpnja 1881.* Ivana pl. Zajca i Josipa Eugena Tomića,⁵⁸ pjesma Franje Ivana Despota *Peti srpnja*,⁵⁹ putopis Dragutina Jambrečaka *Rimsko hodočašće*⁶⁰ i dr.);
3. Adrese, pisma i pozdravni govori: *Hrvatska adresa koju su prinesli hrvatski hodočasnici sv. otcu Leonu XIII. na blagdan slavenskih apostola sv. Cirila i Metoda 1881.* (na hrvatskome i latinskom jeziku),⁶¹ *Adresa Istarskih Hrvata sv. Otcu prigodom svetčanosti od 5. srpnja*,⁶² *Pozdravni govor biskupa Strossmayera*

⁵⁵ KL, god. XXXII. (1881), br. 9, str. 137.

⁵⁶ KL, god. XXXII. (1881), br. 18, str. 137–138.

⁵⁷ KL, god. XXXII. (1881), br. 27, str. 211–214.

⁵⁸ KL, god. XXXII. (1881), br. 27 – Prilog.

⁵⁹ KL, god. XXXII. (1881), br. 27 – naslovna stranica.

⁶⁰ Jambrečakov je putopis izlazio u nastavcima tijekom 1881. i 1882. godine. Vidi: KL god. XXXII. (1881), br. 30, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 50; (1882), br. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34.

⁶¹ KL, god. XXXII. (1881), br. 27, str. 210–211.

⁶² KL, god. XXXII. (1881), br. 42, str. 335.

sv. Otcu u ime slavenskih hodočasnika,⁶³ *Književno društvo sv. Jeronima kod sv. oca Leona XIII*,⁶⁴ *Pismo sv. oca Leona XIII. književnome društvu sv. Jeronima*,⁶⁵ *Pismo sv. oca upravljeno na vodju hrvatskoga hodočašća J. J. Štrosmajera i na apostolske vikare u Bosni i Hercegovini*⁶⁶ itd.

4. Polemičke rasprave o crkvenom jedinstvu potaknute okružnicom *Grande munus: Prilozi k crkvenomu pokretu medju južnimi Slovjeni I* (Okružnica zadarskog episkopa grčko-iztočne crkve),⁶⁷ *II* (Okružnica kotorskoga episkopa grčko-iztočne crkve),⁶⁸ *III* (Okružnica zadarskoga nadbiskupa Petra Dujma Maupasa),⁶⁹ tekst A. Frankija *Osvrt na dvie poslanice dvaju pravoslavnih episkopa u Dalmaciji*⁷⁰ itd.

Izvrstan primjer epistolarne vrste česte u 19. st., tzv. adrese odnosno apela, tekst je *Hrvati katolici!* koji je, po svemu sudeći, sastavio Franjo Rački s odborom za organiziranje sveslavenskoga hodočašća, a u kojemu se hrvatski narod poziva da sudjeluje u toj za sve Slavene značajnoj manifestaciji.⁷¹ Istoj kategoriji pripada i tekst *Hrvatska adresa. (Prinesli ju hrvatski hodočasnici sv. otcu Leonu XIII. na blagdan slavenskih apostola sv. Cirila i Metoda 1881.)*,⁷² a iz knjižice koju je Katolička Dalmacija objelodanila u povodu sveslavenskoga hodočašća 1881. vidi se kako su i ostali slavenski narodi, sudionici hodočašća, za tu svečanost priredili i prikazali svoje adrese. Helena Sablić Tomić tumači epistolarne žanrove s obzirom na sadržaj, namjeru i horizont očekivanja čitatelja, pa kao dominantnu poziciju epistolarnoga diskursa koji se ostvaruje kroz otvorena pisma primateljem vidi publiku u cjelini, što vrijedi i za ćirilometodske adrese jer im je sadržaj, iako namijenjen jednom adresatu (ovdje papi Lavu XIII), referencijalno usmjeren socijalnom, političkom ili kulturološkom recentnom prostoru.⁷³ To je žanr kroz koji subjekt (ovdje je to zajednica,

⁶³ KL, god. XXXII. (1881), br. 28, str. 226–227.

⁶⁴ KL, god. XXXII. (1881), br. 31, str. 245–246.

⁶⁵ KL, god. XXXII. (1881), br. 34, str. 270.

⁶⁶ KL, god. XXXII. (1881), br. 37, str. 296.

⁶⁷ KL, god. XXXII. (1881), br. 37, str. 294–295; br. 38, str. 301–303.

⁶⁸ KL, god. XXXII. (1881), br. 39, str. 309–310.

⁶⁹ KL, god. XXXII. (1881), br. 40, str. 315–319.

⁷⁰ KL, god. XXXII. (1881), br. 41, str. 325–327.

⁷¹ KL, god. XXXII. (1881), br. 18, str. 137–138.

⁷² KL, god. XXXII. (1881), br. 27, str. 210–211.

⁷³ Helena Sablić Tomić, *Intimno i javno, Suvremena hrvatska autobiografska proza*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.

odnosno istaknuti pojedinac koji govori u ime zajednice) može oblikovati svoja zapažanja, iskazivati stavove ili postavljati teze, ali je njegova forma literarna. Ćirilometodske adrese možemo gledati i kao otvorena pisma jer je u njima, u književnoteorijskom smislu, iskazan inicijalni povod pisanju otvorenoga pisma: potreba za ukazivanjem na osobni stav epistolarnog subjekta (zajednica), oblikovanjem vlastitih zapažanja ili postavljanjem teza i upotrebljena retorika otvorenoga pisma koja se sastoji od uvjerljiva izlaganja argumenata koji se podupiru pripovijedanjem stvarnih situacija, kontekstualizacijom teorijske diskusije. Konačno, riječ je o žanru obilježenom apelativnom jezičnom funkcijom, koja se ogleda u naglašavanju uloge pojedinačnoga mišljenja o povijesnoj, političkoj i kulturnoj stvarnosti. I na razini sadržaja možemo govoriti o otvorenome pismu, jer epistolarni subjekt piše o historijski referencijalnim događajima kojima je neposredno svjedočio, a neke je i osobno doživio.

Situacija potaknuta okružnicom J. J. Strossmayera o enciklici *Grande munus* izazvala je veliku pozornost javnosti, posebice pravoslavnih vladika u Hrvatskoj, koju bilježe Obzor i KL,⁷⁴ a prije nego se biskup Strossmayer oglasio svojom okružnicom, reagirao je zadarski profesor dr. Antun Franki napisom *Dvije poslanice dvaju pravoslavnih episkopa u Dalmaciji*, na temelju kojega je kasnije izrasla i knjiga o problemima crkvenoga jedinstva.⁷⁵ Pastirsko pismo biskupa Strossmayera najprije je najavljeno 23. veljače 1882. u 8. broju KL (str. 64) uz komentar da „Ovaj obsežan predmet (53. str.) razpravlja preuzv. gospodin načinom, koji dolikuje uzvišenom dostojanstvu biskupa, a ujedno tako temeljito, da se moraju otvoriti oči onim, koji su voljni tražiti i naći istinu“, a potom je i objelodanjeno u istome listu u nizu nastavaka tijekom 1882.

Svoje je odgovore pravoslavnim vladikama biskup Strossmayer koncipirao prema dvama spornim sastavnicama poslanice⁷⁶: a) stavovima o

⁷⁴ KL, god. XXXII. (1881), br. 39, str. 307–310; br. 40, str. 315–319.

⁷⁵ KL, god. XXXII. (1881), br. 41, str. 325–327. Kolika je bila vrijednost knjige A. Frankija, govori i kritika poznatoga ruskog teologa i velikoga pregaoca na polju crkvenoga jedinstva dr. Vladimira Solovjeva, koji je u kratkoj raspravi *Je li istočna crkva pravoslavna*, objelodanjenoj u 41. broju KL iz 1886. (str. 321–323), stavlja uz bok crkveno-povijesne rasprave o. Ivana Markovića *Papino poglavarstvo u crkvi za prvih osam vjekova*, hvaleći njezinu snagu argumentacije i širinu shvaćanja postavljenoga problema.

⁷⁶ O tomu više u: Milica Lukić, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine*. U: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Vukovar kao paradigma muke, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Čikeš (ur.), Vukovar, 2004, str. 146–161. Rad je objavljen i u časopisu Republika, mjesečniku za književnost, umjetnost i društvo br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107.

jedinstvu, b) tumačenju života i apostolskoga djelovanja Sv. Braće i podijelio ih u tri točke. U prvoj se izlaže „Kako se nam vladikam i svećenikom u obće pristoji pisati, kad svetčanim načinom sveto zvanje naše obavljamo i puk naš podučavamo; na pose pako kako se pristoji, da se mi vladike i svećenici jedni prema drugim u javnom životu ponašamo?“⁷⁷ U drugoj se Biskup pita „Čime će pravoslavni vladike pred Bogom i narodom opravdati one navale na crkvu katoličku i na moju osobu, kojimi njihove okružnice obiluju? Koji je to smrtni grieh, koji ja lanjskom svojom okružnicom počinih, da sam sve one anateme, kojimi se vladike na mene nabacuju, zaslužio?“ i na koncu „Kako pravoslavni vladike crkvu svoju opisuju i prot opasnosti, koja tobož prieti, brane? Kako crkvu od crkve razlikuju? a i u čem u istinu jeste prava razlika izmed zapadne to jest katoličke crkve i izmed iztočne, koja se crkvom pravoslavnom nazivlje“. Biskupu Strossmayeru neće nedostajati argumenata u ovome polemičkom tekstu. On će svoje tvrdnje temeljiti na dostignućima suvremene mu historiografije. U svezi s problematikom crkvenoga jedinstva poziva se na Konstantina J. Jirečeka i njegovu *Povijest Bugarske* objelodanjenu u Pragu 1876. te na knjigu R. P. Rozavena iz 1864. *De la reunion de l'eglise russe avec l'eglise catholique*. U pitanjima života i djelovanja Sv. Braće, Strossmayer konzultira u svoje vrijeme vrlo popularnoga Ginzela, kojega uostalom konzultiraju svi koji u to vrijeme pišu o ćirilometodskoj problematici – Milinović, Bartolini, Rački, Prodan, i izvornike poput *Italske* i *Bugarske legende*, koje Ginzal donosi u svome djelu *Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und der slawischen Liturgie* iz 1861, Račkoga i Legera, Petra Presuttija, Petra Balana te rimskoga kardinala, povjesničara Bartolinija i njegovo djelo *Uspomene povjestno-kritično-arheologične o Ss. Cirilu i Metodu* objelodanjeno neposredno pred sveslavensko hodočašće u Rim 1881, koje se u hrvatskom prijevodu popa Ivana Danila pojavilo 1885. Upravo je preko Bartolinija papa Lav XIII. iskazao svoju potporu biskupu Strossmayeru u sporu s pravoslavnim vladikama hvaleći njegovu obranu crkvenoga jedinstva i ćirilometodske ideje.⁷⁸ Zadatak koji je biskup Strossmayer preuzeo odgovarajući pravoslavnim vladikama bio je zapravo vrlo delikatan, jer ćirilometodska ideja nije imala neprijatelje samo na strani pravoslavnih koji su mislili da će ih ona odvesti u katoličanstvo, nego i na strani mnogih katolika koji su se također pribojavali da će ih staroslavenski jezik u liturgiji odvući na stranu pravoslavlja, o čemu svjedoči i biskup

⁷⁷ *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, god. X. (1882), br. 3, str. 18.

⁷⁸ KL, god. XXXIII. (1882), br. 17, str. 131.

Mile Bogović u tekstu *Staroslavenska liturgija u biskupijama senjskoj i modruškoj u 19. st. i Parčičev misal*,⁷⁹ bilježeći slučajeve pobune, između ostaloga, u župama bivše Vojne krajine, ondje gdje su katolici živjeli u blizini pravoslavnoga življa. Čak su i svećenici narodu otvoreno govorili protiv „vlaškog pisma i jezika“, napominje Bogović. Do ove se Strossmayerove okružnice jako držalo i u vatikanskim krugovima, što potvrđuje pismo kardinala Vannutellija upućeno Strossmayeru iz Beča 1. ožujka 1882. godine. Vannuteli, kojemu je Strossmayer slao sve svoje ćirilometodske okružnice i s kojim se prethodno konzultirao baš oko ovoga pastirskoga pisma,⁸⁰ kaže:

„Zadnje pastirsko pismo Vaše visosti zbog snage i obilja dokaza, kao i zbog vještine izlaganja, izazvalo je opće udivljenje tako da se neki nisu ustručavali ustvrditi kako se ono, ako se tako smije reći, ističe između svih ostalih koje je Vaša visost objavila. Primate moje iskrene čestitke za taj novi doktrinarni dokument i za revnost kojom nastojite strijele neprijatelja Katoličke crkve odbiti.“⁸¹

KL je zabilježio i proslavu tisućite obljetnice smrti Sv. Metoda, koja je posebno svečano proslavljena u hrvatskim biskupijama budući da je hodočašće u Velehrad, gdje se održavala središnja proslava toga velikog ćirilometodskog jubileja 1885. godine, osujećeno zbog političkih razloga. KL tom prilikom donosi dijelove poznate korizmene okružnice biskupa Strossmayera u nekoliko nastavaka pod naslovom *Tisućgodišnjica Ćirila i Metoda – Ulomci iz korizm. okružnice preuzv. g. J. J. Strossmajera biskupa djakovačkoga*,⁸² izvješće o velehradskoj svečanosti, pjesničke uratke sročene za tu prigodu (*Uspomena na Cyrillo-Methodovu svečanost – pjesma pisana latinskim jezikom*),⁸³ tekstove prenesene iz drugih časopisa (*Ciril i Methodij u Zatisju i Panoniji*, Sbornik velehradsky, god. IV, str. 58, Brno)⁸⁴ te dijelove iz knjige velikoga prijatelja biskupa Strossmayera,

⁷⁹ Zadarska smotra, 1993, br. 3, str. 73–77.

⁸⁰ Uz pismo od 1. veljače 1882. Strossmayer Vannutelliju šalje i svoju korizmu okružnicu te kaže kako „Raspravlja o onom istom predmetu koji sam obradio i prošle godine, naime o svetima Ćirilu i Metodiju, uz osvrt na prigovore kojima su na me posve sirovo i neuko nasrnula dva pravoslavna episkopa, to jest zadarski i onaj iz Karlovca (...)“ Vidi: *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli 1881–1887*, Zagreb, 1999, str. 161.

⁸¹ *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli 1881–1887*, str. 183.

⁸² KL, god. XXXVI. (1885), br. 9, str. 69–72; br. 11, str. 83–85; br. 12, str. 91–93.

⁸³ KL, god. XXXVI. (1885), br. 17, str. 133–134.

⁸⁴ KL, god. XXXVI. (1885), br. 26, str. 201–203; br. 27, str. 209–210.

dr. Josipa Riegera, *Žiće sv. Metoda* u tri nastavka.⁸⁵ To je vrijeme kada se iznova aktualizira i teza o drevnoj Panonskoj nadbiskupiji (Moravskoj biskupiji) u kojoj je stolovao Metod. Biskup se Strossmayer u svezi s tim pitanjem priklanja tada oblikovanoj i u slavenskim znanstvenim krugovima aktualnoj hipotezi njemačkoga znanstvenika Friedricha Blumbergera o Moroviću kao sjedištu Metodu povjerene Panonske metropolije.⁸⁶ Sigurnost mu u tome pogledu daje i stajalište njegova prijatelja Franje Račkoga, koji se 1855. godine u okviru svojih znanstvenih proučavanja također bavi tim pitanjem, držeći vjerojatnom Blumbergerovu hipotezu, to više što je do tada aktualna hipoteza o Velehradu u Moravskoj kao Metodovu biskupskom sjedištu izgubila na vjerodostojnosti, čak ju je, prema Račkijevu mišljenju, prevladao i njezin gorljivi zastupnik Šafařík.⁸⁷ U prilog te teze na stranicama će se KL iste godine, gotovo jedna za drugom, naći dvije povijesne rasprave *Nešto o Moroviću*⁸⁸ i *Sudbina nekadašnje staroslavne biskupije srêmske*.⁸⁹

Do kraja stoljeća KL će pratiti još izlazak iz tiska Parčićeva *Misala* 1893, kada će Franjo Rački napisati svoj posljednji tekst u tome listu prije svoje smrti 1894. godine – stručno-popularnu filološku raspravu *Novo izdanje glagoljskoga misala*.⁹⁰ Rački u tome tekstu naglašava kako je Parčićevo „izdanje misala i sa znanstvenoga gledišta pojav veoma

⁸⁵ KL, god. XXXVI. (1885), br. 29, 30, 31.

⁸⁶ Kada anonimni pisac 1885. u 12. broju Vienca govori o velehradskoj svečanosti i razlozima zbog kojih bi se i Hrvati trebali pridružiti toj velikoj ćirilometodskoj obljetnici, poseže upravo za argumentom da je Sv. Metod bio biskupom na području koje jednim dijelom pripada i hrvatskome nacionalnom prostoru, čime potvrđuje i Strossmayerova uvjerenja (str. 188): „Prije svega valja se sjetiti da je, da je sielo panonske biskupije sv. Andronika, koju je papa Hadrijan II. za panonske i moravske Slovjene uzpostavio i na stolicu njezinu posadio Metodija, nekad u Srijemu bilo; te da je toj biskupiji, kako se iz pisma pape Ivana VIII. na kneza Mutimira vidi, podčinjena bila i Panonija medju Dravom, Dunavom i Savom; da je dakle sv. Metodij bio ujedno i crkvenom glavom jednomu znatnomu dielu naše Hrvatske, u koje području i danas leži biskupija sriemska sdružena s bosanskom, a obiju stolica jest Djakovo. Ako i jest stolna crkva Metodijeva bila u obsegu Svatoplukove Moravske, pod koju je spadala takodjer Panonija medju Dunavom i Dravom, to se je ipak vlast Metodija protezala takodjer na sadanju Slavoniju i dio gornje Hrvatske. Metodij bijaše dakle djelomice i našim biskupom, naslov je pače nosio od jedne česti naše domovine, u kojoj bijaše nekada stolica biskupije njegove.“

⁸⁷ Franjo Rački, *Slavi slavenskih Apoštolah na njihov blagdan*, KL, god. XXXVI. (1885), br. 20, str. 155.

⁸⁸ KL, god. XXXVI. (1885), br. 28, str. 220–221.

⁸⁹ KL, god. XXXVI. (1885), br. 34, str. 265–267; br. 35, str. 273–275.

⁹⁰ KL, god. LXIV. (1893), br. 10, str. 78–79.

znamenit“.⁹¹ Taj je posljednji Račkijev tekst, koji pozdravlja s velikom radošću konačan izlazak Parčićeva glagoljskog Misala, otisnut i na stranicama Strossmayerova dijecezanskog glasila.⁹² „Ovaj događaj je tako znamenit, da mi smatramo potrebnim priobćiti cieli taj članak, tim više, što je novi misal u glavnom djelo našega Biskupa“, kaže uredništvo Glasnika u uvodu preuzetomu tekstu. Rački, dosljedan svojoj znanstvenoj metodi, ne zaustavlja se samo na izražavanju osjećaja glede toga, slobodno se može reći svoga i Strossmayerova životnog projekta, već piše preglednu raspravu o problematici liturgijskih knjiga i staroslavenskoga bogoslužja; stavlja Parčićev *Misal* u kontekst hrvatskoglagoljske liturgijske književnosti, navodeći sve ono što mu prethodi – bogatu tradiciju hrvatskoglagoljskih tiskanih misala od prvotiska iz 1483. do Brozićeva izdanja iz 1561. Posebno se zadržava na rusificiranim izdanjima da bi ukazao kako su ona zaustavila prirodni razvoj hrvatske redakcije i uzrokovale propadanje staroslavenskoga bogoslužja na tlu Hrvatske, a time i zloporabe po dalmatinskim biskupijama (šćavet). Nemalu pažnju posvećuje i povijesti nastanka Parčićeva izdanja, konstatirajući kako je ono dokaz: a) da se rimska Stolica ne protivi slavenskom bogoslužju tamo gdje ono pravom postoji ili gdje ga duhovni razlozi iziskuju (a to onda zapravo implicira na cijeli hrvatski i slavenski duhovni prostor, op. M. L.), b) kako papa Lav XIII. vjerno slijedi stope svojih prethodnika Nikole I, Hadrijana II, Ivana VIII, Inocencija IV, Urbana VIII. i Benedikta XIV. i oživotvoruje svoje velike misli o Slavenstvu koje je izrazio u enciklici *Grande munus*. Velik je prostor u svome tekstu Rački posvetio preciziranju jezika novoga misala ne samo konstatacijom da se „u jeziku razlikuje od starijih slovinskih misala u tome što je uzpostavljena prema napredku slavistike staroslovenština hrvatske redakcije (...) nego i detaljnim opisom hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika na glasovnoj razini“, a nabraja i sve poznate redakcije crkvenoslavenskoga jezika da bi naglasio koliko se jezik novoga misala od njih razlikuje. Svoj pregled završava preporukom Misala „svokolikom hrvatskom svećenstvu“.⁹³

⁹¹ Prema: *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, god. XXI. (1893), br. 5, str. 78–79. (Prema tekstu iz KL)

⁹² Iz usporedbe s tekstom koji je otisnut u KL vidi se da *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske* ne prenosi u potpunosti navedeni članak već ispušta izvatke iz *Misala* (dio mise koja se služi na Pepelnicu te dio korizmene prefacije) koji su u članku otisnuti staroslavenskom ćirilicom, a koji su Račkome poslužili kao izravni primjer za njegove tvrdnje „da je ovo novo izdanje od svih predjašnjih mnogo pravilnije i da nam prikazuje čistu staroslovenštinu u hrvatskoj redakciji“. Vidi: KL, str. 79.

⁹³ *Glasnik Biskupija Bosanske i Sriemske*, god. XXI. (1893), br. 5, str. 78–79.

Nakon ovoga Račkijeva teksta KL se opsežno osvrće i na uvođenje Parčičeva glagoljskoga Misala u službenu upotrebu u Senjskoj biskupiji u raspravi *Staroslavenska liturgija u biskupiji senjskoj. Okružnica, kojom presv. g. biskup Dr. Gjurio Posilović uzpostavlja staroslovjensku liturgiju u biskupijama senjskoj i modruškoj ili krbavskoj*.⁹⁴

Nakon što se hrvatska kulturna javnost upoznala s Parčičevim glagoljskim *Misalom*, uslijedilo je njegovo oživotvorenje u liturgiji, što, suprotno očekivanjima, baš i nije proteklo posve glatko. Izvrstan primjer stvarne situacije na terenu događaji su vezani uz njegovo službeno uvođenje u Biskupiju senjsku i modrušku. Uskršnom okružnicom upućenom svećenstvu i vjernicima svoje biskupije od 23. ožujka 1894. biskup je Juraj Posilović uveo Parčičev Misal „kao jedini zakoniti misal za službu Božju slavenskim jezikom“ u Biskupiju senjsku i modrušku ili krbavsku, čime je uspostavio (obnovio) staroslavensku liturgiju u hrvatskoj redakciji na području tih biskupija kao, kako kaže, svoje „zakonito pravo“. U konačnom objelodanjivanju glagoljskoga *Misala* Posilović, kao i njegovi suvremenici, vidi djelo pape Lava XIII, zbog kojega će 1893. ostati „blaženom godinom podpunoga uzpostavljenja, čistoga oživotvorenja drevnoga prava slovenske liturgije, kojom se medju ostalimi katoličkimi Sloveni podičiti smijemo“. Kao nasljednik senjskog biskupa Filipa koji 1248. od pape Inocenta IV. dobiva privilegij (povlasticu) da glagoljanjem postane što sličniji svećenstvu svoje dijeceze, Posilović do u tančine poznaje povijest glagoljskoga bogoslužja u povjerenoj mu biskupiji i argumentirano izlazi pred svećenstvo svoje dijeceze pravdajući svoje zahtjeve: „Slovenski jezik jest privilegij naroda hrvatskoga medju svim slovenskimi narodi rimskoga ili latinskoga obreda. Cienimo ga za to i štujemo kako naši djedovi, i oživotvorimo u svoj cielosti i krieposti“. Posiloviću je stalo ne samo da se u njegovoj biskupiji uspostavi staroslavenska liturgija u svome izvornom obliku, hrvatskoj svojoj inačici, nego i da se iskorijeni dugogodišnja uporaba šćaveta uzrokovana pomanjkanjem staroslavenskih misala, rusifikacijom liturgijskih glagoljskih knjiga i filološkom nekompetencijom svećenstva koje nije znalo pravu razliku između staroslavenskoga i hrvatskoga jezika. On nadalje upozorava kako je šćavet nastao kao nužno zlo u okolnostima odmicanja od izvornosti, tradicije da se liturgija slavi na narodu razumljivom jeziku, i prekidanja prirodnoga razvoja hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika. Posilović, dakle, izrjekom zabranjuje uporabu šćaveta ili običnoga hrvatskog jezika u misi kao i miješanje latinskoga jezika s hrvatskim ili

⁹⁴ KL, god. LXV. (1894), br. 17, 136–140.

staroslavenskim, ali s osjećajem za demokratičnost i dogmatičnost, dopušta da se misa ili samo staroslavenskim ili samo latinskim jezikom. Na neki način Posilović čak podupire latinski obred iz latinskog misala znajući da je on odavna u službenoj uporabi u njegovim biskupijama, ali i iz praktičnih razloga – kako bi svećenstvo moglo valjano služiti misu i tamo gdje nema privilegija staroslavenske mise. Znajući da je riječ o polaganom procesu prelaska na staroslavensku liturgiju, koja je narodu gotovo jednako strana kao i latinska, Posilović daje točne smjernice za izvedbu nastupajućega procesa:

- a) svaka župa treba nabaviti bar jedan primjerak Parčićeva *Misala*, koji su župnici dužni uvrstiti u inventar župskih knjiga
- b) svećenici su dužni naučiti čitati (izgovarati) glagoljska slova prema *Malom azbukvaru za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*,⁹⁵
- c) svećenici su dužni narodu protumačiti svrhu i značenje čina uvođenja staroslavenske liturgije,
- d) svećenici su dužni ordinarijatu prijaviti svoju kompetenciju u staroslavenskome jeziku,
- e) staroslavensku je liturgiju potrebno uvesti u upotrebu do blagdana Sv. Ćirila i Metoda – 5. srpnja 1895.

Upravo zbog naravi staroslavenskoga jezika, koji kao jezik crkvenih knjiga nikada nije bio u potpunosti izjednačen s govornim jezikom, Posilović predviđa poteškoće u provođenju svojih odredbi pa za prijelazno razdoblje nudi kompromisno rješenje, pobijajući tako donekle odrednicu o ukidanju šćaveta: „(...) gdje god ovo još ne može biti staroslovenski, trpit ćemo da se pjeva kako do sada: hrvatski iz šćaveta, a ostalo što je tiho, da se govori latinski“. Doduše, to ni ne čudi, bar ako je suditi po jednom Posilovićevu pismu od 25. VIII. 1892. upućenom svetojeronimskom kanoniku Ivanu Crnčiću, što ga Štefanić citira u tekstu *Glagoljica u Rijeci*, iz kojega se vidi kako senjski biskup nije zadovoljan tadašnjom odlukom da se ukine

⁹⁵ Važno je naglasiti kako Parčić sudbinu svojih temeljnih glagoljskih izdanja nije prepustao slučaju: radi boljega i potpunijeg razumijevanja liturgijskih tekstova, odnosno izgovorne norme hrvatske glagoljice, Parčić je u vlastitoj nakladi 1894. objelodanio i otisnuo u Propagandinoj tiskari u Rimu *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*, koji je izradio Ivan Broz prema želji biskupa J. J. Posilovića. Vidi: Stjepan Damjanović, *Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine*, Fluminensia, god. 15 (2004), br. 1, str. 3.

ščavet i da se ne miješaju jezici.⁹⁶ Kada staroslavenska liturgija zaživi u svom čistom obliku, svećenici su dužni u dane kada im je određeno javno naviještati riječ Božju i dalje poslanicu i evanđelje čitati iz ščaveta kako bi se izbjegle nedoumice oko poruka i biblijskoga nauka. Koliko god je bila riječ o višestoljetnoj tradiciji staroslavenske liturgije u hrvatskoj redakciji prije rusifikacije, Posilović znade da je njezino uvođenje samo napredak u odnosu na prethodno stanje, ali da se istovremeno kosi s poimanjem Sv. Braće kako liturgiju treba obavljati narodu razumljivim jezikom.

O ćirilometodskoj će se problematici do kraja stoljeća u KL govoriti još u tekstovima o izgradnji kapelice Sv. Ćirila i Metoda u Loretu, hodočašću Hrvata prilikom posvete kapelice,⁹⁷ događajima u Dalmaciji i Istri u svezi sa staroslavenskom liturgijom⁹⁸ te odlukama Svete Stolice o glagoljici. Dekreti Svete Stolice o staroslavenskoj liturgiji⁹⁹ poticali su opću zbunjenost, pa su ih pratile brojne polemike i neslaganja, a potkraj stoljeća, predvođen svećentvom u Dalmaciji, izrasta i tzv. pokret za glagoljicu.¹⁰⁰

3. Zaključna razmatranja

Dosadašnja su istraživanja ćirilometodske problematike 19. stoljeća u okviru hrvatske filološke znanosti, kako smo to već istaknuli u uvodnim razmatranjima, pokazala da neke 19-stoljetne crkvene listove možemo držati ozbiljnim izvorima za znanstvena i stručna proučavanja te problematike u filološkom, kulturološkom, povijesnom i književnom smislu, a ovo istraživanje dokazuje da KL pripada najznačajnije mjesto među njima. U njemu se gotovo od samih početaka 50-ih godina 19. st. pa sve do smrti 1894, i to gotovo iz broja u broj, javlja jedan od najvećih autoriteta na području povijesnih i filoloških istraživanja – Franjo Rački, koji je i utemeljitelj hrvatske ćirilometodske znanosti, kao jedan od najznačajnijih autora svojim priložima iz područja paleoslavistike, hrvatskoga glagoljaštva, slavenske i nacionalne povijesti, teologije itd.

⁹⁶ Prema: Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975, str. 134, bilješka 371.

⁹⁷ KL, god. LXVIII. (1897), br. 28, str. 221–223.

⁹⁸ KL, god. L. (1899), br. 30, str. 233–234.

⁹⁹ O tomu smo opširno izvijestili u referatu održanome na međunarodnome znanstvenom skupu Pasijske baštine Muka kao nepresušno nadahnuće kulture održanom u Sarajevu od 29. svibnja do 2. lipnja 2008. godine zbornik kojega je u tisku.

¹⁰⁰ *Meeting u Spljetu za glagoljicu*, KL, god. L. (1899), br. 30, str. 233–234.

Iako je zadatak toga glasila bio da zastupa ideje vladajuće, monarhijske politike Austro-Ugarske Monarhije, i latinski jezik u liturgiji, na svojim je stranicama gotovo svakoga tjedna tijekom pola stoljeća donosio brojne tekstove, često opsežne rasprave, vezane uz ćirilometodsku problematiku, koje su se uglavnom koncentrirale oko velikih ćirilometodskih jubileja i blagdana Sv. Braće. U svome smo istraživanju zabilježili 278 bibliografskih jedinica koje tijekom 50 godina obrađuju ćirilometodsku problematiku kroz stručne i znanstvene rasprave, vijesti, komentare, književnoumjetničke tekstove (pjesme, putopisi, propovijedi, govori, cirkularna pisma, adrese itd.). Mnogi su tekstovi objavljeni na stranicama KL kasnije ukoričeni u knjige, kao što je to primjerice s Račkijevim tekstovima, i ušli u same temelje ćirilometodske znanosti na hrvatskome nacionalnom prostoru, a nerijetko i među ostalim Slavenima. KL pokazuje svu složenost ćirilometodske ideje u 19. stoljeću, kada ona postaje i povijesno i kulturološko, pa dijelom i političko pitanje, a postaje i osnovom ekumenske ideje ujedinjenja Istočne i Zapadne crkve, ujedinjenja slavenskih naroda i ravnopravnosti slavenskih naroda s drugim kršćanskim narodima Europe, a u specifičnoj hrvatskoj situaciji djeluje i kao integrativni čimbenik unutar same Hrvatske. Zato se i tekstovi KL raslojavaju u dvije cjeline koje se terminološki mogu pokriti naslovom najavljenim pojmovima *glagoljaštvo* i *glagolizam*, jer i u 19. st. kao i u srednjovjekovnome razdoblju možemo govoriti o sveukupnosti pojava glagoljske kulture koja obuhvaća brigu za staroslavenski jezik, pismo, književnost, staroslavensku liturgiju, širenje glagoljske kulture, njezine nositelje, brigu za znanstveno proučavanje i valoriziranje svih onih pojava koje izlaze iz duhovnoga prostora i fenomena glagoljaštva te djela koje su za sobom ostavili tvorci, čuvari i širitelji, što možemo pokriti terminom *glagoljaštva* koji stoji u nadređenu odnosu prema svojoj sastavnici, terminu *glagolizam* koji definira idejno usmjerenje – ideologem, pokret koji ima političke i vjerske konotacije i koji je simbol hrvatskoga/slavenskoga nacionalnog bića te simbol otpora rimskome crkvenom (latinskom) univerzalizmu.

Vodeću ulogu KL među crkvenim listovima 19. st. potvrđuje i činjenica da je uvelike utjecao na razvoj i koncepciju ostalih crkvenih listova toga doba, što se vidi iz brojnih tekstova koji su u cijelosti ili djelomice preuzimali zadarska Katolička Dalmacija, đakovački Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske, sarajevska Vrhbosna itd.

Literatura

1. Bratulić, Josip, *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Stjepan Damjanović (ur.), *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 53–57.
2. Damjanović, Stjepan, *Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine*, *Fluminensia*, god. 15 (2004), br. 1, Rijeka, 2004, str. 1-8.
3. Damjanović, Stjepan, *Filološki razgovori*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000.
4. Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona. Staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
5. Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik* (Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.
6. Fućak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
7. Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske, god. X. (1882), br. 3.
8. Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske, god. XXI. (1893), br. 5.
9. Gross, Mirjana, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, 2004.
10. Hercigonja, Eduard, *Glagoljaštvo i glagolizam*, Zbornik Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, sv. 1, Zagreb, 1997.
11. Hercigonja, Eduard, *Nad iskonom hrvatske knjige, Rasprave o hrvatskom glagoljskom srednjovjekovlju*, Zagreb, 1983.
12. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
13. Katičić, Radoslav, *Što nam znači povijest*, u: Jezikoslovni ogledi, Zagreb, 1971.
14. *Korespondencija Strossmayer-Vannutelli 1881–1887*, Zagreb, 1999.
15. Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Tisućnica slovjenjskih apostola Ćirila i Metoda*, Zagreb, 1863.
16. Lukić, Milica – Nikčević, Milorad, *Strossmayerova ćirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču*, Zbornik 1. i 2. Strossmayerovih dana / Mirko Ćurić (ur.), Đakovo, 2005, str. 51–69.
17. Lukić, Milica, *Ćirilometodska baština u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća (s osobitim obzirom na Biskupiju đakovačku i srijemsku)*, magistarski rad, Zagreb, 2002, 146 str.
18. Lukić, Milica, *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst)*, disertacija, Zagreb, 2005, 273 str.

19. Lukić, Milica, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine*. U: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Vukovar kao paradigma muke, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Čikeš (ur.), Vukovar, 2004. str. 146–161.
20. Lukić, Milica, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine*. U: Republika, br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107.
21. Lukić, Milica, *Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)*. U: Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića / Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.
22. Petrović, Ivanka, *Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane*, Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 9, Zagreb, 1979.
23. Razum, Stjepan (ur.), *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića, Zbornik radova znanstvenoga skupa o 100. obljetnici smrti Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zagreb, 24. svibnja 2005, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić“, Zagreb, 2006.
24. Sablić Tomić, Helena, *Intimno i javno, Suvremena hrvatska autobiografska proza*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
25. Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga prva (od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875), JAZU, Zagreb, 1928.
26. Šišić, Ferdo (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga druga (od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881), JAZU, Zagreb, 1929.
27. Šuljak, Andrija, *Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština*, Diacovensia II (1994), br. 1.
28. *Zadarska smotra*, br. 3, Zadar, 1993.
29. Vince, Zlatko, *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora* (treće, dopunjeno izdanje), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.
30. Župa Sv. Petra i Pavla, *Pastirsko pismo – Božić 2008*, Osijek, 2008.

**Bibliografija radova o ćirilometodskoj problematici objavljenih u
Katoličkome listu od 1849. do 1900. godine**

1849 (I)

- *Na dan sv. Ćire i Methoda, slavjanskih apostolah* (pjesmu sastavljenju 9. ožujka 1849. u Đakovačkoj biskupiji potpisuje prof. Mato Topalović)
Br. 11, 17. ožujka 1849, str. 81.

1850 (II)

- *Slovo koje je Josip Juraj Strossmayer, bosanski, đakovački i srěmski biskup prigodom svećanog svog uvoda dne 29. rujna na svoje stado rekao* (tekst pisan hrvatskim jezikom)
Br. 41, 12. listopada 1850, str. 321–324.
Br. 42, 19. listopada 1850, str. 329–331.
- *Slovo koje je Josip Juraj Strossmayer, bosanski, đakovački i srěmski biskup prigodom svećanog svog uvoda dne 29. rjnja na svoje svetjenstvo rekao* (tekst pisan latinskim jezikom)
Br. 43, 26. listopada 1850, str. 337–340.
Br. 44, 2. studenoga 1850, str. 345–348.

1851 (III)

- *Poziv k bratovštini sv. Cyrilla i Methoda na preobratjenje nesjedinjenih Slavenah* (poziv lavantinskoga kneza-biskupa Slomšeka)
Br. 42, 18. listopada 1851, str. 331–332.
- *Važna slavenska knjiga* (Obavijest o Reimskom evanđelistaru)
Br. 49, 6. prosinca 1851, str. 388.

1854 (V)

- *Nabožne misli na dan sv. Cirilla i Methoda* (tekst Franje Račkoga – poziv na sjedinjenje Crkava)
Br. 12, 25. ožujka 1854, str. 89–91.
- *Propovědi slavenske* (Tekst potpisan inicijalom K. o knjizi *Múdrost života, ve chrámovych řečech pro všecy roky roku cikevniho přiležitosti od Jonáše Záborského. Dil I. (str. 315) i Dil II. (str. 334) Ve Vidni ve skladu Alberta et Venedikta. 1853. VeI 8, krasna tiska na finoj běloj artii.*)
Br. 16, 22. travnja 1854, str. 123–124.
- *Zapad i Istok (Sa osobitim obzirom na delce: „Slovo katoličeskago pravoslavija rimskom u katoličestvu“. Moskva 1852.)* – rasprava Franje Račkoga o crkvenomu jedinstvu
Br. 27, 8. srpnja 1854, str. 209–211.
Br. 28, 15. srpnja 1854, str. 217–219.
Br. 29, 22. srpnja 1854, str. 224–226.
Br. 30, 29. srpnja 1854, str. 232–234.

Br. 31, 5. kolovoza 1854, str. 240–241.

Br. 32, 12. kolovoza 1854, str. 248–251.

1855 (VI)

- *Slavi slavenskih Apoštolah na njihov blagdan* (dr. Franjo Rački)

Br. 10, 10. ožujka 1855, str. 73–74.

Br. 11, 17. ožujka 1855, str. 81–83.

Br. 12, 24. ožujka 1855, str. 89–90.

Br. 13, 31. ožujka 1855, str. 97–98.

Br. 14, 7. travnja 1855, str. 105–106.

Br. 15, 14. travnja 1855, str. 113–114.

Br. 16, 21. travnja 1855, str. 123–124.

Br. 17, 28. travnja 1855, str. 132–134.

Br. 18, 5. svibnja. 1855, str. 137–139.

Br. 19, 12. svibnja 1855, str. 145–146.

Br. 20, 19. svibnja 1855, str. 153–155.

Br. 21, 26. svibnja 1855, str. 161–162.

Br. 22, 2. lipnja 1855, str. 169–171.

Br. 23, 9. lipnja 1855, str. 177–179.

Br. 24, 16. lipnja 1855, str. 185–186.

Br. 25, 23. lipnja 1855, str. 195–196.

Br. 26, 30. lipnja 1855, str. 203–205.

- *Nešto o Moroviću* (Ilija Okrugić)

Br. 28, 14. srpnja 1855, str. 220–221.

- *Klement VIII. naprama iztočnomupitanju (Historički curiosum.) Od F.R.*

Br. 31, 4. kolovoza 1855, str. 243.

- *Sudbina nekadašnje staroslavne biskupije srémske od Ilije Okrugić-a Srémca*

Br. 34, 25. kolovoza 1855, str. 265–267.

Br. 35, 1. rujna 1855, str. 273–275.

1856 (VII)

- *Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturگیčke knjige* (tekst Franje Račkoga o glagoljskoj crkvenoj književnosti do 13. st.)

Br. 34, 23. kolovoza 1856, str. 269–271.

Br. 35, 30. kolovoza 1856, str. 277–279.

1857 (VIII)

- *Najstariji keršćansko-slavenski umotvor u Rimu* (tekst Ivana Kukuljevića Sakcinskog, prenesen iz *Narodnih novina*, o ikoni Sv. Petra i Pavla s ćirilćnim natpisom, koja se ćuva u bazilici Sv. Petra u Rimu)

Br. 10, 7. ožujka 1857, str. 75–76.

- *Ćyrillo-Methodovi spomenici* (popis kapela Sv. Klementa od Hrvatske do Ćeške)

Br. 13, 28. ožujka, 1857, str. 100.

- *Crtice iz domaće crkvene povestnice – Krištofor biskup modruški* (Franjo Rački)

Br. 46, 14. studenoga, 1857, str. 361–363.

Br. 47, 21. studenoga, 1857, str. 369–372.

1858 (IX)

- *Ljetopis crkovni (Ilirski rukopis XVII. vieka u knjižnici patriarkalnoga sjemeništa mletačkoga)* – tekst kneza Orsata Pucića

Br. 1, 7. siječnja 1858, str. 1–2.

Br. 2, 14. siječnja 1858, str. 9–12.

Br. 3, 21. siječnja 1858, str. 17–19.

- *Jezik slavenski u sbornoj crkvi grada Rieke* (Ivan Kukuljević)

Br. 4, 28. siječnja 1858, str. 25–27.

- *O postanku i postojbini glagoljice (Po P. J. Šafaříku)* – povijesno-filološka rasprava o postanku i razvoju glagoljskoga pisma

Br. 28, 15. srpnja 1858, str. 221–222.

Br. 29, 22. srpnja 1858, str. 231–232.

Br. 30, 29. srpnja 1858, str. 239–241.

Br. 31, 7. kolovoza 1858, str. 245–249.

Br. 32, 12. kolovoza 1858, str. 254–256.

Br. 33, 19. kolovoza 1858, str. 263–264.

Br. 34, 26. kolovoza 1858, str. 271.

Br. 35, 2. rujna 1858, str. 279–280.

Br. 36, 9. rujna 1858, str. 287–288.

Br. 37, 16. rujna 1858, str. 294–296.

Br. 38, 23. rujna 1858, str. 303–304.

Br. 39, 30. rujna 1858, str. 310–312.

- *Stara slika nerukotvorena oblička Gospoda našega Isukrsta sa staroslavenskim nadpisom* (prema knjizi Musaeum italicum seu collectio veterum scriptorum ex bibliothecis italicis eruta a D. Joanne Mabillon et D. Michaele Germain Presbyteris et Monachis Benedictinae Congr. S. Mauri. T. I. Lutetiae Parisiorum 1687.)

Br. 43, 28. listopada 1858, str. 343–344.

- *Starodavni križ u bibrskom sboru modruškoga kaptola* (Priobčio Dr. Fr. R.)

Br. 44, 4. studenoga 1858, str. 351–352.

1859 (X)

- *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskih apoštola, sv. II.* (obavijest o izlasku iz tiska knjige Franje Račkoga)

Br. 24, 16. lipnja 1859, str. 192.

Br. 27, 7. srpnja 1859, str. 215–216. (recenzija obaju svezaka knjige; prvoga iz 1857. i netom objelodanjenoga drugoga sveska)

- *Stari hrvatski molitvenjak (Cod. membr. bibl. Barberinae Nr. 2396). Priobčio Dr. Fr. R.* (opis molitvenika koji se nalazi u biblioteci pape Urbana VIII. (1623–1644))

Br. 46, 17. studenoga 1859, str. 361–362.

- *Naš književni jezik s crkvenoga gledišta* (tekst je potpisan inicijalima S.B.V.)

Br. 46, 17. studenoga 1859, str. 363–365.

Br. 47, 24. studenoga 1859, str. 371–372.

1860 (XI)

- *Dva slovjenska spomenika glagolicom pisana u Dobrinju 1100 i 1230* (tekst Ivana Crnčića)

Br. 29, 19. srpnja 1860, str. 226–229.

1861 (XII)

- *Život Šimuna Kožičića - Begne, biskupa modruškoga i pisca* (tekst Franje Račkoga)

Br. 1, 3. siječnja 1861, str. 1–2.

Br. 2, 10. siječnja 1861, str. 9–11.

Br. 3, 17. siječnja 1861, str. 17–18.

Br. 4, 24. siječnja 1861, str. 25–27.

Br. 5, 30. siječnja 1861, str. 33–35.

Br. 6, 7. veljače 1861, str. 41–42.

- *Slovjensko bogoslužje - povjestno nacrtao Iv. Tkalčić:*

I. Za života sv. Cyrilla i Methoda

Br. 16, 18. travnja 1861, str. 121–123.

Br. 17, 25. travnja 1861, str. 129–131.

II. Po smrti sv. Methoda

Br. 18, 2. svibnja 1861, str. 137–144.

Br. 19, 9. svibnja 1861, str. 145–149.

Br. 21, 23. svibnja 1861, str. 161–103.

Br. 22, 30. svibnja 1861, str. 169–171.

- *Govor na blagdan sv. Cirila i Metoda rečen po Iliji Okrugiću, nadarbeniku i propovjedniku stalne crkve đakovačke* (govor je održan 14. ožujka 1861. u gradskoj župnoj crkvi u Osijeku na misi koju je predvodio biskup Strossmayer)

Br. 18, 2. svibnja 1861, str. 139–143.

1862 (XIII)

- *Uvođenje staroslavenskoga jezika u đakovačkome sjemeništu* (Dopis iz Đakova)

Br. 8, 20. veljače 1862, str. 62.

- *Stari spomenici sv. Cyrilla i Methoda u Moravskoj* (tekst Franje Račkoga)

Br. 12, 20. ožujka 1862, str. 89–91.

- *Poziv iz Moravske na jubilejsku proslavu 1863. godine*

Br. 23, 5. lipnja 1862, str. 182.

- *Pismo prečastnoga bosansko-djakovačkoga i sriemskoga ordinariata tičuće se štovanja slovjenskih apoštolor sv. Cirila i Metoda* (F. Rački)
Br. 45, 6. studenoga 1862, str. 353–356.

- *Opetovani poziv iz Moravske* – Miroslav Chmeliček
Br. 47, 20. studenoga 1862, str. 373–374.

- *Proglas* (Iz „Zg. Danice“) – proglas o proslavi tisućitog jubileja apostolskoga djelovanja sv. Ćirila i Metoda koji su uputili Ivan Keše, dekan i župnik na Ponikvi, i Davorin Trstenjak, župnik kod sv. Jurja
Br. 50, 11. prosinca 1862, str. 399.

1863 (XIV)

- *Tisućljetna slava Sv. Ćirilu i Metodu. Za porabu rimo-katoličke crkve spravio Medo Pucić.* (pjesma prenesena iz “Glasonoš“)
Br. 9, 26. veljače 1863, str. 69.

- *K tisućnici sv. spoštolah Cirila i Metoda* (zajednička pastirska poslanica čeških biskupa o svetkovanju jubilejske svečanosti 1863. godine)
Br. 11, 12. ožujka 1863, str. 83–85.

- *Ciril i Metod i njihovi ostanci* (Rasprava učenjaka Tizziania čitana u „akademiji arkeološkičkoj“ u Rimu 5. veljače 1863. u prisutnosti kardinala Sacconia i Marina te mnogih prelata i odličnika među kojima je bio i velik broj „iztočanah“; KL je prenosi iz češkoga „Hlasa“)
Br. 13, 26. ožujka 1863, str. 97–99.

Br. 14, 2. travnja 1863, str. 105–107.

- *O grobu sv. Cirila u hramu sv. Klementa u Rimu* (izvješće F. Račkoga načinjeno prema “Bulletinu di archeologia cristiana del Cav. Giov. B. Rossi A. 1863, n. 2.”)
Br. 15, 9. travnja 1863, str. 113–115.

Br. 16, 16. travnja 1863, str. 121–123.

- *Codex Sinaiticus* (izdanje Konstantina Tischendorfa)

Br. 21, 21. svibnja 1863, str. 163–165.

Br. 22, 28. svibnja 1863, str. 172–173.

Br. 23, 4. lipnja 1863, str. 180–181.

Br. 24, 11. lipnja 1863, str. 187–189.

- *Za svečanost sv. Cirila i Metoda, slavjanskih apoštolah* (izvadak iz propovijedi „vriednog jednog župnika“ kao materijal za uporabu svećenstvu za proslavu jubilejske svečanosti 1863. godine)
Br. 24, 11. lipnja 1863, str. 185–189.

Br. 25, 18. lipnja 1863, str. 193–195.

- *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, maxima parte nondum edita, ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta, ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, tabulariorum Vaticanorum*

praefecto etc. etc. Romae 1863. tom I., ab a. 1181–1549. (Franjo Rački – recenzija)

Br. 25, 18. lipnja 1863, str. 196–200.

- *Blagdan sv. Cirila i Metoda povišen na “duplex primae Classis cum octava”* (obavijest iz Senjske biskupije)

Br. 25, 18. lipnja 1863, str. 199.

- *Pjesma tisućgodišnjoj uspomeni dolazka sv. Ćirila i Metoda u Velegrad (Iz českoga od Ivana Soukupa.)* Izdana troškom hrvatskoga pjevačkoga društva „Kolo“ u Zagrebu (prijevod: I. T.)

Br. 26, 25. lipnja 1863, str. 204–205.

- *U slavu slavjanskima apostolima sv. Cirilu i Metodu prigodom tisućnice oblužene 5: srpnja*

Br. 28, 9. srpnja 1863, str. 217–224.

- *Propovied prigodom tisućnice slavjanskih apostolah sv. Cirila i Metoda oblužene u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj a rečena od preč. gosp. Josipa Marića kanonika.*

Br. 28, 9. srpnja 1863, str. 219–222.

- *Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cirila i Metoda* (posebno izdanje u povodu jubilejske svečanosti 1863; skupina autora: I. Kukuljević – Uvod; I. T. – Sveta priča o solunskoj braći, slovjenskim apostolima Ćirilu i Metodu, pjesma; P.P. – Slavjanski Dioskuri; F. Rački – Književan rad sv. Cirila i Metoda; V. Jagić – Evangjelije u slovenskom prievodu, historičko-filologički nacr; M. Mesić – Služba sv. Cirila i Metoda)

Br. 28, 9. srpnja 1863, str. 224.

- *Tisućnica slovjenskih apoštolah u Rimu* (izvješće o proslavi dr. Franje Račkoga)

Br. 30, 23. srpnja 1863, str. 233–234.

- *Velehrad - iz pera Ilije Okrugića Sriemca* (izvješće o svečanosti u Moravskoj)

Br. 31, 30. srpnja 1863, str. 244–248.

- *Pismo glavara samostana sv. Klementa u Rimu na biskupe slavjanske* (Fr. j. Josephus Mullooy Ord. Praed., Prior Conv. S. Clementis)

Br. 36, 3. rujna 1863, str. 284–285.

1864 (XV)

- *Slavenska liturgija i bogoslužni jezik biskupije Zagrebačke* (povijesno gledište na uvođenje slavenske liturgije; tekst potpisan inicijalom t. iza kojega je najvjerojatnije ime kanonika Josipa Horvata, pouzdanika nadbiskupa Jurja Haulika)

Br. 9, 3. ožujka 1864, str. 64–69.

Br. 10, 10. ožujka 1864, str. 73–79.

Br. 11, 17. ožujka 1864, str. 81–87.

Br. 12, 24. ožujka 1864, str. 89–91.

Br. 13, 31. ožujka 1864, str. 97–101.

Br. 14, 7. travnja 1864, str. 105–108.

Br. 15, 14. travnja 1864, str. 113–116.

Br. 16, 21. travnja 1864, str. 121–125.

- *Odgovor uzoritoga stožernika i nadbiskupa Zagrebačkoga sl. županiji požeškoj u poslu slovenske liturgije*

Br. 17, 28. travnja 1864, str. 129–134.

- *Pobližnji izpit slike našaste prošlog ljeta u hramu sv. Klementa u Rimu (Priobćio kan. Dr. N. V. - po Bulletinu archeol. Cav. Rossia br. 1. god. 1864.)*

Br. 18, 5. svibnja 1864, str. 137–138.

Br. 19, 12. svibnja 1864, str. 145–147.

1865 (XVI)

- *Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj* (u potpisu teksta stoji: *Jerkov*)

Br. 25, 22. lipnja 1865, str. 195–197.

Br. 26, 29. lipnja 1865, str. 203–204.

1866 (XVII)

- *“Assemanov ili vatikanski evangelistar”* (obavijest – F. Rački poslao jedan primjerak u Vatikan)

Br. 9, 1. ožujka 1866, str. 70.

1867 (XVIII)

- *Memorandum biskupa senjsko-modruških o jeziku i knjigah obrednih*

Br. 28, 1867, str. 319.

1868 (XIX)

- *Dvie crkvene službe rimskoga obreda iz časoslova XIV. vieka za svetkovinu blaženih Cirila i Metodija apostola Slavjanom spravnjao sa staropanonskom legendom i pohvalom o sv. Cirilu svećenik Ivan Berčić* (vijest o čitanju rada u Akademiji)

Br. 29, 16. srpnja 1868, str. 231.

1870 (XXI)

- *Grčki obred u hrvatskih stranah* (*Iz Balenovićeve povjestnice*) Br. 35, 1. rujna 1870, str. 317-319. Br. 36, 8. rujna 1870, str. 325-327.

- *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu sv. Ćirila i Metuda. Izdao Ivan Brčić. Troškom jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1870. t. st. I-xv., 1–79* (recenzija F. Račkoga)

Br. 49, 8. prosinca 1870, str. 431–432.

1871 (XXII)

- *Utemeljenje biskupije zagrebačke. Historična razprava Ivana Tkalčića.*

Br. 27, 6. srpnja 1871, str. 217–220.

Br. 28, 13. srpnja 1871, str. 225–227.

Br. 29, 20. srpnja 1871, str. 233–235.

- *Prinos za poviest biskupije zagrebačke* (Ivan Tkalčić – komentar)
Br. 50, 14. prosinca 1871, str. 412–413.

1873 (XXIV)

- *Iz domaće crkvene poviesti – (I) Stope glagoljaške po zagrebačkoj biskupiji*
(Potražio Iv. Tkalčić)
Br. 8, 20. veljače 1873, str. 61–62.
- *(II) Gdje je stojao stari Zagreb i stolna mu crkva?*
Br. 9, 27. veljače 1873, str. 65–68.
Br. 10, 6. ožujka 1873, str. 73–75.
Br. 11, 13. ožujka 1873, str. 81–83.

1880 (XXXI)

- *Pismo sv. oca Leona XIII. književnom društvu Sv. Jeronima*
Br. 5, 29. siječnja 1880, str. 33–34.
- *Enciklika “Grande munus”* (latinski original i prijevod)
Br. 42, 14. listopada 1880, str. 331–338.
- *Govor Josipa Berute, župnika i narodnoga zastupnika, govorio ga u crkvi sv. Katarine I. studenoga 1880. prigodom svetčanosti u slavu sv. Cirila i Metoda*
Br. 46, 11. studenoga 1880, str. 364–368.
- *Enciklike sv. oca Leona XIII. od 30. rujna o.g. o sv. Cirilu i Metodu* (priredio: Josip Lehpamer, kanonik Čazm.)
Br. 50, 9. prosinca 1880, str. 405–406.

1881 (XXXII)

- *Katolička crkva i Slaveni u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini* (dr. Petar Balan)
Br. 2, 13. siječnja 1881, str. 9–10.
Br. 3, 19. siječnja 1881, str. 16–20.
Br. 4, 27. siječnja 1881, str. 25–28.
Br. 5, 3. veljače 1881, str. 33–37.
Br. 6, 10. veljače 1881, str. 41–43.
Br. 7, 17. veljače 1881, str. 50–52.
Br. 8, 24. veljače 1881, str. 57–59.
Br. 9, 3. ožujka 1881, str. 65–67.
Br. 10, 10. ožujka 1881, str. 73–76.
Br. 11, 17. ožujka 1881, str. 81–84.
Br. 12, 24. ožujka 1881, str. 89–92.
Br. 13, 31. ožujka 1881, str. 97–99.
Br. 14, 7. travnja 1881, str. 105–108.
Br. 15, 14. travnja 1881, str. 113–115.
Br. 16, 21. travnja 1881, str. 121–123.
Br. 17, 28. travnja 1881, str. 129–131.
Br. 18, 5. svibnja 1881, str. 137–138.

Br. 19, 12. svibnja 1881, str. 146–149.

Br. 20, 19. svibnja 1881, str. 153–156.

Br. 21, 26. svibnja 1881, str. 161–164.

Br. 22, 2. lipnja 1881, str. 169–173.

Br. 23, 9. lipnja 1881, str. 177–181.

Br. 24, 16. lipnja 1881, str. 185–190.

Br. 25, 23. lipnja 1881, str. 193–197.

- *Hrvati katolici!* – proglas zagrebačkoga Izvršnog odbora u povodu sveslavenskoga hodočašća

Br. 18, 5. svibnja 1881, str. 137–138.

- *Rimski odbor za doček slavenskih hodočasnika* (obavijest)

Br. 20, 19. svibnja 1881, str. 158–159.

- *Okružnica J. J. Strossmayera u povodu sveslavenskoga hodočašća*

Br. 20, 19. svibnja 1881, str. 159.

- *Slavenski hodočasnici u vječnom gradu* (vijest)

Br. 26, 30. lipnja 1881, str. 207.

- *Proslava blagdana sv. Cirila i Metoda u Hrvatskoj* (obavijest)

Br. 26, 30. lipnja 1881, str. 207.

- *Govor u slavu sv. slavenskih apostola Cirila i Metoda* (dr. Antun Križan)

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 211–214.

- *Kantata u slavu Leona XIII. prigodom sveslavenske svečanosti u Rimu 5. srpnja 1881.*

Br. 27, 5. srpnja 1881. (Prilog br. 27. *Katoličkoga lista*)

- *Peti srpnja* (pjesma F. I. Despota)

Br. 27, 5. srpnja 1881. (naslovna stranica)

- *Hrvatska adresa koju su prinesli hrvatski hodočasnici sv. otcu Leonu XIII. na blagdan slavenskih apostola sv. Cirila i Metoda 1881.* (na hrvatskome i latinskome jeziku)

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 210–211.

- *Razmatranja k 5. srpnju*

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 214–215.

- *Na putu u Rim* (izvješće mostarskih hodočasnika)

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 215.

- *Sputa u Rim* (izvješće zadarskih hodočasnika)

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 215.

- *S cilja hodočašća* (Hrvatski hodočasnik iz Hercegovine)

Br. 27, 5. srpnja 1881, str. 215.

- *Slavenski hodočasnici pred Sv. Ocem* (govor pape Lava XIII)
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 217–218.
Br. 29, 14. srpnja 1881, str. 227–232.
- *Stare misli povodom sadašnjega slavja u slavenskom svijetu* (komentar)
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 223.
- *Obćinstvo Zagrebsko o uspomeni na 5. srpanj 1881.* (izvješće)
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 223.
- *Hodočastni red, kako su slavenski hodočastnici obilazili Rimom* (vijest)
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 224.
- *Pozdravni govor biskupa Strossmayera sv. Otcu u ime slavenskih hodočastnika*
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 226–227.
- *Dopis iz Rima od 6. srpnja 1881.*
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 229.
- *U Rimu 4. srpnja 1881.*
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 230.
- *Povratak hrvatskih hodočastnika* (obavijest)
Br. 28, 7. srpnja 1881, str. 231.
- *Na 5. srpnja 1881. u Rimu* (pjesma Mihovila Pavlinovića)
Br. 30, 21. srpnja 1881, str. 233–235.
- *Književno društvo sv. Jeronima kod sv. oca Leona XIII*
Br. 31, 28. srpnja 1881, str. 245–246.
- *U Slavoniji - dan 5. srpnja zapovjedani blagdan*
Br. 33, 11. kolovoza 1881, str. 262–263.
- *Pismo sv. oca Leona XIII. književnome društvu sv. Jeronima*
Br. 34, 18. kolovoza 1881, str. 270.
- *Rimsko hodočašće* (feljton Dragutina Jambrečaka)
Br. 30, 21. srpnja 1881, str. 238–240.
Br. 35, 25. kolovoza 1881, str. 276–278.
Br. 36, 1. rujna 1881, str. 284–286.
Br. 37, 8. rujna 1881, str. 291–294.
Br. 38, 15. rujna 1881, str. 299–300.
Br. 39, 22. rujna 1881, str. 307–309.
Br. 41, 6. listopada 1881, str. 323–324.
Br. 42, 13. listopada 1881, str. 332–334.
Br. 44, 27. listopada 1881, str. 347–349.
Br. 45, 3. studenoga 1881, str. 358–359.
Br. 46, 10. studenoga 1881, str. 364–365.
Br. 47, 17. studenoga 1881, str. 371–373.

Br. 48, 24. studenoga 1881, str. 380–381.

Br. 50, 8. prosinca 1881, str. 397–399.

- *Prilozi k crkvenomu pokretu medju južnimi Slovjeni (I): Okružnica zadarskoga episkopa grčko-iztočne crkve*

Br. 37, 8. rujna 1881, str. 294–295.

Br. 38, 15. rujna 1881, str. 301–303.

- *Prilozi k crkvenomu pokretu medju južnimi Slovjeni (II): Okružnica kotorskoga episkopa grčko-iztočne crkve*

Br. 39, 22. rujna 1881, str. 309–310.

- *Prilozi k crkvenomu pokretu medju južnimi Slovjeni (III): Okružnica zadarskoga nadbiskupa Petra Dujma Maupasa*

Br. 40, 29. rujna 1881, str. 315–319.

- *Osvrt na dvie poslanice dvaju pravos(avnih) episkopa u Dalmaciji. Razpravio Anton Franki. Zadar 1881.*

Br. 41, 6. listopada 1881, str. 325–327.

- *Pismo sv. oca upravljeno na vodju hrvatskoga hodočašća J. J. Štrosmajera i na apostolske vikare u Bosni i Hercegovini*

Br. 37, 8. rujna 1881, str. 296.

- *Adresa Istarskih Hrvata sv. Otcu prigodom svetčanosti od 5. srpnja*

Br. 42, 13. listopada 1881, str. 335.

- *Prenos moći sv. Cirila (Moravska)*

Br. 42, 13. listopada 1881, str. 335.

1882 (XXXIII)

- *Rimsko hodočašće (nastavak feljtona Dragutina Jambrečaka iz 1881. godine)*

Br. 15, 13. travnja 1882, str. 115–117.

Br. 16, 20. travnja 1882, str. 123–127.

Br. 17, 27. travnja 1882, str. 131–133.

Br. 18, 4. svibnja 1882, str. 139–141.

Br. 19, 11. svibnja 1882, str. 148–150.

Br. 20, 18. svibnja 1882, str. 157–158.

Br. 21, 25. svibnja 1882, str. 165–166.

Br. 22, 1. lipnja 1882, str. 173–174.

Br. 23, 8. lipnja 1882, str. 181–183.

Br. 24, 15. lipnja 1882, str. 189–190.

Br. 25, 22. lipnja 1882, str. 197–199.

Br. 26, 29. lipnja 1882, 205–207.

Br. 27, 6. srpnja 1882, str. 214–215.

Br. 28, 13. srpnja 1882, str. 222–224.

Br. 29, 20. srpnja 1882, str. 228–229.

Br. 30, 27. srpnja 1882, str. 237–239.

Br. 31, 3. kolovoza 1882, str. 245–247.

Br. 32, 10. kolovoza 1882, str. 253–254.

Br. 33, 17. kolovoza 1882, str. 261–263.

Br. 34, 24. kolovoza 1882, str. 270–271.

- *Razmatranja biskupa J.J. Strossmayera u korizmenoj okružnici (I)*

Kako se nam vladikam i svećenikom u obće pristoji pisati, kad svetčanim načinom sveto zvanje naše obavljamo i puk naš podučavamo, na pose pako: kako se pristoji, da se mi vladike i svećenici jedni prema drugima u javnom životu ponašamo?

Br. 8, 23. veljače 1882, str. 69–71.

Br. 10, 9. ožujka 1882, str. 78–79.

- *Razmatranja biskupa J.J. Strossmayera u korizmenoj okružnici (II)*

Čime će pravoslavni vladike pred Bogom i narodom opravdati one navale na crkvu katoličku i na moju osobu, kojimi njihove okružnice obiluju? Koji je to smrtni grieh, koji ja lanjskom svojom okružnicom počinih, da sam sve one anateme, kojimi se vladike na mene nabacuju, zaslužio?

Br. 14, 6. travnja 1882, str. 110–112.

Br. 15, 13. travnja 1882, str. 117–119.

Br. 16, 20. travnja 1882, str. 127.

Br. 17, 27. travnja 1882, str. 133–134.

- *Razmatranja biskupa J.J. Strossmayera u korizmenoj okružnici (III)*

Kako vladike crkvu svoju shvaćaju, kako crkve razlučuju, i u čemu prava razlika med crkvama postoji

Br. 18, 4. svibnja 1882, str. 141–142.

Br. 19, 11. svibnja 1882, str. 150–151.

Br. 20, 18. svibnja 1882, str. 159.

Br. 21, 25. svibnja 1882, str. 166–167.

Br. 24, 15. lipnja 1882, str. 190–191.

Br. 25, 22. lipnja 1882, str. 199–200.

Br. 26, 29. lipnja 1882, str. 207.

Br. 27, 6. srpnja 1882, str. 215–216.

Br. 28, 13. srpnja 1882, str. 224.

Br. 29, 20. srpnja 1882, str. 229–231.

- *Sud o „Rimskom hodočašću“ Dragutina Jambrečaka iz pera Adolfa Vebera*

Br. 46, 16. studenoga 1882, str. 362–364.

- *Slike o slavenskom hodočašću u Rim od godine 1881. Napisao Dragutin J. Jambrečak (obavijest o izlasku iz tiska)*

Br. 46, 16. studenoga 1882, str. 364.

1883 (XXXIV)

- *Misa za svetkovinu Ćirila i Metoda (obavijest)*

Br. 24, 14. lipnja 1883, str. 190–191.

- *Još jedna o slavenskoj liturgiji u nadbiskupiji Zagrebačkoj. Priobčio Iv. Tkalčić.*

Br. 33, 16. kolovoza 1883, str. 257–259.

1884 (XXXV)

- *Govor na blagdan sv. Cyrilla i Methodija. (Govorio ga u crkvi sv. Katarine dne 6. srpnja o.g. preč. g. Adolfo Veber, kanonik Zagreb.)* – komentator njegova govora kaže da je „mnogobrojnim vjernikom izticao zasluge sv. slavenskih Apostola za jedinstvo crkve, za obret *cirilice* (!) ...“ (istaknula M. L.)

Br. 30, 24. srpnja 1884, str. 234–237.

1885 (XXXVI)

- *Tisućgodišnjica Ćirila i Metoda (Ulomci iz korizm. okružnice preuzv. g. J. J. Strosmajera biskupa djakovačkoga.)*

Br. 9, 26. veljače 1885, str. 69–72.

Br. 11, 12. ožujka 1885, str. 83–85.

Br. 12, 19. ožujka 1885, str. 91–93.

- *Velehradska svečanost*

Br. 9, 26. veljače 1885, str. 74–76.

- *Uspomena na Cyrillo-Methodovu svečanost. Preveo s talijanskoga prof. Luigi Goracci. (pjesma)*

Br. 17, 23. travnja 1885, str. 133–134.

- *Ciril i Methodij u Zatisju i Panoniji* (rasprava prenesena iz časopisa “Sbornik velehradsky”; ročnik IV. str. 58, Brno)

Br. 26, 25. lipnja 1885, str. 201–203.

Br. 27, 2. srpnja 1885, str. 209–210.

- *Leo XIII i slavenstvo* (iz knjige dr. Josipa Riegera „Žiće sv. Metoda“)

Br. 29, 16. srpnja 1885, str. 229–232.

Br. 30, 23. srpnja 1885, str. 236–238.

Br. 31, 30. srpnja 1885, str. 242–243.

- *Sv. Otac Leo XIII i grčko-iztočna crkva*

Br. 30, 23. srpnja 1885, str. 233–234.

1886 (XXXVII)

- *Jelije istočna crkva pravoslavna?* (rasprava dr. Vladimira Solovjeva)

Br. 41, 14. listopada 1886, str. 321–323.

- *Ugovor između Svete Stolice i Crnogorske vlade*

Br. 46, 18. studenoga 1886, str. 363.

- *Posveta grčko-katoličke crkve s. Cirila i Methodija u Zagrebu*

Br. 50, prilog.

1887 (XXXVIII)

- *Slavenska liturgija u Crnoj Gori*

Br. 16, 21. travnja 1887, str. 125.

- *Katolici Hrvati!* (poziv na proslavu 50. obljetnice svećeništva pape Lava XIII)

Br. 29, 21. srpnja 1887, str. 229–230.

1893 (LXIV)

- *Novo izdanje glagolskoga misala*

Br. 10, 9. ožujka 1893, str. 78–79.

1894 (LXV)

- *Staroslovjenska liturgija u biskupiji senjskoj. Okružnica, kojom presv. g. biskup Dr. Gjuro Posilović uzpostavlja staroslovjensku liturgiju u biskupijama senjskoj i modruškoj ili krbavskoj*

Br. 17, 26. travnja 1894, str. 136–140.

1897 (LXVIII)

- *Hodočašće u Loreto*

Br. 28, 15. srpnja 1897, str. 221–223.

- *Proslava svete braće slovijenskih apostola Cirila i Metoda (izvješća iz Zagorja, Podravine i Slavonije)*

Br. 29, 22. srpnja 1897, str. 226–227.

- *Staroslovjenština i narodni jezik u crkvi*

Br. 32, 12. kolovoza 1897, str. 249–251.

- *Slovenska liturgija (napadi talijanaša u Istri na slavensku liturgiju)*

Br. 33, 19. kolovoza 1897, str. 264.

1898 (LXIX)

- *Okružnica biskupa Strossmayera o proslavi sv. Cirila i Metoda (od 12. svibnja 1898)*

Br. 20, 19. svibnja 1898, str. 159–161.

- *Srpski "Sion" o sv. Ćirilu i Metodu*

Br. 25, 23. lipnja 1898, str. 199–200.

1899 (L)

- *Liturgični jezici u istočno-katoličkoj crkvi*

Br. 13, 30. ožujka 1899, str. 99–100.

- *Sveti Ciril i Metod (pregledni članak)*

Br. 26, 29. lipnja 1899, str. 203–205.

- *Proslava sv. Cirila i Metoda u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj*

Br. 27, 6. srpnja 1899, str. 209–210.

- *Proslava sv. Cirila i Metoda izvan Zagreba*

Br. 27, 6. srpnja 1899, str. 219–220.

- *Meeting u Spljetu za glagoljicu (pokret svećenstva u Dalmaciji glede pitanja staroslavenske liturgije)*

Br. 30, 27. srpnja 1899, str. 233–234.

1900 (LI)

- *Konačna odluka Sv. Stolice o glagoljici*
Br. 38, 20. rujna 1900, str. 321–322.

Milica LUKIĆ

ABOUT GLAGOLITISM AND GLAGOLISM IN ZAGREB CATHOLIC CHURCH JOURNAL FROM 1849 TO 1900

Catholic Church Journal was founded in 1849 by Zagreb Archbishop Josip Haulik, with the aim to prevent re-expansion of ideas of saints Cyril and Methodius in the 19th century. In the second half of 19th century Catholic Church Journal has grown into the most prominent clerical newspaper in the national territory, and despite the intentions of its founders, became the most active defender and promoter of the ideas of saints Cyril and Methodius, especially through the texts of the “father of Croatian cyrillicmethodiana” Fanjo Rački. The work, based on materials from this journal since its establishment until the end of the 19th century, shows all the complexity of Cyril and Methodius ideas in the 19 century, when it became a historical and cultural, and partly a political issue. It also became the basis for ecumenical ideas of unification of Eastern and Western churches, the unification of Slavic nations and the equality of the Slavic people with other Christian nations of Europe. In particular Croatian situation it acted as an integrative factor in Croatia itself.

Work shows that the texts of the Catholic Church Journal are separated into two units that can cover terminologically terms glagolitism and glagolism, in accordance with the 19-century-old state in “Cyrillicmethodiana science” in the national space research and its orientation in the processing of topics included in the very foundations of the Croatian “cyrillicmethodiana”. The work confirms the leading role of the Catholic Church Journal among clerical newspapers in the 19th century and its influence on the development and conception of other church journals of the time, such as “Catholic Dalmatia” from Zadar, “Herald of Diocese of Đakovo and Srijem” from Đakovo, “Vrhbosna” from Sarajevo etc...

BROJ 34. — TEČAJ VII.

U SUBOTU 23. KOLOVOZA 1856.

Ovaj list izlazi svaku subotu na čelom arku.

Cena mu je za domaće 4 for. — za vanjske
poštom 5 for. 20 kr. u sr. na čelu godinu.Predbrojiti se može i na pol, pače i na četvrt god.
kod svake c. hr. pošte, a u Zagrebu kod duhovnog
stola ili kod uredništva. Predbrojenje prima se sveudilj
kroz čitavu godinu.

ZAGREBAČKI KATOLIČKI LIST.

Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na sv. pismo i liturgičke knjige.

Sastavio *Dr. Fr. R.* u Senju.

Uvod. U društvenom žitku sastoji spoljašna čena i slava svakomu čovjeku; on se pako osniva na njegovih duševnih prednostih. Čovjek ne živi osamotjen poput prirodnih stvorovah; on je kotrig u telu svojih subitjah, a napose član stavno-ga naroda. Kao takav svezan je nesamo sa sadašnjostju, no i s prošlostju; te ako mu ova pozna: a nije, neće shvatiti ni sadašnji svoj ili svoga naroda položaj. Šta je narod bez pověstnice? Čovjek u nesvesti, ili ako mnogo rečemo, u sanji. Dakako nije vazda od potrebe, da mu prošlost predočena bude u ogromnih foliantih, pače bolje je da mu usadjena bude u sèrdce, te da se pšmom i činom očituje, nego da bude mèrtvo slovo. Ali naobražen narod nastojat će prisvojiti si oboje.

Mi Jugoslaveni u obće, a Hèrvati napose neobilujemo takovimi spomenici, kojih ogromnosti, sjajnosti ili bogatstvu imali bi se diviti. Nu tko će takove od nas tražiti, koj iz pověstnice iole shvati dojakošnji naš položaj medju evropskim narodi? Ali književnih spomenikah posèdujemo, kojima se pred svakim prosvèljenim narodom ponositi možemo. Oni su naše ogromne piramide, naši divotvorci hramovi, u koje se okameni postojan duh otacah naših; oni su neprocènjeno blago, koje nam za baštinu ostavi bogat um naših pradèdovah; oni su neprekidno slovo, kojim nam iz svojih grobovah zbere, nehotèci umaknut grožnjom vremena, koje im inače tolike zaostavštine nemilo uoišti.

Neka se ponose ini svojimi hieroglyphi, ini svojim klasicitvom; oboje mi takodjer posèdujemo. U glagoljici i cirilici su naše rèze ($\gamma\lambda\upsilon\phi\omega$ =ure-

zivam, dubem *) , kojima bogoljubni otci naši odkriše otajstva božja , te nabožne i jedre svoje misli prikazivaha Bogu na ugodno posvetilište , a potomkom svojim na večnu uspomenu.

Dali ih mi dostojno cènimo? Oprosti štovani čitatelju! rekнем li ukoriteljno al istinito — ni-pošto. Ta koliko ih imade medju sveštenstvom, koji nepoznađu „rèze“ onoga pisma, koje je samom crkvom posvetjeno, te tolikimi stolètji pomazano! Kad nebi drugo bilo, to bi nas njim popisane liturgične knjige imale podtakniti na većè uvaženje. A šta? kada nanj obratiše, inoslavenkih muževah nespominjajući, isti inostranci veću pozornost od nas, med kojimi se ova svetinja porodi, uzgoji i ponèšto uzčuva. Nisu li možebit ostanci ovi „tamnih vèkovah“ pogubni našoj prosvèti? ili su ubitačni onoj obćenitosti, za kojom doba naša toliko teži?

Ostavljajuć crkveno-slavensku cirilicom pisanu književnost na shodno vrème, nauhim ovim pregledom svratiti pozornost onih štioacah jedino na glagoljsku, koji ju do sada malo poznavahu. Dakako od takova pregleda nitko neće tražiti sa-veršenost ili podpunost, tim manje, pošto je polje ovo podosta neobdèlano, te mu na dan nova ploda prispèva. — Budi mi dozvoljeno ovom prigodom svoju a bezdvojbenu i mnogih čitateljah želju i misao izreći, da bi naime vrlo shodno bilo, kad bi poput valjanah inojezičnih časopisah, takodjer i kat. list, kano naš jedini crkveni organ, krom domaćih praktičnih interessah našu crkvenu pověstnicu marljivije zastupao. Koliko bi bilo tudè krasnih episodah iz naše domaće prošlosti, koje bi duh naš više podigle, no kojekakve po raznih knjigah bez toga raztrešene abstractive! Koliko ima tudè velikih crkvenjakah, koji najsjajnije

*) Tako nazva jur u X. stolètju monah Hrabr znake na daskah poganskih Slavenah: „Prèžde ubo Slo-vèno ne imèhà knig, nà črtami i r è z a mi ètèhà i gatahà.“

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)
Univerzitet Ivana Franka – Ukrajina
UDK 811.163.4`27(497.16)

OSOBNOSTI RAZVOJA I SAVREMENO STANJE CRNOGORSKOGA JEZIKA

U članku se ukazuje na procese koji su prijedili uspostavljanju crnogorskoga standardnoga jezika, na neke sociolingvističke činioce koji su prouzrokovali savremenu jezičku situaciju u Crnoj Gori. Poseban se akcent stavlja na značaj djelatnosti akademika Vojislava P. Nikčevića za standardizaciju crnogorskoga jezika.

U posljednjih 20-ak godina rješava se pitanje statusa službenoga crnogorskoga jezika,¹ mada se ono počelo aktuelizovati još od 1968. godine, naročito zalaganjem akademika Vojislava P. Nikčevića. Iako je ovaj jezik status službenoga u Ustavu Crne Gore stekao tek 2007. g., znanstvenici su odavno aktivno radili na njegovoj standardizaciji.² Početkom 2008. godine Vlada Crne Gore je formirala i *Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika*, koji će donijeti službeni pravopis i gramatiku.

Književni (standardni) jezik, da bi postao opšteprijhvatljiv, mora odražavati u svom sistemu, ako ne sve, onda većinu glavnih dijalekatskih osobitosti onoga jezičkog areala za koji je kodifikovan; mora postati pojava koja stoji nad dijalektima. Između njih i književnoga jezika koji se formira stoji komplikovan sistem međusobnih odnosa. Mogući su prijelazni stadijumi – interdijalekti, poludijalekti, govoreni međudijalekatski

¹ Godine 1994. Crnogorski PEN centar usvojio je Deklaraciju o crnogorskom jeziku, da je bilo predloženo da se u Ustavu Republike Crne Gore jezik zove crnogorski: Stanje i problemi crnogorskog jezika // Doclea. – Podgorica, 1994. S. 33–38. Viđeti i rad Adnana Čirgića: *Čirgić A.* Aktuelna jezička situacija u Crnoj Gori – Imenovanje jezika u novom Ustavu Crne Gore // *Vaspitanje i obrazovanje*. Br. 2, Podgorica, 2007. S. 224-237.

² Objavljeni su pravopis i gramatika crnogorskog jezika: *Nikčević V.* Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Matica crnogorska, 1996; *Nikčević V.* Gramatika crnogorskog jezika. – Podgorica: DANU, 2001.

koine, stilovi folklora, usmene narodne poezije. Dijalekatska je osnovica književnog jezika neki iznaddijalekatski koine. N. I. Tolstoj, obrazlažući značenje za srpski književni jezik ne hercegovačkog (kako to obično smatraju u znanstvenoj literaturi) nego obrađenog od strane V. Karadžića fonetskog koinea narodnih pjesama, pisao je: „Prema svoj socijalnoj prirodi koinei su bili uglavnom gradski, vezani za neka velika trgovinska središta (ili niz središta), njihova se uloga povećavala sa utvrđivanjem državnosti, gradova i trgovine, bila je osobito značajna u prvobitnom periodu formiranja književnih jezika, u razdoblju njegova početka i zatim polako slabila, svodila se čak na nulu“.³ Zahvaljujući formiranju međudijalekatskog (tačnije – međugovornog) koinea, pojavili su se danas realno postojeći hrvatski regionalni književni jezici,⁴ bosanski i crnogorski jezik.

Književni jezici uglavnom su se formirali na temelju govorno-dijalekatskih i gradskih koinea, kao najviše razvijenih, zbog čega su imali mogućnost da funkcionišu u najvažnijim sferama društvenoga života. U ovom tradicionalnom toku razvijali su se na početku crnogorski i drugi srednjojužnoslavenski jezici: vojvođanski koine, dubrovački koine, koine Sarajeva, crnogorski koine (njega možemo nazvati književnojezičnim, budući da je uključivao elemente različitih tradicija kontinentalnoga i primorskoga dijela Crne Gore) dosegli su odgovarajuće nivoe razvitka i zadovoljavali razinu komunikacije toga vremena, osiguravajući društvo jezičkim sredstvima iz vlastitih organskih dijalekata, s posuđivanjem iz crkvenoslovenskog, latinskog, te ruskog, ukrajinskog, njemačkog, talijanskog, turskog i drugih jezika.

Savršena forma crnogorskoga književnojezičkog koinea pokazala se u jeziku djela crnogorskog vladike Petra II Petrovića Njegoša (1830–1851). Poetske je visine crnogorski jezik dozeao i ranije, ali je ipak Njegoš u tome jeziku dosegao vrhunac. Samo je na bogatoj književnojezičkoj tradiciji i razvijenome književnome jeziku moglo nastati djelo poput *Gorskoga vijenca* i, posebno, *Luče mikrokozma*.

Polazeći od navedenoga, možemo konstatovati da crnogorski jezik, kao dio nejednovernoga štokavskoga sistema, ima svoje povijesne

³ Толстой Н. И. Създаване на койне в славянските езици и неговото влияние върху литературните езици // Славянска филология. – София, 1963. – С. 45–53.

- Толстой Н. И. Архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића // Анали филолошког факултета. Св. 5. – Београд, 1965. – С. 227–234.

⁴ Prema nazivu A. D. Duličenka – književni mikrojezici: Дуличенко А. Д. Славянские микроязыки. – Таллин: Пярну, 1981. С. 103.

osobnosti. Jedna je od važnijih to da je u njegovu razvitku bitnu ulogu odigralo objedinjenje dviju jezičkih zona: jadranske (bokeljske) i kontinentalne, koje su doživljavale različite uticaje: jadranska – većinom mediteranske, i hrvatske (zapadne), a kontinentalna zbog pravoslavlja – srpske (istočne), ali u velikom dijelu i mediteranske i orijentalne. Uticaj narodnoga jezika na dvije jezičke podvrste ovih zona privedo je kraju njihove simbioze. Veliki značaj u tome imalo je uvođenje jezika narodne poezije u jezik lijepe književnosti. Narodna (usmena) književnost u Crnogoraca bila je posebno bogata. Zahvaljujući unutrašnjim migracijama stanovništva, nepostojanju seoba iz okolnih teritorija u Crnu Goru te, posebno, razvijenoj usmenoj književnosti, u Crnoj Gori vrlo se rano razvio spontani koine (naddijalekatski) jezički tip. Crkvenoslovenski tip jezika (crnogorske / zetske redakcije) ovdje van crkvene upotrebe nije imao primjenu. Specifične društveno-povijesne okolnosti uzrokovale su da ruskoslovenski jezički elementi budu svedeni na minimum. Jezički razvoj u Crnoj Gori imao je svoje zasebne puteve i faze razvoja, koje sa onim u Srbiji nijesu imale zajedničkih crta, uprkos činjenici da je riječ o dvijema pravoslavnim zemljama.

Još jedna značajna povijesna osobnost jezika u Crnoj Gori jeste da se tradicije razvitka narodnog jezika tamo nijesu prekidale: razvijala se pismenost i književnost na narodnome jeziku, sfere njegova korišćenja stalno su se širile. Onda tamo nije bilo potrebe uvoditi radikalne promjene, slične Karadžićevim za srpski književni jezik. Ipak, uzimajući u obzir prilika, od kojih je važnu ulogu odigrala ideja južnoslovenskog jedinstva, prirodni put za crnogorski jezik kao standardni bio je izgubljen, a njegov razvitak u ovom smjeru – prekinut.

Savremena usmena jezička praksa Crnogoraca bliska je njezinoj dijalekatskoj osnovici. No, postojanje zajedničkoga jezika odrazilo se na jezik Crne Gore koji je postao mnogo sličniji drugim srednjojužnoslovenskim jezicima – srpskom, hrvatskom i bosanskom – na različitim jezičkim nivoima. Ovo je vezano za različite sociolingvističke činioce, koje ćemo dalje navesti.

Prije 1990. godine „nevarijantna“ crnogorska službena realizacija srpskohrvatskog jezika nije imala oznake polarizovane realizacije kao što je, npr., hrvatska. Njezina karakteristična crta bila je sličnost srpskoj varijanti ijekavskog izgovora. Zvali su je podvarijantom srpske varijante.⁵

⁵ *Babić S.* Štokavština i književni idiomi na njoj utemeljeni // Hrvatski dijalektološki zbornik. – 1985. – Br. 7. – S.22.

U Enciklopediji Jugoslavije 1990. g. crnogorska se standardnojezička situacija komentariše kao ijekavska verzija istočne varijante. Ovome su dali doprinos zajednički procesi u normiranju srpskohrvatskog jezika, ali i djelovanje objektivnih faktora – jakog uticaja srpsko-crnogorskog pravoslavnog zajedništva i otvorenosti komunikativnog prostora Crne Gore za srpske uticaje. O tome zorno svjedoče podaci: 65,56% informacijskog prostora Crne Gore pokrivala je srpska periodika, a samo 29,44% domaće novine i časopisi.⁶

S druge strane, od pobjede jezičke reforme Vuka Karadžića u Crnoj Gori, 1863. godine, nastupa sistematsko zatiranje opštercnogorskih tipičnih osobina. One su se ponajbolje čuvale u beletrističkom stilu crnogorskoga jezika, i to sve do propasti crnogorske države 1918. godine i njezina utapanja u Srbiju. Od tada nadalje svi pravopisi zajedničkoga jezika zanemarivaće crnogorske jezičke osobine, tretirati ih provincijalnim i dijalektalnim, a standardni jezik u Crnoj Gori sve više voditi ka utapanju u podvarijantu srpske varijante, tj. u tzv. crnogorski književnojezički izraz.

Mišljenje jezikoslovaca o jezičkim varijantama (što ga je najtačnije obrazložio D. Brozović) bilo je iskritikovano. Polazilo se od toga da srpskohrvatski standardni jezik ima jednu strukturu, normu i zajedničku osnovu za sve realizacije i varijante. Razlike i varijacije u granicama ovoga jezika objašnjavali su činjenicom da je srpskohrvatski jezik funkcionisao u četiri sociokulturna središta, koja su ravnopravna u izboru jezičkih sredstava. Ovaj je izbor uticao na profil književne realizacije pojedinih sociokulturnih središta (pojavi se novi termin *standardnojezični izraz sociokulturnih sredina*), koji je zamijenio prijetodno postojeći termin *subvarijanta*. Istodobno naglašavana su ne nacionalna nego sociokulturna središta s obzirom na nacionalnu nehomogenost nekih područja. Sve jezičke realizacije imale su istu lingvističku vrijednost.⁷

Ovaj teoretski model, obrađen saglasno jezičkoj politici u Bosni i Hercegovini, odnosio se i na druge regije rasprostiranja srpskohrvatskoga jezika. On je „ne samo onemogućavao razumijevanje varijanata kao idioma

⁶ Šipka M. Srpskohrvatsko govorno područje kao komunikacijski prostor // Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa. Br. 26/27. – Sarajevo: JANU, 1989. – S.284. Za komparaciju navešćemo podatke o recepciji srpske štampe u negdašnjim republikama Jugoslavije: u Hrvatskoj – 3,03%, u Bosni i Hercegovini – 1,76%, u Sloveniji – 0,09%, u Makedoniji – 0,02%. Isto.

⁷ Janković S. Distinktivni pokazatelji standardnojezične varijantnosti // Naše teme. – 1982. – Br. 5. – S. 851.

najviše razine kao standardni jezik, ali je uklanjao varijantne opozicije ili polarizaciju kao glavni kriterij za identifikaciju varijanata s jedne strane, utvrđujući, s druge strane, da je specifičnost jezika za određena sociokulturna središta kada određene jezične posebnosti nisu podređene načelima uništavanja zajednice, trebala bi se regulirati zajedničkom normom standardnog srpskohrvatskog jezika, a ne posebnim normama standardno-jezičnih izraza”.⁸

Dakle, u granicama jednog srpskohrvatskog jezika postojale su četiri jezičke realizacije, koje se, prema J. Baotiću, mogu nazivati standardnim jezičkim varijantama i na nivou apstrakcije i na nivou književne norme toga vremena. Istovremeno, postojala je zajednička norma i takva jezička politika koja nije postavljala varijante iznad standarda, ali je priznavala ravnopravnost jezičkih činjenica sudionika jezičke komunikacije.⁹

Kako je poznato, 30-ih god. XX st. češki lingvisti obrazložili su teoretsku koncepciju koja se bazirala na različitom karakteru norme dijalekata i standardnog jezika.¹⁰ Tvrdili su da se norme u različitim idiomima razlikuju samo na nivou obaveznosti ili shvatanja. Potcrtavajući osnove elastičke stabilnosti kao glavne crte norme u standardnom jeziku, tvrdili su da je cilj norme eliminisati u jeziku sinonime kao nefunkcionalne elemente jezičkog sistema.¹¹ Kako je znano, svim jezicima koji imaju problem izbora, a i svim jezicima nehomogenih nacionalnih zajednica, najviše odgovara takozvana kolektivna norma, koja omogućuje variranje oblika u standardnom jeziku da bi svaki govornik toga jezika mogao izabrati karakteristične za ovaj standardni jezik oblike realizacije, svojstvene sociokulturnom središtu kojem pripada. Prijethodno razumijevanje norme kao takve koja ne priznaje varijante omogućuje priznanje jezičke specifičnosti samo pojedinih sociokulturnih središta u granicama jednog jezika i tako likvidira lingvistički razlog za odvajanje varijanata. Crte takve

⁸ Baotić J. Standardni srpskohrvatski jezik, norme i varijante // Književni jezik. Br. 13/1. – Sarajevo, 1984. – S. 119.

⁹ Isto. S.117.

¹⁰ Obecné zásady pro kulturu jazyka. Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha, 1932. – S. 245; Havránek B. Zásady Pražského lingvistického kroužku a nová kodifikace spisovně češtiny // Slovo a slovesnost. – 1956. – Č. 1. – S.14; Jedlička A. K problematice normy a kodifikace spisovně češtiny (oblasní varianty ve spisovně normě) // Slovo a slovesnost. – 1963. – Č. 24. – S. 16; Jäger S. Zum Problem der sprachlichen Norm und ihrer Relevanz für die Schule // Muttersprache. – 1971. – №3. – S. 183; Silić J. Norme standardnoga jezika // Hrvatski jezik. D. 1. – Zagreb: Školska knjiga, 1998. – S. 85.

¹¹ Isto.

objedinjujuće norme utvrđuju jezičku specifičnost sociokulturnih središta u standardnom jeziku, pojačavajući njezinu funkciju integracije. Tako se isticalo da je srpskohrvatski jezik bio jedinstveni jezik Srba, Hrvata, Bosanaca, Hercegovaca i Crnogoraca. Tako se u prilazu jeziku javljaju unitarističke tendencije, a standardni jezik ima mogućnost da bude elemenat koji objedinjuje zajednicu.

S raspadom Jugoslavije prijetna je teorija varijanata faktički pripremila temelj za izlaz iz funkcionisanja zajedničkog srpskohrvatskog jezika, pa je početkom 90-ih g. XX st. u Deklaraciji Crnogorskog PEN-centra (1994) proglašeno postojanje crnogorskog jezika. Međutim, zvanično priznanje ovoga jezika od strane države Crne Gore moralo je čekati na državnu nezavisnost, odnosno donošenje Ustava nezavisne države Crne Gore, u kojemu je crnogorski jezik nominovan kao službeni. Time je i verifikovana borba montenegrista, prije svega akademika Vojislava P. Nikčevića, koji je postavio temelje nauci o crnogorskom jeziku.

Jezik naroda ne može biti predmet dogovora, tvrdi R. Katičić, rezimirajući situaciju koja je nastala s hrvatskim jezikom s pogledom na terminološke diskusije, vezane za varijante. On smatra i da je ime jezika koje odgovara imenu naroda sasvim prirodna stvar, jer postoji narod i taj narod ima svoj jezik. Što može biti prirodnijim nego nazvati jezik imenom naroda koji taj jezik koristi. Jako je teška situacija kad nekoliko naroda upotrebljava jedan jezik. Tada je normalno da se jezik zove prema imenu svakog od naroda koji govori i piše ovim jezikom, kada se uzima u obzir veza upravo s tim narodom.¹² E. Haugen je, na primjer, naglašavao da svaka nacija koja poštuje sebe treba da ima vlastiti jezik; ne samo sredstvo komunikacije, mjesni govor ili dijalekt, nego i potpuno razvijen jezik¹³ kao jezik nacionalne identifikacije.¹⁴ U vezi s tim treba uzeti u obzir i njegov naziv.

Status jezika u Crnoj Gori prati određena napetost. Crnogorski je jezik u državnoj zajednici bio utopljen u srpski, kao tzv. crnogorski književnojezički izraz srpskoga jezika. To je motivisano „zajedničkom kulturom“, pravoslavnom religijom¹⁵ i donedavno životom u zajedničkoj

¹² Katičić R. O hrvatskom književnom jeziku // Jezik. – 1987. – Br. 2. – S. 33–38.

¹³ Haugen E. Dialect, Language, Nation // American Anthropologist. – 1966. – N. 68. – P. 932.

¹⁴ Levinger J. Jezik nacionalne identifikacije // Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku. – Novi Sad, 1993. – S. 93.

¹⁵ U naše vrijeme podijelila se pravoslavna crkva u Crnoj Gori na crnogorsku i srpsku.

državi, koja je postojala kao nasljednica prijedhodnih i višenacionalnih država s nazivama: Savezna Republika Jugoslavija te Srbija i Crna Gora. Godine 2006. Crna Gora stekla je status nezavisne države. S hrvatskim i bosanskim jezikom jezik ovoga područja povezuje ijekavski izgovor staroga *jata*. Jasno da jezik Crne Gore ima i svoje specifične crte, pa su samosvjesni crnogorski intelektualci još od polovine XX st. javno insistirali na postojanju posebnoga crnogorskoga jezika. Ovaj je proces posebno izražen od vremena raspada SFRJ, kad se formiraju crnogorske institucije kao što su: Crnogorska pravoslavna crkva, Matica crnogorska, Crnogorski PEN centar, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje (koji je 2007. god. nazvan Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“), Dukljanska akademija nauka i umjetnosti i dr. Sve te institucije službeno koriste crnogorski jezik. Uprkos tome, ovaj jezik službeni status ne stiže do Ustava 2007. god.

U Crnoj Gori koristi se latinica i ćirilica. Prijedhodno su, kako je već rečeno, ovaj jezik nazivali *crnogorskim standardnojezičkim (književnojezičkim) izrazom* ili *crnogorskom upotrebom* u okvirima srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog ili srpskog jezika. Na Prvom hrvatskom slavističkom kongresu (Pula, 1995) službeno su ga nazvali *crnogorskim jezikom*,¹⁶ iako su neki slavisti i prije toga neslužbeno koristili ovaj naziv.¹⁷ Službeni dokument koji reguliše jezička pitanja u državi s nazivom Srbija i Crna Gora od 1992. g. bio je Ustav,¹⁸ koji je utvrdio jednodimenzionalni naziv jezika, to jest srpski jezik (za razliku od „pluralističnog“ Ustava Republike Srbije iz 1990. g., koji je proglašavao u službenoj upotrebi srpskohrvatski jezik i manifestovao želju zajedništva¹⁹). Ustav Republike Crne Gore za nekoliko mjeseci nakon objavljivanja ovog dokumenta odredio je naziv jezika: „U Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora”.²⁰ Kako je Crna Gora 2006. godine stekla status nezavisne države, novim Ustavom iz 2007. crnogorski jezik proglašen je

¹⁶ Nikčević V. Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i dubrovačkoj regiji. Etno(socio)lingvističke paralele // Prvi Hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova. – Zagreb, 1995. – S. 319–335.

¹⁷ Isaković A. Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku. – Wuppertal, 1993; Nikčević V. U crnogorskom Ustavu crnogorski jezik // Monitor. – 1992. 31. jul. – S. 2.

¹⁸ S postankom, 2002. godine, države s novim nazivom Srbija i Crna Gora promjena prema službenom nazivu njezinog jezika nije bilo.

¹⁹ Брборић Б. Предисторија и социолингвистички аспекти // Српски језик на крају века. – Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996. – С. 29.

²⁰ Isto. S:28-30.

kao službeni, ali je kao politički kompromis dodato kako su u službenoj upotrebi i srpski, hrvatski i bosanski.

Potonjih godina poznati crnogorski jezikoslovac, profesor Univerziteta, akademik Vojislav P. Nikčević,²¹ koji se više od 40 godina borio za priznanje crnogorskog jezika i zato u nekim političkim krugovima dobio etiketu „crnogorskog separatiste“, u svojim radovima malo drukčije daje povijest i razvoj crnogorskog jezika. Osnovni su njegovi lingvistički radovi dva dijela monografije *Crnogorski jezik* (1993, 1997), pravopis (1997) i gramatika (2001). Moto njegove knjige *Piši kao što zboriš* jesu poznate riječi I. Andrića: „Jezik je živa snaga sa kojom je vezana ne samo kultura, nego i samo postojanje jednog naroda“.²² Ova izdanja tumače crnogorski jezik kao poseban i takav koji ima sociološki temelj svoga postojanja.

V. Nikčević pravilno smatra da je u osnovi crnogorskog, srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika zajednički štokavski sistem, ali sa sociolingvističkog, jezičko-etničkog, kulturološkog i psihološkog stanovišta, oni su posebni jezici, što potvrđuje mozaik srpskohrvatskih dijalekata. Za razliku od crnogorskog jezika, kojem je svojstvena jednovrsna dijalekatska osnovica, u hrvatskome, osim štokavskog dijalekta, postoji i čakavski te kajkavski, a u srpskom – prizrensko-timočki. Autor navodi riječi R. Katičića, koji smatra da miješanje dijalekata i govora što akcentuju jezikoslovci stvara utisak da „nije moguće postaviti granicu koja bi razjedinjavala različite, ali ipak i bliske jezike“.²³ Prema V. Nikčeviću,

²¹ Vojislav Nikčević (1935–2007), redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nikšiću Univerziteta Crne Gore, član Crnogorskog i Hrvatskog PEN centra, Matice crnogorske, Crnogorskog društva nezavisnih književnika, akademik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje... objavio je radove i knjige poput: *Mladi Njegoš, Pjesnikovi putevi ka sintezi* (Cetinje, 1978); *Crnogorske bugarštice* (Tito-grad, 1979); *Istraga poturica u Njegoševu „Gorskom vijencu“* (Cetinje, 1990); *Crnogorski jezik, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*, t. 1. Od artikulacije govora do 1360. (Cetinje, 1993); *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika* (Podgorica, 1993); *Crnogorski pravopis* (Cetinje, 1997); *Crnogorski jezik, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*, t. 2. Od 1360. do 1995. g. (Cetinje, 1997); *Štokavski dijasistem* (Cetinje, 1998); *Gramatika crnogorskog jezika* (Podgorica, 2001). Autor je više od 600 radova u časopisima bivše Jugoslavije. Videti o tome više u: *Čirgić A. Doprinos Vojislava P. Nikčevića montenegristici. // Matica. Br. 32–33. Matica crnogorska, Podgorica-Cetinje, 2008. S. 27–77.*

²² *Nikčević V. Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika. – Podgorica: CDNK, 1993. S. 5.*

²³ Isto. S. 63–64.

jezik se ne karakteriše samo sistemom: o njegovu postojanju svjedoče geneza, način postanka, razvoj, funkcije koje ispunjava, to jest sva njegova povijest, sve što ima u sebi takve lingvističke pojmove kao što su povijest jezika, gramatika, leksika, dijalektologija. Akcentovanje samo sistemskih značajki, kako misli znanstvenik, ostavlja u šeni sve te druge funkcije, koje mora ispunjavati jezik, prema kojima ga prepoznaju kao nacionalni. A to znači da, gradeći sistemsku strukturu jezika nezavisno od naroda koji je njegov tvorac i predstavnik, načina postojanja te funkcionisanja jezika, činimo ga siromašnim.²⁴ Ovo stajalište V. Nikčević suprotstavlja neosnovanom mišljenju da su Crnogorci dio srpskog naroda, pa je, shodno tome, i crnogorski jezik dio srpskoga. Ova pogrešna, kako misli autor, misao formirala se pod uticajem „monogenetičke“ jezičke teorije V. Karadžića i tendencije prema unificiranoj kodifikovanoj normi srpskohrvatskog književnog jezika, što se javlja u gramatici A. Belića, đe se crnogorski jezik tumači kao njegova sastavnica.²⁵

Naziv *srpski jezik* službeno se upotrebljavao u Crnoj Gori od 60-ih godina XIX st. do 1923. g., a takođe 1944–1960. g. i od 1992. g., ali se ipak u neslužbenoj upotrebi javljao naziv: *crnogorski jezik* ili (*naški jezik*); očigledno se s određenim ciljem naglašavalo *naški*, to jest drukčiji od srpskog.²⁶ Naziv je *srpskohrvatski jezik* bio u službenoj upotrebi od 1923. g. do 1944. g. i 1960–1992. g.²⁷ Službena je zamjena naziva jezika uticala na nazive jezikoslovnih disciplina, a i na političke dokumente. U Ustavu Republike Crne Gore (1974) kaže se: „U Socijalističkoj je Republici Crnoj Gori u službenoj upotrebi sprsko-hrvatski jezik ijekavskog izgovora“. Prema Ustavu Republike Crne Gore iz 1992. g. jezik administracije je *srpski ijekavskog izgovora*, a crnogorski se jezik tumači kao regionalni, kojim se treba baviti dijalektologija. Istovremeno, postojala je tendencija uvođenja u Crnoj Gori ekavskog izgovora, najprije u školskim priručnicima i u programima sredstava masovne komunikacije.²⁸ Ovo je izazvalo proteste

²⁴ Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 91–101.

²⁵ Nikčević V. Bliski ali različiti // Monitor. – 1996. – 26. jan. – S. 38.

²⁶ U sociološkom istraživanju, posvećenom statusu crnogorskog jezika, koje smo proveli u Crnoj Gori, veliki dio ispitivanih koji su se odlučili za upotrebu crnogorskog kao službenog davali su mu također naziv „naški jezik“.

²⁷ Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 91–101.

²⁸ Šimundić M. Cjelotna slika crnogorskoga jezika // Republika. – 1996. – Br.5/6. Svib.– lip. – S. 248–255.

nekim crnogorskih institucija, među kojima i dviju književnih: Crnogorskog PEN centra i Crnogorskog društva nezavisnih književnika. Oni su istupili protiv neutralizacije crnogorskoga jezika, protiv njegove denacionalizacije i asimilacije srpskim jezikom. Navodimo odlomak Deklaracije Crnogorskog PEN centra, koja je imala naziv *Jezik kao domovina*: „S raspadom SFR Jugoslavije srpskohrvatski izlazi iz upotrebe u svim njezinim bivšim republikama u kojima je bio službeni. Hrvati su se izjasnili za hrvatski, Srbi – srpski, Muslimani-Bošnjaci – bosanski jezik. Dakle, od četiriju naroda za koje je srpskohrvatski bio službeni samo su Crnogorci u ‘svoj’ najnoviji Ustav uveli položaj o tome da im maternji jezik ima naziv drugog naroda i nacije što je besprecedentno iz naučnog i političkog gledišta... Pod nazivom crnogorski jezik ne mislimo poseban s pogleda sistema jezika, nego jedan od četiriju navedenih naziva (crnogorski, srpski, bosanski, hrvatski) kojim Crnogorci nazivaju svoj dio štokavskog sistema kao zajedničke tekovine zajedno s Muslimanima, Srbima, Hrvatima... Crnogorski jezik prema genetskom, tipološkom gledištu i uzimajući u obzir strukturu nije ništa drukčije nego podsistem, varijanta slavenskog jezičkog sistema, on se formirao kao narodni jezik od postanka i razvoja Dukljana/Zečana/Crnogoraca. Kao takav on ima svoje fonološke, prozodijske, morfološke, sintaksičke, semantičke, leksičko-frazeološke, pravopisne te druge posebnosti, vlastitu istoriju i vlastitu književnost. Ovo se tiče i srpskog, hrvatskog, bosanskog jezika. Danas se crnogorski jezik u Ustavu Republike Crne Gore tumači kao srpski jezik i tako se brišu sve njegove posebnosti, a njegova se književna i praktična realizacija odbacuje... Zato želimo da se u Ustavu Republike Crne Gore jezik Crnogoraca nazove crnogorski što je prema znanstvenom gledištu pravilno, a prema političkom – obavezno. Ustavnim prenazivanjem crnogorskog jezika u srpski de jure Crnogorci se prenazivaju u Srbe što je lingvoetnocid prema crnogorskom narodu. Apelujemo prema crnogorskoj kulturnoj i naučnoj javnosti da bi se na odgovarajući način odnosila prema svom jeziku: poštovala, cijenila, proučavala, kako to rade svi kulturni i civilizovani narodi jer je ovo jedan od važnih uslova slobode i postojanja“.²⁹ U vrijeme nastanka ove izjave, objavljena je prva knjiga monografije V. Nikčevića *Crnogorski jezik*,

²⁹ Jezik kao domovina. Deklaracija crnogorskog P.E.N. centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika // Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996. – S. 5–6.

koja je postala osnovica za predavanje ovoga jezika na sveučilištima u inostranstvu.³⁰

Istovremeno je dio crnogorskih intelektualaca, posebno onaj koji je vezan za tijela državne uprave i prosrpski orijentisan, protestovao protiv ovih događaja: „U Crnoj Gori postoje separatističke snage. One već odavno govore o tome da nisu Crnogorci Srbi, proglasili su Miroslavljevo jevanđelje crnogorskim kulturnim spomenikom, ... počeli su izmišljati crnogorski jezik!“³¹ Na znanstvenoj konferenciji u Beogradu i na Cetinju 1993. g., posvećenju baštini Petra II Petrovića Njegoša, proglašavale su se ideje da su junaci njegova *Gorskog vijenca* – „Crnogorci, dio srpskog naroda“.³²

No ipak: kojim jezikom pišu i govore Crnogorci? Srpski znanstvenici D. Petrović, B. Brborić, P. Ivić, M. Kovačević, M. Šćepanović, R. Marojević i drugi tvrde – srpskim. Ove se misli pridržavaju, nazivajući Vojislava P. Nikčevića i druge svoje protivnike „lingvomehaničarima“ ili „polilingvistima“,³³ i neki od crnogorskih filologa, posebno B. Ostojić, P. Gazivoda, S. Kalezić i dr.³⁴ Oni, takođe, misle da je jezik koji koriste Crnogorci i Srbi srpski, što „znači negiranje Crnogoraca kao nacije“.³⁵

Različite misli vezane za postojanje/nepostojanje crnogorskog jezika svojim temeljom imaju kontroverzna gledišta povjesničara i filologa vezana za porijeklo Crnogoraca kao posebnog naroda. Poznato je navedeno mišljenje da su Crnogorci dio srpskoga naroda.³⁶ Suprotno je mišljenje

³⁰ Perović S. Politički simpozijumi o jeziku. Lingvomehaničari // Liberal. – 1990. – 20. okt. – S. 9. Na probleme čuvanja „malih“ jezika koncentrisao je pažnju Međunarodni kongres PEN centra koji je održan 1993. g. u Santiago de Campostella. Ova je najveća na svijetu organizacija književnika i izdavača uputila na obavezu međunarodnih organizacija čuvanje jezika koji su ugroženi, označivši odgovarajuće forme rada na nacionalnom i međunarodnim nivoima. Oslanjajući se na dokumenat usvojen Međunarodnim kongresom PEN centra u Santiago de Campostella, na ponudu Crnogorskog PEN centra, na sljedećem 62. kongresu PEN-a u Australiji (1998) rješavala su se pitanja o mjerama zaštite crnogorskog jezika i književnosti. Isto.

³¹ Nikčević V. Asimilacija i disimilacija // Monitor. – 1996. 26. jul. – S. 2–3.

³² Nikčević V. Bliski i različiti // Monitor. – 1996. 26. jan. – S. 39–40.

³³ Perović S. Politički simpozijumi o jeziku. Lingvomehaničari // Liberal. – 1990. – 20. okt. – S. 9.

³⁴ Gazivoda P. Jezičke vjetrometine // Monitor. 1997. 21. nov. S. 44–45.

³⁵ Perović S. Politički simpozijumi o jeziku. Lingvomehaničari // Liberal. – 1990. – 20. okt. – S. 9.

³⁶ Radončić Š. Intervju. Crnogorski je superiorniji od srpskog // Liberal. – 1995. – 20. okt. – S. 10–11.

iznio V. Nikčević, tvrdeći da postoji kontinuitet u razvoju jezika Dukljana/Zečana/Crnogoraca. On kaže i da se u vrijeme postojanja takozvane Prve Jugoslavije naziv *Zeta* opet vratio u naziv *Zetska banovina*, ali samo na kratko; Duklja je tek povijesni naziv; na dugo se utvrdio samo naziv *Crna Gora*. Za naziv *srpstvo* (prema Srbi), koji se koristio u Crnoj Gori, autor kaže da se pojavio već na početku XVII st. u pisanim spomenicima i označavao pripadnost pravoslavnih Crnogoraca Srpskoj patrijaršiji sa sedištem u Peći (1557–1776), dakle zajedništvo sa Srbima na temelju pravoslavlja. Zato on tumači ovaj pojam kao sinonim pojmovima *srpska vjera* i *srpski obred*. Nakon 1833. g. u djelima Njegoša pojavilo se drukčije razumijevanje *srpstva*, koje je značilo pripadnost ne prema narodnosti ili naciji nego prema južnoslovenskoj dijalekatskoj zajednici (pod uticajem koncepcije V. Karadžića). Autor misli da ovo uopšte ne znači da Crnogorci imaju srpsko porijeklo. Što se tiče oblikovanja Crnogoraca kao nacije, postoji teorija, autor drži netačnom, o tome da su prije Berlinskog kongresa (1878) oni bili Srbi (u nacionalnom i plemenskom smislu) i tek se nakon njega počeo formirati crnogorski nacionalni identitet.³⁷ Crnogorski jezik on izvodi iz nejednovernog štokavskog dijalekta kao sastavnice takođe nejednovernog praslavenskog jezika. Najbliži je njemu, misli znanstvenik, izumrla u 18. st. poljski jezik. Današnji je crnogorski jezik naddijalekatska realizacija u kojoj prednost imaju zajedničke crte crnogorskih lokalnih govora. U crnogorskom jeziku autor ističe tri važne sastojnice: *opšteštokavsku* (slovensku), zajedničku za Crnogorce, Srbe, Hrvate, Muslimane-Bošnjake, koju formiraju elementi južnoslovenskog i praslavenskog porijekla; *opšternogorsku*, najprošireniju, koja sadrži crnogorizme koji izražavaju nacionalnu specifiku; *crnogorske dijalektizme* i *provincijalizme*, ili lokalizme, koji daju crnogorskom narječju mjesni kolorit.³⁸

Kao poseban jezik, crnogorski obuhvata takozvani novoštokavski folklorni koine, tip jezika s ijekavskim izgovorom, koji je Vuk Karadžić uzdigao na najviši nivo. postavivši ga iznad srpskog (ekavskog) književnog jezika, od kojega je stariji. Crnogorski je jezik dokumentovan u najljepšim književnim uzorcima, među kojima su djela Petra II Petrovića Njegoša, čije se značenje za Crnogorce može uporediti sa značenjem stvaralaštva talijanskih pisaca za talijanski narod, ponajviše sa Danteom, a stvaralaštvo

³⁷ Isto.

³⁸ *Nikčević V.* Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 94.

St. Ljubiše – sa stvaralaštvom Bokača: „Dante je Njegoš, a naš Bokačo je Ljubiša”.³⁹

I u Crnoj Gori napravljeni su koraci u vezi s kodifikacijom crnogorskog jezika. Objavljen je *Pravopis crnogorskog jezika*,⁴⁰ gramatika,⁴¹ u Institutu za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ sastavlja se rječnik njegovog karakterističnog leksika.⁴² Crnogorskim jezikom objavljuju se radovi u periodici – *Doclea*, *ARS*, *Crnogor(a)c(i)*, *Crnogorski književni list*, *Matica*, *Lingua Montenegrina*. Crnogorski jezik (umjesto srpskog) već godinama neki nastavnici pokušavaju uvesti u popis školskih predmeta.⁴³ Održavaju se znanstveni simpozijumi i konferencije koji su posvećeni problemima kodifikacije crnogorskoga jezika i njegovim posebitostima u okviru štokavštine: *Jezici kao izraz kulturnog identiteta na prostoru nekadašnjeg srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika* (Podgorica, 14–15. oktobra 1997), *Štokavski književni jezici u porodici standardnih slovenskih jezika* (Podgorica, 24–25. novembra 2000), *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika* (Podgorica, 2004), *Vuk Karadžić i Crnogorci* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005), *Tekuća crnogorska istoriografija i povijesna leksikografija* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Crnogorski kulturni krug & Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2006) i drugi. Njegoševa glavna djela: *Gorski vijenac*, *Lažni car Šćepan Mali* i *Luča mikrokozma* priređeni su prvi put prema crnogorskom pravopisu. Početkom 2008. g. formiran je i Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika. Tako su stvoreni svi uslovi da se riješi pitanje statusa crnogorskoga jezika kao službenog u nezavisnoj Crnoj Gori. Najveću ulogu u tom poslu nedvosmisleno je imao nedavno preminuli akademik Vojislav P. Nikčević.

Sumirajući izloženo, razjasnićemo funkcije koje mora ispunjavati standardni jezik u društvu, s obzirom na neke moderne sociolingvističke teorije:

sjedinenje: povezivati različite dijalekte, omogućavati identifikaciju ličnosti sa zajednicom, u ovom slučaju – s nacionalnom zajednicom;

³⁹ Rotković R. Kodifikacija crnogorskog jezika // *Doclea*. Br. 3. – Podgorica, 1994. – S. 10.

⁴⁰ Nikčević V. *Pravopis crnogorskog jezika*. – Cetinje: Matica crnogorska, 1996. – 469 s.

⁴¹ Nikčević V. *Gramatika crnogorskog jezika*. – Podgorica: DANU, 2001. – 586 s.

⁴² Nikčević V. Predgovor Rječnika crnogorskoga jezika. U: *Jezikoslovne studije*. – Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, 2004. – S. 379-408.

⁴³ Мрдак Н. Каћа Брковић увела „црногорски језик“ // ДАН. – 2000. – 5. септ. – С. 11.

odvajanje: suprotstavljati se drugim jezicima, opredjeljivati nacionalnu identičnost, uređivati u društvu emocijske veze;

prestiž: svjedočiti o visokoj društvenoj organizaciji zajednice, mogućnost stvaranja nacionalne države, koja osigurava ravnopravnost s drugim jezicima;

regulisanje odnosa: uvoditi kodifikovane norme koje su mjerilo pravilnosti, davati mogućnost ocjene varijanata koje rabimo, osiguravati u određenom smislu postojanje norme.⁴⁴

Standardni jezik (engl. standard language, njem. Standardsprache), prema P. Hilu i V. Lemanu, - to je „jezik koji se diferencira na *omnivalencom* (zove se i *polivalencom*, pa je to ono što ga predlaže svakom području djelatnosti kao karakteristiku modernog društva, prihvatljiv funkcionalan stil), ima jasno kodiranu i nadregionalnu normu”;⁴⁵ za D. Brozovića, to je sociolekt sa izrazitom normom (raspodjela na pravilno i nepravilno), predviđen za upotrebu u državnoj administraciji, školama, svakodnevnoj komunikaciji pa lijepoj književnosti..., autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan”.⁴⁶ Praški lingvisti formirali su i neke zahtjeve prema standardnom jeziku: s jedne strane, to je elastična stabilnost, stupanj kodifikacije ili norme koji je sadržan u gramatici i rječniku, pojačan kontrolom nad govorom i pismom (osobito u procesu obrazovanja); a s druge strane, mehanizam koji bi mogao omogućiti modifikaciju i razvoj na planu leksike, stilistike i sintakse.⁴⁷ Glavna je osobitost standardnog jezika njegova intelektualnost, stupanj razvoja koji omogućuje stvaranje tačnih apstraktnih pojmova [intelektualizacija ima tri stupnja: razumljivost (na nivou razgovornog jezika), određenost (na nivou praktičnih primijenjenih tehnologija) i tačnost (na nivou znanstvenog jezika⁴⁸)].

S jedne strane, standardni se jezik čini kao norma, više ili manje udaljena od stvarnog jezika koji funkcioniše (ovđe se približava tradicionalnom *langue*), a s druge strane, oslanja se na neke postojeće varijante i u tom je smislu društveno određen. Tijesno je povezan s

⁴⁴ Gavrin P., Mathiot M. Problem in Language and Culture // Readings in the Sociology of Language. – The Hague; Paris, 1968. – S. 55.

⁴⁵ Hill P., Lehmann V. Glossary // Standard language in the Slavic Word. – München, 1988. – P.161.

⁴⁶ Brozović D. Standardni jezik. – Zagreb: Matica hrvatska, 1970. – S. 28.

⁴⁷ Пражский лингвистический кружок: Сб. науч. тр. – М.: Прогресс, 1967.

⁴⁸ Piotrowski A. Ziółkowski M. Zróznicowanie językowe a struktura społeczna. – Warszawa, 1976. – S. 119.

književnom tradicijom (na primjer, jezik pisaca-klasika izuzetno je blizak ili jednak s njim). Idealno uzeto, standardni jezik može zadovoljavati sve zahtjeve modernog društva. Kao specifični sociolekt s eksplicitnom normom, on je „prilagođen različitim formama društvene komunikacije, osobito u sferi državne uprave, naobrazbe, sredstava masovnog priopćavanja i djelomično – u književnosti”.⁴⁹

Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri crnogorski jezik i drugi novi jezici nastali poslije raspada Jugoslavije sposobni vršiti sve funkcije, to jest kako oni funkcionišu ili će funkcionisati poslije nove kodifikacije i utvrđivanja jezičke norme. Već smo govorili da su u nekadašnjoj Jugoslaviji činjeni pokušaji zaštite autentičnosti narodnih jezika: radi se o nazivu jezika, obrazloženju različitosti jezičkih normi.⁵⁰ Međutim, novo je vrijeme na dnevni red postavilo i niz novih pitanja te zaoštrilo neophodnost iznalaženja obrazložena za rješenja u grani jezičke politike koja bi mogla zadovoljavati sve članove jezičkih i državnih zajednica. Crnogorski jezik prebiva u stanju prijeloma. Potrebno ga je razvijati, polazeći od njegovih osobitosti.

Završavajući izlaganje, smatramo da će vrijeme koje će uslijediti sigurno donijeti brojne izmjene u upotrebi crnogorskoga jezika, čak i takve koje će uticati na promjenu suštinskih jezičkih specifičnosti na svim nivoima, a posebno na fonetskoj (đe su autohtoni jotovani oblici sa *đ*, *ć*, *š* i *ž* bili sistematski zamijenjeni regresivnim oblicima sa *dj*, *tj*, *cj*, *sj*, *zj*, npr. *djedovina*, *tjerati*, *čjedilo*, *sjeme*, *zjena* umjesto tipičnih *đedovina*, *ćerati*, *ćedilo*, *šeme*, *žena*...), ali i na morfološkoj i sintaksičkoj (naročito u padežnom sistemu).

⁴⁹ Škiljan D. Jezična politika. – Zagreb: Školska knjiga, 1988. – S. 49.

⁵⁰ Bundyk Z. Hrvatski jezik u odnosu na kulturne promjene // Jezyk wobec przemian kultury. – Katowice, 1977. – S. 83.

Literatura

- *Брборић Б.* Предисторија и социolingвистички аспекти // Српски језик на крају века. – Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996.
- *Бабич С.* Шtokавština i književni idiomi na njoj utemeljeni // Hrvatski dijalektološki zbornik. – 1985. – Br. 7.
- *Brozović D.* Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme // Jezik. – 1998. – Br.5.
- *Brozović D.* Standardni jezik. – Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- *Bundyk Z.* Hrvatski jezik u odnosu na kulturne promjene // Jezyk wobec przemian kultury. – Katowice, 1977.
- *Čirgić A.* Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku // Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Godina VIII, br. 31. Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska, 2007.
- *Čirgić A.* Doprinos Vojislava P. Nikčevića montenegristici. // Matica. Br. 32-33. Podgorica-Cetinje: Matica crnogorska, 2008.
- *Čirgić A.* Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika // Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja. Br. 1, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, 2008.
- *Gavrin P., Mathiot M.* Problem in Language and Culture // Readings in the Sociology of Language. – The Hague; Paris, 1968.
- *Haugen E.* Dialect, Language, Nation // American Antropologist. – 1966. – N. 68.
- *Havránek B.* Zásady Pražského linguistického kroužku a nová kodifikace spisovně češtiny // Slovo a slovesnost. – 1956. – Č. 1.
- *Hill P., Lehmann V.* Glossary // Standard language in the Slavic Word. – München, 1988.
- *Isaković A.* Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku. – Wuppertal, 1993.
- *Janković S.* Distinktivni pokazatelji standardnojezične varijantnosti // Naše teme. – 1982. – Br. 5.
- *Jäger S.* Zum Problem der sprachlichen Norm und ihrer Relevanz für die Schule // Muttersprache. – 1971. – №3.

- *Jedlička A.* K problematice normy a kodifikace spisovné češtiny (oblasní varianty ve spisovné normě) // Slovo a slovesnost. – 1963. – Č. 24.
- *Katičić R.* Načela standardnosti hrvatskoga jezika // Jezik. – 1993. – Br. 5.
- *Katičić R.* O hrvatskom književnom jeziku // Jezik. – 1987. – Br. 2.
- *Levinger J.* Jezik nacionalne identifikacije // Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku. – Novi Sad, 1993.
- *Мрдак Н.* Каћа Брковић увела „црногорски језик” // ДАН. – 2000. – 5. септ. – С. 11.
- *Nikčević V.* Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik - In: Jezičke i književne teme, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, 2006.
- *Nikčević V.* Crnogorski jezik – Cetinje: Matica crnogorska, I. Tom, 1993.; II. tom 1997.
- *Nikčević V.* Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996.
- *Nikčević V.* Gramatika crnogorskog jezika. – Podgorica: DANU, 2001.
- *Nikčević V.* Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika. – Podgorica: CDNK, 1993.
- *Nikčević V.* Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996.
- *Nikčević V.* Predgovor Rječnika crnogorskoga jezika. U: Jezikoslovne studije, Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, 2004.
- *Nikčević V.* Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i dubrovačkoj regiji. Etno(socio)lingvističke paralele // Prvi Hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova. – Zagreb, 1995.
- *Nikčević V.* Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996.
- Obecné zásady pro kulturu jazyka. Spisovná čeština a jazyková kultura. – Praha, 1932.
- *Piotrowski A. Ziółkowski M.* Zróznicowanie językowe a struktura społeczna. – Warszawa, 1976.
- *Rotković R.* Kodifikacija crnogorskog jezika // Doclea. Br. 3. – Podgorica, 1994.
- *Silić J.* Norme standardnoga jezika // Hrvatski jezik. D. 1. – Zagreb: Školska

knjiga, 1998.

- *Stanić M.* Uskočki govor, Tom I, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, 1974.
- *Šipka M.* Srpskohrvatsko govorno područje kao komunikacijski prostor // Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa. Br. 26/27. – Sarajevo: JANU, 1989.
- *Škiljan D.* Jezična politika. – Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- *Дуличенко А. Д.* Славянские микроязыки. – Таллин: Пярну, 1981.
- *Толстой Н. И.* Създаване на койне в славянските езици и неговото влияние върху литературните езици // Славянска филология. – София, 1963.
- *Толстой Н. И.* Архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића // Анали филолошког факултета. Св. 5. – Београд, 1965.
- Пражский лингвистический кружок: Сб. науч. тр. – М.: Прогресс, 1967.

Ljudmila VASILJEVA

PRESENT POSITION OF THE MONTENEGRIN LANGUAGE AND CHARACTERISTICS OF ITS DEVELOPMENT

The article outlines the processes prior to the standardization of the Montenegrin language, and certain sociolinguistic factors leading to the present linguistic situation in Montenegro. The importance of Vojislav P. Nikčević's work for standardization of the Montenegrin language is especially emphasized.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
UDK 811.163.4'366.2:34(497.15)"11/14"

DEKLINACIJA LIČNIH ZAMJENICA *JA* I *TI* U BOSANIČNIM PRAVNIM TEKSTOVIMA OD 12. DO 15. STOLJEĆA

U radu autorica ekscerpira i analizira lične zamjenice *ja* i *ti* u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća na korpusu od 75 originalnih tekstova. Upotrebu ličnih zamjenica bosaničnih pravnih tekstova uspoređuje sa istim zamjenicama u staroslavenskome jeziku (elementi staroslavenskoga i starobosanskoga), Čajničkome i Divoševome jevandjelju, te u Kopitarovome četverojevandjelju. Na kraju iznosi osobitosti odnosa grafem: fonem/morfem.

1. Uvod

Ovaj prilog je posvećen cijenjenom životu i djelu akademika Vojislava P. Nikčevića u čiju čast je održan Međunarodni naučni simpozij u oktobru/listopadu 2008. godine na Cetinju. Za tu sam znanstvenu prigodu odabrala lične zamjenice *ja* i *ti*, koje se nalaze u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća kojima sam se bavila u svojoj doktorskoj disertaciji.

Historijska nas nauka uči da „u periodu od 12. do 15. stoljeća bosanski književni jezik baštini, uz povremena interferiranja, četiri pisma – *glagoljicu*, *ćirilicu*, *bosančicu* (osobit grafijski medij bosanskohercegovačkog tla do 20. stoljeća i Dalmacije do druge polovice 19. st.) i *latinicu* - i tri književna jezika – *latinski*, *staroslavenski* i *bosanski*. (...) Bosanski književni jezik diplomatske građe pripada segmentu autohtono indigene kulture bosansko-humskog (hercegovačkog) srednjovjekovlja. Ova grupa službenih i privatnih pisanih dokumenata zrcali društveno, ekonomsko, političko i kulturno stanje srednjovjekovne feudalne države na latinskome i bosanskome jeziku. U diplomatskoj građi nailazimo na obilnost i raznolikost uklopljenih crta narodnih govora uz zadržavanje

paradigmatske duboke kujuće snage staroslavenskih osobitosti, koje utječu na komunikacijsku jasnoću bosanskoga književnog jezika.

Aktivan život bosančice na cijelom bosansko-humskom prostoru od samih početaka naša je filologija kontinuirano registrirala u bibliografijama, katalogima rukopisa, ili raspravama specijalno posvećenim toj pojavi. Raznolikost ostvaraja (povelje, pisma, darovnice, testamenti, ugovori, priznanice, propusnice) najupečatljivije i najrafiniranije pokazuju (južno)slavenski pisari – dijaci. Na taj način moguće je razumjeti razvoj i postojanost bosansko-humske pisane manire na dvorovima vladara i značajnijih feudalaca kao što su Sankovići, Kosače, Hrvatinići, Pavlovići, Radinovići i dr.

Danas na početku trećeg milenija bosanski književni jezik baštini oko 100 administrativno-poslovnih dokumenata nastalih na prostorima srednjovjekovnog bosansko-humskog (hercegovačkog) tla, koji su produkt državne diplomatske prepiske a ponekad i privatne u vlastitim kancelarijama. Većina bosansko-humske (hercegovačke) diplomatske građe (administrativno-poslovnih dokumenata) pisana je na pergamentu italijanske izrade (Čremošnik 1948, 1950. i 1951) ustavnom, poluustavnom, brzopisnom i kurzivnom bosančicom.” (Turbić-Hadžagić 2005: 147; 151-152).

2. Lične zamjenice: *ja* i *ti*¹

U gramatikama staroslavenskog književnog jezika nailazimo i na ovakvu podjelu zamjenica:

- a) lične / *osobne* zamjenice
- b) povratna zamjenica: sebe, se
- c) nelične zamjenice (nepalatalne i palatalne deklinacije)

Takvu podjelu zamjenica primijenila sam na bosanične pravne tekstove od 12. do 15. st. Lične zamjenice *ja* i *ti* razvrstane su po padežnim oblicima, te broju. Poslije ekscerpirane građe slijede komentari i zaključci koji će u cijelosti obuhvatiti deklinaciju ličnih zamjenica *ja* i *ti*.

Dalje, u ovome dijelu rada upotrebu zamjenica bosaničnih pravnih tekstova usporedit ću sa istim zamjenicama u staroslavenskome jeziku

¹ Lice – “**govorno (prvo)** ~e *gram.* lice koje govori o sebi (jedem, jedemo); (...) **sugovorno (drugo)** ~e *gram.* lice kojem je govor upućen (jedeš, jedete)” – HER, K-Ln 2004: 358.

(elementi staroslavenskoga i starobosanskoga), Čajničkome² i Divoševome jevanđelju,³ te u Kopitarovome četverojevanđelju.⁴

Pri analizi ekscerpiranih ličnih zamjenica *ja* i *ti* iznositi ću osobitosti odnosa grafem: fonem/morfem tamo gdje je korpus pokazao da je to potrebno uraditi zbog, koliko je moguće, jasnijega uvida u stare bosanske bosanične tekstove od 12. do 15. stoljeća.

2.1. Korpus

nominativ jednine:

азъ P 3₁, Азъ^{r[e]čeni kralj} P 18₂₂, аазъ^{g(ospo)d(i)nъ voevoda} P 27₁₇, ê P 1₁, êa Pi 1₅, ja P 2₁, Ja^{restoe} P 37₃₃, jaa^{voevoda radosavъ} P 27₁₂, jazъ^{veliki banъ} P 4₂.

genitiv jednine:

ôдъ m(e)ne^{samoga} P 4₂₅, Мене^{že videću zemlju} P 17₃, мене^{kneza} P 15₈, men(ъ)je · voevodu radosava Za 1₆, tebe P 12₄.

dativ jednine:

suprotivnoô manê^{roditelju svoômu} Pi 12₇, ako hokete vi мнъ Pi 1₁₃, vsa ôpjina menê^{g(ospo)d(i)nu vojevodi sandalju} P 25₃₄, pri' i m'eni^{voevodi} P 30_{18, I}, meni^{lôče} Pi 4₇, къ mnê P 19₄, po petrini ka mni Pi 4₁₃, kada dođe ka mnije^{s veliciemъ smêr(ъ)stvôмъ} Pi 12₈, : bezъ vъsakoe zъledi: razvê čo mi^{kyto da} P 1₁₂, kraljevstvo mī P 28₉, kako e r[e]čeno mii P 17₁₁, prisezaju tebê^{: kneže kŕvašu} P 1₂, bo tī^{bêhu moi prêroditelje} P 10₅.

akuzativ jednine:

u mene P 1₁₅, I ko' i m'ene^{sin' u' mi k'nezu Ivan' išu} P 30₁₈, ako li sije prêstuplju da me^{sъrne b(og)ъ} P 2₁₅, koi mje^{po tvoje slatko i m(i)(o)sti spodobi} P 29₂, Ô troice prîsveta Slava Tebê va te P 17₁, m(u)č(e)ničê · h(ri) s(tos)ъ Srefane · ty bo · ô pobivajučih te m(a)laše se · g(o)lje g(ospo)di P 12₂₂, za čьju volju ter(e) tee^{višje pisanje} P 29₃₃.

vokativ jednine:

m(u)č(e)ničê · h(ri) s(tos)ъ Srefane · ty bo · ô pobivajučih te m(a)laše se · g(o)lje g(ospo)di P 12₂₂ : b(o)že te ti dai zdravie P 3₉.

² Jerković 1975.

³ Grickat 1961-1962.

⁴ Jurić-Kappel 2005.

lokativ jednine:

izvoli po mnê P 10₃₅.

instrumental jednine:

predь mновъ. P 4₁₆, кгъsTihъ se i тоboju ргihъ боѣштвенују blagoditь P 17₂.

nominativ množine:

my jesmo z bogomъ zdravo Pi 2₂, mi дрѣимо Pi 1₄, Mi stěfanъ dabiša Da 1₁, Mii g(ospo)d(i)nъ voevoda
radosavъ pavlovikъ Pr 1₁, i za to smô velike rotje i zapise mii ôd(ь) nihъ prijali P 29₉, da bismo i mii po ôbičaju
rečene gospode P 14₁₂, vy P 2₈, i bezъ [zъ]lê misli. da vi P 4₁₂.

genitiv množine:

ôт насъ P 7₂₀.

dativ množine:

u ôno vrěme kьda se podviže name ugrьski kralъ kralъ u ime ludovikъ i prihodi u plěvu podъ sokolъ i P 7₆, vь b(o)
godarovan`nêi namъ zemli P 10₄, ôd(ь) kralєvsъva bosan`s`koga naamъ dan`no i zapisanno P 23₃, učiniъ i
zapisalъ reč(e)ni g(ospo)d(i)nъ kral(ь) stefanъ Tvrъtko da e do vika rečenomu gradu i egô ôrъjini tvrъdo i neporočno namъ i
našimi poslidnimi pače da su vseгда stanoviti u vsihъ rečeniъ poveljahъ i u zakonihъ P 14₁₉, pravу priětelъ byti vamъ
: ôdъ selê: i do vêka P 1₅.

akuzativ množine:

meгу насъ. P 6₂₇, tko li bi naasъ inako učinilъ P 23₄₆, i da ne pridu vrъhъ vasъ s vasimъ P 2₁₄, i moi
vladalъci da vi ljube. i da vi hrane ôdъ zla. P 4₁₅ "VAS".

instrumental množine:

mirъ b(o)ž(i) sь namъ: : aminъ. P 4₂₇, mejju nami učini P 5₁₇ učini s nami ôrъjeno rьgovanie Tu 1₄,
sь vamу P 1₆, s vamъ P 2₇.

2.2. Analiza građe

a) Jednina

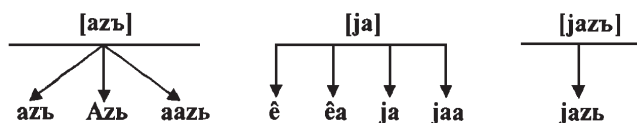
„U nominativu jednine lične zamenice 1. lica jednine (uporedi staroslovenski *azъ*) otpalo je u sandhiju *-z*, a na početku riječi se učvrstilo protetičko *j-*, te je dobiven oblik *ja*.” (Brozović & Ivić 1988: 26). Isti autori dalje navode da se oblik zamjenice *jaz* sačuvao ponedgje u kajkavštini i čakavštini, ne spominjući, pri tome, štokavski sustav. I Belić tvrdi slično

da oblik zamjenice *jaz*, „koji se inače izgubio na našem terenu, konstatovan je u čakavskom dijalektu na ostrvu Silbi (...) i u žminjskom dijalektu na Istri.” (Belić 1969: 103). Međutim, čakavizam koji je pojavljuje u nom. jed. (*jazь*) vjerovatno dolazi od dubrovačkoga pisara koji je živio i radio u prvoj polovici 13. st.

Zamjenica za **1. lice nom. jed.** u bosaničnim pravnim tekstovima ostvaruje se u staroslavenskome - *azь* i bosanskome liku - *ja*. Staroslavensko *azь* nije rijetko i ne može nam poslužiti za određivanje starine bosaničnoga pravnog teksta, s obzirom da se ovaj stsl. lik pojavljuje iznimno često do druge polovice 15. st. Osobito zna ponekad pasti u oči koliko se pojedini pisar trudi, poput Restoja 1444. g. koji piše naporedo dva oblika jedan do drugoga: bosanski i staroslavenski - *Ja azь bihь izabranь P 37*₅. Bosanski lik nas upućuje na zaključak da je pisar iznimno dobro poznao inovacijske procese štokavskoga sistema toga vremena, ali isto tako i da je dobro poznao stsl. normu za koju su, osim Restoja, vezani i drugi pisari.

Prisutnost stsl. oblika ove zamjenice evidentira i D. Gabrić-Bagarić u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima, a za njenu pojavnost tvrdi da „morala je biti stilski obilježena jer od najranijih vremena nije pripadala fondu nijednoga govora. Prisuće zamjenice *az* u intitulaciji isprava bosanskih vladara kroz cijeli srednji vijek sugerira da je tipična za visoki i svečani ton, pa nema sumnje da je i u natpisima funkcionirala kao stilem.“ (Gabrić-Bagarić 2005: 121).

U našem korpusu nom. jed. zamjenice za 1. lice ima devet različitih grafijskih rješenja: *azь*, *Azь*, *aaзь*, *ê*, *êa*, *ja*, *jaa*, *jazь*.

Ova praslavenska zamjenica **jā*, a koja je u stsl. imala oblik *azь*, egzistirat ée u starobosanskome i bosanskome književnom jeziku u srednjem vijeku u obliku navedenih grafijskih rješenja, te ova lična zamjenica za **1. lice jed.** u krajišničkim pismima druge polovice 17. st. ostvaruje se u dva grafijska lika: *ia*₁₀ [12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13a],

*ja*₇ [17. st.; sign. 1984^a, br. 72a]. Dakle, osim što se, dijelom, nastavlja srednjovjekovna tradicija grafijskoga rješenja, kasnije se pojavljuje još jedno grafijsko rješenje bilježenja ove lične zamjenice.

Genitiv jed. ličnih zamj. 1. i 2. lica ima stsl. oblike: *mene, tebe*. Zamjenica 1. lica u genitivu jednine ima više grafijskih rješenja: *m(e)ne, mene, men(b)je*.

Gen. jed. ličnih zamjenica 1. i 2. lica u prvoj polovici 17. st. ima oblike: od *mene*₁ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a]; a od *tebe* nisam lista₅ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a], dok u drugoj polovici 17. st. u gen. jed. pokazuje samo pune oblike ličnih zamjenica 1. lica: od *mene*₂₁ [12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13a].

Puni oblik *mene* (pored drugih oblika: *meneka, menekarce*) u gen. jed. Peco navodi u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne (Peco 2007³: 170-171).

Zamjenica 2. lica u dat. jed. pokazuje samo staroslavenske oblike: *tebê, ti*.

Korpus bosaničnih pravnih tekstova zamjenicu 1. lica u dat. jed. pored stsl. oblika *тънѣ i mi*, ostvaruje i sa drugim grafijskim rješenjima: *menê, m'eni, meni, kь mnê, ka mni, ka mnije, mi, mi, mii*. Puni oblici dativa jed. lične zamjenice 1. lica pokazuju ikavsku inačicu *meni* od 14. stoljeća. Kao i u nom. i u dat. jed. imamo jedan primjer lične zamjenice s početka druge polovice 15. st., u kojoj je izražena jaka vokalnost: *manê*.⁵ Najfrekventniji i po brojnoj zastupljenosti najveći broj ostvaraja zamjenica u svim bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. st. jeste enklitički oblik zamjenice u dat. jed.: *mi*.

Govori zapadne Hercegovine u dat. jed. pokazuju enklitički oblik *mi i ti* (Peco 2007²: 311), dok enklitički oblik 1. lica jed. u dativu (*mi*) Peco navodi i u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne (Peco 2007³: 171).

Ako usporedimo zamjenice 1. lica u dat. jed. u prvoj polovici 17. st. vidjet ćemo da se ostvaruju samo u enklitičkom obliku: jedni *mi* su govorili₆ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a], dok u drugoj polovici istoga

⁵ Za dativni oblik *manê* u našem korpusu objašnjenje nalazimo i u *Hrvatskoj gramatici*, u poglavlju *Povijesne jezične promjene* nalazimo: „U zamjenice *ja -e-* iz G prešao je u DL: *тънѣ > menê > meni*. U čakavskim i kajkavskim govorima u DL i I vokaliziran je slabi poluglas, pa ti oblici glase: čak. *mani, manom*, (...)“ (Barić & dr. 1997: 627).

stoljeća pokazuju puni i kraći oblik: svake · k *meni* · dohodiš₃₅ [17. st.; sign. 1984^a, br. 19a]; šešera · poslali ste *mi*₃₁ [12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13a]. Dalje, *zamjenica 2. lica u dat. jed.* u prvoj polovici pokazuje puni i kraći oblik: *tebi* bratu₁ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a]; dajem *ti*₂ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a], dok u drugoj polovici 17. st. pokazuje samo kraći oblik: slugu vam · brata · mata · *ti* · ₆ [30. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 15a].

U **lok jed.** supostoji jedan oblik sa dativnim oblikom: *mnê*, ali sa različitim prijedložnim vezama.

Za razliku od gen. jed. **oblik lične zamjenice 1. lica u akuzativu** se pored punih oblika pojavljuje i sa enklitičkim oblicima: *me* i *mje*. Bosanični pravni tekstovi puni oblik akuzativa jednine pokazuju s apostrofom u 15. st. Po etimologiji tu nije mjesto niti *jeru*, niti apostrofu: *m'ene* (< *mene*). U cijelome razdoblju srednjovjekovnoga perioda apostrof nije postojan i iznimno rijetko se pojavljuje u bosaničnim pravnim tekstovima, pa se prije može pripisati pisarevoj pogrešci (*lapsus calami*) ili pisarevu ugledanju na glagoljične tekstove u kojima se apostrof koristio kao grafijska pojavnost za označavanje jerova (usp. Damjanović 1984: 44; Jurčević 2002: 25).

Oblici ličnih zamjenica 1. lica jed. u akuz. za razliku od gen. jed. pojavljuju se samo sa enklitičkim oblicima: u dva *me* su puta hotili ubiti₁₉ [12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104a]. U drugoj polovici 17. st. oblike ličnih zamjenica 1. lica u akuz. jed. istraživani korpus nije pokazao.

Prema Peci ikavskošćakavski govori zapadne Bosne pokazuju pune i enklitičke oblike zamjenica: *mene*, *me*, ali i oblike: *meneka* i *menekarce*, kao i u gen. jed. (Peco 2007³: 171-172).

U **vok. jed.** lična zamj. *ti* pojavljuje se u stsl. obliku (*ty*), zatim zamjenicu *ti* pokazuju bosanični pravni tekstovi i sa ligaturnim grafijskim rješenjem.

Prvo lice u **instrumentalu jed.** (*mnovъ*) bosaničnih pravnih tekstova odstupa od stsl. norme (*тънојѡ*), a gram. morfem **-ov** je iz imeničke deklinacije žen. roda (*ov* < *ou* < *oju* < *ojѡ*).⁶

Drugo lice jed. pokazuje stsl. instrumentalni oblik: *toboju* (< *tobojѡ*).

Lična zamjenica *ja* u instr. jed. pojavljuje se u govorima u oblicima *mnom* i rijetko *menom* (Peco 2007²: 172), te *mnon*, *tobon*, *menom/n*, *tebom/n* (Peco 2007²: 310–311).

⁶ Belić 1969: 40, 41. i 104.

b) Množina

Nominativ množ. 1. i 2. lica pokazuje stsl. oblike: *my*, *vy* i bosanske: *mi*, *vi*. Kod bosanskih oblika u našem korpusu do izražaja dolazi pisareva raznolikost ostvaraja ovih ličnih zamjenica, koja ne dovodi u pitanje značenje: *mi*, *Mi*, *Mii*, *mii*.

U primjeru *Mi stêfanъ dabiša*, zamjenicom 1. lica množine i imenicom u nom. jed. bilo je uobičajeno u vladarskim evropskim poveljama i diplomatskim dokumentima toga vremena, inače, pisanje različitih deklinabilnih riječi sa istom funkcijom i pozicijom, iz čega je isijavala važnost dokumenta koji se pisao.

Dativ množ. ličnih zamjenica 1. i 2. lica poznaje stsl. oblike *namъ* i *vamъ*.⁷ Od 14. st. u upotrebi je oblik *nami* koji se izjednačava sa instrumentalnim oblikom zamj. 2. lica množ. Za razliku od Belićeve⁸ tvrdnje da se oblik *nami* počinje upotrebljavati u 16. st., naš korpus pokazuje oblik *nami* u dativu štokavskoga sustava dva stoljeća ranije.

Potvrđeni su akuzativni dualski oblici u funkciji dativa: među ni čini **P 4**₂₂ "među njima reda", čine **vi** krivinu **P 4**₁₆ "čine vam nepravdu" i jedan dativni dualski oblik, na početku 15. st.: *koi je gradъ biō u drъžanije nama* s pavlom(ъ) na poli i po župe konavli s obodomъ i capratomъ **P 25**₁₁.

U bosaničnim pravnim tekstovima 1. lice u dat. množ. nalazimo u obliku *name* iz čakavskoga sustava analogno obliku dat. jednine: *manê*.

Oblik *nami* u dat. množ., koji se u bosaničnim pravnim tekstovima pojavljuje u 14. st., zadržao se do danas u ikavskočakavskim govorima zapadne Bosne (Peco 2007³: 173).

Lična zamjenica 1. lica u akuzat. množ. javlja se sa dva grafijska rješenja: *nasъ*, *naasъ*. Oblik *naasъ* sa udvojenim vokalima je značajka

⁷ „U oblicima *namъ*, *vamъ* imamo dualnu osnovu *na*, *va* + *mъ*. Tako je i u *nami*, *vami* dualna osnova + *mi*.“ (Ivšić 1970: 221).

⁸ „(...) od XVI v. počinje se *nami*, *vami* upotrebljavati u dat., a u XVII v. i u lok. mn. prema sličnim oblicima kod imenica i drugih zamenica (kada je *h* u lok. mn. kod njih počelo jače iščezavati).“ (Belić 1969: 105).

pisara Pribisava Pohvalića 1419. g., koji sa udvojenim vokalima piše i zamjenicu u dat. množ: *naamь*.

Stsl. enklitičke oblike u akuz. množ. ima samo lična zamjenica 2. lica: *vi*. U našim tekstovima ovaj oblik pojavljuje se rano, krajem prve polovice 13. st. Oblik *vasь* prvi se put pojavljuje nekoliko desetljeća ranije.

U Kopitarovome četveroevanđelju, Jurić-Kappel navodi oblike *nasь* Mt.6,13 i *vasь* Mt.6,30; Mt.28,14 (Jurić-Kappel2005:173).

Akuzativ množ. za 1. lice Peco bilježi standardizirani oblik: *nas*, te nestandardizirani: *naske* nisu zvali (Peco 2007³: 173).

Pored potvrđenih stsl. oblika ličnih zamjenica 1. i 2. lica ***u instrumentalu množ.*** (*nami*, *vami*), nalazimo i starobosanski oblik *namь*[□] početkom 13. st.

Da se srednjovjekovna jezična tradicija nastavlja i u narednim stoljećima pokazuju krajišnička pisma iz 17. stoljeća u kojima „lična zamjenica *I. l. mn.* ima izjednačene oblike *DI mn.*: *nami*₁₈ s *vami*₁₉ [12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13^a] (Turbić-Hadžagić 2006: 291).

Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne pokazuju stari oblik 1. lica u instr. množ. *nami* (Peco 2007³: 173), dok govori istočne i centralne Hercegovine pokazuju, pored standardiziranih, stare instrumentalne množinske oblike i za 1. i za 2. lice: *nami*, *vami* (Peco 2007¹: 198).

U Čajničkome jevanđelju deklinacija zamjenica 1. i 2. lica jed. i množ. ne odstupa od stsl. norme (usp. Jerković 1975: 145–146). Od ličnih zamjenica Grickat u Divoševome jevanđelju navodi samo primjere 1. i 2. lica u akuz. množ.: *vy* i *nasь* (isp. Grickat 1961-62: 264).

3. Zaključak

Jezične osobitosti ličnih zamjenica *ja* i *ti* u bosaničnim pravnim tekstovima su:

- Naporedne upotrebe staroslavenskih i novih starobosanskih ličnih zamjenica, uz preovladavanje ovih drugih.

- Staroslavenski oblici književnoga jezika ogledaju se u svojim obilježjima i pisarskoj maniri bosaničnih pravnih tekstova supostojeći

sa starobosanskim tokom jezične evolucije na bosansko-humskom (hercegovačkom) tlu. U procesu izgradnje zajedničkoga književnoga srednjovjekovnog idioma sastavljenoga od elemenata dva sistema, staroslavenskoga i starobosanskoga, znatno sudjeluju bosansko-humski (hercegovački) pisari.

- Evidentna je postojanost i opstojnost bosanske redakcije u cijelom srednjovjekovnom periodu, sa potvrđama u kasnijim stoljećima u govornoj i pisanoj riječi.

4. IZVORI I LITERATURA

4.1. IZVORI S KRATICAMA:

1. POVELJA KULINA BANA OD 1189. GODINE **P 1**
2. POVELJA KNEZA HUMSKOG ANDRIJE DUBROVNIKU (1214-1217) **P 2**
3. POVELJA BANA MATEJA NINOSLAVA DUBROVNIKU – PRIJE 1232. GODINE **P 3**
4. POVELJA BANA MATEJA NINOSLAVA DUBROVNIKU OD 22. 3. 1240. GODINE **P 4**
5. POVELJA KNEZA HUMSKOG ANDRIJE DUBROVNIKU (1247-1249) **P 5**
6. PISMO KNEZA ČRNOMIRA DUBROVNIKU (1252-1254) **Pi 1**
7. POVELJA HUMSKOGA ŽUPANA RADOSLAVA DUBROVNIKU OD 22. 5. 1254. **P 6**
8. POVELJA BOSANSKOGA BANA TVRTKA VOJVODI VUKCU HRVATINIĆU OD 11. 8. 1366. **P 7**
9. POVELJA BANA TVRTKA KOTROMANIĆA O POTVRĐIVANJU PRIJATELJSTVA DUBROVNIKU OD 1. 6. 1367. GODINE **P 8**
10. POVELJA BOSANSKOGA BANA TVRTKA OD 9. 2. 1375. **P 9**
11. POVELJA KRALJA TVRTKA DUBROVČANIMA OD 10. 4. 1378. PISANA U ŽRNOVNICI I 17. 6. 1378. ZAVRŠENA U TRSTIVNICI **P 10**
12. POVELJA KRALJA TVRTKA VOJVODI HRVOJU VUKČIĆU HRVATINIĆU OD 12. 3. 1380. **P 11**
13. POVELJA KRALJA TVRTKA DUBROVNIKU O UKIDANJU SLANICE U DRAČEVICI OD 2. 12. 1382. **P 12**
14. PISMO KRALJA TVRTKA KNEZU, SUDIJAMA I VLASTELI DUBROVAČKOJ OD 19. 5. 1389. **Pi 2**

15. POVELJA BRAĆE BJELJAKA I RADIČA SANKOVIĆA DUBROVNIKU OD 15. 4. 1391. 13
16. POVELJA KRALJA STEFANA DABIŠE DUBROVČANIMA OD 17. 7. 1392. **P** 14
17. DAROVNICA KRALJA DABIŠE KĆERI STANI I KNEZU JURIJU RADIVOJEVIĆU OD 26. 4. 1395. **Da** 1
18. POVELJA KNEZA PAVLA RADINOVIĆA DUBROVČANIMA OD 25. 3. 1397. **P** 15
19. POVELJA KRALJA STJEPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 20. 11. 1398. **P** 16
20. POVELJA KRALJA STJEPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 15. 1. 1399. **P** 17
21. PISMO KRALJA OSTOJE DUBROVNIKU OD 15. 1. 1399^a. **Pi** 3
22. POVELJA KRALJA STEFANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 5. 2. 1399. **P** 18
23. PISMO BOSANSKE KRALJICE JELENE GRUBE DUBROVNIKU OD 5. 3. 1399. GODINE **Pi** 4
24. POVELJA RADIČA SANKOVIĆA I ŽUPANA BJELJAKA DUBROVČANIMA OD 25. 8. 1399. **P** 19
25. POVELJA KRALJA STIPANA TVRTKA TVRTKOVIĆA DUBROVČANIMA OD 20. 6. 1405. **P** 20
26. KRALJ STIPAN OSTOJA POTVRĐUJE DUBROVČANIMA POVLASTICE PRETHODNIH KRALJEVA 4. 12. 1409. **Po** 1
27. PISMO VOJVODE SANDALJA DUBROVNIKU OD 19. 10. 1413. **Pi** 5
28. POVELJA KRALJA STIPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 20. 11. 1414. **P** 21
29. PISMO KRALJA OSTOJE DUBROVNIKU OD 28. 10. 1416. **Pi** 6
30. DRUGO PISMO KRALJA OSTOJE DUBROVNIKU OD 28. 10. 1416.^a **Pi** 7
31. PISMO KRALJA OSTOJE DUBROVNIKU OD PROSINCA 1416. **Pi** 8
32. PISMO KRALJA OSTOJE DUBROVNIKU IZ 1418. **Pi** 9
33. POVELJA KRALJA STIPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 5. 3. 1419. **P** 22
34. POVELJA SANDALJA HRANIĆA I NJEGOVE BRAĆE OD 24. 6. 1419. **P** 23
35. POVELJA KRALJA STIPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 4. 12. 1419. **P** 24
36. POVELJA SANDALJA HRANIĆA I NJEGOVE BRAĆE VUKCA I VUKA, TE SINOVCA STIPANA DUBROVNIKU OD 30. 5. 1420. **P** 25
37. POVELJA KRALJA TVRTKA TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 16. 8. 1420. **P** 26
38. POVELJA VOJVODE RADOSAVA PAVLOVIĆA DUBROVNIKU OD 24. 4. 1421. **P** 27
39. POVELJA KRALJA TVRTKA II TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 18.

8. 1421. **P** 28
40. POVELJA VOJVODE RADOSAVA PAVLOVIĆA DUBROVČANIMA OD 7. 4. 1423. **P** 29
41. POVELJA KNEZA RADOSAVA PAVLOVIĆA OD 31. 12. 1427. **P** 30
42. POVELJA TVRTKA II TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 2. MARTA 1433. **P** 31
43. ZAKLETVA RADOSAVA PAVLOVIĆA NA MIROVNI UGOVOR SA DUBROVNIKOM OD 25. 3. 1433. **Za** 1
44. POVELJA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 10. 10. 1435. **P** 32
45. POTVRDA KNEZA RADOSAVA PAVLOVIĆA DUBROVNIKU OD 31. 1. 1437. **Po** 2
46. PISMO TVRTKA II TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 26. 3. 1438. **Pi** 10
47. PRIZNANICA RADOSAVA PAVLOVIĆA DUBROVNIKU IZ SIJEČNJA 1439. **Pr** 1
48. POTVRDA VOJVODE RADOSAVA, NJEGOVE ŽENE TODORE I SINA IVANIŠA DUBROVNIKU OD 19. 8. 1439. **Po** 3
49. POVELJA STJEPANA KOSAČE SA SINOVIMA VLADISAVOM I VLATKOM DUBROVNIKU OD 7. 5. 1440. **P** 33
50. POVELJA RADOSAVA PAVLOVIĆA O SLOBODI TRGOVANJA ZA DUBROVAČKE TRGOVCE OD 10. 4. 1441. **P** 34
51. POVELJA VOJVODE IVANIŠA, SINA RADOSAVA PAVLOVIĆA, DUBROVNIKU OD 29. 9. 1442. **P** 35
52. POVELJA STJEPANA KOSAČE, JELENE I NJIHOVOGA SINA VLADISAVA DUBROVNIKU OD 1. 4. 1443. **P** 36
53. PISMO TVRTKA II TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 22. 6. 1443. **Pi** 11
54. POVELJA KRALJA TOMAŠA DUBROVNIKU OD 3. 9. 1444. **P** 37
55. DAROVNICA KRALJA TOMAŠA OSTOJIĆA BRAĆI DRAGIŠIĆIMA OD 22. 8. 1446. **Da** 2
56. TRGOVAČKI UGOVOR KRALJA TOMAŠA I TROGIRANINA KNEZA NIKOLE OD 3. 2. 1449. **Tu** 1
57. POTVRDA VLADISAVA, SINA HERCEGA STJEPANA, DA JE PRIMIO ZAJAM OKO 1450. **Po** 4
58. PRVA POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 5. 7. 1450.¹ **Po** 5
59. DRUGA POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 5. 7. 1450.² **Po** 6
60. POVELJA KRALJA TOMAŠA DUBROVNIKU OD 18. 12. 1451. **P** 38
61. MIROVNO PISMO HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 19. 7. 1453. **Pi** 12
62. PISMO HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 19. 7. 1453.^a **Pi** 13
63. POVELJA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 11. 4. 1454. **P** 39
64. DAROVNICA KRALJA STJEPANA TOMAŠA SINOVIMA IVANA JURČINIĆA OD 19. 2. 1459. **Da** 3
65. POVELJA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 13. 10.

1461. P 40
66. POVELJA KRALJA STEPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 23. 11. 1461. P 41
67. PRVA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.¹ P 42
68. DRUGA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.² P 43
69. TREĆA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.³ P 44
70. ČETVRTA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.⁴ P 45
71. POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU POSLIJE 3. 2. 1464. Po 7
72. POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU 17. 9. 1465. Po 8
73. POTVRDA VLADISAVA, SINA HERCEGA STJEPANA, DA JE PRIMIO 1 000 PERPERA 13. 10. 1465. Po 9
74. POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 5. 12. 1465. Po 10
75. POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE POSLIJE 3. 2. 1466. U DUBROVNIKU Po 11

4.2. IZVORI ZA USPOREDBU:

1. Pismo Mehmeda Čelebije od 12. 3. 1671; sign. 1984^a, br. 4^a
2. Pismo Resul age i Sulejmana Agića knezu i dubrovačkoj gospodi iz 1675; sign. 1984^a, br. 12^a
3. Pismo Huseina kadije novskoga od 12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13^a
4. Pismo Sulejmana Agića Dubrovniku od 29. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 14^a
5. Pismo Nike Kuvelića od 30. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 15^a
6. Pismo iz 17. st.; sign. 1984^a, br. 19^a
7. Pismo hercegovačkoga Ibrahim paše iz 17. st.; sign. 1984^a, br. 72^a
8. Pismo Omera Čelebije i njegove družine iz 17. st.; sign. 1984^a, br. 76^a
9. Pismo Hadžagić bega iz 17. st.; sign. 1984^a, br. 81^a
10. Pismo Stipe iz Zaostroga od 12. 8. 1647; sign. 1984^a, br. 104^a

4.3. LITERATURA:

1. Anđelić, Pavao, 1960-1961. Revizija čitanja Kulinove ploče, *Glasnik zemaljskog muzeja, Arheologija*, sv. 15-16, Sarajevo.
2. Barić, Eugenija, Lončarić, Mijo, Malić, Dragica, Pavešić, Slavko, Peti, Mirko, Zečević, Vesna, Znika, Marija 1997. *Hrvatska gramatika, II*,

- promijenjeno izdanje*, Zagreb: Školska knjiga.
3. Belić, Aleksandar, 1958. *O prirodi jezika i jezičkom razvitku*, Beograd.
 4. Belić, Aleksandar 1969. *Istorija srpskohrvatskog jezika, Knj. II, sv. 1, Reči sa deklinacijom*, Beograd: Naučna knjiga.
 5. Bratulić, Josip, 1995. *Leksikon hrvatske glagoljice*, Zagreb: Minerva.
 6. Brozović, Dalibor, Ivić, Pavle 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod «Miroslav Krleža», 120 str.
 7. Gregor, 1948. *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka – u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. III, Sarajevo.
 8. Čremošnik, Gregor, 1950. *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II – u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. IV-V, Sarajevo.
 9. Čremošnik, Gregor, 1951. *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka – u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. VI, Sarajevo.
 10. Damjanović, Stjepan 2003. *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
 11. Damjanović, Stjepan, 1995. *Jazik otačaski*, Zagreb: Matica hrvatska
 12. Damjanović, Stjepan, 2002. *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Zagreb: Matica hrvatska.
 13. Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo 2004. *MALI staroslavensko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska.
 14. Daničić, Đ., 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršezka XVII vijeka*, Državna štamparija u Biogradu.
 15. Đorđić, Petar, 1971. *Istorija srpske ćirilice, Paleografsko-filološki prilozi*, Beograd.
 16. Gabrić-Bagarić, Darija, 1974/75. *Fonetske i morfološke osobine Hanibala Lucića, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. VIII, Sarajevo, str. 49-93.
 17. Gabrić-Bagarić, Darija 2005. *Crkvenoslavensko i narodno u bosansko-hercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st. – u: DRUGI Hercigonjin zbornik / uredio Stjepan Damjanović*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
 18. Gošić, Nevenka 1989. *Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina – u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (1189-1989)*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga CX; *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 23, Sarajevo, str. 45-59.
 19. Grickat, Irena, 1961-1962. *Divošev jevanđelje*, Južnoslovenski filolog XXV, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 227-293.
 20. Grupa autora 1982. *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo: IRO «Veselin Masleša», 308 str.
 21. Grupa autora 1998. *Povijest Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena*

- do 1463, knj. I, Sarajevo.
22. Grupa autora 1974. *Starija književnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 350 str.
 23. Hadžagić, Amira, 1999. *Duži oblici genitiva*, Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika, Tuzla, str. 86-96.
 24. Hadžagić, Amira, 1999. *Duži oblici dativa i lokativa*, Didaktički putokazi, Časopis za bosansku nastavu i praksu, Zenica, str. 67-69.
 25. Halilović, Senahid, 1995. *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: KDB Preporod.
 26. Hamm, Josip, 1958. *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
 27. Hercigonja, Eduard, 1994. Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja, Zagreb.
 28. Hercigonja, Eduard 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture: filološkomedievističke rasprave*, Zagreb: Matica hrvatska.
 29. Hrvatski enciklopedijski rječnik (HER), 2005. 1-12, Zagreb: Novi Liber.
 30. Ivić, Pavle, 1985. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Subotica: Matica srpska.
 31. Jahić, Dževad, 2002. *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*, Sarajevo: Institut za jezik.
 32. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail, 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
 33. Jerković, Vera, 1975. *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*, Novi Sad: Matica srpska.
 34. Jurčević, Ivan 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*, Osijek: Pedagoški fakultet.
 35. Jurić-Kappel, Jagoda, 2001. Rukopisi krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja – u: *Zbornik radova, Drugi hrvatski slavistički kongres*, Zagreb, str. 225-232.
 36. Jurić-Kappel, Jagoda, 2005. Kopitarovo četverojevanđelje – u: *DRUGI Hercigonjin zbornik / uredio Stjepan Damjanović*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
 37. Kuljbakin, S. 1925. *Paleografska i jezička ispitivanja u Miroslavljevom jevanđelju*, Posebna izdanja SKA, knj. LII, Sremski Karlovci 1925.
 38. Kuna, Herta, 1974. Administrativno-pravni spisi – u: *Starija književnost*, Knj. I, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
 39. Kuna, Herta, 1973, Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika, *Izdanja Muzeja grada Zenice*, sv. 3, str. 89-102.
 40. Kuna, Herta, 1982. Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost – u: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo: IRO «Veselin Masleša».
 41. Kuna, Herta, 2001. Marginalije bosanskog Vrutočkog evanđelja – u:

- Zbornik radova, Drugi hrvatski slavistički kongres, Zagreb, str. 233-236.*
42. Malić, Dragica, 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.
 43. Matasović, Ranko, 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
 44. Mihaljević, Milan 2002. *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio. Uvod i fonologija*, Zagreb: Školska knjiga.
 45. Moguš, Milan, 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Globus.
 46. Peco, Asim 1989. Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka – u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XC, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23.
 47. Peco, Asim, 1985. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.
 48. Peco, Asim, 2007¹. Govori istočne i centralne Hercegovine, Sarajevo.
 49. Peco, Asim, 2007². Govori zapadne Hercegovine, Sarajevo.
 50. Peco, Asim, 2007³. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne II, Sarajevo.
 51. Rački, Franjo, 1881. Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina, *Starine JA*, XIII.
 52. Silić, Josip, Pranjković, Ivo, 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika : za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
 53. Skok, Petar 1971-1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-III, Zagreb: JAZU.
 54. Stojanović, Ljubomir, 1929. *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I – Prvi deo, Srpska manastirska štamparija: Beograd – Sremski Karlovci.
 55. Stojanović, Ljubomir, 1934. *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I – Drugi deo, Srpska manastirska štamparija: Beograd – Sremski Karlovci.
 56. Turbić-Hadžagić, Amira, 2005. Bosanski književni jezik (Prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća), *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnoga jezika*, 4, Tuzla, 137-161.
 57. Turbić-Hadžagić, Amira, 2006. *Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća*, Doktorska disertacija (rukopis).
 58. Turbić-Hadžagić, Amira, 2006. Jezične osobitosti krajišničkih pisama 17. stoljeća, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa – Riječki filološki dani, održanoga u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004*, str. 285-296.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ

**THE DECLINATION OF PERSONAL PRONOUNS *I* AND *YOU*
IN BOSNIAN LEGAL DOCUMENTS FROM THE 12TH TO 15TH
CENTURY**

In this essay the author excerpts and analyses personal pronouns *I* and *you* in Bosnian legal documents from the 12th to 15th century in the corpus of 75 original documents.

The use of personal pronouns in Bosnian legal documents is compared to the same pronouns in the Old Church Slavic language (the elements of the Old Church Slavic and old-Bosnian language), the Čajniče gospel, the Divoš gospel as well as in the Kopitar quadruple gospel.

At the end the author exhibits the specific features of the relation between grapheme: phoneme/morpheme.

Aleksandra BANJEVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

UDK 811.13'373.613'34

NEKE FONETSKE PROMJENE U ROMANSKIM POSUĐENICAMA U GOVORIMA JADRANSKE OBALE

Posvetivši se, na početku, interpretaciji razvoja, prije svega, vokalskog sistema latinskoga jezika, autorica s posebnom pažnjom promatra sudbinu akcenta u evoluciji romanskih jezika i u posuđenicama iz tih jezika (prvenstveno italijanskog) u govorima jadranske obale. Posuđenice se, s obzirom na mjesto akcenta, mogu podijeliti na one koje su svoj akcent prilagodile akcentu govora naše obale i one koje još čuvaju mjesto primarnog italijanskog akcenta prilagođenog kvalitetu akcenta karakteričnog za govor naše obale.

Jedan od najsnažnijih podsticaja da se uporedni metod primijeni na indoevropske jezike potekao je od romanske lingvistike. Na tom polju postojalo je obilje pisanih dokumenata na latinskom, kao protojeziku, a istorija njegovih različitih dijalekata bila je dobro dokumentovana. Italijanski uporedni lingvista Benvenuto Teračini kaže da je *Romania* – oblast u kojoj se govore romanski jezici – probni kamen za sve teorijske rasprave o jezičkim odnosima. Velike su gramatike romanskih jezika iz XIX vijeka: Diezova,¹ zajedno sa djelom "Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" (prvo izdanje 1879) Karla Brugmana i Bertolda Delbrika,² zatim, nešto kasnije, "Indogermanische Grammatik" Hermana Hirta³ i "Grundriss der Germanischen Philologie" Hermana Paula.⁴ Na značaj koji je romanska lingvistika imala za razvoj istorijskog metoda ukazao je J. Jordan u knjizi iz 1932, koju je, u engleskom

¹ Friedrich Diez, *Grammatik der romanischen Sprachen*, I-III, 1863-64.

² B. Delbruck, *Einleitung in das Sprachstudium*, Leipzig, 1908, V izdanje; ruski prijevod od 1904. izdat u Petrogradu: *Vvedenie v izučenie jazyka*.

³ V. i: Hr. Zimmer, *Junggrammatische Streifzüge im Gebiete der Syntax*, Colberg, 1882.

⁴ Hermann Paul (1846–1921), posebno se preporučuje Paulova knjiga o principima istorije jezika: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880; zatim jos četiri izdanja, posljednje 1920.

prijevodu, 1937. godine objavio Džon Or pod naslovom *An Introduction to Romance Linguistics, its Schools and Scholars*⁵ (njemački prijevod, sa ispravkama, objavio je 1962. godine Verner Baner). Naučnici iz mnogih zemalja razvijali su uporedno-istorijski metod u oblasti indoeuropeistike: među njima su – da pomenemo samo nekolicinu – Antoan Meje iz Francuske, koji je isticao sociološki aspekt jezika, Vilhelm Tomzen iz Danske, čije se proučavanje protezalo na ugrofinski i turski jezik te neke jezike starog Mediterana, zatim Danac Holger Pedersen; nove ideje uveli su Jerži Kirilovic iz Poljske, Emil Benvenist iz Francuske i Edgar Startevant i Džoša Vatmou iz SAD.

Naučnici su „indoevropskom” nazivali porodicu jezika koji su se prvo proširili po čitavoj Evropi i mnogim djelovima južne Azije, a sada se, kao posljedica svjetskog kolonijalizma, govore u svim krajevima svijeta. Smatra se da se „protoindoevropski” jezik govorio i prije 3000. godine p. n. e. i da se u sljedećem milenijumu razdvojio na različite jezike. Te su razlike bile konačno uspostavljene između 2000. i 1000. godine p. n. e., od kada datiraju prvi dokazi o postojanju grčkog, hetitskog i indo-iranskih jezika.

Uporedno istraživanje u oblasti indoeuropeistike utvrdilo je sljedeće jezičke grupe:

1. indo-iransku;
2. jermensku;
3. albansku;
4. baltičko-slovensku;
5. germansku;
6. keltsku;
7. italisku – podijeljenu na zapadnoitalski: zastupljen u latinskom i u romanskim jezicima koji su se razvili iz njega (provansalski, francuski, katalonski, španski, portugalski, retoromanski, italijanski, sardinijski, rumunski i izumrli dalmatski), i istočnoitalski (izumro, obuhvatao je drevne jezike, oskijski i umbrijski);
8. grčku.

⁵ Iorgu Iordan, *An Introduction to Romance Linguistics. Its Schools and Scholars* (preveo John Orr, London, 1937; II revidirano izdanje, prošireno novim poglavljem, *Thirty Years On*, koje je napisao R. Posner, Oxford 1970).

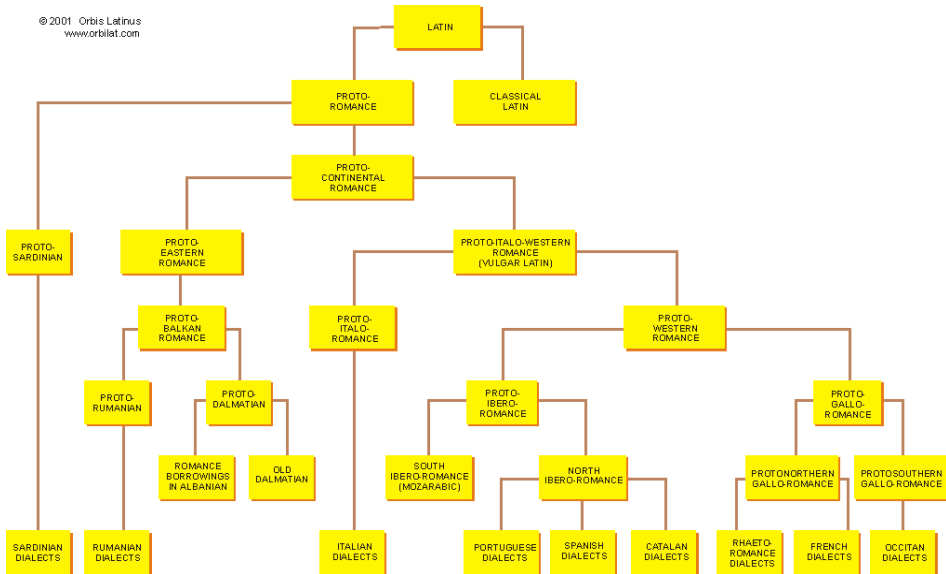
Jezički odnosi među romanskim jezicima

Latinski	Portugalski	Španski	Francuski	Italijanski	Rumunski
niger	negro	negro	noir	nero	negru
facere	fazer	hacer	faire	fare	face
viridis	verde	verde	vert	verde	verde
caballus	cavalo	caballo	cheval	cavallo	cal
ferrum	ferro	hierro	fer	ferro	fier
tres	três	tres	trois	tre	trei

Pri utvrđivanju promjena koje se vrše u glasovnoj strukturi stranih riječi pri prijelazu u naš jezik moramo prvenstveno poznavati njihov glasovni oblik u jeziku iz kojega ih preuzimamo. Riječi romanskog porijekla koje sriječemo u našem jeziku nijesu odjednom priješle u njega. Taj je prijelaz trajao više vjekova. Za to vrijeme mijenjao se fonetski sistem i romanskih i slovenskih jezika. Zavisno od vremena u kome su korišćene, riječi su imale različitu glasovnu formu. Moramo imati u vidu da su riječi uzimane iz raznih dijalekata, što dodatno otežava njihovo proučavanje.

Predmet istorijske fonetike jeste proučavanje glasova u kraćem ili dužem razdoblju. Pod tim podrazumijevamo prethodno poznavanje opštih načela i zakonitosti deskriptivne fonetike (priroda pojedinih glasova, mjesto njihovog izgovora, kao i sve glasovne promjene: asimilacija, jotovanje, palatalizacija itd).

Osnovni je problem romanske istorijske fonetike saznati kako i zašto se latinski jezik na teritorijama koje su Rimljani osvojili raspadao i raspao na prilično veliki broj današnjih književnih romanskih jezika i njihovih narječja. Italijanski književni jezik, a samim time i posuđenice koje ovđe proučavamo, nije ništa drugo nego današnja faza latinskoga jezika, i to onakva kakva se razvila u Toskani ili, još tačnije, u Firenci. Analogno vrijedi za francuski i provansalski na galskoj teritoriji; za katalonski, španski i portugalski na Iberijskom poluostrvu; za rumunski u Daciji i na Balkanu; za starodalmatski u romanskim gradovima vizantinske teme Dalmacije.

Genealogija romanskih jezika iz latinskoga

Latinski je jezik očuvan u raznim dokumentima. Riječi su iz njega, kao jezika velike civilizacije, ušle u jezike na prostorima koje je Rim pokorio, ali i u jezike naroda koji su živjeli u susjedstvu. To bi podrazumijevalo prvu fazu latinskog jezika. Drugom fazom označili bismo period po raspadu rimske imperije. Svaka je rimska pokrajina dalje izgrađivala ovaj jezik i mijenjala ga često nezavisno jedna od druge.

Upravo to mijenjanje ulazi u naše proučavanje kao najvažniji problem. Istorijskoj fonetici veliki doprinos daje i proučavanje živih dijalekata i književnoga govora. Neki su dijalekti konzervativniji, drugi pokazuju veću sklonost evoluciji. Istorijska fonetika u našem slučaju pokazuje kako su nastale varijacije latinskog jezika na Apeninskom i Iberijskom poluostrvu, na retoromanskoj i galoromanskoj teritoriji i na jednom dijelu Balkana.

U djelu *Osnovi romanske lingvistike* Petra Skoka nailazimo na fundamentalno pitanje koje važi za sva dublja jezička proučavanja: *Kako nastaju romanske jezične promjene?*

To je pitanje ujedno i jedno od najtežih.

Poznato je da je latinski jezik bio neka vrsta opšteg jezika (koiné – langue de civilisation). Latinski je jezik kao saobraćajni jezik u čitavoj imperiji bio isti. Danas je drugačije: umjesto nekadašnjeg jedinstva, imamo 1400 romanskih dijalekata. Prema Meyer-Lübke-u, razvili su se: portugalski, kastiljanski, katalonski, franko-provansalski, provansalski i severnofrancuski (ova tri posljednja danas su zamijenjena književnim francuskim jezikom), na Apeninskom poluostrvu italijanski kao književni jezik (koiné) i sardinski, retoromanski dijalekti kao zasebni jezici, izumrli romanski jezik u Dalmaciji i, napokon, rumunski jezik.

Kad je latinski jezik u pitanju, govorimo o klasičnom latinskom jeziku, pri čemu uvijek mislimo na jezik koji i danas nazivamo književni ili koiné, i o vulgarnom latinskom, kojim se služio običan svijet u svakodnevnom životu. Vulgarni je latinski jezik imao istu gramatiku kao i klasični ali je pokazivao razlike u izgovoru, leksici, sintaksi i stilu, što je odgovaralo različitim društvenim klasama koje su se njime služile.

Meyer-Lübke razlikuje dvije vrste razvitka glasova: spontanu promjenu i uslovno mijenjanje glasova.

Spontana je promjena glasova npr. sljedeća: Dugo klasičnolatinsko *ē* postalo je u vulgarnom latinskom jeziku zatvoreno *e*. Ovaj je vokal mogao da potiče i iz klasičnog latinskoga kratkog *ĭ*. Taj se glas *e*, kad se nalazio u otvorenom slogu i bio naglašen, razvio u najstarijem francuskom u diftong *ei>oi>we*, dok danas glasi *wa: fides>feiz>foi*. Ovaj razvitak Meyer-Lübke naziva spontanom glasovnom promjenom stoga što unutar latinskih riječi koje sadrže zatvoreno vulg. lat. *e* nije moguće naći razlog tome mijenjanju.

Uslovno je mijenjanje glasova npr.: latinski perfekt *fēci* ima naglašeno dugo *e* i dugo *i* na kraju. U st. francuskom *feci* se razvilo u *fiz*, danas *fis*, iz čega se vidi da se *e* pretvorilo u *i*, zbog idućeg dugog *i*. Glasovni razvitak *e>i* u naglašenom slogu vezan je na dočetno dugo *i*. Klas. lat. *viginti* priješlo je u vulgarnom latinskom i italijanskom u *venti*, a u francuskom u *vingt*.⁶ Ova pojava može se objasniti zakonom asimilacije.

Veoma je zanimljivo Skokovo objašnjenje razvoja jezika, đe on upoređuje čovjeka i jezik: „Što vrijedi za čovjeka, to vrijedi i za jezik.”

U razvoju individua od važnosti su dvije vrste sila koje na njih djeluju: one u njima samima i one izvan njih. Da se bolje istakne razlika među njima, nazovimo ih posebnim imenima: one koje su u individui –

⁶ P. Skok, Osnovi romanske lingvistike, svezak I, Zagreb, 1940, str. 157.

endogenim, a one izvan nje – eksogenim silama. Analogno razvitku samoga čovjeka, razvijaju se i jezici.

I u jeziku samome, u njegovoj strukturi, imamo imanentne sile, koje stvaraju jezičke varijacije u mjestu i vremenu. Ali ima i druga vrsta sile, koja je izvan jezičke strukture, a podobna da, kao i prva, mijenja jezik u mjestu i vremenu.

Skok, dakle, razlikuje endogene i eksogene sile varijacije jezika.

Endogene romanske jezične sile koje, prema Skoku, stvaraju diferencijaciju u mjestu i vremenu jesu sljedeće:

- *Akcentat*: u romanskim se jezicima primjećuje konsekventnost u pogledu mjesta akcenta; akcentat je očuvan na onome slogu na kojemu je bio u latinskom jeziku; moramo zapaziti da je različito djelovao na boju naglašenih vokala;
- *Kvalitet sloga*: slogovi mogu biti otvoreni ili zatvoreni; romanski jezici prave veliku razliku u razvitku vokala u otvorenim i zatvorenim naglašenim slogovima;
- *Kvantitet vokala*: vokali mogu biti dugi ili kratki; vremenom i u ovom pogledu nastaju promjene. Najvažnija romanska pojava u ovom pravcu jeste promjena klas. lat. kvantiteta vokala u različit kvalitet vokala, zatvoren i otvoren;
- *Asimilacija i disimilacija*;
- *Borba protiv homonimije*: jezik izbjegava homonime; čim u dodir dođu dva oblika koji po izgovoru nijesu dovoljno jasni, jezik sam nastoji da ih ukloni, ili da ih dopuni ili zamijeni drugim, jasnijim: *venire-habeo* > *ayu* > *aio futur vendrai*. Danas se u franc. jez. koristi samo *viendrai*;
- *Jezik je prije svega znanje*: u svijesti se stvaraju razne asocijacije; sinonimi se ili skupljaju ili razdvajaju; upliv sinonimije u jezičnom razvitku ispoljava se u vidu unakrštanja ili kontaminacije riječi ili oblika;
- *“Fausse regression”, tj. lažna regresija*: ova sila ima, takođe, veliki uticaj na jezik upravo zato što smo svi manje-više dvojezičnjaci. Uz književni jezik znamo i svoj dijalekat i normalno je da u književni jezik unosimo svoj dijalekat kojim spontano govorimo, i obratno;

- *Glasovna supstitucija*: ova se promjena tiče, u prvom redu, tuđih ili pozajmljenih riječi; riječi putuju i na tom se putu mijenjaju; prilikom njihovog izgovora narod koji se njima služi koristi svoje najsrodnije glasove;
- *Analogija*: ovo je elementarna lingvistička pojava i zapažamo je već kod djeteta kad uči jezik; analogiju sriječemo na svakom koraku u romanskoj morfologiji;
- *Metateza*: ova sila izaziva inovacije u jezičnom razvitku jer uzrokuje da se glasovi koji zahtijevaju više napora u izgovoru premještaju, tj. postavljaju na pogodnije mjesto za artikulaciju, a ne na mjesto na kome su etimološki zatečeni.

Kad su eksogene jezičke sile u pitanju (one se ne nalaze u samom jeziku, nego izvan njega), Skok nabraja sljedeće: *etnički supstrat, komunikaciona sredstva, konfiguracija tla, političke granice, crkvene granice ili crkvene formacije, sociološke razlike, bilingvitet, osvajanja, stvaranje književnih jezika (koiné) unutar jednog jezika.*

Književni latinski jezik razlikovao je slogove po kvantitetu. Vokali su mogli biti dugi ili kratki.⁷ Prva velika promjena koja se dogodila u razvitku latinskog prema romanskim jezicima jeste promjena kvantiteta u kvalitet, i karakteristična je za cio vulgarni latinitet.⁸

Kod romanizama koji su ušli u periferne jezike, klasični latinski kvantitet nije ni u vulgarnom latinitetu potpuno iščezao. Konstatovano je da se dugo *u* očuvalo u germanskim, albanskim i južnoslovenskim romanizmima, dugo *o* samo u albanskim, dok su keltski romanizmi očuvali klasični latinski kvantitet svih vokala. Za hronologiju klasičnog latinskog dugog *u* naročito su važni južnoslovenski romanizmi, ono se na Balkanu, i Jadranu, govorilo još u 7. vijeku.⁹

Stanje vulgarnog latinskog vokala tada je bilo sljedeće:

- a) palatalni vokali 1. dugi *e, ẽ, i*, 2. kratki *e, ẽ, i*;
- b) velarni: 1. dugi *o, õ, u*; 2. kratki *o, õ, u*;
- c) neutralni: *ā, ā̃*;
- d) diftong: *au*.

⁷ Georghesa, Lateinisch-deutsches Handwörterbuch 2 sv. (1879), Thesaurus linguae latinae.

⁸ P. Skok, n. d., str. 176.

⁹ Isto, str. 177.

Vulgarni latinski jezik, kao i klasični, poznao je samo oralne vokale. Nazalni su se razvili nezavisno jedni od drugih i nezavisno od vulgarnog latiniteta.

U naglašenim slogovima vulgarni latinski jezik imao je 15 vokala, kojima je razlikovao kvantitet, bili su dugi i kratki, osim diftonga *au* (kod koga, uz kvantitet, nije razlikovao ni boju). U nenaglašenim slogovima poznao je samo tri kratka vokala *a*, *o*, *e* i dva vokala neizvjesnog kvantiteta *i*, *u*.

U 6. vijeku stvara se nova podjela dugih slogova u latinskom jeziku: dugi su vokali u otvorenim slogovima, odnosno slogovima koji se završavaju na vokal, a kratki u zatvorenim. Meyer-Lübke zaključuje da je promjena klasičnog latinskog kvantiteta u vulgarni latinski kvalitet sasvim ovladala krajem 6. vijeka, dakle u vrijeme potpunog raspada Rimskog carstva.¹⁰

Vulgarni latinitet razvio je najprije razlikovanje boje u velarnoj i palatalnoj grupi naglašenih vokala, izuzev kod samoglasnika *a*.¹¹ Naglašeni slogovi, dakle, razlikuju kvalitet sloga, je li otvoren ili zatvoren. Ovoga razlikovanja nema u nenaglašenim slogovima. U njima su svi vulgarnolatinski vokali zatvoreni. U ovom položaju poznao je vulgarni latinski pet vokala: *a*, *i*, *e*, *o*, *u*.

Prijelaz klasičnolatinskih kratkog *ī* u zatvoreno *e* i kratkog *ū* u zatvoreno *o* jedna je od najstarijih vulgarnolatinskih promjena. Zahvatila je sve slogove, u naglašene i nenaglašene.

Razlika između vulgarnog latinskog i klasičnog latinskog jezika ostaje ista za konsonante i za vokale.

I za naš jezik i za romanske jezike važi da u riječi razlikujemo slogove, a u slogu glasove. Jačina kojom se u nekoj sumi slogova u romanskim jezicima jedan slog ističe u odnosu na druge zove se akcenat.

¹⁰ Einführung 3. izd. §116.

¹¹ „Otvor. *i*, zatvor. *i*, *e*, zatv. *e*, otv. *u*, zatv. *u*, *a*, otvor. *o*, zatv. *o*. Ovu prvu promjenu teško je hronološki odrediti. U ovoj seriji od devet vokala nastade zbog izjednačenja u 3. vijeku *ī* > zatv. *e*, *ū* > zatv. *o*, ovo pojednostavljenje: *iē*, zatvor. *e* u *a*, otvor. *o*. zatv. *o*. Na ovom stepenu stvara se oko 6. vijeka novi vulg. lat. kvantitet. Otvor. *ē* i zatv. *ē*, otvor. *ō* i zatv. *ō* nalaze se u zatvorenim slogovima, tj. pred dva ili više konsonanata, osim pred grupom konsonant plus *r*, *l*. Otv. *ē* i zatv. *ē*, otv. *ō* i zatv. *ō* nalaze se u otvorenim slogovima ili riječima jednog sloga ili pred grupom konsonant plus *r*, *l*.“ P. Skok, n. d., str. 181.

Razlikujemo *l'accent principal* (glavni akcenat) i *l'accent secondaire* (sporedni akcenat). Ovo važi kako za latinski jezik tako i za sve ostale romanske jezike. Jezici se u akcentu razlikuju time što se jačina može vezati za mijenjanje tona i za kvantitet. Naš jezik ima muzikalni akcenat: ton se mijenja tako što raste ili pada. S druge strane, romanski jezici poznaju samo ekspiratorni akcenat. Događa se i da se jačina ne veže ni za mijenjanje tona ni za mijenjanje trajanja. I taj je akcenat poznat u romanskim jezicima (rumunski).

Zvuk je, dakle, najjači u naglašenom slogu zbog toga što se tu nalazi sjedište ekspiratornog akcenta. Zato se naglašeni slog najjasnije izgovara. Nenaglašeni slog može spuštiti glas. To sobom nosi slabljenje glasa, koje može ići tako daleko da nenaglašeni vokal ispadne. Ovu pojavu imamo vrlo rano u vulgarnom latinskom jeziku. Što više idemo prema vulgarnom latinitetu i prema romanskim jezicima, ispadanje vokala u penultimi postaje češće. Ispadanje nenaglašenih vokala nazivamo sinkopom. Pojave sinkope rado pripisujemo ekspiratornom akcentu. Kako sinkopa često nije dosljedno provedena u latinskom jeziku, moramo reći da je u njemu, pored ekspiratornog, akcenta postojao i muzikalni.

Akcenat se prilagođavao i izvjesnom ritmu koji se pojavljivao u izmjeni kratkih i dugih slogova u pjesništvu. Izvjesno je da je nakon prvog perioda, dok je akcenat bio na prvom slogu, i nakon što je oslabljen nenaglašeni slog, u latinskom jeziku zavladao muzikalni akcenat, sličan našem, koji razlikuje dvije vrste kratkih i dvije vrste dugih slogova.

Imamo malo zabilješki o prirodi latinskog akcenta. Sinkopirani oblici bili su sposobni za književni latinski jezik i nijesu karakterisali vulgarni (pučki) govor.

O latinskom akcentu možemo govoriti samo na osnovu više ili manje vjerovatnih lingvističkih zaključaka, koji se zasnivaju na upoređenju. Na osnovu izvjesnih zaključaka koje su izučavaoci dobili komparativnim putem, vidi se da je u najstarije vrijeme u latinskom jeziku akcenat morao biti na prvom slogu. Kasnije se latinski akcenat promijenio prema zakonu od tri sloga. Klasični latinski jezik razlikuje duge i kratke slogove, bili naglašeni ili nenaglašeni.

U razvitku romanskih nenaglašenih vokala važnu ulogu igra i ritam sporednog akcenta, tj. kako su sporedni akcenti raspoređeni, ako riječ ima više slogova.

Akcentat romanskih jezika stoji u uskoj vezi sa latinskim. Isto tako moramo istaći da se i latinski akcentat vremenom mijenjao i da se, prema Skoku, *akcentat romanskih jezika ne osniva na najstarijem latinskom, nego na onome klasičnog perioda*.¹²

Šta je od klasičnog latinskog akcenta i kvantiteta zadržao vulgarni latinitet, iz koga su se razvili romanski jezici, od principijelne je važnosti za naše proučavanje akcenta u romanskim jezicima a samim tim i u posuđenicama u govoru naše obale, jer važi kao pravilo da su ono što je od klasičnog latinskog zadržao vulgarni latinski jezik – zadržali i romanski jezici.

U bivšem tzv. srpskohrvatskom jeziku ne da se apsolutno odrediti mjesto akcenta, jer može biti na kojem god slogu: jedino u književnom jeziku kod višesložnih riječi ne može biti na kraju. Mjesto latinskog akcenta određuje se po zakonu penultime. To znači da se akcentat ravna prema kvantitetu drugog sloga od kraja. Penultima suvereno odlučuje o mjestu akcenta u latinskom jeziku. Ako je kratka, naglasak ne može biti na njoj, nego na trećem slogu od kraja. To vrijedi ako je riječ polisilabična, tj. ako ima tri ili više slogova. Ako je dvosložna, tj. disilabična, akcentat može biti samo na početnom slogu. U tom se slučaju ne gleda kvantitet drugog sloga. Prema tome, jedino kod polisilabičnih riječi odlučuje kvantitet penultime. Ovaj akcentatski zakon važi za sve romanske jezike. U romanskoj fonetici, s izuzetkom nekoliko slučajeva, vlada zakon da akcentat leži na istom mjestu kao u latinskom. Zato, kad hoćemo da etimološki objasnimo neku romansku riječ, tj. da u njoj prepoznamo latinske elemente, treba dobro da znamo ne samo kvantitet latinskih vokala koji dolaze u obzir, da li su dugi ili kratki, nego i mjesto đe je ležao akcentat. To je osnovni princip romanske etimologije.

Razlika u kvalitetu akcenta u našem jeziku u odnosu na romanske govore koji su uticali na govore jadranske obale (u ovom slučaju mislimo prevashodno na italijanski) uslovljava da sa određenom rezervom i obazrivo pristupimo problemu čuvanja romanske akcentuacije.

Proučavajući romanske posuđenice u govorima jadranske obale, došli smo do nekih pravila o njihovom akcentu. Najčešće se dužina vokala tih posuđenica čuva, bilo da se radi o vokalu u akcentovanom slogu bilo o neakcentovanoj dužini. Da je većina ovih riječi u govoru o kojima je riječ

¹² Isto, str. 168.

priješla iz književnog italijanskog jezika, u kojemu postoji pravilo da se samoglasnik pred udvojenim suglasnikom kratko izgovara,¹³ to bi bilo lako izučiti. Međutim, veliki broj posuđenica vodi porijeklo iz venecijanskog dijalekta, koji od udvojenih suglasnika poznaje jedino: s (-ss-) i c ili dz (-zz-), tako da sva okvirna pravila, naročito kada se radi o čuvanju dužine vokala, imaju mnogo izuzetaka.

Kratak akcentovani samoglasnik u dvosložnim romanskim riječima reflektuje se u posuđenicama iz romanskih jezika: *paš* < it. *passo*, *bal* < it. *ballo*, *mađ* < it. *maggio*.

U posuđenicama iz romanskih jezika samoglasnik je obično kratak i ispred grupa *sk*, *st*, *sp*, koje se nalaze u romanskim dvosložnim riječima: *fešta* < it. *festa*, *đusto* < it. *giusto*.

U najvećem dijelu dvosložnih riječi koje ovđe dobijaju nepostojano *a*, akcentovani samoglasnik postaje kratak, što ne odgovara njegovom pretpostavljenom kvantitetu: *banak* < it. *banco*, *konat* < it. *conto*, *maráč* < it. *marzo*.

Dvosložne riječi koje u romanskim jezicima ne skraćuju samoglasnik u akcentovanom slogu, najvećim dijelom i ovđe čuvaju dugi akcenat: *karta* < it. *carta*, *konte* < it. *conte*, *ćar* < it. *chiaro*, *banda* < it. *banda*.

Brojni su izuzeci od ovih pravila, nastali bilo pod uticajem venecijanskog dijalekta bilo pod uticajem naših glasovnih promjena. Kratki akcenat namjesto dugog zabilježili smo u riječima: *štima* < it. *stima*, *lima* < lat. *lima*.

Trajni glagoli romanskog porijekla uvijek dobijaju dugi akcenat na drugom slogu od kraja bilo da se radi o glagolima koji završavaju na *-avat*, *-ivat*, bilo o trajnim glagolima koji imaju drugačije nastavke (*-irat*, *-urit*, *-unit*): *longavat* < it. *prolungare*, *maltratavat* < it. *maltrattare* itd.

Postoji i u ovom slučaju mnogo izuzetaka. Jezik je živ. Neprestano se mijenja, zavisno od toga ko se i u kojoj sredini njime služi.

Posuđenice romanskog porijekla koje akcenat pomjeraju za jedan slog ulijevo pod uticajem naših govora, ako se akcentovani vokal izgovarao dugo, obično čuvaju neakcentovanu dužinu na mjestu romanskog akcenta: *bokun* < it. *boccone*, ven. *bocon*.

¹³ N. Stipčević i E. Franki, Osnovi italijanskog jezika, Prosveta, Beograd, 1966, str. 21.

Posuđenice sastavljene od dviju ili više riječi romanskog porijekla mogu se, po mjestu akcenta, podijeliti u dvije grupe. Prvoj grupi pripadale bi riječi koje su svoj akcent prilagodile akcentu govora naše obale, dok bi drugoj grupi pripadale riječi koje još čuvaju mjesto primarnog italijanskog akcenta prilagođenog kvalitetu akcenta karakteričnog za govor naše obale. Prvu grupu mogli bismo, dakle, svrstati u adaptirane posuđenice a drugu u poluadaptirane, neke riječi iz te grupe čak i u neadaptirane.

Nasuprot mladogramatičarima, koji su fonetske promjene proučavali izolovano, Roman Jakobson traži da se svaka fonološka promjena proučava u vezi s njenom funkcijom u sistemu jezika u kojem je nastala. Prije svega, konstatuje da sve fonetske promjene nemaju fonološki karakter. Mogli bismo stoga zaključiti da se fonetske promjene mogu opisivati metodom integracije, a ne metodom izolacije: treba ih proučiti u vezi s čitavim sistemom. Zadatak je istorijske fonologije ne samo opisivanje nego i tumačenje mutacija. Sam opis pruža podatke o lingvističkoj situaciji prije i poslije mutacije, te omogućava ispitivanje smjera i značenja mutacije. Mutacija može biti predmet sinhronijskog izučavanja, isto kao i nepromjenljivi lingvistički elementi. To upravo važi za jezik. Dok na jednoj strani mutacija uspostavlja ravnotežu sistema, na drugoj strani ona može tu ravnotežu poremetiti i tako dolazi do čitavog lanca mutacija.

Kad govorimo o uticaju jednog jezika na drugi, moramo znati da su leksika i fonetika najpodložniji promjenama. Zatim slijedi sintaksa, i na kraju morfologija koja najduže odolijeva spoljnim uticajima.

Međutim, stalno treba imati u vidu da ove pojave imaju svoju, prema Skoku, „sociologičku bazu, a to je dvojezičnost ili bilingvitet u stanovitoj društvenoj sredini“.¹⁴

¹⁴ P. Skok, n. d., str. 11.

Aleksandra BANJEVIĆ

**CERTAIN PHONETIC CHANGES IN ROMAN BORROWINGS IN
THE ADRIATIC COAST DIALECTS**

Analyzing, at beginning, the development of Latin language vocal system, the author pays special attention to the nature and development of accent in the Roman languages and borrowings from Roman languages (particularly Italian) in the Adriatic coast dialects. According to the place of accent in a word, borrowings can be divided into those in which the accent is adjusted to the Adriatic coast dialects and those in which the place of original Italian accent remained the same, but the accent is adjusted to the quality of our accent.

Žarko L. ĐUROVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 811.163.4`26(497.16)

NORMATIVNA PRIPREMA ZA JAVNU UPOTREBU CRNOGORSKOGA JEZIKA

Autor ukazuje na značaj normativno-kodifikatorskih djela akademika Vojislava P. Nikčevića, naročito u vrijeme aktuelne službene kodifikacije crnogorskoga jezika, te daje osnovne karakteristike norme koju je Nikčević postavio.

Osporavanje postojanja crnogorskoga jezika zapravo je osporavanje postojanja crnogorskog naroda, njegove države, istorije, kulture i crkve. Zato se problem crnogorskoga jezika neminovno aktuelizira, osobito poslije raspada nekada zajedničke ni domovine SFRJ. Pridruživanjem Srbima u novonastaloj SRJ, Crnogorci su se našli u najnepovoljnijem položaju u odnosu na sve druge državotvorne, pa čak i manjinske, narode iz bivše SFRJ. Kada su prihvatili Ustav 1992. godine, Crnogorcima je garantovano ostvarivanje ravnopravnosti i jednakosti sa Srbima i drugim narodima u novoj, dvojnoj federaciji. Međutijem, ravnopravnost nijednog trenutka nije bila stvarna, jer je tadašnja politička elita preuzela vlast „uličnom demokratijom“ u „antibirokratskoj revoluciji“, u vrijeme najjačeg zamaha veljesrpstva, prihvatila podređenu ulogu prema neuporedivo većoj i moćnijoj Srbiji, koja je nesmetano uspostavila dominaciju šovinizma, hegemonizma i unitarizma, sa jasnom namjerom ugrožavanja i ukidanja crnogorske više od desetostolječne državnosti, kulture i nacionalnoga identiteta. Sve one vrijednosti koje su u hiljadugodišnjoj istoriji bile temelj naše duhovnosti i državnosti – srpske institucije, državne službe i vlast organizovano degradiraju, zapostavljaju, brišu, prisvajaju, krivotvore. U uslovima ubrzanog procesa razgradnje crnogorske države, asimilacije njenoga naroda i gubitka svakoga vida samostalnosti, crnogorska vlast, (ne)svjesna svoje istorijske uloge i odgovornosti, u svojem Ustavu

definitivno se opredjeljuje da maternji jezik Crnogoraca nosi ime drugoga naroda i nacije uprkos činjenici da crnogorski jezik ima vlastitu istoriju i potvrdu u stvaralaštvu klasika: Andrije Zmajevića, Ivana Antuna Nenadića, Petra I Petrovića, Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića i drugih. Dakle, mora se shvatiti i prihvatiti istina da je crnogorski jezik lingvistička stvarnost, jer su Crnogorci stekli sve bitne uslove i pravo da imaju svoj jezik (bar u onolikoj mjeri koliko to na ovijem prostorima imaju Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Albanci). Stoga preimentovanje maternjega jezika Crnogoraca u srpski jeste lingvocid. Crnogorski se narod preko jezika poistovjećuje sa srpskijem, a ideja o tome izvire iz veljesrpskoga asimilatorskog projekta beogradskih centara moći. Ona je smišljena da guši razvoj crnogorske duhovnosti i državnosti. Ustavna formulacija po kojoj Crnogorci upotrebljavaju jezik drugoga naroda kao svoj maternji bila je besmislena i paradoksalna. Zato je potpuno prirodno da Crnogorci, naročito intelektualci, (u)stanu u odbranu prava na upotrebu vlastitoga jezika kao sredstva zaštite sopstvenog kulturnoga identiteta, čime bi zadali odlučujući udarac fatalnom beogradskom projektu asimilacije čitavijeh naroda na balkanskom prostoru.

Polazeći od toga da nema razvoja crnogorske nacionalne (samo) svijesti bez svjesne aktivnosti u rješavanju svih pitanja od opšteg značaja i interesa naše zajednice, naziralo se da će u dogledno vrijeme pitanje crnogorskoga jezika postati jedan od prioritetnijeh interesa crnogorske vlasti, države i društva uopšte. Maja 2006. građani Crne Gore na referendumu odlučuju da napušte državnu zajednicu sa Srbijom i obnove nezavisnost i suverenost crnogorsku. Godinu dana kasnije, 19. oktobra 2007., Ustavotvorna skupština donosi Ustav Crne Gore, u čijem se 13. članu konačno pominje crnogorski jezik kao službeni. Taj član Ustava glasi: „Službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski jezik. Ćirilčno i latinično pismo su ravnopravni. U službenoj upotrebi su i srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik.“ U skladu s tim, početkom 2008. oformljen je Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika, ali on još ne pokazuje nikakve rezultate.

Realizaciju procesa naučne i književne afirmacije i standardizacije crnogorskoga jezika otvorili su naučni radovi poznatog crnogorskoga jezikoslovca, akademika Vojislava P. Nikčevića. Naučnijem pionirskim osvjetljavanjem ovoga još uvijek aktuelnog pitanja, Nikčević je dao kapitalan doprinos afirmaciji crnogorske lingvistike, u kojoj će vazda imati zaslužno mjesto. Njegova nauka o jeziku predstavlja izradu i kompletiranje

projekta normativne pripreme za javnu upotrebu crnogorskoga jezika, koji se, kao dio jezičke svijesti kolektiva, kroz dugu istoriju (od sredine IX vijeka do danas) koristio spontano, bez ikakvih pisanih normi, izvanj propisa, gramatika, rječnika, leksičkih, stilističkih i drugih priručnika. Akademik Vojislav P. Nikčević još 1993. godine objavio je priručnik *Piši kao što zboriš* kao skup najopštijih pogleda, ideja, principa i pravila pravogovorenja i urednospisanja. Time je otpočeo proces kodifikacije crnogorskoga jezika, sa ciljem njegova vrtanja na put prirodnog i slobodnog istorijskog razvoja. Načela u ovoj knjizi uspostavljaju istorijski kontinuitet crnogorske norme u skladu sa trima glavnijem pravilima: 1. *Piši kao što zboriš, a čitaj (zbori) kako je napisano!* 2. *Drži se upotrebne norme crnogorske „općene pravilnosti“!* 3. *Tuđe piši kao svoje!*

To su opšta crnogorska načela govorenja i pisanja koja bi trebalo primjenjivati u praksi. Ona najbolje obezbjeđuju (o)čuvanje i dalji razvitak identiteta crnogorskoga jezika sa svijem svojim specifičnijem odlikama na pravopisnom, morfološkom, leksičko-semantičkom, tvorbenom, sintaksičkom i stilističkom nivou. Istovremeno, daju najpovoljniju osnovicu koja omogućuje upotrebu jezika i njegovo najlakše funkcionisanje, uz uvažavanje specifičnosti i raznolikih uslova u kojima se on razvija i egzistira.

Nastao na temelju detaljnoga istorijskog proučavanja nekodifikovanoga govornog i književnoga jezika (usmene i pisane riječi), priručnik *Piši kao što zboriš* poslužio je kao podloga *Pravopisu crnogorskog jezika* istoga autora (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.). To nije slučajno. Njime su Crnogorci prvi put u svojoj povjesnici dobili djelo normativnog jezikoslovnoga karaktera. Tumačenje je ortografije dobro zasnovano i sistemski izloženo. Ima opštu standardnu namjenu, što znači da ga mogu koristiti svi slojevi društva koji se njime služe.

U nauci ima mjesta samo istinama. Zato naučnu vrijednost imaju samo oni sadržaji koji su u naučnom pogledu vjerodostojni, istiniti. Sa znanstvenog stanovišta ne može se osporiti naučna dubina osvjetljavanja problema u *Pravopisu*, koji štiti naš jezik od dalje razgradnje i asimilovanja. *Pravopis* širom otvara vrata za neposrednu književnu i praktičnu primjenu crnogorskoga jezika u administraciji, prosvjeti, umjetnosti, kulturi i nauci. A to je nužno za dalji razvoj crnogorske nacionalne samosvijesti i vlastitog identiteta u svijem sferama javnog i privatnoga života. Zato bi primjena *Pravopisa crnogorskog jezika* prvi put u istoriji Crnogoraca obezbijedila

njihovu jezičku ravnopravnost sa drugim narodima i nacionalnim manjinama na ovijem prostorima. Paradoksalno je i besmisleno osporavati konstitutivnom i državotvornom narodu (a Crnogorci to jesu) pravo na ispoljavanje svojih nacionalnijeh specifičnosti, a ista ta prava obezbijediti nacionalnim manjinama. No uprkos tome, država još uvijek nije podržala Nikčevićev *Pravopis crnogorskoga jezika* kao službeni.

Ko dobro poznaje izvorni, iskonom autentični crnogorski jezik, neće se čuditi njegovome vrtanju vlastitom duhovnom biću i nacionalnome crnogorskom jezičnom izrazu. U prilagođavanju savremenijem potrebama Crnogoraca, njihov se jezik dobrim dijelom vrće na svoje korijene. Olakšicu predstavlja činjenica da nije trebalo izmišljati i stvarati nove riječi i nova pravila kako bi se crnogorski jezik što više razlikovao od srpskog, hrvatskoga, bosanskog ili bilo kojeg drugoga jezika.

Jezik je živa pojava, što znači da se ne može mijenjati ni brzo, niti lako, ni nasiljem nad njim. Crnogorski jezik dobro je ošetio težinu politike posrbljavanja, koja mu je odavno izrekla smrtnu presudu. Izgradnja takozvane zajedničke (Karadžić-Belićeve) norme presudno je uticala i odredila fizionomiju našega jezika. „Srpskohrvatski“ nije uvažio specifičnosti crnogorskoga govornog područja, niti je dozvoljavao osamostaljivanje standardnojezičkih varijanti nacionalnog jezika Crnogoraca. U okviru jugoslovenske zajednice srpska kulturna i naučna javnost, uz nužne kompromise s hrvatskom, stvarala je jedinstveni standardni jezik bez učešća i udjela Crnogoraca u tome. Jasno je da su stručne aktivnosti usmjerene na stvaranje zajedničkoga jezika bile politički motivisane. Najveći broj lingvista iz toga korpusa svijem se silama trudio da bogatu crnogorsku tradiciju, istoriju, državnost i kulturu pretoče u srpsku.

Zbog svega toga sasvijem je jasno kolika je preša Crnogoraca za svoj jezik. Njegovo oficijelno uvođenje očekuju škole, sve kulturne i prosvjetne ustanove, sredstva javnoga informisanja, državne institucije, udžbenička literatura... Bez obzira na velje otpore sa srpske strane prema ovome procesu, potonja zbivanja pokazuju da Crnogorci napokon postaju svjesni da maternji jezik ne mogu nadomjestiti nekim drugim jezikom. O ovoj problematici može se nadugo izlagati, ali se ovom prilikom moramo osvrnuti samo na trenutno postojeće stanje.

Dakle, svaka rasprava na ovu temu završava se konstatacijom: *afirmacija crnogorskoga jezika neizbježna je i neminovna*. Propisana je

pravopisna i književnojezička norma, izdata je i normativna *Gramatika crnogorskog jezika* (opet je autor akademik Vojislav P. Nikčević, DANU, Podgorica, 2001.) u skladu sa nasljeđem i bogatstvom kulturnopovijesnog razvoja. Nikčević je propisivao da i u latinici i u ćirilici treba da imamo po 33 slova za 33 fonema u crnogorskome jeziku. Adaptacija pisma fonetskome sistemu izvršena je bez pretenzija da se rješenje nameće nasiljem nad jezikom, mehaničkim zakonskim aktima i sl. U odnosu na jezike susjeda zapažamo da se pojavljuju tri nova slova: *ś*, *ź* i *ʒ*. Zapravo, ne radi se o *novijem* slovima, već su to oznake za stare glasove koji su postojali u crnogorskome jeziku tijekom duge istorije i za njih korišćeni grafemi u dijalektologiji. Standardni „srpski/srpskohrvatski“ jezik nikada ih nije prihvatio, iako brojni primjeri šedoče o njihovom postojanju: *šekira*, *prošak*, *šutra*, *zašeda*, *predšednik*, *šednik*, *šetva*, *šeme*, *žera*, *žipa*, *žanovijet*, *žinzula*, *ženica*, *izželica*, *izđipati*. Primjeri upućuju na objektivno postojanje 28 suglasnika u crnogorskome fonološkom sistemu, što predstavlja najizrazitiju razliku između crnogorskoga i ostalih južnoslovenskih jezika.

Nikčevićeva norma crnogorskoga jezika propisuje samo fonološku i morfonološku ijekavicu s primjesama ikavizama i ekavizama koji su organski nastali i upotrebljavani do 1918. godišta.

Kao plod autentičnoga sistemskog razvoja u fonološkoj ijekavici izvršena je zamjena staroga slova jat (*ě*). Pravilno je u dugijem slogovima umjesto *jata* pisati i govoriti *ije* (*vijest*, *mijena*, *brijeg*, *lijepiti*, *mlijeko*), a u kratkim *je* (*mjesec*, *pjesma*, *vještina*, *bježati*, *vježbati*).

Vrtanjem starijih slova, fonema i glasova *ś*, *ź* i *ʒ*, kao i došljednim ijekavskim jotovanjem (čak i u antroponimima, patronimima, toponimima i horonimima) rečenijem normativnim djelima obezbjeđuje se primjena osnovnoga načela: *Piši kao što zboriš, a čitaj (zbori) kao što je napisano*. Ipak, najnovija dešavanja u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika pokazuju da zvanična crnogorska standardnojezička norma neće obuhvatiti suglasnik *ʒ*, a jedan dio članova toga tijela protivi se i kodifikaciji suglasnika *ź*, iako sva saznanja iz montenegrizike stoje protiv takve namjere.

Jasno su i do pojedinosti u Nikčevićevoj *Gramatici* obrađene i vrste riječi i njihovi oblici. Značaj je nauke u tome da pruži razloge koji omogućavaju da se odbače nepravilna i nelogična rješenja, a prihvati koncept onih vrijednosti koje se uklapaju u naučni sistem. Te vrijednosti služe kao

polazišta jer su zasnovane na određenosti i očiglednosti, pa se ta okolnost ne može prenebregnuti u argumentaciji primjenjivanja nauke za dobijanje određenijih rezultata. Morfološka pitanja u *Gramatici crnogorskog jezika* potpuno su, dakle, objašnjena i razjašnjena. Tumačenja mnogijeh pravila jesu bliska, ali ne i identična normama ostalih južnoslovenskijeh jezika. Kriterijumi tvorbene norme potpuno su jasni tako da otklanjaju sve nesporazume oko toga što je pravilno, a što nije.

Imajući u vidu namjenu i obim *Gramatike*, dovoljno je prostora dato i sintaksi. Pravila o slaganju riječi u rečenici, o djelovima rečenice i njihovoj službi u njoj, upotrebi imenskih i glagolskijeh oblika, redu riječi, uspostavljanju uzajamnih odnosa i višestrukome preoblikovanju rečenice studiozno i metodično se argumentuju i potvrđuju uobičajenom govornom praksom i književnijem stvaralaštvom istaknutih stvaralaca. Takav pristup dominira u savremenoj nauci o jeziku jer doprinosi boljemu i svestranijem razumijevanju i sagledavanju lingvističkijeh sistema.

Moderno doba donosi i zahtijeva prepoznavanje sistemskog viđenja lingvistike kao nauke o jeziku, afirmišući prihvatljivost i nespornost prava naroda na posjedovanje sopstvenoga jezika. Crnogorci su na najboljem putu da jezičku praksu pretvore u književnu normu i standard koji bi bio opšeprihvaćen. Pravi putokaz za to jesu naučni radovi akademika Vojislava P. Nikčevića koji su otvorili novu stranicu crnogorske lingvistike. Zvanična nauka, bazirana isključivo na ograničavajućoj i često pseudonaučnoj veljesrpskoj opciji, pokušala je da ospori potrebitost, smislenost i opravdanost normiranja i standardizacije crnogorskoga jezika. Na domaćoj i međunarodnoj (svjetskoj) naučnoj pozornici, vođeni jedino ideološko-političkijem razlozima, lingvisti srbofili, svjesni toga da se njihova veljesrpska konstrukcija ljulja na staklenijem nogama, utrkuju se da dokažu da je cio pothvat u samome startu suvišan i Crnogorcima nepotreban, jer Crnogorci imaju maternji, „svoj srpski“ jezik. Tako ovi „naučnici, koji su pod nogama izgubili čvrsti temelj, a u glavi ostali bez ispravnoga, znanstvenog kompasa“, svjesno guše predmet svoje nauke, tražeći neko uporište izvanj nje. Oni crnogorski jezik analiziraju sa svijeh pozicija, ali, izgleda, najmanje sa znanstvene. U eri scientizma negiraju njegovu etničku, sociološku, istorijsku i naučnu pozadinu, a uvažavaju mitska usmena predanja i mitološke eksplikacije stvarnosti. Na taj način, u oskudici čvrstijeh naučnih znanja, isključuju opštevažee istine, jednostrano, površno, (ne)upućeno i pristrasno tumačeći jezikoslovnou nauku.

Osamostaljenje jezika u punom strukturalnom identitetu ne može se vršiti bez pomoći države. Zvanična državna vlast mora vidljivije pokazati brigu za vrtanje crnogorskoga jezika u sva područja javnoga života. Od prvorazrednoga značaja je realizovanje ovog projekta. Najbrži i najsigurniji put prihvatanja crnogorskoga jezika jeste pravilna kadrovska politika, osobito u prosvjeti i kulturi. Ne treba popuštati pritiscima bilo koje vrste, već izričito tražiti, osobito od poslenika na polju jezičke kulture i prosvjetnih radnika, uvažavanje, poštovanje i došljednu primjenu crnogorske jezičke norme. Djelo akademika Vojislava P. Nikčevića najbolji je oslonac u aktuelnome procesu oficijelne crnogorske jezičke kodifikacije; stoga je prećutkivanje toga djela od strane nekih uticajnih lingvista i kulturnih poslenika te oslanjanje na rezultate lingvista koji su negirali crnogorski jezik – najblaže rečeno – neozbiljno i neoprostivo!

Žarko L. ĐUROVIĆ

**THE NORMATIVE PREPARATION FOR PUBLIC USE OF
THE MONTENEGRIN LANGUAGE**

The author stresses the significance of normative-codifying works of academician Vojislav P. Nikčević, especially in this time of official codification of the Montenegrin language, and he presents some basic characteristics of the norm that Nikčević proposed.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 811.163.4`282(497.16)

REVIZIJA PODJELE CRNOGORSKIH GOVORA
Prilog Nikčevićevoj definiciji crnogorskoga naddijalekatskog sloja

Autor priloga daje analitičko-kritički osvrt na dosadašnju klasifikaciju severozapadnih crnogorskih govora. Poređenjem osobina ovih s osobinama ostalih crnogorskih govora i istočnohercegovačkim dijalektom, zaključuje da severozapadni crnogorski govori, osim po akcentu, ne pripadaju istočnohercegovačkome dijalektu. Time se potvrđuje stav Vojislava P. Nikčevića o postojanju opštecrnogorskoga jezičkog sloja.

Iako se dijalektološkim ispitivanjima uglavnom samo posredno i uzgredno bavio, Vojislav P. Nikčević je i u toj oblasti dao značajan doprinos revizijom postojećih stavova o strogoj podijeljenosti crnogorskih govora na dva dijalekta.¹ Privid takve podijeljenosti stvorili su proučavaoci crnogorskih govora, naročito poslije II svjetskog rata, koji su – vođeni često izvanlingvističkim ciljevima – više ukazivali na razlike između severozapadnih i jugoistočnih govora crnogorskih nego na sličnosti među njima.²

Nekritičko usvajanje rečene podjele crnogorskih govora nastavilo se i do naših dana, pa se i među najnovijim radovima mogu naći tvrdnje tipa: „Najupečatljivija diferencijacija jeste ona koja dijeli Crnu Goru na dva dijalekatski različita tipa, arhaičniji (govori zetsko-sjeničkog tipa) i progresivniji istočnohercegovački tip (koji je Vuk uzeo za osnovicu srpskog

¹ Nikčević, Vojislav P.: *Etnogeneza, periodizacija i klasifikacija crnogorskih govora* u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom II (od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 84-145.

² Čirgić, Adnan. – *O klasifikaciji crnogorskih govora*, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109-128.

jezika).³ Nasuprot tome, Vojislav P. Nikčević je upoređivanjem postojeće literature o crnogorskim govorima te poređenjem jezika starih pisaca koji su stvarali u raznim krajevima Crne Gore zaključio da crnogorski govori čine naddijalekatsku cjelinu sa zajedničkim makrostrukturnim slojem.⁴ Umjesto dva odvojena dijalekta u Crnoj Gori, on je odredio troslojnu strukturu crnogorskih govora: 1. opšteštokavski sloj, 2. opštecnogorski sloj i 3. crnogorski mikrostrukturni jezički sloj (koji sadrži specifičnosti pojedinih mjesnih govora). Komparativnom analizom elemenata koje su dijalektolozi u nekim sintetičkim studijama o crnogorskim govorima uzimali kao razlikovne između pomenuta dva „dijalekta“, mi smo u prilogu *O klasifikaciji crnogorskih govora* utvrdili validnost Nikčevićeve klasifikacije jer smo među pomenutim „razlikovnim osobinama“ pronašli 16 krupnijih zajedničkih svojstava dva „dijalekta“ u Crnoj Gori. Kako bismo pokazali neosnovanost te tradicionalističke podjele, našu analizu zasnovali smo upravo na materijalu koji je ponuđen u rečenim sintetičkim studijama. Da smo u obzir uzeli građu iz bogate dijalektološke literature o crnogorskim govorima, broj zajedničkih krupnijih osobina severozapadnih i jugoistočnih crnogorskih govora bio bi mnogo veći. U svakom slučaju, ponuđeni je materijal potvrdio tezu Vojislava Nikčevića o kompaktnosti crnogorskih govora.

Budući da se govori severozapadne Crne Gore tradicionalistički često nazivaju govorima „hercegovačkoga tipa“, odnosno svrstavaju u istočnohercegovački dijalekt, mi ćemo ovđe provjeriti ispravnost takve klasifikacije na materijalu koji nude dijalektolozi što te govore svrstavaju u rečeni dijalekat, ali i na osnovu materijala koji je ponuđen u pojedinim studijama o tim govorima.

Najbitnija razlika između severozapadnih i jugoistočnih crnogorskih govora tiče se akcenatskog stanja – prvi su četvoroakcenatski, a ostale karakteriše akcenatsko šarenilo: dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem.⁵ Ujedno je akcenatski sistem i najbitnija osobina koja severozapadne crnogorske govore veže s govorima istočnohercegovačkoga dijalekta. Kolike su sličnosti i razlike u ostalim jezičkim slojevima, pokušaćemo da pokažemo u ovome prilogu.

³ Stojanović, Jelica. – *Identitet i status srpskog jezika u Crnoj Gori*, Zbornik radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 275.

⁴ *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 181-204.

⁵ Čirgić, Adnan. – Isto, str. 109-128.

Prema shvatanjima tradicionalističke „serbokroatistike“, istočnohercegovački dijalekat u Crnoj Gori zauzima prostor „od najsevernijeg zaliva Boke Kotorske, kod Risna, i ide malo ka severu, a zatim ka istoku, ispuštajući crnogorska plemena i predele Cuce, Ozriniće, Zagarčane, Komane, Bjelopavliće, Bratonožiće, Rovca i Vasojeviće, a obuhvatajući Crnogorsku Hercegovinu i čak severni deo zemljišta koje je pripadalo Crnoj Gori do 1878. god.: Grahovo, Pješivce, Župu, Lukovo, Drobniak, Uskoke i Moraču. Zatim ova linija ide ka severu obuhvatajući Kolašin i ispuštajući Bijelo Polje i seče Lim južno od Brodareva.“⁶

Nažalost, ispitanošć seвероzapadnih u odnosu na ostale crnogorske govore znatno je manja, pa ne možemo na osnovu raspoložive građe uporediti osobine svih pomenutih plemena s osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta. Ipak, i postojećí radovi i studije dovoljni su da pokažu neutemeljenost ovakve klasifikacije. Čak i materijal koji Pavle Ivić nudi u svojoj *Dijalektologiji* bio je dovoljan da inicira sumnju u ispravnost te klasifikacije. Govoreći o osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta, Ivić već na početku konstatuje „pre svega, pravilo da je refleks dugog **ѣ** dvosložno *ije*, a kratkog **ѣ** jednosložno *je*, vredi samo za jedan deo jekavskog terena, uglavnom u istočnijim krajevima.“ Zatim ukazuje na raznolikost izgovora alternanata staroga **ѣ** na raznim terenima i nastavlja: „Najzad, ima znatan broj govora gde se **ѣ** nikako ne udaljuje od jednosložnosti (...). U pojedinim govorima dolazi čak do jotovanja u grupama **ѣѣ** i **ѣѣ**: *ljépo, njésu, kòljěvka*. Prema sadašnjem stanju nauke nemogućno je ocrtati taćne izoglose svih ovih pojava.“⁷ No i prema tadašnjem stanju nauke znalo se da se pomenute izoglose ne dotiću crnogorskih državnih granica. A kad se uzme u obzir da je zamjena jata, uz akcenatsko stanje, jedan od osnovnih kriterijuma podjele štokavskih govora, onda je jasno od kolikoga je to znaćaja za klasifikaciju crnogorskih govora jer se pomenute osobine što karakterišu „znatan broj istočnohercegovaćkih govora“ u Crnoj Gori ne javljaju! [Već je rećeno da smo osobine koje su pojedini dijalektolozi uzimali kao diferencijalne između tzv. zetsko-lovćenskog i istočnohercegovaćkog dijalekta, a javljaju se kao tipićne i u jednom i u drugom, rasvijetlili u radu *O klasifikaciji crnogorskih govora*, pa se na njima ovđe nećemo zadržavati.]

Ako se uzmu u obzir sve dosadašnje klasifikacije i sinteze o štokavskim govorima, onda se – kad su u pitanju govori seвероzapadne Crne

⁶ Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narećje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 130.

⁷ Isto, str. 131-132.

Gore – lako da uvidjeti da je najpreciznije od njih određenje dijalektologa Asima Peca, iako i njegova podjela ima manjkavosti jer govore o kojima je riječ svrstava u poseban govorni tip istočnohercegovačkog dijalekta. U pogledu revizije shvatanja o govorima ševerozapadne Crne Gore Asimu Pecu pripada prvijenstvo jer je još 1976. (rad je tada predat za štampu, a objavljen je 1981) utvrdio da je riječ o *prijelaznim govorima*. Utoliko je više neobična činjenica da je rad u kojem je tu reviziju iznio, premda pod neutralnim naslovom *Prilog proučavanju prelaznih govora*,⁸ ostao gotovo nepoznat i bez uticaja na kasnije podjele štokavskih, a naročito crnogorskih govora. I ovđe se pokazalo da u prihvatanju teza presudan uticaj ima ne njihova naučna održivost već jačina autoriteta koji ih je postavio. A da je Pavle Ivić bio autoritet u ondašnjoj „serbokroatistici“, nije potrebno dokazivati.

Peco kaže: „moglo bi se reći da se prelaznim može nazvati onaj govor u kojem se ukrštaju krajnji izdanci pojedinih izoglosa koje su relevantne za susjedne govore, a čiji broj i gustina nikako ne dostižu broj i gustinu tih osobina u govorima koji su matični za navedene izoglose.“⁹ Navodeći zatim 24 glavnije osobine istočnohercegovačkoga dijalekta,¹⁰ ovaj dijalektolog navodi da „granica rasprostranjenja ovih izoglosa na istok mogla bi se vezivati za današnju republičku granicu prema SR Crnoj Gori. Istina, od ranije je poznato, republičke granice ne moraju biti u isto vrijeme i govorne granice. To vrijedi i za ovaj govor, ali je istina i to da najveći

⁸ Peco, Asim. – *Prilog proučavanju prelaznih govora*, Radovi, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981, str. 43-51. (+27 karata).

⁹ Isto, str. 46.

¹⁰ Peco izdvaja sljedeće osobine istočnohercegovačkoga dijalekta: 1. ijekavska zamjena *jata*; 2. rě > rje: *izgorjeti, grjehota*; 3. nastavci starih tvrdih osnova u zamjeničko-pri-djevskoj promjeni: *našijem, ovijem, vrućijem, dobrijem*; 4. prisutni su samo *neko, nešto*; 5. nejednako zastupljeno jotovanje suglasnika *n, l, t, d, s, z, c, p, b, m, v*; 6. -ao > -o; 7. prisustvo fonema *h* i *f*; 8. hv > f/v; 9. sekvence *plj, blj, mlj, vlj* (bez obzira na porijeklo) mogu alternirati sa *pj, bj, mj, vj*; 10. sonant *j* je postojan glas, i u inicijalnom položaju; 11. čuva se finalno -ć; 12. mjestimično zastupljena sibilizacija tipa *Anci, Juzi*; 13. grupe *sl-, zl-, sn-, zn-* su neizmijenjene; 14. infinitiv na -ti i -ći; 15. četvoročlani akcenatski sistem; 16. muška imena tipa *Jovo, Rade* imaju sljedeću promjenu *Jovo-Jova-Jovu; Rade, Rada, Radu*; 17. prisvojni pridjevi na -ov od takvih imena; 18. deklinacija kao u standardnom jeziku, osim u pograničnim pojasu uz Crnu Goru đe se javljaju primjeri tipa *Osto je u Crnu Goru*; 19. dat. i lok. jedn. ličnih zamjenica su kao i u standardnom jeziku, osim u pojasu uz crnogorsku granicu đe se javlja *mene, tebe, sebe*; 20. javljaju se enklitike *ni, vi, ne, ve*; 21. pokazne zamjenice *ovi, ta, oni*; 22. imperfekta je poznat ali je u rijetkoj upotrebi; 23. pored konstrukcije *ore plugom*, javlja se i *ore s plugom*; 24. obilje orijentalne leksike. – Peco, Asim. – Isto, str. 48-49.

broj istočnohercegovačkih izoglosa ide uz tu granicu, i zato sam ja u svom radu o istočnohercegovačkom govoru išao za tom, republičkom granicom. Čini mi se i ne bez razloga. (...) Ima dosta izoglosa koje su karakteristične za istočnije ijekavske govore, one u granicama SR Crne Gore, za koje ne znaju govori istočne Hercegovine. Upravo je to i povod da se o tim govorima kaže nešto više, ali ne kao o govorima koji čine integralnu cjelinu sa istočnohercegovačkim govorom nego kao o govorima prelaznog karaktera, o govorima čija je struktura, ili većeg njihovog dijela, prožeta osnovnim novoštokavskim osobinama i koji su u razvitku deklinacije i u akcentuaciji imali isti evolutivni razvoj kao i ostali govori hercegovačkog tipa, ali koju su, uz to, trpjeli izvjesne uticaje arhaičnijih ijekavskih govora, onih zetskog tipa. Istina je da se i ti govori, ili onaj zapadniji njihov dio, u srpskohrvatskoj dijalektologiji najčešće nazivaju istočnohercegovačkim govorima. (...) Ali je, uz to, tačna i konstatacija da se u ovim govorima javljaju i neke izoglose čija je matična baza u arhaičnijim ijekavskim govorima, onima zetskog tipa. To, dalje, govori da su neke zetske osobine u svom rasprostranju na zapad stizale skoro sve do granica današnje Hercegovine. Neke od njih su mogle biti raznesene i migracijama, a neke predstavljaju organski kontinuitet zetskih govora. (...) Ali, ponavljamo ima u toj zoni, kao i u svim govorima zapadne Crne Gore, osobina koje ne nalazimo u govorima današnje istočne Hercegovine, pa ni Hercegovine kao govornog područja.¹¹ Među severozapadnim crnogorskim govorima Peco izdvaja govore Pive, Drobnjaka, Uskoka i Nikšića s Rudinama u kojima su istočnohercegovačke govorne osobine prisutnije nego u ostalim govorima ovoga tipa, što objašnjava činjenicom „da su navedeni predjeli zapadne Crne Gore imali dosta žive veze sa istočnom Hercegovinom, naročito sa Gackom, i da su iz tih hercegovačkih predjela ovamo unošene mnoge izoglose koje karakterišu istočnohercegovački govorni tip.“¹² Stoga ćemo navesti važnije crte upravo tih govora koje Peco izdvaja kao najbliže istočnohercegovačkom dijalektu da bi se uvidelo da se one najvećim dijelom ne poklapaju s onima koje su tipične za taj dijalekat, odnosno da su podudarne s osobinama ostalih crnogorskih govora.

Govor Pive i Drobnjaka opisao je 1938. godine Jovan Vuković.¹³ Među osobine koje ovaj govor vežu za ostale crnogorske govore, odnosno

¹¹ Isto, 49-50.

¹² Isto, str. 50.

¹³ Vuković, Jovan. – *Govor Pive i Drobnjaka*, Južnoslovenski filolog, knj. XVII, Beograd, 1938–1939.

koje ga najvećim dijelom odvajaju od istočnohercegovačkog dijalekta, spadaju npr.:

- nepostojanje glasova *h* i *f*, čije poznavanje Peco navodi kao jednu od tipičnih osobina istočnohercegovačkih govora;
- sekundarna (i)jekavica (*počijevati, podumijenta, kišelo, kišelina, šeroma, vodijer, putijer, kosijer*);
- ekavizmi tipa *zenica, cesta*;
- iako je za Pivu i Drobniak karakteristično sažimanje *ao > o*, ipak Vuković bilježi u pojedinim selima, naročito kod starijeg življa, promjenu drukčijega smjera koja je tipična za većinu crnogorskih govora – *ao > a*;
- promjena *m > n* u primjerima tipa *mončad, krnka, slanka*;
- jotovanje u grupama *svje, cvje, dvje > še, će, đe: šetovati, šedok, međed, četati, Četko*;
- finalne grupe *-st, -št* uprošćavaju se gubljenjem posljednjeg suglasnika: *boles, rados, žalos, priš, pregrš*; ova se promjena javlja i u infinitivu bez krajnjeg *-i*: *mus, kras, gris*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo*: *brastvo, srestvo*;
- alternacija *đ : j* i *ć : j* u finalnom položaju: *poj, doj, rej, goj, noj*;
- *v* umjesto *h* između dva vokala od kojih je jedan *u*: *duvan, suvo, uvar, uvoditi*;
- jotovanje labijala: *pljesma, nevljesta, umljet*;
- glasovi *ś* i *ź* u hipokoristicima;
- *-iji > -i: či*;
- *ć* i *đ* ispred *nj > t* i *d*: *potkutnjica, notnji, notnjik, mednjik, votnjak*;
- promjena *rat – rati*;
- produktivnost sufiksa *-le* u građenju hipokoristika: *Vule, Jole, Bele*;
- ženska imena na *-ica* u vok.jed. imaju *-a*;
- oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* u dativu i lokativu jednine;
- pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi, ta, oni*;
- uvijek je *viđu* i *velju* u 1. licu jednine prezenta ovih glagola;
- imperfekat i aorist su vrlo česti;
- uobičajeni su prilozi tipa *kudije, ovudije, onudije*;
- instrumental oruđnik s prijedlogom *s/su*: *s ovom šekirom se ne siječe*;

- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Bijo sam u Nišić. Načinijo kulu na Pišće;*
- česta upotreba pripovjedačkog imperativa: *Šedi, šedi, do mrkla mraka. Čeki ja tamo, čeki, a tebe nema* itd.

Zahvaljujući poznatome crnogorskom dijalektologu Miliji Staniću, uskočki govor najbolje je i najdetaljnije opisani crnogorski govor (o njemu je objavljena dvotomna studija¹⁴ i dvotomni rječnik¹⁵ te posebna studija o uskočkom akcentu¹⁶). Navedimo i ovđe neke važnije osobine uskočkoga govora koje se javljaju i u drugim crnogorskim govorima, a uglavnom su atipične za istočnohercegovački dijalekat. U rečenoj Stanićevoj dvotomnoj studiji o uskočkome govoru nalazi se obilje takvih osobina:

- nepostojanje glasova *h* i *f*;
- iako je i ovđe tipično sažimanje *ao > o*, nije nepoznata u nekim selima ni pojava *ao > a*;
- promjena *m > n* u primjerima tipa *mončad, krnka, slanka*;
- dosljedno sprovedeno jekavsko jotovanje u svim pozicijama: *neđelja, ođelo, šućeti, vrćeti, capćeti, izesti, izelica, šever, šedeti, ćepanica, ćedilo, ćelokupan, vljera, vljetar, grmljeti, umljjeti, trpljeti, dospljeti, blježati, obljesiti*;
- jotovanje u grupama *svje, cvje, dvje > še, će, đe: šetovati, šetencija; sedok, Međed, ćetati, Ćetulja*;
- *rě > re: ređe, pregoreti*, a saglasno tome se *j* gubi iza palatala *č, š* i *ž*: *bože, boži, tužela, naruče, zeči, ovči, miši*;
- ijekavski oblici tipa *slijevati, počijevati, snijevati, noćijevati*;
- sekundarna (i)jekavica *i* u primjerima tipa *šeromag, šeromašica, kišelica, raskišeliti, vodijer, putijer, poštijer, kosijer*;
- česta upotreba glasova *ś* i *ź* u hipokoristicima: *Gašo, Dašan, Vešo, Buška, Duško, Peško, Śole, Žale, Žaško*;
- nestabilnost sonanta *j* u intervokalnim pozicijama *đe* je prvi vokal *i*: *Ikonja, Mičajlo, galiot*;
- *-iji > -i: či, pogani, radi*;
- finalno *-đ* i *-ć > -j: pomoj, izaj, naj, moj, oj, nej, noj, svuj, goj*,

¹⁴ Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom I, Srpski dijalektološki zbornik, knj XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974; Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom II, Srpski dijalektološki zbornik, knj XXII, Beograd, 1976.

¹⁵ Stanić, Milija. – *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.

¹⁶ Stanić, Milija. – *Uskočki akcenat*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVIII, Beograd, 1982, str. 63-191.

kuj, kogoj;

- disimilacija tipa *mlogo, guvno, tavnica*;
- *-ćnji > -tnji: kutnji, notnjo, pomotnjik, notnjik, gatnjik*;
- gubi se krajnji suglasnik u finalnim grupama *-št, -st, -zd: plas, brs, prs, šes, vlješ, priš, baz, groz, droz*, a tako je i u infinitivu: *jes, tres, izes, sađes*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo: brastvo, srostvo, kmestvo, srestvo, gospostvo*;
- neizdiferenciranost upotrebe instrumentala s prijedlogom *s* i bez njega: *Pošeko se s nožem*;
- sasvim obična i česta upotreba aorista i imperfekta;
- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Živi u Korita. Bog na nebo, a ljudi na zemlju* (uz upotrebu tipičnu za standardni jezik);
- česta upotreba pripovjedačkog imperativa: *Ja osedlaj konja, obljesi jednu obravnicu za kranu, pa pojaši* itd.

Jedan od prvih detaljnije izučenih crnogorskih govora jeste onaj koji je Danilo Vušović nazvao „dialektom Istočne Hercegovine“¹⁷ i u

¹⁷ Vušović, Danilo. – *Dialekt Istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927, str. 1-71. Budući da naslov studije ne ukazuje jasno na teren čiji je govor ta studija obuhvatila, neophodno je odrediti njegove granice. Na str. 3 Vušović ukazuje da se ovaj „dialekt“ prostire „na istoku od linije Trebinje-Bileća-Gacko, na terenu koji se obično naziva *Starom Hercegovinom*“. Zatim opisuje teren na kojem je vršio ispitivanja i kaže: „obišao sam kako mesta bliže okoline Nikšića tako i plemena *Grahova, Banjana, Rudina i Golije*. Nikšić, sa selima nikšićske župe i polja, ima unekoliko prirodnu granicu, i odvojen je planinskim lancima od pomenutih plemena. Počevši sa istočne strane, granica bi se kretala planinama i planinskim vencima ovim redom: Buhavice, Prekornica, planine nikšićske župe, koje ju potpuno zatvaraju, - zatim: Vojnik i Javorak sa severa, Njogoš i Zla Gora sa zapada, a Budoš i Planinca zatvaraju nikšićsko polje sa južne strane. Varoš Nikšić je na sredini polja, a unekoliko ispod samih planinskih lanaca poređana su sela i zaseoci. Skoro potpuno odvojena, na severoistočnoj strani Nikšića, nalaze se sela nikšićske župe: *Morakovo, Staro Selo, Bjeloševina, Jugovići, Kuta, Liverovići, Zagrad i Oblatno*. U samim planinskim udolinama, bez prirodnog izlaza u polje, nalaze se sela: *Bršno* (ist. od Nikšića), *Laz* (severoist.), *Dragovoljići* i *Orah* (severno), *Šipačno* i *Duga* (severozapadno) i gdegdje koji zaselak rasturen ovdonde po dolinama i rasedima brdskim. Iz pomenutih sam sela i uveo ponajviše materiala u svoj rad, jer mi izgleda da su u nekom pravcu dobro, može se reći i potpuno, očuvali svoje tipično izgovaranje. Od sela iz kojih sam po nešto uzimao i unosio u svoj rad jesu: *Ozrinići, Gornje Polje, Miločani, Brezovik i Zavrh*.“ Vušović dalje objašnjava da ostala sela (Glibavac, Mokra Njiva, Brezovik, Kočani, Stube, Riđani, Straševina, Studenci) nije ispitivao jer u njima „crnogorski zbor“ budući da je riječ o došljacima iz Čeklića, Cuca, Čeva itd. koji su naselili begovska imanja po „zauzeću“ 1877. godine. Pored nekoliko go-

njemu takođe nalazimo obilje osobina tipičnih za ostale crnogorske govore, a nepoznatih ili atipičnih za istočnohercegovački dijalekat:

- nepostojanje glasova *f* i *h* (*h* se javlja samo po izuzetku);
- sekundarna (i)jekavica tipa *kiseo*, *šeromah*, *vodijer*, *putijer*, *pastijer*, *kosijer*, u glagolima tipa *počijevati*, *sakrijevati*, u imenicama npr.: *bolijes*, *golijet*, *Bokijelj*, *podumijenta*, *rukovijet*;
- vokalska grupa *ao* sažima se (pored *o*) u *a*: *doša*, *poša*, *gleda*, *uba*, *kota*, *ranik*;
- sporadično se javlja specifična zamjena poluglasnika;
- dosljedno izvršeno jotovanje suglasnika *d*, *t*, *c*, *s*, *z*: *šeđeti*, *ođeljati*, *đever*, *čerati*, *češiti*, *počera*, *čedilo*, *čepanica*, *pročep*, *šeme*, *paši*, *šajan*, *pašaluk*, *izesti*, *koži*, *izedna*;
- jotovanje *svje* > *še*, *cvje* > *će*: *šedok*, *šedodžba*, *prošeta*, *četati*, *Četko*, *Četna*;
- jotovanje labijala: *pljesma*, *dospļjeti*; *pljena*, *obljed*, *bljesnilo*, *obljeručke*, *mljesec*, *grmljeti*, *mljesečina*, *vljera*, *življet*, *vlječit*;
- suglasnici *ś* i *ź* su obični i opštezastupljeni glasovi *i*, pored jotovanja, javljaju se *i* kao rezultat jednačenja po mjestu tvorbe: *iščerati*, *ižđikati* te u hipokoristicima tipa *Miško*, *Miša*, *Goško*, *Žela*, *Želina*;
- u nekim leksemima javlja se (alternativno sa *z*) suglasnik *ʒ* (*dz*): *bizin*, *mnozina*, *bronzin*;
- djelimično je zastupljeno gubljenje sonanta *j* iza palatala *č* i *ž*: *naruče*, *područje*, *obilježe*, *boži*;
- umjesto finalnoga *đ* i *ć* javlja se *-j*: *poj*, *doj*, *moj*, *kuj*, *nikuj*, *goj*;
- *m* > *n*: *pantim*, *konšija*, *sinsija*, *monče*;
- disimilacija: *mlozina*, *tamnjan*, *tavnica*, *dimno*;
- mjestimično se javlja i promjena *sn* > *šn*, *zn* > *žn*, *sl* > *šl*, *zl* > *žl*: *šnijevat*, *žnam*, *mišlim*, *u žli čas*;
- metateza: *crvka*, *cukati*, *neokle*;
- uprošćavanje suglasničkih grupa *-st*, *-št*, *-žd*, *-zd* u finalnom položaju: *milos*, *rados*, *plaš*, *vlješ*, *groz*, *Gvoz*, *daž*, i u infinitivu:

lijskih zaselaka, Vušović je obišao i sela i zaseoke Banjana, Grahova i Rudina: „*Grahova* (varošica), *Spila*, *Viluse*; *Riječani*, *Balosave*, *Broćanac*, *Dolovi*; *Petrovići*, *Drpe*, *Klenak*, *Tupan* (Donji i Gornji), *Velimje* (varošica), *Miljanići*, *Dubočke* (Donje i Gornje), *Koprivice*, *Crkvice*, *Mirkovići* i *Macavare*. (...) Stanovništvo je ovog kraja uopšte dosta staro, tako da nam ovde nije potrebno s te strane ništa naročito govoriti, pošto ono čini potpunu etnografsku celinu“.

mus, ves, jes, gris, izis;

- oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* u dativu i lokativu jednine;
- pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi, ta, oni*;
- uvijek je *viđu* i *velju* (nekad i *kumlju*) u 1. licu jednine prezenta ovih glagola;
- analoški oblici tipa *lažati, mećati, obrćati*;
- prilozi tipa *ovudije, tudije, kudije, onudijen, svukudijen*;
- genitiv *česa*;
- vokativ višesložnih ženskih imena na *-ica* ima oblik nominativa;
- upotreba prijedloga *s* uz instrumental oruđnik: *Gleda sam s očima*;
- česta upotreba prijedloga *su*: *su pet ljudi, su čim, su što*;
- upotreba akuzativa uz prijedloge *na, u, o, pod, pred, nad, za* uz glagole mirovanja: *Bio sam u Dugu. Spava pod kuću. Bio sam u grad*;
- česta upotreba pripovjedačkog imperativa: *ja tu čeki, čeki, a njega nema*;
- vrlo aktivan imperfekat i aorist;
- specifična kongruencija tipa: *Poćeraj te dva ovna. Donesi mi one pet motika. Pošto su ove dva tovara.* – itd.

Kao što se na osnovu iznijetoga spiska jezičkih karakteristika može videti, razlike između ševerozapadnih crnogorskih govora i govora istočnohercegovačkoga dijalekta mnogo su veće nego što se to (tradicionalno) ističe. Ako se izuzme akcenatsko stanje tih govora, sa sigurnošću se može utvrditi da oni čine dio crnogorskog *koine* sloja, tj. da su neodvojivi od *crnogorskih govora kao cjeline* jer među navedenim osobinama ne postoji nijedna koja se ne javlja u crnogorskim „arhaičnijim“ govorima, tj. u govorima jugoistočne Crne Gore. A ako je takvo stanje u navedenim govorima koje Peco izdvaja kao najbližije istočnohercegovačkom dijalektu, onda nije potrebno naglašavati koliko se od toga dijalekta razlikuju oni crnogorski govori koji su teritorijalno bliži tzv. zetsko-lovcenskom dijalektu ili koji se s njim graniče. Stoga je nejasno kako se i sam Asim Peco u svojem *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*,¹⁸ uprkos onome što je u citiranom radu iznio, odlučio da ševerozapadne crnogorske govore smjesti među *Ijekavske govore hercegovačkog tipa van granica*

¹⁸ Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

*Hercegovine*¹⁹ iako ih je opisao kao poseban „severozapadnocrnogorski govorni tip“. O neodrživosti takvoga postupka svjedoči i njegova konstatacija „da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora. Upravo, severozapadnocrnogorski ijekavski govori (oni sa četvoroakcenatskom sistemom i novijim oblicima deklinacije) pored niza osobina koje ih vežu za ijekavske govore današnje Hercegovine znaju i za veći broj izoglosa koje su tipične za ijekavske govore zetsko-južnosandžačkog tipa.“²⁰ Ako se ima u vidu da je Peco svoj rad o pomenutim govorima napisao 1976. godine i uz njega čak priložio tabelu krupnijih distinktivnih osobina između tih govora i govora „zetskoga“ tipa, onda naknadno zanemarivanje (1978) rezultata do kojih je tu došao i priklanjanje tradicionalističkoj podjeli (koju je sam indirektno opovrgao) ponovo pokazuje koliko je jak bio uticaj Pavla Ivića kao doskorašnjeg (?) autoriteta u „srpskohrvatskoj“ dijalektologiji; jači čak i od naučne argumentacije koja ga opovrgava!

Tradicionalizmu u klasifikaciji crnogorskih govora nije se oteo ni Milija Stanić uprkos potpunoj upućenosti u stanje tih govora. Iako je u studijama o uskočkom govoru izložio obilje karakteristika koje taj govor vezuju za ostale crnogorske govore a odvajaju od istočnohercegovačkog dijalekta (izuzev akcenta), on je ustvrdio: „Uskoci, Drobnjak, Piva, nikšićki kraj i sl. – sve su to, kao što je poznato, delovi nekadašnje Hercegovine i tek su od Berlinskog ugovora (1878) pripali Crnoj Gori. Oni su time administrativno, politički prestali da budu delovi Hercegovine, ali su i dalje u nauci shvatani kao crnogorska Hercegovina. A što se tiče narodnih govora, stvar se nije takoreći ni za dlaku promenila – sve pomenute oblasti ostale su i dalje u okviru onoga što obuhvata pojam istočnohercegovački govori. Prema tome, govor koji je opisao D. Vušović (Dialekt Istočne Hercegovine, SDZb III, 1927) samo je jedan od istočnohercegovačkih govora, kao što je jedan od njih i govor koji je i sam Peco ispitao, kao što se ni za uskočki govor ne može ništa drugo reći do istočnohercegovački.“²¹ Ako se zna da su Uskoci svoju teritoriju počeli naseljavati tek u XVIII vijeku i da je do povećanog „uskakanja“ došlo naročito krajem XVIII i početkom XIX vijeka te da su uskakali uglavnom s današnje crnogorske teritorije (Rudine, Markovina,

¹⁹ Isto, str. 74-79.

²⁰ Isto, str. 75.

²¹ Stanić, Milija. – *Uskočki govor*; Tom I, Srpski dijalektološki zbornik, knj XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974, str. 59.

Gornja Morača, Čevo, Župa nikšićka, Ozrinići, Gornje polje, Piva, Rovca, Kolašin, Vasojevići, Kuči, Donja Morača; izuzetak su jedino 4 porodice iz Gacka i jedna iz Foče)²² „u potpuno planinski, zabačen i teško prohodan kraj“ na „ničiju zemlju i ni pod čijom upravom“ đe je „bilo ljudi i žena čiji je čitav život protekao u vidokrugu od desetinu-dve kilometara; uskočke veze sa spoljnim svetom bile su vrlo retke i neredovne“²³, ako se tome doda i činjenica da ovaj govor pošeduje gotovo sve opštije crnogorske jezičke osobine – onda se mora odbačiti klasifikacija po kojoj on pripada govorima istočnohercegovačkog tipa. To je – baš kao i govor Pive, Drobnjaka, nikšićkoga kraja te ostali govori ševerozapadne Crne Gore – crnogorski govor s četvoročlanim akcenatskim sistemom. Ne može se samo na osnovu četvoroakcenatskoga sistema neki govor proglasiti hercegovačkim ako se zna da u njemu nema najbitnijih osobina hercegovačkih govora, a posebno zbog toga što su oba uzlazna akcenta (uz silazne, naravno) prisutna i u nekim drugim crnogorskim govorima koji se ni u tradicionalističkim klasifikacijama ne svrstavaju u govore hercegovačkog tipa.²⁴

I da zaključimo: Navedena analiza potvrđuje ispravnost stava Vojislava P. Nikčevića o postojanju opštercnogorskoga jezičkog sloja i o neodrživosti podjele crnogorskih govora na dva strogo odijeljena dijalekta. I oni govori koji se u takvim podjelama ističu kao izrazito hercegovački imaju mnogo više opštercnogorskih nego istočnohercegovačkih osobina. Stoga njihov dosadašnji (tradicionalistički) tretman treba odbačiti kao neutemeljen. To što se u tim govorima javljaju i neke hercegovačke osobine samo potvrđuje odavno poznatu činjenicu da se jezičke i dijalekatske granice samo po izuzetku poklapaju s državnim granicama, odnosno da se izvjesne istočnohercegovačke izoglose završavaju u Crnoj Gori. U našem je slučaju to pogotovo prirodna stvar jer je riječ o govorima koji pripadaju istom jezičkom sistemu (štokavskom) i uz to se nalaze u bliskom sušedstvu,

²² Isto, str. 12-13. Stanić izdvaja najvažnije pravce uskočkog doseljavanja: „nikšićki kraj i iz Prekotare, a navažnije međustanice: Gornja Morača i kolašinski kraj“.

²³ Isto, str. 9-15. „Nikšićki, pljevaljski i kolašinski Pazar bili su, dakle, jedina mesta gde se Uskok mogao sresti (...). Sem toga, odlazili su Uskoci ponekad, vrlo retko, i još dalje – do Kotora, Risna ili kog drugog primorskog mesta (...) i do Cetinja, iz kakvih sudskih, čazbenih i sl. pobuda“ (str. 15). Sve to jasno ukazuje ne samo na uskočko porijeklo nego i na teritoriju na koju su, osim na same sebe, bili usmjereni. A kad se sve to, uz jezičke osobine u prvom redu – naravno, uzme u obzir onda postaje očigledna neodrživost svrstavanja ovoga govora u govore hercegovačkoga a ne crnogorskog tipa.

²⁴ Pešikan, Mitar. – *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

pa bi bilo teško ne pretpostaviti izvjesna podudaranja u graničnom pojasu navedenih govora (istočnohercegovačkih i ševerozapadnih crnogorskih). Akcenatski sistem i „zamjena jata“ kao dva osnovna kriterijuma u podjeli štokavskih govora u ovom slučaju ne daju valjane rezultate. Crnogorski su govori (osim po izuzetku) *(i)jekavski*, baš kao i istočnohercegovački. A pojedini crnogorski govori koji se tradicionalistički svrstavaju u govore „zetskog tipa“, poput npr. bjelopavličkoga, vasojevičkog, donjopješivačkog i sl., imaju i četvoročlani akcenatski sistem, a po „zamjeni jata“ i svim ostalim osobinama uklapaju se u crnogorske govore s dvočlanim akcenatskim sistemom. Da bi se utvrdila pripadnost pojedinih govora određenoj grupi ili dijalekatskom tipu, mnogo su bitnije izoglose osobina koje su u tome govoru javljaju. A to je upravo ono na što je skrenuo pažnju Asim Peco u citiranom radu o prijelaznim govorima. Bitno je, dakle, odrediti žarište pojedinih pojava. O tome svjedoči i spisak osobina koje Peco navodi kao tipične za istočnohercegovački dijalekat. To što se u njemu npr. javljaju oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* ili poremećen odnos akuzativa i lokativa (uz crnogorsku granicu) ne znači da te dvije osobine nijesu više opštercnogorske već da kraj tih izoglosa nije ograničen crnogorskom državnom granicom. Postojanje svih bitnijih opštercnogorskih jezičkih osobina (atipičnih za istočnohercegovački dijalekat) u ševerozapadnim crnogorskim govorima – najbolji je pokazatelj da ti govori pripadaju crnogorskom a ne hercegovačkom govornom tipu. Što se akcenatskih podudaranja tiče, ona jesu značajna ali ne mogu biti i odlučujuća. Stoga se za ševerozapadne crnogorske govore određenje *istočnohercegovački* mora konačno napuštit.

Citirana literatura

Čirgić, Adnan. – *O klasifikaciji crnogorskih govora*, Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom II (od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997.

Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

Peco, Asim. – *Prilog proučavanju prelaznih govora*, Radovi, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981.

Pešikan, Mitar. – *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

Stanić, Milija. – *Uskočki akcenat*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXVIII, Beograd, 1982.

Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom I, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974.

Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom II, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXII, Beograd, 1976.

Stanić, Milija. – *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.

Stojanović, Jelica. – *Identitet i status srpskog jezika u Crnoj Gori*, Zbornik radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008.

Vuković, Jovan. – *Govor Pive i Drobnjaka*, Južnoslovenski filolog, knj. XVII, Beograd, 1938–1939.

Vušović, Danilo. – *Dialekt Istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

Adnan ČIRGIĆ

THE REVISION OF THE CLASSIFICATION OF MONTENEGRIN SPEECHES

The author offers an analytical critical overview of the existant classification of Northwestern Montenegrin speeches. Comparing the characteristics of these speeches with the characteristics of other existant Montenegrin speeches as well as with the East Herzegovinian dialect, the author concludes that the Northwestern Montenegrin speeches, beside the context of accent, do not belong to the East Herzegovinian dialect. It confirms the view of Vojislav P. Nikčević about the existance of general Montenegrin language layer.

Krsto PIŽURICA (Podgorica)
UDK 821.163.4.09(497.16)

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ KAO NJEGOŠOLOG¹

Vojislav Nikčević počeo se baviti Njegošem tako reći na početku svoje nastavničke i naučne karijere. To interesovanje nije imalo svoje plime i oseke i nije splašnjavalo do zadnje etape Nikčevićevog života i rada. U savremenoj njegošologiji je jedan od vodećih, a disertacijom *Mladi Njegoš*, odbranjenom u Zagrebu, uključio se u najuži krug naučnih radnika što se bave Njegošem i njegovim djelom. Njegove radove o Njegošu mi smo podijelili u nekoliko područja: disertaciju *Mladi Njegoš*, osnovna tema i motiv *Gorskog vijenca*, redaktorski poslovi na Njegoševim glavnim djelima, neki idejni aspekti Njegoša-pjesnika, pitanje autorstva nekih Njegoševih pjesama, *Atentat na Gorski vijenac* i Milan Rešetar kao njegošolog.

I.

Nikčevićeva studija *Mladi Njegoš* predstavlja analizu i sintezu dosadašnjih razmatranja Njegoševih tzv. manjih pjesama, kako se dosad najčešće označavala Njegoševa književna produkcija do pojave njegovih obimnijih djela, preciznije do pojave *Luče mikrokozma* (1845). Naporedo sa istraživanjem geneze Njegoševih krupnijih djela, autor studije *Mladi Njegoš* istraživao je analitično-komparativne puteve Njegoševa pjesničkog hoda, pri čemu je posebnu pažnju poklonio utvrđivanju onih faktora društvene sredine koji su djelovali na sveukupno formiranje Njegoša kao fenomena crnogorske istorije, kao god i otkrivanju izvorišta Njegoševe pjesničke inspiracije. Studija je ogledalo višegodišnjeg, sistematskog rada Vojislava Nikčevića na proučavanju Njegoševa pjesništva i crnogorske nacionalne kulture, posebno jezičke. Bilo je potrebno dosta umijeća, opšte kulture, literarno-istorijske naobrazbe i teorijske upućenosti da bi se napravila ovako obimna studija.

¹ Izvaci (i nadopuna) iz knjige: Krsto Pižurica, *Vojislav P. Nikčević kao njegošolog*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Utisak je da Nikčeviću nije promaklo nijedno značajnije djelo o ovoj problematici a da ga nije konsultovao, nijedan značajniji prilog nije mu ostao nepoznat. Tragajući za svojim tezama i teorijskim određenjima, on je morao sučeljavati dosta rečenog o Njegošu, u čemu ima vrijednih naučnih studija, ali i ne malo naplavaka. Jer, od Vraza, Subotića i Ljubiše, prvih proučavalaca Njegoša, svi su Njegoša svojatali, čak i reakcionarne strukture (pravoslavlje) i najreakcionarnije snage (nacionalna izdaja i zatrovani nacionalisti) pokušavali su da se oslone na Njegoša i nađu u njemu potporu za propagiranje svoje vjerske, nacionalne i druge netrpeljivosti. Studija *Mladi Njegoš* prevladala je kontradiktornosti dosadašnje građe o Njegošu i Njegoša učinila bližim savremenim etičkim i estetičkim mjerilima. Iz ove studije još jednom se jasno vide dvije ideje vodilje Njegoša čovjeka i pjesnika: sloboda je bez cijene, čovjeka treba voljeti, ali on mora da služi progresu – slobodi. To treba naglašavati danas i sutra, i to u toliko većoj mjeri što se u novije vrijeme za Njegoševu borbu protiv ondašnjih neprijatelja crnogorske slobode vezuju izrazi i termini koje je porodila novija politička stvarnost, a daleko su od načina Danilove borbe protiv poturica i poruka Njegoševa djela.

Nama se čini da je Nikčević u disertaciji *Mladi Njegoš* prenaglašeno govorio o sveukupnim odnosima Njegoša i Petra I i S. Milutinovića i to na prostoru od blizu stotinu stranica. Međutim, Slovenac Vladimir Osolnik u svojoj doktorskoj disertaciji *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu* (CANU, Podgorica, 1999) smatra da je obrada odnosa Petra I i Petra II najveći doprinos Nikčevićeve teze, koja s disertacijom *Kompozicija Gorskog vijenca* Jovana Deretića (Beograd, 1969) ima prekretnički značaj u njegošologiji. U želji da se otkriju neki od razloga zašto je Nikčević tom pitanju posvetio toliko prostora, dolazi se do zaključka da je njegova namjera bila da dovede u čvršće odnose dva Petra Petrovića, prouči dosad malo poznato poetsko djelo Petra I Petrovića kao oslonac od kojega je Njegoš pošao i reafirmiše njegovu pisanu riječ. Simo Milutinović je, u stvari, nešto zapostavljeniji u studiji od Petra I, a mi mislimo da je u pjesničkom smislu on podsticajnije djelovao na Njegoša od Petra I. Takve pretpostavke mogu se objasniti nekolikim razlozima, od kojih nijesu beznačajni oni psihološke prirode, i drugi – čisto literarne: Milutinović je i motivski, i žanrovski, i stilski bio raznovrsniji od Petra I, koji, iako pjesnički individualan, nije izlazio iz okrilja narodnog pjesništva. Njegoš je bio suviše mlad dok je rastao pored Petra I, a ovaj se nije bavio samo pjesmom već i drugim poslovima. Milutinović je, naprotiv, u susretu s Njegošem bio u naponu fizičke i

duhovne moći, *plameni poeta* koji je razbuktavao maštu mladoga Njegoša i, kao takav, podsticajno je djelovao na razmah njegovih stvaralačkih moći. Za Njegoša je on bio providenje kome *svemogućstvo svetom tajnom šapti*, božansko stvorenje u čijoj se poziciji željela naći podražavalačka mašta mladića koji je u sebi osjećao pjesničku iskrinu i natprirodnu obdarenost. Uz drugo, i klasicistički vajan lik Miloša Obilića u Njegoševom djelu podstaknut je Milutinovićem i Mušickim. U poglavljima studije –*Mladi Njegoš i Lukijan Mušicki* i *Mladi Njegoš i ruski klasicisti* Nikčević piše o tome otkud elementi neoklasicizma kod Njegoša i uticaji Djeržavinovih oda na mladog Njegoša.

Disertacija *Mladi Njegoš* imala je obavezu ne samo da nauči potpunije otkrije Njegoša i sve što je razvojno u vezi sa njime do *Luče mikrokozma*, već i da revalorizuje dosadašnje sudove izrečene o ovoj fazi razvoja pjesnika *Gorskog vijenca*. Kako se radi o jednoj fazi Njegoševa razvoja nedovoljno ispitanoj, to se podrazumijeva da se tu, bar zasad, mora dati naučno sagledavanje svih činilaca, svih vrijednosti, svih strukturalnih elemenata koji su vodili Njegoševoj životnoj sintezi datoj u glavnim djelima. Drugim riječima, *Mladi Njegoš* trebalo je da bude, kako se to kaže, posljednja riječ o predmetnoj građi. Nema sumnje, knjiga je svoj zadatak ispunila i predstavlja krajnji domet u proučavanju onog Njegoša koji se nalazi izvan glavnih djela do 1844. godine. To se vidi i po ozbiljnosti kojom je autor prišao poslu, po korišćenoj literaturi, dosljednom primjenjivanju savremenih naučnih metoda, rezultatima i zaključcima.

Prvi dio studije dr Nikčevića je pod naslovom *Formiranje i razvoj mladog Njegoša kao pjesnika u svjetlosti književno-istorijskoga i kritičkoga postupka*. Uz dva poglavlja (*Glavni činioci formiranja mladog Njegoša kao pjesnika* i *Problemi književno-istorijskoga i kritičkog proučavanja poezije mladog Njegoša*) tu je dvadesetak potpoglavlja u kojima se u okviru triju etapa (do 1833, od 1833-1836, i od 1837-1844) Njegoševa razvoja govori o raznim aspektima Njegoševa pjesništva ovoga doba. Utisak je da su potpoglavlja o Petru I i Njegošu i drugo – *Geneza Njegoševa jezika u funkciji činioca njegova književna formiranja* nova, najzanimljivija, najprivlačnija i najoriginalnija. Vrijednost prvog dijela ove studije je, između ostalog, što Nikčević daje sintezu pogleda na ovaj period Njegoševa stvaranja, a do nje je došao analizom pojava i činjenica, i što Petra I vraća literaturi. Nema sumnje – Nikčević zna da pojmove i poglede sintetizuje, da pravi odbire kroz analize i nađe oslonca za svoje teze. On

je, da ponovimo, pregledao ogromnu literaturu i uložio ogroman trud da bi komparativnim metodama i istraživačkim postupkom napravio nove prodore u naučne oblasti o Njegošu, s kojih je, dosad, mahom klizilo pero kritičara i književnih historičara.

Drugi dio studije *Mladi Njegoš* je pod naslovom *Razvoj mladog Njegoša kao pjesnika u svjetlosti analitičko-interpretativnog postupka*. Ova cjelina se sastoji od analize dvanaest Njegoševih pjesama, ima naučnu svrhu da se na primjerima Njegoševih reprezentativnih pjesama pokaže rast, putevi, geneza Njegoševog pjesničkog izraza, dakle razvoj Njegoša kao umjetnika. Težište ove doktorske disertacije nalazi se u ovom dijelu. Prva analizirana pjesma je *Crmnici*, sastav koji se, kaže, ubraja među (Njegoševe) najranije pjesničke proizvode iz prve etape razvoja, što je zapravo nastao u prvoj polovini 1829. godine. Posljednja analizirana pjesma je *Misao*. Najviše analiziranih pjesama je iz druge etape Njegoševa razvoja (1833-1836) – sedam. Od analiziranih pjesama: četiri su iz žanra refleksivne lirike, dvije iz pjesništva nastalog *po ugledu na crnogorsku epsku narodnu poeziju novijeg vremena*, tri ispjevane *u duhu pjesništva „na narodnu“ Petra I Petrovića*, odnosno *po ugledu na historijsko pjesništvo Petra I Petrovića*, po jedna je pjesma iz smjera moralne, intimne i prigodne lirike. Sa stanovišta stiha, tu je osam deseteračkih pjesama, dvije osmeračke i dvije ispjevane dvanaestercem. Šteta je što se Nikčević nije upustio i u analize Njegoševih pjesama sa stanovišta stilskih formacija evropskog smjera Njegoševa vremena, čime bi se razgraničilo prisustvo, doseg, umjetnički domet i tih stilskih epoha u djelu našeg najvećeg pjesnika. Jer, u formiranju i izgradnji Njegoševa pjesništva ranog perioda, kako je ova studija pokazala, osjeća se isprepletanost nekoliko dominantnih i tematskih i izražajnih komponenata, a utisak je da se tu ima još ponešto reći.

Studija *Mladi Njegoš* dr Vojislava Nikčevića predstavlja značajno ostvarenje u oblasti crnogorske književnosti i nauke o Njegošu posebno. Po analitičnosti predmetne materije, po sintezama, dokumentovanosti, teorijskoj određenosti pojmova i slika, smionim zaključcima, po integralnosti pristupa, ova studija ide u kapitalna djela o Njegošu i njegovom djelu. Malo je ovako sveobuhvatnih studija o našem najvećem pjesniku. Pisana muški, bez zajedljivosti i sitničarenja, sa izrazitim autorovim smislom za analizu i sinteze, ova studija imponuje sveukupnošću svoje pojave i učvršćuje se u ugaone temelje građe Njegošu.

II.

Dok je u prvoj fazi bavljenja Njegošem rješavao pitanje mladog Njegoša, u ekvivalentu Njegoševe manje pjesme, u drugoj fazi proučavanja Njegoševa djela Nikčević se bavio temom – pitanjem *istrage poturica* gajeći nadu da će riješiti istoričnost *Gorskog vijenca* u dijelu njegove teme. Da bi riješio pitanje *istrage poturica* kao ozvaničene teme *Gorskog vijenca*, Nikčević je morao iščitati, prokomentarisati, sučeliti i sintetizovati ogromnu istorijsko-literarnu građu i istraživanje pretočiti u vlastito viđenje i sud o tome, u nauci visećem pitanju. Iz bavljenja tim pitanjem rezultirale su knjige *Istraga poturica u Njegoševu Gorskom vijencu*² i *Istraga poturica – mit ili stvarnost*.³

Studija *Istraga poturica u Njegoševu Gorskom vijencu* komponovana je iz tri rada naslovljena kako slijedi: *Geneza, funkcije i značenja teme istraga poturica u Gorskom vijencu*, *Protiv izdaje, a ne istraga poturica u Gorskom vijencu*, „*Istraga poturica*“ u jednoj interpretaciji i *teksualno-komparativnoj studiji u strukturi Gorskog vijenca*. Prva dva rada povezani su temom, mada predstavljaju zasebne cjeline, treći je reprodukovanje drugoga teksta drugoga autora, a odnosi se na strukturu *Gorskog vijenca*. Nikčevićeva polazišna ideja je, s obzirom na *Gorski vijenac*, da utvrdi koliko je istraga poturica – tema Njegoševog djela istorična, događajna, realna, a koliko legendarna, izmišljena, dakle nepostojeća. Opredijelio se za istraživanje otpočetka i kompleksno sagledavanje pojave – događaja, u namjeri ne da doprinese rješavanju problema, već da ga riješi. Od najnovijih radova koji bi pripomogli rješavanju istrage poturica kao istorijskog čina, Nikčević navodi po jedan rad Rista V. Radunovića i Slobodana Kalezića, ali naravno težište stavlja na istorijsku građu, kakva je odgovarajuće pjesme iz *Ogledala srpskog*, istorija Vasilija Petrovića, Sima – Sarajlije Milutinovića, Petra I Petrovića, studija Mišela Obena, rad N. Banaševića itd. U radu Nikčević piše i o svađi manastirskih kovača (pravoslavne vjere) sa vladikom Danilom, koja bi mogla biti (primjenom načela pjesničke slobode) jedna od varnica za nastanak *Gorskog vijenca*. Jedan od zaključaka ovoga Nikčevićeva rada je: „Sada biva svakome jasno da sam bio posve u pravu kada sam prije nekoliko godina na temelju široko i kompleksno sprovedene analize sa sigurnošću zaključio da Petar

² Dr Vojislav Nikčević, *Istraga poturica u Njegoševu Gorskom vijencu*, Obod, Cetinje, 1990.

³ Vojislav P. Nikčević, *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.

II Petrović Njegoš glavnu temu *Gorskog vijenca* – 'istragu poturica' - nije oslonio na vjerodostojni istorijski događaj s početka XVIII vijeka u smislu značenja te sintagme, kako se do sada gotovo iskuljučivo smatralo, već na narodnu tradiciju“. Nikčević podrobno piše o sudbini Medovića na Cetinju i prespajanju u narodnoj tradiciji njihove sudbine i istrage poturica. Za autora ovoga rada to je još upitno, premda je za V. P. Nikčevića i druge istraživače ključ za rješenje tog izuzetno složenog pitanja.

I u drugoj sastavnici ove studije – u radu *Protiv izdaje a ne istraga poturica u Gorskom vijencu* Nikčević je nastavio istraživanje u prilog svoje teze iz prvog dijela ove studije. Crvena nit da istrage kao događaja u crnogorskoj istoriji nije bilo, već da je to mit - nastavljena je, dakle, i u drugom radu. On razastire mapu naučnih dostignuća o predmetu istrage, pri čemu zalazi u polemiku i osporavanje, ali iznosi i svoje sudove. Među *zagovornicima teze* o istoričnosti istrage poturica on spominje: Vuka Karadžića, biskupa Zmajevića, Pavla Popovića, Rista Dragičevića, Branka Pavićevića, Slobodana Tomovića itd. Nikčević visoko cijeni naučni rad Branka Pavićevića, ali osporava validnost „zapisa“ vladike Danila koji je navodno do nas dopro u jednome prijepisu a čiju autentičnost Pavićević ne dovodi u pitanje. Faksimil i prevod toga zapisa donosi Risto J. Dragičević u svome izdanju *Gorskog vijenca* od 1959. god. U Nikčevićevoj interpretaciji Tomovića i on, Tomović, saopštava da „u Njegoša ne nalazimo ničega što bi narušilo vrijednosti istorijske istine“.

Grupi istoričara koji *osporavaju* istragu poturica kao istorijski čin, u Nikčevićevoj interpretaciji, pripadaju: J. Jovanović, Nik. Škerović, Nikola Vukčević, Gligor Stanojević, Mićun Pavićević, Danilo Radojević, Novak Kilibarda itd. Nikčević, naravno, komentariše njihova dostignuća i, uzgred, saopštava svoje konstatacije o predmetu koji istražuje. U njihovim radovima, ali i drugim, ima zanimljivih pitanja, kontradiktornosti, slobodnih procjena, dilema i sl., ali ovaj autor ne želi da ide u svrstavanje. Materijalni dokazi jedino mogu razriješiti zamršeno klupko nastajanja i istrage poturica, ako je bilo, a bez njih svako razvrstavanje je stvar slobodne volje, što će reći proizvoljnosti. Ovaj autor priznaje realizam *Gorskog vijenca*, a je li bilo poturica u podlovcenskoj Crnoj Gori i kako je dolazilo do njihove pojave, on podsjeća da Mujo Alić nije odlazio na ašikovanje u Bajice sa Ružom iz Podgorice, zatim „odža riče na ravnom Cetinju“, a onaj drugi „guguće“ sa čekličke džamije „kâ jejina svrh trule bukvine“. I otkad su poturice u Crnoj Gori saopštava jedan od njih: „Bogu šućur, dvjesti su

godinah otkad paći vjeru prihvatismo“. On, poturica, kaže: prihvatismo, što podrazumijeva dobrovoljnost. Po Njegošu: „isturči se plahi i lakomi“, a po M. Laliću u *Zatočnicima*: „A kad je muka ne gleda se šta je bruka. Znaš kako su se Donjaci, a bogami i neki drugi po planu turčili kad bi im došlo do nevolje?... Odrede da se od svakog bratstva poturče po dvije porodice, i to 'Šortom', kockom, odlučuju ko će to biti: ko izvuče kraću slamku, mora sjutra da mijenja vjeru te da spasava one druge. Tako su se spasavali i ženili se međusobno, bez obzira na vjerske razlike, a kad im se dijete rodi – odža mu ime prikatari, pa majka, poslije kriomice, popa dovede da mu i on drugo ime daje. Tako su imali po dva imena i po dva boga – bolje dva boga nego nijednoga“... U *Gorskom vijencu* suživot Crnogoraca i poturica bio je moguć do granice kolaboriranja, a kad su poturice postale agentura, „dva se brata bore oko vjere“, i to borba nemilosrdna. Ako je odbrana s životom skopčana, ako su poturice, u Nikčevićevom navođenju J. Jovanovića, svojim zemljacima „pili krv kao jamužu“, ako se u *Gorskom vijencu* identifikuju poturice sa Turcima, a ovi su krvnici crnogorski – onda je više nego suludo proglašavati, danas, *Gorski vijenac* genocidnim djelom! I Lalić saopštava da se „prošlost ne može povratiti i drugim sjemenom zasijati“.

Drugu grupu (ili treću) naučnih radnika, u Nikčevićevom viđenju, koji su proučavali istragu poturica i njenu istoričnost čine: Vladimir Ćorović, Salko Nazečić, Vido Latković i djelimično Pavle Popović. Ti naučni radnici su oprezni pri izricanju sudova o istoričnosti istrage poturica po načelu da je događaj „istinit ili nije istinit“, važno je da imamo *Gorski vijenac* kao beletrističku tvorevinu. Nikčević navodi da Ćorović o tako važnom događaju nije našao „nikakav trag u bogatoj građi mletačkoga ili dubrovačkoga arhiva, u kojoj inače ima poviše desetina vijesti i svakojakih akata o događajima mnogo manjega i sporednijeg značaja“.

U osporavanju istoričnosti istrage poturica u *Gorskom vijencu* Nikčević ide toliko daleko da tvrdi kako je Njegoš na građu i predmet spjeva projektovao atmosferu i zbivanja u Crnoj Gori iz 1846. godine. Harala je glad, a gladan čovjek, po Laliću, je „pogana zvjerkar. Prvo izgubi stid, a poslije pamet i strah, a onda je to strašno nešto“. Iza toga „izdadoše Lakci i Brzaci, Kostrešani do navrh Zminice i Brođani, stare uzdanice...“, zapravo u Njegoševo doba, prije i u vrijeme pisanja *Gorskog vijenca* izdade Donja Crmnica, Kuči, Piperi, Martinići, Bjelopavlići, Pješivci, čak i Rovčani. Nauči je poznato da je ta atmosfera uticala na psihi Vladike Rada u vrijeme pisanja svoga najkрупnijeg djela. Izdaja je plaćena. Nikčević kaže da je ta

atmosfera bila presudna za nastanak *Gorskog vijenca*. Jedan od njegovih zaključaka je: „I na temelju ove analize, sa sigurnošću se može zaključiti da se istorijska podloga *Gorskog vijenca* zaista ne nalazi u Badnjem večeru nego u vrlo aktuelnim i egzistencijalno značajnim društveno-političkim zbivanjima koja su se odigrala tokom svega nekoliko godina neposredno prije štampanja (*Gorskog vijenca*). Njegovo stvaranje je zbilja ponajviše podstaknuto iznuđenom izdajom do koje je došlo u Crnoj Gori usljed velike suše i strahovite gladi tokom 1846. godine i organizovane od strane skadarskog vezira Osman-paše Skopljaka“.

Više od polovine Nikčevićeve studije *Istraga poturica u Njegoševu Gorskom vijencu* zauzima rad „*Istraga poturica*“ u jednoj interpretaciji i tekstualno-komparativnoj studiji o strukturi *Gorskog vijenca*, posvećen knjizi *Kroz Gorski vijenac* sarajevskog profesora Muhsina Rizvića. Načelno ocjenjujući Rizvićevu knjigu „značajnim pozitivnim pomakom“ u njegošologiji, Nikčević kaže kako hoće da je afirmiše, ali i da „određene neprihvatljive postavke i činjenice“ iz nje „preuzete iz literature“ koriguje. Nama se čini da u Nikčevićevu radu nema previše kritičnosti, nema neslaganja sa Rizvićem, nema mnogo primjedbi na Rizvićev tekstološki metod proučavanja *Gorskog vijenca*.

U zaključku: studije *Istraga poturica u Njegoševu Gorskom vijencu* i *Istraga poturica – mit ili stvarnost* Vojislava P. Nikčevića nadopunjuju se, najnoviji su pokušaj da se riješi jedno pitanje iz crnogorske istorije i istorije književnosti, koje dugo zaokuplja pažnju naučnika i čitalaca i svrstava ih kao svako pitanje, pri čijem rješavanju dolazi do izražaja subjektivni faktor ili saznanja sticana bočnim proučavanjima i komparacijama. U društvenim naukama gdje god *može i drukčije* uvijek može doći do iskliznuća, pa je do valjanog zaključka teško doći. Na ovom mjestu moramo citirati Milana Rešetara, koji je, u vezi sa nekom problematikom *Gorskog vijenca* davno rekao: „Ali bog bi znao koliko tu ima istine i što je tek narodna fantazija iskitila, pa Njegoš preuzeo“. Vojislav P. Nikčević je posve u skladu sa time razlučio što je u „*istrazi poturica*“ stvarno i nestvarno, realno i irealno, događajno i mitološko. On oslobađa *Gorski vijenac* genocidnosti, a crnogorske muslimane „istorijske krivice“ i sve smiješta u vremenski kontekst, bez čega prave naučnosti nema.

III.

Nikčevićevo bavljenje jezičkim pitanjima, između ostalog i jezikom Njegoševih glavnih djela, donosi mu slavu jezičkog reformatora i oreol barda crnogorskog književnog jezika. Zato s pravom najnovija knjiga o njemu kao jezikoslovcu Žarka L. Đurovića nosi naslov *Bard crnogorskog jezika* u izdanju Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje (Cetinje, 2005). Nauci je poznato da su lingvisti i dosad proučavali Njegošev jezik, a među njima najdalje su otišli Danilo Vušović i Mihailo Stevanović. Za razliku od prethodnika koji su Njegošev jezik proučavali u sklopu srpskog jezičkog izraza, Nikčević Njegoševom jeziku daje atribut *crnogorski* i smatra da je Njegoš najdublji i najautohtoniji obrazac crnogorskog jezičkog izraza. Napisavši istoriju, pravopisna pravila, gramatiku i pravopis crnogorskog standardnog jezika i brojne radove o njemu – Nikčević je saobrazno sa time proučavao Njegošev pjesnički govor i novim, crnogorskim, pravopisom objavio *Gorski vijenac*, *Luću mikrokozma* i *Šćepana Malog*. Cilj tih izdanja je da se Njegoš u njima vrati svome narodu i jeziku. Ne zalazeći u filološka pitanja, budući da se njima ne bavimo onoliko koliko se Nikčević bavio, pokušaćemo da interpretiramo ono što je Nikčević saopštavao pripremajući navedena Njegoševa djela za štampanje crnogorskim pravopisom.

a) *Gorski vijenac*

U uvodnom dijelu teksta, kojim najavljuje svoj posao štampanja *Gorskog vijenca* crnogorskim pravopisom, kao jubilarno izdanje 150. godišnjice prvog izdanja toga Njegoševog najkrupnijeg djela, Nikčević kaže da mu je namjera da izvrši „rekonstrukciju izvornoga Njegoševa jezika na temelju upoređivanja 1528 stihova njegova sačuvanog rukopisa s prvijem izdanjem *Gorskog vijenca* iz 1847. godine te s njegovijem kritičkim izdanjem (mислеći na Banaševićevo iz 1973 – K. P.) i drugim izdanjima toga djela“. Od 2819 stihova prvog izdanja ili 2818 u Dragičevićevom izdanju, postoji autograf za 1528 stihova i na osnovu njih je lako vršiti rekonstrukciju izvornoga teksta, ali rekonstrukciju ostalih stihova treba vršiti na osnovu prvog izdanja *Gorskog vijenca* iz 1847. Posao otežava i činjenica da je Njegoš do posljednjeg momenta štampanja ovoga spjeva u nj unosio izmjene, kao i intervencije koje su vršili Milorad Medaković i Vuk Karadžić. I odatle nastaju vratolomije i domišljanja šta je tamo Njegoševa a šta nije. Kako se zna, domišljanje zavisi od niza faktora, a to dalje znači – i dalje nemogućnost utvrđivanja istine.

Jedno od spornih mjesta u Nikčevićevom izdanju *Gorskog vijenca* je navođenje lica djela, među kojima figurira i Ferat Začir. Spor je u tome je li to lice Ferat Začir – Kavazbaša, kako je kod Njegoša ili *Ferat, začirski kavazbaša*, kako Nikčević zagovara. Nikčević dalje saopštava da u tekstu *Gorskog vijenca*, priređenom prema *Pravopisu crnogorskog jezika* donosi „nekoliko temeljnijeh jezičkih novina“ i saopštava ih. Pored one koju smo naveli tu je, dalje, pisanje leksema sa fonemima/grafemima *ž, š i ž* sa navođenjem odgovarajućih primjera. U narednu grupu, po Nikčeviću, „idu jekavizmi umjesto ekavizama“, koje, kao i prethodne, navodi. Nikčević kaže da je prodor ekavice, dakle srbizacija, u tekst *Gorskog vijenca* intenziviran poslije 1918. godine. Krivica za to, po Nikčeviću, leži u okupaciji Crne Gore od strane srpske vojske 1918, prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. U predgovoru, Nikčević objašnjava i druge jezičke i pravopisne kategorije primijenjene na tekst *Gorskog vijenca*, a u skladu su sa crnogorskim pravopisom. U zaključku predgovora on veli: „Kao što se iz svega izloženog vidi, tek s priređivanjem i objavljivanjem *Gorskog vijenca* prema *Pravopisu crnogorskog jezika* to djelo u znatno većoj mjeri nego do sada poprima crnogorski jezički karakter a Petar II Petrović Njegoš kao njegov autor kako samoodređujuće tako isto i ortografski postaje isključivo crnogorski književnik. Priređivanje njegovog izdanja prema tome pravopisu ima smisao i u tome što *Gorski vijenac* predstavlja najveći spomenik crnogorske kulture“.

b) *Luča mikrokozma* i *Lažni car Šćepan Mali*

Luča mikrokozma je drugo Njegoševo veće djelo koje je Vojislav Nikčević štampao crnogorskim pravopisom. To djelo je izašlo u izdanju Izdavačkog centra Cetinje 2001. godine, a povodom 150 godišnjice pjesnikove smrti. Kao u slučaju *Gorskog vijenca*, i *Luča mikrokozma* je štampana prema prvom izdanju djela u Beogradu 1845. Predgovor i pogovor za ovo izdanje dao je priređivač djela.

U predgovoru su opštije misli koje se tiču jezika djela i stanja jezičke kulture u Crnoj Gori u doba prvog štampanja djela. Naglašava se „neodređenost našeg pravopisa i nestabilnost nijednog književnog jezika oko četrdeset sedme godine“ 19. vijeka u našoj književnosti. Pišući o jeziku, Nikčević sagledava jezičke mogućnosti, kako crnogorske, tako srpske, sredine za objavljivanje jednog religiozno-filozofskog teksta,

kakvog do tada nije bilo ni kod Crnogoraca niti kod Srba. Svoje stavove o jeziku Nikčević sučeljava sa mišljenjem M. Stevanovića i M. Đilasa, koji su naglašavali strane jezičke izraze u jeziku *Luče mikrokozma*, budući da ni jezik Crnogoraca, niti književni izraz Srba nijesu bili dovoljno razvijeni za izražavanje filozofskih refleksija i biblijskih motiva, suštastvenih kategorija *Luče mikrokozma*. Govoreći o jezičkoj osnovi *Luče*, Nikčević kaže: „Korijenom svojijem direktno potičući iz pismenoga jezika zetskoga poznosrednjevjekovnog perioda i pisanoga jezika iz tog i predvukovskoga perioda novog vijeka, crnogorski govorni jezik je mogao poslužiti kao temeljna podumijenta Njegoševu visokorazvijenomu književnom jeziku u *Luči mikrokozma* zbog toga što je taj jezik imao snažno uporište u crnogorskome tradicionalnom nekodifikovanome književnom jeziku, oformljenom već sredinom XVIII vijeka i od tada dobro razrađenome i stabilizovanom“. On dalje kaže da se Njegoš pri pisanju *Luče* držao načela *Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano*, a to je prvo „glavno pravilo crnogorskoga standardnog (književnog) jezika iz predvukovskog perioda“. U zaključku svoga izdanja *Luče* Nikčević kaže: „Priređujući *Luču mikrokozma* prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* s osloncem na njezino prvo beogradsko izdanje iz 1845. godišta, držim da sam u njoj ostvario izvornost i autentičnost Njegoševa jezika, odnosno da je pečatana onako kako bi je on sam kao njezin autor napisao i čitao danas, tj. u jedinstvu crnogorskoga govornog i standardnog jezika. Time se približava kritičkom izdanju. U tome se ovo izdanje razlikuje od prvog i svih dosadašnjih izdanja“.

U pripremanju *Lažnog cara Šćepana Malog* za prenos na crnogorski pravopis, Nikčević kaže da se „tako zatvara krug: sva tri znamenita pjesnikova spjeva prva su ostvarenja klasične crnogorske književnosti koja su ortografski pripremljena u duhu i u skladu s kodifikovanom standardnojezičkom normom crnogorskoga kao Njegoševa maternjeg jezika, što mu obezbjeđuje izvornost i autentičnost u odnosu na sva dosadašnja izdanja“. U predgovoru Nikčević objašnjava način primjene novog pravopisa i jezičke promjene uslovljene tim postupkom. U uvodnom dijelu predgovora Nikčević kaže da će primjena novog pravopisa biti vršena prema prvom izdanju djela koje je bilo u Trstu 1851. g. Njegoševa *Bukvica* priložena uz prvo izdanje djela, po Nikčeviću „dobro može poslužiti i kao ključ za provjeru izvornosti jezika prvog izdanja *Šćepana Malog* u poređenju s njegovijem jezikom priređenim prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* u ovom izdanju“. Nikčević navodi i novine unesene u

svoje izdanje *Šćepana Malog*, među kojima su i riječi sa novim grafemima koje zagovara u svome pravopisu. „Ako spomenemo“, kaže, „oblike s regresivnim fonemima, oblike progresivnog jotovanja (*negđe, viđet, onđena*) i odgovarajući paragraf *Crnogorskog pravopisa* po kome se malim slovom pišu 'zajednička imena kad označavaju vjeroispovijest i pripadnost štokavštini' (srbi, grci, turci) naveli smo glavne novine teksta ovoga djela izdatog po crnogorskom pravopisu“. U zaključku Nikčević saopštava da je „ovo izdanje *Šćepana Malog* prenešeno s vukovskog pravopisa 'srpskog/srpskohrvatskog' jezika na ortografiju crnogorskoga jezika načelno na isti način, kao što je preobraženo s ruskoslovljenskog na Karadžićev pravopis“.

IV.

Izvan naznačenih krugova u čijim ramovima smo se dosad kretali – u naučnoj optici Vojislava P. Nikčevića je pogolem broj drugih studija i radova u kojima je riječ o Njegošu. U tim radovima Nikčević sagledava aspekt idejno-političkih gledišta Njegoša – pjesnika i Njegoša državnika. Manje je u njima rasprava o estetičkim kategorijama Njegoševa djela, a više onih što se odnose na jezik, narodnost, nacionalnost. Dosadašnji radovi koji su sagledavali Njegoševo političko angažovanje odnosili su se pretežno na zbivanja oko 1848. god., a Nikčević tu godinu skoro marginalizuje i okreće se unutrašnjim pitanjima Slaveno-Srba i narodima štokavskog jezičkog sistema kao manje proučenim. U tim studijama Nikčević istražuje relacije: Njegoš – Srpstvo, Crnogorstvo, Srbin, Crnogorac, jezik, vjera, običaji, istorija, narodnost, samobitnost u nacionalnom smislu itd. U Nikčevićevoj knjizi *Crnogorski jezik*, tom II, izdanje Matice crnogorske, Cetinje, 1997. godine su sljedeće studije što ulaze u korpus njegošologije: *Njegoševo poimanje jezika*, *Njegoševo 'srpstvo'*, *Njegoševo pravoslavno 'srpstvo'*, *Njegoševo filološko i monogenetsko štokavsko 'srpstvo'*, *Njegoševo versifikatorsko 'srpstvo'*. Studija *Njegoševo Crnogorstvo* strukturirana je iz sljedećih sastavnica: *Crnogorski karakter Njegoševa etnosa, naciona i jezika u izvorima i literaturi – Uvod, Tradicionalistički pristup, Njegoševo etničko i nacionalno samoodređenje, Drugi arhivski izvori o Njegoševu službenom Crnogorstvu, Njegoševo jezičko samoodređenje, Nikola Simić o Njegoševu crnogorskom jeziku, Njegoševo Crnogorstvo u ostaloj literaturi, Drugi autori o Njegoševu crnogorskom jeziku*.

Kako se iz naslova studija vidi, Nikčević u njima obraća pažnju onim temama koje bitno određuju pojmove narodnosti i nacionalnosti, a u vezi su sa etnogenezom i procesima stvaranja nacija. On saopštava da se Njegoš „nije bavio planski i sistematski pitanjima jezika“, već je misli o jeziku saopštavao uzgredno, sporadično, one su rasute u vidu fragmenata u njegovom djelu. Nikčević ističe da je Njegoš jezik nominovao ne kao maternji ili crnogorski već kao *naš*, te pod uticajem Vuka srpskim ili ilirskim imenom. On za to navodi primjere u Njegoševim djelima i pismima. Nikčević kaže da je Njegoš „jedan od najzaslužnijih tvoraca crnogorskoga književnog jezika“.

U Nikčevićevim istraživanjima pojam crnogorskog „srpstva“ „nije ništa drugo do surogat Srpstva, spolja unesen“ te „kao takav ne označava ni narod ni naciju“. Po njegovom mišljenju, i kod Njegoša je taj pojam neetnički. On saopštava da je Njegoš „po vlastitome iskazu i objektivno narodnosno i nacionalno samo Crnogorac“ i pobija Đilasovu tezu kako su „Crnogorci lokalni varijetet velikog srpskog plemena“.

Pošto je obrazložio Njegoševo pravoslavno „srpstvo“, Nikčević je nastavio raspravu o Njegoševom filološkom i monogenetskom štokavskom „srpstvu“, tvrdeći da je „ovaj pojavni vid 'srpstva' sve do skoro bio gotovo potpuno nepoznat“. U zaključku on kaže da Njegoševo „srpstvo“ nezavisno od toga što on ne nalazi za shodno da to naglasi, nema vrijednost etnoistorijske, već samo vjersko-jezičke komponente“. Po njegovom mišljenju, Njegoš je pjesmu *Srbina Srbima na časti zahvaljuje* srbizirao pod uticajem Lukijana Mušickog i osobito Vuka Karadžića. Pored pravoslavnog „srpstva“ i filološkog i monogenetskog „srpstva“ došao je do izražaja i treći pojavni vid Njegoševa „srpstva“ - versifikatorsko „srpstvo“. Ta tema, u njegošologiji do skoro nepoznata „čak i u najužem krugu stručnjaka njegošologa“ u Nikčevićevim studijama o Njegošu je koliko privlačna i zanimljiva, toliko i uvjerljivo obrađena. Obrađujući temu Njegoševog versifikatorskog „srpstva“ Nikčević se oslonio na studiju Pavla Mijovića, koju je posvetio raspravi o „etničkoj pripadnosti po Njegoševoj versifikaciji“.

Studija *Njegoševo Crnogorstvo*, segmentirana iz cjelina, kako smo već naveli, dalje je produbljivanje onih saznanja do kojih je autor dolazio u prethodnim radovima o Njegošu. Mjestimično ponovljenih zaključaka, ona je u cjelini sinteza o Njegoševu samoodređenju u nacionalnom smislu i posezanje za daljom argumentacijom u prilog izrečenih stavova. Suprotstavljajući se tradicionalistima u proučavanju Njegoševa djela i

njegove etničke pripadnosti, Nikčević je svoje bavljenje Njegošem sveo u zaključak da je Njegoš „najrasniji i najautentičniji Crnogorac, najtipičniji i najveći predstavnik duhovnog Crnogorstva“. Mi, opet, sa svoje strane procjenjujemo da je Nikčević posmatranjem Njegoša iz drugog ugla, iz onog u kome je Njegoševa etnogeneza i njegov odnos prema srbo-pravoslavlju, otišao dalje i prodro dublje od svih proučavalaca Njegoševa djela. Otimanjem Njegoša od drugih ideoloških pojavnosti, njegovo *ne dam Njegoša*, njegova širina i dubina zamaha odista ga čine probranim nješkošologom i vrhom crnogorskog naučnog stvaralaštva u toj oblasti.

V.

Radi sagledavanja cjeline Nikčevićevih istraživanja Njegoševa djela mora se naglasiti da je on i drugdje rasuo radove o Njegošu, koji na jedan ili drugi način nadopunjuju rečeno i čine izvjesne pomake u nješkošologiji. U njegovim *Kroatističkim studijama*, Zagreb, 2002. god. je rad *Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima (kulturološki pristup)*, koji se, osim doticaja Mažuranića, uglavnom kreće u okvirima dosadašnjih proučavanja Njegoša i donosi novine. U *Lučindanu*, glasu Crnogorske pravoslavne crkve, broj 7, Cetinje, 2003. god. je Nikčevićev tekst *Enciklopedijska sinteza o Njegošu*, prilog dakle namjenske prirode i kao takav reprezentativan je, napisan za *Crnogorsku enciklopediju DANU. Bibliografski vjesnik* broj 1-2-3/2003, Cetinje, donio je tekst iz Nikčevićeva pera *Turcizmi u crnogorskom jeziku kao kulturološki i civilizacijski izraz (na primjeru Njegoševa jezika)*. U vezi sa time utvrdio je da se „iz svega izloženog vidi (da se) u Njegoševu jeziku ne javlja nešto turcizama, kako tvrdi M. Stevanović, nego mnoštvo njih“. *Glasnik cetinjskih muzeja*, VII knj, Cetinje, 1974. g. donio je Nikčevićev tekst *Problemi autorstva nekih pjesama mladog Njegoša*, u kojem se iskazuje kao naučnik koji arbitrira u sporovima književne istorije, nastalih zbog anonimnosti pjesama, štampanih u *Grlici*, cetinjskom kalendaru, pokrenutom 1835. god. Mi ne želimo uskakati u sporove u vezi sa tim pjesmama, zato prepuštamo riječ samom Nikčeviću koji kaže: „Ostaje zaključak: pjesma *Crnničani*, sve četiri pjesme u zbirci *Lijek jarosti turske*, *Odlazak Karađorđija iz svoga otečestva*, *Na pređašnju pjesmu odziv 1830. ljeta*, svih osam pjesama iz *Grlice* za 1837, *Na smrt pokojnoga Filipa Kustudije*, *Čestitanje Novoga ljeta gospodinu Gagiću*, *Polazak iz Crne Gore g. polkovnika Ozereckovskoga*, *Spomen Ramu Lazarevu i Večernja molitva Njegoševe* su tvorevine“. Naznačena studija je sastavni

dio doktorske disertacije *Mladi Njegoš*. Dodamo li još tekst *Crnogorizmi u prijevodima Gorskog vijenca* (Zbornik radova *Prevođenje Gorskog vijenca na strane jezike*, CANU, knj. 56, Odjeljenje umjetnosti, knj. 19, Podgorica 2001), čini nam se kao da smo uglavnom naznačili sve Nikčevićeve radove o Njegošu, a njih je, kako se vidi, dosta. Ipak se moraju, još, naznačiti tri Nikčevićeve rada, posvećena podmetanjima određenih pjesama Njegošu kao falsifikatima sračunatim na njegovo posrbljavanje. Prvi nosi naslov: *Prepjevani stihovi Lukijana Mušickog* (Lučindan, br. 7, Cetinje, 2003, str. 67-69), drugi je *Prepjevani stihovi Lukijana Mušickog su falsifikat*, s podnaslovom *Ljubomir Durković-Jakšić kao njihov falsifikator* (Lučindan, br. 12, Cetinje, 2004, str. 129-132) i treći rad *Podmetnuta pjesma Njegošu* (Lučindan, br. 17, Cetinje, 2005, str. 55-57), a odnosi se na podmetnutu odu Njegošu *Nikoli Vasojeviću*, za koju je još ranije Dušan Vuksan posumnjao da mu je podmetnuta kao krivotvorina.

VI.

Nikčevićev rad *Milan Rešetar kao njegošolog*, pročitan je kao referat na Međunarodnom znanstvenom skupu u Beču, 25. IX 2004 i Dubrovniku 1-2. oktobra 2004. i objavljen u reprezentativnom *Zborniku o Milanu Rešetaru, književnom kritičaru i filologu* u izdanju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2005, str. 193-211. Taj rad se nalazi i u Nikčevićevoj knjizi *Jezičke i književne teme*, Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006. god. Rad sadrži sljedeća poglavlja: *Uvod*, *Rešetar kao Njegošev bio-bibliograf*, *Rešetar kao njegošolog vukovske škole*, *Rešetar kao Njegošev tekstolog*, *Rešetar kao Njegošev književni istoričar*, *Rešetar kao Njegošev filolog i jezikoslovac*, *Rešetar kao Njegošev leksikograf i leksikolog*, *Rešetar kao komentator Gorskog vijenca i Zaključak*. Nikčević se tim radom donekle odužio Milanu Rešetaru za ogroman doprinos proučavanju Njegoševa života i rada. Po Nikčeviću, Rešetar je „studioznijem izučavanjem *Gorskog vijenca* dao najveći doprinos njegošologiji“. Akcentirajući Rešetarevo prvo izdanje *Gorskog vijenca*, sa komentarom 1890. god. u Zagrebu, Nikčević na jednom mjestu kaže: „Ostavljajući da se analitičko-kritički još govori o Rešetarovome književnopovijesnom izučavanju *Gorskog vijenca* u budućoj monografiji, ovđe se mora izreći i kritika na njegov račun. Ona se sastoji u tome što djelo nije sagledavao, tumačio i vrjednovao s estetičkog stanovišta kao primarnog. To je najveći nedostatak Milana Rešetara kao njegošologa“. U

zaključku studije Nikčević je, ipak, ustvrdio „da je Milan Rešetar bio i ostao najtemeljniji i najsvēobuhvatniji njegōšolog svojega doba. Niko od dosadašnjijeh njegōšologa nije dao takvi i toliki doprinos njegōšologiji kao Milan Rešetar“. Na drugom mjestu je spomenuo da je Rešetar izdao *Manje pjesme vladike crnogorskoga Petra II-oga Petrovića Njēgoša*, u izdanju SKZ, Beograd 1912. god.

VII.

Posljednji rad Vojislava P. Nikčevića posvećen Njēgošu i njegōšologiji je *Atentat na Gorski vijenac*, štampan u već spomenutoj knjizi *Jezičke i književne teme*. Rad je nastao kao odjek na Marojevićevo izdanje *Gorskog vijenca*⁴. Od početka do kraja teksta, tj. od gesla do poente, formulisane Njēgoševim stihom: *da nam kuću napuni smijeha*, - osjeća se autorova duboka angažovanost i nastojanje da se protivnik pobijedi. Rad je najobimniji u knjizi u kojoj se donosi, a to posvjedočuje njegovu iscrpnost. U uvodnom dijelu Nikčević osporava, s osloncem na teoriju književnosti, u konkretnom slučaju odrednicu *kritičko izdanje* i saopštava da je Radmilo Marojević „praktično izvršio krivotvorstvo ili falsifikat, kulturocid ili pak zločin, *atentat na Gorski vijenac*“. Na jednom mjestu rada, Nikčević je uz poricanje saopštio i pohvalu, izjavivši: „Time je svoje kritičko izdanje toga djela učinio nepostojećim, neupotrebljivim, poništio ogromni trud uložēn u to izdanje, pa i dar i veliko filološko znanje koje nije ostalo bez rezultata u razjašnjavanju određenih spornih pitanja u rekonstrukciji njegova izvornog teksta, ponajviše u oblasti ortoepije i semantike“. Nikčević zamjera Marojeviću što je ovaj izdvojio *Lica* i tekst *Posveta prahu oca Srbije* i donio ih kao *Prilog 1* i *Prilog 2*, zatim što je pretvorio tekst *Posvete* „iz šesnaesterca u osmerce“ i što je u njoj zamijenio četiri reda tačkica sa „po tri reda zvjezdica“. Svoj analitičko-kritički obiman rad o Marojevićevom izdanju *Gorskog vijenca* Nikčević je pratio pozivanjem na naučna dostignuća o predmetnoj materiji Novaka Kilibarde, Milana Rešetara, Vuka Karadžića, Petra Đorđića, Slobodana Tomovića, Jevta Milovića, Mihaila Stevanovića, Dragoljuba Maića, Milorada Nikčevića i dr. U riječi o jezičkoj materiji *Gorskog vijenca*, jedan od Nikčevićevih zaključaka je i ovaj: „Stoga je Marojevićeva metodologija rekonstrukcije izvornoga teksta kritičkog izdanja *Gorskoga vijenca* zasnovana na ruskoslovenskoj grafiji

⁴ Petar II Petrović Njēgoš: *Gorski vijenac*. Kritičko izdanje. Tekstologija. Redakcija i komentar Radmila Marojevića, CID, Podgorica, 2005.

iz njegovog prvog izdanja doživjela potpuni krah“. Ocjene, kvalifikativi, su najčešće u stilu: proizvoljnost, nema pojma, pobrkao, ništavna rekonstrukcija teksta, nenaučno rezonovanje, ne poznaje, ne zna, ništavnost njegove „nauke“ itd. Nikčević saopštava da u radu nije raspravljao „sve brojne sporne i neprihvatljive postavke“, budući da bi o „svemu tome trebalo da se napiše posebna knjiga“, zato se on doticao samo onoga što mu se činilo najbitnijim. Marojevićev poduhvat Nikčević je ocijenio promašajem.

VIII.

Sumirajući rečeno o Vojislavu P. Nikčeviću kao njegošologu, dade se zaključiti da je on Njegoša iščitao te da ga je sagledao na prostoru i u vremenu. On je Njegoša duboko doživio i sagledao u svim relacijama koje su pripomogle duhovno formiranje Njegoša pjesnika i Njegoša Crnogorca. Disertacijom *Mladi Njegoš* riješio je mnoga pitanja literarno-istorijskog smjera i naputio dalja izučavanja Njegoša i njegovog djela. Do novih saznanja – Nikčević je svojim istraživanjima veoma uspješno osnažio uvjerenje o istrazi poturica kao istorijskom mitu, koji je umjetnički obuhvaćen u Njegoševom *Gorskom vijencu*. S osloncem na istorijsku građu, Nikčević je utvrdio Njegoševo nacionalno samoodređenje, a osobito je sugestivan kada konstatuje da Njegoš zarad umjetničkog iskaza, tačnije za potrebe versifikacije, koristi etnik Srbin/Srbi umjesto Crnogorac. On primjerima pokazuje da etnici Srbin i Crnogorac nijesu sinonimi. Vjera i po mišljenju autora ovih redaka nije presudan faktor pri određivanju naciona, te da jednovjerni Srbi i Crnogorci nijesu pripadnici iste nacionalnosti. U istoriji crnogorske književnosti Vojislav Nikčević će ostati zabilježen kao prvi Crnogorac koji je na novi, *crnogorski*, pravopis prenio tri najkrupnija Njegoševa djela: *Gorski vijenac*, *Luču mikrokozma* i *Šćepana Malog*. On se silno angažovao i na poslu utvrđivanja autorstva nekih Njegoševih pjesama te falsifikovanjem nekima od njih za posrbljavanje pjesnika i njegovog djela i time doprinio raščišćavanju pitanja koje je u istoriji književnosti čekalo razjašnjenje. Sveukupnim proučavanjem Njegoševa života i djela, Nikčević je unaprijedio saznanja o kruni duhovnog Crnogorstva, razbio ukiseljene misli o Njegošu i postao jedan od korifeja njegošologije.

Krsto PIŽURICA

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ AS A NJEGOŠOLOGIST

Vojislav Nikčević began studying Njegoš's work at the beginning of his teaching and scientific career. His interest in Njegoš's work was constant throughout his career and it did not decrease even in the last stage of his career and life. By defending his dissertation *Young Njegoš* in Zagreb, he became one of the few scholars studying Njegoš and his work, and he is recognized as one of the most prominent authors in modern Njegošology. We divided his works on Njegoš into several fields: *Young Njegoš* dissertation, basic theme and motif of *The Mountain Wreath*, editing of the main Njegoš's works, some conceptual aspects of Njegoš-the poet, the issue of authorship of certain Njegoš's poems, assassination of *The Mountain Wreath* and Milan Rešetar as a Njegošologist.

Novak KILIBARDA (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

UDK 061.12:929 Nikčević V.P.

O VOJISLAVU P. NIKČEVIĆU KAO GRAĐANINU I NAUČNIKU

Vojislav P. Nikčević pripada nevelikom broju crnogorskih intelektualaca koje nije okrznuo bratstveničko-plemenski agonalizam. Taj poštovani profesor i cijenjeni naučnik odgovarao je akademski i na brutalne uvrede kojijema su ga obasipali klero-unitarni nacionalisti. Pored rada na afirmaciji i kodifikaciji crnogorskoga jezika, naročito je bitan njegov doprinos njegošologiji. Ovde će biti riječi o njegovu doprinosu u razrješenju pitanja istoričnosti *istrage poturica* u Gorskom vijencu.

Kad se uzmu u obzir etničke karakteristike prostornoga miljea iz kojega je izrastao Vojislav P. Nikčević, dođe se do zaključka da je Vojislavova elitna vrlina upravo njegova intelektualna sposobnost da iz svoga građanskog ponašanja istrijebi plemensko-bratstvenički agonalizam koji je kod mnogijeh Crnogoraca imun i na njihovu akademsku visinu. Ovom svojem pogledu na kolegu Voja prizvaću za svjedoka sljedeću anegdotu.

Čuveni tursko-krajiški junak Ahmet Bauk krenuo, na svome vilovitom hatu, iz Nikšića u Podgoricu. Kad je najašao kroz Pješivce, pa kad je prolazio kroz jedan tvrdi klanac, intraj se konjanik s jednjem pješakom. Silni Turčin zamahni handžarom, ali prije nego što se dohvatio vrata pješivačkoga plemenika, nikšićki zorlija zapitaj ga:

- Jesi li ti Nikčević?

Prestravljeni samrtnik propišti:

- Ne!

Isti je odgovor prestrašenik dao i na Baukova pitanja je li on Kontić ili Mijušković. Onda je silni Turčin vratio handžar u korice i prezrivo breknuo:

- Miči mi se s puta, nesojeviću!

Pješivačko pleme, kao krajnji prostor Katunske Nahije prema Nikšiću, tipičnom krajiškom gradu će je „s krvlju ručak i s krvlju večera“, imalo je veliki broj bratstava, ali su se o plemensko prvijenstvo otimali Nikčevići, Kontići i Mijuškovići. I, razumije se, rečenu anegdotu sačinio je neko od tih triju prestižnijih bratstava iz krševitijeh Pješivaca. Pomenuta anegdota par excellence odslikava crnogorsko-plemenski i bratstvenički agonalizam koji je imao pozitivnu funkciju u vrijeme tzv. crnogorske borbe neprestane, a kasnije se pretvorio u anahroni teret koji ometa građansko-demokratski oblik društvenoga ponašanja.

Napominjem da bratstvo Nikčevići iz Pješivaca ima naglašen rang u crnogorskoj usmenoj epici koja prati crnogorsku borbu protiv Turaka što je otpočela krajem XVII vijeka. Pomenuću samo dvije pjesme koje je Njegoš unio u svoju ideološko-političku antologiju guslarske crnogorske epike – *Ogledalo srpsko*.

U pjesmi *Osman kapetan i Pješivci* nikšićki krajišnici priznaju da „nema boljega junaka / od uskoka Peja Nikčevića“, a u pjesmi *Oš grivo, tuđe je mlivo* „krvavo bratstvo Nikčevića“ svojom spretnošću i borbenošću obračunava se s pljevaljskim pašom koji je s vojnim buljucima pritisnuo Nikšićko polje. I riješio da pod svojijem čadorom ljubi mladu izabranicu iz bratstva Nikčevića – Ružu Batrićevu. Ali Nikčevići su, jednako junaštvom i spretnošću, očuvali čast Ruže, „nevljeste skoro dovedene“, a ponizili pašu pljevaljskoga metnuvši na njega „konjsku drvenicu“. Kad je turska vojska vidjela tako osramoćenoga pašu, „od njega je ibret zauzela“ i pobjegla „glavom bez obzira“.

Odista, rijetki su crnogorski intelektualci koji su kao Vojislav P. Nikčević uspjeli da u svojoj svakodnevnoj građanskoj iskaznosti, bilo kojega smjera, ne rabe ni osjenku agonalnoga iskazivanja svojega bratstva ili plemena. Da ne zrače ni najfluidnijom asocijacijom na svoje pretke koji su ucijepljeni u crnogorsku legendarnu istoriju! Divno je bilo s mojijem uvažanim kolegom Vojom voditi šaljive razgovore o opjevanijem bratstvima kakvo je njegovo – Nikčevići. A dugo godina zajedno smo radili kolega Vojo i ja: prvo na Pedagoškoj akademiji, onda na Nastavničkom i Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

Svi građanski profili Vojislava P. Nikčevića bili su uzorni. Bezbeli, ne poznajem Vojova plemenitoga dvojnika u društvu u kojem sam se kretao

i u kojem se krećem! Nikad Vojo, ma bilo s kim, ne dođe do kakvoga spora. Nije se čulo da se na njega učenik ni student požalio. Nijesam čuo ni za zamjerku koja se nekad čula o Voju kao suprugu, roditelju, komšiji i saputniku. Njegova ljudska grješnost kretala se u granicama dopadljivosti. A iskrenost njegova mane mu je u šarm pretvarala!

Vojislav P. Nikčević, taj principijelni, rekao bih – krajnje ortodokсни, borac za svaki vid crnogorske duhovne prepoznatljivosti, bjesomučno je napadan od klerikalno-unitarne, svetosavsko velikosrpske ordije. Bjesomučno napadan jednako usmeno i pisano. Međutim, Vojislav P. Nikčević jednostavno je bio nesposoban da na uvrede odgovara istom mjerom. On se u stručnijem i naučnim polemikama akademski branio, a kad bi se u građanskijem kuloarima čule uvredljive karakteristike njegovijeh protivnika, on je te izjave propratio s blagijem osmijehom na svojem licu. Nikad nije dopunjavao te karakteristike, niti izražavao oduševljenje što ih čuje. Po tim svojijem duhovnim i moralnijem vrlinama Vojislav P. Nikčević pripada malobrojnom soju Crnogoraca! Drago mi je da na ovom simpozijumu, koji je organizovan u čast profesora, naučnika i osnivača *Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje* uzviknem: O ljudska plemenitosti, ime ti je Vojislav P. Nikčević! To izgovaram ja s kojijem se on tokom više godina nije politički slagao, a vazda smo održavali prijateljske odnose kao kolege na Katedri za srpsko-hrvatski jezik i jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Imam ne samo emotivni nego i moralni podsticaj da ovu istinitu pohvalu izgovorim kao čovjek koji se priklonio onome odnosu prema crnogorskom duhovnom kontekstu kojemu je Vojislav P. Nikčević, i kao građanin i kao naučnik, stalno pripadao.

A sad ću izgovoriti riječ-dvije o Vojislavu P. Nikčeviću kao njegošologu.

Od svoje doktorske disertacije – *Mladi Njegoš* pa do kraja života, Vojislav je održavao svoju kondiciju za istraživanje interakcijskih odnosa Njegoševijeh iskazivanja na svijem pravicima njegove vlašićanske, državničke i književne djelatnosti. Tako je svojijem naučnim radovima o Njegošu zauzeo Vojislav jedno od viđenijih mjesta u enormnom kvantumu njegošologije.

Ovom prilikom samo ću se dotaći odnosa Vojislava P. Nikčevića prema pitanju je li bilo *istrage poturica* kao istorijskog čina, ili je to pak plod pjesničke mašte. Tome problemu Nikčević je prišao kao tragač za

činjenicama koje mogu izdržati empirijski kriterijum, a polazište mu je bilo sa stajališta tumača književnoga djela. Što će reći da je datom problemu Vojislav P. Nikčević prišao najsigurnijom trasom.

U knjizi *Istraga poturica – mit ili stvarnost* (Podgorica 2001) Nikčević je objedinio svoje radove u kojijema je na osnovu detaljne analize pretakanja crnogorske istorije u legendu došao do zaključka da tematiku *Gorskog vijenca* pjesnik nije oslonio na istorijski događaj koji se zbio „pri svršetku XVII vijeka“, kako to Njegoš u podnaslovu spjeva naglašava, nego na svoje ideološko-političko uvjerenje da crnogorsko slobodarstvo valja konkretizovati događajem koji simboliše nepomirljivu borbu hrišćanstva protiv islama. Takvo Njegoševo opredjeljenje za *istragu poturica* kao tematiku *Gorskog vijenca*, na što je svojevremeno upozorio Ilarion Ruvarac, a dotakli ga se Nikola Banašević, Ejup Mušović i dr., Vojislav P. Nikčević je svojom naučnom akribijom temeljito dokazao. On doslovno kaže: „Preuzimajući u osnovi narodno predanje koje je u tvorevinama Petra I i Sima Milutinovića već bilo poprimilo mitske konture, Petar II ga je snagom svojega genija dotle razvio, stvaralački obogatio, da ono na publiku, čitaoce i slušaoce, djeluje tako kao da je između tog predanja i stvarnosti prestala da postoji bilo kakva granica, a u toku umjetničkoga procesa oživio ga, udahnuo mu život u tolikoj mjeri da čin ‘istrage poturica’ u *Gorskom vijencu* na auditorijum ostavlja utisak kao da je stvaran, istinit. A kad se imaginarni život i život literarnoga djela poistovjete s relanim, ovozemaljskijem svijetom i životom, kad među njima prestanu da postoje razlike do njihovog potpunog potiranja, to je najbolji dokaz da je to djelo dostiglo i vrhunski estetički domet koji ga svrstava u riznicu opšte ili svjetske književnosti“.

Taj briljantni iskaz Vojislava P. Nikčevića ima oslonište u opštepoznatoj činjenici da je Homer društveno-istorijski kontekst kritsko-mikenske civilizacije, te svoje duhovne prethodnosti, umjetnički oživio opisom desetogodišnjega Trojanskoga rata o kojemu kritička historiografija ne raspolaže nikakvijem dokazima da se dogodio.

Poglavlja Nikčevićeve knjige *Istraga poturica – mit ili stvarnost* ukazuju svojom nominacijom na spektar autorovijeh prilaza datoj problematici. Posebno ističem sljedeće naslove: „Udio Petra I Petrovića u stvaranju pjesničke legende o Badnjem večeru“, „Pjesma *Oslobod* Petra I u kontekstu promjena odnosa usmene književnosti prema istoriji“, „Milutinovićev doprinos u stvaranju pjesničke legende o Badnjem večeru

u *Gorskom vijencu*“, „Dva izvora o istrazi poturica u istoriji književnosti“ i „Istraga poturica u jednoj istoriografskoj interpretaciji“.

Nikčevićevo utemeljeno tumačenje imovinskog sukoba između Cetinjskoga manastira i Medovića, koji su uzurpirali manastirsku imovinu, kao podsticaja narodnoj tradiciji da postupak Medovića sintetizuje s prelaskom na islam Staniše Crnojevića, najjasnije se potvrđuje objektivnom idejom *Gorskog vijenca*. Riječju, *Gorski vijenac* čija je tematika *istraga poturica* koja se dogodila „pri svršetku XVII vijeka“ najubjedljivije dokazuje da te istrage nije bilo. Na činjenicu da gnoseološko zračenje vrhunskog književnog djela uspješnije rasvjetljava konkretnu istoriju nego što to postiže nauka, ukazao je Fridrih Engels svojom izjavom da je više saznao iz Balzakove *Ljudske komedije* o društvenom stanju Evrope odgovarajućeg doba, nego što je saznao o tome iz svih naučnih knjiga koje se profesionalno tom problematikom bave.

Evo kako objektivna ideja *Gorskog vijenca* potvrđuje istinitost dokaza Vojislava P. Nikčevića da u Crnoj Gori nije bilo *istrage poturica* kao konkretnog istorijskog događaja da nije bilo krvave Badnje večeri koja je koštala života svakoga islamizovanog ljudskog stvora u katunskoj Crnoj Gori, kako se to prikazuje u fabuli *Gorskog vijenca*.

Prišetimo se sljedećijeh stihova iz *Gorskog vijenca*, upravo detalja iz izvještaja s terena koji se saopštavaju vladici Danilu poslije krvave, istrebljivačke Badnje večeri:

Koliko je ravnoga Cetinja
ne uteče oka za svjedoka –
ni da kaže kako im je bilo,
te pod svoju sablju ne metnusmo
koji ni se ne kće pokrstiti...
Kuće turske ognjem izgorjesmo
da se ne zna ni stana ni traga
od nevjerna domaćega vraga...
Kako čusmo što bi na Cetinju
poklasmo se s našijem turcima,
dan i noć je poklanje trajalo...
Sad ti nema u našu nahiju
obilježja od turskoga uha,
do trupine ali razvaline!

Homerovski se odnoseći prema historiji, Njegoš je u *Gorskom vijencu* sažeo u tzv. *istragu poturica* sav crnogorski otpor protiv osmanske vlasti koji se osvjedočavao tokom Kandijskog i Morejskog rata i, posebno, poslije Karlovačkog mira 1699. godine, kada se Tursko Carstvo povuklo iz Srednje Evrope, što je potaklo Rusiju da potraži svoju interesnu sferu u Crnoj Gori. Bitka na Carevu Lazu 1712. godine i druge ratničke akcije Crnogoraca prvijeh decenija XVIII vijeka, što je suzilo prostore za produžetak plemensko-bratstveničke snošljivosti u dvovjerskoj nahijskoj Crnoj Gori, jesu događaji koji su konkretno motivisali Njegoša da to generalno kretanje nahijske Crne Gore, katunske i podlvoćenske, suprotno interesima Osmanskog Carstva, kojemu je, u državno-pravnom značenju Crna Gora pripadala, sažme u jedan događaj, u tzv. *istragu poturica*. Tako se Njegoš, inače prevodilac Homera s ruskoga na crnogorski jezik, uklopio u pjesničku slobodu koju je licentovao rodonačelnik evropskijeh pjesnika – tvorac *Ilijade* i *Odiseje*. Kao što sam već naglasio, nauka do sada nije pribrala dokaze da se vodio desetogodišnji Trojaski rat, ali borbe za osvajanje mediteranskoga priobalja, i posebno ovladavanje prolazima između Sredozemnoga i Crnog mora, opredijelili su Homera da to dugogodišnje događanje sažme u Trojanski rat kao tematiku za pjesničku sliku date historije. U najuzvišeniju metaforu historije uveo je slijepi aed bogove, polubožanstva i heroje iz mitova, uspjevši uzvišenom poezijom da kroz saobraćaj nadrealnoga svijeta i ljudskih realiteta ispriča krucijalne istine i o jednoj historiji i o iskazivanju ljudske konkretnosti. Tako se jasno pokazuje da se Njegoš svojim odnosom prema historijskoj tematici *Gorskog vijenca* iskazao kao doslovno najvjerniji Homerov nastavljajući pretvaranja historije u poetsku legendu. U tom homerskom značenju pjesnik *Gorskog vijenca* zauzima visoko mjesto u epopeičnoj književnosti Evrope.

Kao što je poznato, nije u historiji bilo društvenijeh preokreta čiji se socijalni agensi njihova kretanja ne podrazumijevaju. Onaj ko je planirao kakav preokret u datoj društvenoj sredini postarao se da njegova zamisao naiđe na prijem kod mase koja je socijalno zainteresovana za prijedlog koji nudi planer konkretne promjene. Pa kad se ta neosporna činjenica uzme u obzir, logično se nameće pitanje: Da li su crnogorski pravoslavni plemenići i bratstvenići, „pri svršetku XVII vijeka“, bili socijalno usmjereni da eliminišu svoje islamizovane plemenike i bratstveniike kao uživaocce privilegija Osmanskoga Carstva koje su nedostupne Crnogorcima što su zadržali „vjeru prađedovsku“? A onda se logično nameće i drugo pitanje: Zar su crnogorski plemenići i bratstvenići, potomci Dukljana i Zećana koji

su čas bili katolici a čas pravoslavci, bili krajem XVII vijeka toliko ogrezli u pravoslavnoj ortodoksiji da ih je samo vjerska mržnja naćerala da pođu u bratoubilaćki rat?

U *Gorskom vijencu* nema ama baš ni traga od dokaza da je bilo kakvo socijalno pitanje bilo bar i najsitniji agens u odluci pravoslavnijeh Crnogoraca da treba „lomit munar i džamiju / i badnjake srpske nalagati!“

Evo kako na postavljena pitanja odgovara *Gorski vijenac*. Kada su vladika Danilo i njegovi glavari predložili predstavnicima islamizovanih Crnogoraca da se povrate u pravoslavlje, Skender-aga se ovako obraća predlagućima:

Što je ovo, braćo Crnogorci?
Ko je ovaj plamen raspalio?
Otkud dođe ta nesretna misâ
o prevjeri našoj da se zbori?
Nijesmo li braća i bez toga:
u bojeve jesmo li zajedno,
zlo i dobro bratski dijelimo,
kosa mlada na groblje junaćko,
siplje li se bulah ka srpkinjah?...
Mi živimo kao dosad bratski,
pa ljubavi više ne treba!

U rukopisu *Gorskog vijenca* nalazio se stih „na šićare jesmo li zajedno“ koji je išao poslije stiha „u bojeve jesmo li zajedno“, ali ga je pjesnik u prvom izdanju djela izostavio. A izostavljeni stih baš je kazivao da su i u pljenidbu zajedno išli pravoslavni i islamizovani crnogorsko-katunski plemenci i bratstvenici. Odista, takva usaglašenost interesa dvovjerskog plemensko-bratstvenićkog društva katunske Crne Gore nije se preko noć mogla pretvoriti u vjersko-genocidni obraćun koji planiraju pravoslavci. Dakako, kod velikijeh književnih stvaralaca jedan obićaj je stalan. Balzak je kao građanin bio na strani društvene klase koju je razoblićio u svome djelu, a Njegoš nije uspio da u *Gorskom vijencu* prikrije svoje intimno uvjerenje da *istrage poturica* u katunskoj Crnoj Gori „pri svršetku XVII vijeka“ nije bilo.

Konstatacija Skender-age da su odnosi dviju vjera u Crnoj Gori vrlo pozitivni i da ne remete svakodnevene plemenske i bratstvenićke odnose – na neki naćin dopunjava raniju izjavu vladike Danila da su se „bijesna

bratstva isturčila“ i da „svoj svojega nikad puštat neće“ ako se počne s istragom. Bijesna znači najjača, ugledna. Tom jednom riječju Njegoš izgovara istorijsku istinu da je islamizacija u Crnoj Gori počela ozgo a ne odozdo. Kad je islamizovani sin kneza Ivana Crnojevića došao da upravlja Crnogorskim sandžakatom, imućniji sloj crnogorski lako je prelazio u timarnike i u vjeru kojoj se priklonio Skender-beg Crnojević. Taj pozitivni odnos prema Skender-begu i prema islamu ogleda se i u odrednici *beg* koja je u crnogorskoj tradiciji pridodata Ivanu Crnojeviću, iako je on bio žestok borac protiv Turaka. U tradiciji i usmenoj poeziji, kao i u toponomastici, ostao je da traje Ivan-beg Crnojević. U drugom kolu *Gorskog vijenca* glase se stihovi:

Beg Ivanbeg, junačko koljeno,
boraše se kao laf s Turcima!

Na apoteozu bratskoj slozi pravoslavnijeh i islamizovanih Crnogoraca niko ne oponira ni jednom riječju koja bi upućivala na zulum turske vlasti i na povlastice koje „poturčenjaci“ uživaju. Metonimija svega očekivanog oponiranja sažeta je u uskliku Vuka Mićunovića „Krst i topuz neka se udare!“ A taj usklik upravo je konkretizovao uvjerenje Njegoševa vladike Danila da je polumjesecu i krstu „na grobnice carstvo“ i da zato na crnogorskim prostorima od toga dvoga može opstati samo „jedno ili drugo“.

Dakle, uvjerenje Vojislava P. Nikčevića, koje je analitički saopšteno u knjizi *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, da u nahijskoj Crnoj Gori nije bilo *istrage poturica* kao konkretnog istorijskog čina naj snažnije podupire objektivna ideja *Gorskog vijenca*, odnosno gnoseološko zračenje toga veličanstvenog poetskog djela.

Novak KILIBARDA

ON VOJISLAV P. NIKČEVIĆ AS A CITIZEN AND SCIENTIST

Vojislav P. Nikčević is among the few Montenegrin intellectuals never involved in daily political fights in Montenegro. The respected professor and esteemed scientist always managed to maintain an academic level, even in his replies to brutal insults thrown at him by unitarianistic nationalists. Apart from his work on affirmation and codification of the Montenegrin language, his contribution to Njegošology is also of great significance. In this text, his contribution to resolving the issue of historicity of the *eradication of converts to Islam* in the *Mountain Wreath* will be discussed.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 821.163.4.09(497.16)

„SOCIJALNI PISCI“ U NASTAVNOM PLANU VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA

Akademik Vojislav P. Nikčević autor je nastavnog plana za predmet Crnogorska književnost, u skladu s kojim se na Filozofskom fakultetu u Nikšiću godinama izučavala crnogorska književnost. Taj nastavni plan predstavlja temelj svakom budućem projektu u kome će se sa dijahronih aspekata tumačiti književne pojave na crnogorskoj teritoriji, a njegov značajan dio posvećen je piscima crnogorskog pokreta socijalne literature i njihovim djelima. U dugom naučnom vijeku, akademik Nikčević se periodično osvrtao na crnogorska međuratna literarna postignuća, insistirajući na njihovoj svezremenoj estetskoj dimenziji, sazdanoj uprkos jezičkim ograničenjima koja su piscima „mlađe generacije“ programski nametana sa uredničkih instanci crnogorskih i srpskih međuratnih časopisa. Dominantan lingvostilistički pristup djelima pisaca crnogorskog pokreta socijalne literature, tananim rezovima otkrio je mnoge slojeve međuratne „socijalne lirike“, ali i argumentaciju koja će poslužiti generacijama istoričara književnosti i jezika.

Sa profesorom Vojislavom P. Nikčevićem sreo sam se prvi put na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, u okviru predavanja iz nastavnog predmeta Crnogorska književnost, koji je u to vrijeme trajao puna četiri semestra. Nastava se u okviru tog predmeta odvijala po planu od 13 stranica teksta.

Zahvaljujući tom dokumentu, studenti su uz blagoslov Univerziteta prolazili kroz jednu nastavnu materiju, vođeni obiljem informacija i podataka o primarnoj i sekundarnoj literaturi. Plan je sadržao kratak Nikčevićev uvod, opis predmeta, odnosno hronološki dat raspored nastavnih jedinica po semestrima, odjeljak *Pisci i djela* (sa 52 ponuđena naslova) i odjeljak *Literatura* (sa podacima o 81 knjizi sekundarne literature).

Nikčević je, dakle, studentima, umjesto šture informacije o „obaveznim“ i „manje obaveznim“ knjigama, nudio sadržajni podnesak, sa svim neophodnim informacijama ali i nekim tipičnim komentarima i pojašnjenjima određenih literarnih pojava. Tako koncipiran, Nastavni plan Crnogorske književnosti predstavljao je adekvatno usmjerenje svima koji su iz te institucije kretali ka poljima pomenute nacionalne književnosti.

Razumije se da je takav Nikčevićev pristup univerzitetskoj metrici plod organizovanog i studioznog odnosa jednog naučnika prema svojoj nacionalnoj književnosti. Ako se zagledamo u ne tako davnu prošlost i crnogorsku periodiku, pronaći ćemo na njenim stranicama segmente koji govore o tome da je Nikčević bio sudionik velike debate o programu i planovima što ih je Univerzitet imao usvojiti za rad Pedagoške akademije u Nikšiću. O tome svjedoče i *Nikšićke novine*, iz marta 1977. godine, koje su prenijele sljedeću njegovu izjavu: *Budući program valja graditi tako da u njemu dođe do izražaja opšti, internacionalni i nacionalni karakter literarnih pojava u mjeri i obimu koji dozvoljava predviđeni fond časova. U tome programu crnogorska književnost treba da zauzme prioritarno mjesto. Ako budući nastavnici u Pedagoškoj akademiji, kao jedinjoj prosvjetnoj ustanovi te vrste u SR Crnoj Gori, ne formiraju svijest o vlastitoj nacionalnoj literaturi, onda je jasno da oni neće biti u stanju ni da razumiju internacionalni karakter književnih pojava. Uostalom, ne možemo očekivati da neko drugi u većoj mjeri od nas proučava našu književnost.*¹

U istom tekstu Nikčević je zauzeo poziciju istoričara književnosti i naglasio da crnogorsku književnost u nastavnom planu treba izložiti od najstarijih vremena i početaka pismenosti, pa sve do savremenog doba, kako bi se sagledale njene reprezentativne literarne pojave u istorijskom kontinuitetu, i to u sklopu onih društveno-političkih i kulturnih faktora, koji su doveli do stvaranja crnogorskog nacionalnog individualiteta. *Naime*, pisao je Nikčević, *budući program valja da obezbijedi da se marksistički*

¹ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorska književnost u nastavnom planu*, *Nikšićke novine* (Nikšić), 4. 3. 1977, 11.

*utvrde putevi i konture razvoja crnogorske književnosti, njezina fizionomija, na bazi uvažavanja principa istoričnosti i estetičkih načela, što će reći onih pojava koje je književno-istorijski i umjetnički najbolje predstavljaju.*²

Pet godina godina kasnije, kada je ključni posao strukturiranja nastavnog programa i planova na Pedagoškoj akademiji bio obavljen, Nikčević je učestvovao u *Pobjedinoj* debati, konstatujući da je crnogorska književnost fondom časova adekvatno zastupljena u nastavnom programu. *Sasvim je prirodno*, naveo je Nikčević tom prilikom, *što je dobila nešto veći broj časova od drugih južnoslovenskih književnosti. Dužnost nam je i obaveza da mi najviše izučavamo i poznajemo svoju literaturu. Ako to ne činimo, ne možemo očekivati od drugih da to rade. Ustaljena je praksa na jugoslovenskim fakultetima da nacionalne književnosti u svojim sredinama imaju karakter matičnih literatura, da su obimom, fondom časova i kadrovski jače zastupljene, teorijski i metodološki više produbljene od ostalih. A to ima i praktičnu korist: kao takve one su u stanju da drugim fakultetima pruže stručnu pomoć u izradi njihovih nastavnih planova i programa, u izvođenju nastave, izradi i odbrani magistarskih i doktorskih disertacija i u dr. vidovima rada.*³

Mjesto profesora Crnogorske književnosti na Filozofskom fakultetu u Nikšiću Nikčević je zauzeo pred kraj drugog milenijuma. U Nastavnom planu po kome je obavljao taj posao nezaobilazan položaj bila je zauzela međuratna književnost, za koju je Nikčević, usmjeravajući studente ka terminološkim ključevima epohe, naveo sljedeće kategorije: *društveno-političke prilike u Crnoj Gori, u međuratnoj Kraljevini SHS, odnosno prvoj Jugoslaviji. Borba za nacionalno i socijalno oslobođenje crnogorskog naroda pod vođstvom Komunističke partije. Uloga i značaj Crnogorske federalističke stranke, Zemljoradničke stranke i drugih opozicionih faktora u borbi za socijalne slobode i razvoj kulture i književnosti. Pojava i razvoj pokreta socijalne literature u Crnoj Gori, odnosno mlade ili nove crnogorske socijalne realističke književnosti. Karakter i imperativi pokreta. Socijalni motivi kao osnov proznih i pjesničkih ostvarenja. Sukob s tradicijom, istorijom i starom književnom školom...*⁴ Ove Nikčevićeve note u potpunosti korespondiraju sa stavom objavljenim dvadesetak godina ranije, u pomenutom martovskom broju *Nikšićkih novina*. U okviru *Književnosti*

² Ibid.

³ Vojislav Nikčević, *Dopune programa crnogorske književnosti*, Pobjeda (Titograd), 3. 6. 1982, 11.

⁴ Vojislav Nikčević, *Crnogorska književnost: nastavni plan*, 14.

između dva svjetska rata, pisao je Nikčević, *istorijski kontekst čine ove društveno-političke pojave: stvaranje države SHS, nacionalna i socijalna obespravljenost Crnogoraca. Ovdje posebnu pažnju treba posvetiti najznačajnijim predstavnicima tzv. socijalne literature: književnom djelu Radovana Zogovića, Mirka Banjevića, Janka Donovića, Nikole Lopičića i Rista Ratkovića. I njihova djela treba tumačiti metodom književnih interpretacija. Analizirati i časopise: Zapise, Razvršja i Valjke.*⁵ Ostavši u ravni ranije izrečenih stavova, Nikčević je u Nastavni plan uvrstio djela crnogorskih pisaca iz takozvanog pokreta socijalne literature – knjige Nikole Lopičića, Mirka Banjevića, Radovana Zogovića, Đuze Radovića, Janka Donovića, Aleksandra-Lesa Ivanovića, Dušana Kostića, Stefana Mitrovića i drugih. Za temelj arhitektonike tog segmenta Nastavnog plana odabrao je izdanja titogradskog Grafičkog zavoda i biblioteke *Luča*, o kojoj je 1984. godine afirmativno pisao u *Pobjedi*, naglasivši da je riječ o poduhvatu što je s pravom stekao glas biblioteke *koja je odigrala prvorazrednu ulogu u razvitku crnogorske kulture.*⁶ Sa druge strane, Nikčević je u sekundarnu literaturu uvrstio podatke o studijama koje su nedvosmisleno vodile ka estetskom predmetu date književnosti. Među tim knjigama se kao jedan od velikih putokaza našla i studija *Nadmoć ljudskosti* Milorada Stojovića, koju je Nikčević svojevremeno prikazao u časopisu *Kritika* i o njoj zapisao sljedeće: *Stojović je svojom knjigom stvorio solidan temelj za dalje proučavanje crnogorske književnosti. Ona služi i kao podsticaj za novi, naučni tretman te literature.*⁷

O tome šta je Nikčević podrazumijevao pod sintagmom *naučni tretman* govori i tekst objavljen u knjizi *Pjesnik i vrijeme*, u zborniku radova sa naučnog skupa koji je Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 2005. godine posvetila književnom djelu Mirka Banjevića. Tekst sa naslovom *Prepoznatljivost sociolingvističkih i lingvostilističkih obilježja* najprije je objavljen u skladu sa Nikčevićevim *Pravopisom crnogorskoga jezika*, nakon čega je urednik u Odjeljenju umjetnosti povukao kompletan tiraž zbornika i štampao novi, sa Nikčevićevim tekstom prepravljenim na aktuelni *Pravopis srpskohrvatskoga jezika*. Govoreći o artističkoj svedremenosti date poetike, Nikčević je u tom tekstu nastupio i sa sociolingvističke instance i naglasio da se Mirko Banjević kao pjesnik formirao u okolnostima genocida, etnocida, lingvocida i kulturocida kojima je Crna Gora između dva svjetska rata bila

⁵ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorska književnost u nastavnom planu*, 11.

⁶ Vojislav Nikčević, *U svijetu 'Lučinih izdanja'*, Pobjeda, (Titograd), 25. 2. 1984, 11.

⁷ Vojislav Nikčević, *Sinteze iz crnogorske književnosti*, Kritika, I, 3, 1968, 339-341.

izložena. *Sve je to, pisao je Nikčević, moguće više od ijednoga crnogorskog pjesnika njegova vremena, ostavilo duboke bolne tragove, odrazilo se na njegovu poeziju bunta i otpora, pobunu uma, pjesnikove savjesti i ognjena jutra, kao vidove poetskog reagovanja na jezivu stvarnost, pa i sam njegov jezik u prvoj zbirci pjesama.*⁸

Nikčević je i u ovom radu, kao i drugim u kojima je tumačio međuratne poetike, pribjegavao *lingvostilističkom* pristupu, insistirajući na svevremenoj estetskoj dimenziji analiziranih djela. Kada god je to mogao, koristio je priliku da saopšti da je književnost međuratnih pisaca nalazila načina, uprkos brojnim ograničenjima u pogledu upotrebe vlastitog jezika, da očuva duh i dah Crne Gore. Takav njegov pristup djelima koji su nastali pod kapom takozvanog pokreta socijalne literature preciznim rezovima otkrio je mnoge slojeve međuratne književnosti, ali i argumentaciju koja će poslužiti generacijama istoričara književnosti i jezika.

⁸ Vojislav P. Nikčević, *Prepoznatljivost sociolingvističkih i lingvostilističkih obilježja*, u zborniku: *Pjesnik i vrijeme – o književnom djelu Mirka Banjevića*, CANU, Podgorica, 20006, 102.

Vladimir VOJINOVIĆ

**VOJISLAV P. NIKČEVIĆ ON AUTHORS OF MONTENEGRIN
SOCIAL LITERATURE MOVEMENT**

Academic Vojislav P. Nikčević is the author of the unique curriculum for the course subject Montenegrin literature, after which the teaching of Montenegrin literature at the Department for Serbo-Croatian/Serbian Language and Literature at the Philosophy Faculty in Nikšić has been conducted for years. The said curriculum in itself presents the fundament of any future project which would interpret literary phenomena in Montenegro from diachronic aspects, and its important part is focused on the authors of Montenegrin social literature movement and their work. In his long scientific opus, the academic Nikčević has been periodically dealing with Montenegrin interwar literary achievements, insisting on their timeless aesthetic dimension, constructed in spite of linguistic limitations which were systematically enforced to the authors of ‘younger generation’ by the editorial instances of Montenegrin and Serbian interwar magazines. The dominant sociolinguistic approach to the writings of the authors of Montenegrin social literature movement has, through subtle cuts, discovered numerous layers of interwar ‘social lyrics’, but also the argumentation which would be of use to generations of historians of literature and language.

Sanja MIŠKOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 821.163.4.09(497.16)

POČECI KNJIŽEVNONAUKNOG RADA VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA

Prof. dr Vojislav P. Nikčević u slavistici je poznat po značajnom doprinosu proučavanju crnogorskoga jezika. Manje poznat, ali ne i manje važan je njegov rad u nauci o književnosti. Ostavivši za sobom vrijedne radove, Vojislav P. Nikčević je tumačio književnost XX vijeka, crnogorsku, hrvatsku, srpsku. Godine 1967. i 1968. objavljuje radove u časopisu *Stvaranje*, posvećene tumačenju djela Crnjanskog, Desnice, Mijuškovića. U radu ćemo dati metakritički osvrt na početke književnonaučnog djelovanja Vojislava P. Nikčevića.

Nekad više nekad manje, o profesoru Vojislavu Nikčeviću se pisalo kod nas i u inostranstvu, od njegovih početaka u nauci o književnosti i nauci o jeziku do danas, uglavnom veoma različito, a često i sasvim protivrječno. Panorama tih spisa govori mnogo i ona je znak života njegovog i njegova djela. Kao dugogodišnji profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Nikčević je pisao o fenomenima crnogorske književnosti. U tom pogledu, veoma su značajni njegovi radovi o periodizaciji crnogorske književnosti, narodnoj i srednjovjekovnoj književnosti, kao i književnosti XIX i XX vijeka. Međutim, književnonaučne početke profesora Vojislava Nikčevića obilježili su i radovi o piscima hrvatske i srpske književnosti. Uvažavajući postojanje nacionalnih književnosti, hrvatske, srpske, makedonske, slovenačke književnosti, Nikčević je ostavljao prostor tumačima da, ako ne na isti, makar na sličan način, pokušaju sagledati crnogorsku književnost i svojim radovima potvrde njeno postojanje.

Književna kritika je podložnija uticaju vremena, ona pripada području ideja i govori svojim nešto drugačijim jezikom. Na relaciji pisac

– djelo – čitalac, ona je tumač i posrednik, sagovornik, ponekad i saradnik. pisci i knjige čine svijet književne kritike. Stoga je djelatnost kritičareva ograničena na rad u tišini bez potresa i ishitrenih zaključaka. Čini se da je upravo takav kao kritičar djelovao profesor Vojislav Nikčević.

Književna kritika je plod modernih vremena, posljedica određenog književnog zrenja i diferenciranja književne svijesti, izraza; oblik i njen razvoj je u istovremenom procesu izdvajanja u zasebnu oblast unutar književnosti i stalnog osobenog prožimanja sredstvima i suštinama cijele književnosti u svakoj epohi. Otuda i raspon i raznovrsnost u samoj kritici i relativno samostalan, upoređan rast sa književnošću kao cjelinom. Posmatran u toj svjetlosti, Vojislav Nikčević nam se ukazuje kao jedna od središnjih ličnosti svih tih procesa u modernoj crnogorskoj književnosti.

Životne i nacionalne okolnosti u svojoj istorijskoj predmetnosti čine Nikčevićev slučaj još više osobenim. On je nesumnjivo bio kritičar sa svojstvima predanog tumača predmeta ili djela koji je namjeravao prikazati. Nikčević je spajao u sebi mnoge sposobnosti i težnje koje se rijetko slažu i teško drže na okupu. Znao je da književnost i književnu riječ srećno ali i opasno približi njenom životnom izvoru, a živo stvaranje da veže za istoriju. Uz to, bio je svjestan preokretnih tegoba svoje epohe i nacionalnog položaja književnosti u njoj. Vjerovao je u određene ideje i vrijednosti i zastupao njihovu stvar i riječju i djelom. Uplitao se u svakodnevni društveni život i istovremeno započinjao težak samotnički naučnoistraživački posao. Ponekad se čini i velik i trošan istovremeno. Na izgled, po stilu i idejama – prost i jednostavan. Bliže viđen, u svojim protivnostima – ljudski složen i neobičan. U svoj rad unosio je cijelu svoju prirodu, suštinu svog bića sa mnogim crtama nacionalnog mentaliteta iz kojeg je izrastao i koji je često i sam, s mukom i trpnjom, u sebi i oko sebe otkrivao. Više nego kod drugih kritičara, djelo mu je sraslo sa književnošću kojoj pripada, sa epohom, njome uslovljeno i izazvano, nastalo u funkciji njenog rasta i samosaznanja. Nikčevićeva djelatnost u tijesnoj sprezi sa njegovom epohom, u jedinstvu sa drugim kritičarima i u saobraznosti sa tokom i strukturom ondašnjeg stvaranja, sa sviješću vjernom i uznemirenom, o evropskoj književnoj i duhovnoj pozadini i o podlozi i uslovima ljudskog, društvenog i nacionalnog opstojanja u ondašnjoj Crnoj Gori, završava i upotpunjuje, jednu značajnu, istorijski bogatu kulturnu i književnu misao i misiju.

Nikčevićevo djelo je, upravo zbog stavova iznijetih u naučnim radovima, posmatrano i kao oslonac i kao prepreka za književnu i naučnu

misao u Crnoj Gori. Često je poslužilo kao ogledno polje kretanja, sudara i novih saznanja. Oko njega se isto tako i stvarala legenda nekknjiževnog osnova i fraza učenog i nacionalnog uobraženja. Ali su se dovodila u sumnju i njegova književna, pa i moralna načela, suvislost čitavog njegovog rada. Ti nesrazmjeri u ocjenama koji su se polarizovali vrlo često između plitke pohvale i bezrazložna poricanja, pratili su Nikčevića iz etape u etapu tokom druge polovine XX i početkom XXI vijeka. Razlike i protivrječnosti u njegovim stavovima, razumljive i neizbježne, imale su međutim ovdje, ne samo velik i čudan raspon, već i otkrivački i razvojni smisao. Tako, kritičarevo djelo, u ovom slučaju Nikčevićevo, koje je po prirodi spona između svijeta književnih djela i svijeta intelektualne i estetičke svijesti i razvojnog saznanja, može da posluži kao poprište najživljeg umnog kretanja, smjene i preobraženja ideja.

Književna kritika Vojislava Nikčevića pokušavala je da prati književnu erupciju koja se događala na prostorima bivše Jugoslavije. Pojava Crnjanskog, Desnice, Andrića imala je šireg odjeka i ostavila tragove i u crnogorskoj književnosti. Pripadajući generaciji crnogorskih intelektualaca koji su od kraja 60-ih godina XX vijeka u svojim radovima zastupali tezu o nacionalnoj samostalnosti Crnogoraca, Nikčević je dao značajan doprinos uspostavljanju ove teze kao jedine validne, čineći otklon, kako u pogledu jezika, tako i u pogledu književnosti, od vladajućih stavova, koji su proklamovali ideju da je Petar II Petrović Njegoš srpski pisac.

Svjesno ili slučajno, Nikčević je mnoga pitanja književnosti dotakao ili pokrenuo. Mnoga njegova pitanja ni do danas nisu konačno iscrpljena. Najčešće su to pitanja odnosa između raznih vidova ljudskog postojanja, djelatnosti i stvaranja u čijim se granicama vječno odvija i obnavlja drama intelektualnog i estetičkog teško sagledivog zbivanja. Zato je teško snaći se u neobičnim protivrječnostima mišljenja i dati iole uvjerljiv kritički sud o ovom kritičaru, ako se ne pribjegne njegovoj sopstvenoj istraživačkoj tehnici rada na sličnim ili slično spornim pojavama. Osvrt na literaturu pokazuje da je Nikčevićevo djelo složeno i raznoobrazno. To je bio znak plodonosnog stvaralaštva. Da se očekivati da će se njegova enciklopedijska metoda rada razgranati u zasebne međusobno dopunske vidove kritičkog stvaranja, od elementarnog prikaza djela do estetičke studije i književnoistorijskog eseja. Međutim, literatura o Nikčeviću nije se kretala oko nekog manje-više priznatog jezgra njegovog stvaranja i doprinosa, niti se nijansirala i nadograđivala u pojedinostima, jedinstvu i protivrječnostima. Ocjene

iz važnih književnih, socioloških i moralnih izvora, odvojene od cjeline potrebnih analiza, stavljale su u sumnju ljudsku čistotu Nikčevićevih pobuda i postupaka, djela i poduhvata. Jasno, i njegovo djelo, kao i svako drugo, može samo za sebe, nezavisno od čovjeka, da ima svoju unutrašnju imanentnu vrijednost. Nikčević nije nikada bježao od izbora i opredjeljenja pred protivrječnostima.

Vjerujući u izvjesnu djelotvornost književne akcije on je u svoje sudove unosio sva svoja saznanja, sebe cijeloga, i njegovi spisi su, zbog najrazličitijih podataka u njima o piscima, djelima i događajima književne prošlosti, dragocjeni, ponekad i jedinstveni kao izvori. Pa i njegove ideje u spisima dobijaju sasvim drugačiju boju i sadržajnu težinu, ukoliko su tvorevina pisca odanog suštinama ljudskog opstajanja i inspiratora određene ideologije. Sav u osluškivanju glasova svoje sredine i vremena, on je bio u dosluhu, makar do izvjesne mjere, sa evropskim kulturnim i javnim životom, i njegov rad je značajan pokušaj sagledavanja stanja njegove zemlje u tom širem razmjeru. Da bi to izveo, morao je stavljati granice svom pothvatu, a to je u oblasti stvaranja značilo i lom i izvjesnu nagodbu sa životom, ljudima, istorijom. U pozadini impozantnog djela stoji čitava jedna nacionalna panorama jezičkih, donekle i književnih strujanja tokom dva vijeka, i naše interesovanje za ovog kritičara potiče kako od aktuelnosti i živosti problema koje je on izazivao, tako i iz stalnog zanimanja za djela i tvorce o kojima je on pisao, i ljubavi i poštovanja koje je često baš on u nama pobudio.

Iz svih tih razloga, u mnoštvu esejističkog i jezičkog gradiva za nas je u pristupu studijskom izučavanju bio bitan odnos prema tri, sistematski pisana rada: *Na marginama Sabranih dela Miloša Crnjanskog* (Stvatanje, br.4, 1967.), *Zatočenik riječi i veliki poklonik ljepote* (Stvatanje, br.6, 1968.) i *Poetika Vladana Desnice* (Izraz, juli 1969. XIII, broj 7).

Prvi Nikčevićev rad iz oblasti književnosti objavljen je 1967. godine u časopisu *Stvatanje*. U radu o kojem je riječ, Nikčević je dao analitički osvrt na stanje srpske književnosti u vrijeme moderne i ulogu Miloša Crnjanskog u njoj. Više nego polemičan ton, dominira u ovom radu, a mač svoje oštrice, Nikčević je uperio upravo ka srpskom kritičaru Milanu Bogdanoviću i njegovom radu *Slom modernizma*. Istupajući jasno, konkretnim i čvrstim stavovima protiv stava ovog, za ono vrijeme, uglednog srpskog kritičara, Nikčević je stao u odbranu modernista i one grupe pisaca, koji predvođeni Crnjanskim, slijede svoje vjeruju, kao i načela iznijeta u *Objašnjenju*

Sumatre objavljenom u Srpskom književnom glasniku, na poziv urednika Bogdana Popovića 1921. godine. Polazna teza ovoga Nikčevićevog rada je: *Godine 1934. književni kritičar Milan Bogdanović u svom kritičkom spisu „Slom modernizma“ uputio je oštre kritike na adresu srpskih modernista, a među njima u prvom redu na Miloša Crnjanskog. (...) Dobro je poznato da je epoha moderne kod Srba, kao uostalom i kod ostalih južnoslovenskih naroda završila otprilike u godinama koje su prethodile prvom svjetskom ratu; poznato je i to da je ta epoha u literature južnoslovenskih naroda došla sa evidentnim zakašnjenjem, jer su parnasovci i simbolisti, dvije francuske poetske orijentacije koje su imale dominantan upliv na srpske moderniste iz prve četvrti dvadesetog vijeka, počeli stvarati šezdesetih godina, tj. u vrijeme kad su kod Srba još uvijek pjevali Jovan Jovanović Zmaj, Đura Jakšić, Laza Kostić i dr.¹ Ova smjela i gotovo razložna kritika potekla od crnogorskog kritičara, nije nikakva prekretnica već prirodan put ka novim saznanjima. Tako se može shvatiti i prilaženje ka novom zapadnjačkom tipu književne kritike. Nikčević je očigledno naslutio veliku ulogu književnosti i svoj poziv shvatio kao modernu književnu akciju, kada se književnost morala suočiti sa modernim svijetom i uporedo se razvijati sa njim. No, tehnička i kulturna zaostalost, kojoj se teško odolijevalo, izazivala je potrese i poremećaje grčevita otrzanja od prošlosti. Na mladima se to ispoljavalo najvidljivije, čim su naslutili draži civilizacije. U tom duhu nastala je kritika Milana Bogdanovića, na koju će Nikčević odgovoriti: *Milan Bogdanović je ispustio iz vida činjenicu da je srpska književnost u periodu koji su zacrtali ekspresionisti na čelu s Milošem Crnjanskim doživjela svoju drugu evropeizaciju. U ovom periodu srpska književnost je prvi put u svojoj istoriji počela ići u korak s literaturom zapadne Evrope.*² U ovom radu, Nikčević je ispoljio svoja nimalo dvosmislena shvatanja. Rad je zapravo odnos dvije različite svijesti: metodičnog, skeptičnog zastupnika eklektičkog konzervatizma i zastupnika demokratske misli. Jer, biti moderan u crnogorskoj književnoj kritici značilo je upoznati se s novim metodama, uzimajući iz zapadnih izvora.*

Godinu dana kasnije i nepunu godinu nakon smrti Vladana Desnice, Nikčević objavljuje rad *Zatočenik riječi i veliki poklonik ljepote* u časopisu *Stvaranje*. Inspirisan djelima Vladana Desnice u časopisu *Izraz* piše tekst *Poetika Vladana Desnice*, 1969. godine.

¹ Vojislav P. Nikčević, *Na marginama Sabranih dela Miloša Crnjanskog* u: *Stvaranje*, br. 4, 1967, str. 454-455.

² Isto, str. 455.

Ove kritike izdvajaju se neobičnim i karakterističnim nastupom, napisane su sa potpunim znanjem onoga o čemu se govori u njima i sa velikom vještinom i zanimljivošću. Sud o piscu Vladanu Desnici sasvim je korektan, sa potpunim uvjerenjem može se osloniti na njega. Karakteristično je da Nikčević ovdje primjenjuje metod striktno analize elemenata djela koja se okončava pozitivnim sudovima. To nije bilo stvaranje kritike po planu, već neposredno, nadahnuto pisanje. *Umjetnost u Desničinom konceptu ima i visoko i moralno značenje. Rang i format umjetničkog djela ne zavisi samo od formata autorove nadarenosti, kalibra njegove genijalnosti, već i od moralnog osjećanja koje on u sebi nosi. Svako je istinski umjetničko djelo proizvod sinteze velikog duha, velikog uma i velikog talenta njegovog autora; ono je istovremeno i jedan slučaj savjesti, a književna aktivnost neprestani „ispit savjesti“.*³

Nikčevićeve veze sa književnicima i naučnim radnicima su mnogostruke. Književnost i jezik ispunjavali su njegov život. I mada nemoćan da iznese stvari, izmijeni naravi i običaje, da izazove živahnost u onim oskudnim godinama, mnogim svojim spisima on potvrđuje da su se prilike ipak izmijenile nabolje i da se poboljšao položaj crnogorskog književnika. Tome je upravo Nikčević i doprinio.

Sanja MIŠKOVIĆ

BEGINNINGS OF LITERARY-SCIENTIFIC WORK OF VOJISLAV P. NIKČEVIĆ

Vojislav P. Nikčević made important contribution to the study of language, during his lifetime. Less known, though not less important, is his work in the field of literary science. Leaving behind valuable works, Vojislav P. Nikčević interpreted the literature of the XX century, Montenegrin, Croatian, Serbian... In 1967 and 1968 prof. dr Vojislav P. Nikčević published papers in the magazine *Stvaranje*, in which he interpreted the writings of Crnjanski, Desnica, Mijušković. This text provides a metacritical overview of the beginnings of literary-scientific work of Vojislav P. Nikčević.

3 Vojislav P. Nikčević, *Poetika Vladana Desnice* u: Izraz, juli 1969, XIII, broj 7, str. 101.

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 811.163.4(497.16)

NAD ZAOSTAVŠTINOM VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA

Autor se osvrće na značaj studija i monografija iz zaostavštine Vojislava P. Nikčevića, koju je djelimično pregledao, te daje kratak opis svake od pregledanih studija. S obzirom na pionirski značaj mnogijeh radova i knjiga V. Nikčevića, daje se inicijativa za objavljivanje cjelokupne njegove zaostavštine.

Kad se otkine gromada od duhovne piramide jednoga naroda, onda je svaki detalj vezan za tu gromadu veoma bitan i značajan jer se uklapa u cjelokupnu mozaičku sliku i piramidu toga naroda. Simbolično i metaforično kazano, ta je duhovna gromada za crnogorski narod bio i Vojislav P. Nikčević, kao jedan u nizu naučnijeh i kulturnih veličina crnogorske nacije i naroda. Sad kad ga je neumitna smrt uzela u zagrljaj, potrebno je reći da će njegovo djelo, i pored njegova fizičkog nestanka, ostati u kulturnoj riznici i istoriji ne samo crnogorskoga naroda kao nepresušni izvor i stalni podsticaj za naučna pregnuća već i kao izvor tema i dilema kojima će se u budućnosti vraćati mlade generacije crnogorskoga i svjetskog slavističkog naraštaja. Vojislavljev rad, koji je nastajao u trajnoj stvaralačkoj i ne baš lagodnoj ideološkoj, političkoj i kulturnoj klimi, kristalizirao se postupno u njegovu bogatom jezikoslovnome, književnoistorijskome, kulturološkome i inom korpusu, ali u znatnoj mjeri i u odricanju njegova uvijek ustrajnoga, napetoga i nemirnog života. Poznato je iz prošlosti da su mnogi istaknuti naučnici, kulturni poslenici i umjetnici bili ne samo lučonoše naučne misli svoga naroda već u isto vrijeme i pravi duhovni asketi i prometeji. Takav je bio i Vojislav, uz čiji sam se skut i ja kretao, skrašavao, duhovno uzrijevao, od ranog djetinjstva pratio ga i zajedno s njegovim kosinama, usponima, padovima i visinama stasavao i uzrastao, pa neka mi je oprošteno što

o njemu govorim s ošućanjem bratskog pijeteta i bratskog divljenja kako prema njegovoj osobnosti tako i prema njegovoj univerzalnosti, marljivosti i nadasve upornosti u njegovu ogromnom jezikoslovnom, književnoteorijskom i književnopovijesnom radu. Vojislav je nosio u svojem stvaralačkom genu ne samo dar i nerv jezikoslovca, književnog historičara i teoretičara, nadahnuće, stvaralački polet nego i intenzivni rad upornika, prkosnika, postojane upornosti i marljivosti, izuzetnog truda i nadljudske umne i fizičke upornosti. Stoga je i mogao samo kao takav stvoriti takvo kvantitativno i kvalitetno jezikoslovno i kulturološko grandiozno djelo!

No obično se s fizičkim nestankom nekog autora, naučna i kulturna javnost interesuje: je li u stvaralačkoj radionici naučnika ostala neobjelodanjena i u kojoj mjeri njegova građa? Ovo pitanje postaje prvorazredno iz osnovnog razloga što je svaka pojedinost za takve izuzetne kulturne pregaoce naroda veoma bitna i važna, prije svega kako bi se danas-šutra sve te pojedinosti vezane za stvaralačku biografiju naučnika donijele na svjetlost dana naučne i kulturne javnosti svog naroda, kako bi se upotpunio cjelokupni naučni dignitet toga naučnika i stvorio pravi vrijednosni i naučni sud o njemu.

Iako nije izvršen detaljan pregled cjelokupne građe Vojislava P. Nikčevića, jer to zahtijeva mnogo vremena i truda, ekipskog rada, i površnijem uvidom i analizom moguće je ustanoviti da je njegova rukopisna zaostavština ostala dobrijem dijelom neobjelodanjena. I kao takva, ona je ne samo od goleme važnosti za duhovno, jezičko, književno i kulturološko blago crnogorskog naroda i Crne Gore već i od opšteg značaja za narode u kontaktnosti jer su i njegovi štampani radovi i neobjelodanjene studije u velikome dijelu pisane komparativno, interdisciplinarno sa željom da obuhvate interferencije, susrete i dodire jezičkih i književnih pojava na prostorima srednjojužnoslovenskih jezika i književnosti. Prikazati cjelokupnu zaostavštinu Vojislava P. Nikčevića u ovoj prigodi nemoguće je. Stoga ću, taksativno i sistematično naznačiti, zapravo, njegove naslovne radove, i to retrospektivno od ovijeh najbližih do onijeh njegovih radova, koji iz ovih i onih ideoloških i političkih razloga, nijesu mogli biti štampani.

1. Poznato je da je prije nekoliko godina Vojislav utemeljio državni projekat *Istorije crnogorske književnosti* u trogodišnjem trajanju. Sporazumno je trebalo da ga realizuje Univerzitet Crne Gore i Ministarstvo prosvjete i nauke Vlade Crne Gore. Koncept *Istorije književnosti* sadrži usmenu i

pisanu literaturu. To su dva autonomno strukturirana vida književnoga stvaralaštva. Usmena literatura poŕeduje vlastitu kategoriju *usmenosti*, za razliku od pisane književnosti, koja podlijeŕe kategoriji *pisanosti*. Dakle, dva pojavna oblika primarnoga i konstitutivnog principa u jezičkim i literarnim realizacijama. Iako su autonomno strukturirane kao dva vida književnog tvoraštva sa sopstvenijem estetikama i poetikama, meŕusobno nenadređene, crnogorska usmena i pisana književnost uzajamno su jako zavisne, interferentne. Da bi se sačuvala njihova autonomna cjelovitost, kao rukovodilac cijelog projekta Vojislav P. Nikčević odlučio se da prof. dr. Novak Kilibarda u I. tomu posebno sačini *Istoriju crnogorske usmene književnosti*, a prof. dr. Vojislav P. Nikčević u II. tomu *Istoriju crnogorske pisane književnosti* od najstarijih vremena do sredine XIX. vijeka; prof. dr. Milorad Nikčević u III. tomu od sredine toga vijeka do svršetka Prvoga svjetskog rata (1850–1918) i docent dr. Tatjana Bečanović u IV. tomu od svršetka Prvoga svjetskog rata do najnovijeg doba (1918–2008). Zamišljeno je da sva ta četiri toma ponaosob sačinjavaju zajedničke tomove knjige, povezane kontinuirano numerisanim stranicama i hronološki naznačenijem glavama kao oznakama tekućijih perioda i stilskih formacija. Naravno, trebalo je da autori u obradi povijesti pisane literature uzimaju u obzir njezinu zavisnost, interferentnost od usmene književnosti tamo ŕe je dolazila do jačeg izražaja.

Vojislav je započeo pisanje *Istorije crnogorske književnosti* od nastanka i razvitka Dukljana – Zećana – Crnogoraca kao samobitnog naroda i samonikle nacije u Duklji – Zeti – Crnoj Gori kao državi koja ih je primarno stvorila, uobličila kao posebit etnikum i nacion. A to je bilo od sredine IX. stoljeća. Završio je dukljanski period crnogorske književnosti na 150 kompjuterskih stranica i tako ostavio dragocjen materijal. Radovao se i pošljednijih dana života bio potpuno okrenut tome projektu jer se nadao da će se njime povratiti *Crnogorska književnost* koja je sramno proćerana sa Filozofskoga fakulteta u Nikšiću. O tome on kaŕe u *Predgovoru*:

Predmet Crnogorska književnost postojao je na četvorogodišnjemu studiju Nastavničkoga, odnosno docnije Filozofskog fakulteta u Nikšiću od početka njegova rada do primjene Bolonjske deklaracije. A od tada je došlo do njegova ukidanja, utapanja i denacionalizovanja u Studijski program za srpski jezik i juŕnoslovenske književnosti. Oni koji

su ukinuli taj predmet ostaće zapamćeni kao grobari svoje nacionalne literature poslije tradicije od preko dvadesetogodišnjega njezinog postojanja kao matične književnosti na rečenom fakultetu. To je glavni razlog što ovi fundamentalni državni projekat **Istorije crnogorske književnosti** u trogodišnjem trajanju sporazumno realizuju Univerzitet Crne Gore i Ministarstvo prosvjete i nauke Vlade Republike Crne Gore iz Podgorice. Nadamo se da će do vremena objavljivanja te istorije predmet Crnogorska književnost biti ponovo vrnut na Filozofski ili pak eventualno novoosnovani Filološki fakultet. A s velikom mukom je i priznata.

2. Drugi i cjeloviti rukopis koji je ostao neobjavljen su *Slovenske i crnogorske teme*. Uobličen je na više od 580 stranica i spreman je za štampanje.
3. Iz ranoga perioda Vojislavljeva stvaranja ostao je cjelokupni rukopis pripremljen za štampu pod naslovom *Marksistička teorija o jeziku i crnogorsko nacionalno pitanje*, na više od 250 stranica. To je izuzetan rukopis jer u njemu autor kroz jezičku dijahroniju pokazuje zašto je negirano postojanje crnogorskog naroda i crnogorske nacije – upravo zbog toga što Crnogorci nijesu pošedovali svijest o svojem maternjem jeziku i o svojoj crkvi. Autor u radu primarno izlaže marksističke teorije o jeziku, a zatim ih pokušava primijeniti na crnogorsku istorijskojezičku stvarnost.
4. Veoma akribičan i nadasve jezički utemeljen rukopis iz Vojislavljeve zaostavštine jeste studija *O poluglasima u polidijalekatskim sistemima Crnogoraca, Srba, Hrvata i Muslimana i slovenačkom jeziku* – rukopis koji je ostao da se štampa u mom projektu *Jezici i kulture u doticaju – stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti*. Rad ima stotinjak daktilografskih stranica.
5. Slična ovome rukopisu je i studija pod naslovom *O jatu (ѧ) u jezičkom dijasistemu Crnogoraca, Srba, Hrvata i Muslimana i u slovenačkom jeziku*, na stotinjak stranica. To je Vojislavljeva omiljena tema, radikalno drukčije postavljena od drugih autora jer dokazuje u njoj da *jat* nije bio poseban glas ne samo u „srpskohrvatskom“ nego i u slovenačkom jeziku. On prikazuje analitički detaljno monogenetske teorije o *jatu* kao glasu, da bi u zaključku utvrdio da takve teorije treba napuštit. Obje ove njegove potonje studije valjalo bi možda zajedno

štampati, prepuštiti vremenu da se kritički i lingvistički Vojislavljeve teze prihvate ili odbače, što do danas nije u lingvistici učinjeno.

6. S početka je 90-ijeh godina XX. stoljeća i neobjavljena knjiga *Crnogorske jezičke i književne teme*, koja sadrži 5 studija: dvije iz književne povijesti i tri jezikoslovne. Studije su bile uvezane u posebnu fasciklu, koja je predata Matici crnogorskoj na objavljivanje.
7. Svakako su vrijedne Vojislavljeve enciklopedijske jedinice (njih stotinjak) koje je u novije vrijeme priredio za projekat *Crnogorske enciklopedije DANU*. Jedinice su veoma koncizne i sintetične, raznovrsne, iscrpne na stotinjak stranica i poredane abecedno. Čuvaju se kao autentični izvori u posebnoj fascikli s napomenom da su predate DANU, koja je trebalo da bude nosilac toga projekta.

Na drugijem, manjim rukopisima u Vojislavljevoj zaostavštini neću se zadržavati. Vjerujem da će i ovijeh nekoliko naznaka motivisati buduće istraživače da se pozabave cjelokupnom njegovom zaostavštinom i da će se u okviru neke crnogorske kulturne institucije naći finansijska potpora za njeno objavljivanje.

Milorad NIKČEVIĆ

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ'S HERITAGE

The author discusses the importance of studies and monographs from the heritage of Vojislav P. Nikčević, which he partially examined, and he gives a brief overview of each of the works he examined. Having in mind the groundbreaking importance of many works and books by V. Nikčević, an initiative is given for publishing of his complete heritage.

Vojislav D. NIKČEVIĆ (Podgorica)
UDK 930.85(497.16)

OSUDA PAGANSKE I INSTITUCIONALIZACIJA HRIŠĆANSKE DRAME NA PROSTORIMA DUKLJANSKOG ARHIEPISKOPATA U III I IV VIJEKU

Autor govori o „novoj hrišćanskoj drami“ koja se pojavila potkraj III i početkom IV st. na Ilirikumu, na grčkom, nešto manje na latinskom i tek rijetko u na aramejskom. Po za sada proučenim tekstovima, najvjerovatnije se novi žanr hrišćanske dramske književnosti koji je pripovijedao o suđenjima hrišćanima pred sudskim institucijama carstva začeo u Heladi, u Korintu i Ahaji, i na jugu Ilirikuma u tri velika mitropolitska-arhiepiškopaska sjedišta, Draču, Ohridu i Diokleji koja će jedina od iliričkih crkvenih centara, krajem IV vijeka ponijeti prestižni i od presudnog uticaja na širenje hrišćanstva naziv “metropolia prima”.

Teorija i nauka o književnosti još nijesu utvrdili kada nastaje hrišćanska drama i na kojim prostorima. Pretpostavlja se da je protohrišćanska dramska književnost nastala u III i II vijeku prije nove ere, nakon što je, na Ptolomejev zahtjev a za potrebe Aleksandrijske biblioteke, na grčki jezik preveden dio starozavjetnog korpusa tekstova. Čuvena *Septuaginta* tada je prihvaćena ne kao hrišćanska misao već kao jedan od najznačajnijih korpusa književnih tekstova Istoka, koji je, između ostalog, imao i religijski karakter. Tekstovi *Septuaginte* nijesu pripadali korpusu sakralne književnosti Jevreja, već su smatrani *istorijom jevrejskog naroda i njegovog teogonijuma* i kao takvi su na svicima papirusa bili čuvani u Hramu Zavjeta u Jerusalimu.¹ Najstarija redakcija tekstova bila je

¹ „*Septuaginta (Septanta)* prva je verzija jevrejske Biblije sačinjavana na grčkom počev od III vijeka prije naše ere u Aleksandriji, od strane Jevreja, za koje se kaže da ih je bilo ‘sedamdesetorica’. (...) Od antičkih je vremena *Septuaginta* bila predmet sporenja; najprije je bila slavljena u helenističkom judaizmu, zatim ozbiljno prepravljena i, konačno, odbačena od strane palestinskog judaizma (od strane žreca jerusalimskog Hrama Zavjeta – primj. V. N.). Prihvaćena od prvih hrišćana služila je kao model za većinu ostalih starih (antičkih) verzija Biblije i čak je ostala kao uput za savremene crkve takozvanog ‘grčkog obreda’.“ (G. Dorival, M. Harl, O. Munnich: «*Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*», Paris, 1994, p. 6)

predviđena za čitanje u službi kulta i o danima vjerskih svečanosti u doba nakon pada Jerusalima u ruke Vavilonjana, potom Persijanaca i, konačno, Rimljana. Jedini cilj zavjetnih sveštenika Hrama bio je da sačuvaju tradiciju naroda od vremena naseljavanja u Palestinu, da sa njom upoznaju potomstvo koje je stasavalo u okrilju moćnih država Istoka i održe ga u jedinstvu stvarajući svijest o neophodnosti opstanka kroz „nacionalnu homogenizaciju“.² Ti i ostali jevrejski tekstovi, nakon stvaranja kratkovjeke Aleksandrove „helenske imperije“, prevedeni su u cjelosti na grčki i tako Heladi i tadašnjoj „svjetskoj kulturi“ prvi put ponudili *Hroniku o nastanku svijeta i naroda* po redakciji koju su utvrdili jevrejski žreci iz epohe poznog Judejskog carstva.³ Proučavanje tog najstarijeg sloja tekstova ukazuje da su dijelom pisani u razbijenom stihu, čija metrika i obrasci još nijesu utvrđeni, u formi epa ili didaktičko-religijske poeme. Istraživači uočavaju da je korpus starozavjetnih tekstova raznorodan; pored istorijskih djela, kakva su, recimo, *Knjiga o carevima* i *Četvrta knjiga Mojsijeva*, tu se nalaze novele i romani stvarani po egipatskim prototipovima iz epohe smiraja Starog i nastajanja Srednjeg carstva, kao i gotovo svi žanrovi lirike, melike, za koje se do skoro tvrdilo da su tvorevina helenskog duha.

Knjiga o Jovu, *Knjiga o Jestiri* i *Knjiga o Ruti* bile su, prema najnovijim istraživanjima, religijske „svete drame“, izvođene u portiku hrama; i djelovi velikih epskih ciklusa koji su pripovijedali o dodiru „izabranog naroda“ sa Bogom imali su inscenacije u okviru praznovanja

² „Prve jevrejske kolonije u Egiptu izgleda da se mogu naći u epohi nemira koji je uslijedio nakon zauzeća Jerusalima od strane Navuhodonosora 587. godine prije naše ere. Grupe Jevreja, čiji je prorok bio Jeremija, izbjegle su u Egipat oko 580. godine prije nove ere. Najbolje je proučena od ovih emigracija kolonija jevrejskih najamnika na Elefantini, ostrvu u delti Nila. Ovi koloni obrađivali su i prenosili sa oca na sina zemljišne posjede koji su im pripali diobom. Ova je jevrejska kolonija, koja je imala svoj Jahveov Hram, izgleda nestala oko 400. godine prije naše ere...“ (A. Paul: *«Le Monde des Juifs»*, Paris, 1981, p. 95). Jevreji ipak ostaju u Egiptu i njihova kolonija zanatlija, trgovaca i učenih ljudi jedna je od najbogatijih u Aleksandriji već od početka osnivanja ovoga grada (Jevreji su tu dovedeni po naređenju Aleksandra Makedonskog), da bi krajem stare i početkom nove ere postala najmoćnija kolonija – imali su svoj kvart i dio luke.

³ „Nakon ubistva velikog sveštenika jerusalimskog hrama Oniasa III 170. godine prije nove ere, njegov je sin Onias IV prebjegao u Egipat. Zahvaljujući kralju Ptolomeju VI Filometoru (181–145. godine prije nove ere) i njegovoj ženi Kleopatri II, mogao je da se naseli na teritoriji ili zapadno ili južno od Delte (Nila), na „Oniasovoj zemlji“. Onias je osnovao grad Leontopolis. Kao vođa autonomne jevrejske zajednice sagradio je hram i stvorio dinastiju. (...) Hram je nestao tek 73. godine naše ere, pošto su ga razrušili Rimljani po Vespazijanovom naređenju...“ (*ibid.* p. 103).

kulta.⁴ Elementi dramskog, čak i inscenacije, uočavaju se i u *Knjizi proroka Jone*, ali ova, kao i još nekoliko knjiga iz starozavjetnog korpusa tekstova, pokazuje izuzetnu sličnost sa egipatskim žanrom „romana o izbavljenju“, čije su karakteristike „naslage“ takozvane „religijske fantastike“. Bez odgovora u ovom času ostaje pitanje da li je ova vrsta proze, zasnovana na postulatu o „tri jedinstva“ – mjesta, vremena i radnje, za koji se do skoro (kod mnogih i danas) smatralo da je utemeljen antičkim horskim pjesništvom, doživljavala brojne postavke povodom javnih praznika, na zabavama, u krugovima laičkim a ne hramovskim.⁵ Ovo pitanje vezano je za niz drugih koja se tiču opšte žanrovske podjele književnosti tog vremena i konstituisanja novih književnih rodova, pa za sada mora da ostane po strani. Činjenica je da su u Judejskom carstvu znali za dramski tekst, da su obrasce ovog književnog žanra preuzeli od Egipćana i Vavilonjana i da epoha rane jevrejske književnosti pripada persijskoj i hinduskoj – nije utvrđeno na koji su način ove tri literature nastale, oko 1000. godine prije nove ere, međusobno se prožimajući, ali i letimičan pogled na najznačajnija djela pisana po obrascu dramske književnosti (tragička radnja: ličnosti i njihova

⁴ *Treća Knjiga Mojsijeva*, glave 9-27, predstavlja dramski komad u najboljem smislu – ovaj dio Petoknjižja govori o Mojsijevom suočavanju sa bogom. Dijalog kao da je „pre-pisan“ iz nekog helenskog horskog pjesničkog komada, u kome se junak tragedije obraća bogu u času prinošenja žrtve na još paganskom oltaru.

⁵ „Od epohe ‚Drugog Hrama‘ (nakon vavilonskog zavojevanja, u prvoj polovini VI stoljeća prije nove ere – primj. V. N.) duhovnim životom Jevreja upravljali su i vodili ga učeni ljudi poznavaoци Pisma – književnici, koji su bili okupljeni u specijalnom duhovno-administrativnom tijelu (Velikom savjetu, a kasnije Sinedrionu). Služba Bogu obavljala se samo u Jerusalimskom hramu, a u drugim gradovima i mjestima postojala su mjesta molitvenih okupljanja (sinagoge). Ona su posebno dobila na značaju poslije pada ‚Drugog Hrama‘; saglasno religioznoj dogmi judaizma, sve do ponovnog ustanovljenja Jerusalimskog hrama dalje bogoslužjenje smatralo se nemogućim. Tada je vlast Sinedriona prenijeta na autoritet posebnih vjeroučitelja – rabina. U tom se razdoblju religija Jevreja pretvara u vjeru, zasnovanu na pisanoj dogmi i zvanično uređenu, što je dovelo do stvaranja kanona Svetog Pisma. (...) U prvom redu birale su se knjige u kojima je izložena ideja dokazivala da je autor bio nadahnut Bogom. (...) Sva stvorena književna djela bila su podvrgnuta redakciji...“ (*И. Дьяконов: «Древнееврейская литература», Москва, 1973, р. 543-544*). Krajem VI stoljeća prije nove ere i u V i IV, kada su potpuno razvlašćeni književnici i kada je upravna religijska vlast prepuštena novoj kasti sveštenika, završen je veliki poduhvat „ujednačavanja svetih spisa“ – tada su svi dramski tekstovi, melika, romani i hronike, uklopljeni u kodeks religijskih tekstova koji je smatran svetinjom, *Toru*. Ipak, u zajednicama Jevreja u Egiptu i Heladi opstala je tradicija: na velikim svečanostima posvećenim najvećim božanstvima Istoka, kakva su bila Velika Majka Bogova Kibela, Izida, Amon, na dane jevrejskih praznika izvodile su se, nakon liturgijske službe, inscenacije starozavjetnih spisa, onog njihovog dijela koji nije ušao u kodeks *Tore*.

kob zbog ogrješenja o božanske zakone) ukazuje da su jevrejska, persijska i hinduska dramska književnost utemeljene na modelima utvrđenim za velikog uspona Sumero-Vavilona i Egipta u III milenijumu prije nove ere.

Činjenica da se prijevod i prva „državna redakcija“ starozavjetnog i ostalog jevrejskog korpusa tekstova obavila na helenističko-egipatskom prostoru, u „gradu svih naroda“ Aleksandriji, ukazuje da je tada prvi put izvršeno zvanično, pok okriljem carsko-kraljevske vlasti i po nalogu institucija državne kancelarije, „prenošenje“ književnih dostignuća Jevreja, Persijanaca i Hindusa u takozvani helenski civilizacijski krug – starozavjetni korpus tekstova postaje od tog časa baština Evrope. Krajem III i u II vijeku prije naše ere dio tog korpusa u tzv. „helenističkoj obradi“ prenosi se na Ilirikum, potom na jug i središnji dio Italije i južnu Galiju.⁶ Tekstovi iz te epohe praktično su nepoznati; malo fragmentarnih a uputnih svjedočenja nalazi se u navodima retora i filozofa i sporadičnom spomenu u daleko poznijim italskim hronikama pisanim na grčkom i latinskom. Podatak da u II vijeku prije nove ere Jevreji traže zaštitu rimske države

⁶ „Najprije, ako su za hrišćanske autore antike referenca tekstovi Septuaginte, neki su od jevrejskih tekstova bez dvoumljenja prihvatani sa uvažavanjem, čak i ako nijesu postali kanonski. Konačno, tumači antike nijesu znali za istorijsko-kritički metod i nijesu mogli da pretpostave postojanje različitih tradicija u jednom tekstu koji je smatran za objelodanjenje (božanske riječi – primj. V. N.). Pored književnih čitanja Biblije, gdje se sve vezivalo za značenje imena ličnosti i mjesta, oni su naročito isticali figurativni ili alegorijski metod, kao što to pokazuje primjer stoičara i Filona. To im je dozvoljavalo da odbace ono šta im se činilo nejasnim ili kontradiktornim. Konačno, autori ovoga vremena više su reagovali na trenutnu političku situaciju ne trudeći se da uspostave teorije o istoriji. (...) Rim se (u jevrejskim tekstovima – primj. V. N.) najprije pojavljuje kao saveznik Jerusalima protiv Seleukida. U Knjizi proroka Danila, pisanoj oko 167–164. godine prije nove ere, u kojoj se pod četiri carstva označavaju Vavilonsko, Persijsko, Međansko i Makedonsko, koja su jedno za drugim tlačila Izrael, nalazi se aluzija na pohod Rimljana, tekst ih naziva Kittim, protiv Antioha IV Epifanija 168. godine prije nove ere...“ (Hervé Inglebert: “Les Romains chrétiens face à l’histoire de Rome”, Paris, 1996, p. 25). U III stoljeću i prvoj polovini II vijeka prije nove ere jevrejski tekstovi, različiti nekanonski i kanonski zbornik Tore, bili su poznati na Ilirikumu ili u prevodu na grčki ili u redakcijskoj obradi na tračko-makedonskom i skitskom, što znači i pra- ili paleoslovenskom jeziku. Makedonija je u jednom razdoblju bila protektor jevrejskih prostora – sve do stvaranja novog Judejskog carstva krajem II i početkom I vijeka prije nove ere kao posljedice jevrejskog sukoba sa Seleukidima. (Na to ukazuju posredna svjedočenja ranih helenističkih periegetičara). Septuaginta je prenijeta na prostore Ilirikuma odmah po prevođenju, izgleda po volji nasljednika Aleksandra Makedonskog. (И. Дьяконов, op. cit., p. 544)

ne bi li prekinuli dominaciju makedonskih vladara u Palestini posredno ukazuje da je oko 160–110. godine prije nove ere počela kratkotrajna epoha nešto bržeg prenošenja jevrejske kulture na Italikum, koji, baš pri kraju tog perioda, počinju da potresaju borbe za prevlast određenih porodica⁷ – to označava potpuno slamanje helensko-makedonske (grčke, tračke i skitske) vojne moći i početak rimskog iskrcavanja na Ilirikum. Dva vijeka kasnije, nakon jevrejske pobune protiv Rima 66–70. godine naše ere, jevrejski spisi, proučeni tek fragmentarno, počinju smatrati Rim i njegovu vojnu silu za jednog od najvećih neprijatelja svoga naroda.

O rimskoj dramskoj književnosti pisanoj na latinskom do rane hrišćanske epohe, od I do III vijeka naše ere, zna se veoma malo. Nešto više podataka i svjedočenja postoji o literaturi koja je stvarana na demotskom, aramejskom i grčkom jeziku, koja se brzo širila i bila cijenjena u helenofilskim i helenističkim krugovima sjevera Mediterana i Ilirikuma. Malobrojna poznata djela rane hrišćanske dramske literature nalaze se najviše u korpusima gnostičkih tekstova ili onom sloju kanonske hrišćanske književnosti koji je zvanično, aktima rimske pontifikalne kancelarije, proskribovan od „državne crkve“ nakon prvih dvaju vaseljenskih sabora. Tijesno su vezana za klasičnu helensku književnost epohe velikih tragičara jer se služe njenim iskustvima, pokušavajući da izmijene kliše uspostavljen od Eshila, Euripida i Sofokla, koji je podrazumijevao princip ogrješenja junaka o božanske zakone i kaznu koja slijedi, a koja dovodi do njegovog očišćenja i tragičnog raspleta. Antička je tragedija bila carstvo Tihe, boginje slučaja ili sudbine, sve se odvijalo po samo njoj znanim zakonima; ljudska jedinka, po pravilu mitološki heroj ili izdanak njegove loze, bila je u njenoj vlasti – Tiha je prema ljudskom biću bila nemilosrdna, kao i ostala božanstva paganskih panteona, ništa manje od jevrejskog Jehove, koji je sa hrišćanskim učenjem ušao u tokove helenističke kulture. Kako nijesu poznate, osim u naznakama, egipatska, persijska, hindska i vavilonska kulturna drama, to se ne može dati pravi sud ni o jevrejskoj. Sporadične naznake ukazuju da su u vrijeme Ehnatonove reforme, sredinom II milenijuma prije nove ere, postojale svečane inscenacije posvećene novom monoteističkom božanstvu Atonu, ali se taj vid stvaralaštva izgubio brzo nakon propasti faraonovih zamisli. Trag te reforme i književnosti vezane za nju, po najnovijim izučavanjima, sačuvao se u djelima antičkih

⁷ Godine 161. prije nove ere jevrejska država „postaje država – saveznik Rima, što će Jevrejima donijeti diplomatsku zaštitu pred namjerama Seleukida...“ (*Hervé Inglebert, op. cit., p. 26*)

tragičara, najviše Eshilovim i Sofoklovim. Ustanovljeno je da se i kod jednog i kod drugog velikana drame spominje bog u Ehnatonovom strogo monoteističkom i poznije hrišćanskom smislu – kao beskrajna sila koja je tvorac i stvaralac i na čijoj su periferiji ljudska bića i živi svijet.⁸ Ljudi i živi svijet su, prema dvojici velikih tragičara, beskrajno udaljeni od božanskog, koje ih posmatra prepuštajući ih nesavršenstvu – kao dio božanskog svijeta zavise od božanske volje, ali konačni ishod ljudskog izbivanja u poretku materijalne stvarnosti zavisi od bogu podređenih božanstava, poput Tihe, a najviše od same jedinke koja je, po pravilu, uvijek žrtva okolnosti koje stvara njeno okruženje te sopstvenog neznanja. Po dvojici antičkih tragičara, Bog je Jedan, Svedržitelj i Gospodar Vaseljene.

Antička retorika epohe ranog hrišćanstva, tražeći način da prosudi o tvorevinama nove književnosti koja se pojavila u hrišćanskim zajednicama, prevashodno na prostorima Bliskog i Srednjeg istoka, ima jednu mogućnost za poređenje – helensku literaturu i helensko horsko pjesništvo. Takođe, hrišćanska književnost koja se pojavljuje u učenim krugovima bogatih na prostorima Sirije, Palestine, u Antiohiji, Jerusalimu i Aleksandriji, gdje već postoje prve hrišćanske obrazovne institucije,⁹ za uzor ima nasljeđe Istoka

⁸ Ranohrišćanski filozof i retor Teodoret iz Kira u svom programskom spisu *Terapija protiv helenskih bolesti*, u poglavlju „Svjedočenje o Sofoklu i Sokratu saglasno Svetom Pismu“ navodi: „Evo, dakle, šta bi uostalom valjalo činiti kod Grka, Rimljana, Egipćana, čak i kod Jevreja i kod ostalih Varvara. Ali, nakon epifanije našeg Boga i Spasitelja, sve se ovo rasprostrlo i božanski zakoni Jevandelja priješli su u institucije Države. Iako je pisao tragedije o onim užasnim zločinima, Atinjanin Sofokle govorio je Bogu riječima izvrsnim i sa najvećom mudrošću, izlažući ruglu statue demona i nepravdu prinošenja žrtvi; on to ovako izražava:

*Postoji samo jedan Bog, uistinu, jedini,
Koji je načinio nebo i zemlju beskrajnu,
I beskrajno plavetnilo mora, i snagu vjetrova,
Ali, gomila smrtnika, zabludjelih u srcima,
Mi podigosmo, ne bi li zasnule naše nesreće,
Statue bogova, od kamena, u bronzi,
Urađene od zlata ili od slonovače;
Okružujući ih žrtvama i slavopojkama*

Mislili smo da tako ispunjavamo čin vjere...“ (Théodoret de Cyr: «Thérapeutique contre des maladies helléniques», Paris, 1958, vol. II, p. 308-309).

⁹ „U Aleksandriji (...) Jevreji su imali naročit statut. Većinom vrlo obrazovani (...) bili su vjerovatno u vezi sa grčkim ili egipatskim umovima iz svoga kraja... (...) Činjenica je da je hrišćanstvo vrlo brzo imalo prefinjene umove. Dokaz za to je Didaskalija (Škola katehista) koju je osnovao episkop Julijan 180. godine....“ (*Pjer di Burge: „Koptska umetnost“, Novi Sad, 1970, p. 25).*

i, prije svega, stvaralaštvo nastalo na helenizovanim prostorima i pod presudnim uticajem grčke kulture. Na jednoj su strani horsko pjesništvo, tragičko i komičko, prvi veliki kritički i komparativno provjereni sudovi o stvaralaštvu koji su dali prve sisteme umjetnosti i već oformljenu estetiku, što su utemeljili Platon i Aristotel, a na drugoj su takozvana popularna književnost, stvarana u krugovima bogatih i učenih, i niz tzv. *opera minora*, djela koja su imala za cilj ne da budu poučna već da zabave, razgale, pišu o čovjeku i njegovom udesu bez prizivanja božanskih bića i od Platona propisanog „božanskog nadahnuća“. Na drugoj strani, Platonova „teorija cenzure“ iznijeta u *Državi* i *Zakonima*, koja nije bila ništa drugo do prerađena pola milenijuma starija Zoroastrova teorija o neophodnosti „umjetničkog služenja Božanskom biću“ i njegovim predstavnicima i zastupnicima – kasti žreca, u potpunosti je odbacila koncept politeističkog teogonijuma helenskog svijeta i uspostavila učenje o neophodnosti poštovanja Jedinog i Suverenog Boga-Demijurga, poput Zoroastrovog Gospodara Prostora i Vremena, bez lika i odraza u materijalnom, čiji su potomci bogovi, na čelu sa Zevsom, koji, svojim antropomorfnim djejtvom, daju smisao i postojanost helenskom svijetu i svijetu pod njegovim uticajem.

Platonov ostrakizam „da se ne smije na rđav način, kao o čovjeku, govoriti o bogovima“, već da književna djela moraju biti „dokaz ozarenja božanskom idejom“, koja je supstrat vječnog dobra unutar božanskog bića, predodredio je da veliki broj antičkih spisa, među kojima i remek-djela poput Homerovog, bude izgnan iz Platonovog poretka „prave, božanske“ književnosti. Taj stav postao je osnov za stvaranje nove – hrišćanske književnosti i, poznije, hrišćanstvu posvećene umjetnosti. U filozofskim raspravama između (neo)platoničara, aristotelovaca, (neo)pitagorejaca, stoičara i kiničara, o pojmu Boga i mogućnostima njegovog pojmovnog određenja, prednjačile su bliskoistočne škole; njihove rasprave započinju u epohi smiraja stare i prvim decenijama nove ere – najviše u Aleksandriji i Antiohiji, i to u (neo)platoničarskim akademijama, među kojima je najpoznatija bila ona kojoj je pripadao Filon Jevrejin. U sjenci tih rasprava počinje, po uzoru na Zoroastrovu teoriju o dolasku Izbavitelja koji će spasiti ljudski rod i približiti ga Bogu, odvesti ga sa periferije u središte njegovog svijeta da bi neprekidno bio ozaren njegovom milošću i uživao u blaženstvu Dobra i Pravde, da se stvara (neo)platoničarska i (neo)pitagorejska teorija o Mesiji, biću istovremeno božanskom i ljudskom, koje će biti Božji Sin i koje

će objediniti ljudski rod u jednoj vjeri.¹⁰ U svim sporovima najistaknutiji su Jevreji, njihovi teolozi ukazuju na starozavjetne tekstove, na objelodanjenje Zakona, pa se u krugovima Antiohije i Jerusalima stvara prvi političko-religijski program namjeran da jevrejskog rabina Isusa proglasi za Mesiju i preko njega objelodani pravo prvijenstva Jevreja i njihove kaste sveštenika da rukovode širenjem nove vjere. Netrpeljivost između Grka i Persijanaca, surevnjivost i bitka za prevlast nad teritorijama Bliskog i Srednjeg istoka, isključivost Zoroastrovih shvatanja, dovode do toga da se Jevreji u helenističkim sredinama velikih bliskoistočnih gradova priklanjaju grčkoj tradiciji i postaju vođe (neo)platoničarskih i (neo)pitagorejskih škola, kakve su bile dvije najuticajnije – u Antiohiji i Aleksandriji.¹¹ Dok plamti polemika između apostola, članova svešteničke kaste jerusalimskog Hrama Zavjeta i Grka, oko načina stvaranja novog vjerskog, monoteističkog, koncepta, u krugovima učenih počinje da se stvara prva književnost posvećena Mesiji – nju prihvataju i rimski pjesnici, poput Vergilija, i ideja nove vjere prestaje da bude samo filozofsko pitanje i pitanje retorike, te postaje prvorazredno političko pitanje koje se najsnažnije manifestuje u središtu carstva, Rimu.

Institucije carstva vide u hrišćanstvu najveću opasnost po tradicionalni paganski poredak. Sa prvim progonima članova hrišćanskih zajednica i njihovih poštovalaca i Prvim judejskim ratom počinje proskribovanje hrišćanskog vjerovanja, ali – kao političke doktrine! Niko se ne obrušava na filozofske i retorske škole koje raspravljaju i spore se o atributima i kvalitetima Jedinoga Boga; sav gnjev državnih administratora

¹⁰ O tome već pjeva Vergilije, najmoćniji pjesnik rimskog „carskog kruga“:

„Ponovo sa visokih nebesa šalje se novo pleme,
Ka novorođenom budi naklona, s njim će zamijeniti

Gvozdeno pokoljenje rod zlatni i na zemlji će se naseliti...“ (*«Oeuvres de Virgile», Paris, 1918, IV, 4-31*). Veliki rimski pjesnik polovinom I stoljeća u IV knjizi *Georgika* pjeva i o Zoroastru i magima (stihovi 335-360), što nedvosmisleno ukazuje da je poznao ne samo jevrejske spise o Mesiji već i persijske, po svemu sudeći – djelove *Aveste*. Isti motivi srijeću se i kod niza drugih manje poznatih stvaralaca.

¹¹ Čuveni (neo)platoničar Filon Jevrejin Aleksandrijski „upoređuje svijet sa velikim gradom, kojim vladaju opšti (vaseljenski) zakoni, razum prirode: του της φύσεως ορθου λογου, kako to kažu stoičari. Ovi opšti (vaseljenski) zakoni, koji pripadaju zakonu prirode, suprotstavljaju se pojedinačnim interesima gradova. Sa stoičarima i kiničarima Filon žali zbog umnožavanja gradova i naselja jer razbijaju jedinstvo svijeta i zapućuju ka paskalovskom zaključku: ‚istina s ove strane, grijeh sa one‘. Za Filona, kao i za Platona, pojedinačni zakoni samo su izraz kolektivnih interesa koji su međusobno suprotstavljeni, promjenjivi i vrlo često uzročnik nepravde...“ (Jean Laport: «Introduction - Philon d’Alexandrie «De Iosepho», Paris, 1964, p. 18-19).

usmjeren je na vjernike. Pored teme o Mesiji, helenska i latinska književnost dobijaju novu – o ljudima koji stradaju u progonima za pravo ispovijedanja svoje vjere! Dok je književnost, koja se tematski oslanja na korpus starozavjetnih tekstova, strogo učena i, po pravilu, vezana za hramove (od kojih su najbrojniji bili egipatski, čiji je veliki broj izgrađen na prostorima današnjih sjeverne Grčke i u Makedoniji, slijedeći tradiciju utemeljenu vladavinom dinastije Ptolomeja, koja je oglasila „vječni savez sa Heladom“), dotle se literatura koja je obrazlagala ciklus tema vezanih za Mesiju polako počela vezivati za egipatski i helenistički roman, takozvane „niže forme umjetnosti“, koje nijesu bile vezane za hramovsku službu i kaste žreca i posvećenika u misterije. Još nije utvrđeno kada su stvoreni protoobrasci hrišćanskog žanra „roman o mučenicima“ stradalim u prvim progonima hrišćana polovinom I vijeka naše ere. Ti romani javljaju se na prostorima već utemeljenih patrijarhata u Antiohiji i Aleksandriji krajem I stoljeća i brzo se prenose na Ilirikum, u provincije Makedoniju i Epir (između ostalih, njima su tada pripadali i prostori današnje Crne Gore),¹² odakle se šire sa putujućim retorima, prevashodno kiničarima, na tlo prvo južne Italije, a potom u Kampaniju, gdje su bile najsnažnije enklave „skitsko-sarmatskih saveznika“ još iz epohe ratova između Makedonaca i Italika u IV stoljeću prije nove ere.

¹² Neki od najstarijih tekstova u hrišćanstvu nastaju na prostorima Prevalitane, od Drača do današnjeg Dubrovnika, tada male helenističke i potom rimske utvrde Lau (Λαυ). Smatra se da je prvi od sedamdeset Hristovih učenika koje spominje relativno pozni Grčki Menolog (Menologium Graecorum) danas poznat samo po većim i manjim prijepisima iz redakcija nakon X stoljeća, po imenu Cezar, postao episkop Drača (“...Fuit unus de septuaginta Christi Discipulis et primus Dyrrhachii Episcopus, ut est in Menaeis & Menologiis Graecorum, tum in Synopsi Dorothei de Discipulus Domini: Caesar, cujus meminist Paulus, qui Dyrrhachii Episcopus fuit...” - Farlati: “Illyrici Sacri”, vol. VII, col. 341). Indikativno je da je Drač, tada grad već slovenizovane provincije Makedonije, bio mjesto u kome je najvjerovatnije, ako je suditi po posrednim naznakama, bio pohranjen jedan od najstarijih helenskih prijepisa Septuaginte. Inače, o Draču gradu provincije Makedonije: “Dyrrhachii in Macedonia S. Caesaris discipuli Christi et Episcopi...” Pored Dorotejevog spisa, ovaj navod nalazi se još u čuvenom Petrovom katalogu, koji precizira da je Cezara (čiji se dan slavio po jednom menologu 15. a po drugom 18. maja) spomenuo apostol Pavle u svojim poslanicama Filipopoljcima (građanima Filipopolisa, rodnog grada oca Aleksandra Makedonskog.). Neki od baroknih istoričara smatraju da apostol Pavle nije mislio na episkopa Drača već na rimskog imperatora. Proučavanja ukazuju da razni pozni latinski prijepisi podataka o ovom svecu vrše izmjenu dana njegove slave – na dane decembra, najčešće 9. Ovom djelu može da se doda i episkop Drača Astijus, koji je stradao u vrijeme Trajanovih progona (“...Astius sanctus Martyr vixit sub Trajano Imperatore...” – ibid. p. 342)

U II i na početku III stoljeća nastaju brojni „romani o mučenicima za stvar hrišćanstva“, od kojih su najvećim dijelom sačuvani samo neveliki fragmenti ili spomeni u sinaksarima, među kojima je najznačajniji, pored Hijeronimskog, Sirijski martirolog. Tekstovi su uglavnom pisani na grčkom i aramejskom i sporadično – ali u velikom broju prijepisa koji su se širili Italikumom preko retorskih škola i filozofskih akademija – prevedeni na latinski. Na Italikumu su ti romani postajali tema za novu, hrišćansku poeziju, koja, za razliku od grčke i aramejske proze, nije slavila podvižništva pojedinaca posvećena hrišćanskom Bogu, već njihovu dosljednost i žrtvu na „oltaru pravednosti i čestitosti“. Latinska poezija utire puteve budućim hrišćanskim *moraliam* i, tradicionalno surevnjiva prema helenstvu i svemu što je dolazilo sa Istoka, stvara zasebnu vrstu ove literature u stihu, *vita metrica*, nudeći kroz nju tradiciju „zlatnog vijeka rimskog pjesništva“, po uzoru na Horacijeve ode i Vergilijeve ekloge.¹³ To je razdoblje u kome hrišćanska književnost već počinje da se dijeli na helensku (istočnjačku) i latinsku, jer je svaka poštovala pravila žanra škola u kojima je stvarana. To će odrediti budućnost helenističkog romana o mučenicima – tradicija helenstva i ubuduće će njegovati prozu kako bi ukazala da su podvižništva mučenika „niža“ u odnosu na božanska djela o kojima kazuje pjesništvo i raspravljaju retorika i filozofija, dok će se latinska tradicija zasnivati na „božanskoj inspiraciji u pjesničkom“ koja će ukazivati na pohvalu upućenu Bogu. To će u III i IV stoljeću omogućiti da se izvrši i prva podjela književnosti: na Istoku, koji je sa Sirijom predvodila Helada, molitve i himne posvećene hrišćanskom Bogu vezivaće se isključivo za hramove i poeziju stvaranu u njima ili u njihovu čast, u kojoj će se samo liturgijski,

¹³ To je, u stručnim krugovima, lirika naslovljena *Pjesništvo Auzonijevog kruga* («*Oeuvres complètes d'Ausone*», Paris, 1842–1843, vol. I i II) Jedna Auzonijeva pjesma – *Molitva na strmoj morskoj obali* već gotovo dva stoljeća zaokuplja pažnju istraživača; pisana je u stihu razbijenom na pet djelova, u tercinama, u klasičnom heksametru, najvjerovatnije po uzoru na stare grčke prijevode tada već arhaične i gotovo zaboravljene jevrejske molitve iz epohe Prvog judejskog carstva – u njoj rimski pjesnik slavi hrišćanskog Boga na rimskoj lirici i hrišćanskoj himnografiji potpuno nepoznat način:

Bože Oče darovatelju besmrtnog postojanja
Prikloni Uho čistoti neprekidnih molitvi besjeđenja
Budi Na nebesima milosrdan na obraćanja smirenih, mudrih

Daj, Hriste, pravilo nedostižan si stremljenju
Car si Blag živiš usrdno poklonicima hristoljublja
Ti si Očeva hipostaza visoka i mira držatelj
 (.....)

hronološkim redom za svaki od praznika, spominjati imena mučenika i svetaca, dok će latinska poezija o mučenicima postati osnov za stvaranje posebnog kulturnog pjesništva – postaće molitva i misa. Kroz slavljenje djela mučenika i svetaca, po latinskim pjesnicima, odavaće se zahvalnost Bogu što je kroz čovjeka ponudio „svoj znak spasenja (izbavljenja)“ i zaputio ka novim vrijednostima koje tek treba da izgradi hrišćanski svijet. Ova podjela opstaće praktično do XIV stoljeća, sve dok Vizantija konačno ne odluči da prihvati kanonske tekstove Novog zavjeta u izboru koji je pripremila pontifikalna kancelarija krajem IV i početkom V stoljeća.

Za razliku od poezije i proze, „visokog“ i „niskog“ kazivanja, božanskom inspiracijom datog (poezija) i ljudskim znanjem stvorenog (proza), dramska književnost ostala je po strani u promjenama koje su nastale sa istupanjem hrišćanstva kao političke sile. Tragičko horsko pjesništvo, za razliku od ostale lirike, u antičkoj Heladi i na helenizovanim prostorima, među kojima su najznačajniji bili Mala Azija i Ilirikum, bilo je predodređeno da ostvaruje dva cilja: 1) da hramovsku horsku liriku, vezanu za slavljenje kultova određenih božanstva, na pozorišnoj sceni učini „božanskim glasom“ koji će objašnjavati radnju i gledaoca zapućivati ka ishodu, po pravilu tragičkom, jer se neki od junaka ili njegovih predaka ogriješio o volju bogova, te poučiti ga čemu se izlaže ako ne poštuje pravila društva koje počiva na vjeri, i 2) da slavljenjem moći „nacionalnih“ – helenskih bogova na javnoj sceni potvrđuje svijest o pripadnosti grčkom svijetu kao „duhovnom gospodaru prostora koje je zauzeo“. Drugi je cilj bio za Grke i njihovu državu, „Helensko carstvo“, kako se naziva u najnovijim studijama, prevashodno politički: suočeni sa Persijom i njenom moći koja je nudila militantan Zoroastrov politički program „jedne vjere“ na prostorima pod svojim uticajem, sukobljavajući se sa njom za prevlast u Maloj Aziji i balkanskom Pontu, Heleni su od horskog pjesništva, stvarajući tragičku književnost po uzoru na egipatsku, ali sa ciljem da okupe daleko veći broj ljudi i na otvorenom prostoru, proklamovali nadmoć sopstvenog religijskog koncepta – svaka od helenskih tragedija prikazuje zlu kob koja snalazi pojedinca ili njegovu lozu ukoliko se ogriješe ne samo o božanske zakone već i ono što nalažu ili preporučuju proročišta i hramovski sveštenici. Tragedija je imala prvorazrednu političku ulogu, njen značaj

bio je nemjerljiv;¹⁴ nije se mogla porediti sa pjesništvom, filozofijom i retorikom, koji su svoju misiju obavljali u užim krugovima učenih i bogatih – scenska postavka i igra bili su od početka namijenjeni mnoštvu, obznanjivali su političku volju države kroz prikladno iskazane povijesti o vječnoj tragičkoj krivici koja prati svaku jedinku helenskog društva zbog grijeha koji su prema bogovima učinili njihovi preci.¹⁵

Kao takvo, tragičko – pa i komično – horsko pjesništvo, posvećeno paganskom helenskom teogonijumu, bilo je neprikladno za novu hrišćansku umjetnost: nije pružalo mogućnost da se hrišćanski govori o novozavjetnim temama – moglo je da posluži jedino za obrazovanje retora i budućih pisaca, kao pouka o „tragičkom pjesničkom jeziku“ i načinima građenja dramske radnje.¹⁶ Starozavjetne povijesti nudile su mogućnost

¹⁴ Tragedija je, po za sada poznatim fragmentima – praćena čitavim nizom ostalih djela, obavila početkom naše ere veliku misiju „helenizacije“ jednog od skitskih naroda – Gota, koji se, najvjerojatnije sa Slovenima (Σκλαβοί), već krajem stare i na samom početku nove ere spustio na Balkan. Po dosadašnjim saznanjima, jedan od Gota iz Mezije, koja je tada teritorijalno pripadala Makedoniji, napisao je *Medeju*: „...Denique Hosidius Geta Medeam tragoediam ex Virgilio plenissime exsuxit...“ (*Tertullianus: „De praescriptione“, XXXIX, 4*). Fragmenti Hosidiusove *Medeje* objavljeni su u *A. Riese: „Anthologia Latina“, Leipzig, 1894, p. 61-79*.

¹⁵ „Ako se prihvati aristotelovska terminologija koja određuje tri tipa aktivnosti: *theoria*, znanje, *praxis*, akcija tokom koje se „mijenjaju“ ljudi i njihovi odnosi, *poiesis*, stvaranje (proizvođenje), jedino je druga sposobna da stvara novine, dok *theoria* prihvata suštine (koje su već ovdje), a *poiesis* jeste podražavanje (imitacija) i prihvatanje prirodnih formi. Politika kao aktivnost pripada ovom tipu: ona interveniše da bi Grad ljudi odgovarao kosmičkom i da bi individua mogla da dostigne suštinu čija je slika ili nosilac. Na taj način konstituiše centralnu tačku počev od koje se distribuiraju novi rodovi kulture, stvoreni činjenicom da postoji polis, i obnavljaju se stari. (...) Velike teatarske i muzičke ceremonije, spisi, potpuno su zaokupljeni ovim zadatkom politike, u značenju da svako zna ne samo da svakodnevno postojanje direktno zavisi od prihvaćenih odluka već i da se odluke upisuju u akt koji se neprekidno obnavlja, koji je *politeia*, organizacija Grada kao takvog...“ (François Châtelet: „Les idéologies païennes du pouvoir“, HI, Paris, 1978, vol. I, p. 161-162).

¹⁶ „U principu, hrišćanstvo je bilo nosilac retorike koja je bila različita od one date grčko-rimskom tradicijom (ova druga mogla bi se nazvati paganskom...). Ono je naslijedilo jevrejsku tradiciju (preko Starog zavjeta ili sinagogalne propovijedi helenističke epohe), koja je imala sopstvene forme izražavanja. (...) U samoj svojoj suštini jevandelska poruka razlikovala se po načinu govorenja od grčkih i latinskih rasprava; podrazumijevala je da oglašava objelodanjenu istinu, manje se oslanjajući na racionalno ubjeđenje i na razumski izvedene dokaze nego na autorizovanu „proklamaciju“ (*kerugma*)...“ (*Laurent Pernot: «La Rhétorique dans l'Antiquité», Paris, 2000, p. 267-268*). Tvorac ideološkog programa „hrišćanske retorike“ bio je Dion iz Pruze (oko 40–poslije 110. godine), koji je proklamovao pravilo da je retor „filozof koji je angažovan u politici“, zaokružujući time filozofske poruke (neo)platoničarskih filozofskih škola – čiju je političku doktrinu do savršenstva osmislio Filon Aleksandrijski.

drugačijeg pristupa pojmu božanskog bića, i, po svoj prilici, po posrednim naznakama u korpusima retorskih i tekstova o životima i običajima naroda, imale su slične inscenacije ali su, za razliku od helenskih, slijedile tradiciju egipatskih i akadskih izvođenja – bile su vezane isključivo za svetišta kulta, za hramovske ceremonije, slavile su vladare i nijesu bile tragedije u pravom smislu. Nijesu se završavale tragičnom smrću junaka, ispaštanjem krivice, već su ukazivale da Bog uvijek spašava i štiti proroke i starozavjetne „patrijarhe“, čak i u trenucima najvećih poštasti; imale su potpuno drugačiju ideološku poruku od grčkih – Boga je, štiteći proroke i njihovu lozu, štutio i „izabrani narod“, hrišćani. Poruka je bila jednostavna: pokornost prije svega, poštovanje vjerskih institucija i institucija hramovske svemoći predstavlja zadovoljenje božanskog principa dobra i jedino u tom slučaju jedinka može da se nada izbjavljenju. U posljednjih nekoliko decenija minulog vijeka, izučavanje fragmenata djela relativno poznih antičkih tragičara, sljedbenika Euripidovog stvaralaštva, nameće pretpostavku da je potonji iz plejade velikih helenskih horskih liričara koristio iskustva „nove egipatske drame (tragedije)“ pisane demotskim pismom: na kraju *Medeje*, recimo, bog se pojavljuje kao spasilac. Već je izvjesno da *deus ex machina* nije Euripidova tekovina, već dio egipatskih, akadskih, persijskih, pa i jevrejskih inscenacija u okrilju jerusalimskog Hrama Zavjeta nakon njegove obnove krajem VI i početkom V stoljeća prije nove ere, kada su povodom velikih jevrejskih praznika održavane ceremonijalne predstave u kojima se prikazivao Mojsijev i Avramov susret sa Jehovom. Po posrednim navodima u persijskim, vijek ili dva starijim, tekstovima slične su inscenacije priređivane i u mazdeanskim „Hramovima Ognja“, tokom kojih su izlagani principi zoroastrizma i u kojima se na kraju, u liku Nebeske Svjetlosti, uvijek pojavljivao suvereni bog-gospodar, Demijurg Vremena Ervan. Za sada ne može ništa preciznije da se kaže o međusobnom uticaju persijskih, jevrejskih, egipatskih i asirsko-akadskih igrokaza i helenskih tragedija nakon Euripidove smrti; činjenica ostaje da je *deus ex machina* bio tekovina Istoka, da je to preuzeo Euripid, ali je li se koristio i u djelima poznijih, već helenističkih, horskih liričara i u kojoj mjeri, da li više na tradicionalno helenističkom italskom jugu ili u Heladi i na prostorima njenog najvećeg uticaja u Makedoniji i Epiru, za sada nema posredne naznake, najviše stoga što neveliki korpus fragmenata i djela pisanih na ovim prostorima od IV vijeka prije naše ere do I nove, nije „otvoren“. Posredne naznake, najviše u poslanicama velikim vizantijskim „Očeva crkve“ s kraja IV i početka V stoljeća, ukazuju da je *deus ex*

machina odgovarao hrišćanskom učenju i da je omogućio da se stvori prva velika hrišćanska tragedija – *Uskrsli Hrist (Hristos Paschon)*: napisao ju je Gregorije Nazijans, pripremajući se za obračun sa arijanskim episkopima, većinom sa Ilirikuma, i čuvenim Aleksandrincem Maksimom Kiničarem, takmacem za tron konstantinopoljskog patrijarha, koji je namjeravao da od ličnosti ekumenskog prvosveštenika načini „Mesiju“, božanskog izabranika koji će, shodno tradicijama vrhovnih žreca najviših božanstava Istoka, predstavljati „Drugog Hrista“ i „Božanskog Zastupnika“ sa svim atributima „Sina Božjeg“.

U nauci i teoriji književnosti, nažalost samo istraživačima, za sada je jedino poznata tragedija Gregorija Nazijansa, koja je doslovna „parafraza“, stilska i kompoziciona kopija, „podražavanje“, Sofoklovih remek-djela. Ovu i druge tragedije toga tipa, tokom sukoba za utvrđivanje kanona hrišćanske vjere, rimska pontifikalna kancelarija nije prihvatila. Zahvaljujući njenim nemilosrdnim teološkim zaključcima, zasnovanim na Platonovoj „teoriji cenzure“, koji su se već krajem IV stoljeća pretvorili u političko-ideološku doktrinu podržanu od konstantinopoljskih careva, djela antičkih tragičara nijesu „hristijanizovana“, niti je, po za sada poznatim rezultatima proučavanja, u latinskom svijetu bilo podražavalaca Gregorija Nazijansa i njegovih sljedbenika sa prostora Antiohije i Aleksandrije.¹⁷ Latinska se književnost uglavnom svela na prijepise i prijevode najznačajnijih djela antičkog horskog stvaralaštva. U te su korpuse uključivani i spisi latinskih tragičara, najviše Senekina djela, a tako će biti sve do X–XI stoljeća, kada na Italikumu i u Galiji (tada već Franačkoj) počnu da se pišu i izvode, na početku samo u okrilju bazilika, moraliteti, osobena vrsta hrišćanske drame čiji je cilj bio više da pouči nego da zabavi. Za razliku od latinskog svijeta, koji nije dozvoljavao da se razvije „hrišćanska drama“, smatrajući da je scensko izvođenje „podražavanje idolatrijskog“, samim tim i svojevrsna obnova paganstva unutar hrišćanstva, helenistički se svijet okrenuo stvaranju „nove hrišćanske drame“ na osnovu novozavjetnih tekstova, koji

¹⁷ Od latinskih „Očeva Crkve“ sveti Avgustin iz Hipona doveo je u pitanje načela paganske tragedije i komedije smatrajući scensku igru neprikladnom jer povlađuje svjetini – prisustvujući predstavi, čak i najvrljiji čovjek postaje njen dio, tvrdi veliki teolog! „Prepustio sam se zanosu u teatru, pusta slika mojih nedaća i hrane za moju vatru. Ali, šta je to? Kako to da čovjek voli da se ražali gledajući tužne i tragične dogodovštine koje on sam ne bi želio da trpi. A gledalac voli da uživa u bolu, taj mu bol čak pričinjava zadovoljstvo. Šta je to ako ne bolest duha dostojna sažaljenja? Jer, naše uzbuđenje će biti utoliko jače ukoliko smo manje izliječeni od tih strasti...“ (*Saint Augustin: «Les confessions de Saint Augustin», Paris, s. a. p. 79*)

su u brojnim redakcijama i prijepisima, na svim jezicima Istoka i grčkom, preplavili sva područja Mediterana, podrazumijevajući i Italikum. „Nova hrišćanska drama“ stvarana je po ugledu na antički „ulični teatar“, mimičku igru, pisanu uglavnom u prozi – stih je u mimijambima bio rezervisan samo za krugove bogatih i učenih, za njihovu zabavu, nadmetanje u vještini „podražavanja“ velikih stvaralaca ovog žanra porijeklom iz nekadašnjih helenskih kolonija u Maloj Aziji i južnoj Italiji.¹⁸

Tokom polemike i sukoba između hrišćanskih zajednica za stvaranje kodifikata tekstova Novog zavjeta, samim tim i za vodeću ulogu u hrišćanskome svijetu, jednu od ključnih uloga imala je Plotinova filozofska misao. Ovaj umni (neo)platoničar, prijatelj aleksandrijskog patrijarha Origena i učenik proslavljenog antiohijskog retora Amonija Sakasa, podržan od rimskog imperatora Galijana i njegove učene žene Salonine, stvarajući program hrišćanskog filozofskog učenja i prvi obrazac, po uzoru na Platonov, osude i odbacivanja gnostičkog učenja, proskribovao je i tragičko horsko pjesništvo, ali i ranu hrišćansku dramu pisanu po ugledu na antički mim – ostavljajući umjetnosti slobodu izbora i stvaranja pošto su dati božanskom organizacijom vaseljene.¹⁹ Plotinova misao, koja nije razmatrala problem pojave i ovaploćenja Božanskog Sina, niti se bavila pitanjem objave i dolaska Mesije, opredijeliće tokove nove drame – vezaće je za čin političko-propagandne djelatnosti, za neophodnost da se na javnim mjestima, pred što više ljudi, izvodi dramska igra koja govori o „istorijskim ličnostima“ nove vjere, kakvi su bili apostoli i jevrejski rabin Isus. Plotin je sredinom III vijeka, izbivajući u Rimu u okrilju imperijalnog dvora, praktično kodifikovao pravila koja su već utvrđena, nezavisno jedno od drugog, u nekoliko najmoćnijih gnostičkih zajednica: prije svega

¹⁸ „Mimi su scenske igre u formi monologa ili dijaloga, koje se odlikuju naturalizmom. U tom žanru (u prozi) pisao je još u V vijeku prije nove ere Sicilijanac Sofron. Herod (drugi veliki pisac mima - primj. V. N.), orijentišući se na izabranu publiku, svoje je mime stvarao na jonskom dijalektu, koji je u njegovo vrijeme (sredina III vijeka prije nove ere – primj. V. N.) već smatran za arhaičan, koristeći metar holijamba („hromog jamba“), to jest jampskog stiha u kome je šesta stopa, trohej, uvedena u liriku sa stvaraoцем jonske lirike Hiponaktom u VI vijeku prije nove ere...“ (*В. Ярхо, Н. Подземской, Н. Калинина: „Менандр - Герод“, Москва, 1984, p. 287.*)

¹⁹ „Ne treba se bojati da se stavi jedan djelatni čin bez jednog bića koje djela, pošto je to prvi djelatni čin. Ali, treba misliti da je ovaj čin sam svoj sadržaj... Njegov djelatni čin, dakle, nije podređen njegovoj suštini, već je on čista sloboda...“ Što se Jednog (Boga) tiče, Plotin ukazuje: „Njegovi djelatni činovi jesu njegova suština, a njegova je volja istovjetna njegovoj suštini...“ (*R. - M. Mosse-Bastide: «Plotin», Paris - Bruxelles - Montreal, 1972, p. 65.*)

kod pavlikijana, adamita, judeohrišćana, a potom i maniheja, koji će prvi stvoriti cjelovitu teoriju hrišćanske drame.

„Nova hrišćanska drama“, koja se svom silinom pojavila potkraj III i početkom IV stoljeća na Ilirikumu, na grčkom, nešto manje na latinskom i tek rijetko u krugovima učenih i bogatih na aramejskom, predstavljala je prijevode i dramatizaciju proznih tekstova, stvorenih u okrilju Aleksandrijskog i Antiohijskog patrijarhata, koji su popularno govorili o djetinjstvu Hristovom, mladosti i rođenju njegove majke Marije, djelima nekih apostola, prije svega Petra, Andrije i Pavla, koji su bili i najveći „putnici“ – Petar, Marko i Pavle stizali su na Ilirikum, u Makedoniju i Dalmaciju, u gradove u kojima su se već odomaćili S(k)loveni, dok je apostol Andrija preko gotskih teritorija otišao u prostranstva Skitije-Sarmatije i tamo organizovao prve hrišćanske zajednice. „Nova hrišćanska drama“, tačnije za mimsku izvedbu redigovan roman, pisana je u prozi, takozvanim „niskim stilom“, na jeziku svima razumljivom, nerijetko sa dozom humora i satire. U jednom od tih do u beskraj dramatizovanih romana, koji se nalazi u ciklusu tekstova naslovljenih *Djetinjstvo Hristovo*, sa neskrivenom se ironijom, pa i satirom, govori o „čudesnom dječaku“ koji je od malena pokazivao izuzetno znanje, govorio nekoliko jezika, pa nije bilo škole koja je mogla da mu ponudi pravo obrazovanje. Mladi je Hrist svoje učitelje, po pravilu učene retore i filozofe, pagane, primoravao da ustuknu. Ovaj ciklus jednočinki predviđenih za izvođenje na javnim mjestima, o danima svetkovina i na velikim vašarskim okupljanjima, doživio je brojne prerade i, po za sada samo posrednim naznakama, igran je u velikim gradskim centrima naseljenim poglavito S(k)lovenima – u Makedoniji, Epiru i Ahaji. Rani hrišćanski pisci preko ovih komada počeli su obračun sa paganskim nasljeđem, najviše retorikom: hrišćanstvo se pokazuje kao „božanski nadmoćno“ sa namjerom da se uključi u lokalne akademije, progna paganske učitelje sklone raspravi o onome šta ne poznaju. Na kraju jednočinki paganski retori moraju da bježe pred mališanom Isusom u strahu da ne budu izloženi poruzi ne samo njegovih drugova već i građana, njihovih roditelja.²⁰ Hrišćanstvo je na taj način obavljalo političku misiju

²⁰ „Istina je da je *Djetinjstvo Gospodnje* (...) kako ga nazivaju najbolji manuskripti, htjelo da za pravoslavne čitaoce sačuva najinteresantnije povijesti iz stare jeretičke knjige. (...) Treba reći da Isus (...) figurira ‚kao neka vrsta strašnog djeteta, nevaljalog, koje pamti uvredu, od koga se boje drugovi i čitav svijet‘. Ovom ne baš prijatnom sadržaju odgovaraju varvarska forma i gotovo trivijalan jezik...“ (*Paul Peeters: «Evangelies apocryphes», Paris, 1914, p. 32*).

među svim slojevima stanovništva, najviše sitnim zanatlijama i lokalnim nobilima. U epohama progona i pogroma hrišćana, koji su slijedili nakon pobuna u nekim od administrativnih centara Rimske imperije, ove su drame nesmetano izvođene na javnim mjestima, zajedno sa šaljivim, više satiričnim, mimičkim jednočinkama koje su izvirgavale poruzi ljudske mane. Tako se stvarao osnov za povezivanje dva tematski različita roda dramskih tekstova, za njihovo objedinjavanje u neku vrstu „pučkog moraliteta“ koji će u V i VI stoljeću naći novu zajedničku odrednicu, a u službi propagande kanonskog hrišćanstva i odluka koje su donošene na vaseljenskim saborima: u tim su se tekstovima-igramama osuđivali Jevreji, njihov stav prema hrišćanskoj vjeri, paganski rituali koji su opstajali unutar gnostičkih zajednica, kult „svetih bludnica“ i promiskuitet legalizovan u zajednicama koje su svoje shvatanje hrišćanstva zasnivale na djelu apostola Marka, koji je od vjernika tražio da se pridržavaju prava jednakosti, zajedničke svojine, podrazumijevajući i žene, prava na legitimitet pobune protiv institucija vlasti, tačnije kanonske crkve koja je smatrana za „državnu“.

Izuzetno značajna bila je uloga mima, „pučkog igrokaza u jednom činu“, u stvaranju isključivo „hrišćanske dramske igre“ koja je postala osnov za srednjovjekovne mirakule:²¹ riječ je o dramatizovanim životima mučenika i svetaca. U teoriji književnosti još je sporno je li se ta vrsta scenske igre pojavila istovremeno sa prvim „hrišćanskim romanima“ iste tematike, dakle u drugoj polovini I vijeka, ili nešto kasnije – na razmeđu I i II vijeka praktično u svim sredinama gdje su postojale hrišćanske zajednice.

²¹ Na Zapadu se početkom X stoljeća javlja niz religijskih „drama koje unekoliko imaju funkciju molitvi“. Najpoznatije su *Igra Adamova (Ordo Adae)* i *Igra Josifova (Ordo Ioseph)* iz XII i XIII vijeka, rađene kao dramatizacija ranih gnostičko-heretičkih romana. *Igra Josifova* sačuvana je djelimično: „Poučna je namjera ove scenske igre, dakle, na dva plana: (...) Josifova avantura poučna je na nivou moralnog obrazovanja (ljudi će slijediti razumnost junaka, žene će se paziti da postupcima i djelom ne podražavaju Pitifarovu suprugu); na drugoj strani, (...) čitava nas drama obavještava o jednom segmentu biblijske istorije. (...) *Ordo Ioseph* jedina je drama koja se cjelinom smješta na nivo *littera* (književnog teksta – primj. V. N.). Ovo je čudno, tim prije što je Josifova istorija tradicionalno interpretirana u alegorijskom smislu – Josif je bio posmatran kao jedna prefiguracija Hrista...“ Ova drama slijedi bliski starozavjetni tekst *Postanja*: „Ne znamo u koje je liturgijske svrhe korišćena ova drama, čak ni da li je bila liturgijski predodređena. Uprkos upotrebi termina ‚ordo‘ u naslovu, vrlo je vjerovatno da nije imala veze sa liturgijom; autorova čista dramaturška konstrukcija, karakteri gotovo jedinstveno ‚teatralni‘ u većini scena, predstavljaju, izgleda, dramsku igru sa religijskim sižeom a ne liturgijsku dramu...“ (Gilbert Dahan: *«L'interprétation de l'Ancien testament dans les drames religieux (XI-XIII siècles)»*, Romania, vol. 100, Paris, 1979, p. 75-76).

Za sada posredne naznake u proučenoj izvornoj građi ukazuju da se „drama o mučenicima“ pojavila krajem I ili na samom početku II stoljeća, i to pod uticajem dramskih igrokaza *Djetinjstvo Hristovo*, *Djetinjstvo Marijino*, *Život Marijin*, *Život Josifa drvodjelje* itd., kada je već na javnim mjestima počela da se širi ideja o dolasku Mesije, Spasitelja i Izbavitelja ljudskog roda koji će biti Božanski Sin. Kako su retorika i filozofija, kao i pjesništvo, bile vezane za uske krugove bogatih i onih koji su težili ka najvišem obrazovanju ili saznanjima koja bi im omogućila uspon na administrativnoj hijerarhiji Rimske imperije, jedino je književnost namijenjena relativno većem broju ljudi, koji su tražili zabavu i pouku, mogla da proširi krug pristalica hrišćanstva, tada još novog pogleda na vjeru. Književnost nije mogla da obavi prosvjetiteljsku misiju u masama, niti da zadovolji potrebe novostvorenih hrišćanskih zajednica u kojima je dobar dio članova ili naklonih bio nepismen – bila je potrebna javno proklamovana riječ, koja se neće zasnivati na kanonskim tekstovima oko kojih su se sukobljavali i gložili učeni filozofi, retori i sveštenici hrišćanske crkve, sposobna da na jednostavan način, kako su to govorile jednočinke o Hristu, Mariji, Josifu i apostolima, objelodani politički program nove vjere. Drama, i to pučka, mim i mimijamb, bila je za to kao stvorena; politički cilj hrišćanstva trebalo je da realizuje „nova hrišćanska drama“, ona koja će u epohama nakon progona svjedočiti o životu i djelima palih za stvar hrišćanstva.

Namjera hrišćanstva bila je da bude priznato i ravnopravno u mnoštvu politeističkih koncepata unutar Rimskog carstva. Svi narodi u okviru imperije imali su svoju kulturu, sopstvenu baštinu u umjetničkom stvaralaštvu; hrišćanstvo nije imalo ništa od toga – moralo je da stvori sopstvenu umjetnost, koristeći modele i obrasce koje su utvrdile paganske kulture i da se, isključivo izborom tema, nametne kao samostalno i počne da se prihvata kao potpuno nova tvorevina – cilj je bio nadmetati se sa paganskim okruženjem.²² Ako su jednočinke o životu Hristovom, Marijinom i ostale već bile koliko-toliko, najviše podrugljivošću, ironijom

²² „Pjesnici i filozofi nijesu smatrani za ateiste zbog onog šta su mislili o (hrišćanskom) Bogu. Euripid izražava svoju nedoumicu povodom onih čija misao lažno naziva bogove: *Zevs, ukoliko i najmanje živi na nebu,*

Ne treba to zlo da vrati...

Ali, dok iznosi sopstveno mišljenje o onome koji je mudar znanjem koje posjeduje, kaže: *Vidiš li ti eter beskrajni u visini*

Koji okružuje zemlju svojim vlažnim rukama?

Zamisli da on je Zevs i gledaj ga kao Boga! Sa time je saglasan i Sofokle...“ (Athénagore: «Supplique au sujet des chrétiens», Paris, 1943, p. 81-82).

i satirom, poznate antičkom gledaocu, čak i neukom, onda su dramske igre o podvižništvima mučenika predstavljale prvo potpuno novo i nezavisno, suprotno paganskoj tradiciji, književno djelo. Ti dramski tekstovi pripovijedali su o onome šta se dešavalo – svoju su literarnu konstrukciju zasnivali na svijesti da je svaki gledalac znao za progone i nedjela učinjena prema hrišćanima, da su neki od njih bili ili žrtve ili progonitelji, te da je junak dramske igre zaista postojao u određenoj sredini. Stvoren je, prvi put u historiji književnosti, koncept „realističke drame“, koji se zasnivao na događajima iz života, znanim manje-više svima, sa junakom koji se pobunom protiv društvene nepravde (progoni su upravo tako shvatani) borio za prava na slobodu i jednakost svih. Tragičan kraj svakog junaka upućivao je na potrebu legalizovanja ne hrišćanstva već prava na slobodu sopstvenog vjerskog izbora, slobodu odlučivanja pojedinca. Izučavao se zbuja što su u najvećem broju tih djela mučenici po pravilu vojnici, niži i viši oficiri legija sa Istoka ili sa Ilirikuma, čak i lokalni funkcioneri, plaćeni službenici Carstva, a tek se sporadično, pri kraju II i početkom III vijeka, kao junaci javljaju viši i niži činovi sveštene hijerarhije hrišćanstva.

Već stoljeće postavlja se pitanje da li su junaci-mučenici iz redova vojske i državne administracije birani namjerno – da se imperijalnoj upravi ukaže da je hrišćanstvo našlo brojne pristalice baš u redovima dviju osnovnih poluga države – ili je, pak, u pitanju splet okolnosti koji je hrišćanstvu ponudio, doslovno darovao, moćno oružje za političku propagandu. U ovom času najbliži je istini sud zasnovan na činjenici da je, počev od prvih progona hrišćana u drugoj polovini I vijeka i nakon sloma Judejskog ustanka, kada su Rimljani razorili Hram Zavjeta u Jerusalimu, veliki broj uticajnih ličnosti hrišćanskih zajednica i jevrejskih rabina sa porodicama i istomišljenicima utočište našao na slovenskim i tračkim prostorima Ilirikuma, koji su se graničili sa Skitijom, gdje su mogli da se prebjegnu ako progone zahvate i unutrašnji i podunavski region Balkana.²³ Za sada samo rijetki fragmenti sačuvanih trgovačkih ugovora sklopljenih

²³ Helenistički periegetičar Pusanija svjedoči o sveštenicima moćnog gnostičkog pokreta esena, poznatih po korpusu *Spisa sa Mrtvog mora*, koji su dobili utočišta u helenskim i egipatskim hramovima u Arkadiji i tamo opstali do druge polovine II stoljeća (vladavina Marka Aurelija): „U području Orhomena s lijeve strane puta sa Anhisije, na padini planine nalazi se svetište Artemide Himnije. (...) Njihov je običaj ne samo da se uzdržavaju od polnih odnosa već su cijelog života u svakom pogledu čedni, i niti se kupaju, niti žive kao ostali ljudi, niti zalaze u kuće pojedinaca. Znam da tako isto, ali ne duže od godinu dana, žive Efešani koji služe Artemidi i da ih građani Efesa zovu esenima...“ (*Pausanija. „Opis Helade“*, Novi Sad, 1994, vol. II, p. 141-142).

između nekadašnjih helenističkih kolonija u Skitiji-Sarmatiji, najviše na bližem pontskom zaleđu, i rimskih gradova na dalmatinskoj obali, i brojni arheološki nalazi predstavljaju oslonac za ovu tvrdnju. Na drugoj strani, na brojnim fragmentarnim dokazima utemeljena je i pretpostavka da je razmještanje brojnih legija sa Istoka na Ilirikumu, najviše na Dunavskom limesu, potpomoglo naglo širenje hrišćanstva u drugoj polovini II i prvoj polovini III vijeka – u sastavu ovih legija, pored vojnika i oficirskog kadra sklonog hrišćanstvu, nalazili su se i njihovi sunarodnici, sveštenici ranih hrišćanskih kultova, koji su uživali njihovu zaštitu i koji su, po tvrdnjama ranohrišćanskih historičara, obavili prve obuhvatnije misije pokrštavanja i organizovali moćne hrišćanske zajednice na ovim teritorijama. U ovom času sporno je jesu li sa njima, a to je nesumnjivo, stigle i ceremonije raznih hrišćanskih kultova sa Istoka, najviše iz Antiohije, Aleksandrije i Jerusalima, a sa njima i književnost, najviše dramska, koja je u izvedbama na otvorenom prostoru, među Skito-Sarmato-Slovenima, Gotima i Tračanima izvršila prvu veliku propagandu hrišćanskih ideja, omogućavajući da u drugoj polovini III vijeka Ilirikum postane jedno od najvećih stjecišta hrišćanskih mislilaca poznorimske epohe.

Na kraju te epohe, u dramskim igrama koje, pod snažnim uticajem antičke tragedije, nastaju od početka III stoljeća, najviše u Heladi, kada je među hrišćanskim zajednicama gotovo jedinstveno prihvaćeno pravilo da se u hrišćanskim hramovima ne prinose oltarske žrtve, junak dramske igre „život mučenika“ postaje heroj koji djela u slavu hrišćanskog Boga, braneći ideju o njegovom postojanju prinošenjem sopstvenog života na oltar paganskog svijeta – od toga časa igrokaz „život mučenika“ postaje „djelo mučenika“ i ono je strogo u funkciji hrišćanskog političkog programa usmjerenog na okupljanje neukih i poluobrazovanih i stvaranje „vojske pristalica“ sposobnih da se žrtvuju za svoju vjeru. Igrokazi „život i djelo mučenika“ ostvaruju programski politički cilj – ove komade u svoj program uvode i putujuće družine izvođača mima i mimijamba, koje na trgovima i javnim mjestima, uz komično-satirične jednočinke o naravima paganskog svijeta, sa tipiziranim karakterima, počinju da izvode i igrokaze čiji je junak, po pravilu, iz te sredine ili oblasti i čije je djelo mučenika unekoliko, bar kao štura informacija, poznato dobrom dijelu gledalaca. Sa putujućim trupama mimičara i „uličnim (javnim) teatrom“, koji se zimi iz središta Balkana selio na jadransku obalu, zahvaljujući izvođenju komada, informacije su se brzo širile između hrišćanskih zajednica i tada su počele prve aktivnosti na međusobnom preuzimanju tekstova-informacija, njihovom prepisivanju i

obradi. U toj epohi dotad „lokalni“ stradalnici postaju „mučenici hrišćana i hrišćanstva“ i stvaraju se prvi zbornici koji okupljaju sve poznate tekstove, makar u izvodima, sa datumom stradanja svakog mučenika i izvodima njegove biografije. Ti zbornici dobijaju naziv „sinaksari“ i počinju da ulaze u zvaničnu liturgijsku službu u najmoćnijim hrišćanskim zajednicama, naročito onim koje su baštinile prava „apostolskog perioda“, smatrajući da su njihovi osnivači apostoli ili njihovi učenici. Za sada nije poznat nijedan sinaksar iz III vijeka nastao na Balkanu, ali istraživači već više od stoljeća uočavaju da su sva za sada poznata djela te vrste, među kojima su i navodi iz biografija najvećeg broja mučenika sa Ilirikuma, pisana na sirijskom-aramejskom jeziku, što nameće niz pitanja bez odgovora, od kojih je bez sumnje najznačajnije – da li je u skitsko-sarmato-slovenskim i tračkim zajednicama Balkana, pored u administraciji zvaničnog grčkog, u vjerskim zajednicama službeni jezik bio aramejski ili hebrejski i da li su najstariji tekstovi uz grčki pisani i na tim jezicima?

U drugoj polovini III vijeka počinje svojevrsno nadmetanje hrišćanskih organizacija i zajednica u vezi sa brojem mučenika i stepenom njihovog djela za stvar hrišćanstva. Prednjače organizacije sa Istoka ali im ne ustupaju hrićanske zajednice sa Ilirikuma, najviše iz Makedonije, Ahaje, Epira, Mezije i Panonije. U tome razdoblju tri velika hrišćanska sjedišta sa juga Ilirikuma, Lihnida, Dirahijum i Diokleja, i dva panonska Sirmijum i Mursa, koja baštine neka (još nije utvrđeno koja) prava sljedbenika apostola Pavla i Marka i njihovih učenika, imaju velike i uticajne hrišćanske zajednice – montaniste, pavlikijane, katare, a već krajem III stoljeća manihejska crkvena organizacija Makedonije, Dalmacije i Epira, u čijem se sastavu nalazi i teritorija današnje Crne Gore, postaje najjača i najuticajnija ne samo na Ilirikumu već i u Italiji i Skitiji. Kada maniheji podignu veliki hram u Saloni i kada član čuvene porodice Basus postane prvi dukljanski mitropolit, obznanjaju se „apostolska prava“ iliričkih gradova.²⁴ Po Konstantinovoju odluci, a potom i Teodosija I Velikog,

²⁴ Jedna od najčešće prepisivanih ranih hrišćanskih drama bila je ona o mučeništvu svetog Tarasija, Proba i Andronika, nastala oko 304. godine. U njoj se spominje i jedan rođak dukljanskog mitropolita „*Basso... (...) cum fratribus*», koji je bio pripadnik legije (viši oficir?) u doba progona za vladavine Dioklecijana i Maksimijana. Ova dramska igra koja se dijelom odvija na Ilirikumu, u Sisciji (današnjem Sisku), a dijelom u gradovima na prostorima Antiohije, Anazarbi i Kilikiji, ima jedanaest (!) slika i njeni su junaci, osim mučenika, centurion i preses (vojni sudija) Maksimus: dramska igra predstavlja suđenje Tarasiju, Probu i Androniku tokom koga brane stvar hrišćanstva i svoje pravo da ispovijedaju svoju vjeru:

„...*Demetrius centurio*: Praesto est, domine.

ovi gradovi postaju vodeća sjedišta u hrišćanskom svijetu i veza nove prijestonice Konstantinopolja sa pontifikalnim sjedištem zapadnog dijela carstva u gradu na Tibru. Tada rimski pjesnici počinju, na latinskom, da pjevaju o mučenicima sa Ilirikuma i sa strahopoštovanjem i neskrivenom zavišću u redakcijama u stihu pronose, među malobrojnima hrišćanskim zajednicama Italikuma, izvode iz tekstova o iliričkim mučenicima. To će dva vijeka poznije, u epohi sukoba za kanon nove vjere, prinuditi Rim i Konstantinopolj da najveći dio njihovih moštiju prenesu na Italikum i u glavni grad Vizantije.

Prema do sada proučenim tekstovima, najvjerojatnije se novi žanr hrišćanske dramske književnosti koji je pripovijedao o suđenjima hrišćanima pred sudskim institucijama Carstva začeo u Heladi, u Korintu i Ahaji, te na jugu Ilirikuma u tri velika mitropolitska-arhiepiskopska sjedišta: Draču, Ohridu i Diokleji – koja će, jedina od iliričkih crkvenih centara, krajem IV vijeka ponijeti prestižni i od presudnog uticaja na širenje hrišćanstva naziv *metropolia prima*. Svi ti komadi, od kojih je najveći broj poznat samo po naslovima u sirijskim sinaksarima i Hijeronimskom martirologu, nalik su zapisnicima sa suđenja i teorija književnosti dvoumi se da li da ih svrsta u dramsku književnost ili prozne tekstove. Klasično shvatanje pozorišne umjetnosti koje početak evropskog dramskog stvaralaštva vezuje isključivo za antičku tragediju i komediju, a ne i za dramska djela pisana „niskim stilom“ i u prozi, još ne dozvoljava da se raspravlja o takozvanom „pučkom hrišćanskom teatru“, čiji je reprezentativni žanr „žitije mučenika“, izvođeno na otvorenom, javnom prostoru. Za sada se samo u krugovima proučavalaca srednjega vijeka i istorije rane hrišćanske umjetnosti ozvaničio naziv „narodno hrišćansko pozorište“, za koje su djela pisali uglavnom anonimni stvaraoci u sredinama koje nijesu imale amfiteatre za velika scenska izvođenja, poput tragedije i komedije, kakve su bile sredine sa arhiepiskopskim sjedištima na Ilirikumu. Ne tako davno otkrivene jednočinke, koje su u drugoj polovini IV i u V vijeku nastale u Sirmijumu,

Maximus: Quis vocaris?

Andronicus: Manifeste si scire vis; dico tibi quoniam Christianus sum!...“ slijedi dug i monoton, iscjepujući dijalog između sudije i mučenika iz kojeg gledalac doznaje njihovo porijeklo, zašto su se opredijelili za hrišćanstvo, zašto su spremni da se za njega bespogovorno žrtvuju. («*Acta Martyrum*», *Ratisbonae*, 1859, p. 451-476). Jedan od tih igrokaza, posvećen djelu svetog Ignjatija, bio je, po posrednim naznakama, izvođen na prostorima Makedonije i Epira, u skitsko-sarmato-slovenskim zajednicama, jer je govorio o progonima u vrijeme imperatora Trajana, nakon njegovih pobjeda (da li „pacifikacije“?) nad Skitima i Tračanima na Ilirikumu (*ibid.*, p. 56-59).

npr. čuveni spor sirmijumskog episkopa Germinija sa laikom Heraklijanom i njegovim sadruzima, o pitanjima kanona i vrijednosti hrišćanske vjere, svojim neoplatoničarskim duhom neke od proučavalaca ove epohe još uvijek navode na stav da se radi o filozofskom dijalogu, premda prema tekstu ukazuje da je djelo pisano po uzoru na antičku tragediju: u zaglavlju se izričito navodi postojanje hora sirmijumskih građana, „naroda“, koji ima zadatak ne samo da prati i objašnjava radnju već i da ukaže da hrišćanstvo još nije prihvaćeno na pravi način i od većine žitelja ovog grada, tada carske rezidencije i „pomoćne prijestonice Istoka“.²⁵

Komadi „narodnog hrišćanskog pozorišta“ pisani su u kancelarijama mitropolitskih i episkopskih sjedišta i u lokalnim akademijama koje su služile za obuku retora i davanje neophodnog srednjeg obrazovanja budućim službenicima u lokalnoj administraciji. U Diokleji, i dvama njoj podređenim centrima Skadru i Ohridu (Lihnidi), u mitropolitskoj kancelariji i kancelariji prefekta provincije, nastale su hrišćanske drame za izvedbu na javnim prostorima o svetom Dioklu, svetom Cezaru, Astiusu, članovima porodice prvog dukljanskog arhiepiskopa, i drugima, koje su, nažalost, sačuvane samo po navodima sirijskih sinaksara. O njima posredno svjedoči poznati ranohrišćanski filozof Nikita iz Remezijane, koji je, po ovlašćenju dukljanskih mitropolita Basusa i Seneciona, štitio interese zvaničnog hrišćanstva u provinciji Makedoniji po odlukama Drugog vasiljenskog sabora. Poluarijanac Nikita u svom opusu posvećenom institucionalizaciji hrišćanske vjere među Skito-Sarmato-Slovenima i Gotima u više navrata kritikuje paganstvo i, kako on shvata, jednu od najznačajnijih institucija njegove moći i propagande, tragičko horsko pjesništvo,²⁶ koje predstavlja najmoćniju odbranu antičkog nasljeđa. Traži da se u scenske igre u „narodnom hrišćanskom pozorištu“ uvedu prikazi uspenja i otjelovljenja Hristovog – čime se diže ne samo protiv izuzetno žive tradicije paganskog horskog pjesništva već i protiv niza gnostičkih škola koje su, pod okriljem

²⁵ U tekstu se čak navode dva hora: „sirmijumskog naroda“ i „klera“, koji je raspoređen iza episkopskog sjedišta na kome sjedi episkop Germinije, ali drugi u komadu nema nikakvu funkciju. „Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi - de fide Synodi Nicaenae et Ariminiensis arianorum. Quod gestum est in civitate Sirmiana coram omni populo, Idus januariarum, VI feria, Gratiano et Dagalaifo consule“, nakon čega slijedi opis mjesta događaja pa počinje scenski dijalog: «Eduxerunt Heraclianum et Firmianum et Aurelianum de custodia coram omni plebe, episcopo sedente in cathedra cum omni clero coram omni populo et mairoibus natu populi...» («Patrologiae cursus completus - Supplementum», vol. I, p. 345-350).

²⁶ Opus Nikite iz Remeziane objavljen je u *Monumenta Montenegrina*, vol. II.

dukljanskog arhiepiskopata, na ulicama i trgovima, povodom velikih paganskih praznika Skito-Sarmato-Slovena i Gota, izvodile prikazanja o Hristovom djetinjstvu i mladenačkim danima njegove majke.

Nikita piše i protiv najmoćnijih jeresi na prostorima Dukljanskog arhiepiskopata, katarata (novatijana) i maniheja; prvi su najveće uporište, sa gotskim arijancima, imali u Rosama (Kotoru), ukazujući da ove moćne gnostičke crkve i zajednice imaju svoju književnost, pa i jednočinke, neophodne za izvođenja o svetkovinama i u vojnim logorima, na taj način organizovano okupljajući i poučavajući mase pagana svojim viđenjima hrišćanstva, suprotstavljajući se aktima Prvog i Drugog vaseljenskog sabora i šireći hrišćanske ideje o Hristu i njegovoj majci kao ljudskim bićima bliskim Bogu u mjeri svojstvenoj svakom nadarenom i izuzetno obrazovanom čovjeku.²⁷ Episkop i propovjednik Nikita, u sporovima između pagana Skito-Sarmato-Slovena i Gota, koji su već postali zagovornici i branitelji arijanstva i manihejstva na prostorima Makedonije i Epira, čiji je glavni grad Diokleja, pokušava da izmiri dogmat koji nude vaseljenski sabori sa stavovima episkopata i obznani neophodnost stvaranja dramskog teksta koji će se vezivati isključivo za službu hrišćanskog kulta i ceremonije i biti insceniran u predvorjima hramova o danima svetaca i mučenika i na javnim prostorima tokom paganskih prazničnih manifestacija. Činjenica da je Nikitin opus postao jedno od najčešće prepisivanih i korišćenih u korpusima spisa koji su za narednih sedam-osam vjekova označili kanonizaciju hrišćanstva i propisivanje obrazaca njegove umjetnosti na prostorima koji su bili pod suverenom jurisdikcijom rimske pontifikalne

²⁷ Izvođenje manihejskih drama na prostorima Makedonije i Epira tokom IV vijeka navode ranohrišćanski, pozni latinski i protovizantijski historičari. Manihejstvo je bila „hrišćanska vjera“ ratnika, najamnika, skito-sarmato-slovenskih i gotskih, trag o tome sačuvao se i u spomenicima ćirilske pismenosti iz XIV vijeka na prostorima današnje Crne Gore, kao što je, recimo, pljevaljski Sinodik Pravoslavlja. Jedna od najpoznatijih manihejskih drama, koju veći broj istraživača naziva *Dijalogom (u formi himne) Isusa i Djeteta*, koju je sačuvao, uprkos prazninama (lakunama) fragment M 42 iz Turfana, predstavlja remek-djelo te vrste pjesništva. Njen odlomak glasi:

„*DIJETE*: Počasti i službe sagledavam ti u očima,

Koje mi ti toliko, oh, i toliko puta darova o bože!

Strahujem samo da ćeš se ti uznijeti

Ostavljajući me da budem siročje.

ISUS: Sjećaj me se, maleni, kao zapovjednika ratnika.

Božanski otac Ormuzd, pod bremenom tmina

On mora ipak, zbog dobra najvišeg,

Prepustiti djecu svoju bezdanima...“ (*Henri-Charles Puech: «Sur le manichéisme», Paris, 1979, p. 83-84.*)

kancelarije, ukazuje na to da je jedna od najvećih bitaka za stvaranje nove „evropske hrišćanske umjetnosti“, nakon prva dva vaseljenska sabora, počela na prostorima Helade i u okrilju dukljanskog arhiepiskopata. Na tim je prostorima, po dosadašnjim, istina malobrojnim, proučavanjima, stvoreno prvo poznato načelo da je neophodno sačiniti prikazanja o Sinu Božjem i Vječnoj Djevici, njegovoj majci, koja će biti u službi odbrane dogmata „državne kanonske crkve“, ali i suprotstavljanja dramskim igrama koje su dva božanska bića svodila na antropomorfnu pagansku predstavu preko koje su poistovjećivana sa najvećim božanstvima paganskog teogonijuma.

Neproučena izvorna građa, sačuvana u većim i manjim fragmentima u korpusima helenskih i latinskih ranohrišćanskih stvaralaca, u ovom času ne dozvoljava da se cjelovitije sagleda značaj velikog pokreta stvaranja „narodne hrišćanske drame“, koji se preko prostora juga Balkana, gdje je Dukljanska arhiepiskopija bila suvereni administrator, širio u Evropu. Evidentirani su fragmenti dijelom pisani na gotskom jeziku, runskim pismom, ali nijesu i odlomci pisani sličnom azbukom za koje preovladava mišljenje da su skitsko-sarmatsko-slovenski. Stoga za sada može da se govori samo o relativno malom broju djela u kojima se spominju mučenici Skito-Sarmato-Sloveni ili Goti, po pravilu vojnici u rimskim legijama i visoki funkcioneri u lokalnoj administraciji, među kojima su i predstavnici porodice kojoj je pripadao dukljanski mitropolit i prvi ilirički primas Basus. Sa izvjesnošću u ovom času može jedino da se zaključi da je prvi zahtjev za pisanje kanonske hrišćanske drame u hrišćanskom svijetu potekao sa prostora kojim je administrirala dukljanska arhiepiskopija. Istraživači još uvijek moraju da se vezuju samo za građu koja je relativno dobro proučena: to su sinaksari iz III i IV stoljeća pisani na aramejskom, poznati kao „sirijski“, potom grčki nastali u razdoblju od IV do VI vijeka, pa Hijeronimski martirolog s početka VI ili kraja V stoljeća i, konačno, još nedovoljno proučeno rimsko pjesništvo „epohe epigona“ i retorski i filozofski spisi od III do V vijeka. Korpusi pisane građe u kojima su odlomci gotskih i skitsko-sarmatsko-slovenskih svjedočenja o utemeljivanju hrišćanske organizacije, kao i obiman korpus manihejskih tekstova (neki od najznačajnijih nastali su u Makedoniji i Epiru u IV stoljeću), nijesu istraženi – jednodušno je mišljenje malobrojnih istraživača koji se bave ovim dijelom istorije kultura Mediterana i Evrope da se u spisima nastalim na Ilirikumu, naročito u Gornjoj Dalmaciji (Diokleji) i Panoniji, krije jedan od odgovora na pitanje odakle su potekla neka od pravila pisanja književnih tekstova koji su pripadali novoj „hrišćanskoj umjetnosti“.

Vojislav D. NIKČEVIĆ

La condamnation du drame païen et l'institution du drame chrétien dans les régions de l'archevêché de Dioclée (Haute Dalmatie, Epire et Macédoine) aux IIIe et IVe siècles

Pendant IIIe siècle sur le territoire de sud-Illyricum, dans la plus grande partie habitée par des peuples scythes, S(c)laves (Σκλαβοι) et Goths (Γοτται), sous l'influence des réformes d'empereur romain Gallien, se renouveau la tradition des mises-en-scène des tragédies - de ce mouvement témoigne quelques connus fragments, l'un de «Medée» d'un tragique goth Hosidius Guéta. Les plus grands centres d'Illyricum, Dyrrachium, Lichnide, Dioclée, Naissus et Sirmium ne possédaient pas les amphithéâtres, mais dans les académies et bureaux administratives locaux travaillaient des écrivains, le plus grand nombre d'eux chrétiens exilés des territoires de Proche et Moyen Orient, en préparant des pièces «*acta martyrum*» à l'instar des mimes et mimiambes helléniques présentées par des troupes vagabondes. Les troupes vagabondes, le plus d'Asie Mineure, jouaient des mimes d'après les romans d'origine judéo-chrétiens de l'enfance de Jésus et de la jeunesse de Marie, de cette manière, sur les places et pendant les jours des fêtes, même dans des villages et des camps militaires, faisant une grande propagande de chrétienté gnostique et hérétique.

Les fragments des oeuvres rhétoriques d'origine sud-illyrienne montrent qu'à la fin de IIIe et au commencement de IVe siècle des manichéens, suivis des ariens après le Premier concile oecuménique, s'installaient ici son pouvoir religieux, en apportant les rites semi-païens orientales gnostiques et juifs au milieu des Scytho-Sarmato-Slaves et Goths. A la fin de IVe siècle, sur les espaces d'Illyricum au sud de Save et Danube, sous le gouvernement de l'archevêché primatiale («*metropolia prima*») Dioclée (Doclée, Dioclétiana, Διοκλιας, Διοκλετιανας) à la tête avec métropolitain Bassus (Bassus, Βασσος), un évêque semi-arien nommé Nicétas (de Remesiane), dans ses écrits théologiques a condamné le drame païen, notamment les oeuvres des tragiques grecs et romains. Nicétas est un des premiers théologiens qui a cherché l'institution du drame chrétien, en suivant tradition plotinienne non gnostique, qui glorifiera Christ et la Vierge - cet évêque diocléen-prevalitane a établi, le premier dans monde chrétien, des formules des genres littéraires nécessaires pour le rituel latin.

Milena IVANOVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić
UDK 821.163.4.09-31(497.16)

MODERNIZACIJA NARATIVNIH TEKSTOVA RISTA RATKOVIĆA

Ratkovićeve roman *Nevidbog* osporava konstatacije brojnih kritičara da se crnogorska međuratna književnost isključivo oslanja na tradiciju domaćeg realizma. Brojnim inovacijama on modernizuje književni izraz. Proces modernizacije ogleda se u postupku pripovijedanja, modelovanju vremena, psihološkom profilisanju likova. Takođe i eksperimentima u skladu sa nadrealističkom poetikom, zatim genološkim pomjeranjem kao i na jezičko-stilskom nivou teksta.

Nakon Prvog svjetskog rata crnogorska književnost pretežno je nastajala izvan granica vlastitog nacionalnog i književnog prostora. Njeni glavni nosioci bile su mlade intelektualne snage, uglavnom zbog školovanja upućene u Beograd, koje su se u sferi proznog izraza pretežno oslanjale na tradiciju domaćeg realizma. Iako je ovo period najraznovrsnijih eksperimenata u domenu umjetnosti u Evropi, međuratna crnogorska proza polazila je od strogo realističkih principa. Svoje estetske i društveno-političke koncepcije ova generacija usklađivala je s borbom za socijalna i politička prava.

Od sredine dvadesetih godina XX vijeka crnogorski pisci iz beogradskog kruga teže modernizaciji postupka i izraza u književnom stvaranju, a već tridesetih godina nastaje literatura znatno modernijih koncepcija, što ćemo pokušati i da pokažemo na primjeru Ratkovićeveg romana *Nevidbog* i novele *Gde je ona?*

Ratkovićeve proza nije bila često predmet interesovanja književnih kritičara. Osporavali su mu dar pripovjedača i navodili da je i u narativnim

tekstovima on prvenstveno pjesnik. Ipak romanom *Nevidbog* i brojnim kratkim pričama i novelama Ratković je osporio ovu konstataciju, a brojnim postupcima u romanu čak unio novine koje snažno modernizuju književni izraz međuratnog crnogorskog književnog perioda.

Proces modernizacije Ratkovićevih proza ostvaren je brojnim postupcima.

U prvom redu kada je u pitanju pripovjedačka situacija romana *Nevidbog*, ako primijenimo Štancelovu tipologiju, uočićemo da je uspostavljena složena pripovjedačka situacija, sinteza personalnog i auktorijalnog pripovjedačkog modela. Elementi personalne pripovjedačke paradigme približavaju ovaj roman modernim narativnim strukturama upotrebom introspektivnih tehnika, unutrašnjeg monologa i doživljenog govora. Dok je doživljeni govor postojao i u tradicionalnim oblicima pripovijedanja, unutrašnji monolog, pomoću koga ličnost izražava svoje najprisnije misli stvarajući utisak njihovog redukovanja upravo onako kako se one javljaju u svijesti, oznaka je karakterističnog postupka u modernom romanu. Ova tehnika koja teži da prenese intenzivnu igru misli, osjećanja, asocijacija, po mišljenju Uspenskog, predstavlja slučaj maksimane razlike između autorovog govora i govora lika, pa se autor usredsređuje na ono šta je rečeno, a ne kako je rečeno. Međutim, Ratković još uvijek nije dovoljno oslobodio svoj umjetnički izraz tradicionalnih okova pa je unutrašnji monolog samo sporadično prisutan, tako da ga ne možemo proglasiti paradigmatiskim obilježjem njegovog romana.

Personalna pripovjedačka situacija u znatnoj mjeri zadovoljava i zahtjev za objektivnošću, *a budući da objektivizovanje u romanu uvek znači dramtizovanje*¹, ovaj pripovjedački model počiva na ukrštanju narativnog i dramskog koda, a samim tim dovodi do genoloških pomjeranja.

U noveli *Gde je ona?* dominantna je auktorijalna pripovjedačka pozicija, ali auktorijalni pripovjedač u odnosu na lik zauzima unutrašnju tačku gledišta i koristi tehniku unutrašnjeg monologa pomoću koje nas upoznaje sa igrom misli samog junaka: *Ta samo da joj kažem: volim te. Nek ona sazna i... ništa više ne tražim...O, ona mora, mora znati!.. Ali kako... Ne bih ne bih joj pisao....A ako mi ne odgovori...!Mora, mora, mora!*²

¹ Franc Štancel, *Tipične forme romana*, Novi Sad, Književna zajednica, 1987, str.75.

² Risto Ratković, *Proze*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1991, str.75.

Upotreba tri tačke dovodi do razbijanja sintaksičke cjeline i uspostavlja korelativan odnos između iskidane rečenice i rastrojstva lika. Unutrašnji monolog koji predočava psihičko stanje lika utiče i na lirizaciju narativnog teksta pa se i u kratkim proznim vrstama Ratković priključuje na lirski kod. Naime, ova tehnika zahtijeva Ich-Form-u pripovijedanja i zasniva se na asocijativnom vezivanju motiva koji ne poštuje kauzalni kriterijum. Nastaje gramatički nesređen iskaz sa naglašenim intonacionim pauzama, grafički označenim sa tri tačke.

U pojedinim segmentima romana *Nevidbog* predmetni svijet se ne sagledava epskom objektivnošću, nego se na narativnu osnovu sveznajućeg pripovjedača dodaju lirske funkcije, što dovodi do modifikacije njegove narativne strukture, i ujedno čini jedno od osnovnih sredstava poetizacije teksta. Frazeologija sveznajućeg pripovjedača je lirski intonirana, pa se selekcija verbalnih jedinica približava nadrealističkom kodu. U organizaciji govornog niza vidljivo je odstupanje od norme: *...noć je puzala po drveću. Nekada su tim provalijama mraka meketali nevidljivi jarci, i odronjavali kamenje na prilaznike. Nekada je mesec padao na bare, gladan i sablasankao veštičiji tanjir. Obrad bi tada odmotavao crveni pojas, da mu ne visi protivu priviđenja. Putem su ga sretale žene visoke kao telegrafski stubovi... Nekada su tu u strahu Obradovu igrale kolo vile...*³

*Mrak se već uveliko slegao, umirio. U nekim kućicama čak su i spavali. Čulo se kako čeljad srče glasno san kao iz drvenih kašika. Nekoliko zvezda raštrkanih tu i tamo, iznad noći, bolo je nekim osobitim sjajem. Tesni i krivudavi sokaci behu puni isplepetanih senki naherenih daščara i iznemoglih ćerpičnih zidova. Pored slučajnih mimohodilaca Sana prolazaše kao sreća, ili kao nesreća: prerušen, nenaslućena. Kakvo prekrasno telo žubori u dronjccima njene haljine, muškarci prolaze kao pored groblja.*⁴

Ovako organizovana frazeologija umnožava lirske funkcije sveznajućeg pripovjedača pa on poprima obilježje liričara. Predmetni svijet se modeluje elementima lirske intonacije i subjektivno obojene slike svijeta.

Proces modernizacije možemo pratiti i u načinu modelovanja vremena. Objektivnu vremensku ravan narušavaju elementi subjektivnog vremena ostvareni personalnom pripovjedačkom situacijom. Personalni

³ Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1994, str. 64.

⁴ Isto, str.73

pripovjedački model uvodi dominaciju sinhronu tačke gledišta, pa se potiskuje analepsa tipična za klasičnu, posteriornu naraciju. Iznenaduje prisustvo anticipacije budućih zbivanja, ili prolepse u Ratkovićevim prozama: *I mnogo docnije kada je svesno posumnjao da uopšte može postojati herojsko mučeništvo, kad mu se činilo da i jedna zubobolja ma kojeg idejnog fanatika dok traje jača od njegove ideje, setio se tada Vasko da je ta misao začeta u njemu možda još ove noći.*⁵ Ova temporalna deformacija nije čest oblik narativne anahronije možda zbog one konvencije tradicionalnog romana po kojoj pripovjedač nastoji da stvori iluziju da se događaj o kojem pripovjeda otkriva u samom trenutku naracije. Ovakvim postupkom narušava se hronološko izlaganje što je takođe odlika modernih narativnih struktura, tako da se ne možemo složiti sa konstatacijom Nova Vukovića da sve te *skokovitosti predstavljaju kompozicionu manu jer razbijaju cjelovitost čitaočevog utiska i uopšte djeluju neprirodno.*⁶

Kada je u pitanju odnos djelova narativne strukture prema cjelini, u romanu *Nevidbog* uočavamo težnju ka samostalnom egzistiranju pojedinih segmenata, prisustvo digresivnog materijala, i njihovu slabu povezanost. Izlomljena kompozicija otežava uspostavljanje semantičkih veza u ovoj narativnoj strukturi. Komatizam i razglobljenost unutrašnjeg sklopa posljedice su naglašene težnje pojedinih fragmenata teksta ka osamostaljivanju, kao i nepostojanje jedinstvene pripovjedne perspektive. Sporedne sižejne linije semantički se osamostaljuju, i zahvaljujući posebnim pripovjedačima a često i promjeni narativnog vremena djeluju kao zaokružene pripovjedne cjeline narušavajući kompaktnost narativne strukture. Kritičari su Ratkoviću zamjerali na slaboj povezanosti epizoda u romanu, a upravo je prisustvo digresivnog materijala momenat koji njegov roman približava modernim narativnim strukturama. Dakle, retardacioni motivi razvijaju se na račun fabule, koja se redukuje, ali ne radikalno. Siže je fragmentaran, mozaički sklapan, pa je sižejni tok isprekidan umetnutim pričama od kojih pojedine mijenjaju osnovne elemente narativne strukture. Sporedne sižejne linije usložnjavaju svoje funkcije, značenja i povećavaju plastičnost prikazanog svijeta.

Primjetna je i redukcija dijaloga likova u romanu *Nevidbog*, što otvara prostor za njihovo psihološko modelovanje. Kao što smo i naveli, ono što se može definisati kao uticaj modernih književnih tendencija

⁵ Isto, str.73,.

⁶ Novo Vuković, predgovor knjizi Risto Ratković *Roman, drama*, Nikšić, 1994, str. 11.

jeste introspektivno građenje likova. Tačka gledišta se premješta sa pozicije sveznajućeg pripovjedača u pojedine likove čime se dinamizuje pripovijedanje i omogućava plastičnije oblikovanje predmetnosti. *Pred sam polazak stiže u opšti logor i Obrad Jeremić. Polupijan, razbesneo konja, vitla moskovkom lako iznad glave. Govoraše krupno i nekako jako naglašeno. Samo je on sam osećao stram u dnu sebe. I strah. Onaj isti strah što ga i ostali skrivahu. Zaista ne treba žaliti, mišaljaše otprilike, jer kako god da su dobili slobodu treba je braniti. Treba se boriti za otadžbinu Crnu Goru protivu te Austrije.*⁷

Pod uticajem nadrealističke poetike i Frojdove teorije sna, Ratković upotrebljava somnambulistička stanja otkrivajući sadržaje pod pragom svijesti, što takođe modernizuje njegovu narativnu paradigmu. *Frojdova teorija sna omogućila je piscima dvadesetog vijeka da koristeći se nekim njegovim otkrićima, uvedu san kao relevantan element književne strukture čije funkcije postaju znatno brojnije i složenije.*⁸ U romanu je posebno razvijena Vaskova snovna slika Hristovog stradanja na Golgoti, kao ikonički znak zasnovan na iracionalnim predmetnostima, pa samim tim usmjeren ka referenciji. Poseban način ulanačavanja i kombinovanja verbalnih jedinica u navedenoj oniričkoj slici organizuje složeno semantičko polje u kojem se pomjeraju realni odnosi zasnovani na logici stvarnosti. Na taj način se slika organizuje po kodu groteske koja je jedno od osnovnih sredstava avangardnog izraza, a samim tim i postupak modernizacije ove narativne paradigme. Tehnika metamorfoze, tipična za rad sna autoru omogućava građenje iščašenog svijeta sa poremećenim relacijama, što uočavamo u sljedećem iskazu: *Od muka se Isus preobražavao čas u Milušu, čas u Anu, čas u svoju bolnu mater.*⁹

Brojni su primjeri nadrealističkih slika u ovom romanu. Slobodno kombinovanje verbalnog materijala ukida ograničenja i dovodi do spajanja nespojivog modernizujući Ratkovićev izraz. Nadrealističkom poetikom opravdavamo spoj religijskog i erotskog, oličenog u Bogorodici: *Bogorodica u njegovim molitvama ne beše inako veličanstveno protkana svetlošću i tamom kao po crkvama, ali zato beše radosnija i lepša ženstveno. Rumena ili jorgovansko plava haljina pripijala se uz njeno vitko, visoko telo koje je govorilo kroz nju svojim krasnim i jasno naslućenim oblicima... katkad*

⁷ Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1994, str.36.

⁸ Tatjana Bečanović, *Modernizacija pripovedačkog postupka u romanima Dušana Đurovića*, u zborniku: Književno djelo Dušana Đurovića, CANU, 2000, str.43.

⁹ Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1994, str. 114.

*je neposredno posle molitve i sa istom svećom koja je gorela pred ikonom odlazio da se naslađuje golišavim slikama.*¹⁰

Elementi nadrealističkog izraza prepoznatljivi su i u noveli *Gde je ona?* u neobičnim vezama riječi: *Čini mi se da je cela zemlja samo jedan modri čir; a ovo sunce da je samo jedan sllinavi mehur. Kad pogledam u brdo osećam kao da reži na me. Jeste.. brda reže...*¹¹ Znatna količina estetske informacije ostvarena je upravo zbog nepredvidljivosti ovakve veze između verbalnih jedinica (zemlja-modri čir; sunce-slinavi mehur).

Genološka pomjeranja prozних ostvarenja ka dramskom i lirskom kodu stvaraju hibridiziju Ratkovićevih tekstova. Na paradigmatskoj ravni romana *Nevidbog* aktivna su sva tri koda, narativni, lirski i dramski, pri čemu poetizacija dominira. Dramski kod ostvaren je personalnom pripovjedačkom situacijom, jer umjesto dijegetičkog posredovanja tipičnog za narativne strukture, postoji mimetički ili scenski prikaz tipičan za dramske strukture.

Intenzivan proces poetizacije ovog romana ostvaren je sljedećim sredstvima:

- lirizacijom sveznajućeg pripovjedača
- elementima personalne pripovjedačke situacije(u svijesti personalnog medija odražava se dato zbivanje)
- rekreiranjem individualnih psihičkih stanja (introspektivnim tehnikama)
- lajtmotivima kao semantičkim refrenima
- organizacijom govornog niza po pravilima lirskog koda
- principom ponavljanja.

Lajtmotiv označava ponavljanje i variranje određene slike, situacije, i organizuje se na principu ponavljanja, a pošto je ponavljanje primarno konstruktivno načelo poezije, oni su i osnovno sredstvo poetizacije ove proze. U romanu *Nevidbog* lajtmotiv smrti i brojna pitanja koja iz njega slijede, javljaju se u nekoliko oblika.

Lirska intonacija naglašena je i u opisima prirode, kao u primjeru: *Vedra oktobarska noć, prepuno zvezdano nebo. One bliže i krupnije čini se samo što ne zveče. Savilo se tako nebo nad otokom u Limu. Reka ostrvce*

¹⁰ Risto Rattković, *Roman, drama*, Nikšić, 1994, str.117.

¹¹ Risto Ratković, *Proze*, Nikšić, 1991, str. 117.

*opkoljava, grli ga brzim koracima.*¹²

Takođe ona je ostvarena i brojnim stilskim sredstvima koji karakterišu oblikovanje jezičkog izraza u poeziji. Brojni su primjeri postupka ponavljanja: *Moglo je biti svašta. Mogla je biti svađa. Mogao je biti pas. Mogla je biti ljubav.*¹³ i stilske figure polisindentona: *U sutonu behu razlivene, po kaldrmi, po pragovima, po razbacanim hartijama, po zidovima, po odelima, po licima.*¹⁴

Motivacija kao sredstvo kojim se obrazlažu i opravdavaju određeni postupci i ponašanja likova, u pojedinim segmentima romana udaljava se od tradicionalnog motivacionog koda i zasniva na asocijativnom vezivanju motiva.

Proces modernizacije možemo pratiti i na jezičko-stilskom nivou teksta u vidu specifičnog raščlanjivanja govornog niza. Ovaj postupak je posebno naglašen u unutrašnjem monologu: *Dakle zato?... Zbog siromašenja... Od straha pred prosjačkom torbom... Kad se menjaju prilike onda se čovek mora menjati iznutra, a? Pazi molim te! A ja to nisam znao!*¹⁵

U raščlanjivanju govornog niza u romanu *Nevidbog* često se koristi stilski postupak permutacije koji podrazumijeva izmiještanje verbalne jedinice iz konteksta koji joj nameće sintaksička forma: *Njihove kuće, one su vrlo žalosne, male, trošne i prljave.*¹⁶ Sintaksička uređenost je narušena postponiranjem i intonacionim izolovanjem subordiniranog člana sintagme, što je i grafički označeno zapetama. *Postupak permutacije u estetskom smislu nije uvek produktivan, naprotiv često može biti nefunkcionalno upotrebljen i rezultirati patetičnim i estetski nekvalitetnim iskazom. Međutim već samo narušavanje sintaksičke norme signalizuje da iskaz, pored osnovne teži da prenese i neku drugu informaciju.*¹⁷

Takođe i parcelacija rečenice, vrhunac razgrađivanja tradicionalne normirane sintaksičke strukture jedan je od modernizovanih Ratkovićevih postupaka. Kao primjer možemo navesti:

¹² Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1994, str.89.

¹³ Isto, str.64.

¹⁴ Isto, str.102.

¹⁵ Isto, str. 23.

¹⁶ Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, 1994, str.35.

¹⁷ Tatjana Bečanović, *Modernizacija pripovedačkog postupka u romanima Dušana Đurovića*, u zborniku: Književno djelo Dušana Đurovića, CANU, 2000, str.43

*Duga neispavanost kod svih, iznurenost od uzrujavanja, silazili su na ljude zajedno sa duvanskim dimom, bliže i bliže. Poludremež.*¹⁸ Verbalna jedinica se potpuno osamostaljuje i više ne obavlja funkciju koju joj nameće sintaksička norma, već na sebe preuzima funkciju rečenice i time znatno proširuje svoja značenja. Parcelacija rečenice je svojstvena pjesničkom jeziku avangardnih poetika, pa njena frekventna upotreba približava ovaj roman lirskom momentu.

Jedan od postupaka stvaranja nove sintakse je i ređanje što kraće osnovne rečenice jedne do druge: *Noć vedra. Šume polugole, cackle se mesečinom. Nebo hladno.*¹⁹ *Nije pio i nije pušio. U crkvu nije išao. U boga nije verovao.*²⁰

U Ratkovićevim prozama ostvarena je dakle poetizacija sintakse koja se organizuje po pravilima stiha, a ne proze. Tako u noveli *Gde je ona?* imamo raščlanjivanje govornog niza neuobičajeno za prozni tekst:

*Gde je ona?
Gde je ona?
Gde je, gde je,
Gde je ona?*²¹

Ovo intonaciono osamostaljivanje ključnog iskaza je postupak tipičan za poeziju pa ovu novelu približava lirskom kodu. Organizacija sintaksičke strukture u ovoj noveli je razglobljena pa se njena indeksna obilježja, to jest pojačana ekspresivnost javljaju kao poseban vid uređenja koju nameće i egzaltirano psihičko stanje lika.

Na leksičkom planu stil romana *Nevidbog* je sasvim nestandardan jer je naglašeno prisustvo nadrealističkog postupka. Na pripadnost nadrealizmu ukazuju neobična metafora i poređenja u kojima su comparandum i simile jako udaljeni, čak neuporedivi po načelima tradicionalne poetike. Nailazimo na poređenja tipa: *misao sezamrsi kao kuršum u vuni; Njegove lojane oči prelivaju se na plamenu kao dva masna čvarka; a vir kao uveličano oko ludakovo.*²² I primjere sinestezijske, koja se svojim konstruktivnim principom uklapa u zahtjev nadrealističke poetike, pronalazimo u ovoj romanesknoj strukturi. Ona objedinjuje konkretno, otjelovljeno u čulnoj percepciji, i bizarne

¹⁸ Risto Ratković *Roman, drama*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1994, str.67.

¹⁹ Isto, str.35.

²⁰ Isto, str.52.

²¹ Risto Ratković, *Proze*, Nikšić, 1991, Univerzitetska riječ str.55.

²² Risto Ratković, *Roman, drama*, Nikšić, 1994, str.67.

spojeve osjeta iz različitih čulnih oblasti: *Malo po malo nestajalo je oko njega sivog mirisa jada i nemanja, rasplinjao se taj njemu od vajkada poznati miris sirotinje.*²³

Brojni primjeri potvrđuju očiglednu Ratkovićevu namjeru da stvara nove riječi, nove leksičke spojeve pod uticajem nadrealističkog pokreta.

Pojava *Nevidboga* značila je ozbiljan doprinos crnogorskoj međuratnoj literaturi. Ondašnja kritika zamjerala mu je slobodnu i modernu formu, namjerno odsustvo vezivnog fabuliranja i pretjeranu količinu digresivnog materijala, zamjerala mu je ono što mi danas iznosimo kao njegovu vrijednost.

Postupak poetizacije koji je ostvaren u romanu *Nevidbog* gore navedenim sredstvima zaista ukazuje na njegovo približavanje tipu poetskog romana i opravdava konstataciju Slobodana Ž. Markovića koji ga poredi sa romanom *Dnevnik o Čarnojeviću*, Miloša Crnjanskog.

Ako moderan roman označavamo svojstvima kao što su napuštanje tradicionalne motivacije postupaka i zbivanja, izmijenjene kategorije vremena i prostora, preplitanje različitih vrsta pripovjedača, miješanje stilova – onda roman *Nevidbog* pripada toj kategoriji. Ratković je stvorio djelo koje je iskočilo iz određenih standarda i u crnogorskoj književnosti počeo krčiti put za nova rješenja romanesknog izražavanja.

Smatramo da Ratkovićeви narativni tekstovi zahtijevaju novo čitanje i drugačije mjesto u književnoistorijskom kontekstu od onoga koji su do sada imali.

²³ Isto, str. 36.

Milena IVANOVIĆ

**MODERNISATION OF NARRATIVE TEXTS BY RISTO
RATKOVIĆ**

Process of modernisation of Ratkovic's narrative procedure was studied in novel *Nevidbog i Where is she?*. The main novelties are reflected in introspective creation of characters, development of static motives, associative principle of motivation, as well as in specific articulating of speech line. Introspective techniques used in thee novels are the experienced speech and the internal monologue.

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić
UDK 821.163.4.09-1.(497.16)

RIJEČI - DIVOVI (ogled o završnoj poetskoj fazi Mirka Banjevića)

Jedan od pjesnika koji su na najizrazitiji način preplitali različite niti tradicionalnog, na jednoj, i modernog, na drugoj strani – bio je Mirko Banjević. Kombinovao je crnogorsku, narodnu leksiku sa modernim formama stiha ne narušavajući pri tom pojedinačnu posebnost i izrazitost sastavnih elemenata. Završni period oličan u zbirkama *Do iskapi* i *Roždanici* karakteriše intimno ispovijedanje lirskog subjekta o unutrašnjim lomovima. Najznačajniji kvalitet ovih stihova ogleda se u izuzetno bogatom i inventivnom pjesničkom jeziku, a ritam koji se pri tom javlja vrši dvostruki uticaj: na jednoj strani predstavlja bitan element ekspresije, a na drugoj se javlja kao činilac organske forme. U izvjesnom smislu u okviru završne faze ovog velikana može se govoriti o neusklađenosti paradigmatkog i sintagmatkog niza, o nejednakom razvoju ose selekcije i ose kombinacije, jer je u posljednjem periodu svog stvaralaštva pokazao nedovoljnu strukturnu inovativnost – veliki broj pjesama iz zbirke *Do iskapi* i *Roždanici* karakteriše čvrsta, ali jednobrazna kompozicija, koja bi se najvećim dijelom mogla podvesti pod postupak akumulacije i nabiranja.

Crnogorsko pjesništvo druge polovine XX vijeka bitno je bilo obilježeno destrukturalizacijom dotadašnjeg načina pjevanja i mišljenja i strukturalizacijom novog. U najvećem broju slučajeva, sa izuzetkom neoromantičarskih, nadrealističkih i ekspresionističkih refleksa, poetski izraz kretao se između tradicionalnog, na jednoj, i modernog, na drugoj strani. Jedan od pjesnika koji su na najizrazitiji način preplitali ove dvije niti bio je Mirko Banjević. Kombinovao je crnogorsku, narodnu leksiku sa modernim formama stiha ne narušavajući pri tom pojedinačnu posebnost i izrazitost sastavnih elemenata. Istovremeno, ovakvom kombinacijom naizgled nespojivog Banjević je staru formu, koja je, kako bi rekao Šklovski,

izgubila svoje umjetničke osobine, zamijenio novom i bitno je obilježio vlastitim stvaralačkim personalitetom. I pored toga što je iz njegovih stihova izbijao njemu svojstven, prepoznatljiv, kreativni princip, pjesnikov su opus u velikoj mjeri odredile i različite faze. O završnom periodu oličenom u zbirkama *Do iskapi* i *Roždanici* – govorilo se ponajmanje.

Ovu liriku, kao i onu sa samog početka, predstavljenu u zbirci *Pobune uma*, u većoj mjeri karakteriše intimno ispovijedanje lirskog subjekta o unutrašnjim lomovima usljed bolnog suočavanja sa konačnošću, životom, svijetom koji ga okružuje i samim sobom. Uopšte uzev, tematski je rijetko izlazio iz tog kruga. Svjestan da je jedini poredak koji opstaje, zapravo, poredak nepostojanosti, čime se stavlja znak jednakosti između ljudske egzistencije i apsurdna, pjesnik plete poetsko tkanje tamnih tonova. Dokumentarnost je bitna odlika Banjevićevih stihova u posljednjoj fazi njegovog stvaralaštva; veza sa biografijom očita je i u pjevanju o tragičnim događajima koji su bitno obilježili njegov život, a time i njegovu poetsku ekspresiju. U pjesmi *Druga strana mjesečeva* pjesnik ističe da bi pjevao drugačije da je imao drugačiji život:

*Slovio bih i o tom što ima dobra
i ne bih noću mračio dan,
da išta u životu od ploda pobrah
a ne vječito da budem bran:
nekad ko ponor, nekad zdan
od nepreskok otrova kao kobra.*

Dok se u *Pobunama uma* poezija javljala kao jedino utočište i odbrana od života, u posljednjoj fazi Banjevićevog stvaralaštva polako nestaje i ta luka sigurnosti, u koju se nakon dugih traganja za smislom moglo uploviti da se napravi kratak predah i prikupi snaga za nova lutanja – riječi ga izdaju. Svjestan nekadašnje snage inspiracije, kada je bilo dovoljno samo da pusti *i ruku i olovku lako poput bistra zraka*, pjesnik se nada: *biće niska redova moja opet nova / za izraze uska. (Kapi)*

Pjesnički jezik Mirka Banjevića i u završnoj fazi njegovog stvaralaštva odlikuju natprosječno bogatstvo i svježina, ne samo u dijelu koji se tiče narodne leksike već i brojnih neologizama. *Jezgrati, mlaziti, vlatati, jedrati, osužnjiti, žitozlato, crnognjati, preklonik, nepreskok, bjelolisni, vedrogorki, suvožuti, odiskon, pamtivijek...* samo su neke od potvrda prethodno rečenog. Afektivna vrijednost neobičnih leksičkih

spojeva naročito je vidljiva kada se u okviru iste poetske cjeline u vezi sa istim pojmom koriste sinonimski spregovi. Tako „perčin kokoravi“ postaje „kosa kovrdžava“. Kreativni princip najviše dolazi do izražaja upravo kroz igru riječima bilo u vidu tvorenja novih ili dekomponovanja postojećih na sastavne djelove (pri čemu se bitno mijenja značenjski sloj), bilo u vidu združivanja sinonima i homonima na uskom poetskom prostoru (što za cilj ima intenziviranje pjesničke misli), ili u vidu nagomilavanja i promjene akcenatske intonacije. Igra je prisutna i na nivou cjelina višeg reda kroz originalnu metaforiku i leksičke sinestezijske spojeve koje prati melodija izrasla iz zvučno ostvarenih veza samih riječi.

Ritam koji se pri tom javlja vrši dvostruki uticaj: na jednoj strani predstavlja bitan elemenat ekspresije, a na drugoj je činilac organske forme. Brojna ponavljanja, i tekstualna i semantička, vertikalno prožimaju tekstove ovog stvaralačkog perioda Mirka Banjevića. Njihova je funkcionalnost očita – predstavljaju kičmu pjesme (čvrsto držeći na okupu sve ostale elemente) i poetsku utrobu bremene značenjima. Pojam dat na početku tek u nevidljivim obrisima, ovlašnim potezima tokom pjesme nagomilavanjem riječi bogati se sadržajima, te se na kraju javlja u svojoj punoći i snazi. Koncentracijom označavajućeg koncentriše se označeno, kako bi rekao Petar Milosavljević. Takvim isticanjem afektivne, a ne pojmovne vrijednosti jezičkog izraza postižu se brojni efekti.

Ipak, i pored svega, ne može se isključivo na osnovu leksičkog bogatstva i ritmičke snage izvesti zaključak o strukturalizaciji na organskim osnovama – stihovi Banjevićeve završne faze ne izrastaju kao organska cjelina. Poznato je da „gustina“ teksta ne zavisi od količine upotrijebljenih riječi, već od načina njihove organizacije. U tom smislu može se govoriti o neusklađenosti paradigmatkog i sintagmatkog niza, o nejednakom razvoju ose selekcije i ose kombinacije.

Već je rečeno da Mirko Banjević po bujnosti jezika ide u prve redove crnogorskih pjesnika. Međutim, u posljednjoj fazi svoga stvaralaštva nije pokazao izrazitu strukturu inovativnost – veliki broj pjesama iz zbirki *Do iskapi* i *Roždanici* karakteriše čvrsta, ali jednoobrazna kompozicija, koja bi se najvećim dijelom mogla podvesti pod *postupak akumulacije i nabranjanja*. Da se moglo zaviriti u poetsku radionicu ovog stvaraoca, vjerovatno bismo ga zatekli kako brižljivo bilježi riječi i sklopove koje mu neka nebeska sila odozgo šapuće, a kasnije ih hladne glave sastavlja u pjesničku cjelinu. (Na pojedinim mjestima donekle mehanički, pri čemu se više ostvaruje kao

pjesnik vještine, a manje kao pjesnik umijeća.) Ovakav kreativni modus karakterističan je za stvaranje poeme i njegove slabe strane ne dolaze toliko do izražaja upravo zbog veličine ove lirske tvorevine. Ipak – na manjem prostoru šavovi poetskog tkanja vidljiviji su i lakše ih je proglasiti za nedostatke. U tom slučaju primjena istog stvaralačkog postupka na drugu, kraću formu – nije mogla donijeti zavidne rezultate.

U spomenutim zbirkama iz završne faze ima izuzetnih stihova. Prosječni pjesnik nije mogao napisati:

*I moj kostokožni omot
Izgleda ponekad kao plot
Kroz koji isparavaju bičevi magle*

Ili:

*Tamni su u bravi
Snivanja trgnuti
Ključ*

što samo predstavlja potvrdu teze o Banjeviću kao pjesniku izuzetnih poetskih medaljona, ali ne i pjesniku sinteze. Dok je imao snage da se napisanom iznova vraća i svoj izraz doraduje, u tome je istrajavao. Ali, pred kraj mu je ponestalo daha i prestala je da bude pjesnikova „niska redova (...) za izraze uska“? Šta se, zapravo, dogodilo? Stihovima je ponudio odgovore: zbog patnje nad nepomirljivim odnosom egzistencije i etike, zbog osjećanja razaranja i dezintegracije bića i svijeta, zbog iznevjerenog ideala pobjede krunisane slobodom koja se izvrće u vlastitu suprotnost... – zanijemio je od prevelikog bola, kako sam kaže na dva različita mjesta:

*Lelek ostaje u grudima
za grlo hvata.*

*Kada bol zadeblja
Na usni se zgusne.*

Pred kraj, velikim naporom krik artikuliše kroz Riječi. Riječi se osamostaljuju, otkidaju, narastaju u Divove koji cijepaju poetsko tkivo pjesme. Ali i dalje ostaju – Divovi.

Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ

WORDS – GIANTS

(Essay on final poetic phase of Mirko Banjevic)

Mirko Banjevic was one of the poets who weaved different threads of traditional, on one side, and modern, on the other. He combined Montenegrin traditional lexics with contemporary verse forms, without damaging the individuality and expressiveness of the elements. The final period pictured in poetry books *Do iskapi* and *Rozdanici* characterizes the intimate confession of lyrical subject about internal breaks. The most significant quality of these verses is very rich and inventive poetic language, its rhythm has dual meaning: on one side, it represents important element of expression, and on the other, it acts as a component of the organic form. In certain sense, in the final phase of this great author, we can talk about discrepancies between paradigmatic and syntagmatic array, about uneven development of selection axis and combination axis, because in the last period of his creation, he showed insufficient structural innovation – a number of poems in books *Do iskapi* and *Rozdanici* is characterized by firm, but homogenous composition, which can be mostly categorized as accumulation and giving items.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 821.163.4.09-31(497.16)

TURSKA PISMA STJEPANA ZANOVIĆA KAO PRVI ROMAN U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI

U ovom radu preispituje se uvriježeno mišljenje da je prvi roman u crnogorskoj književnosti *Nevidbog* Rista Ratkovića iz 1933. godine. Iako su u Crnoj Gori objavljena 1996. godine, *Turska pisma* Stjepana Zanovića, čije je prvo izdanje publikovano u Drezdenu 1776, u crnogorskoj književnoj historiografiji do danas nijesu tretirana kao roman. Autor ukazuje da Zanovićevo djelo pripada žanru epistolarnog romana, formi osobito popularnoj u epohi prosvjetiteljstva. Na sadašnjem stupnju izučenosti crnogorskog književnog nasljeđa nameće se zaključak da su *Turska pisma* prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti.

U našoj književnoj historiografiji ustalilo se uvjerenje da je prvi roman u crnogorskoj književnosti *Nevidbog* Rista Ratkovića iz 1933. godine. Posljednjih godina, međutim, pojavilo se nekoliko izdanja koja problematizuju ovakvo polazište. No, postavlja se pitanje da li, pored novootkrivenih rukopisa,¹ postoje i tekstovi koji iz ovih ili onih razloga do sada u kritičkoj literaturi nijesu prepoznati kao romaneskne tvorevine ili, pak, romani koji do sada nijesu ubrajani u crnogorsko književno nasljeđe a po nekom od kriterijuma mu pripadaju!?

Prije nego pokušamo potražiti odgovor na to pitanje, valjalo bi podšetiti na, u kontekstu istorije romanesknog žanra, često zanemarivanu tradiciju srednjovjekovnog romana. Premda se novovjekovni roman u

¹ Riječ je o romanima *Ili Kuč* Stevana Dučića (Podgorica, 1997) i *Despa* Nikole I Petrovića Njegoša (Cetinje, 2008). Bibliografijom Milorada T. Milovića *Crnogorski roman; bibliografija: 1883–2000* (Bibliografski vjesnik, br. 1-2-3, Cetinje, 2001, 103–155) obuhvaćeni su i pripovijetka *Paćenik* Miloša Velimirovića i novela *Mileva* Marka Cara.

južnoslovenskim književnostima javlja i razvija bez neposrednog uticaja srednjovjekovnog romana, ovu tradiciju svakako ne bi trebalo zaobilaziti. Još u srednjem vijeku bio je poznat pojam roman (*rumanac*, odnosno *romanac*), a na taj bi segment naše literarne baštine valjalo posebno skrenuti pažnju i stoga što su još najraniji izučavaoci srednjovjekovnoga romana u slovenskim književnostima, poput Vatroslava Jagića², naglašavali da je ova specifična prijevodna / adaptirana forma u južnoslovenske književnosti ušla upravo preko prostora srednjovjekovne crnogorske države – Duklje. Srednjovjekovnom bi romanu, tako, pripadalo mjesto predistorije žanra u našoj književnosti.

Na pitanje koje smo naznačili u uvodu može se – u oba apostrofirana slučaja – dati pozitivan odgovor. S jedne strane, naša književna baština nudi nam tekstove koji pripadaju žanru romana iako to dosad nije uočavano. S druge strane, postoje i autori koji se rođenjem ili, pak, djelovanjem, u crnogorskoj sredini neizostavno uključuju u tokove crnogorske književnosti a da to naša književna historiografija još uvijek nije prepoznala. U prvom slučaju, riječ je o epistolarnom romanu Stjepana Zanovića *Turska pisma*, a u drugom – o romanu *Uskok* Sima Matavulja i romanesknom opusu Pljevljaka Lazara Komarčića. Ovđe ćemo se kratko osvrnuti samo na Zanovićevo djelo.

Život budvanskog alazona Stjepana Zanovića bio je inspiracija brojnim autorima – od pjesnika, romanopisaca i dramskih pisaca do pasioniranih istraživača, istoričara i istoričara književnosti. U sjenci njegova neobičnog životopisa ostalo je, ipak, njegovo stvaralaštvo. Nasuprot brojnim radovima o Zanoviću stoji prilično tanak korpus njegovih spisa objavljenih u nas. Izuzmu li se fragmenti publikovani u periodici ili antologijama, na našem su se jeziku pojavile svega dvije Zanovićeve knjige. Najprije je Radoslav Rotković 1979. godine objavio izbor iz Zanovićeva stvaralaštva *Pakao ili nebo* u okviru biblioteke *Luča*, da bi u okviru edicije Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Miroslav Pantić priredio Zanovićevu knjigu *Turska pisma*, 1996. godine. Ima li se u vidu da je prvo, italijansko-francusko, izdanje *Turskih pisama* objavljeno u Drezdenu 1776. godine,³ shvatamo da se na crnogorsko izdanje čekalo – 220 godina!

² Up. Radmila Marinković, *Roman kao književni rod u srednjevekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968, 208.

³ Već naredne, 1777. godine pojaviće se prijevodi na francuski i njemački jezik, u Lajpcigu i Berlinu. Pantić iznosi pretpostavku da se i za ove prijevode pobrinuo sam Zanović (v. Miroslav Pantić, *Stjepan Zanović, pustolov, pesnik i filozof*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 32)

Ako i nijesu bila objavljena kod nas, *Turska pisma* nijesu ostala nepoznata i nekomentarisana u kritičkoj literaturi. O njima je Mirko Breyer u do danas najopsežnijoj knjizi o Zanovićima⁴ pisao sljedeće: „Običaj da se u obliku pisama iskrivljena podrijetla i naslova, progovori javnosti o najrazličitijim pitanjima socijalnim i političkim, bijaše u ono doba vrlo omililo i raširen. Imade ih na stotine tih 'Lettres galantes et philosophiques', pa 'Lettres critiques, morales et politiques' i dugi niz 'Pisama' – ,američkih' – ,persijskih' – ,portugiških' i tolikih drugih i napokon kao neposredni uzor Zanoviću više svezaka ,turskih'. Od najčuvenijih autora bit će dosta da spomenem: Mirabeau-a, Montesquieu-a, d'Argensa, Voltaira i tajanstvenog Juniusa. Ne upuštajući se ni u kakovo poređivanje, istaknuti mi je, da su 'Lettere Turche' Zanovićeve po svom sadržaju i načinu pisanja u istoj mjeri duhovita, koliko apstraktna i zanimljiva.“⁵ Već ovim opisom Breyer je ukazao u kom bi okviru valjalo sagledavati *Turska pisma* – u kontekstu epistolarnog romana, forme osobito popularne u epohi prosvjetiteljstva. Iako rano formulisan, ovaj je sud ostao bez odjeka u kritičkoj literaturi. Istina, „spoljašnje“ sličnosti između Zanovićevih *Turskih pisama* i Montesqujeovih *Persijskih pisama* konstatuju brojni autori, od Milorada Pavića,⁶ Radoslava Rotkovića,⁷ Miroslava Pantića⁸ do Slobodana Kalezića⁹ i Radomira Ivanovića.¹⁰ Na ovom primjeru najbolje se potvrđuje stav Radomira Ivanovića izrečen baš povodom Zanovićevih *Turskih pisama*: „Takođe je evidentno da još uvijek ,spoljašnji pristup' dominira nad ,unutrašnjim', jer situiranje ovog djela u kontekst nacionalne književnosti zahtijeva dobro poznavanje osnovnih tokova književnog razvoja i nacionalne i uporedne književnosti.“¹¹ Niz preciznih opaski koje Ivanović donosi u svom radu,

⁴ Mirko Breyer, *Antun conte Zanović i njegovi sinovi, Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720–1834)*, Zagreb, 1928.

⁵ Isto, 56.

⁶ Prema: Petar Džadžić, *Stjepan Zanović, alazon sa naših strana*, u knjizi *Homo balcanicus, homo heroicus*, I, Beograd, 1994, 79.

⁷ Dr Radoslav Rotković, *Zanovićeva ostavština*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Pakao ili nebo*, Titograd, 1979, 19.

⁸ Miroslav Pantić, *Stjepan Zanović, pustolov, pesnik i filozof*, predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Cetinje 1996, 31.

⁹ Slobodan Kalezić, *Stefan Zanović – život kao roman*, u knjizi *Strukture i značenja, crnogorske književne teme*, Podgorica, 1998, 58.

¹⁰ Radomir Ivanović, *Emanacije „divljeg genija“ u djelu Stjepana Zanovića (1751–1786)*, *Homage Danilu Kišu*, zbornik radova IV, Podgorica – Budva, 1998, 250.

¹¹ Isto, 253.

poput one da se prilikom proučavanja *Turskih pisama* mora voditi računa o dvjema relacijama – ispitivanju odnosa teksta i epohe i ispitivanju odnosa teksta i žanra, makar i nedovedenih uvijek do nedvosmislenih zaključaka, ukazuju na sve manjkavosti Pantićeva izdanja knjige. Ti nedostaci odnose se, u prvom redu, na dosljedni pozitivistički pristup Zanovićevu tekstu u predgovoru i komentarima. Pantić, naime, centralnu predmetnost romana – Osmana, „autora“ većine pisama, identifikuje sa samim Stjepanom Zanovićem pa kao posljedica te identifikacije nastaju neobična učitavanja i tumačenja. Još veću zabunu unosi to što se kao jedan od likova u romanu pojavljuje i Stjepan Zanović a, na sekundarnom narativnom nivou, u romaneskno tkivo *Turskih pisama*, uneseno je i 7 njegovih pisama!? Zaista čudi da ugledni i vrijedni istraživač kakav je Miroslav Pantić nije uočio fikcionalnu prirodu ovoga teksta, što, s obzirom na njegov veliki (i zasluženi) autoritet, pozniiji proučavaoci Zanovića nijesu problematizovali.

Ne povodeći se za Pantićevim metodološkim propustima Radomir Ivanović izriče decidiranu formulaciju da su Zanovićeva *Turska pisma* – epistolarna proza.¹² Koncipirajući rad više u smislu uputa za proučavanje Zanovića nego kao završnu riječ o ovoj problematici, Ivanović se na ovome zaustavio. On izdvaja „primjere epistolarne proze“ „koje bismo najprije definisali kao narativnu prozu, a potom ih genološki definisali, uglavnom, kao kratke narativne forme“,¹³ razvrstava ih po kriterijumu uspjeljih i onih manje razvijenih, ukazuje na proces „fragmentacije integralne, kao i integrisanje fragmentarne proze“, no zaključak koji iz svega proizilazi – da ove narativne mikrocjeline, objedinjene centralnom predmetnošću, čine svojevrsnu makrocjelinu, epistolarni roman – Ivanović, ipak, ne izriče. Kada se, pak, *Turska pisma* sagledaju iz optike žanra epistolarnog romana, makar estetski dometi bili i skromni, opravdanost ovakvog genološkog pozicioniranja pokazaće se nespornom.

U radu *Jedan književni oblik: roman u pismima* Žan Ruse piše da je, izgleda, nastupanjem epistolarne forme romanopisac, prvi put u istoriji romana, odustao od pripovijedanja; on više niti priča, niti navodi svoje likove da pričaju; oslobađa se priče zamišljene kao niz doživljaja đe su bića činioci ili stradalnici. Tako autor, koji kao da nestaje, jer više ne priča, nego ostavlja ličnostima da sve kažu, vraća svoju prednost kao raspoređivač i skladatelj. Ako se sklanjao kao pisac i pripovjedač, on se

¹² Isto, 263.

¹³ Isto.

pojavljuje u punoj svjetlosti kao autor u najstrožem smislu, kao onaj koji pravi knjigu, koji joj daje oblik i raspored. Taj raspored više ne zavisi od pripovijedanja niti od logičnog redosljeda događaja; romanopisac prestaje da bude pripovjedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča, da bi bio unaprijeđen u autora, tj. gospodara djela.¹⁴ Između ostalog Ruse kaže: „...roman u pismima pokazuje se kao dokument koji proističe ne od nekog romanopisca, nego od stvarnih ličnosti koje su živele i pisale. To je fikcija nefiktivnog; pronađen je svežanj pisama, pa se objavljuje ono što je pronađeno; (...) Ukratko, nema više autora, postoji samo izdavač, skoro pasivni saradnik koji ništa nije napisao, koji se ograničava na to da ‚sakupi‘ ono što su drugi pisali, i koji može da zaključi, kao što to izrekom čine Krebijon i Ruso: ‚ova knjiga ovde nije roman‘, ona je delo same stvarnosti. Da bi se poništilo romaneskno i imaginarno, delo se ostavlja između zagrada, fingira se poništenje romanopisca, ovaj se primorava da se sakrije iza realnosti; (...) Po sebi se razume, fiktivno se isključuje fikcijom, a romanopisac se sakriva da bi se bolje pokazao; to je, s njegove strane, jedna veština više: on se pravi da se uzdržava, da bi što sigurnije dejstvovao, on sebe briše pred stvarnošću da bi izmislio novu stvarnost.“¹⁵

Čini se da su upravo ove karakteristike epistolarnog romana, o kojima piše Ruse, kod naših istoričara književnosti unosile zabunu kad je žanrovski tretman *Turskih pisama* u pitanju. Brojne Zanočićeve mistifikacije, tako karakteristične za ovu epohu, nijesu razumijevane kao pripovjedački postupak, a žanrovska hibridnost teksta, opet sasvim primjerena dobu, izazivala je čuđenje.¹⁶ I ovde se, kako to nalažu žanrovski principi, javlja priređivač rukopisa – Stjepan Pastorvekjo (Stiepan Pastorvecchio), a na okvirima teksta nalaze se *Predgovor*, u epiloškoj, i *Pismo javnosti*, u finalnoj poziciji. Oba teksta funkcionišu po principu „ogoljenog postupka“, ukazujući na poetička i motivaciona čvorišta romana. Centralna predmetnost romana, kako smo to već rekli, jeste Turčin Osman, ali se, pored njega, kao adresanti u romanu javljaju i drugi likovi: Geltruda, Sara Jevrejka, Stjepan Zanočić, Gospodin Lindau, Fatima i Despina. Prema Ruseovoj tipologiji romana u pismima, *Turska pisma* bila bi *simfonijsko* djelo – orkestracija poruka mnogobrojnih i jednovremenih

¹⁴ Žan Ruse, *Jedan književni oblik: roman u pismima*, u knjizi *Oblik i značenje*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993, 114.

¹⁵ Isto, 115–116.

¹⁶ Tim povodom Pantić zaključuje: „kao knjiga dosta je neobično i skoro bi se moglo reći ćudljivo sačinjeno.“ (v. Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 224)

dopisnika,¹⁷ no kako ni jedan od ovih likova, izuzev Osmana, u romanu nije dobio veći prostor, ovu bi tipologiju valjalo shvatiti tek uslovno. Slijedeći u potpunosti obrazac Monteskejevih *Persijskih pisama*, Zanović je u svoje djelo ugradio i dvije kraće narativne proze – *Priču o Felimi i Abderamanu* i *Istoriju o Pizaniju*.

Uza sve nedostatke, *Turska pisma* zavređuju studiozniji osvrt i veću zastupljenost u crnogorskoj kritičkoj literaturi. Bez pretenzija da obuhvatnije sagledamo vrijednost i domete Zanovićevih *Turskih pisama*, namjera nam je bila da ovim radom osvijetlimo problem žanrovske pripadnosti tog spisa. Budući da je riječ o romanu u pismima, što je u dosadašnjim radovima o Zanovićevom djelu previđano, nameće se potreba preispitivanja istorije romana u okviru našeg literarnog nasljeđa. U svijetlu ovih saznanja, može se zaključiti da su *Turska pisma* Stjepana Zanovića prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti.

Aleksandar RADOMAN

TURSKA PISMA BY STJEPAN ZANOVIĆ AS THE FIRST NOVEL IN THE MONTENEGRIN LITERATURE

In this work, we are questioning a widely accepted view that *Nevidbog*, by Risto Ratković from 1933 is the first novel in the Montenegrin literature. Although *Turska pisma* by Stjepan Zanović, first published in Dresden in 1776, were published in Montenegro in 1996, Montenegrin literary historiography never treated them as novel. The author shows that Zanović's work belongs to the genre of epistolary novel, a form especially popular in the Age of Enlightenment. At the present stage of research of the Montenegrin literary heritage, we can conclude that *Turska pisma* are the first modern novel in the Montenegrin literature.

¹⁷ Žan Ruse, isto, 124.

Čedomir BOGIĆEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 061.12:929 Nikčević V.P.

AKADEMIK VOJISLAV P. NIKČEVIĆ
šećanje na grandioznu i originalnu pojavu u crnogorskoj nauci i kulturi

Autor ovoga referata ukazuje na značaj akademika Vojislava P. Nikčevića kao utemeljivača nauke o crnogorskome jeziku te ističe njegove ljudske i naučne vrline. Kao potvrdu ispravnosti Nikčevićevih stavova o zasebnosti crnogorskoga jezika u okviru štokavskoga sistema, autor navodi specifičnu i autohtonu crnogorsku pravnu leksiku.

Životopis akademika Vojislava P. Nikčevića podseća na velikog rimskog trijumvira Pompeja, koji je – kad na saopštenje Senatu da je odlučio da ide u nove osvajačke avanture po Sredozemlju bi upozoren da mu je brodovlje dotrajalo, slabe građe i da na moru bijesni snažna oluja, što je velika prijetnja rimskoj pomorskoj floti – senatorima odgovorio: *Ploviti moram, živjeti ne moram*. Tako je i akademik Nikčević svoje veliko naučno djelo i pregnuće posvećeno crnogorskoj historiografiji, crnogorskoj filologiji i lingvistici, crnogorskoj istoriji i književnosti, te antropologiji i etnologiji, stvorio na velikom načelu otečestvene ljubavi, hrabrosti i odanosti, koje imaju samo veliki ljudi, i time ostavio veliko i trajno nasljeđe kojim će se „vile grabit u vjekove da mu vijenac dostojni sapletu“.

Iskrenost plemenitog ljudskog karaktera akademika Vojislava Nikčevića svjedočila je o mudrom iskustvu vjekova potvrđujući misao velikog ruskog književnika Dostojevskog da *samo dobar čovjek može biti veliki znanstvenik, stvaralac i stručnjak*.

Gnoseologija njegovog širokog znanstvenog opusa što je izvirala iz polihistoričnog duha ogromne erudicije crpjela je svoju pokretačku snagu i stvaralački enzim njegova spiritus movens-a u neobuzdanoj naučnoj

strasti bez koje je svaka racionalna misao samo sterilni pokušaj. Racionalni ljudski postupci, koliko god bili pokretačkoga zanosa, ne mogu raširiti krila i dosegnuti dubinu aksioloških razmjera bez sudjelovanja emocija i stvaralačkih strasti u smisao i ciljeve naučne zadaće što se ocrtava u misli filozofa Kjerkegora da u *emocijama ima više razuma nego u razumu emocija; da su odluke zasnovane na naučnim strastima jedini akti koji su dostojni ljudskog povjerenja*.

Akademik Nikčević izgorio je u plamenoj strasti velikog naučnog otkrića, utemeljenja i fenomenološke obrade crnogorske filologije i lingvistike, povijesti, etnologije i antropologije, što je bila povijesno naučna zadaća mnogih naučnih i kulturnih ustanova. Znanje i ljubav, erudicija i mladalački duh, ratio i naučne strasti prema istraživanju, ujedinjeni s njegovom zavjetnom vjernosti prema slavnome crnogorskom otečestvu, iznjedrila je nesebičnu pojavu grandioznih razmjera i originalnih tvoračkih formi u crnogorskoj nauci i kulturi, kakva se više neće javiti za nekoliko vjekova.

Akademik Nikčević uvijek je isticao da je multietničnost i multikonfesionalnost veliko izvorno bogatstvo crnogorske kulturne baštine, da razlike obogaćuju svaki socijabilitet. On je sa simpatijama pratio i podržavao rad i djelovanje crnogorskog udruženja „Korijeni“, koje afirmiše crnogorsku multikulturalnost, o čemu svjedoči i njegov referat podnijet na skupu „Kako dalje Crna Gora“ (19. III 2003).

Omiljeni profesor Nikčević, vođen poznaji ontologije crnogorskog jezičkog blaga, još 2003. godine, dakle, godinu dana prije početka znamenitog međunarodnog naučnog skupa: *Crnogorski jezik – norma i kodifikacija* (u Podgorici, oktobra 2004), bio je uporan da se prihvatim teme koja bi tretirala crnogorski jezik u pisanim pravnim spomenicima crnogorskog naroda, što sam u početku odbijao, svjestan velike zadaće i odgovornosti. No, profesorov zanos slomio je moj otpor, jer sam vidio iskrenost ljudskoga napora i njegovu spoznaju da se u pravnim ustanovama jednog naroda krije samobitnost njegova duha, a da ništa kao jezik ne oslikava tvoračku moć identiteta zajednice slobodnih ljudi kakva je bila Crna Gora. Prihativši se tog izazova, imao sam čast da prezentiram na navedenom skupu u oktobru 2004. godine u Podgorici, mogu slobodno reći, svoj najmiliji naučni rad: *Jezik u crnogorskim pravnim spomenicima*.¹

¹ Zbornik radova: *Crnogorski jezik – norma i kodifikacija* (Međunarodni naučni skup, Podgorica, 28-30. 10. 2004), Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

Leksika toga korpusa svjedoči o originalnosti crnogorskog jezika i njegovoj autohtonosti i samobitnosti. Iz toga rada rodila se ideja koju je akademik Nikčević od srca podržavao i radovao joj se – da se sastavi *Crnogorski pravno-istorijski rječnik*, koji će biti posvećen akademiku Nikčeviću.

Akademik Nikčević dobro je znao za poruku crnogorskog Likurga – dr Valtazara Bogišića, profesora slovenskih prava u Odesi i kodifikatora crnogorskog običajnog prava, koji je u svom djelu *Pisani zakoni na slovenskom jugu* kazao: *Crna Gora je pravna samorodica, u kojoj je izvršeno uzakonjenje običaja u sistem narodnog prava, pa je prvorazredni zadatak istorije da dokazuje vlastitost naroda i njegovih psihičkih svojstava na temelju narodnog prava kao najneposrednijeg izraza narodnog duha.*

Takođe, akademik Nikčević je, kao persona velike erudicije, razumijevao da jezičke oblike i fenomene ne čini samo struktura govornog i pisanog, živog i postojećeg, nego i jezičko tkivo prošlosti kao istorijska empirija jezičke zajednice, koja se kao latentno biće i prikrivenost javlja u modernom izrazu poput vulkanske erupcije, u situacijama kada je jezičko blagorođe, kakvo je crnogorsko, bilo zabranjeno, zaboravljeno, oteto – jer su *Glavna pravila južnog narječja* iz 1850. godine u Bečkom dogovoru uzeta uglavnom iz areala crnogorskog jezičkog blaga štokavskog dijasistema. Dvojstvo jezičkog izraza – prošlo i sadašnje, aktuelno i latentno, stvarno i potencijalno – prema Otu Jaspersonu, predstavlja povelju jezičke slobode.² Zbog toga, crnogorski jezik nije arhaika nego živo jezičko blagorođe, kao vječito mlada struktura ali i jezik *ljuckoće* (D. Maksimović: „*Takvog govora ljudskog / ne čuh nigde*“ – *Suton na Skadarskom jezeru*), koje ima pravo da bude u natječaju sa savremenim fonetskim izrazom.

Crnogorsko narodno pravo i pravno nazivlje autentični su dokaz da je crnogorski jezik posebni, originerni i autohtoni jezik (o tome svjedoče na primjer: *majčin obraz, roditeljsko poštenje, nezer, osobina, postojbina, tetkinstvo, mergin, kufinaš, šefija, mušket, izdig, rukostavnik, rukodaća, sprega, supona, opačina, poharnik, kulugdžija, tanka krv, debela krv, jačica, ličenje, samokupnost, tekovina, ovdžija, nagondžija* i dr.).

Dakle, crnogorski jezik nije posebiti jezički izraz, kakvu kvalifikaciju, kao zabludu, izriče veliki broj lingvista i istoričara jezika, tj. to nije jezik koji bi imao samo neke specifične dijalekatske ili fonetske osobenosti. Naprotiv, crnogorski jezik je posebni, zasebni, autohtoni,

² Otto Jasperson: *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*, Sarajevo, 1973.

originerni i autonomni jezik u ravni književnog i narodnog, koji po imenu svojega naroda nosi ime – *crnogorski* i koji ima svoju ontološku strukturu koja mu daje za pravo da se, s obzirom na fonetske, morfološke i ostale gramatičke osobine, nazove posebnim jezikom, a ne samo da se, s osnovom na pravo na samoodređenje, nazove imenom svoga naroda. Sva su ljudska bića pripadnici vrste homo sapiensa i imaju svoje fiziološke, prirodne, biološke i duhovne sličnosti, s obzirom na građu organizma i mentalne sposobnosti, ali svi su oni različiti, i posebiti, te se niko ne usuđuje da dvije persone poistovjeti, jer su sve one, po prirodi svemogućeg stvoritelja, različiti dar prirode i duha. I crnogorska je gramatika specifična, zbog toga što je crnogorski jezik jezik ljudskih ustanova i moralnih svojstava kojim se oslikava dostojanstvo ljudske jedinke. Tako Njegoš, u rukopisu svog „Gorskog vijenca“ piše: *U dobro je lako dobro biti, na muku se poznaju junaci*, a nekako je prilikom štampanja ispravljeno, suprotno volji autora: *U dobru je lako dobar biti, na mucu se poznaju junaci*. To su dvije posebne semantike.

Karakterne osobine akademika Nikčevića koje su ga izdvajale iz socijabiliteta i po kojima je njegovo naučno djelo iznijelo velike darove za ponos naraštaja bile su: *naučna i građanska hrabrost, tolerancija, naučna strast, polihistoričnost duha, erudicija, čovjekoljubivost i zavjetna vjernost svome otečestvu*. Sve ove osobine dale su osobenu personu prepoznatljivu u našoj nauci i kulturi. Njegovo veliko naučno djelo ne bi imalo onaj značaj za crnogorsku nauku i kulturu da nije bilo nošeno krilima hrabrosti, u kojoj, kako je Perikle rekao, počiva tajna slobode; krilima građanske hrabrosti – da otvoreno i bez straha piše, stvara, objavljuje, bešedi i vodi rasprave i polemike; krilima tolerancije – da poštuje ljudsko dostojanstvo, stručni i humanistički dignitet drugih, u čemu je došla do izražaja crnogorska etika – braniti drugoga od sebe, što nije bilo lako u vremenima kad je akademiku Nikčeviću prijeceno različitim metodama kojima je ugrožavana njegova sloboda stvaralaštva, pa i sam život.

Čedomir BOGIĆEVIĆ

ACADEMICIAN VOJISLAV P. NIKČEVIĆ
in memory of grand and original phenomenon of the Montenegrin
science and culture

The author of this text highlights the importance of Academician Vojislav P. Nikčević as the founder of the science of the Montenegrin language, and stresses his human and scientific qualities. In order to reconfirm Nikčević's views on individuality of the Montenegrin language within the štokavian system, the author lists specific and autochthonous Montenegrin legal terms.

Sreten ZEKOVIĆ (Cetinje)
Crnogorski kulturni krug – Cetinje
UDK 811.163.4(497.16)(091)

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ ETNOGENEZOM I OBJEKTIVNIM PRISTUPOM PROTIV SUBJEKTIVISTIČKE TEORIJE O CRNOGORSKOM NARODU I NACIJI

Cjelovitijem i objektivnim pristupom etnogenezi Crnogoraca, Vojislav P. Nikčević uporno je demistifikovao dugo ozvaničavanu, u nauci odavno prevaziđenu, subjektivističku teoriju o narodu i naciji i njezinu primjenu na crnogorsko pitanje u cjelini, posebno na narodnosno, nacionalno (etničko) i jezičko biće Crnogoraca. Riječ je o kritici tzv. spomenarskoga metoda i pristupa koji na osnovu „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori“ legalizuje „srpsku svijest“ u njoj, a na osnovu nje i etničko i jezičko „srpsko biće Crnogoraca“. Navlaštito se kritički bavio prevrednovanjem utemeljivača takvoga subjektivističkog pristupa „srpske svijesti u Crnoj Gori“, Vasilija Đerića, i objektivno i precizno pobijao većinu bitnijih njegovih navoda „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori“.

Visokijem intelektualnim poštenjem i beskompromisnom borbom za naučnu istinu Vojislav P. Nikčević je žeženo potvrdio staru mudrost da „nema carskog puta u nauci“. Etnogenezom kao istoriogenezom utvrđuje samobitnost crnogorskog naroda i nacije, njihovo jedinstveno etničko biće koje se ideološko-politički i bogomoljsko-vjerski, a ne etnički, cijepa na više nacija. Primjena subjektivističke teorije na Crnogorce bitno se temelji na „pomenima srpskog imena u Crnoj Gori“ na osnovu česa se izvodi i prisustvo srpske svijesti, a iz nje i samo srpsko etničko biće Crnogoraca. Objektivno nema tzv. crnogorskih Srba u Crnoj Gori.

Akademik prof. dr Vojislav P. Nikčević jedan je od izrazitih i nesuminitijeh prvaka interdisciplinarnе autohtone montenegrologije, kulturologije, i u ramu njih, etnogeneze, odnosno istoriogeneze i

jezikoslovlja crnogorskoga. Svojjem višetomnim naučnijem djelom i velikim brojem raznovrsnijeh bibliografskih jedinica V. Nikčević je nesporno među prvačnijem i najznačajnijim crnogorskim naučnicima u oblasti istoriografije i istoriologije, na jednom, a prvi u novom jezikoslovlju, na drugom boku, koji su ozbiljno konceptijski, teorijsko-metodološki, faktografski, interpretacijom, jasnim i pouzdanijem zaključcima iz podumijente razljuljali i razurali „tradicionalističku” istoriju i lingvistiku i utirali novu duboku i široku trasu naučne crnogorske istoriologije o samostalnoj, posebno, zasebitoj i samobitnoj povijesnici crnogorskoj i š njom neraspučivijem jezikom Crnogoraca. Tijem se, na posve novi način prepoznata, autohtona crnogorska povijesnica iskazuje i kao stanovit sukob dvaju suprotivnijeh tendencija: samooslobađajuće samoniklo crnogorske i imperijalne svesrpske, odnosno veljesrpske.

Opštenita nauka o samobitnosti Crnogoraca nuždevita je teorijsko-metodološka pretpostavka za Nikčevićevo utemeljenje novoga crnogorskog jezikoslovlja, naučne afirmacije i emancipacije jezika Crnogoraca iz stega imperijalnoga srpstva i njemu odgovarajućega tzv. jedinstvenog jezika srpstva. Temeljno polazište i pristupište, ali i ishodište, nauke o samobitnosti Crnogoraca jeste nuždevit zahtjev za ukupno kritičko preispitivanje i prevrednovanje crnogorske povijesnice, navlaštito, svijeh „tradicionalističkih” teorija, metodologije i historiografskih podataka na osnovu vrtanja na izvorna arhivska šedočanstva metodom kartezijske univerzalne naučnometodološke skepse u sve dosadašnje znanje, posebno, izvanjske – tobože – „naučne” rezultate u različitijem naukama koje su Crnogorce tumačile sa unaprijed postavljenijem zlonaukom u skladu sa veljdržavnijem i velikonacionalnim nacrtima.

Toga radi se akademik V. P. Nikčević svestrano i integralno bavio ukupnom crnogorskom poviješću i kulturom opštenito na razini savremene opštenaučne torije i metodologije. Gotovo da nema pojave i problema iz tjeih oblasti, pa i političkih koji su u njih zadirali i sukobljavali se sa autohtonom crnogorskom koncepcijom, a da ih nije temeljno, sistematski, argumentovano i činjenično podrobno istraživao i kritički se spram njih odnosio.

U tom cjelovitom kontekstu, njegovo naučno interesovanje bilo je, sasvijem opravdano, naročito usmjereno i na etnogenezu opštenito, posebno gotovo svijeh Južnih Slovena, a navlaštito samobitnosti Crnogoraca iz česa

je proishodio i njihov zasebiti, toliko progonjeni i ništeni jezik. Etnogenezu nikada nije shvatao kao etnogenetiku, kojom ga je zvanična „režimska nauka” toliko etnogenezofobično i etnogenezofobistički osporavala i proćerivala, no kao istoriogenezu, kojom je cjelovitijem i objektivnim pristupom etnogenezi Crnogoraca uporno kuduo dugo ozvaničavanu, u nauci odavno prevaziđenu, primjenu subjektivističke, odnosno spiritualističko-psihologističke teorije o narodu i naciji na crnogorsko pitanje u cjelini, posebno na narodnosno, nacionalno etničko i jezičko biće Crnogoraca.

Riječ je o kritici tzv. spomenarskoga metoda i pristupa koji samo na osnovu „pomena srpskog imena” u Crnoj Gori nedovoljstveno i nedopušteno legalizuje „srpsku svijest” u njoj, a samim tijekom i kao etničku svijest Crnogoraca. Navlaštito se kritički bavio prevrednovanjem utemeljivača takvoga subjektivističkog pristupa u konstatovanju i tumačenju prisustva „srpske svijesti u Crnoj Gori” Vasilija Đerića, kojega sve do danas obnavljaju razni epigonski pamfletisti u stilu Crnogorci o sebi kao Srbima. Nikčević je, uporedo sa drugijema, uspješno objektivno i precizno pobijao većinu bitnih njegovih navoda „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori”. Nije sporan samo „pomen srpskog imena u Crnoj Gori” i „srpske svijesti”, naravno, ako je autentičan i nije krivotvoren, ali jeste njihova interpretacija, uzroci i zadata teza da se iz toga olako izvodi i srpsko biće Crnogoraca, izvan društveno-istorijskoga, kulturnog i ideološko-političkoga konteksta u kojem se ona javljaju, a naročito veći broj njihovih falsifikata. Nikčević je jasno ukazivao na pravo svakog pojedinca da se subjektivno oseća i narodnosno-nacionalno izražava po sopstvenoj volji, ali je jednak ukazivao na naučni princip objektivnosti po kojemu su Crnogorci narodnosno-nacionalno, odnosno etnički cjelovito samobitni i da se ne mogu dvojiti, trojiti, višeglavo čerečiti po ideološko-političkim i bogomoljsko-vjerskim mjerilima. Zato je na kraju dokazao i korjenito zaključio u *Lučindanu* da u Crnoj Gori objektivno i nema etničkih crnogorskih Srba, pa tijekom ni nauke o samobitnosti Srba u Crnoj Gori.

Sa stajališta subjektivističke, odnosno spiritualističko-psihologističke teorije o Crnogorcima kao etničkim Srbima, svako se kritičko odnošenje spram „tradicionalnoga” sve(to)srpstva pobija pozivanjem na već posrbičenu, interpolovanu, odoma(ze)ćenu, često krivotvorenu „tradicionalnu” srpsku svijest i srpstvo u Crnoj Gori i šire. Citiraju se već interpolovana, srbizirana mnjenja pojedinijeh, navlaštito znavenijijeh Crnogoraca, grupa i slojeva, koji samo reprodukuju i

reprezentuju jednu već opštenito uvriježenu i indoktriniranu zabludu, predrasudu da su gotovo svi Južni Sloveni Srbi, pa se obavezno zbori da su oni bolje znali o sebi što su, ko su i odakle su, no mi što zborimo o njima. To je popularna, suštastveno populistička, dogmatska, na interpolovanom mnijenju (pričinskom znanju) zasnovana, ali i u „nauci” i publicistici korišćena, „spomen(ar)ska” metoda „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori” u stilu *Crnogorci o sebi*, pri čemu se ne samo ne uočavaju, prepoznaju, no i posve ignorišu njihov stvarni kontekst, suština, unutrašnje značenje, smisao i motiv, kao i puna preinačenja, krivotvorenja, pogriješne interpretacije i neizvornost šedočanstava.

Takav metod posve je nedovoljstven, površan, obrnut, izopačen, jer ne polazi od stvarnoga historijskog bića Crnogoraca, od onoga što su stvarno bili i jesu, njihovijeh djela i činjenja, samostalne, posebite i zasebite milenijumske povijesti crnogorske, dakle objektivno, no od samijeh subjektivnih misli, ideja i ošecanja pojedinijih njihovih predstavnika. To znači da se mora revnosno empirijsko-analitičkom metodom utvrditi stvarno (objektivno) činjeničko stanje, otkriti objektivni uzroci društveno-historijskih (posebno idejnijeh i kulturnih) pojava i njihove zakonitosti, znači, dati naučno objašnjenje tijeh pojava („pomena srpskoga imena”). Komplementarno tome, nuždevito je hermeneutičkom, fenomenološkom i kritičkom metodom proučavati, tumačiti i razumjeti i ono subjektivno u tijem pojavama u opštenitom i posebnom društvenom, ideološko-političkom sklopu i kontekstu duha, značenja, terminologije, smisla, unutrašnjih pobuda, ciljeva, nauma, trajnijih i uticajnijih ideološko-političkih i drugijeh programa i projekata vremena i tradicije u kojima su ti „pomeni srpskoga imena” nastal(ja)li.

Umjesto takvoga pristup(išt)a, polazi se od imperijalne interpolovane, uvriježene, uđenute, programski naturane, (p)odoma(ze) ćene, često falsifikovane načertanijevske srpske svijesti u Crnoj Gori kao „gotove činjenice”, „same po sebi” i „gotovoga rezultata”. Ne poštuju se ni osnovni zahtjevi i postupci samoga utvrđivanja činjenica; jesu li ti „pomeni srpskoga imena” izvorni, izvori prvoga reda, jesu li falsifikati, preinačenja; čak se ne utvrđuju ni objektivni uzroci takvijeh pojava i „gotovih rezultata”, što je prvi i osnovni zahtjev historijske i opštenito naučne metodologije. Polazi se od ondašnje zvanične nauke koja je utemeljivala i bila apologet srpske nacionalističke romantičarske ideologije po kojoj su gotovo svi Južni Sloveni Srbi, pa nije čud(n)o što su tijem bili indoktrinirani i Crnogorci.

Upravo takvu svijest je i druga Jugoslavija proglasila za tabu, a svako se kritičko odnošenje spram nje i njezino preispitivanje apriori („s praga”) ne samo zabranjuje, etnogenezofobično i etnogenezofobiistički sputava, unaprijed šeće i progoni, no se ideološko-politički vrednuje, anatemiše i ekskomunicira, proćeruje u ilegalu, van zakona, a tijem i van nauke, kao „crnogorski nacionalistički separatizam”, koji se u ovdašnjijem okolnostima zamjenjuje „novijem” izrazom „crnogorski nacionalistički ekskluzivizam”. Tijem se (h)oće onemogućiti kritičko ispitivanje rečene srpske svijesti i srpstva i primjena osnovnijih zahtjeva i postupaka naučnoga istraživanja. Ne samo da se ovi pomeni srpskoga imena „utvrđuju” izvan društveno-političkoga i kulturološkoga konteksta i ucjelovljenosti, no i posve mimo dugotrajnijega ostvarivanja najvažnijega projekta Načertanija i državne politike Velje Srbije, koji je davao intonaciju i znatno usmjerenje istorijskijem tokovima i zbivanjima. Ti „pomeni srpskoga imena” konstatuju se i nezavisno od samoga njihovoga crkovno-vjerskoga, socijalnog, klasno-staleškoga, vjersko-jurisdiktičkoga, državno-pravnoga, teritorijalnog i drugoga statusa, opštenitoga i posebnog značenja, koji su imali u vaktu svojega javljanja. Svjesno se ignoriše i samo imperijalno podrijetlo „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori” i šire, što su tačno konstatovali i srpski istoriografi, ali bez daljijeh potrebitih implementacija tih konstatacija u odnosu na samo srpstvo i srpsko etničko biće: „Širenje srpskog imena prema jugu usko je povezano sa širenjem države Nemanjića”, i: „Posebno srpsko i hrvatsko ime zaista se uglavnom poklapalo sa obimom političkog širenja i uticaja srpske i hrvatske države”.

Kada se tradicionalističkoj i režimskoj nauci citiraju megalomanske veljesrpske ideje ovijeh i drugih spisatelja, ona u tome vidi samo potvrdu za svoje (velje)srpstvo, odnosno samo srpstvo. U svakom tzv. pomenu srpskoga imena u Crnoj Gori i u drugijem zemljama (samijem po sebi) ona vidi samo dokaz za postojanje tzv. srpske svijesti u toj tradiciji i da su sve te zemlje, u kojima se pominje srpsko ime, srpske zemlje obuhvaćene tzv. srpstvom. To je osnovno metodološko nedovoljstvo svijeh stajališta „pomena srpskoga imena” u stilu „Crnogorci o sebi”.

Tradicionalistička i režimska nauka uopšte se ne pita čak ni za objektivno uzročno objašnjenje rečenijeh „pomena srpskoga imena” na osnovu zakonitosti društvenijeh pojava, pa ni same pojave srpske svijesti u Crnoj Gori i šire, samoga srpstva, no ih naprosto uzima kao „gotovu činjenicu”, „gotov rezultat”, sam po sebi razumljiv. Ona ne samo da bježi

no i ozloglašava i anatemiše svako kritičko prilaženje i preispitivanje pojave „srpske svijesti” u Crnoj Gori, pa i čak elementarnoga otkrivanja njezinih uzroka, da i ne spominjem njezinoga hermeneutičkoga i fenomenološkog tumačenja, utvrđivanje izvornosti i krivotvorenja koji se vavijek obnavljaju, čak i oni koji su već naučno utvrđeni kao takvi, u svrhu stalnoga posrbičenja Crnogoraca. Takvo pristupište i nije naučno jer ne samo da postavlja razne vannaučne (za)brane slobodnom naučnom istraživanju i kritičkom preispitivanju tih pojava no i ne dozvoljava da se prodire u suštinu tih pojava i njezinih uzroka, bez česa je nauka nepotrebna. Davno je filozofija, logika i nauka spoznala korelaciju i odnos suštine i pojave i izričito se isticalo, navlaštito još od Hegela, da, ako se ne prodire u suštastvo pojava i ako se pojava i suština posve poklapaju i iscrpljuju jedna u drugoj, nauka nije ni potrebna.

Narečena „tradicionalistička nauka i metoda” još se manje pita za hermeneutičko i fenomenološko tumačenje i razumijevanje čak ni samoga značenja pojmova i termina slavenosrpstvo, srpstvo, prisustva srpske svijesti u opštemu društvenom i kulturnome kontekstu u kojemu se javljaju; česa su oni proizvod i jesu li uopšte autentični ili interpolovani i indoktrinirani. Kada se zahtijeva racionalno-kritički odnos spram rečenijih pojava, ne mislimo na primjenu dijalektičko-kritičke metode i njezinu vrijednosnu (navlaštito ne ideološko-političku) opredijeljenost (angažovanost), no naprosto na racionalno-kritičko ispitivanje i utvrđivanje uslova u kojima se one javljaju, postojanje trajnijih projekata koji na njih djeluju i koji ih uslovljavaju, utvrđivanje uslova pod kojima je dokumenat izvoran, arhivsku nespornost samijeh šedočanstava, izvora prvoga reda i njihovo krivotvorenje. A to je osnovni zahtjev i zadatak historiografije i historiologije, koji se suminjuju, prikrivaju i zaturaju. Upravo je to suštastveno nedovoljstvo tradicionalističke nauke sve do danas, čiji je najvažniji dokaz za postojanje srpske svijesti u Crnoj Gori sam njezin pomen, što je dovoljno za izvođenje zaključka da su se Crnogorci ošjećali i smatrali Srbima. Dovoljno je, npr., citirati što je rekla neka značajnija ličnost, kao kralj Nikola, da sugerije da je on bolje znao što je on narodnosno-nacionalno, no mi danas, bez ičesovoga otkrivanja objektivnih uzroka, unutrašnjih motiva, značenja, smisla i konteksta takvoga citata i u njemu „pomena srpskog imena”, „srbovanja”; ne dozvoljava se nikakvo tumačenje i razumijevanje pojma i termina *Srbin*, *srpski*, *srpstvo*, što je ono značilo kod te ličnosti, u tom vaktu; je li ono ideološko-politička, vjersko-crkovna, etnička ili neka druga odrednica. Da i ne zborimo o kusatom prevođenju termina slavenoserbstvo

u samo Srpstvo. Takva tradicionalistička nauka neće, prije svega, da obavi osnovnu zadaću, prvi naučni zahtjev – utvrđivanje činjenica, odnosno samijeh pomena „srpskoga imena u Crnoj Gori”, koji su od njih izvorni, a koji falsifikati i preinačenja; za koje se od njih može smatrati da imaju etničko značenje za Crnu Goru i Crnogorce, a za koje vjersko, crkavno-vjersko, jurisdikcijsko i sl. Na tome je uporno istrajavao i V. P. Nikčević.

Bitno je insistirati na analitičko-empirijskom – objektivnom utvrđivanju faza, stupnjeva, učestalosti, opštosti, zakonitosti, nužnosti samoga postojanja i prisustva toga fenomena (srpske svijesti i srpstva u Crnoj Gori), što i jeste zadatak nauke. Samo ako se taj fenomen tako iskaže, može se zboriti o njegovoj unutrašnjoj istorijskoj zakonitosti i uzimati ga kao crnogorsku etničku samoprodukciju, kao stvarni izraz etničke svijesti Crnogoraca.

Ukoliko je ta pojava sporna i spor(adič)na, nepreovlađujuća u odnosu na zakonito (opšte i nužno) iskazivanje Crnogorstva, onda je on ne samo sporan, sumnjiv, no i neodrživ kao etnički fenomen. Rečeni metod i pristup(ište) treba dopuniti fenomenološkom, hermeneutičkom i kritičkom analizom prodirati u njegov noumenon, umno suštastvo, da bi se uvidelo: da li, kako i koliko, sa svoje strane, povratno, posošuje i opravdava samobitnu etnogenezu Crnogoraca ili, pak, samu srpsku etničku svijest. Tako se ova dva različita metoda, u stvari, nalaze u zajedničkoj tački – otkrivanje zakonitosti (i na osnovu njih naučnoga objašnjenja toga fenomena), na jednom, i suštastva toga fenomena, na drugoj bandi.

Savremena istoriologija morala bi konkretno i precizno da se tijekom pozabavi. Umjesto toga, ona suštastveno ostaje na nivou već kuđene „hrestomatske spomen(arske) metode” („pomena srpskoga imena u Crnoj Gori”), u stilu prof. Vasilija Đerića i njegovih imitatora, koji zaista pišu zavjetne spomenare srpstva u Crnoj Gori. Sintagma „pomenu srpskoga imena” u Crnoj Gori formulacija je koja je ostala od pionira i sumarnika tragača za tijekom pomenima prof. Vasilija Đerića.

U potragu za „zemljama u kojima prebivaju (obitavaju) Srbi” upregla se i tadašnja srpska režimska nauka radi istraživanja „pomenu srpskoga imena u Crnoj Gori” i ostalijem „srpskim zemljama” na osnovu čega će „izvoditi”: prvo, samo „prisustvo srpske svijesti”, a zatijem i samoga srpstva koje treba da zapuči Velju Srbiju. Na osnovu toga je

u srpskoj režimskoj nauci, ideologiji i politici i Crna Gora tretirana kao „srpska zemlja”, a Crnogorci kao Srbi, kao đeličak sveobuhvatnoga srpstva. Sve je to bio prodor srpske zvanične nauke uoči balkanskijeh i I. svjetskoga rata radi podastiranja ratnoga cilja srpskoga veljdržavnog i veljenacionalnoga programa. Takvu potrebitost zadovoljavala je i srpska režimska nauka, pa je u tome svoje mjesto našao prof. Vasilije Đerić, koji je na pretrazi „pomena srpskoga imena” odbranio i doktorsku disertaciju *O srpskom imenu po zapadnim krajevima našeg naroda*. Ova radnja V. Đerića bila je i ostala metodološka i historiografska osnova svijeh ostalih studija i tušte starijih i ovdašnjijeh pamfleta u stilu *Crnogorci o sebi*, koje su iz samoga „pomena srpskoga imena” u Crnoj Gori, kao dovoljnoga razloga, automatski „izvodili”: prvo samo „prisustva srpske svijesti i srpstva” u njoj, a potom, na osnovu toga, i samo „srpsko etničko porijeklo i biće Crnogoraca”, odnosno autohtonost, samobitnost srpstva i Srba u Crnoj Gori.

U već spominjanoj radnji dr Vasilija Đerića navode se 82 „primjera” pridjevskoga oblika „srpski” i imenice „Srbin” u razdoblju od doseljavanja Slovena na Balkan pa do 1818. Drugo, „vrlo prošireno izdanje” pečatano je na početku I. svjetskoga rata (1914). Ova njegova radnja bila je, zanago, u zaprezi pripreme za rat srpske vlade i njezine „oslobodilačko-osvajačke” politike. I pored izvjesnijeh manjkavosti, vrlo uspješne kritike Đerićeve radnje dali su Savić Marković Štedimlija, Danilo Radojević, Vojislav P. Nikčević, ali i drugi autori koji nijesu neposredno polemicali sa V. Đerićem, no posredno i načelno demistifikovali srpstvo u Crnoj Gori. Među njima su: Dragoje Živković, Radoslav Rotković i Sreten Zeković.

Već sam istakao da su ovu radnju navlaštito uspješno kritički analizirali Savić Marković Štedimlija, Danilo Radojević, Vojislav P. Nikčević. Ovi spisatelji su jedan drugoga naučno dopunjavali i širili argumentaciju. Suštastvo njihove kritičke analize i zaključaka jeste: da su na znatnom dijelu pojedinačnijeh Đerićevih „primjera” pokazali da su oni neosnovani, da se radi ili o grubijem krivotvorstvima iliti o naknadnijem unošenjima i prenošenjima (krijumčarenju), aliti se pak ne odnose na Crnu Goru i Crnogorce oliti da su vjersko-pravoslavnoga, a ne etničkoga karaktera, značenja i smisla. Na osnovu ispitivanijeh slučajeva, potonja dva autora opštenito zaključuju (i za one slučajeve koje nijesu ispitivali) da se ni u jednom slučaju koji Đerić navodi ne radi o etnonimu (etnikumu) Srbi, srpski i da je sam Đerić obrnuto dokazao da je kod Crnogoraca postojao

pojam crnogorski narod u obuhvatnijem razdoblju. To je u osnovi tačno i istinito utvrđeno i zaključeno.

U cilju i u sklopu ostvarivanja imperijalno-izravniteljskoga srpskog (tajenoga) nacionalnog nacrtu, a navlaštito od Načertanija, aktivno se teži da se sve okolne nesrpske zemlje prisvoji(št)e, posrbiče. Traga se za „srpskijem imenom” svuđe i u svačemu i „prepoznaje” se u svemu, kako bi se u, tobožnjim, ostalijem „srpskim zemljama” pronašli srpski etnonimi. Pri tome se površno, bez kritičkoga odnošenja, bez otkrivanja pravoga smisla i značenja imena i pojmova koji nose oznaku srpski iliti slavenoserbski iliti slovenski, jednostavno uzimaju i tretiraju u značenju srpski. Dovoljno je da se samo pomenuti izrazi u literaturi i izvorima navedu u bilo česovom kontekstu, smislu i značenju, i da se odmah uzimaju i tretiraju kao „pomen srpskoga imena u Crnoj Gori” i kao dokaz „srpske (samo)svijesti Crnogoraca o sebi”. Ne libi se ni od preinačavanja, krivotvorenja i krijumčarenja tijeh preinaka i falsifikata. U traganju za „spomenarnim” navođenjem „pomena srpskoga imena” u Crnoj Gori, Vas. Đerić ili ne citira izvornik iliti se oslanja na izvore iz „druge ruke”, iz pogrješnoga prijevoda, aliti ih, pak, istrgava iz konteksta izvornika, užega i šireg istorijskog i drugog konteksta samoga izvornika. Gotovo redovito se nastoje poistovjetiti pojmovi pravoslavni, srpski pravoslavni obred, pripadnost srpskom pravoslavlju, pripadnost Srpskom Carstvu, srpskoj Pećkoj patrijaršiji, slavenoserbi, čak, i Sloveni sa Srbima, što je bila opštenita ideološko-politička namjera toga vakta, koja je postajala i opštenita zabluda.

S. Stojanović smatra da se „pomen srpskoga imena” u Crnoj Gori u značenju pravoslavlja i „srpskog obreda” javlja tek u 17. v. i da se ono sve više zamjenjuje sa riječju Srbin, srpski. Već i sama študija S. Stanojevića *Srpsko ime u zapadnijem srpskim krajevima* dovoljno zbori o unaprijed zadatoj tezi te njegove radnje, kao i Đerićeve, i da joj je izričita pretpostavka ondašnji imperijalno-indoktrinirani ideološko-politički (zlo) naum i nametnuta opštenita zabluda o jednom jedinstvenom svesrpskom narodu, odnosno da je Crna Gora „srpska zemlja”, a „Crnogorci Srbi” zbog nekadašnjeg pripadanja Srpskom Carstvu. Odakle uopšte potrebitost da se „pomen srpskoga imena” traži, pronalazi u srpskijem krajevima i srpskom narodu; zar to nije nešto što je aksiom, što se podrazumijeva samo po sebi: u srpskijem krajevima i srpskom narodu normalno je da se posve zakonito i nuždevito javlja srpsko ime, a druga imena sporadično, mimogredno; kao da se (h)oće dokazivati sopstveni identitet srpskoga naraoda, koji niko ne

dovodi u pitanje; kao da se traga za pomenom srpskoga imena u Srbiji?! Naime, on traga za pomenima „srpskog imena” u Crnoj Gori (u zapadnijem srpskim krajevima), a već je unaprijed te oblasti (Crnu Goru) imentovao srpskijem krajevima. Zaista je to tipičan primjer srpske „režimske nauke”, odnosno „nauke” u službi ideologije i politike, međusobnoga vrćenja u krugu pretpostavki i rezultata, kružišnoga uslovljavanja pretpostavki i samijeh rezultata. Po uzoru na njega to radi i Srbin Vas. Đerić, koji svoju radnju naslovljava *O srpskom imenu po zapadnim krajevima našeg naroda*. Ovđe pod pojmom „našeg naroda”, zanago, izričito podrazumijeva *svojega, srpskog naroda*. To je suštastveni biljeg svijeh onih koji su poput Vas. Đerića tragali za tijem pomenima „srpskoga imena” u Crnoj Gori, sve do najsavremenijih. Opšta je karakteristika svijeh njih da su u službi zadate teze i srpske „režimske nauke”, ideologije i politike, koju i potvrđuju upavo njihovim podastrtijem rezultatima.

Mada u načelu održiv i utemeljen na dobro ispitanom i nekad krucijalnom broju „primjera”, konačnom zaključku kritičara već pominjane Đerićeve radnje mogao bi se prigovoriti i logički problem generalizacije, odnosno nepotpuna generalizacija, jer se opštenito odnosi i na one primjere koje nijesu ispitivali (oko polovine slučajeva). Pri tome su neke „primjere” naprosto, s praga odbačili kao falsifikat, bez analize i dokazivanja, a neke logiciziranjem, dok su mnoge eliminisali opštenitom ocjenom da su njegovi pomeni „srpskoga imena u Crnoj Gori” crkovno-vjersko-pravoslavnoga, a ne etničkog karaktera i njihovoga prisutnog poistovjećivanja sa srpskijem narodom, iako to nije vazda primjereno. Nepotpuno i suviše je opštenito i njihovo shvatanje i razumijevanje poistovjećivanja srpske narodnosti sa pravoslavljem (tzv. srpskom vjerom), na što sam već posebno ukazivao.

Može se ovijem naučnicima uputiti osnovna zamjerka da se nijesu težišno i prvorazredno usmjerili i insistirali na otkrivanju izvornika i š njim sranjivali i upoređivali Đerićeve i ostale „izvore” na koje se, zanago, površno pozivao i oslanjao. Stiče se utisak kao da oni polaze od (pret) postavke da je Đerić intelektualno pošten, da se korektno pozvao na izvore i da ga treba samo hermeneutički razumijevati i kritikovati. Tako V. P. Nikčević češće citira slučajeve V. Đerića, kao gotove i posigurane, da bi naveo primjere pomena „srpskoga imena u Crnoj Gori” koji, zpravo, imaju vjersko značenje, u smislu pravoslavlja. Doduše, pođekad konstatuju da za Đerićeve primjere i izvore nema izvornoga šedočanstva i na tome se stane.

Međuti(je)m, Đerićev hrestomatski spomenar i njemu nalični, sve do danas, kao i cjelokupna „tradicionalistička” tobožnja „nauka o samobitnosti Srba u Crnoj Gori”, mogu se prvorazredno naučno pobijati, prije i s vrhu svega, opštenitom metodološkom sumnjom u njih radi kritičkoga preispitivanja, iskanja izvornika, pozivanja na njih i temeljnoga historiografskog i istoriološkoga zahtjeva za vrtanje na izvorna šedočanstva, na temeljno prevrednovanje, ponovo na prvu, historiografsku fazu nauke, ali ne samo pozivanjem na već proglašene (objavljene) izvornike, no upravo na ponovno utvrđivanje njihove stvarne izvornosti. Jer, jedan od bitnih biljega „tradicionalne” nauke o tobožnjoj samobitnosti Srba u Crnoj Gori baš i jeste stalna reprodukcija, legalizacija i krijumčarenje već priugotavljenijeh, (p)repariranih, sumnjivijeh, neutvrđenih ili nedovoljstveno utvrđenijeh izvornika, često i očitijeh krivotvorenih dokumenata. U tome smislu u našoj historiografiji, istoriologiji i opštenito nauci postoji prilična odbojnost, otporbenost i oporost spram nuždevitijeh zahtjeva za takvo radikalno preispitivanje, naročito u formi dužnoga poštovanja, uvažavanja i nastavljanja, daljega dopunjavanja, „prevazilaženja” („uključivanja pozitivnijeh rezultata”) zamiriranih prijetodnika. Često se dešava da se pišu i zbere hvalospjevi utemeljivačima crnogorske historiografije baš onijema koji su zamiritali korjenito prevrednovanje, preispitivanje objavljene selektirane historiografske građe.

Đerićev je stil trajniji biljeg srpske nauke i osvajačke politike, počev od Miloša Obrenovića, preko *Načertanija*, do danas. Zato su se u vaktu priprema i u jeku tzv. antibirokratske revolucije (1998-1990) i YU-rata (1992-1995), prilikom popisa stanovništva i nacionalnoga izjašnjanja, pa opet pojačano u antisuverenističkom-antireferendumskom pokretu (2004) u povodu raspisivanja referenduma pojavili razni „đerićevci”, koji su u više izdanja visokotiražno objavljivali knjige i brošure u stilu i duhu Vas. Đerića „Crnogorci o sebi” kao Srbima, a još više su ih propagirala i popularisala srpska sredstva informisanja. Sve to s ciljem da se neprekidno obnavlja indoktrinacija Crnogoraca tzv. srpstvom, bez česa bi mu presahli i oskorušili njegova izvorišta.

Pored znavene Batrića Jovanovića *Crnogorci o sebi*, nečesova NVO Odgovor (grupa mladih intelektualaca, kako piše u uvodu) izdala je brošuru *Tako su govorili...* (bez oznake mjesta i godišta izdavanja). Ova je brošura visokotiražno bila prilog dnevnoga lista *Dan* uoči popisa stanovništva Crne Gore 2004.

Pored toga što se ovđe ne pozivaju na precizni izvor citata, ponavljanje već u nauci utvrđenijih falsifikata, p(r)oturanja izraza slavenoserbi, Srpsko Carstvo, „srpske zemlje” (koje je obuhvatalo to Carstvo) i sl. kao Srbi, znavenoga poistovjećivanja srpskoga pravoslavnog obreda (tzv. srpske vjere) sa Srbima i srpstvom, manipulacije interpunkcijom, tu je drugi po redu u toj brošuri i jedan prostački, drski falsifikat, najobičnija podmetačina i opačina koja se podmeće i pripisuje vladici Vasiliju Petroviću. Međutijem, nigđe u Vasilijinoj *Istoriji o Crnoj Gori* nema ovoga tobožnjeg citata. Ništa novo; nastavlja se legalizacija i krijumčarenje tzv. srpske svijesti i srpstva u Crnoj Gori najdrskijim falsifikatima, a efekat toga je bio naglo razmnožavanje nacionalnijeh Srba u Crnoj Gori po popisu stanovništva iz 2004. (sa 14% na 32%), upola manje Crnogoraca u Srbiji (sa stanovitih 150 hiljada na 75 hiljada) i zamiritane magistrature u Biogradu navedenijeh članova redakcije Odgovora, među kojima je i znaveni srpski politikantski aktivista Budimir Aleksić.

Ovakvi i nalični pamfleti po tipu „hrestomatske spomenarske metode” i dalje su se objavljivali od strane pojedinijih historičara, naravno, pod patronatom SPC, domaćijeh i srpskih unitarista.

* * *

Za akademika Vojislava P. Nikčevića nije sporan samo „pomen srskog imena u Crnoj Gori” i „srpska svijest”, ali jeste njihova interpretacija, uzroci javljanja i zadata teza da se iz toga olako izvodi i srpsko biće Crnogoraca, izvan društveno-istorijskoga, kulturnog i ideološko-političkoga konteksta u kojem se javljaju, a naročito veći broj njihovijeh falsifikata. Jasno je ukazivao na pravo svakoga pojedinca da se subjektivno oseća i narodnosno-nacionalno izražava po sopstvenoj volji, ali je jednak isticao naučni princip objektivnosti po kojem su Crnogorci narodnosno-nacionalno, odnosno etnički cjelovito i jedinstveno samobitni, te da se ne mogu dvojiti, trojiti, višeglavo čerečiti po ideološko-političkijem i bogomoljsko-vjerskijem mjerilima. Zato je na kraju dokazao i korjenito zaključio u *Lučindanu* da u Crnoj Gori objektivno i nema etničkih crnogorskih Srba.

Sreten ZEKOVIĆ

**BY MEANS OF ETHNOGENESIS AND AN OBJECTIVE
APPROACH TO THE PROBLEM, VOJISLAV P. NIKČEVIĆ
OPPOSES A SUBJECTIVISTIC THEORY ABOUT
MONTENEGRIN PEOPLE AND NATION**

Through an objective and well-reasoned approach to the ethnogenesis of Montenegrins, Vojislav P. Nikčević was persistently trying to demystify the subjectivistic theory about Montenegrin people and nation, particularly in relation to the national (ethnic) and linguistic being of Montenegrins. He strongly criticizes an approach trying to legalize “Serbian consciousness” in Montenegro, and ethnic and linguistic “Serbian being of Montenegrins” based on it. He also advocates re-evaluating the arguments of Vasilije Đerić, the founder of such subjectivist approach of “Serbian consciousness in Montenegro”, and he, in an objective and thorough manner, refutes most of Đerić’s claims on the nature of „mentioning the Serbian name in Montenegro“.

Slaven BERTOŠA (Pula)
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
UDK 572:94(497.13)"1671/1676"

KULTURALNO-ANTROPOLOŠKI ASPEKTI HAJDUČKOG NASELJAVANJA JUŽNE ISTRE (1671.-1676.)¹

Naseljavanje hajduka u Puljštinu predstavlja karakterističnu epizodu organizirane kolonizacije, koja pruža detaljan uvid u vrlo kompliciran mehanizam takvih seoba i objašnjava uzroke mnogih neuspjelih pokušaja da se doseljenici smjeste u Istri. Iako su bili doneseni posebni propisi i izvršene opsežne pripreme, tijekom naseljavanja, smještaja i uklapanja pridošlica u istarske prilike pojavile su se mnogobrojne nesavladive poteškoće i brojne konfliktne situacije. O kratkotrajnom boravku hajduka u Istri, a posebice njihovom proslavljenom vođi Baji Nikoliću Pivljaninu, ima u povijesnoj literaturi prilično fragmentarnih podataka. Ta je epizoda svojom žestinom zadirala u mnoge suštinske probleme onodobne Mletačke Istre, počevši od pitanja agrara, privredne inicijative istarskog žiteljstva, organizacije obrane grada Pule i njegove okolice, suzbijanja krijumčarenja, gospodarskih i pravnih odnosa između *Serenissime* i njezinih podanika, pa sve do odnosa između starosjeditelja i novih stanovnika koji su u organiziranim i samoinicijativnim seobama naseljavali Istru. Nastojanje da se provede organizirana seoba hajduka u južnu Istru poticale su gospodarske, populacijske i diplomatske potrebe, ali su pritom pokretački motivi obiju strana bili dijametralno suprotni. S obzirom na zasluge koje su hajduci stekli dugogodišnjim ratovanjem u službi Venecije, Senat je bio spreman pružiti im privremeni povlašteni status, ali nije napuštao svoju osnovnu zamisao da hajduke što prije izjednači s ostalim pridošlicama.

I. Uvodni dio

Hajdučko naseljavanje Istre u drugoj polovici XVII. stoljeća uklapa se u neprekinuti slijed jačih ili slabijih kolonizacijskih valova koji

¹ Rad je nastao kao dio znanstveno-istraživačkih projekata "Istarsko društvo XVI.-XIX. stoljeća: povijesne i kulturološke teme" i "Povijest Zapadne Hrvatske: Istra, Kvarnersko primorje, Gorski kotar, Lika", koje financira Ministarstvo obrazovanja, znanosti i športa Republike Hrvatske.

su obnovili mnoga stara i napuštena sela, oživjeli pašnjake i oranice i došljacima popunili prorijeđeno stanovništvo pojedinih naselja. Dolazak hajduka odnosi se na vrlo zanimljivu povijesnu epizodu organiziranog naseljavanja Istre, a omogućuje detaljan uvid u složeni kolonizacijski mehanizam te objašnjava uzroke brojnih neuspjelih pokušaja da se došljaci trajno smjeste na poluotoku. Tijekom naseljavanja, smještaja i uklapanja hajduka u novu sredinu pojavile su se nepredvidive i nesavladive poteškoće, koje su – uz brojne konfliktne situacije – dovele do konačne propasti hajdučkog naseljavanja u Istri².

U povijesnoj literaturi postoji više fragmentarnih podataka o kratkotrajnom boravku hajduka u Istri, posebice o njihovom poznatom i proslavljenom vođi Baji Nikoliću Pivljaninu³. Ta je epizoda svojom žestinom zadirala u mnoge suštinske probleme onodobne Mletačke Istre, počevši od pitanja agrara, privredne inicijative istarskog žiteljstva, organizacije obrane grada Pule i njegove okolice, suzbijanja krijumčarenja, gospodarskih i pravnih odnosa između *Serenissime* i njezinih podanika, pa sve do odnosa između starosjeditelja i novih stanovnika koji su u organiziranim i samoinicijativnim seobama naseljavali Istru⁴.

II. Tijek naseljavanja

Postojala su dva glavna čimbenika koji su Senat Mletačke Republike naveli na preseljavanje bokeljskih i risanskih hajduka⁵:

- hajdučko-osmanski sukobi jako su ugrožavali tek sklopljeni mir nakon Kandijskog rata (1669.), pa je mletačka diplomacija dovedena u neugodan položaj;

² Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Pula 1995., str. 180.

³ Primjerice, Bernardo SCHIAVUZZI, *Cenni storici sull'etnografia dell'Istria*, Parenzo 1902., str. 114.-115.; Bernardo BENUSSI, *Spigolature polesane, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (dalje: *AMSI*), vol. XXIII, Parenzo 1908., str. 418.-419.

⁴ Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 181.

⁵ Ponegdje se u literaturi navodi da su se bokeljski hajduci doselili iz Perasta (*da Perasto*), a opisuje ih se kao divlje morlačko pleme koje se bavi gusarenjem i razbojništvom. Za kratki pregled hajdučkog naseljavanja u južnoj Istri usp. Camillo DE FRANCESCHI, *La popolazione di Pola nel secolo XV e nei seguenti, Archeografo Triestino*, vol. III, ser. III, Trieste 1907., str. 263. Također se u literaturi spominje da su bokeljski hajduci u Pulu stigli iz Kotora (*da Cattaro*). Usp. Bernardo SCHIAVUZZI, *Cenni storici, nav. dj.*, str. 114.

- mletačka je vlada preseljavanjem hajduka nastojala nastaviti svoju kolonizacijsku politiku u Istri, a istodobno i riješiti težak položaj risanskih hajduka⁶.

Iz sačuvanih se arhivskih vijesti uočava da je Senat pokušavao uskladiti postupke mletačkih rektora oko preseljavanja i smještaja hajduka u Istri, ali zbog sporosti kojom su zapovijedi iz prijestolnice dolazile do lokalnih vlasti u tome nije imao puno uspjeha. Postojao je i niz nepredviđenih okolnosti koje vlada nije mogla kontrolirati⁷. Upute Senata svojim predstavnicima u Istri, kao i njihovi odgovori i zahtjevi, često su se mimoilazili ili stizali prekasno, zbog čega su mnoge poduzete mjere ostajale bez učinka.

Unatoč činjenici da se hajdučko doseljavanje odvijalo usporedno s ostalim mletačkim preseljavanjima južnoslavenskog (pretežito hrvatskog) žiteljstva u Istru, podaci iz vrela pokazuju da je ono imalo mnoga posebna obilježja.

Sredinom svibnja 1671. mletački je Senat od puljskog kneza-providura zatražio da dobro postupa sa stanovništvom koje iz Dalmacije dolazi u Istru te da primi četvoricu hajdučkih vođa koje je uputio generalni providur. Potom je rašporskom kapetanu zapovijedeno da ih uvjeri kako će 1.300 ljudi koji dođu iz Risna u Istru i u njoj se nasele dobiti odgovarajući smještaj.⁸ Osim toga, poučen iskustvima iz prošlosti, Senat je nastojao spriječiti poremećaje ustaljenog reda koje je mogao izazvati dolazak tako velikog broja ljudi. Rašporskom je kapetanu izdana zapovijed da pogleda koja bi se područja u Istri mogla dati hajducima, uz napomenu da ih se treba smjestiti po čitavoj Istri. Unatoč svemu, probleme nije bilo moguće izbjeći i oni su se pojavili još i prije hajdučkog dolaska u Istru, a pogotovo nakon njihovog iskrcavanja u Puli. U prvoj fazi, od svibnja do rujna 1671., najvažnija su bila pitanja podjele zemlje došljacima i njihovog smještaja te sukoba sa starosjediteljima. U drugom periodu, do 1675., karakteristično je daljnje zaoštavanje odnosa sa starim stanovnicima, bježanje hajduka iz Istre, oštrije stajalište mletačke vlasti prema hajducima i kažnjavanje njihovih prijestupa te međusobni sukobi mletačkih rektora oko nadležnosti nad novim žiteljima, a među njima i hajducima.

⁶ Miroslav BERTOŠA, Hajduci u južnoj Istri, *Kalendar Jurina i Franina*, Pula 1977., str. 133.

⁷ Isti, *Istra: Doba Venecije*, nav. dj., str. 181.

⁸ Senato Rettori: Deliberazioni Segrete al Senato – Serie Rettori, *AMSI*, vol. XX, fasc. 1. i 2., Parenzo 1904., str. 1.

Iako je mletački Senat smatrao da Istra obiluje zemljom i da će se za hajduke lako naći posjedi za obrađivanje, stvarna je situacija bila bitno drukčija. Rašporski kapetan Lunardo Marcello obećao je postupiti prema uputama koje je dobio, ali je u svojem pismu iz svibnja 1671. naveo niz postojećih problema⁹. Naime, hajducima je mogao dati samo onu zemlju koja je bila u posjedu Senata: radilo se o državnoj zemlji i napuštenim parcelama umrlih vlasnika ili onih koji su odustali od obrađivanja, nakon čega je – sukladno postojećim propisima – posjed postajao državni. Zbog toga je zatražio da se u Istru iz Venecije pošalje posebni geometar¹⁰ koji će napraviti plan diobe zemlje.

Senat je potom pohvalio generalnog providura Mletačke Dalmacije i Albanije Antonija Barbara, koji je nagovorio hajduke da dođu u Istru. Prema podacima iz generalovog pisma, koje je priloženo uz izvješće rašporskog kapetana Senatu, uočava se da je Barbaro pohvalio hajduke koji su se u Kandijskom ratu (1664.-1669.) istaknuli kao sposobni i hrabri vojnici, ali je također naveo da u novim političkim prilikama ugrožavaju tek postignuti mir između Mlečana i Osmanlija. Želeći se što prije osloboditi nepoželjne hajdučke nazočnosti, Barbaro je formalno odobrio podnesak četvorice hajdučkih predstavnika, koji su nakon obilaska Istre zatražili ustupanje izabranih lokaliteta, gdje su se namjeravali naseliti, te određivanje niza povlastica koje su trebale zaštititi njihove pravne i gospodarske interese u novom kraju¹¹.

III. Barbarovi kapituli

Hajdučki podnesak – poznat i pod imenom Barbarovi kapituli¹² – sastojao se od devet točaka, tj. zahtjeva. Najzanimljiviji je svakako popis područja (*contrada*) koje su hajdučki predstavnici izabrali za smještaj risanskih hajduka i njihovih obitelji. Spominje se crkva Sv. Ivana u polju (San Zuanne in Pra) s bunarom, koja se nalazi na međi Komunala u kontradi Valdebek (Val di Becco), na ravnoj cesti koja vodi do Portarate, jednog od ulaza u Grad Pulu. Zabilježena je i kontrada Mužilj (Muxil), odnosno južni rt na ulazu u luku; kontrada Sinjole (Signole), poznata i

⁹ Miroslav BERTOŠA, Hajdučka epizoda naseljavanja Puljštine (1671-1675), *Jadranski zbornik – prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara*, sv. VIII., Rijeka-Pula 1973., str. 107.

¹⁰ Iz Ureda za neobrađena zemljišta (*Magistrato sopra Beni Inculti*).

¹¹ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 183.

¹² Prema prezimenu generalnog providura koji ih je odobrio.

pod kasnijim imenom Valsaline; kontrada Verudica (Verudella), tj. zaljev, poluotok i rt Verudica; kontrada Valdebek, lokalitet na kojem je kasnije osnovano istoimeno selo; kontrada Spignia (vjerojatno Spignel), u blizini Campanoša, između Pule i Medulina; kontrada Campanoš (Zampanos); kontrada Turtijan (Turtian), u blizini današnjeg sela Šikići; kontrada Sansil blizu Štinjana; kontrada Fojbon (Oiban), smještena u blizini Valdebeka, na mjestu starorimskog sela Flavianuma, napuštenog u srednjem vijeku; kontrada Oračevica (Oraceuizza), neobrađeno područje između šume Šijane i šume Magran, sjeveroistočno od Pule, u XII. stoljeću zabilježena kao San Siro¹³. U popisu se također navode i neki lokaliteti na sjeveru Istre, a vjerojatno se radilo o područjima koja je mletačka vlada dala u zakup seljacima Valture za ljetno pasenje stoke. Iz iskrivljenih se naziva može zaključiti da se radi o dijelu Čičarije između Bresta pod Žbevicom i Podgaća, okolici Lupoglava i Roča te brdu Rašpor iznad istoimenog sela¹⁴.

U drugoj točki kapitula hajduci traže dozvolu da izaberu četvoricu sudaca koji će se bez ograničenja baviti svim njihovim građanskim sporovima (*cause civili*), s time da će optuženoj strani biti dopušteno pravo priziva na rašporskog kapetana. Suci će se birati na godinu dana, a presude i ostale spise sastavljat će posebno izabrani pisar i pečatiti ih žigom javne vlasti. Nadalje, hajdučke će parnice (*cause criminali*) rješavati rašporski kapetan bez prava priziva. Hajduci će biti oslobođeni plaćanja svih daća i carina na uvezenu robu i prihode od trgovine¹⁵.

Budući da u Puli neće biti dovoljno mjesta za sve, neke će se hajdučke obitelji nastaniti u okolnim selima. Hajdučki predstavnici zato mole besplatni materijal za gradnju kuća, a posebice za gradnju pravoslavne crkve. U Puli su zatražili što više kuća, da ih sa svojim nasljednicima mogu koristiti bez ikakvog nameta.

Traže da budu oslobođeni služenja na galijama, rada na kovanju zaštitnih kanala, utvrda i javnih objekata. Dužni su jedino s oružjem stupiti u državnu službu, ako to prilike zahtijevaju.

S obzirom da su u Istru došli bez ičega, traže da im se ubuduće za izdržavanje dodijeli posebna stoka i ratarski alat. U posljednjoj, devetoj

¹³ Za detaljniji smještaj ovih lokaliteta u okolici Pule usp. Camillo DE FRANCESCHI, *La toponomastica dell'antico agro polese desunta dai documenti*, AMSI, vol. XLI–XLII, Venezia 1942., str. 119.-198.

¹⁴ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda*, *nav. dj.*, str. 108.-110.

¹⁵ Ta je klauzula vrijedila za sve države, po kopnu i po moru.

točki kapitula hoće da svi njihovi sunarodnjaci, koji kasnije budu stigli u Istru, uživaju povlastice koje imaju prvi kolonisti¹⁶.

IV. Kritička analiza Barbarovih kapitula

Detaljnu kritičku analizu Barbarovih kapitula proveo je prof. dr. sc. Miroslav Bertoša, koji naglašava da podnesak predstavlja vjerodostojno vrelo o hajdučkim namjerama u Istri. Lokalitetae koje su odabrali na Puljštini nalaze se uz morsku obalu ili u njezinoj neposrednoj blizini. Vrste zemljišta na tim područjima bile su različite: negdje je teren bio plodan i obradiv, drugdje se radilo o šumovitim pašnjacima ili kamenitom i zaraslom području¹⁷. Brdoviti krajevi koje su hajduci naveli u podnesku trebali su poslužiti kao pašnjaci. Izbor mjesta navodi na zaključak da su se hajduci nedvojbeno željeli baviti trgovinom, koja bi im uz ratarstvo bila glavni izvor prihoda. Preko obalnih su lokaliteta htjeli održavati pomorsku vezu s Venecijom, Hrvatskim primorjem i Dalmacijom, a preko planinskih prijevoja u sjevernoj Istri usmjeriti izvoz robe kopnom. Takve namjere potvrđuje izričit zahtjev za oslobođanjem od carina i ostalih daća na uvezenu i izvezenu robu i na prihode od trgovine sa svim državama. Mletačka je vrhovna vlast takva traženja ocijenila nerealnima, pa ih nijedan rektor nije mogao odobriti.

Pravnu i formalnu vrijednost Barbarovih kapitula već je pri prvom susretu s hajdučkim vođama, nakon njihovog iskrcavanja u Puli, kritizirao rašporski kapetan Lunardo Marcello. U svojem pismu Senatu iz lipnja 1671. on navodi da su hajduci sami sastavili popis svojih zahtjeva te ga predali generalnom providuru Dalmacije i Albanije Antoniju Barbaru, koji ih je pregledao te uz popratno pismo preko hajduka dostavio rašporskom kapetanu, sa zamolbom da ih uputi na rješavanje mletačkoj vladi. Antonio Barbaro načelno je prihvatio hajdučki podnesak, ali je isključio mogućnost da on dobije službenu vrijednost¹⁸.

Međutim, hajdučki su predstavnici od početka smatrali da Barbarov potpis znači prihvaćanje kapitula i garanciju njihove pravne vrijednosti, iako su bili svjesni da konačno priznavanje povlastica ovisi o odluci vrhovne vlasti. S obzirom da su hajduci s kapitulima htjeli izaći pred dužda, Marcello

¹⁶ Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 185.-186.

¹⁷ *Isti, Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 112.

¹⁸ *Isti, Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 187.

se kritički osvrnuo na njihov sadržaj. Zahtjeve je smatrao neprihvatljivima i štetnima za državne interese, ali je ipak pokušao pronaći neka rješenja sukladno postojećim zakonskim propisima. Primjerice, naveo je da se hajducima ne može dopustiti izbor četvorice sudaca koji bi odlučivali o njihovim građanskim sporovima, jer to nije uobičajeno među mletačkim podanicima. Predložio je da se možda dopusti izbor glavara s titulom župana, ili nekim drugim imenom, koji bi izricao presude u sporovima s manjim iznosom. Neprihvatljivim je ocijenio i zahtjev za oslobođanjem od poreza i daća, naglasivši da bi znatno štetio državnim interesima. Naime, tih je godina Mletačka Republika svim silama nastojala spriječiti pomorsko i kopneno krijumčarenje raznih namirnica (vina, ulja, soli, ribe), pokušavši zadržati monopol nad njihovim uvozom i izvozom.

Povlastice koje su hajduci zahtijevali za sebe Republika Sv. Marka svojim je podanicima davala samo iznimno i to uglavnom u slučaju nekih osobitih zasluga u borbi s mletačkim neprijateljem ili prilikom njihove predaje Veneciji¹⁹. Bez obzira što je mletački Senat rektorima preporučivao da s hajducima budu obazrivi, specifične povijesne prilike u Istri nisu dopuštale da se prema njima primijene posebne povlastice. Osim toga, hajduci su tražili daleko povlašteniji status od onoga koji je Venecija ikad dala nekim svojim podanicima²⁰.

Kritička primjedba rašporskog kapetana odnosila se i na činjenicu da hajduke po Istri nije vodio službeni predstavnik mletačke vlasti, nego Perojac koji ih je dočekaao, a potom i otpratio prilikom odlaska u Dalmaciju i ponovnog povratka u Istru. Uz to, Marcello je naveo da se sve zatražene kontrade već nalaze u posjedu drugih osoba i institucija, pa bi njihovo oduzimanje starim vlasnicima moglo ugroziti egzistenciju tih ljudi. Primjerice, Oračevicu, neobrađeno područje između šume Šijane i šume Magran, za pasenje stoke koristili su hrvatski doseljenici²¹; kontradu Turtijan naselila je hrvatska obitelj Šikić, a u neposrednoj je blizini kasnije osnovano selo Šikići²²; kontradu Mužilj zakupili su građani Pule, koji su tamo pasli konje²³.

¹⁹ Najpoznatije su bile povlastice koje su dobili Paštrovići: bili su oslobođeni carina na svu robu koju su u Veneciju uvozili i na onu koju su iz Venecije izvozili (Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 234.).

²⁰ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 117.

²¹ Camillo DE FRANCESCHI, La toponomastica, *nav. dj.*, str. 191.

²² Isto, str. 179.

²³ Isto, str. 168.

Nakon obilaska područja na Puljštini koje su hajduci tražili za sebe, rašporski je kapetan naveo da se radi o ukupno 80 parcela najbolje kvalitete, te da ih većim dijelom obrađuje žiteljstvo Premanture koje zbog uskog prostora na kojem živi mora uzimati u zakup zemlju podalje od svojeg sela²⁴.

Budući da su bolja i plodnija zemljišta već bila podijeljena, hajduci su mogli dobiti samo neobrađeno i zapušteno tlo, koje je trebalo očistiti od drača i osposobiti za obrađivanje. Rašporski kapetan navodi da su takvo zemljište dobili svi novi doseljenici u Istru.

Želje i planovi hajdučkih vođa nisu bili u suglasju s državnom politikom mletačkog Senata. Zbog toga je oko odredaba Barbarovih kapitula brzo izbio sukob između hajduka i mletačkih vlasti, a njegova glavna manifestacija bili su spontani prosvjedni istupi hajdučkih doseljenika. Analiza izvornoga gradiva jasno pokazuje da je hajdučki zahtjev za strogom primjenom Barbarovih kapitula bio potpuno suprotan pravnim normama mletačkih zakona i propisa o novim doseljenicima. Rašporski kapetan, koji je još od 1592. imao svu nadležnost oko doseljenika u Istru, uzalud je hajducima dokazivao da ne mogu dobiti zemlju koja se već nalazi u nečijem posjedu. Hajdučke vođe nisu prihvatile njegove argumente i ton pregovora postajao je sve oštriji jer su hajduci uporno tražili da se zemlja oduzme bilo kome i dodijeli njima, pozivajući se na potpis generalnog providura. Lunardo Marcello ponovno im je odgovorio da Barbarovi kapituli nemaju zakonsku snagu i da se providur na podnesak potpisao samo kao znak dobre volje Mletačke Republike²⁵. Upozorio ih je da se iz odredaba kapitula može razabrati da im nije obećano zemljište zasijano raznim kulturama, nego neobrađeno tlo koje tek treba urediti. Naime, kapituli su predviđali da će hajduci 10 godina dobivati od Senata besplatnu opskrbu, a za uzvrat trebaju meliorirati zemlju, izgraditi svoje kuće i započeti ubirati urod. Budući da su od državne vlasti već dobili pomoć u hrani, ne mogu zahtijevati obrađena i zasijana polja.

Sa svoje su strane hajduci prosvjedovali navodeći prolivenu krv za više opće interese, ističući da nisu dragovoljno došli u Istru, nego su u nju preseljeni po naredbi vlasti. Rašporski je kapetan pokušao smiriti gnjev hajdučkih masa koje su se okupljale oko franjevačkog samostana u Puli,

²⁴ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 118.

²⁵ *Isti, Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 190.

govoreći čak materinjim jezikom u njegovoj nazočnosti²⁶. Marcello nije htio pregovarati s mnoštvom, već je želio komunicirati samo s četvoricom harambaša, ali su hajduci zaprijetili da će počinuti veliki pokolj i otići iz Istre ako im se obećane koncesije ne budu dale. Zbog takve je situacije rašporski kapetan u svoje izvješće unio podatak da hajduke ne pokreće razum, već provale bijesa pojačane utjecajem vina te da su sposobni izazvati velike nesreće. Upozorio je Senat da bi odbijanje svih hajdučkih zahtjeva izazvalo ozbiljnu opasnost, u kojoj bi mogli nastradati i glavni predstavnici mletačke vlasti, puljski knez-providur i rašporski kapetan. Bez obzira na činjenicu da su se hajdučki prosvjedi svodili isključivo na verbalne prijetnje, Marcello je vrlo pažljivo pratio njihove reakcije, pa čak i ulične priče²⁷. Njegov je oprez bio potpuno razumljiv: u puljskoj su se utvrdi tada nalazili malobrojni vojnici, a zbog agresivnog ponašanja hajduka stanje je bilo napeto. Svjestan činjenice da doseljeni hajduci više ne priznaju vlast mletačkog predstavnika, Marcello je predložio Senatu nekoliko mjera za zaštitu sigurnosti i prisiljavanje hajduka da poštuju javne odredbe. Naručio je da se u Pulu pošalju dvije galije, koje bi patrolirale po zaljevu i luci, te dvije čete vojnika, koje bi se smjestilo u utvrdi. Ovaj prijedlog rašporskog kapetana zacijelo bi pojačao obranu Pule, ali ga se kao mjeru opreza protiv hajdučkih verbalnih prijetnji može smatrati pretjeranim.

Naposljetku, važno je osvrnuti se i na pravno-povijesno značenje Barbarovih kapitula. Generalni providur Mletačke Dalmacije i Albanije nije mogao sankcionirati hajdučki podnesak, zbog čega on nema pravnu vrijednost i ne može poslužiti kao izvor za utvrđivanje širine ustupaka koje je Venecija davala svojim podanicima. Niti rašporski kapetan hajdučke želje nije mogao uzeti u obzir, nego je zatražio savjet najviše vlasti. Istodobno je pisanim putem, u lipnju 1671., opomenuo generalnog providura da ubuduće ne dopusti hajducima koje namjerava poslati u Istru da sami biraju područje naseljavanja, već da to prepusti istarskim rektorima koji će hajducima dodijeliti kuće i zemljišta.

No, Lunardo Marcello nije uspio riješiti nastale probleme jer su hajduci energično željeli izaći pred dužda, misleći da će u izravnim pregovorima s mletačkom vladom ipak ostvariti svoje zahtjeve²⁸.

²⁶ U nazočnosti predstavnika vlasti smjelo se govoriti samo službenim talijanskim jezikom, odnosno mletačkim dijalektom.

²⁷ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 191.

²⁸ Isto, str. 192.

Četvorica hajdučkih predstavnika, Bajo Nikolić Pivljanin, Nikola Popović, Petar Babić i buljubaša Milošević, stigli su u prijestolnicu u srpnju 1671. Pisanim su se putem obratili duždu tražeći potvrđivanje Barbarovih kapitula. Ali, od čitavog hajdučkog podneska generalnom providuru, hajdučke su harambaše izrijeckom spomenule samo odredbe koje se odnose na slobodu trgovine i oslobađanje od daća, iz čega se zaključuje da je želja za bavljenjem trgovinom bila jedini razlog njihovog upornog zahtjeva da svoja traženja iznesu mletačkoj vladi. Primanje harambaša u Veneciji bilo je samo formalno, jer je Senat početkom srpnja 1671. već bio riješio spor oko kapitula²⁹.

Kako bi obranila ugled svojih predstavnika, mletačka je vlada izdala zapovijed generalnom providuru da na povratku u Veneciju ode u Pulu i izglati spor s hajducima³⁰. Senat je, naime, bio nezadovoljan ponašanjem hajduka u Puli i njihovim upornim nastojanjem da dobiju neuobičajene povlastice iz kapitula. Providur Barbaro stigao je u Pulu, smirio hajduke i u kolovozu 1671. izdao ispravu kojom je zakonski uređen položaj risanskih doseljenika. Prema preporuci koju je dobio od Senata i sukladno upozorenjima rašporskog kapetana, generalni providur je novim odredbama hajduke pokušao pretvoriti u ratare i izjednačiti ih s ostalim došljacima. Pri tome nije prihvaćen nijedan zahtjev iz hajdučkog podneska, zbog čega se posebni status hajduka sveo samo na beznačajnu odredbu o pravu sinova hajdučkih vođa na nasljeđivanje očevine. Tako sastavljene kapitule vlada je prihvatila u rujnu 1671.³¹

V. Problemi oko hajdučkog boravka u Istri

Zanimljivo je da mletački Senat hajduke nije htio koristiti za obranu Puljštine, iako je ona upravo u to vrijeme bila gotovo nezaštićena. Mletačka je vlast bila vrlo nepovjerljiva prema hajducima i nije im htjela povjeriti tako važnu zadaću³².

Zapovijedi koje je Senat uputio rektorima još dok su se hajduci spremali na put i dok su plovili prema Istri, kao i odredbe izdane nakon njihovog dolaska u Istru, upućuju na zaključak da ih je Mletačka Republika

²⁹ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 122.

³⁰ Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 4.

³¹ Isto, str. 5.

³² Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 194.

namjeravala pretvoriti u ratare i stočare i na taj način uklopiti u istarske gospodarske i društvene tijekove. Rašporski ih je kapetan morao razmjestiti po čitavom poluotoku, jer bi dovedeni svi na isto mjesto u tako velikom broju mogli nanositi štetu ostalim podanicima³³. Istodobno se moralo spriječiti izbijanje različitih nemira. Mletačka je uprava imala uspjeha u nastojanju da udaljavanjem hajduka od austrijske granice izbjegne međunarodni konflikt, ali su mjere provedene da bi se spriječili sukobi sa starosjediteljima bile potpuno neuspješne.

U pismu providura Barbara nalazimo podatak da su se hajdučke obitelji ukrcale u osam većih brodova početkom lipnja 1671. Ukupno je bilo 630 osoba, za koje je plaćena brodarina, a obilno su opskrbljene namirnicama za 20 dana, jer je bilo predviđeno da će toliko trajati put do Istre. Galije s risanskim hajducima kretale su se sporo i vjerojatno su se zaustavljale po obalnim i otočnim mjestima, čekajući povoljniji vjetar za plovidbu. Sredinom lipnja 1671. rašporski kapetan Lunardo Marcello poslao je iz Pule izvješće o dolasku i smještaju hajdučkih doseljenika, među kojima je bilo 180 naoružanih muškaraca, 150 žena i 300 djece. Hajdučke mu harambaše nisu dozvolile da ih razdvoji i raseli po čitavoj Istri, pa ih je morao sve zajedno smjestiti u 41 kuću u Puli. No, većina kuća bila je u lošem stanju, a samo su neke bile prazne. Uglavnom se radilo o spremištima u kojima su puljski građani držali stoku, žitarice i alat. Za popravak kuća i preseljavanje puljskih građana u nove stanove Marcello je utrošio svotu od 120 dukata³⁴. Popis kuća, njihovih vlasnika i visine zakupa za iznajmljivanje zgrada pokazuje da su one uglavnom bile vlasništvo puljskih građana, kaptola i samostana, a manjim dijelom u posjedu crkvenih i svjetovnih osoba iz Fažane, Umaga, Labina i Rovinja³⁵.

Smještaj hajdučkih obitelji u Puli smatrao se privremenim, jer ih je Senat htio pretvoriti u ratare i stočare i naseliti na seoskom području. Dukalom iz srpnja 1671. vlada je izrazila zadovoljstvo postupkom rašporskog kapetana: iako nije uspio odvojiti hajduke, već im je dao kuće u Puli, nije izazvao otpor starih stanovnika u gradu³⁶.

³³ Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 1.

³⁴ Miroslav BERTOŠA, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 124.

³⁵ „Nota delle Case assegnate alli Caiduci nella Città di Pola, con il nome dei Patroni delle Med[esi]me, et dell'affitto, o altro prouento, che per auanti ne' riccauauanno, et del ual-sente anco di tall'una di esse“. Usp. Isto, str. 124.-126.

³⁶ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 196.

Od namirnica koje je hajducima za put dao generalni providur spominju se biškoti, vino, češnjak, slane ribe, riža, sir, ocat i meso. No, nakon njihovog dolaska rašporski je kapetan primijetio da su sve to već pojeli te da oskudijevaju u hrani³⁷. Kada je Marcello namirnice obećao samo onim obiteljima koje su ugrožene neimaštinom i glađu, hajdučke su harambaše prosvjedovale, tražeći ponovnu opskrbu za sve doseljenike. Mletački im je rektor na koncu podijelio znatno manje namirnica, brojeći troje djece kao dvije odrasle osobe: u izvješću je istaknuo da je s mnogo napora uspio privoljeti hajduke da odustanu od zahtjeva za prekomjernom hranom. No, hajduci su i dalje, na razne načine, izražavali svoje nezadovoljstvo takvom podjelom namirnica. Primjerice, kada je koncem lipnja 1671. u puljsku luku doplovio brod s biškotom, hajdučke su se obitelji okupile na obali i galamile, negodujući što im se nije dala tražena količina. Poslije je Lunardo Marcello u svojem izvješću naveo da odbijaju uzeti kukuruz, jer umišljaju da će od njega smrtno oboljeti. Zbog velikog broja risanskih i bokeljskih doseljenika koji su odbijali raditi i time stjecati sredstva za život, problem prehrane postajao je sve teži.

Nakon što je hajducima odbio dati parcele označene u podnesku, rašporski je kapetan obilazio južnu Istru i sa seoskim županima (merigama) dogovarao koji bi se posjedi mogli prepustiti hajducima. Neobrađenih je posjeda bilo oko Medulina, sela s puno napuštenih kuća³⁸ koje su se mogle obnoviti. Za takav se plan zalagao i Senat, jer je popravak kuća u Medulinu bio daleko jeftiniji od gradnje novog sela³⁹. Kada su župani napravili plan posjeda koji bi se mogli ustupiti hajducima, Marcello ih je obišao zajedno s harambašama, ali ih hajduci nisu htjeli uzeti, pozvavši se ponovno na parcele iz kapitula.

Potom je Senat u Pulu poslao geometra Francesca Albertija, koji je trebao riješiti tehnički dio pitanja podjele posjeda hajdučkim kolonistima. Alberti je došao kao predstavnik Magistrata za neobrađena zemljišta i u Pulu je doplovio brodom kapetana Ivana Šmarića, u srpnju 1671. Međutim, o njegovoj djelatnosti u južnoj Istri nema podataka u dosad poznatim izvorima, a problem koji je trebao riješiti ostao je i dalje otvoren.

Uvođenjem bokeljskih doseljenika u zemljišne posjede, mletačka ih je vlast htjela odviknuti od starog načina života, prekinuti njihove veze s Dalmacijom i provesti kontrolu njihove djelatnosti. Nastojala ih

³⁷ Isto, str. 197.

³⁸ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 128.

³⁹ Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 3.

je prisiliti da sami počnu proizvoditi sredstva za život, čime bi se znatno smanjili izdaci za njihovo izdržavanje, a hajduci bi se izjednačili s ostalim naseljenicima. Time bi se svakako smirili i vrlo zategnuti odnosi, koji su svaki trenutak prijetili prerasti u otvoreni sukob⁴⁰.

U srpnju 1671. Lunardo Marcello ponovno traži da se u puljsku luku smjesti posebna galija, koja bi patrolirala po okolnim vodama i posadom pojačavala obranu grada. Time bi se spriječilo da se hajduci ukrcavaju u barke i svojevoljno napuštaju luku, ploveći posvuda. Senat je udovoljio zamolbi rašporskog kapetana i u kolovozu 1671. naredio generalnom providuru Barbaru da na putu prema Veneciji iz svoje pratnje izdvoji i ostavi u Puli četvu vojnika kapetana Carla Ottavija Volpija⁴¹. Na vojnu su se posadu dobro mogli osloniti i istarski rektori kod posredovanja u sukobima starih i novih žitelja.

Strahujući od dolaska novih hajdučkih obitelji u Pulu, rašporski kapetan upozorava vladu i generalnog providura da u gradu nema niti jedne kuće koja bi im se mogla dati te predlaže da ih se smjesti u onim mjestima gdje ima neobrađenog zemljišta i praznih kuća. Najprikladniji bi, veli Marcello, bio Novigrad.

Sredinom srpnja 1671. u puljsku je luku pristala lađa (grip) s 59 hajdučkih doseljenika, među kojima je bilo samo 20 muškaraca sposobnih za oružje i rad. U svojem izvješću vladi rašporski je kapetan ponovio da u Puli za njih nema mjesta te ih je namjeravao naseliti u Mutvoran, kaštel udaljen dva sata hoda od Pule. Ali, ovi su došljaci bili rođaci ranije pridošli hajduka, pa su se smjestili u njihovim kućama u Puli, odbivši napustiti grad. Marcello je morao popustiti, ali je Senat upozorio da brodovi s hajducima više ne dolaze u Pulu, nego da ih iskrcaju u Novigradu, Umagu ili zaljevu Budavi na istočnoj obali Istre, iz kojeg bi se lako mogli prebaciti do Mutvorana, gdje ima puno praznih kuća, dobro očuvanih i prikladnih za stanovanje⁴².

Prema podacima iz postojećih vrela, bila je to posljednja veća organizirano naseljena skupina hajduka u Istri. Budući da je rašporski kapetan i dalje upozoravao Senat da preostale hajduke valja smjestiti u

⁴⁰ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 199.

⁴¹ Njegovi se vojnici tih godina često spominju u matičnim knjigama grada Pule. Usp. Slaven BERTOŠA, *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do početka XIX. stoljeća*, Pazin 2002., *passim*.

⁴² Miroslav BERTOŠA, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 130.

drugim dijelovima Istre, može se pretpostaviti da je mletačka vlada imala namjeru preseliti svih 1.300 hajduka iz Crnogorskog primorja. Ali, događaji iz ljeta 1671. onemogućili su takve planove.

Naime, u malaričnoj Puli, koja je bila opasana visokim zidinama, zbog kojih nije mogao kružiti svjež i morski zrak, u ljeto 1671. počela se širiti epidemija zarazne groznice. Zanimljivo je da su starosjeditelji na nju bili gotovo imuni, ali su slabo ishranjeni hajduci počeli masovno obolijevati, što je izravno utjecalo na njihov daljnji opstanak u Istri. Iz izvješća pojedinih rektora može se zaključiti o vrlo dramatičnom stanju, koje je donekle podsjećalo na veliku epidemiju kuge četrdesetak godina prije. Puljski knez-providur Lucio Balbi u svojem pismu Senatu, u rujnu 1671., navodi da su nepovoljne vremenske prilike u kratkom roku izazvale smrt 80 hajduka: dnevno je umiralo 6-8 osoba, a preživjeli su u žurbi počeli napuštati Pulu. Lunardo Marcello je u listopadu 1671. obavijestio Senat da je ukupno umrlo 125 hajduka i članova njihovih obitelji. Potom Balbi u studenom iste godine navodi 200 pokopanih hajduka. Iako su vlasti pokušavale zadržati dio hajduka u Puli, oni su izjavili da se žele povući kako bi izbjegli štetne posljedice pogibeljnog zraka⁴³. Stoga su se ukrcali na barke i otplovili prema Dalmaciji.

Kada je rašporski kapetan Lunardo Marcello ponovno stigao u Pulu, zatekao je uplašene hajduke koji žive u velikoj oskudici i bijedi, a ponašanje im je potpuno suprotno od prijašnjeg: urođenu surovost i žestinu zamijenili su pokornim plaćem i zamolbama za pomoć. Patnja i uspomena na mrtve stvorili su u hajdučkoj svijesti risanskih doseljenika averziju prema Istri i pobudili još veću naklonjenost prema Dalmaciji. Tako je drugih 70 hajduka i članova njihovih obitelji napustilo Istru.

Prije konačnog odlaska, hajduci su se htjeli smjestiti u selima oko Pule gdje je zrak bio zdraviji, ali su se na taj način stvorili novi izdaci za državnu blagajnu. Iako je rašporski kapetan hajducima izjavio da epidemija nije prouzročena lošim zrakom nego spletom nesretnih okolnosti, te da će oni uskoro, poput ostalih žitelja, na nju postati imuni, bilo je jasno da je stanje alarmantno⁴⁴: Lucio Balbi u studenom 1671., u svojem pismu Senatu, navodi da zbog prevelikog broja tijela grobovi oko crkve Sv. Nikole u Puli nisu dobro pokriveni zemljom te da se epidemija ponovno može razbuktati.

⁴³ Isto, str. 131.

⁴⁴ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 204.

Donio je i odluku da se ubuduće umrli članovi hajdučkih obitelji moraju pokopati pokraj crkve sv. Mihovila, izvan grada.

Na taj je način rašporski kapetan bio prisiljen prihvatiti premještanje hajduka na seosko područje u okolici Pule, pa se morao pobrinuti osigurati im smještaj. Zato je Senatu, u listopadu 1671., predložio da se za nabavu materijala za gradnju hajdučkog sela iskoristi novac kojim se do tada plaćala stanarina vlasnicima kuća u Puli u kojima su stanovali hajduci. Zbog velike novčane oskudice mletački su se rektori morali pridržavati strogih mjera štednje. Senat je, s jedne strane, sve troškove htio prebaciti na istarske rektore, a oni su, pak, u prijestolnicu neprestano slali zamolbe za novčanom pomoći koja bi im omogućila izvršavanje vladinih zapovijedi.

U listopadu 1671. Lunardo Marcello iznio je prijedlog da se žitarice namijenjene hajducima podijele drugim seljacima, jer hajduci zbog bolesti i doživljenih nevolja nisu u stanju obrađivati zemlju. Seljaci bi potom veći dio ljetine dali hajducima i time im pomogli⁴⁵.

Vlada je pristala na prijedlog rašporskog kapetana i prepustila mu biranje mjesta gdje će se sagraditi hajdučko selo, naglasivši, međutim, da pri tom poslu mora pokazati maksimalnu štedljivost, pazeći da se ne izazove šteta starim stanovnicima. No, sukobe sa starosjediteljima nije se moglo izbjeći. Doticaj starog seoskog žiteljstva s hajducima sam je po sebi izazivao sukobe i vrlo opasne međusobne obračune. Njihovi uzroci ne leže samo u razlikama u načinu života i temperamenta, bahatom ponašanju hajduka i njihovom pogrešnom uvjerenju da im kapituli osiguravaju povlašten položaj u Istri, nego se radilo i o izravnom ugrožavanju vitalnih interesa ratarskog stanovništva u južnoj Istri. Stalna premjeravanja zemljišnih parcela, koja su po zapovijedi Senata vršili geometri Ureda za neobrađena zemljišta, imala su samo jedan cilj: da se pojedini dijelovi obrađenog ili neobrađenog tla oduzmu korisnicima i dodijele hajducima. S pravnog je stajališta takve postupke trebala sankcionirati stručna analiza investitura koje su se čuvale u kancelariji Rašporskog kapetanata u Buzetu. Ali, seljaci su branili zemlju od koje su živjeli i žestoko se suprotstavljali, pa se takve zamisli nisu mogle provesti. Budući da danas građa starog rašporskog arhiva nije dostupna, detaljnijih podataka o diobi zemlje novim doseljenicima i katastarskim mapama koje su za te potrebe napravljene nema⁴⁶.

⁴⁵ Isto, str. 205.

⁴⁶ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 134.-135.

Procedura oko pronalaženja i podjele posjeda, a i oko suglasnosti Senata s odlukama rašporskog kapetana, otegnula se do konca 1672. U svibnju te godine Lunardo Marcello počeo je hajducima dijeliti zemlju u kontradi Campanoš, ali kad je od vlade zatražio nove pošiljke hrane dobio je odgovor da se hajduci sami moraju pobrinuti za svoju prehranu. Zbog plodnih parcela i bunara s pitkom vodom Campanoš je bio prikladno mjesto za gradnju hajdučkog sela, ali je Senat Marcellu savjetovao da ga hajducima ustupi u nasljedni zakup, jer je taj posjed bio dio nekadašnjeg feuda opatije Sv. Marije Formoze, u komendi bazilike Sv. Marka u Veneciji, čije je prihode ubirala mletačka „Procuratia“. Na koncu je Campanoš oduzet hajducima upravo zbog činjenice da je podložan plaćanju godišnjih podavanja.

Hajduci se, međutim, nisu nikako mogli uklopiti u kolonizacijske strukture južne Istre. Unatoč tome što su zadržali dodijeljenu stoku i žitarice, nisu željeli izvršavati preuzete obveze⁴⁷.

Nastojanje mletačke vlasti da u Puljštini pronađe životni prostor za hajdučke doseljenike znatno je olakšavala činjenica da su mnoge njihove obitelji napustile Istru i vratile se u stari kraj. Popis hajduka iz svibnja 1673., koji je sastavio novi rašporski kapetan Giacomo Contarini, u Puli i okolici (Peroju, Mutvoranu i Premanturi) spominje samo 158 doseljenika iz Risna⁴⁸. Hajdučke obitelji nisu ništa radile, pa ih je vlast i dalje izdržavala, nabavljala im hranu i plaćala stanarinu. S obzirom da je i sama oskudijevala u novcu, ponekad je teškom mukom uspijevala podmiriti dugovanja vlasnicima iznajmljenih kuća⁴⁹.

⁴⁷ Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 207.

⁴⁸ „Descrittione delle Case habitate da Caiduci nella Città di Pola, Castello di Momoran, e Villa di Prementore, come pure dell’anime, che in esse s’attrouanno, fatta d’ordine dell’Ill[ustrissi]mo, et Ecc[ellentissi]mo s[igno]r Giacomo Contarini Cap[itani]o di Raspo G[iudice] D[elegato]”. Usp. Miroslav BERTOŠA, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 137.-139.

⁴⁹ Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 208.

Sl. 1: Crtež južne Istre iz 30-ih god. XVII. stoljeća, s ucrtanim položajem Pule, Premanture, Peroja i Mutvorana (Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, nav. dj., str. 416.)

Giacomo Contarini stigao je u Puljštinu, gdje je trebao nagovoriti hajduke da napuste posjede u Campanošu, dati im druge kao zamjenu te odrediti mjesto gdje će hajduci podignuti svoje selo. U prvoj je namjeri uspio, ali je hajducima morao obećati da će moći ubrati ljetinu koju su te godine zasijali ili će im država nadoknaditi istu količinu žitarica.

Puno je veći problem bilo pronaći parcele slobodne zemlje, pa je ponovno upućen zahtjev da se iz Ureda za neobrađena zemljišta pošalje geometar, koji će pregledati posjede i analizirati investiture puljskog kneza-

providura koje Senat nikad nije potvrdio. Contarini se nadao da će na taj način uspjeti prikupiti potrebnu količinu zemlje gdje bi smjestio hajdučke obitelji, ali je u nastojanju da konačno riješi problem morao dirnuti u posjede drugih žitelja. Tako je seljacima iz Ližnjana oduzeo zemljišta na području Marlere, koja im je Senat bio dao početkom stoljeća, ali ih oni nisu mogli obrađivati zbog naglog opadanja žiteljstva⁵⁰.

Jednako teška bila je i zadaća pronalaženja novaca, materijala i mjesta za gradnju hajdučkog sela. Istina, Senat je u travnju 1672. za tu svrhu bio namijenio 380 posječenih hrastovih stabala, koja su iz šume Magran do mjesta gradnje trebali prevesti seljaci okolnih sela, ali taj plan nije bilo lako provesti. Prema želji Senata, prostor za gradnju sela trebao se nalaziti u blizini pitke vode, ali što dalje od morske obale, kako bi se hajduci mogli potpuno posvetiti stočarstvu i ratarstvu. Contarini je predložio dva lokaliteta: Vinkuran, gdje su se vidjele ruševine kuća nekadašnjeg sela, na brežuljku udaljenom tri milje od zaljeva Veruda, te Livàde (Pragrande), na nekadašnjim posjedima templarskog reda. Senat se suglasio s izborom Vinkurana, odobrio je da se u šumi Magran posiječe 380 hrastovih trupaca, ali pitanje nije riješeno⁵¹. Broj hajduka tada je već bio znatno smanjen, bili su pojeli sve proso namijenjeno proljetnoj sjetvi, a kada im ga je rašporski kapetan dao još, upozorio ih je da ga smiju iskoristiti samo za navedenu namjeru, jer će se ubuduće morati hraniti isključivo od vlastitog rada na zemlji⁵². Hajduci su mu odgovorili da je mletačka vlast dužna nastaviti davati pomoć u žitu u idućih pet godina, kako je predviđeno terminacijom generalnog providura Barbara i rašporskog kapetana Marcella.

Bez obzira na nevolje koje su proživljavali, položaj hajduka bio je povoljniji od ostalog novog stanovništva. Mletačka vlast ih je oslobodila svih obveza, dala im zemlju, alat, stanove, stoku, žitarice za sjetvu, a sve to na razdoblje od pet godina.

VI. Nastavak napuštanja Istre

Kratkotrajna epizoda hajdučkog naseljavanja može se podijeliti u tri glavne faze. U prvoj, do sredine kolovoza 1671., hajduci su mislili da će Mletačka Republika prihvatiti njihove zahtjeve i odobriti im povlaštene

⁵⁰ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 140.

⁵¹ Isti, *Hajduci u južnoj Istri, nav. dj.*, str. 135.

⁵² Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 15.

položaj. Zato su u Istru došli u velikom broju: u lipnju 1671. stiglo ih je 630, a u srpnju još 59. Zbog neriješenih je problema, međutim, već nakon dva mjeseca hajdučko pitanje ušlo u drugu fazu. Nezadovoljne harambaše htjele su pronaći povoljnije uvjete života, a epidemija groznice bila je samo povod za njihovu odluku o napuštanju Istre. Način odlaska hajduka jasno pokazuje da je sve bilo unaprijed pripremljeno. Do polovice studenog 1671. od groznice je umrlo oko 200 hajduka, a masovnim odlaženjem njihov je broj počeo naglo opadati⁵³. Senat u početku nije točno znao kamo su otišli: Lunardo Marcello u pismu iz rujna 1672. navodi da su se vratili u kraj iz kojeg su stigli, najviše u Perast, Lušticu, Budvu i Paštroviće. Neki su hajduci pravili planove o prelasku na austrijsko područje⁵⁴.

Nakon što su izgubili mogućnost trgovanja sa slovenskim i austrijskim zemljama preko ćićarijskih prijevoja, hajduci su se okrenuli moru: bili su smješteni u lukama i zaljevima južne Istre, Puli i Premanturi, iz kojih su zbog nedovoljnog nadzora mletačke obalne straže mogli neometano isplovljivati, a da o tome nisu izvješćivali lokalnu vlast. Kako bi to spriječio, Senat je donio odluku o postavljanju naoružanih barki, ali su one bile preslabe za tako opasne poteze. Za to je pitanje vezana i epizoda s harambašom Bajom Nikolićem Pivljaninom, koji se nastanio u Premanturi, a posjedovao je gajetu koju su hajduci koristili za trgovinu s Dalmacijom, ali i za napade na istarske ribare⁵⁵. Bajin brat Petar Nikolić, harambaša Mato Njegušević i još petorica hajduka krenuli su u kolovozu 1673. u Senj, kako bi trgovali tkaninama nabavljenim u Mlecima u zamjenu za drugu robu. Mlečani su htjeli spriječiti hajduke da se bave trgovinom, pa je providur za zdravstvo u Premanturi izdao naredbu da se gajeta Bajje Nikolića Pivljanina spalji, upozorivši hajduke da se moraju baviti poljoprivredom. Te je naredbe Senat potvrdio u listopadu 1673. Nakon spaljivanja gajete hajduci nisu više trgovinom mogli ostvariti dopunska sredstva za održavanje, pa su ovisili o mletačkoj pomoći, zbog čega se pojačalo njihovo odlaženje iz Istre⁵⁶.

VII. Hajdučki prijestupi

Boravak hajduka na Puljštini znatno je pojačao sukobe između starog i novog stanovništva, čemu su mletački rektori posvećivali veliku

⁵³ Miroslav BERTOŠA, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 213.

⁵⁴ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 143.

⁵⁵ Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 215.

⁵⁶ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 145.

pozornost, ali problem nisu uspjeli riješiti. Sukobi su počeli odmah nakon dolaska hajduka u Istru, a sudski procesi zbog kaznenih djela koje su počinili vodili su se još dugo vremena nakon što su iz nje otišli.

Od prekršaja i kaznenih djela u čijoj osnovi leže socijalni motivi, ponajprije borba za golu egzistenciju, najbrojniji su sukobi oko zemlje⁵⁷. Zemlja je istarskom seljaku oduvijek bila jedini izvor života, a hajduci su protupravno smatrali svojima parcele naznačene u Barbarovim kapitulima: otimali su urod starosjediteljima, premda su i sami bili pogođeni neimaštinom. Kada je mletačka vlast starosjediteljima oduzela posjede koje oni iz različitih razloga nisu mogli obrađivati, bila je svjesna da tako dovodi u pitanje njihove ionako skromne i nedovoljne prihode od stočarstva i ratarstva*. Zbog toga je Senat od rektora stalno tražio da podjelu zemlje hajducima izvrše bez štete za staro pučanstvo. Ali, budući da je obradivih površina nedostajalo, hajduci su mogli dobiti samo zemlju koja se prethodno oduzela starosjediteljima, nakon čega su započinjali dugotrajni sudski procesi.

Valja potom spomenuti i kriminalne delikte protiv života i imovine, od čega su najbrojniji bili prijestupi iz koristoljublja⁵⁸. Hajduci su se u južnoj Istri našli u životnoj sredini koja se jako razlikovala od one u njihovoj postojbini, ali su oni ipak ponovno počeli pokazivati neke oblike svojeg prijašnjeg načina života. Brodom Bajе Pivljanina naoružani su hajduci plovili uz obalu i napadali ribarske čamce koji su se sklanjali u luku Verudu i ostale manje zaljeve u okolici Pule, čekajući smirivanje uzburkanog mora ili puhanje povoljnog vjetra kako bi preplovili Kvarner. Nakon brojnih žalbi Senat je u travnju 1672. zatražio od rašporskog kapetana da ispita probleme koje hajduci stvaraju i da im oduzme barke s kojima raspolažu. Providur za zdravstvo Bernardo Gradenigo izdao je zapovijed da se gajeta Bajе Pivljanina spali, ali hajdučki prepadi na ribare i brodove nisu prestajali. U izvješću koparskog podestata i kapetana Lorenza Donada opisuje se napad na barku lošinjskog kapetana Šimuna Gladulića, koji se pri povratku iz Venecije, u ožujku 1674., zbog nevremena morao zadržati u uvali Valmižeji kod Premanture⁵⁹. Noću su kapetana i putnike napali naoružani hajduci, a Gladulić je ubijen kad je pokušao pružiti otpor. Brod je opljačkan, a dvojica

⁵⁷ Isti, Neki podaci o hajducima i o sudskom procesu protiv njih (1671-1675), *Istarski mozaik*, god. IX., br. 4-5, Pula 1971., str. 120.-121.

* Isti, Istra: Doba Venecije, nav. dj., str. 217.

⁵⁸ Isti, Neki podaci o hajducima, nav. dj., str. 121.-123.

⁵⁹ Isti, Istra: Doba Venecije, nav. dj., str. 218.

svećenika su vezani. Na kasnijem ispitivanju oštećenici su izjavili da su hajduke prepoznali po „turskoj odjeći“ i govoru. Uskoro je puljski knez-providur podignuo optužnicu protiv nekoliko hajduka, među kojima su bili i Bajo Nikolić Pivljanin i njegov brat Petar⁶⁰. Mnogim se hajducima sudilo u odsutnosti, jer su pobjegli i napustili Istru odmah nakon što su otkriveni u vršenju prijestupa. Hajdučke krađe dogodile su se i u samoj Puli: u travnju 1672. obijen je i pokraden jedan dućan, ali je rašporski kapetan vrlo brzo pronašao krivce i dao ih odvesti u buzetski zatvor.

Kaznena djela počinjena iz osvete također su bila vrlo učestala⁶¹. Poznata hajdučka osveta bila je duboko ukorijenjena u njihovoj svijesti, pa je došla do izražaja i tijekom boravka u Istri. Netrpeljivost između domaćeg stanovništva i risansko-bokeljskih hajduka nerijetko je dovodila do ubojstava, pri čemu su osobito opasni bili sukobi u selima, jer je postojala mogućnost da ogorčenje stihijski pokrene veće mase ljudi. Jedan takav sukob dogodio je u svibnju 1673. u Krnici⁶².

Jednako mnogobrojna bila su i kaznena djela počinjena iz obijesti⁶³. Tako su u lipnju 1674. napadači na barku lošinjskog kapetana Gladulića, na cesti koja vodi u Pulu, pokušali napasti puljskog kirurga Zuanne Malanfu, ali im je on pobjegao u suprotnom smjeru⁶⁴.

Dramatični opisi hajdučkih zlodjela odraz su njihove neprilagođenosti u novoj sredini. Po načinu života, običajima, vjeri i međusobnim odnosima bili su vrlo različiti od većine poljoprivrednog i stočarskog žiteljstva Puljštine, a sporove su najčešće htjeli rješavati silom, ističući svoju superiornost⁶⁵.

Porast hajdučkih prijestupa valja pripisati kolebljivom, ponekad i blagonaklonom stajalištu Senata prema njihovim deliktima, koje je bilo uvjetovano državnim i diplomatskim potrebama Mletačke Republike. Uostalom, i sama seoba hajduka u Istru nastala je iz potrebe za održavanjem mirnih odnosa s Osmanlijama, koje su nakon sklapanja mira 1669. mogli poremetiti protuturski istupi hajduka, mletačkih podanika⁶⁶.

⁶⁰ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 147.

⁶¹ Isti, Neki podaci o hajducima, *nav. dj.*, str. 123.-124.

⁶² Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 220.

⁶³ Isti, Neki podaci o hajducima, *nav. dj.*, str. 124.-125.

⁶⁴ Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 221.

⁶⁵ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 150.

⁶⁶ Isti, Istra: Doba Venecije, *nav. dj.*, str. 223.

Mletačku je vlast na obazriv postupak prema hajducima prisiljavala i činjenica da su se često sklanjali u austrijske zemlje. Ali, relativna tolerancija prema njima negativno se odrazila na društveno i gospodarsko stanje u Istri. Brojni hajdučki prijestupi i zločini narušavali su ustaljeni red i postojeću organizaciju života⁶⁷. Napadi hajduka na ribare, zakonite zastupnike prava na ribolov uz južnoistarsku obalu, izazvali su veliki revolt i otpor siromašnih ribara kojima je to bio jedini izvor prihoda.

VIII. Boravak hajduka u Puli prema podacima iz katoličkih matičnih knjiga

Iako je, kako je već spomenuto, broj hajduka u Puli i okolici povremeno - prije svega u prvoj fazi njihovog naseljavanja - bio vrlo velik, u gradskim matičnim knjigama nema osobito mnogo podataka o njima. Izrijeckom se, naime, spominju svega nekoliko puta.

Početak listopada 1671. u Puli je umrla 15-godišnja Kata, hajdukinja (*Haiduca*), bez sakramenata, jer se nije na vrijeme pozvalo svećenika. Pokopana je u franjevačkoj crkvi⁶⁸.

Luka, sin Vuka Vidakovića iz Perasta i njegove supruge Ivane, kršten je u Puli sredinom listopada 1671. Za oca stoji da je bio hajduk (*Haiduco*)⁶⁹.

U rujnu 1695. umrla je, pak, 50-godišnja Dafina, također hajdukinja (*Aiduca*), ali pravoslavne vjere (*di rito greco*), te je pokopana u pravoslavnoj crkvi (*sepolta nella Chiesa de Greci*)⁷⁰.

IX. Zaključak

Stajalište mletačkih rektora prema hajdučkim prijestupima nije bilo jedinstveno. Rašporski je kapetan, potaknut državnim i diplomatskim potrebama, bio sklon popuštanju, a puljski knez-providur zalagao se za energičnije mjere u suzbijanju njihove nedjela. Problematično je bilo pitanje nadležnosti nad hajducima, oko čega su se dvojica rektora brzo

⁶⁷ Isti, Hajdučka epizoda, *nav. dj.*, str. 152.

⁶⁸ DRŽAVNI ARHIV U PAZINU (dalje: HR-DAPA), *Liber Mortuorum* (dalje: LM), 266, 7. X. 1671.

⁶⁹ HR-DAPA, *Liber Baptizatorum*, 242, 15. X. 1671.

⁷⁰ Isto, LM, 267, 11. IX. 1695.

sukobila, unatoč činjenici da je od 1592. rašporski kapetan imao upravnu i sudsku vlast nad svim kolonistima⁷¹.

Kada je 1674. puljski knez-providur osudio na progonstvo napadače na brod lošinjskog kapetana Šime Gladulića, rašporski je kapetan pred Senatom opet pokrenuo pitanje nadležnosti nad novim stanovnicima u južnoj Istri. Senat je stao na njegovu stranu i početkom studenog iste godine potvrdio da sudska nadležnost nad hajducima pripada isključivo rašporskom kapetanu⁷².

Tijekom 1675. u službenim pismima i porukama istarskih rektora Senatu vijesti o hajducima postaju sve rjeđe, a 1676. sasvim nestaju⁷³. Hajdučki harambaša i bokeljski uskok Bajo Pivljanin polovicom 1674. otišao je u Ravne Kotare i nastanio se u Zadru, a potom su za njim otišli i drugi hajduci s obiteljima⁷⁴. Oni malobrojni koji su još ostali u Istri bili su smješteni u Puli i Peroju. Bajo Pivljanin još je jednom došao u Istru, u ljeto 1675., ali je mletačka vlada zapovjedila rašporskom kapetanu da ga vrati u Dalmaciju⁷⁵.

Dok su zbog prijestupa počinjenih u Istri hajduci prije bježali u Dalmaciju, sada se nakon pljačke ili ubojstva u Dalmaciji sklanjaju kod svojih preostalih rođaka u Istri. Nad njima mletački predstavnici više nisu mogli vršiti strogi nadzor, pa su, pogotovo privremeno, hajduci-prijestupnici uspijevali zametnuti trag.

S vremenom su hajduci potpuno nestali iz Istre. God. 1728., nakon dugotrajnih sporova, Ližnjanci su dobili natrag parcele koje im je Senat bio oduzeo 1673. kako bi ih dao hajducima⁷⁶. Kasniji povijesni izvori iz Istre hajduke ne spominju.

Za hajdučko naseljavanje južne Istre bile su vezane vrlo specifične društvene, gospodarske, političke, kulturne i vjerske pojave, koje su i inače pratile višestoljetna preseljavanja etnički različitih mletačkih podanika. Hajdučko naseljavanje pripada prolaznim migracijskim kretanjima: harambaše su često naglašavale činjenicu da hajdučke obitelji u Istru nisu stigle svojevrijedno, nego naredbom najviše vlasti, pa je logično da se

⁷¹ Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 225.

⁷² Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 29.

⁷³ Miroslav BERTOŠA, *Hajduci u južnoj Istri, nav. dj.*, str. 136.

⁷⁴ Isti, *Neki podaci o hajducima, nav. dj.*, str. 128.

⁷⁵ Senato Rettori, *nav. dj.*, str. 34.

⁷⁶ Miroslav BERTOŠA, *Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 227.

nisu uspjeli prilagoditi postojećim životnim uvjetima. Unatoč određenim sličnostima s nekim drugim pokušajima naseljavanja doseljenika u Istri, hajdučka kolonizacija imala je i neke posebnosti koje se ni u jednom drugom slučaju nisu ponovile.

Nastojanje da se provede organizirana seoba hajduka u Puljstinu bila su potaknuta gospodarskim, populacijskim i diplomatskim potrebama⁷⁷. Ali, pokretački su motivi obaju strana bili suprotni: hajduci su očekivali povlašteni položaj u vezi s oslobađanjem od poreza, carina i polufeudalnih obveza, pravno priznavanje određene autonomije, neograničenu slobodu kretanja i nemiješanja mletačkih vlasti u njihove poslove, posebice u pomorsku i kopnenu trgovinu s okolnim državama. Mletačka Republika na to nije ni pomišljala: udaljavanjem hajduka iz Risna htjela je izbjeći diplomatski konflikt s Osmanlijama, nastaviti kolonizirati Istru i hajduke uklopiti u istarske gospodarske ratarsko-stočarske strukture. Senat, pak, nije imao povjerenja u hajduke i njihovo ratničko umijeće nije htio iskoristiti za obranu Puljštine, unatoč činjenici da su zbog opasnosti od gusara Mlečani morali dovoditi vojnike čak iz Dalmacije i udaljenih italskih pokrajina. Budući da su hajduci bili zaslužni zbog dugogodišnjeg ratovanja u službi Venecije, Senat im je htio priznati privremeni povlašteni status, ali pri tome nije napuštao zamisao da ih što prije izjednači s ostalim novim doseljenicima. To su i razlozi zbog kojih su Mlečani pokušavali smiriti žestoke izljeve hajdučkog nezadovoljstva izazvane odbijanjem njihovih zahtjeva. Kada su se hajduci, suprotno odlukama mletačkih rektora, počeli baviti krijumčarskom trgovinom i napadati ribarske i ostale brodove koji su plovili vodama južne Istre, vlast je reagirala strogim mjerama: dala je zapaliti hajdučki brod i organizirati istrage i sudske procese.

Međutim, najteže poglavlje hajdučke kolonizacije Puljštine nedvojbeno predstavljaju sukobi sa starosjediteljima⁷⁸. Već je sam dolazak hajduka u Pulu stvorio specifičnu atmosferu, jer je ukupni broj doseljenika (njih oko 700) nadmašivao broj starosjeditelja (prema podacima Knjige krštenih iz 1674., u gradu je tada obitavao 541 stanovnik)⁷⁹. Budući da su se hajdučke obitelji u Puljštini mogle smjestiti samo na štetu starog žiteljstva, sukob je dobio naglašenu društvenu i gospodarsku podlogu. Iako su sporovi između starosjeditelja i pridošlica postojali i ranije, tek su

⁷⁷ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 156.

⁷⁸ Usp. Isti, *Istra između zbilje i fikcije*, Zagreb 1993., posebice poglavlje *Kratka povijest ne-suživota*, str. 89.-92.

⁷⁹ Slaven BERTOŠA, *Život i smrt u Puli, nav. dj.*, str. 86.

dolaskom hajduka poprimili toliko velike razmjere da su ugrozili osnovne norme ustaljenog života na tom području⁸⁰.

Hajduci u južnoj Istri nisu uspjeli radom na dobivenoj zemlji osigurati vlastiti izvor prihoda, pa su odustali od pokušaja trajnog naseljavanja u Puljštini i u većim skupinama počeli napuštati Istru. Uglavnom su se vratili u stari kraj iz kojeg su stigli, a neki su utočište potražili u hrvatskim zemljama pod Austrijom⁸¹.

⁸⁰ Miroslav BERTOŠA, *Hajdučka epizoda, nav. dj.*, str. 157.

⁸¹ *Isti, Istra: Doba Venecije, nav. dj.*, str. 230.

Slaven BERTOŠA

**THE CULTURAL-ANTROPOLOGICAL ASPECTS OF
BRIGAND'S SETTLING OF THE SOUTHERN ISTRIA
(1671-1676)**

The immigration of *hajduks* to Pula and its surroundings represents a characteristic episode of organized colonization, which gives a detailed insight into a very complicated mechanism of such movements and explains the causes of many unsuccessful attempts to situate the colonists in Istria. Although the special regulations and performed ample arrangements were introduced, during the colonization, accommodation and integration of immigrants into the Istrian conditions, numerous insuperable problems and conflicting situations have appeared. About brief stay of *hajduks* in Istria, particularly about their famous leader Bajo Nikolić Pivljanin, in historical professional literature there was much fragmentary information. Because of its intensity, this episode affects many essential problems of contemporary Venetian Istria, from land questions, economic initiative of Istrian inhabitants, defence organization of city of Pula and its surroundings, suppression of smuggling, economic and judicial relationships between *Serenissima* and its subjects, to the relationships between locals and immigrants who settled Istria during organized and unsolicited movements. The aspirations to realize an organized colonization of *hajduks* in Istria were stimulated by economic, population and diplomatic necessities, but in this process promoting motives of both sides were diametrically opposite. Considering the meritorious service of *hajduks* because of long-standing warring for the Republic of Venice, its Senate was ready to offer them a privileged status, but did not give up of its plan to equalize *hajduks* with other immigrants as soon as possible.

Alojz ŠTOKOVIĆ (Pula)

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

UDK 272(497.13=1.497.16)

CRNOGORCI KATOLICI NASELJENI U ISTRU TIJEKOM XVI. I XVII. STOLJEĆA

**(Prilog promišljanju Vojislava P. Nikčevića o katoličkoj sastavnici
crnogorskog naroda)**

Brojne migracije stanovništva tijekom XVI. i XVII. stoljeća upotpunile su demografski mozajk na istarskom poluotoku. I Crnogorci su neke svoje kockice posložili na tom magičnom prostoru. Osim Peroja gdje se počevši od 1657. udomila pravoslavna skupina, danas je malo poznato da su brojni crnogorski imigranti, ne samo oni koji su se tada nalazili u sklopu Mletačke Republike već i oni koji su živjeli u „Staroj Crnoj Gori“ pripadali katoličkoj crkvi. Dostupni arhivski materijali (posebice notarske i matične knjige) koje smo do sada proučavali ukazuju na vrlo živu duhovno-vjersku aktivnost Crnogoraca u obje Crkve. Nema nikakve sumnje da je dio te useljeničke populacije katoličanstvo prakticirao još u matičnom zavičaju. Takvih primjera smo našli kod useljenika u mjestima Poreč, Fuškulin, Mugeba, Bale, Fažana, Krmed, Vodnjan. Ono što je još interesantnije jest činjenica da ih se u matične ili notarske knjige često upisuje kao ljude „Da Montenegro“. To dokazuje da se na Zapadu pojam „da Montenegro“ vezuje uz Crnu Goru kao zemlju s velikim stupnjem autonomije bez obzira na njen formalno-pravni položaj unutar Otomanskog carstva.

I. Uvod

Useljavanja brojnih skupina ljudi na Istarski poluotok kroz više stoljeća, a posebice onih koja su se dogodila u XVI. i XVII., utjecale su na formiranje današnje demografske strukture na sjeverno-zapadnom području Republike Hrvatske. U tim procesima nailazimo i na skupine useljenika koje su prema svim pokazateljima pripadale crnogorskom etnikumu, a životna ih je sudbina usmjerila prema Istri, gdje su se trajno udomili.

Naselje Peroj na Pulštini se u literaturi navodi kao izvanredan primjer uspješnog udomljavanja. Za tu skupinu Crnogoraca se zna da je s dopuštenjem središnjih mletačkih vlasti u Veneciji te koordiniranim akcijama lokalnih vlasti u Kotoru, Puli i Buzetu doselila 1657. godine u južnu Istru. Ono što karakterizira ove doseljenike, osim njihove etničke pripadnosti, jest pripadnost pravoslavlju. U trenutku njihova iseljenja iz Crne Gore one su spadale pod crkvenu vlast cetinjskog mitropolite. To je značilo da je njihov dolazak na teritorij Mletačke Republike „ipso facto“ istovremeno podrazumijevao promjenu civilnog i duhovnog gospodara. Pravoslavni Perojci, ma koliko god bili zanimljivi, nisu u ovoj raspravi predmet našeg zanimanja, već su to oni Crnogorci koji su stjecajem povijesnih okolnosti na osmanskome ili mletačkom području prihvatili ili možda zadržali katoličanstvo, a potom se kao takvi trajno naselili u Istru.

Danas je malo poznato da je dio Crnogoraca, ne samo onaj koji se nalazio u sklopu provincije Dalmacije pod vlašću Mletačke Republike, već i onaj koji je živio u „Staroj Crnoj Gori“ pod Osmanskim carstvom, pripadao katoličkoj crkvi.

Osim pravoslavnih Perojaca, arhivski materijali (posebice notarske i matične knjige) ukazuju na prisutnost etničkih Crnogoraca u Istri i njihovu živu gospodarsku te duhovno-vjersku aktivnost, ponekad čak i u oba obreda. Stoga, nema nikakve sumnje da je dio takve useljeničke populacije katoličanstvo prakticirao još u matičnom zavičaju, bez obzira kojem je carstvu pripadao. Proučavajući arhivsku građu više smo primjera pronašli kod dijela useljenika u naselja: Poreč, Fuškulin, Mugeba, Bale, Fažana, Krmed, Vodnjan. Ono što je još interesantnije jest činjenica da ih se u matične ili notarske knjige često upisuje kao ljude „Da Montenegro“. To dokazuje da se na sjeverno-zapadnom dijelu Mletačke Republike pojam „da Montenegro“ vezuje uz Crnu Goru kao suverenu zemlju, koja, iako unutar Osmanskog carstva, funkcionira suvereno te uživa vrlo visoki stupanj autonomije.

Ono što treba posebno istaknuti jest i činjenica da se tu ne radi isključivo o crnogorskom pravoslavnom življu već i onom dijelu istog etnikuma koji pripada katoličkoj crkvi.¹ Kako izvori potvrđuju, bilo je među

¹ Jedna veća skupina doseljenika stigla je na Poreštinu iz okolice Bara 1611. Naselili su novoosnovano mjesto Funtana, kamo je nekoliko godina prije toga došla plemićka obitelj Borisi, također iz Bara. Iako se u mletačkim izvorima nigdje izrijekom ne navodi o kojoj se etničkoj skupini radi, nema nikakve sumnje da je među njima bilo i etničkih Crnogoraca, kako onih koji su bili pripadnici katoličke vjeroispovjesti tako i onih koji su pripadali grčko-istočnom obredu, ali onih pod crkvenom vlašću filadelfijskog nadbiskupa

doseljencima u Istru pripadnika obaju obreda, katolika i pravoslavaca iz oba dijela tadašnjih država na kojima su živjeli Crnogorci. Ipak treba kazati kako je Mletačka Republika uglavnom uspješno udomljavala onaj dio ljudi koji su živjeli na njenom teritoriju a samo u iznimnim prilikama one sa turskog dijela. Samo se jedan primjer može smatrati potpunim neuspjehom. To je tzv. hajdučka epizoda iz 1671. godine koja je tragično završila kako za doseljenike tako i za mletačku administraciju.²

II. Crnogorci katolici u kaštelu Vodnjan

U susjednim naseljima Peroja, ponajveć naseljenima romanskim stanovništvom; Vodnjanu, Fažani i Balama, udomilo se više obitelji za koje bi se moglo kazati da u svom etničkom izvorištu imaju crnogorsko podrijetlo. Povijesni i arhivski izvori potvrđuju takvu spoznaju.³ Međutim,

u Veneciji, zaduženoga za sve pravoslavne vjernike u Mletačkoj Republici. Da li je među njima bilo i onih koji su potajice pripadali pod crkvenu vlast cetinjskog metropolite teško je kazati. Ako je i bilo takvih, onda su se oni ubrzo stopili s ostalim došljacima, budući da se na Poreštini nije mogla ostvariti u praksi crkvena pripadnost. Usp. Miroslav Bertoša, *Epistolae et communicationes rectorum histrianorum. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. 52. JAZU, Zagreb 1979. str. 94.-97.

² U literaturi se navodi tzv. Hajdučka epizoda 1671. godine kada je planski trebalo naseliti čak 700 ljudi. Taj pokušaj nije uspio.

³ Župnici na području južne Istre, kada su bili u situaciji da u matične knjige trebaju upisati podatke o svojim vjernicima ili pak kumovima dobro razlikuju neke pojmove, vezane uz mjesto tadašnjeg ili prijašnjeg stanovanja. Tako npr., kada se spominju neka naselja župnici točno znaju gdje se ona nalaze, najvjerojatnije oslanjajući se na obavijesti koje su dobivali u potvrđama župnika u zavičajnim župama. Odnosilo se to podjednako na sve. U Matičnoj knjizi krštenih iz Fažane, susjednog mjesta Peroja, od godine 1638. do 1691. čitamo zapise o krštenjima. „...Adi 7(bre) 1659. R(everen)do Pre Vicenzo d' Azola Cap(ellano) di Fasana ha batezzatto Nicolo' figlio di Piero Cersichio (Kršić, op. a.) e dona Giacomina. Furono per Compari Jure (sic!) Grubissa da Castel Nuovo et D(ona) Maria Orbanichia“. Prilikom jednog drugog krštenja 8. rujna 1659. čitamo da su se kao kumovi pojavili „... par(on) Simon da Zara e D(omina) Marietta, moglie di m(esser) Zuanne Burato da Vescovana sott(o) Diocese di Padoua“. Dakle, župniku Domeniku Velicu je bilo jasno da uz pojam Zara ne treba nadopisati dodatno pojašnjenje kao kod Vescovane. Zadar je grad o kojemu takve nadopune nisu potrebite. Do konca godine bilo je u fažanskoj župi kršteno još nekoliko djece sa zanimljivim kumovima ili roditeljima. Tako je 14. rujna 1659. (upis 3.) kršten Alessio a kum mu je bio „...S(igno)r Cap(itan) Marco Todorovich“. Petnaest dana kasnije svoju je kćer Rosu donio na krštenje Grgo Branković kome su kumovali Bernardin Burato i „...Zuanne Vata da Pirano“. Zanimljiv je upis učinjen 6. siječnja 1661. Tog su dana M(esser) Radole da Monte Negro i njegova žena Anna krstili u Fažani svoje dijete po imenu Andrija Anton. Krštenje je obavio župnik Simon Loredan, a kumovali su Andrea Bori i Pierina Burato. Što je neuobičajeno kod ovog upisa? Najprije, tko je messer

poradi mnogih razloga, komunikacija između istih etničkih skupina gotovo da ne postoji premda je prostorna udaljenost među njima vrlo mala, svega nekoliko kilometara.

Naime, iako se već početkom XVI. stoljeća u mletačkim pokrajinama na istočnoj obali Jadrana⁴ ustalio jedan efikasan oblik poticanja i odabira ljudi koji su iz raznih razloga bili voljni matični zavičaj zamijeniti novim, on nije uvijek funkcionirao najbolje. Najčešće su se takve aktivnosti događale na poticaj i uz znanje same vrhovnih vlasti Mletačke Republike. To je prije svega ovisilo o trenutnim događanjima i procjenama na tim područjima. Zbivalo se to planski, ponajveć u suglasju visokih lokalnih dužnosnika, kotorskog providura i rašporskog kapetana u Istri koji je imao sjedište u Buzetu. Ipak, u takvim je akcijama najveći teret i konačni uspjeh padao na leđa neposrednih agenata i organizatora. Na taj su način mnoge obitelji u XVI. i XVII. stoljeću trajno udomljene u više mjesta istarskog poluotoka, uglavnom u žiteljstvom ispražnjenim naseljima uz zapadnu obalu Istre, od Kopra pa do Pule.

Za južni dio Istre, pored drugih povijesnih vrela, za spomenuto vrijeme, kao što je već spomenuto, dragocjene informacije o nazočnosti ljudstva doseljenog s crnogorskog područja u ovu sredinu daju nam i matične knjige Fažane, Bala i Vodnjana, a nešto manje Rovinja. To su najbliža naselja kojima je Peroj okružen u udaljenosti od dvije pa do nekoliko desetaka milja. Tako u matičnoj knjizi vjenčanih župe Svetog Blaža iz Vodnjana, gdje su upisivani podaci o sklopljenim brakovima kroz duže razdoblje⁵, počevši

Radole. Da li je on stanovnik Fažane ili je tu u prolazu. Zašto je uopće krštenje obavljeno u Fažani? Ako je pomorac, zašto sa sobom vodi ženu koja je u međuvremenu rodila. Zašto je bilo potrebno upisivati kraj iz kojega dolazi? Najvjerojatnije je messer Radole čovjek koji je doselio iz Crne Gore u Peroj zajedno s ostalima. Kako se radilo o katoliku u novoj matičnoj župi Sv. Stjepana, vjerojatno nije mogao obaviti krštenje jer trenutno nije bilo župnika. Obratio se u Fažanu gdje je to obavljeno. Budući da nije posjedovao nikakvih pismenih isprava i podataka o svom statusu, župnik je u matičnu knjigu upisao ono što mu je dotični Radole izjavio kako dolazi iz Crne Gore. Jer, gdje se još iz toga područja mogu pribaviti isprave o građanskom statusu, pa tako niti potvrda tamošnjeg župnog ureda. Krštenje je najvjerojatnije obavljeno „in bona fide“. Kako spomenutoga gospodina više nema upisanog u matične knjige, vjerujemo da je sve druge sakramente obavio u matičnoj župi u Peroju gdje je nekoliko godina kasnije župnikom Zuanne Urban i gdje pored drugih stanovnika pravoslavne ispovjesti žive katoličke obitelji Jure Ahelića, Jure Grubića i drugih. Usp. Liber I. Baptizatorium, VIII. Februari 1638. Finisce li 5. Agosto 1691.

⁴ Misli se na Istru, Dalmaciju i Albaniju.

⁵ Radi se o brakovima koji su sklopljeni u katoličkoj crkvi i po katoličkim običajima.

od godine 1596. do 1703., na četrdeset i sedam mjesta nalazimo upisano prezime Paštrović. Već samo prezime sugerira da se radi o supružnicima koji svoje podrijetlo vuku iz Crnogorskog primorja, i još jedno indikativno ime i prezime upisano kao Barić Todorović (Barichio Todorouichio). Dok ovo prvo sasvim sigurno indicira zemljopisno podrijetlo, i ovo posljednje bi se možda moglo povezati s izvornim zavičajem⁶ negdje na prostoru Crne Gore. Ostali se slavenski upisi odnose isključivo na hrvatski etnikum koji je u to vrijeme doselio s područja Dalmacije⁷ te se smjestio u više okolnih naselja.⁸ Međutim, isključimo li Todorovichia iz našeg razmatranja, jer se u ovom primjeru osim o etničkom Crnogorcu može raditi i o katoliku iz Hercegovine⁹, najvjerojatnije se radi o doseljenicima iz tadašnje mletačke pokrajine Dalmacije ili možda Albanije¹⁰. Možda o jednoj ili dvije obitelji s nepoznatim brojem članova. Zaključiti se može da su se one u ovom kaštelu prikladno udomile, akulturirale ili čak integrirale u cijelosti, jer se njihovu generacijsku nit na osnovi podataka iz spomenute matice može pratiti više od jednog stoljeća, počevši od 1599. godine.¹¹ Naime, u prvom se takvom upisu spominje kako su brak sklopili Francesco, sin gospodina Alesandra Pugliesea iz Brijuna i Zuana kći gospodina Zorzia Pastrovichia.¹² Među posljednjim upisima, 9. lipnja 1685. spominje se Domeniko Pastrovichio.¹³

⁶ Adi 13. zugno 1600. Barichio Todorouichio con Ellena fu' moglie del q(uendam) Gregor Belich d(e)l Terr(itori)o di Barbana..., Matična knjiga vjenčanih Vodnjan.

⁷ Vidi Marino Manin, doseljenici iz Šibenika, n. dj.

⁸ Matična knjiga vjenčanih (1569. do 1703) / Libro I. de' Matrimonii dalli 16. Giugno 1596. sino li primi Novembre 1703 / Arhiv župe Sv. Blaža Vodnjan, sig. 3,1. Opaska: knjiga ima oko 600 listova formata 21,5x30, tinta smeđa, na više mjesta stranice su oštećene i nagrižene od insekata, a i vlaga je isprala dio teksta, tako da je čitanje ponekad otežano ili nemoguće. Jezik je talijanski (mletački dijalekt), a u manjem dijelu latinski. Pismo kurzivna humanistika. Sustav uveza je temeljen na uvezu svećića ukoričenih u kartonske korice i kožu na hrptu. Paginacija i kronologija upisa nije uvijek uredna tako da je opraćenje i navođenje otežano. U daljnjem tekstu: Knjiga vjenčanih Vodnjan.

⁹ Upis od 13. lipnja 1600., Barichio Todorichio oženio je Jelenu udovicu Grgura Belića, n. dj.

¹⁰ Pojam pokrajine Albanije nikad u cijelosti nije bio definiran kao i to gdje ona zapravo započinje.

¹¹ Upis od 7. veljače 1599. godina. Knjiga vjenčanih Vodnjan, n. dj.

¹² ...Fran(ces)co f(iglio) d(el) s(ignor) Alles(sandr)o Pugliese da Brioni co(n) Zuana f(iglia) d(el) s(ignor) Zorzi Pastrouichio. Adi 7. feb(raio) 1599. fu celebrato il matrimonio delli contras(criti). Furono sposati da me Damiano Damianis piouano alla pr(ese)ntia de Franc(esc)o Bergamaschi e Grerorio Codacovich... N.dj. str. 15

¹³ Ovo se prezime pojavljuje u ovoj obimnoj knjizi isključivo kao Pastrovichio ili Pastrovich, a nijednom nije upisano u obliku Pastrovichio, kako ga nalazimo u talijanskoj literaturi XIX. stoljeća.

III. Domenico Pastrovichio, kanonik kolegijalne crkve Sv. Blaža

Za razliku od većine Paštrovića koji žive u ovom kaštelu i svoj svakodnevni životni ritam provode kao i svi ostali građani, ovaj posljednji Paštrović po imenu Domenico je svećenik kolegijalne crkve Sv. Blaža u Vodnjanu. Iz navedenih arhivskih vrela nije moguće utvrditi da li se radi o potomku neke od spomenutih domaćih obitelji ili je možda kao mlađi svećenik Kotorske ili Barske biskupije inkardiniran u Pulsku i raspoređen u ovu župu kao duhovnik koji je trebao pripomoći u pastvi jer poznaje jezik novih doseljenika i njihove običaje. Domenika pratimo na ovoj župi punih 25 godina te je najvjerojatnije prošao sve razine crkvenih dužnosti i časti, od običnog kapelana, župnika pa do kanonika. Prvi put ga se spominje kao vjerskog službenika u Vodnjanu 23. ožujka 1659. godine. Tada je izvršio najvjerojatnije svoj prvi službeni upis u matičnu knjigu krštenih župe Sv. Blaža, kojom je prilikom krstio Martinu Antoniu, kćer Lorenza i Damiane Vilico.¹⁴ Drugi pouzdan podatak nalazimo u knjizi vjenčanih iste župe od 18. listopada 1660. godine kada je u crkvi Gospe Karmelske izvršio obred vjenčanja, podijelivši ovaj sveti sakrament Nikoli sinu Antona Mekisa i Coloti kćeri Zaharije Barbarigo.¹⁵ Bilo bi zanimljivo nešto više doznati o ovom svećeniku, po svoj prilici došljaku s krajnjeg juga Jadrana, koji je prispio u sredinu koja je neposredno prije toga više desetljeća prolazila kroz ozbiljnu krizu duhovnog identiteta.

Odnosi se to na određeni broj otvorenih pristalica Lutherova naučavanja s kojima se morao pozabaviti i sud svete inkvizicije, ali također i na uskokrkvena pitanja vezana uz kleričku disciplinu, na što je upozorio i apostolski vizitator Augustin Valier za svog boravka u Vodnjanu 1579. godine.¹⁶ Isto tako ne treba zaboraviti niti činjenicu da sa službom započinje

¹⁴ Libro dei battesimi (1641.-1684.), Župni arhiv Vodnjan.

Adi 23. Marzo 1659. Martina et Antonia fig(lio)la di m(eser) Lorenzo Vilico et di D(ona) Damiana sua mog(li)e natta di leg(itim)o matrimonio. Batezzato da me P(re) Do(me)n(i) go Pastrouichio. Compari furono il sig(nor) Isepo Vidon et Pasqua fig(lio)la del q(uendam) Piero Pastrovichio. Usp. Libro dei battesimi, N. dj.

¹⁵ Upis od 18. listopada 1660, ... furono congiunti in santo matrimonio li oltrescritti nella chiesa del Carmine dal R(everen)do sig (nor) pre Dom(eni)go Pastrovichio et p(re) sig(nor) Lorenzo Calimeni et Carlo Luciani. N. dj.

¹⁶ Valier, ..., visitatio polensis, N. dj. U Vodnjanu je i kasnije, od odlaska visoke crkvene inspekcije nastavljeno s aktivnošću protestantskih sljedbenika. Mnogi su od njih bili sudski procesuirani, posebno u razdoblju od 1580. pa do 1590. Najveći broj tih ljudi dolazio je iz obitelji Cinei, Grka koji su i prije ciparskog rata 1571. godine doselili iz Famaguste. Najvjerojatnije su oni bili posrednici kada su 1578. godine doseljeni njihovi sunarodnjaci

kada se na istarskom poluotoku još osjećaju posljedice Uskočkog rata 1618. i velike epidemije kuge koja je poharala poluotok 1632. Nažalost, dostupni arhivski izvori kao ni druga objavljena literatura o povijesti ovog mjesta o tome ne govore ništa.¹⁷ Zbog toga, samo na osnovi ovih podataka nije moguće o ovom čovjeku utvrditi ništa, čak ni njegovu životnu dob. Može se tek naslućivati da se radi o iskusnom mladom svećeniku koji je višegodišnju pastoralnu praksu stjecao negdje izvan Istre te da se tu pojavio kao već formiran duhovnik.

O tome govori i slijedeći podatak. Domeniko Pastrovichio se dvije godine kasnije, već 1662. godine potpisuje kao kanonik, a to je čast koja se najčešće stječe višegodišnjim radom. Moglo bi se na temelju toga zaključiti kako je župa Sv. Blaža u Vodnjanu dobila već gotovog i duhovno formiranog svećenika koji se u Vodnjanu još dodatno iskazao. To što prve dvije godine uz njegovo ime nema upisane nikakve titule niti funkcije, moglo bi značiti da je 1659/1660. godina prva godina njegova pastorala u ovoj župi. Pretpostavljamo da mu je u novoj župi Svetog Blaža dodijeljena

iz Famaguste i Nikozije na Puljštinu, kao pripadnici unijatskog pravoslavnog kraka, kojima je Mletačka Republika bila dodijelila crkvu Sv. Katarine u Puli za njihove religiozne potrebe, a koju su oni posvetili Sv. Nikoli. Što se dogodilo s tom obitelji, koja se ovdje udomila da je iz pravoslavlja prešla na protestantizam, teško je kazati. Najvjerojatnije se nisu najbolje snašli, pa je to bio njihov odgovor i opstrukcija postojećeg crkvenog ustroja. Godine 1583. bio je na doživotni kućni pritvor, koji je trebao provesti u svojoj kući u Vodnjanu poradi ispovijedanja luteranskih ideja osuđen je Marko Cinei ali je jedne noći, po odluci Svetog oficija bačen u more i utopljen 1584. kod Dvigrada. Najvjerojatnije u Limskom kanalu. Sudbinu oca doživjela su i njegova četiri sina kao i dva nećaka. Navodno, herezom ih je zarazio već davno fažanski župnik Pasqualino Velico koji je još 1548. bio gorljivim slijednikom puljskog biskupa Vergeria i poradi tih ideje osuđen. Često je dolazio u Vodnjan. Međutim, ostali Vodnjanci nisu prihvaćali njihove ideje osim nekog nekolicine; De Paoli, vanbračni sin kanonika De Paolia, Antonio Rotta i Giacomo Betiga. Usp. Mario Pavat, *La riforma reidentina a Parenzo e Pola*, Rim 1960, str. 168.-173.

¹⁷ Iako je mirom u Madridu 1618. godine završio Uskočki rat, posljedice na svim područjima života bile su više nego vidljive. Bio je to jedan od najtragičnijih ratova ikad vođenih na Istarskom poluotoku. Sukob između Austrije i Venecije koji je aktivno trajao od 1615. do 1617. izrodio se u oružani obračun dviju strana bez ikakvih pravila ratne vještine. Svako je mjesto istovremeno bilo i bojišnica i pozadina. Tragične posljedice ovog rata, u kojemu su značajnu ulogu imali i uskoci, po kojima se ovaj oružani sukob u povijesnoj literaturi i nazvao, ostavio je iza sebe popaljena sela, ubijene i prognane stanovnike, razoreno gospodarstvo, uništen život itd. Istarski je poluotok pružao žalosnu sliku koja se još više pogoršala velikom epidemijom kuge 1632. kada je pomrla gotovo jedna trećina preostalog pučanstva, a posljedice će se osjećati i pedeset godina kasnije. Usp. Miroslav Bertoša, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1979.

skrb o običnom puku, najvjerojatnije onim ljudima koji su doselili u neposrednu okolicu¹⁸ i koji svoje religiozne obveze izvršavaju u manjim, ili pak okolnim crkvama, gdje se pored ostalog udjeljuje i sakrament braka kao napr. Sv. Martina, Sv. Lovre, Gospe od Karmela itd,¹⁹ a ne u kolegijalnoj crkvi Svetoga Blaža. Nažalost, također nema nikakvih vijesti ili pak naznaka da su njegovom pastoralnom aktivnošću ili nekim drugim interesom bili obuhvaćeni stanovnici upravo pristigli u susjedni Peroj iz Crne Gore.²⁰

Dušobrižničku je službu u Vodnjanu sigurno uspješno obavljao, a nagrada mu bijaše što je bio izabran na kanoničku čast. To je i njemu samome kao došljaku jako imponiralo, pa svom imenu od sada neizostavno kod službenih zapisa dodaje i spomenute atribucije. Takav prvi primjer imamo kod upisa od 2. rujna 1662. kada je ubilježeno vjenčanje Domenika Grupazza i Pasquine Zanini.²¹ Uspoređujući rukopis i njegov karakterističan duktus kroz više godina, podatke je u ovom primjeru umjesto njega u matičinu rubriku upisao neki drugi vjerski službenik. Zanimljivo je da mu

¹⁸ Ivan Grah, Izvještaji pulskih biskupa Svetoj Stolici (1592.-1802.) *Croatica Christiana Periodica*, god. XI. Br. 20, Zagreb 1987.

¹⁹ N.dj. passim

²⁰ Naime, na Pulštini i njenoj okolini već je u pastoralu ljudi bio angažiran određeni broj katoličkih svećenika koji su bili rodom iz južnih krajeva i koji su se služili latinskim jezikom u liturgiji, a u javnoj komunikaciji materinim hrvatskim. Treba pretpostaviti da su se vrlo lako mogli sporazumijevati i s novim pravoslavnim doseljenicima koji su se služili srodnim, crnogorskim jezikom. Ovo je jedan od zaključaka crkvenih vlasti u Puli, a informacija je prosljeđena Svetoj Stolici. Već u prvom izvješću „ad limina“ pulskog biskupa Alojzija Marcella vidi se njegova intencija. Uspostaviti prisniji kontakt između raznih slavenskih skupina a onda postupno preko jezika manjinu privesti većinskoj zajednici. Međutim, ova relativno jednostavna formula nije se pokazala uspješnom kod ove perojske pravoslavne skupine. Teško je kazati zašto je to tako i na čijoj je strani krivica za takav odnos. Najprije, svi katolički svećenici koji su tu mogli posredovati odbili su biskupu suradnju izgovarajući se da, iako poznaju njihov jezik, nisu dorasli objašnjavati teološke razlike između katoličke i pravoslavne doktrine. To donekle može biti i točno jer po svojoj prilici nepoznanica im je bila liturgijski jezik i ćirilčko pismo. A to bi onda od njih zahtijevalo i dodatno obrazovanje. Isto tako, niti Perojci nisu pokazivali neku posebnu volju za takvom suradnjom, najvjerojatnije ohrabrivani matičnom crkvom s kojom su u živom kontaktu, iako su formalno prihvaćali Marcellove sugestije. Nejasna je u svemu tome i činjenica da pulski biskupi nisu u sam Peroj, tada još uvijek živući katoličku župu, uspjeli postaviti jednog takvog svećenika. O prvim dojmovima o Crnogorcima u Peroju usp: Ivan Grah, Peroj u relacijama pulskih biskupa Svetoj Stolici 1660.-1802., U: Prilozi o zavičaju 6/89, str. 97.-104., Pula 1990.

²¹ Congiunto in S(anto) Matrimonio il il S(ignor)P(re) Do(me)n(e)go Pastrovich Can(oni)co nella Chiesa di S Martino figliolo di..., Knjiga vjenčanih, N. dj. str. 13.

se već kod prvog upisa ime zapisuje slaveniziranim oblikom Pastrovich. Ovo je tim zanimljivije jer se spomenuti kanonik sam potpisuje kao Pastrovichio, romaniziranim oblikom koji se već više desetljeća bio ustalio i za mnoge obitelji s takvim prezimenom²². Tada se najvjerojatnije u svakodnevnoj komunikaciji kanonik Domenico još služio slavenskim oblikom, a službeno romaniziranim. Kad je to bilo tako, onda to znači da se u novom društvenom okruženju on nije doživljavao tuđincem, bez obzira kako se pisao te da mu to nije bila smetnja da već za nekoliko godina vodnjanske službe uđe u časni red kanonika.²³

Sve časti i dužnosti koje je obavljao u Vodnjanu, tj. župničku i kanoničku, neizostavno su navedene u matičinim rubrikama. Kako je pritom najveći broj upisa, a to se protegnulo na više od dva desetljeća, obavio on osobno, očito mu je do vlastite pozicije bilo jako stalo. Ovo je dakle jasan primjer jedne uspješne akulturacije ili čak potpune integracije u relativno kratkom vremenu, neovisno o činjenici gdje je taj proces započeo. Da li u starom zavičaju ili pak u novoj destinaciji.²⁴ To isto vrijedi i za ostale

²² U u crkvenim i civilnim dokumentima u vrijeme mletačke vladavine a kasnije i austrijske se ravnopravno pojavljuju dvije inačice ovog prezimena. U početku kao Pastrovich i Pastrouichio a kasnije i kao Pastrovicchio.

²³ Vodnjanski kaptol imao je tri kanonika od kojih je jedan od njih obavljao funkciju župnika. Utemeljen je bulom pape Bonifacija VIII. 1294. ali je stvarno zaživio tek 1468. a ukinut carskim dekretom 5. kolovoza 1842. Domenico Pastrovichio je kao kanonik ujedno u periodu od 1674.-1686. obavljao i funkciju župnika kako proizlazi iz citiranog arhivskog vrela dok neki autori drže da je to bilo od 1680.-1686. Usporedi; Domenico Rismondo, Dignano d' Istria nei ricordi. Ravenna 1937. str. 107.

²⁴ S obzirom da Paštrovići kao dio crnogorskog etnikuma iza 4. travnja, 1423. godine, sukladno sklopljenom ugovoru između njihovih glavara i Francesca Bemba imaju unutar Mletačke Republike privilegiran status kao njeni građani, sasvim je izvjesno da je integracijski proces u romansko-katoličko društvo samo još intenziviran na tom području iz sklapanja tog povijesno-pravnog akta. To na neki način sugerira i crnogorski povjesničar Slavko Mijušković kad raspravlja o vjerodostojnosti „Paštrovskih privilegija“ iz 1423. i jesu li te povlastice samo potvrda onoga što su Paštrovići kao pleme uživali još iz ranijih vremena. U knjizi *Kotorska mornarica*, on isključuje kao možebitne falsifikatore nekih poglavlja ove isprave pravoslavne i katoličke svećenike, tako napr. „Ni u paštrovskim seoskim svećenicima ne bismo mogli nazrijeti autore akata za čije bi izmišljanje i uspješno izvršenje bila potrebna mašta, znanje i naročita sposobnost najpronijljivijih i najprepredenijih ljudi.“ Ukratko kazano: pravoslavno je svećenstvo neuko i nedovoljno vješto u pisanju da bi se uopće moglo upustiti u takav pothvat. Ali je zato sumnja mogla pasti na katoličko svećenstvo koje je u ovoj raboti moglo imati nekih skrivenih primisli. Međutim, Mijušković je i tu kategoričan pa iznosi: „...ako bismo pak pretpostavili da su paštrovski katolički svećenici, iako seoski, ipak učeniji i sposobniji od pravoslavnih, i bili u stanju da zamisle i izvrše pomenute falsifikate, morali bismo se suočiti s pitanjem: Zašto i u koju svrhu bi

obitelji koje su upisivane kao Pastrovich ali i kao Pastrovichio. Bez obzira koliko se u njima samima tijekom procesa adaptacije sačuvalo izvornih elemenata etničke baštine i kakav je njihov intiman odnos naspram starog zavičaja, treba zaključiti kako se radi o potomcima ili pak nekadašnjim stanovnicima primorskog dijela današnje Crne Gore. Taj teritorij, koji je omeđen mjestom Maine na zapadu i Špičom na jugu te Crmnicom i Brajićima na sjeveroistoku, u najvećem dijelu naseljavaju Paštrovići, jedno od crnogorskih plemena. To je neosporno. Paštrovići su ili pripadnici ovog crnogorskog plemena ili stanovnici tog područja.

IV. Nedovoljno prepoznatljiva etnička identifikacija

Međutim, nije uvijek lako samo na osnovi dostupnih arhivskih vrela u svakom primjeru utvrditi tko se sve stvarno skriva pod ovim ali i drugim prezimenima. Analizirajući ovu problematiku kod takvih i sličnih primjera, posebice u notarskim zapisima ili matičnim knjigama, nije uvijek moguće utvrditi kada se radi o etničkom Crnogorcu, potomku plemena Paštrovića ili o etničkom Hrvat, Romanu, Albancu ili možda i Grku koji je u Istru na isti način doselio s primorskog područja današnje Crne Gore.

S obzirom na povijesne okolnosti i ustroj katoličke crkve ali i druge vjerskih zajednice na tom području, također nije moguće govoriti o jedinstvenom prostoru; niti crkvenom, niti vjerskom niti etničkom, a još manje političkom.. Kao što je već spomenuto, u političkom smislu dio pripada Osmanskom carstvu, dok je drugi dio u sastavu Republike Svetog Marka²⁵. U crkvenom spada pod jurisdikciju dviju crkvenih pokrajina. Nad pravoslavnim stanovništvom duhovnu vlast obnaša mitropolit cetinjski,

to oni uradili? Zar bi paštrovski katolički svećenici u trenutku kada je u Paštrovićima prestala vlast srpskih šizmatičkih gospodara i kad se već mogla nazirati opasnost od Turaka, izmišljali i falsificirali isprave da bi pomogli neko uvjetno stupanje Paštrovića mletačko podanstvo? Svakako ne. Oni bi naprotiv mnogo rađe zagovarali bezuvjetno potčinjavanje Veneciji, jer bi takvo potčinjavanje predstavljalo čvršću i sigurniju vezu Paštrovića s tada vrlo moćnom katoličkom Venecijom od one veze koje su zahtijevali Paštrovići u želji da sačuvaju svoju autonomiju“. Mijušković je dakle uvjeren kako katoličko svećenstvo, a to podrazumijeva i vjernički puk, nije imalo velikog osjećaja prema dotadašnjoj paštrovskoj posebnosti i da jedva čekalo da cijeli prostor kao na „pladnju“ izruči moćnoj katoličkoj državi Veneciji. Usp: Mijušković Slavko, *Kotorska mornarica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knjiga 7, str. 9.-30.*, Podgorica 1994.

²⁵ Grad Budva je tijekom više stoljeća priznavao vlast raznih država, Bizanta, Duklje, Nemanjića, Balšića. Kontrolu ovog vrlo važnog starteškog dijela na jugu Jadranskog mora preuzela je Mletačka Republika 1443. i zadržava je do konačne propasti 1797.

sufragan pečkog patrijarha a nad rimokatolicima budvanski biskup, sufragan barskog nadbiskupa.²⁶ U tom smislu teritorij Paštrovića se skoro u cijelosti poklapa s granicama katoličke Budvanske biskupije.²⁷ Veze stanovnika tog područja i onoga u najbližem susjedstvu, posebice okolice Boke Kotorske i njenog zaljeva, su vrlo intenzivne usprkos mnogim različitostima. Te veze, i kao rodbinske ali i poslovne, održavaju se i onda kada netko napusti zavičaj i preseli u drugi dio Mletačke Republike. Kao potvrda ovoj tvrdnji mogu nam poslužiti upravo primjeri iz Vodnjana a ovdje navodimo samo jedan. U više navrata u kaštelu se kao ženici ili kumovi na vjenčanju pojavljuju ljudi iz Herceg Novog. Tako je dana 20. lipnja 1601. godine Petar Pačić od Tome oženio Katarinu, kćer Zuane Valentića iz Herceg Novog. Obred vjenčanja je obavio Mihovil Zenzerović.²⁸

Međutim, treba ukazati i na činjenicu kako se to ne odnosi samo na ovo mjesto već i druga, posebice ona koja se nalaza uz zapadnu obalu Istre. Iako ima svakakvih prezimena koja bi se mogla dovesti u vezu s izvornim zavičajem, najčešće brojčano prevladavaju prezimena Paštrović. U arhivskim se izvorima iz XVII. i XVIII. stoljeća pojavljuju u Balama, Rovinju, Fažani, Poreču itd.²⁹ Zbog toga ovo još potvrđuje realnu pretpostavku kako se kod tih doseljeničkih obitelji s ovakvim prezimenima ne radi uvijek o etničkim Crnogorcima već i drugim ljudima koji doseljavaju iz „paštrovskog“ područja. Nije u pitanju samo jedna te ista obitelj³⁰, pa

²⁶ Barska se nadbiskupija spominje već u IX. stoljeću a kao metropolija u dva navrata kada obuhvaća veći dio biskupija na tom području. Nakon privremenog gubitka metropolitanskog statusa obnovljena je 1199. Od XVI. stoljeća dalje barski nadbiskup nosi naslov „Primas Serviae“ za onaj mali broj katolika koji je još tu preostao. Naime, za vladanja Turaka ovim krajevima poradi progona veliki je broj stanovništva prešao na pravoslavlje ili se poislamio, dok su katolici Albanci postali neznatna manjina. Usp. Butorac-Ivandija, N. dj. str.108.-109.

²⁷ Budvanska biskupija spada među najstarije biskupije na Jadranu. U vrijeme Dukljanske kneževine u njoj stoluje biskup koji od godine 1089. biva podložen barskom nadbiskupu i metropoliti. Prvi poznati biskup je Silvestar iz godine 1143. a nakon njega pa do 1571. postoji popis svih njenih biskupa Nakon 1575. Budva gubi status stalnog biskupskog sjedišta, već se u njemu nastanjuje biskupijski vikar ili administrator. Biskupija je ukinuta 1828. i pripojena Kotorskoj. Usp. Josip Buturac – Antun Ivandija, Povijest Katoličke crkve među Hrvatima, karta, str. 112. Zagreb 1973.

²⁸ ...Piero Pacich q(uendam) Tomaso co(n) Cat(arin)a f(iglia) di Zuane Ualentich da Castel Nuovo, N. dj. str. 29

²⁹ O Crnogorcima u ovim naseljima osvrnut ćemo se u zasebnom poglavlju.

³⁰ Ime oblasti iz kojega dolaze ove obitelji dolazi od starog rodovsko-plemenskog imena Paštrović.

koliko da je brojčano bila jaka, jer ona nije mogla napučiti ljudstvom šire područje Istre. Jedno je sigurno. Prezime Paštrović u ovom primjeru je najmanje patronimik. U arhivskim izvorima njega nalazimo pisana naizmjenice u dva oblika: jednom kao Pastrovich a drugi kao Pastrovichio. Prvi se oblik izgovarao kao Paštrović i najvjerojatnije je označavao osobu koja je pripadala rodu, dok je drugi oblik Paštrovc, čovjek koji je doselio iz područja Paštrovića. Kako je u jednom i drugom slučaju riječ o doseljenicima, nije jasno na osnovu čega se radila distinkcija i koji će oblik u nekoj od aktualnih isprava biti uporabljen.³¹ Ipak, najvjerojatnije je ovisilo o samom čovjeku, ali i o trenutnoj predodžbi koju je neka službena osoba ili notar mogla steći o njemu. U ovom vodnjanskom primjeru ovim se prezimenom označava došljaka koji je doselio s južnojadranskog područja, onoga koje se prostire između mora, Maina, Brajića, Crmnice i Spiča. Međutim, s obzirom na demografske mijene i različite povijesne okolnosti, treba ponovno istaknuti kako to područje nije kompaktno. Nije to ni kulturološki a još manje etnički. Kao što je u literaturi poznato, posložen je na tom dijelu zanimljiv mozaik sastavljen od različitih jezika, govora i pisma; crnogorskoga, hrvatskoga, italo-venecijanskog, latinskog, albanskog, turskog i možda još kojeg detalja te vrste, najvjerojatnije grčkog poradi neposrednog susjedstva. Također, u duhovno-konfesionalnom i crkvenom smislu, izrazita je podjela stanovništva na rimokatolike, muslimane i grko-pravoslavne, dok se u etničkom pogledu razaznaju narodnosne skupine, Crnogorci, Hrvati, Albanci i Romani, Grci, Turci itd. Zbog svega toga se može zaključiti kako je proces akulturacije bio proces koji se odvijao u više pravca, a ovaj koji se odvijao na Istarskom poluotoku između pravoslavnog i katoličkog žiteljstva zasigurno je započeo još u starom zavičaju. Uglavnom se odvijao u jednom pravcu tako da je u novoj sredini on je još više ubrzan te je od etničkog izvornog identiteta ostao tek antroponim. Iako imamo krasnih primjera, posebice u okolici Poreča, kako se život doseljenika odvijao ravnopravno u oba religiozna sustava. Međutim, to nije bio slučaj s Paštrovićima u Vodnjanu, Balama i Fažani koji najvjerojatnije prolaze završnu fazu akulturacije ili čak potpune asimilacije.³² Zbog tog razloga

³¹ Osim matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih, čija je obveza pisanja proizlazila iz odredaba Tridentinskog sabora, najuobičajeni oblik službene isprave činili su razni kupoprodajni ugovori ili pak oporuke. Matične su knjige pisali svećenici, uglavnom župnici dok su se kupoprodajni ugovori i oporuke sastavljale kod notara.

³² Vodnjan je kaštel udaljen od Peroja oko 5 milja a predstavlja vrlo značajno središte koje će se odmah odraziti na odnose s novo pridošlim Perojcima.

najvjerojatnije nisu pokazivali nikakav posebni interes za skupinu njihovih sunarodnjaka koja je 1657. godine doselila u susjedno selo Peroj.

U navedenoj matičnoj knjizi nema niti jednog upisa koji bi na bilo koji način ukazivao da je između ove dvije zajednice bilo kakvih kontakata.³³ To isto bi se moglo zaključiti i iz matične knjige krštenih iz župe Sv. Blaža u Vodnjanu za godinu 1641.-1689.³⁴ Kao što je Domenico Pastrovichio revno vodio upise u knjizi vjenčanih iste župe, tako je činio i kod krštenja. Od prve godine upisa 1655. pa 1680. ovaj je župnik krstio i u knjigu upisao više od 150. upisa.³⁵ Ima i takvih primjera kad su prilikom krštenja nazočni sami Paštrovići: kao krštenici, kao roditelji, kao krstitelj i kao kumovi.³⁶ Nasuprot toj činjenici, „crmnička“ skupina je prva iskušena takve vrste trebala doživjeti upravo ovdje. A to je iskušenje morala proći kroz grčku pravoslavnu župu Sv. Nikole u Puli, koja je neosporno pod duhovnom vlašću filadelfijskog nadbiskupa sa sjedištem u Veneciji, dakle unijatskom granom pravoslavlja.

V. Zaključak

Zapisi nekih imena i prezimena u matičnim knjigama katoličkih župa kao i u bilježničkim zapisima, poglavito na mletačkom dijelu Istre, tijekom XVI. i XVII. stoljeća, daju naslutiti kako je na ovaj poluotok naseljeno više katoličkih obitelji iz tzv. Stare Crne Gore. Koliki je broj takvih teško je kazati poradi nedovoljne istraženosti relevantne arhivske građe. Međutim, prema našem istraživanju matičnih knjiga župa Poreča, Bala, Vodnjana, Fažane i Rovinja, čini se da je najveća koncentracija tih doseljenika upravo na tom području. Upisi u matične rubrike uz osobna imena i s opaskom „da Monte Negro“ redovita su pojava kada se radi o ljudima koji dolaze iz one Crne Gore koja se tada nalazi u sklopu Osmanskog carstva. U tom smislu kao ilustraciju i zaključni primjer navodimo nekog mesera Radolu. On je zajedno sa ženom Anom 1661. godine u župnu crkvu Sv. Kuzme i Damjana u Fažani donio na krštenje svoje dijete kome nadjenuše ime Andrija Anton. Krštenje je, sukladno katoličkom obredu,

³³ Kaštel je uglavnom nastanjen talijansim stanovništvom dok je okolica isključivo nastanjena Hrvatima čiji se entitet s vremena na vrijeme pojačava novim doseljenicima iz Dalmacije.

³⁴ Liber baptizatorum 1640.-1689., Župni arhiv Vodnjan

³⁵ Liber baptizatorum, N. dj. passim

³⁶ Liber baptizatorum, N. dj. 28. ožujka 1657.

obavio župnik Simon Loredan a kumovali su Andrea Bori i Pierina Burato. Ovaj je čin upisan u matičnu knjigu krštenih iste župe gdje je otac upisan kao M(esser) Radole da Monte Negro (!). Postavlja se nekoliko pitanja glede ovakvog načina upisa, jer odudara od uobičajenog. Najprije, tko je messer Radole. Da li je on samo u prolazu ili je stanovnik Fažane. Najvjerojatnije ovo drugo, jer da je krštenje obavljeno u nuždi, prolaskom kroz to mjesto, župnik Loredan bi bez ikakve sumnje u rubriku bio upisao opasku „in extremis“, a nje ovdje nema. Dakle, Radole je po građanskom statusu stanovnik Fažane i pripadnik župne zajednice. Međutim, zašto je bilo potrebno upisati opasku „da Monte Negro“ ako je on domaći žitelj? Iz jednostavnog razloga jer je trebalo doseljeniku utvrditi konfesionalnu pripadnost odgovarajućom potvrdom o krštenju iz matične župe. A kako je to ponosni otac Radole mogao dokazati? U tom času nikako, posebice ako znamo da je pastoralizacija na turskom području bila jedva moguća, a kamoli da su tamo uredno funkcionirale katoličke župe i s uredno vođenim župnim maticama. Ovako, župniku Loredanu nije preostalo ništa nego „in bona fide“ krstiti malog Andriju Antona uz svjedočanstvo kuma Andrije Borija (po kome je krštenik i dobio ime) koji najvjerojatnije i sam potječe iz Bara. Tako opaska „Da Monte Negro“ postaje olakotna okolnost kojom etnički Crnogorci katoličke vjeroispovijesti mogu lako biti integrirani u novoj sredini.

Alojz ŠTOKOVIĆ

**MONTENEGRINS CATHOLICS IN ISTRIA DURING THE XVI
AND XVII CENTURY**

**Annex to deliberation of Vojislav Nikčevića about Catholic's component of
Montenegrins**

Numerous migration of population during the XVI and XVII century have completed the demographic mosaic on the Istrian peninsula. And Montenegrins have some of their own little cube arranged in this magical area. Except Peroj where starting from 1657. is based an Orthodox group, today is little known that the numerous Montenegrin immigrants, not just those that were placed within the area of Venetian Republic called Province of Dalmatia, but also those who lived in "Old Montenegro" belonged to the Catholic church. Available archival materials (especially notary and parish registers) that we have studied point to live a very spiritual-religious activity of Montenegrins in both Churches. There is no doubt that part of the immigrant population was practicing Catholicity even in the home place of origin. Such examples we found at places immigrants in Porec, Fuškulin, Mugeba, Bale, Fazana, Krmed, Vodnjan. What is even more interesting is the fact that they are enrolled in notary books and parish registers as people "Da Montenegro". This proves that the concept "Da Montenegro" the West linked to Montenegro as a country with a large degree of autonomy, regardless of its formal legal status within Otoman empire.

Stevo VUČINIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 061.22(=1.497.16)

SOCIO-POLITIČKI RAZLOZI OSNIVANJA INSTITUTA ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE

Autor opisuje uslove i socio-političke razloge zbog kojih je osnovan Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje koji danas nosi ime utemeljivača montenegrizike, akademika Vojislava P. Nikčevića. Takođe, ukazuje se na prekretnički značaj jezikoslovnoga rada ovog akademika.

Crnogorci i Bošnjaci bili su jedina dva naroda na južnoslovenskom prostoru koji su dočekali raspad južnoslovenske političke zajednice bez lingvonima kojim potvrđuju sebe kao baštinike zajedničkoga jezičkoga sistema sva četiri naroda. Dok su ga i Srbi i Hrvati formalno nazivali zajedničkim imenom, u praksi su ga imenovali, skraćeno, samo svojim narodnim imenima. Sticajem okolnosti koje nijesu predmet ovoga skupa niti moga priloga, i Crnogorci i Bošnjaci bili su prihvatili da im *lingua communis* bude takozvani srpskohrvatski jezik, kao politički jezik. Razumljivo, on je vršio ulogu političkoga instrumenta kojim se učvršćivala jugoslovenska zajednica; istovremeno, bio je i opasno oruđe dominantnih velikonacionalnih politika u bivšoj zajedničkoj domovini. To je pokazala praksa a i odnos beogradskih jezikoslovaca koji su se početkom 90-ih godina XX vijeka, u vrijeme emancipacije crnogorskog i bosanskog jezika, razračunavali sa samom idejom na način neprimjeren profesiji i nauci. Novosadski dogovor iz 1954. godine, kojim su pobrojani Hrvati, Srbi i Crnogorci kao narodi koji govore jednim jezikom, nazvanim *srpskohrvatski*, nije respektovao osobenosti crnogorskog jezika ni u supstancijalnoj niti u formalnoj ravni. Iz naziva tzv. jedinstvenog jezika, imenovanog dvočlanom složenicom, isključen je termin koji označava crnogorsku naciju kao jezički konstituent zajedničkog jezika. U praktičnoj ravni tzv. srpskohrvatski jezik standardizovan je na način koji je isključio sve osobenosti crnogorskoga

jezika, cijelo jekavsko jotovanje i dva slova/glasa koja su njegova posljedica. Upravo ono što nas čini osobenim na cijelom južnoslovenskom prostoru. (U njemu se čak navodi da se „naš zajednički književni jezik“ razvio oko dva glavna kulturna središta – Beograda i Zagreba!) Pa smo komplikovanim odgojem u školama vježbani da u javnoj upotrebi koristimo jezik kojim ne govorimo. Dakle, nadmoć jedne političke ideje demonstrirana nam je u duhovnoj sferi sa posljedicama koje će utvrđivati istoričari u budućnosti. Ne bih rekao da su se Crnogorci naročito opirali takvom statusu i stavu drugih prema njima, osim pojedinaca čiji glas nije previše uznemiravao ni stručnu ni naučnu, ali ni političku javnost. Mislim, prevashodno, na pokojnog akademika prof. dr. Vojislava Nikčevića. Neka mi bude oprosteno što mu nijesam pribrojio još neko značajno ime jer o tom pitanju ne raspolazem činjenicama koje bi mi tako nešto dale za pravo.

Raspadom jugoslovenske zajednice, tzv. srpskohrvatski jezik izgubio je društvenojezički smisao i naš je dio štokavskoga jezičkog sistema zvanično i formalno nazvao našim narodnim imenom pokojni profesor Vojislav Nikčević, 1993. godine, monografijom *Crnogorski jezik*, u izdanju Matice crnogorske. Potom je izvršio standardizaciju jezika i objavio je u *Crnogorskom pravopisu*, 1997. godine, urađenom u skladu s prethodnim priručnikom *Piši kao što zboriš* (CDNK, 1993), na koncu i *Gramatikom crnogorskog jezika* 2001. godine u izdanju DANU. Naš je jezik instrument naše kulture i najdublji iskaz našeg narodnog duha. Povezan je i sa književnom tradicijom koju, u kontinuitetu, tvore djela na narodnom jeziku, od vremena Ivana Crnojevića do savremenoga doba. Nema boljega primjera kojim se potvrđuje prethodno izrečena tvrdnja, od povelja Ivanbegovih iz druge polovine XV vijeka koje svaki elementarno pismeni Crnogorac može da iščita i razumije, čak i cijeli Oktoih, stoga što se naš narodni i književni jezik jednače.

Cijelim nizom tekstova o crnogorskom jeziku pokojni se profesor redovno javljao u crnogorskoj publicistici i štampi. Nastupao i na elektronskim medijima i na svim skupovima naučnoga karaktera u zemlji i vani, zalažući se za afirmaciju crnogorskog jezika. Bio je i osnivač svih crnogorskih nacionalnih i kulturnih institucija koje su nastajale sukcesivno, počev od 1991. godine. Ne mislim da ovome skupu treba da objašnjavam zašto smo nacionalne kulturne i naučne institucije utemeljili tek početkom 90-ih godina. Prosto, tek tada su se, nakon gotovo jednoga stoljeća, stekle prilike koje su nam bile naklonjene za takav poduhvat.

Ugled koji je akademik Vojislav Nikčević stekao u pitanju jezika, osobito crnogorskoga, u posljednjoj deceniji prošloga i prvoj ovoga vijeka, u domaćoj i inostranoj javnosti, nije mu bio dobra preporuka među izvjesnim Crnogorcima. Ne treba naročito dokazivati da su Crnogorci spremni na svako zlo i dobro pregnuće samo da se nađu na čelu bilo koga i bilo čega. Više puta su to dokazali, naročito u vrijeme raspada Jugoslavije. Stoga mu je bio zapriječen svaki institucionalni rad u nedavno utemeljenim crnogorskim naučnim i kulturnim institucijama, osim na fakultetu. Nijesu se libili da ga nazivaju imenima nedostojnih ljudi, i to upravo Crnogorci koji su prirodom profesije bili obavezni da ga na svaki način podrže. Čak su ga nedavno i mrtvoga optužili da je opstruirao Odjeljenje za jezik jedne institucije osnivanjem i utemeljivanjem Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje, što je najobičnija laž. Svi smo tome svjedoci.

Nezaobilazna je ličnost u razmatranju moje teme dr. Svenka Savić, koja je u intervjuu u nedeljniku *Monitor* od 21. novembra 1997. godine prva javno predložila osnivanje instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Očito da je pozvani Crnogorci nijesu dobro razumjeli, a nijesu ni imali volje da postupe po njenim uputima. Šedočim da pokojni profesor nikad nije iskazivao niti političke niti rukovodeće ambicije, osim lingvističke. Ali ponavljam, ni samo one mu nijesu bile dobra preporuka i doživljavane su kod izvjesnih kao prijatna ličnim ambicijama u pitanjima rukovođenja čak i Odjeljenjem za jezik, iako su svi osim njega bili nekompetentni za takvo mjesto. Mada, držim da su mnogi prvaci bili spriječeni da se prvače bar u pitanjima jezika, što je dodatno otežavalo njegovu javnu ulogu kao nespornog prvaka u pitanjima crnogorskog jezika. Profesor se za života nije usrećio sa izvjesnim Crnogorcima koji mu nijesu mogli oprostiti ulogu prvaka i utemeljivača nauke o crnogorskome jeziku. Mada će o njemu prosuđivati oni koji se tek rađaju, slaveći ga i osporavajući snažnije nego je to iko činio za njegovog života. Njegovo ga djelo čini neumrlim, zbog čega će njegov duh ostati da bdi vječno nad nama.

Prekretnica u institucionalizaciji crnogorskog jezikoslovlja započeta je na večeri koju je organizovao pokojni profesor u restoranu *Pegaz* u Podgorici, neposredno pred organizovanje velikoga međunarodnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Za stolom mi se požalio na opstrukcije koje trpi od izvjesnih Crnogoraca koji ignorišu i crnogorski jezik i skupove posvećene crnogorskoj jezičkoj problematici. Čak mu zaprečavaju svako institucionalno djelovanje i dovode ga u nezgodan položaj. Predložio

sam mu da, poput već osnovanih nacionalnih institucija, osnujemo Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, kojem bi on bio na čelu. Imamo svoj jezik i običaje i zato treba da se brinemo o svome napretku, a imamo svijesti da treba da ga očuvamo. Time bi pokojni profesor dobio institucionalnu zaštitu a i Institut bi, zaštićen njegovom harizmom, mogao, na mah, da stekne potrebni ugled, što potvrđuje i ovaj skup. Prihvatio je, a ja sam se prihvatio da uredim osnivačka akta. Dogovorili smo i imena osnivača. Ja sam predložio mog prijatelja akademika prof. dr. Vukića Pulevića, a on gospodu Žarka L. Đurovića i Borislava Cimešu. Krajem 11. mjeseca 2003. godine održali smo osnivačku Skupštinu u jednoj ruiniranoj i nezagrijanoj opštinskoj kancelariji u glavnoj ulici na Cetinju. Nijesam imao novaca za benzin, pa me je do Cetinja odveo profesor Vukić Pulević. Domaćini, pak, nijesu imali novaca da se počastimo sokom i kafom. Ipak, prorokovao sam međunarodni ugled Institutu i nijesam se prevario! Iz iskustva sam znao da u Crnoj Gori, po nesreći, sve što je u njoj utemeljeno – mora duže ili kraće vrijeme da trpi i pati.

U pripremi osnivačkih akata vodio sam računa i o jednoj veoma raširenoj i necivilizovanoj praksi među Crnogorcima. Običaj je više puta demonstriran da se prilikom promjene rukovodstva bilo stranke bilo institucije novo rukovodstvo veoma necivilizovano ponaša prema osnivačima i utemeljivačima. Obično se potrude da im se imena izbrišu i formalno i stvarno i iz memorije. Čak se usuđuju da javno mijenjaju povijest, pripisujući sebi u zaslugu osnivanje. Stoga sam u prvi član Odluke upisao imena utemeljivača i zapisao da su utemeljili crnogorsku nacionalnu instituciju i da se taj član ne može mijenjati niti brisati.

Ovom prilikom obavezan sam da javno pomenem dvojicu ljudi koji su davali ozbiljnu podršku Institutu i lično pokojnom profesoru. To su dr. Slobodan Backović, tada ministar prosvjete, koji je i novcem i na druge načine nesebično podržavao i pomagao djelatnost Instituta, a i svih nas, na čemu mu javno zahvaljujem, te gospodin Tomo Kusovac, lični prijatelj profesora Nikčevića, čija je značajna uloga u razvoju Instituta nesporna.

Što se mene kao utemeljivača tiče, nemam, naravno, lingvističke ambicije već političko-jezičke i srećan sam i presrećan zbog ugleda koji je Institut stekao za kratko vrijeme u zemlji i inostranstvu. A izražavam i duboko poštovanje prema među Crnogorcima rijetkom činu pokojnoga profesora. On je na svojoj katedri za jezik odnjegovao nasljednika dr. Adnana Čirgića, koji je uživao i uživa blagonaklonost prof. dr. Milorada

Nikčevića, koji ga je svesrdno podržavao i preporučio da doktorira iz crnogorskog jezika (u jednom narodnom govoru) na Sveučilištu „Josip Juraj Štrosmajer“ u Osijeku. Držim to i djelom svih nastavnika Sveučilišta, na čemu im, u ime osnivača, zahvaljujem. Institut je, još dok je njegov čelnik bio akademik Nikčević, organizovao četiri simpozijuma, posvećena Vuku Karadžiću i Crnogorcima, normi i kodifikaciji crnogorskog jezika, povijesnoj leksikografiji i savremenoj crnogorskoj historiografiji, te ustavnom imenovanju crnogorskog jezika, i izdao dvadeset publikacija iz oblasti jezika. Time se potvrdio kao institut i institucionalizovao u crnogorskoj jezičkoj, naučnoj i političkoj zajednici. Nakon smrti profesora Nikčevića, odlukom osnivača od 3. VIII. 2007. godine, u njegovu čast, Institut je dobio njegovo ime.

Na koncu, presrećan sam i zbog činjenice da je gospodin Čirgić nastavio djelo profesora Nikčevića na pravi način i u cjelini, i oprečno ustaljenoj naopakoj praksi u nas. U Institutu je okupio desetak mladih, inače, najznačajnijih crnogorskih jezikoslovaca i naučnih stvaralaca. Izdao je i dvije sveske časopisa „Lingua Montenegrina“. Držim takve gestove zalogom sigurne budućnosti Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, na čemu im svima blagodaram.

Stevo VUČINIĆ

SOCIO-POLITICAL REASONS FOR ESTABLISHING OF THE INSTITUTE FOR MONTENEGRIN LANGUAGE AND PHILOLOGY

The author describes the conditions and socio-political reasons leading to foundation of the Institute for Montenegrin Language and Philology, today named after the founder of Montenegristics, academician Vojislav P. Nikčević. Also, the significance of academician Nikčević's linguistic work is stressed.

**DODATAK SA SIMPOZIJUMA
„ŽIVOT I DJELO VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA“**

- POZDRAVNE RIJEČI**
- PROMOCIJA IZDANJA ICJJ**

Međunarodni naučni simpozijum *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića* održan je u organizaciji Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ na Cetinju, u hotelu „Grand“, 25. i 26. oktobra 2008. godine.

Organizacijski odbor Simpozijuma činili su: Adnan Čirgić, Tomo Kusovac, Žarko Minić, Vukić Pulević i Stevo Vučinić, a Redakcijski odbor: Przemysław Brom, Adnan Čirgić, Žarko L. Đurović, Josip Silić, Aleksandra Nikčević-Batrićević, Milorad Nikčević, Aleksandar Radoman, Svenka Savić i Ljudmila Vasiljeva.

Simpozijum su pozdravili predstavnici brojnih institucija: vladika Mihailo, u ime Crnogorske pravoslavne crkve; Branko Banjević, u ime Matice crnogorske; akademik Božo Nikolić, u ime Dukljanske akademije nauka i umjetnosti; akademik Radoslav Rotković, u ime Crnogorskoga PEN centra; Milo Janković, u ime prijestonice Cetinje; Milorad Nikčević, u ime porodice akademika Vojislava P. Nikčevića; mr sc. Ernest Fišer, u ime Hrvatsko-crnogorskoga društva prijateljstva „Croatica-Montenegrina“; dr Vasilije Đuranović, u ime Crnogorske nacionalne manjine Osječko-baranjske županije; Ranko Perović, u ime udruženja „Korijeni“; Željko Radulović, u ime studenata Studijskoga programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti; a pozdravno pismo poslali su akademik Stjepan Babić i prof. dr Ana Pintarić u ime Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Uvodnu riječ u ime Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ dao je dr Adnan Čirgić, a Završna riječ u ime organizatora Simpozijuma pripala je prof. dr Josipu Siliću, počasnome članu Instituta.

Nakon završetka rada Simpozijuma, udruženje „Korijeni“ podnijelo je (3. XI 2008) zahtjev *Savjetu za davanje prijedloga naziva naselja, ulica i trgova Skupštine prijestonice Cetinje* da se jedna od ulica u Prijestonici nazove po imenu utemeljivača nauke o crnogorskome jeziku – akademika Vojislava P. Nikčevića.

Redakcija

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UVODNA RIJEČ

Dame i gospodo, poštovani učesnici Skupa,

Imam posebnu čast i zadovoljstvo da otvorim Međunarodni naučni simpozijum *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića*. Svima vam je dobro poznat životni i naučni put akademika Nikčevića, koji je još davne 1968. godine započeo borbu za crnogorski jezik, a djelom koje je iza sebe ostavio – s pravom stekao ime utemeljivača montenegristike.

U uslovima koje će generacije što dolaze teško moći i da zamisle, Nikčević je stvorio kapitalna svoja djela: prije svega, dvotomnu istoriju crnogorskoga jezika u izdanju Matice crnogorske (1993. & 1997), zatim *Pravopis crnogorskoga jezika* u izdanju Crnogorskoga PEN centra (1997) i *Gramatiku crnogorskoga jezika* u izdanju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (2001). No, o tome će, vjerujem, više riječi biti tokom samoga Simpozijuma. Ja ću ovđe pomenuti još jednu njegovu zaslugu, a riječ je o osnivanju *Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje*, koji je poslije njegove smrti po njemu i nazvan. Za izuzetno kratko vrijeme, od 2004. godine, Institut je postigao značajne rezultate. Pomenimo samo izdavačku djelatnost: do sad je u njemu objavljeno 15 knjiga (mahom monografskih publikacija) i 4 zbornika radova s naučnih skupova, a ove je godine pokrenut časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja *Lingua Montenegrina*, će se u okviru trećeg broja (dva su već objavljena) štampati i referati s ovoga naučnoga simpozijuma. Za nešto više od 3 godine akademik Nikčević je u Institutu za crnogorski jezik i jezikoslovlje organizovao 4 međunarodna naučna simpozijuma. Budući da je ovo prvi simpozijum koji Institut organizuje poslije njegove smrti, bilo je sasvim prirodno da bude njemu posvećen.

Nije lako pokrenuti međunarodni simpozijum ako se organizator nalazi u više nego skromnom finansijskom položaju, kakav je položaj ovoga Instituta. No, zahvaljujući interesovanju, pomoći i pregalaštvu prijatelja, organizatori su ipak uspjeli obezbijediti uslove za održavanje ovoga skupa. Stoga imam posebnu čast i zadovoljstvo da pozdravim prijatelja našega

Instituta, gospodina Toma Kusovca, i zahvalim mu jer se bez njegove pomoći u pribavljanju finansijskih sredstava ovaj simpozijum ne bi mogao održati. Zahvaljujući njegovome nastojanju, mogao je biti realizovan i ovaj i prethodna četiri simpozijuma, kao i najveći dio ostalih aktivnosti Instituta.

Zahvaljujemo i na razumijevanju sponzora čija će imena biti posebno štampana u zborniku. Bez njihove pomoći, organizacija ovoga skupa bila bi nemoguća. Zahvaljujem članovima Redakcijskoga i Organizacijskoga odbora, a posebno prof. dr Josipu Siliću, dugogodišnjem prijatelju akademika Nikčevića, poznatome po podršci i afirmaciji crnogorskoga jezika. Njegovo je ime bilo zaštitni znak na kapitalnim djelima akademika Nikčevića. Takođe, ističem zahvalnost prof. dr Svenki Savić, čija je pojava kuriozitet u srpskoj lingvistici jer od početka inokosno podržava postojanje crnogorskoga jezika. Na kraju, zahvaljujem svima koji su se odazvali našem pozivu za učešće na simpozijumu, ujedno žaleći što jedan dio prijavljenih referenata usljed neodložnih obaveza ne može biti ovđe s nama. No, njihovi će radovi svakako biti štampani u zborniku. Pored toga, žao nam je što jedan dio prijatelja akademika Nikčevića zbog tereta godina i bolesti nije mogao prijaviti referat za ovaj skup.

Ovaj je naučni simpozijum sazvan da se osvijetli djelo akademika Vojislava Nikčevića, ali i šire – pruži doprinos montenegristici. S obzirom na memorijalni karakter skupa, jasno je zašto organizatori nijesu pozvali nikoga od brojnih oponenta akademika Nikčevića, ostavljajući to za neku narednu priliku. Radovi s ovoga skupa biće ujedno i literatura u nastajanju monografije o njegovu naučnom radu. Zahvaljujem svim gostima i učesnicima na prisustvu i, ubijeđen u kvalitet referata koje ćemo u ova dva dana imati priliku da čujemo, proglašavam početak rada Međunarodnoga naučnog simpozijuma *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića*.

POZDRAVNE RIJEČI

Vladika MIHAILO (Cetinje)
poglavar Crnogorske pravoslavne crkve

Poštovani učesnici, cijenjeni prijatelji i dragi gosti,

Izuzetna mi je čast i zadovoljstvo da pozdravim Vaš naučni skup i sve vas, kao i članove Organizacijskog odbora koji su mi ukazali poštovanje da prisustvujem ovome naučnome događaju i da na njemu progovorim pozdravno slovo.

Dužnost mi nalaže da posebne pozdrave uputim našijem visokim gostima iz inostranstva, uvaženijem naučnim zvanicama koji, kao i uvijek do sada, daju nemjerljiv doprinos imenu i postojanju, časti i slavi crnogorskog jezika i montenegristike kao nauke.

Posebno hvala našijem gostima i prijateljima iz Hrvatske, Ukrajine, Poljske, Bosne i Hercegovine, Njemačke i drugih zemalja koji misionare na naučnome polju, a danas su ovđe da odaju počast utemeljivaču i savremenome reformatoru crnogorskoga jezika, izuzetnome naučniku Vojislavu Nikčeviću, kojega se svi sa ponosom i pijetetom šććamo.

Naša crkva kao i teološka misao uopšte tumači crnogorski jezik i jezik uopšte Božjim djelom, produktom Božje Promisli. Bog je stvorio i čovjeka i jezik. Jezik je stvorio i dao ljudima kao formu vječnosti. U jeziku se ogleda besmrtnost Božje volje. Jezik je najviša duhovna komponenta složenoga čovjekovog bića kojijem se uzdiže na nebo i približava Tvorcu. Da je jezik Božje djelo i kao takav vječan, potvrđuje evo i crnogorski jezik koji je, uprkos progonima, zabranama, zatiranjima, ostao da živi u crnogorskome narodu, a zahvaljujući naučniku, počivšemu Vojislavu Nikčeviću i njegovijem saradnicima i istomišljenicima postao službeni jezik u našoj nezavisnoj državi. U tome je velikom činu pobjeda onoga koji danas nije među nama i kome u znak zahvalnosti odajemo priznanje pred ovijem visokim naučnijem Aeropagom.

Neka je vječna slava i hvala posvećeniku za pravo, čast, slobodu i život crnogorskoga naroda i crnogorskoga jezika dr Vojislavu Pavlovu Nikčeviću!

Neka ovaj plemeniti i uzvišeni skup donese plodonosne rezultate u skladu s vašijem očekivanjima, idejama, željama i htijenjima.

Neka Vam je veliko ljudsko hvala i slava za sve što činite u slavu i u znak očuvanja našeg jezika i crnogorske duhovnosti.

Budite blagosloveni!

* * * *

Božo NIKOLIĆ (Podgorica)

predsjednik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti

Dame i gospodo, poštovani sudionici simpozijuma, uvaženi gosti,

Čast mi je i zadovoljstvo da u ime Dukljanske akademije nauka i umjetnosti pozdravim ovaj naučni skup posvećen našem uglednom članu, akademiku Vojislavu Pavlovu Nikčeviću.

Akademik Nikčević naukom se počeo baviti rano, prije više od 4 decenije. Crnogorskoj nauci i kulturi posvetio je cio svoj život. Stoga nije čudo što je u slavističkom svijetu prepoznat kao utemeljivač montenegristike i najveći zagovornik samobitnosti crnogorskoga jezika. Neumorno radeći decenijama na afirmaciji i kodifikaciji crnogorskoga jezika, akademik Nikčević je nauci o crnogorskome jeziku prokrčio put do slavističkoga svijeta. Nije teško ustvrditi da nema nijednog slaviste koji je čuo za crnogorski jezik, a da mu ime Vojislava Nikčevića nije poznato. Za svojega 40-godišnjeg rada on je objavio djela koja su neophodna za univerzitetsku nastavu iz crnogorskoga jezika – djela po kojima se taj jezik izučava na slavističkim katedrama u svijetu, ali još uvijek ne i u Crnoj Gori. Dukljanska akademija nauka i umjetnosti imala je čast da mu povjeri projekat izrade *Gramatike crnogorskoga jezika*, koji je on uspješno finalizovao 2001. godine.

Akademik Vojislav Nikčević svojim je kapitalnim djelima obezbijedio svojem maternjem jeziku status koji je ravnopravan s onim

što ga uživaju jezici iz našega okruženja. On od države nije ni tražio ni očekivao nikakva priznanja. Jedino odlikovanje koje bi bilo primjereno njegovome trudu jeste zvanična afirmacija njegovih jezičkih koncepcija. O njegovoj veličini i čelnom mjestu u crnogorskoj lingvistici svjedoči i ovaj međunarodni naučni simpozijum koji je on i posthumno uspio da okupi. Dukljanska akademija nauka i umjetnosti ponosna je što je Vojislav Nikčević bio njen član.

U ime Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i u ime svih njenih članova, pozdravljam ovaj simpozijum i želim vam uspješan i plodotvoran rad.

* * * *

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg Novi)
Crnogorski PEN centar

Dame i gospodo,

Raduje me što mi se ukazala prilika da vas pozdravim od strane Crnogorskoga PEN centra. Od osnivanja našega PEN centra učestvovali smo u svijem naučnim poduhvatima koji su imali za cilj da se objasni i dokumentuje pravo našega naroda da svoj jezik nazove svojijem imenom i da se naš jezik kodifikuje po svijem naučnim principima, kao i svaki drugi. Naučni dio ove akcije preuzeo je Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, koji sada s pravom nosi ime svojega utemeljivača, akademika Vojislava Nikčevića. Internacionalizovali smo ovo pitanje na kongresu Međunarodnoga PEN-a u Santiago de Compostela, i na temelju njegovijeh zaključaka objavili svoju *Deklaraciju o ustavnom položaju crnogorskoga jezika*. Zatijem smo udruženim snagama Instituta, PEN-a, Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, Crnogorskoga društva nezavisnih književnika i Matice crnogorske objavili i *Pravopis* i *Gramatiku crnogorskog jezika* i istoriju crnogorskoga jezika, i uspjeli da se u novom Ustavu naše obnovljene Države naš jezik nazove našijem imenom. Ali ta naša teška borba bila bi još teža da akademik Nikčević nije insistirao i uspijevao da na naučne skupove o crnogorskome jeziku dovede i one koji se s nama ne slažu, da ukrstimo argumente, a posebno lingvističke autoritete iz drugijeh zemalja, koji nijesu zaraženi našijem domaćim političkim čegrstima, pa su njihovi

naučni radovi o ovome pitanju imali posebnu težinu. Zato mi je posebno zadovoljstvo što i danas, kao i ranije, vidim da u ovome plemenitome naučnome poduhvatu učestvujete i vi, uvaženi gosti iz drugih zemalja, jer bez vašega učešća i vašijeh radova o crnogorskom jeziku naš rad ne bi bio ni potpun ni dovoljno cijenjen.

Želim svima nama uspješan rad.

* * * *

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

u ime porodice akademika Vojislava P. Nikčevića

Poštovano visokpreosvještenstvo, arhiepiskope cetinjski i mitropolite crnogorski Mihailo; poštovani uzvanici; poštovani učesnici skupa; dragi gosti; poštovani predstavnici medija!

Poslije svega što smo u ovome uvodnom dijelu skupa čuli o Vojislavu, teško je za porodicu Nikčević naći prave riječi zahvalnosti svijem govornicima, kao i onim sudionicima koji će u ova dva dana stručno zboriti o Vojislavljevom životu i njegovu djelu. Posebnu zahvalnost za sve što su učinili da se ovaj naučni skup održi upućujemo dvijema osobama: gospodinu Adnanu Čirgiću, direktoru ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, i gospodinu Tomu Kusovcu, Vojislavljevu nesebičnom prijatelju koji se lično brinuo za materijalna sredstva ovoga skupa.

U ovome trenutku u članovima Vojeve porodice, njegovu sinu Drašku, njegovoj ćerki Ani, našijem sestrama, sestrićima te meni kao njegovu bratu, ljeskaju se antinomični ošecaji radosti i tuge.

Radost što smo doživjeli da ovako eminentni skup ljudi danas govori o njegovu djelu. Radost što se potvrđuje saznanjem da je Vojislav već pola vijeka zračio i dopriniosio preobražavanju crnogorske naučne misli i kulture. Radost što je on bio jedan od onijeh velikih i trajnijeh istinoljubaca koji su cijeli svoj život poklanjali crnogorskom narodu, njegovu crnogorskom jeziku i Crnogorskoj autokefalnoj crkvi, civilizaciji i kulturi. I upravo te spoznaje bivaju u ovome času Simpozijuma aktuelne jer je Vojislav cijeli svoj život zasluživao – zasluživao ga jer ga je ujedno

poklanjao drugijema, a poklanjao ga je bez ostatka, davao ga je drugima, mladijem generacijama, svojijem studentima, naučnijem saputnicima ne siromašeći pri tome svoju osobnost. Naprotv, Vojislav je takvijem odnosom bio sve bogatiji, duhovno puniji onima koji stiču znanja iz njegova ogromnog jezikoslovnoga, književnopovijesnoga i književnoteorijskoga djela, iz njegove erudicije, iz njegova humanog života i rada. Vojislav u sebi nije imao ni prema kome ošćaj mržnje. I kad mu je bilo teško i najteže, njegova misao vodilja bila je uvijek usmjerena na najviše etičke norme: na ćovječnost, ljudskost, na slobodu stvaralaštva, demokratićnost, borbu za crnogorsko zajedništvo. Dakle, nije neskromno meni, kao njegovu bratu, reći da je bilo ćasno živjeti s njim. Zbog toga je sreća biti i ućesnikom i ovakvoga današnjeg trenutka.

Ošćaji tuge obuzimaju ponekad našu porodicu zbog saznanja da se upravo takvijem ljudima u Crnoj Gori, poput našeg Vojislava, poklanja malo pažnje; da se pokušava ponekad obezvrijediti i samo Vojislavljevo djelo. Neki mlađi jurišnici, vjerovatno ideološki neistomišljenici, pervertiti i dodvorice, nastoje svijem snagama potisnuti, pa ćak i u pojedinijem nedolićnim napisima i konotativnijem premisama, degutantno povrijediti i naućni dignitet takvih ljudi, i ošćaje porodice, pogotovo u ovijem danima kad se crnogorski jezik teži normalno kodifikovati i etablirati kao zvanićni crnogorski jezik sa svijem onim sadržajima i lingvistićkim zakonitostima za koje se Vojislav cijeloga života borio, pa evo preko ovog današnjeg simpozija, i nadalje bori.

I da završim: znameniti ljudi nemaju svoj dan smrti i dan rođenja jer pripadaju svima nama. Moja porodica i ja i danas ćemo biti tužni zbog Vojeve prerane smrti, ali ćemo u isto vrijeme izraziti radost što se u našem domu, našoj domovini, našem užem pješivaćkom zavićaju, rodio Vojislav, otac, brat, drug; ćovjek i naućnik i što smo, eto, i mi sudionici ovog naućnog skupa na Cetinju, obasjani svjetlošću njegova djela i njegova dostojnog i uzvišenog života! Neka mu je vjećna hvala! Hvala vam na pažnji i želim uspješan rad Simpozijuma!

* * * *

Ernest FIŠER (Varaždin)

predsjednik Hrvatsko-crnogorskog društva prijateljstva „Croatica-Montenegrina“

Poštovane gospođe i gospodo, uvaženi sudionici znanstvenog skupa posvećenog akademiku Vojislavu Nikčeviću,

U ime brojnih članova Hrvatsko-crnogorskog društva prijateljstva „Croatica-Montenegrina“ sa sjedištem u starom hrvatskom gradu Varaždinu, kao i u svoje osobno ime, kao predsjednik toga časnog društva upućujem najiskrenije i prijateljske pozdrave svim uvažanim sudionicima Međunarodnog znanstvenog skupa na Cetinju, posvećenog prerano preminulom crnogorskom akademiku i znanstveniku Vojislavu Nikčeviću.

Cijenjeni kolege, gospođe i gospodo! Pred nešto više od godinu dana prestalo je kucati plemenito srce akademika Vojislava Nikčevića, lingvista europskog ugleda i zasigurno najznačajnijeg povjesničara i teoretičara crnogorskog jezika i književnosti u 20. stoljeću. Njegova prerana smrt prouzročila je nenadoknativ gubitak ne samo za znanost o suvremenome crnogorskome jeziku i književnosti, nego i za modernu europsku lingvistiku, a posebice za daljnji razvoj jezikoslovlja južnoslavenskih naroda.

U ovoj prigodi, kada se na najvišoj stručnoj razini valorizira i odaje zaslužena počast sveukupnom znanstvenom djelu Vojislava Nikčevića, želim istaknuti kako je on svojom vrijednom autorskom knjigom „Kroatističke studije“, kao i drugim znanstvenim i stručnim radovima – posebno zadužio i suvremeno hrvatsko jezikoslovlje. Međutim, akademik Nikčević bio je također veliki i odan prijatelj Hrvata i Hrvatske, što je najbolje iskazao i potvrdio kao utemeljitelj i prvi predsjednik Crnogorsko-hrvatskog prijateljskog društva „Ivan Mažuranić“ na Cetinju.

Ukratko, Vojislav Nikčević neumorno je – i kao znanstvenik i kao čovjek, a kao izvorni humanist po svome svjetonazoru i životnoj profesiji – gradio trajne mostove prijateljstva i kulturne suradnje između dva susjedna europska naroda, crnogorskog i hrvatskog. Neka mu je zato hvala i vječna slava!

* * * *

Vasilije ĐURANOVIĆ (Osijek)

predstavnik Crnogorske nacionalne manjine Osječko-baranjske županije

Poštovane dame i gospodo, uvaženi sudionici naučnog simpozijuma o životu i radu akademika Vojislava P. Nikčevića,

U ime Crnogoraca Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, pozdravljam ovaj uvaženi skup.

Akademika Vojislava Nikčevića upoznao sam 2002. godine kad je na poziv Evandeoskog teološkog fakulteta u Osijeku održao nezaboravno predavanje o ulozi države, jezika, crkve i kulture u etnogenezi naroda. Bio sam u društvu akademika Nikčevića u još tri navrata, prilikom njegovih posjeta Slavoniji (Osijek i Vukovar), te kada je zajedno s mitropolitom Crnogorske pravoslavne crkve Mihailom obišao Ovčaru i poklonio se sjenima palih branitelja Vukovara.

Kao gorostas i korifej crnogorske naučne misli na polju jezikoslovlja, istorije književnosti i kulture crnogorskoga naroda, cijenjen je u Crnoj Gori, ali još više izvan njenih granica. Osjećao sam ponos i zadovoljstvo kad je na proslavi Dana državnosti Crne Gore 2008. godine u Osijeku izrečena misao da je akademik Vojislav Nikčević jedan od najvećih kroatista na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući i Hrvatsku.

Bio je fanatično predan nauci, uporan i beskompromisan u obrani naučne istine, svojih stavova i mišljenja, ali nikada zloban i zlonamjeran prema protivnicima. Krasila ga je izuzetna ljudska toplina, skromnost i jednostavnost, osobine zbog kojih su ga prijatelji i istomišljenici voljeli, a protivnici cijenili i poštivali.

Malo je vremena proteklo od njegove smrti da bi se mogao ocijeniti ogroman značaj i doprinos njegovog djela crnogorskoj nauci. Siguran sam da će budućnost pokazati da će njegova zvijezda velikoga znanstvenika i humaniste biti sve sjajnija i da tko god bude pisao o crnogorskom jeziku neće moći mimoići djelo akademika Vojislava Nikčevića, a njegovo ime ostat će trajno upisano kao ime utemeljitelja nauke o crnogorskom jeziku.

Vjerujem da će na ovom simpozijumu njegov život i djelo biti sveobuhvatno prezentirano i stručno i znanstveno valorizovano.

Želim vam plodan i uspješan rad!

* * * *

Ranko PEROVIĆ (Podgorica)
predsjednik Udruženja *Korijeni*

Poštovani učesnici Simpozijuma!

Želim da izrazim zadovoljstvo što sam u prilici da zahvalim organizatorima ovoga međunarodnog skupa na ovako vrijednoj ideji i da pozdravim svu prisutnu gospodu na ovome veličanstvenom skupu. Svojim učešćem danas odajemo priznanje jednom velikom imenu. U ime Udruženja „Korijeni“, zahvaljujem na pozivu za učešće u radu ovoga simpozijuma.

Akademik Nikčević uložio je sav svoj životni vijek boreći se za pravo, čast i duhovnu slobodu Crne Gore i crnogorskoga naroda. Prevashodno se angažovao na sveukupnom razvitku i napretku Crne Gore, u ovom teškom vremenu ekonomskih, ustavno-pravnih, kulturnih, prosvjetnih, jezičkih i drugih problema. Njegova misija bila je afirmacija i unapređivanje naše pozitivne tradicije i njenog inkorporiranja u savremene građanske i demokratske tokove, sa očuvanjem crnogorskog identiteta, bez kojeg nema Crne Gore. Uvijek je naglašavao da bez crnogorskog jezika i Crnogorske crkve, Crnogorci gube svoj identitet, svoju samobitnost. Zato je svojom ogromnom borbom, radom i pregnućem postigao da u novi Ustav Crne Gore bude upisan crnogorski jezik kao službeni. Nije dočekao da vidi da se još pitanje Crnogorske crkve definiše, iako je i u tom smislu njegov doprinos ogroman.

Meni je velika čast i zadovoljstvo što mogu da se pohvalim da je akademik Nikčević učestvovao u radu dva foruma u organizaciji Udruženja „Korijeni“: Okruglog stola *Kako dalje Crna Gora* (2003) i foruma *Perspektiva razvoja Prijestonice Cetinje* (2006), dakle, da smo sarađivali u zajedničkoj borbi za isti cilj.

Njegova naučna zaostavština biće od neprocjenjive vrijednosti novim generacijama. Udruženje „Korijeni“, cijenjeći njegovu požrtvovanost i veličinu naučnika i čovjeka i nadasve skromnu i neposrednu figuru, ovih dana pokrenuće postupak da, u slavu njegova lika, jedna od ulica u prijestonici Cetinje ponese njegovo ime. To će biti skroman doprinos našoj dužnosti da se ovako velikim, a opet našim ljudima, makar simbolično odužimo za sve napore koje su za svoju zajednicu uložili.

Zahvaljujem na pažnji i želim uspješan rad Simpozijuma!

TELEGRAMI

SVEUČILIŠTE J. J. STROSSMAYERA U OSIJEKU
FILOZOFSKI FAKULTET

31000 Osijek, Lorenza Jägera 9
Telefon: 031 211-400 centrala; 031 212-803 dekan
Telefaks: 031 212-514 URL: <http://www.ffos.hr>
E-mail: helpdesk@knjiga.ffos.hr
MB 3014185 žiro račun 2393000-1102018862

Ured dekanice

Osijek, 20. listopada 2008.

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje
“Vojislav P. Nikčević”, Cetinje
N/p dr. sc. Adnana Čirgića

Poštovani gospodine,

U povodu održavanja međunarodnoga simpozija o životu i djelu uglednog profesora i akademika Vojislava Nikčevića, Vama i suradnicima te svim sudionicima ovoga vrijednoga i važnoga skupa za crnogorski jezik i kulturu uopće, želim uspješan i plodonosan rad. Akademik Vojislav P. Nikčević, utemeljitelj znanosti o crnogorskome jeziku, bio je drag suradnik i Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Zauzetošću dr. Nikčevića naše su dvije ustanove uspostavile trajnu znanstvenu i stručnu suradnju, što potvrđuje i sudjelovanje znanstvenika osječkoga Filozofskoga fakulteta na simpoziju koji se upravo održava na Cetinju.

Budući da nisam u mogućnosti biti s vama, ovom Vam prigodom još jednom čestitam i želim uspješan rad.

U ime profesora i studenata Filozofskoga
fakulteta Osijek
Dekanica

Dr. sc. Ana Pintarić, red. prof.

* * * *

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje
„Vojislav P. Nikčević“

Rad dr. Vojislava Nikčevića pratili smo u RH iz neposredne blizine jer je bio, kao i njegov brat Milorad, zagrebački student i zagrebački doktor, a kako je bio iste bitke kao i hrvatski jezikoslovci, sa simpatijama smo pratili njegov cjelokupan rad do zadnjeg časa. Nama je bilo nešto lakše jer nas je bilo znatno više i iza sebe smo imali glavninu potrebnih priručnika, a on je bio gotovo sam, bar na jezikoslovnome polju, i u svemu je morao počinjati iz početka. Kad su se na vidiku javile povoljne prilike, neumoljiva smrt prerano je zaustavila njegove marne ruke i tako crnogorskome narodu u njegovo vrijeme nanijela nenadoknativ gubitak.

Želim vam uspješan rad!

akademik
Stjepan Babić

U Zagrebu, 24. 10. 2008.

Milorad NIKČEVIĆ

**ZAHVALNICA U IME PORODICE AKADEMIKA
VOJISLAVA NIKČEVIĆA**

Poštovane kolegice i kolege,

Zaista je u ovom trenutku veoma teško meni kao Vojovom bratu reći nešto više jer sam ganut jučerašnjem i današnjim izlaganjima. Imam moralnu obavezu da se u ime porodice još jednom najtoplije svijema zahvalim, prije svega – organizatoru, koji je besprijekorno organizovao ovaj dvodnevni naučni skup, a posebno se zahvaljujem sudionicima koji su iz različitijih aspekata osvijetlili život i naučno djelo Vojislava Nikčevića.

Vojo je uvijek govorio: *Nove generacije i vrijeme biće sudije našijeh djela*. Bez namjere da budem opširan, želim istaći da se začeci Vojislavljeva rada mogu vezati za duhovni ambijent njegove porodice. Najveći uzor u porodici bila je naša majka Milica. Nju je Branko Banjević kao narodnu tužalicu uvrstio u svoju antologiju *Polje jadikovo*. Na sve svoje životne boli od ranoga djetinjstva i mladosti ona je odgovarala tihom tužbalicom. Taj osećaj ponio sam i ja iz svog doma, pa nije čudno što sam i danas često lak na suzu. Tako je Vojo svoj rad započeo pjesmom, u gimnazijskim danima. Nekoliko pjesama objelodanio je u časopisu *Susreti* i početnim brojevima *Stvaranja*. U zborniku povodom devedesetogodišnjice Nikšićke gimnazije (Nikšić, 2004, str. 496) nalazi se njegova pjesma *Kamen*, kao izraz otpora protiv uništavanja crnogorske prirode. □ Tadašnji učenici Nikšićke gimnazije osnovali su svoje pjesničke kružoke. Književnost im je predavao ugledni profesor Vladimir Mijušković, a uzori su im bili hrvatski modernisti: Tin Ujević i Antun Gustav Matoš, Antun Branko Šimić i drugi evropski pjesnici simbolisti, „ukleti pjesnici splena“ i tame, poput Bodelera, Poa, Malarmeia i dr. Jedan od tjih kružoka zvao se *Tin Ujević*. U okviru njega nikšićki gimnazijalci čitali su svoje početničke radove. Tome kružoku pripadao je i Vojo. I danas se sećam nekih njegovih pjesama; jedna od njih bila je *Jesen*:

Na vjetrima i gorama
šiknu jesen zadihana.
Tice raznose nebesa i gaze
u baštine i puste laze...
U okviru nijemog kruga
tražio sam sebi druga.

Ne znam je li ova pjesma kad objavljena, ali znam da je Vojo cio život tražio sebi sagovornika i druga. Tražio ga je jer je bio sam. Kako je akademik Stjepan Babić rekao, hrvatskijem je jezikoslovcima bilo znatno lakše jer su imali i knjige i priručnike i institucije, a Vojislav je Nikčević u Crnoj Gori bio inokosan, bez ikakve institucionalne zaštite. No, ovaj skup pokazuje da je Vojislav sebi ipak bio pronašao i drugove i saradnike i nastavljače. Nadam se da će ovakvi skupovi postati tradicionalni i da se neće izučavati samo Vojovo djelo, nego bi trebalo uz njegovo ime vezati *Dane crnogorskoga jezika*, kako bi se izučavali i drugi pročavaoci crnogorskoga jezika, književnosti i kulture. Još jednom se svima u ime porodice najsrdačnije zahvaljujem!

Josip SILIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ZAVRŠNA RIJEČ

Akademik je Nikčević ovdje prikazan i kao čovjek i kao pedagog i kao znanstvenik. To je troje, čuli smo, u njemu neodvojivo. U susretu je s ljudima bio blag i tolerantan; ali kad je trebalo, i strog i neumoljiv. Tu je svoju strogost i neumoljivost pokazivao uvijek kad je autonomija crnogorstva bila ugrožena. Riječ je ovdje i o autonomiji crnogorskoga jezika i o autonomiji crnogorske književnosti i o autonomiji crnogorske kulture. Velik je dio svoje djelatnosti posvetio upravo borbi protiv onih koji su te autonomije osporavali. Treba odmah reći da je u tim borbama uvijek pobjeđivao. Njegovi su prosvjedi bili objektivni i argumentirani, za razliku od prosvjeda njegovih oponenta.

Akademik je Nikčević jedan od najsvestranijih i najproduktivnijih slavista ne samo svoga vremena. Ogleđao se i u povijesti i u stanju crnogorskoga jezika i u povijesti i u stanju crnogorske književnosti i u povijesti i u stanju crnogorske kulture. Svim je tim područjima pristupao interdisciplinarno. Ništa u njegovu djelu nije izolirano. Njegova teorija i metodologija pokazuju da je bio dobro upućen u tekovine suvremene znanosti. Posebno se to vidi u njegovoj Crnogorskoj gramatici.

Na ovome je skupu opravdano proglašen i utemeljiteljem crnogorske filološke montenegristike i utemeljiteljem crnogorske književnopovijesne montenegristike i utemeljiteljem crnogorske kulturološke montenegristike. To mu priznanje ne dolazi samo iz Crne Gore nego i iz svijeta. Upravo je zahvaljujući njemu svijet sve zainteresiraniji za montenegristiku u najširem smislu riječi.

Da je Nikčeviću itekako stalo do toga da Crna Gora bude moderna i kulturna zemlja, pokazuje i to što je bio jedan od osnivača crnogorskih nacionalnih kulturnih institucija: Crnogorskoga PEN centra, CDNK-a i Matice crnogorske. Bio je i osnivač i direktor Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Djelatnost Instituta pokazuje da je usmjerena onako kako je to želio Nikčević.

I izlaganja koja nisu u izravnoj vezi s akademikom Nikčevićem bila su inspirirana njime. Sva su izlaganja bila vrlo ozbiljna – u smislu koji traže skupovi kao što je ovaj.

Na kraju moram reći da mi je drago što sam skupu prisustvovao. Zahvaljujem organizatoru na pozivu. Vjerujem da će takvu zahvalu dati i ostali. Do sljedećega skupa. Živjeli!

PROMOCIJA IZDANJA ICJJ

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

Časopis **LINGUA MONTENEGRINA**, br. I i II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

Zbornik radova **STOLJETNI HRVATSKI I CRNOGORSKI KNJIŽEVNI I JEZIČNI IDENTITETI**, HCDP „Croatica-Montenegrina“ & CKD „Montenegro-Montenegrina“ & Institut za crnogorski jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek-Cetinje, 2008.

Jedan od značajnijih projekata Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ svakako je pokretanje časopisa *Lingua Montenegrina*. Ideja o pokretanju časopisa stara je već nekoliko godina, a inicirao ju je akademik Vojislav Nikčević. Međutim, zbog prilično skromnoga budžeta Instituta, tu smo ideju uspjeli realizovati tek početkom ove godine. *Lingua Montenegrina* registrovana je kao međunarodni naučni časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja i dosad su izašla dva broja. Treći broj biće tematski i u njemu će biti štampani radovi s ovoga simpozijuma. Takođe, na prijedlog akademika Vukića Pulevića, člana Redakcijskoga odbora, od narednoga broja časopis će imati posebnu rubriku *Portreti*, u okviru koje će se objavljivati tekstovi o značajnim imenima iz crnogorske nauke i kulture, ona koja još uvijek pamtimo, ali i ona koja su nepravedno zaboravljena. Tu će se prije svega naći jezikoslovci, i crnogorski i inostrani, koji su se bavili crnogorskom jezičkom problematikom.

Redakcijski je odbor časopisa međunarodni, što je vrlo značajno za imidž i Instituta i časopisa *Lingua Montenegrina*. Pored članova iz Crne Gore, imamo čast što Redakciju čine ugledni jezikoslovci iz inostranstva: prije svega prof. dr Josip Silić iz Zagreba, prof. dr Ljudmila Vasiljeva iz Lavova, prof. dr Milorad Nikčević iz Osijeka, doc. dr Amira Turbić-

Hadžagić iz Tuzle, dr Przemysław Brom iz Katowica, a od sljedećega broja Redakcija će imati i jednog srpskog jezikoslovca čiji su afirmativni stavovi o crnogorskome jeziku dobro poznati – prof. dr Svenku Savić.

Budući da će svi prisutni imati priliku da dođu do časopisa, neću više uzurpirati strpljenje auditorijuma već ću još samo nekoliko riječi prozboriti o saradnji između Instituta i Hrvatsko-crnogorskoga društva prijateljstva „Croatica-Montenegrina“ iz Osijeka. O plodnoj saradnji tih dviju institucija govori pet zajedničkih projekata koji su uspješno finalizovani. Posljednji je od njih zbornik radova *Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti*. Većina studija objavljenih u ovome zborniku proizišla je kao plod višegodišnjega projekta o hrvatsko-crnogorskim kulturnim vezama, projekta u čijoj je realizaciji veliki udio imao akademik Vojislav P. Nikčević, pa je stoga zbornik njemu i posvećen. Te studije predstavljaju značajan doprinos afirmaciji hrvatske i crnogorske kulture, ali i međusobnim vezama koje nijesu poremećene nemilim događajima iz prethodne decenije kojoj smo bili svjedoci. U njima se iznosi novo svjetlo na brojne aktuelne probleme, kakvi su: uloga i značaj države i crkve u etnogenezi narodâ, zajedničko porijeklo hrvatske i crnogorske ijekavice te velika bliskost u jeziku i književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske, odnos govora crnogorske dijaspore i dijalekata hrvatskoga jezika i, na koncu, međusobne sličnosti i razlike crnogorske i hrvatske savremene proze – kao dosad neproučene u potpunosti problematike. Vrijednost studija ovđe objavljenih potpuno opravdava podnaslov *Izborni pregled*, za koji se opredijelio urednik ovoga zbornika. O svemu tome više će vas obavijestiti prof. dr Milorad Nikčević, rukovodilac toga projekta.

Hvala!

* * * *

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Časopis **LINGUA MONTENEGRINA**, br. I i II, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

Zbornik radova **STOLJETNI HRVATSKI I CRNOGORSKI KNJIŽEVNI I JEZIČNI IDENTITETI**, HCDP „Croatica-Montenegrina“ & CKD „Montenegro-Montenegrina“ & Institut za crnogorski jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek-Cetinje, 2008.

I prije pokretanja periodične publikacije *Lingua Montenegrina* znalo se da su takve publikacije „ogledalo književnoga i jezikoslovnog života“. Bogdan Popović nazvao ih je „registratorima književnih događaja“, a Stanislav Šimić definiše ih kao „motore duhovnog života“. U svakom slučaju, značajni časopisi pokazuju:

- kakva je bila književna i jezička klima nekog vremena;
- na koji se način jezik i književna strujanja prelamaju u određenoj sredini;
- kakav zadatak postavlja društvo pred nauku o jeziku i književnosti;
- kakve su bile sklonosti i želje čitalačke i naučne publike;
- kakve su uticaje imali na književno i jezičko stvaranje.

Ukratko, svi momenti koji se javljaju na relaciji recepcije jezika i književnosti, nacionalne književnosti i jezika, koji bitno određuju književnu fizionomiju jednog razdoblja i jednog naroda ostvaruju se preko časopisa. Upravo je toga svega bio svjestan Vojislav P. Nikčević kad je prije nekoliko godina pokrenuo osnivanje Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje te u njegovom krilu planirao i izdavanje časopisa. Institut je apsolutno opravdao svoje osnivanje. U svega nekoliko godine njegova postojanja Institut je organizovao nekoliko simpozijuma o jeziku i književnosti, đe sudjeluju ne samo crnogorski filolozi i istaknuti kulturolozi već i mnogi drugi. Ipak bih kao magistralne istakao samo tri: jedan iz jezika (posvećen kodifikaciji

crnogorskoga jezika), jedan posvećen odnosu Vuka Karadžića i Crnogoraca i jedan koji je posvećen tekućoj crnogorskoj historiografiji i povijesnoj leksikografiji (zbornik radova koji je izašao odmah po Vojislavljevoj smrti (Cetinje, 2007), ali ga nije imao ko promovisati)!

Sve spoznaje i vizije koje sam istakao nosio je i dr. Adnan Čirgić, koji je realizovao značajan projekt utemeljenja časopisa *Lingua Montenegrina*, a nastavio je izdašnu saradnju i s institucionalnijem projektom na čijem sam čelu ja već 15 godina. U različitim periodima on se različito zvao, a danas egzistira pod imenom *Kulture u doticaju: stoljetni hrvatski i crnogorski kulturni i jezični identiteti*. U tom je razdoblju u okviru projekta nastao ogromni broj književnih i jezičkih studija, monografija i knjiga, koje nećemo nabrajati. Među njima nastala je i knjiga o kojoj je večeras riječ, pod naslovom projekta i posvećena je Vojislavu P. Nikčević.

Ako se zaviri u Bibliografsku bilješku ovog temata, naći će se glavni motivi kojima smo se rukovodili da objavimo ovu monografiju. Ona predstavlja izborni pregled studija sljedećijeh autora: Adnana Čirgića (4), Milorada Nikčevića (4), Vojislava P. Nikčevića (7), Ernesta Fišera (1), Vande Babić (1), Milice Lukić (1), Jakova Sablića (2) i Alojza Štokovića (1). Studije navedenijeh autora našle su se zajedno u knjizi jer je većina od njih više od jednog i po stoljeća davala značajne rezultate u okviru pomenutoga naučnog projekta o hrvatsko-crnogorskim kulturnim vezama. Ova je knjiga/zbornik posvećena Vojislavu P. Nikčeviću, koji je sve vrijeme bio aktivni sudionik projekta i spiritus movens izučavanja crnogorsko-hrvatskih jezičkih i inih veza. Tu je utkan i kontinuitet zajedničkoga rada HCDP-a „Croatica-Montenegrina“, odnosno CKD „Montenegro-Montenegrina“, s Institutom za crnogorski jezik i jezikoslovlje koji sad nosi ime Vojislava Nikčevića. Nadamo se da će se ta plodna saradnja nastaviti i da će ovaj zbornik biti samo jedna u nizu publikacija koje će naša udruženja u suizdavaštvu objaviti.

Zahvaljujem na pažnji!

* * * *

Ivan BALTA (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Fran Milobar: **DUKLJANSKA KRALJEVINA**, HCDP „Croatica-Montenegrina“ & CKD „Montenegro-Montenegrina“ & Institut za crnogorski jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Osijek, 2008.

Knjiga Frana Milobara (1869.–1945; potpisivan kao *dr. Petriniensis*) „Dukljanska kraljevina“ reprint je izdanje tiskano u Osijeku 2008., u izdavaštvu Hrvatsko-crnogorskog društva prijateljstva „Croatica-Montenegrina“ i Crnogorskog kulturnog društva „Montenegro-Montenegrina“, i sunakladništvom Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, pod uredništvom prof. dr. Milorada Nikčevića, operativnim uredništvom Jakova Sablića, nakladništvom mr. sc. Ernesta Fišera i sunakladništvom dr. sc. Adnana Ćirgića te recenzijom prof. dr. Pave Živkovića i prof. dr. Ivana Balte sa Filozofskog fakulteta u Osijeku i akademika Božidara Šekularca sa Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Predgovor o „Dukljanskom periodu“ knjige napisao je pokojni akademik Vojislav Nikčević, dok se sama knjiga sastoji od četiri poglavlja sa zaključkom, sažetkom, bibliografskom napomenom i kazalom imena.

Prvi dio govori o geografskom položaju Duklje i *Kratkom prijegledu Dukljanske povijesti* i u njemu se napominje kako je od VII. do X. stoljeća Duklja bila u sastavu hrvatske države. Na str. 19. autor progovara o namjeri pisanja knjige: „Hoćemo li pak, da počnemo ab ovo, te da prikažemo svu njenu prošlost od početka, tad nam se valja za neko vrijeme odreći našeg stanovišta tj. pisati o Duklji kao posebnom političkom tijelu, te nam je slijediti povijest Hrvatske, s kojom je Duklja djelovala u zajednici na pozornici povijesti kroz prva tri vijeka svoga života, bivši udom hrvatske kraljevine...“.

Drugi dio govori o Duklji u zenitu svoje moći za kraljeva Bodina, Vojislava, Gojislava i Mihajla u XI. stoljeću.

Treći dio govori o ratovima Duklje sa susjedima, križarskim vojnama, naročito o ratovanjima Bodina, ali i najvrednijem dijelu knjige

o nutarnjem stanju Duklje (o plemstvu, kleru, narodu, sudstvu, zakonima, vojsci, financijama, komunikacijama, prosvjeti i književnosti).

Četvrti dio govori o propasti Duklje i njezinom vazalnom odnosu prema Bizantu i srpskim Nemanjićima, uglavnom u prvoj polovici 12. stoljeća.

U Zaključku se napominje zašto se autor Fran Milobar, a po riječima samog autora, odlučio pisati o povijesti Duklje, navodeći na 241. stranici: „Što se tiče same izradbe ove rasprave, moramo spomenuti, da nas je više truda stajala, nego što smo to očekivali, kad započesmo raditi. Te poteškoće nastaju s nestašice vrela, koja mjestimice posvemašno presuše. U takvom slučaju moradosmo se držati povijesti susjednih država, te tugju povijest iz originala crpsti, što je uzimalo uvijek mnogo vremena, a rijetko kada podavalo ekvivalenat za potrošeno vrijeme. To je eto razlog, da je u našoj radnji došlo do većega broja kombinacija. No ove kombinacije, makar se činile katkada i odveć smjele, nastojasmo ipak postaviti na solidno tlo; jer gdje nemamo izričite pismene potvrde, tu gradimo na temelju prilika, koje su tada vladale...”.

Dakle, autor je vrlo samokritičan i kritičan prema izvorima i pisanju dukljanske povijesti, s temeljnom namjerom pisanja najstarije crnogorske, tj. dukljanske povijesti, i to u vremenu kada su ista država i narod stvarale svoju legitimaciju, posve različitu od drugih, originalnu i samosvojevnu, otimajući se pretenzijama njezinih susjeda u prisvajanju ne samo crnogorskih zemalja, državotvornosti nego i crnogorske nacionalne samobitnosti. Dukljskom kraljevinom Crnogorski narod ulazi u red starijih naroda Europe, a koji su ne samo među prvima, nego i najdulje zadržali svoj legitimitet, posebnost i nezavisnost sve do kraja Prvoga svjetskoga rata, a potom iznova od 2006. godine.

Stoga ovakvo nastojanje Frana Milobara, u tadašnjim nesretnim vremenima, svojom knjigom, sam nazivan „nacrtom“ ili „studijom“, u ukazivanju i dokazivanju crnogorske samobitnosti i u razdoblju Dukljanske kraljevine ranoga srednjeg vijeka, zavređuje mnogo više.

Posebna zahvalnost uredniku, nakladniku i izdavaču, posebno braći akademiku i profesoru Vojislavu i Miloradu Nikčeviću, za već pomalo zaboravljenu Milobarovu „Dukljansku kraljevinu“, a koji su se očigledno povodili geslom „što nije napisano to se nije ni dogodilo“, te nam podarili reprint i nadogradnju knjige, kako se ništa ne bi zaboravilo na diku i ponos Crne Gore i Crnogoraca, nekada nazivanih Dukljanima i Zećanima, a sada Crnogorcima.

PORTRETI

Крсто ПИЖУРИЦА (Подгорица)
UDK 821.163.4.09-1

АНТУН БАРАЦ О ЊЕГОШУ

Аутор даје аналитички осврт на допринос Антуна Барца његошологији. Поред сјећања (из студентских дана) на Барца као професора и педагога, подробно се анализирају његови коментари *Горскога вијенца*, као и други Барчеви радови из његошологије. Аутор закључује да је Барац доживио Његоша, да је познавао стил и стих тога дјела те да је о свему зналачки писао. Код регистровања коментатора *Горског вијенца* Барац се не може заборављати, а код свођења културних веза Црногораца и Хрвата његово писање о Његошу не може се заобилазити. Поштено је писао о Црногорцима и у монографији о Мажуранићу, драг је остао црногорским студентима које је припремао за позив васпитача, зато га се и овом приликом аутор сјећа с пијететом и дубоком захвалношћу. Његошолозима је његово бављење Његошем утолико драже уколико потиче од великана хрватске књижевности и културе.

Дугујем сјећање својим професорима са Загребачког свеучилишта: Барцу и Заниновићу за честитост и југословенство, Бадалићу за словенску добродушност, а Стјепану Ившићу за оно његово: „И онда знате, и онда знате – Ви сте, мој Пижурица, мој најбољи Црногорац.“ Бадалићу сам се одужио једним својевременим текстом (који је запазио и загребачки „Телеграм“). Заниновићу и Ившићу сада чиним помен, а о Барцу ћу акобогда више овом приликом повезујући га са Његошем. Два великана сучељавам оком у око, па не знам да ли ћу успјети да саопштим све што треба и не извитоперим Барчев доживљај Његоша и одиста његово поштено и зналачко писање о њему.

I.

Хрватска наука о књижевности има током 20. вијека два великана, књижевне историчаре, Бранка Д. Водника (1879–1926)

и Антуна Барца (1894–1955). Књижевни критичар и историчар, универзитетски професор, Барац је оставио поголемо литерарно наслеђе, непревазиђено ни новим теоријама и методама анализе писца и његовог дјела. Наставио је, извјесно, Водниково дјело, особито његов метод борбе против филолошког тумачења књижевних појава, доминантан у хрватској књижевности претходног периода. Барац је од Водника отишао даље, сагледавајући књижевно дјело на простору и у времену, што ће рећи анализирајући социолошку, психолошку и естетску вриједност књижевног дјела – он је дјело сагледавао у тоталу животне појаве и судио о њему на основу свеукупности грађе и израза. Примарно опредијељен на проучавање хрватске књижевности, Барац као универзитетски професор није запостављао ни југословенску књижевност, оставивши у њој видне трагове.

Барчев животни пут потекао је од Камењака код Цриквенице, Хрватско приморје, и трајао, како смо већ видјели, до половине педесетих година 20. вијека, када је умро у Загребу. Гимназију је похађао у Сушаку, а славистичке студије завршио је на Филозофском факултету у Загребу. Био је средњошколски професор на Сушаку, а потом и у Загребу. Рано се почео бавити књижевном критиком, па је 1917. год. докторирао тезом о Владимиру Назору. Скренувши на себе пажњу као врстан критик и књижевни историчар, релативно рано су му се (1930) отворила врата свеучилишта, прво као доценту а од 1938. године као редовном професору Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу. Био је једно вријеме ректор Свеучилишта и редовни члан ЈАЗУ. У трагичној фази југословенског живота био је затворен у усташком логору Стара Градишка 1941–1942. год.

У два наврата своје животне каријере Барац се бавио и поезијом. Први пут било је то у раздобљу од 1910. до 1919, а други пут после изласка из логора и трајала до 1944. год. Но прегршт почетничких пјесама не обиљежава интелектуални профил младог Барца колико његов критичарски дух и ријешеност да ревалоризује хрватску књижевну прошлост. После успешног доктората, он је изложио начела своје критичарске активности у чланку „Наша књижевност и њезини хисторичари“ (Југословенска њива, Загреб, 1923) и тиме наставио већ започети посао књижевног критичара и историчара. Његови ставови изложени у том чланку били су за оно вријеме и нови и радикални.

Барчево естетско начело, које сам упамтио слушајући његова предавања јесте: „Праве умјетности нема без бола. Од свих истина најдубља и најтрајнија је она која избија са дна наших срца“. По његовим схватањима задатак литерарне историје је „главни и заправо једини: да осјети било живота, да осјети колико се у шуму ријечи, имена, дјела даде разабрати куцање његово, да кроз површину садржаја, стихова, цитата, оцјена фабула, дијалога продре до самога дна, до његове језгре, да преко лома егзистенција, струја, школе, праваца, живота, славе, репутација, ухвати саму линију, сам ритам његов, у свему ономе што га је изазвало, што га је карактеризирало – колико је тај живот дошао до изражаја у лијепој књижи, колико она није пуко обнављање опћених литерарних тема“.

И у књижевној критици и у предавањима бројним генерацијама студената Барац је откривао индивидуално у писцу и његовом дјелу. Поред историјско-социолошке компоненте, он је у књижевном тексту истраживао и његову психолошку компоненту, филозофску итд., али је примарну вриједност књижевног дјела налазио у његовој естетској компоненти – пјесничком језику и фигуративности израза. Стиче се утисак да су му као књижевном историчару најближа била схватања Ј. Скерлића и А. Г. Матоша. У проучавању националних књижевности Барац је полазио од становишта да су националне књижевности, уз властите посебности, дио европског културног круга и да их само у том контексту треба проучавати. По његовом схватању књижевно дјело није самосврховито, већ је преносник хуманистичких порука. Он сматра да филолошком, естетском, психолошком и социолошком анализом треба одговорити на питање: шта књижевност у човјековом животу уопште значи?

Барчева естетска схватања испољила су се већ у раном раду „Аугуст Шеноа“ (1926), монографији о писцу и данас у науци о књижевности непревазиђеној. „Предимензионирана у одушевљавању“, та студија је открила ауторову акрибичност, метод рада и одговорност научника за саопштenu ријеч. Полазећи од начела Бјелинског да је умјетност у једноставности, Барац је истицао мисаону јасноћу као предуслов сваком добром писању и тог начела придржавао се до краја писања. Послије „Књиге есеја“ (1924) и студије о Шенои слиједила је монографија „Мирко Боговић“ (1933), а затим „Чланци о књижевности“ (1935) и „Хрватска књижевна критика“

(1938). Најуспјелијим монографијама сматрају се „Видрић“ (1940) и „Мажуранић“ (1945). До Барца нико у хрватској књижевности није хрватску књижевну критику повезао са науком као он и све што је касније рађено на том плану наставак је онога што је Барац започео. Његова збирка есеја „Величина малених“ примјер је трагичке упорности проналажења вриједности у дјелима анонимних аутора, који су једва нешто значили и генерацији којој су припадали. Ни у тим чланцима Барац није био некритичан, неаргументован и произвољан, већ се свуда манифестовала искреност доживљавања писца и његовог дјела и трезвен суд о њему. Нема готово ниједне значајније појаве у хрватској литератури а да Барац о њој није изрекао властити суд. Написао је предговоре дјелима Е. Кумичића, В. Новака, А. Шеное, С. Врза, П. Прерадовића, В. Назора и др. Дивно је причао о Лази Костићу и Симону Грегоричу. Круна његових синтетичких студија је „Хрватска књижевност I“ (1954) и „Југословенска књижевност“ (1954). Приредио је Његошев „Горски вијенац“ 1947. год. Барац је много учинио за хрватску и југословенску литературу.

Но моје присјећање Барца, данас и овдје, а поводом његовог коментара „Горског вијенца“ и писања о Његошу, не би била потпуна ако се не бих присјетио и Барца професора – педагога. Припадам оној генерацији црногорских студената славистике и југославистике, која је слушала Барчева предавања у периоду 1948–1953. год. и имала срећу да дипломски испит полаже и код њега. Проф. В. Заниновић и Ф. Петре предавали су српску и словеначку књижевност, које је и Барац предавао до њиховог доласка на Филозофски факултет. Ако сам за уводни дио овога рада имао подлогу и свједочанство у писаној документацији – за овај дио рада имам само сјећања и биљешке са Барчевих предавања. А сјећања су варљива и дубоко субјективна.

Барац је држао предавања (ако се добро сјећам) четвртом у чувеној „десетки“ старе зграде Филозофског факултета, а семинарске вјежбе (добро се сјећам) суботом од десет до дванаест часова. Окупила бисе у „десетки“ омладина ода свуд пристигла, која је лако успостављала контакте, а распознавање по националној припадности бјеше више куртоазно него подвојеничко. Она наша младеж, послијератна, бјеше пуна младалачког полета и заноса, опијена свијетлом перспективом и љепотом одабраног занимања. Повезивала нас је и љубав према књижевности. „Десетка“ бијаше у облику сале, са непомичним

масивним клупама од пуне даске. Спријед бијаше подијум са катедром и столицом. Професор је улазио на споредна врата, а Барац столицу никад није користио. Кад би он тумачнуо поред главних, студентских, врата, жагор студената би сплашњавао, а кад би ушао у салу, студенти би га поздравили устајањем. Подијум је био за степеницу висок, Барац је једанпут доживио и мањи малер, али без посљедица. Увијек је под пазухом носио дењак папира – биљежака, али их је ријетко користио: тек каткад кад би цитирао прозу. Ријетко кад је обухватао студенте погледом, већ би из стојећег става поглед одашиљао полувисоко изнад наших глава и тако би остао до краја предавања. Није гестикулирао рукама, нити је подешавао модулацију гласа. Кад би цитирао лирскије мјесто из текста, специфичан покрет главе, једва примјетан, откривао би његов доживљај и дубоко проживљавање онога што саопштава.

За Барчевих предавања „десетка“ је увијек била крцата – пуна. Он је плијенио колико позом и ерудицијом, толико садржајем, јасноћом излагања, композицијом предавања и ауторитетом научника. Колико сам га слушао, никад не памтим да је било шта импровизовао од онога што треба да каже. Увијек је бивао припремљен, како психолошки тако и за садржај предавања. Своје констатације и тврдње знао је поткрепљивати цитатом и тако бивао сугестивнији и схватљивији. Незавршено предавање одјављивао је кратко „наставићемо“, а наставак је увијек надовезивао подсјећањем шта је наставку претходило. Причало се да су долазили студенти са других студијских група филозофије да виде и чују предавање проф. Барца. Асистент му бијаше пјесник Јуре Каштелан.

На семинарским вјежбама Барац је био благонаклон и непосредан. Сјећам се једном приликом како је бранио научност наставе и семинара од приговора „да је раније било боље“. Сјећам се и неког Младена, старијег колеге, како причаше да се на семинару сукобио с професором у вези с природом Гундулићеве „Дубравке“, али му професор то није узео за зло, а на испиту је био коректан. И тај случај, а и иначе, показује колико је Барац његовао толеранцију и тиме, као педагог, дјеловао на понашање студената као будућих васпитача.

Колале су приче међу студентима о Барчевој строгости на испиту. Моје искуство их демантује. Положити испит код Барца било је питање части. Једноставно – код њега се морало знати. Дипломски испит са мном почео је од *илиризма*. Уплашен, под тремом, оком у око

са Барцем и његовим ауторитетом – ја сам збрзао и поменуо Гајеву брошуру „Хрвати Мађароном“, умјесто „Хрвати Мађаром“, а он ме прекинуо са: „Како сте рекли?“ Исправих се да је у питању лапсус, па је испит потекао даље. Довео ме преко реализма и модерне Крклеца. Како сам ја омаловажавао све што није обухваћено књижевном историјом, а Крклец онда бијаше релативно млад, при спремању испита нијесам му ни поклањао много пажње. Застао сам, а Барац је чекао. „Шта је“, прекинуо је шутњу, „Крклец Вам не иде?“ Одвео ме до Горана Ковачића и наградио ме високом оцјеном. И то је Барац: културан, ерудита, толерантан и прави педагог! И данас имам, у некој великој свесци, биљешке са његових предавања, које сам прелиставао чекајући и испит.

Вријеме је учинило своје, па се доста тога заборавило. Међутим, остала је у сјећању маркантна фигура професора Барца као ауторитативног предавача, изванредног педагога, симбола једне школе која је била на измаку. Одушевио је за књижевност генерације студената – сљедбеника, расутих по просторима бивше Југославије. Дубоко сам му захвалан и вјечити дужник. Између осталог и због Његоша.

II.

Антун Барац је приредио за штампу Његошев „Горски вијенац“ 1947. год., са коментаром. Преда мном је „Горски вијенац“ који је издала Матица хрватска 1963. год., приредио га је Владимир Поповић, а уз то издање је и Барчев коментар са „Рјечником мање познатих ријечи“. Барчев коментар „Горског вијенца“ мало је знан на нашим просторима и тешко је за ову прилику рећи којим је интелектуалним слојевима Црногораца познат. Тим коментаром Барац се придружио бројним коментаторима тога Његошевог дјела и уградио каменчић у мозаик црногорско-хрватских културних веза. Као проучавалац и познавалац југословенских литература, као универзитетски професор, Барац је био и најкомпетентнија личност за посао тумачења Његоша и његовог дјела и одгонетање многих тајни што их то дјело носи. Два великана нашла су се оком у око и ја мислим да је Барац остао вјеран тумач Његошеве мисли. Неоспорно је да га је дубоко доживио и схватио Његошеве хуманистичке поруке, те да није изневјеравао његову мисао и језички израз.

Барчев коментар „Горског вијенца“ структуриран је из два дијела: 1. *О посвети*, 2. *О тексту „Горског вијенца“*. У коментару су обиљежена мјеста бројевима који одговарају стиховима у тексту. Тим бројевима указано је на сва мјеста којима је дат коментар. Текст коментара је на крају књиге, не испод текста дјела.

Аутор је коментар почео прелудијумом о „Посвети“, који је започео: „*Посвета праху оца Србије* изазвала је два питања: је ли написана као саставни дио пјесме, или је додана накнадно; и затим: што значе тачкице у њој. Јесу ли ту били неки стихови, па су испуштени због непознатих нам разлога?“ Он наставља: „У рукопису *Горског вијенца*, који је дјелимично сачуван у некадањој бечкој дворској библиотеци (стихови 1–1528) нема те посвете. По томе су неки закључили да је она написана у посљедњи час, можда прије него је дјело изишло из штампе, у самоме Бечу, како је и датирана. Као потврда томе схватању могло се изнијети што је она писана другачијим стихом него само дјело. Против таква схватања могла би се навести чињеница што је Његош већ прије, у посвети *Луче микрокозма*, изрекао потребу да се прослави Карађорђе. Празнине у тој посвети објашњавали су неки цензуром, други обзирима према кнезу Милошу, итд. Изнесено је и мишљење да у њој уопће нема празнина, него су тачкице уметнуте међу стихове због типографских разлога: у издању од г. 1847. посвета је штампана на засебној половини арка, придоданој већ пагинираној књизи, па је некако требало наћи начина да се испуне празне стране. Посвета и с тим тачкицама остаје разумљива“.

Овлашно интерпретирање извјесних коментара *Посвете* не пружа убједљиве доказе да се Барац хтио упуштати у полемику, а није ни довољно да се види његово одређење према проблемима што их текст *Посвете* носи. Задњом реченицом одредио се према смислу текста и његовом садржају, али није дао одговор на питања која је сам поставио.

Уводни, историјски дио *Посвете* Барац је потпуније тумачио, будући да је наводи вијек трајања осам близанаца, а остало о њима преузето је из других извора. За Белону је рекао да је „божица рата у Римљана“, а то је саопштио и Решетар. Примјећује се да је основа Барчева коментара био М. Решетар са својим познатим коментаром *Горског вијенца*, који призива у помоћ, равно 20 пута. Из опште историје тумачио је стихове о Борису Годунову и Пожарском, руском

племићу. Из националне (јужнословенске) историје тумачио је стихове који се односе на Карађорђа и Вукашина Мрњавчевића. За Карађорђа је рекао да је био вођ првог српског устанка и да је становао у Тополи, а у вези са Вукашином рекао је: „Вукашин Мрњавчевић по традицији је дао убити цара Уроша, сина Душана Силнога, да би сам постао царем. Повијесна неистина, јер је Урош умро последије Вукашина“. Дио стиха „ево тајна бесмртника“ Барац је навео као „тајне“, и у вези са тиме наставио: „Израз *ево тајне бесмртника* Решетар тумачи као да је ријеч *тајна* придјев. Смисао би по томе био: Ево бесмртника, за којег досле нитко није знао, нити му се тко могао надати“.

Барац се дуго задржао на тумачењу 24. ст. *Посвете* („твојој глави би суђено...“), при чему наводи и другачија тумачења. Он саопштава: „Карађорђе је г. 1817. прешао из Русије у Србију да би подигао нов устанак. Али кнез Милош – који је након успјеле буне био смирио земљу и живио у сношљивим односима с Турском – дао га је убити, а његову је главу послао у Цариград. Тумачење М. Решетара: Карађорђу би суђено да се жртвује (да се прода) за своју славу (за свој вијенац, тј. зато да себи сачува име ослободитеља Србије). Друго тумачење: Милош је Турцима предао (тј. продао) Карађорђеву главу да би им се умилио, јер је баш она послужила као откуп за тековине Милошеве које су, заправо, тековине и вијенац оца Србије Карађорђа“. Тумачио је и ст. о Пизону, Егисту, Клитемнестри, Агамемнону и Оресту.

Прелазећи на текст о „Горском вијенцу“, аутор је у почетку саопштио: „У попису лица Његош је нека изоставио – вјеројатно зато, што му се нису чинили важним (Вук Марковић, један војник, један Цуца, други војник, сват Црногорац, сват Турчин, ђаци)“. Послије тога наставио је коментарисање и одмах код првог стиха споменуо Решетара. Због нијансирања са другим коментаторима, можда је вриједно навести Барчево интегрално мишљење. Он каже: „Стих 1–2 Враг са седам бињиша (тј. седам владарских плаштева, кабаница, огртача), са два мача и са двије круне симболизира носиоца турске власти у доба њезина највишег успона. Број седам значио би (према Решетару) стајаћи број који означаје већу количину; према другим схватањима могао би означавати и број држава што су их Турци заузели. Неки држе да је Његош овај израз узео по свој прилици из Вукова пријевода Светога писма. У апокалипси се међу Антикристиновим чудима спомиње аждаја са седам глава и на њима десет круна. Два мача и двије круне

означују султанову власт над Европом и Азијом, истоком и западом (а можда и свјетовну и црквену власт)“.

Тумачећи историјски слој „Горског вијенца“, Барац се задржава на личностима и догађајима из опште историје и националне, јужнословенске. То су она лица и догађаји што их Његош спомиње. За седми стих дјела каже да Његош има на уму побједу Француза „код Тура и Поатјеа“ (732) над Арапима „који су били провалили у Француску“, а затим објашњава ко су били: Осман, Оркан, Теодора, Иван V Кантакузен, Иван V Палеолог. Код објашњавања ст. 9–10 он наводи Решетарово мишљење, као и мишљење Љубомира Стојановића и при томе каже: „Решетар под Османовим сном разумијева његов сан о женидби с кћерком шеика Елабадије. *Луна* по томе тумачењу означаје њезино име. По Љубомиру Стојановићу луна је симбол турскога царства што је дано Осману на дар (као јабука)“. Не полемише ни са Решетаром нити са Стојановићем. За паралелу Бранковић – Гертука каже: „Гертука (Герлука) је адмирал посљедњега византијског цара Константина XI, који га је веома волио, али овај му се, по традицији, изневјерио и прешао к Турцима. Турски цар Мухамед даде га за казну смакнути“. Објашњава даље акцију Мурата I, Бајазита, Мухамеда I, Селима I и Селима II. Он објашњава и акцију Сибињанина Јанка послје смрти краља Владислава. За Скендербега каже да код Качића фигурира као Јурај Кастриотић. Ст. 233–234 објашњава онако како је то урадио Трифун Ђукић, чији коментар временски претходи Барчевом. Је ли га Барац знао – ко ће то данас да зна. Не спомиње га. Кратко је рекао, заправо све што подразумева јасноћу и прецизност, ко су били учесници битке под Бечом 1683. г., а затим је споменуо и Еугена Савојског и његову побједу над Турцима код Сенте, 1697. године. (То у вези са ст. 1144 и ст. 1146). Кратко, али прецизно је коментарисао ст. 1215–1223, спомињући Млечане у бици за Херцег Нови. Са личног плана (по Т. Ђукићу) на општи пренио је сукоб млетачкога дужда Марина Фалијерија са племићком влашћу, при чему је дужд трагично завршио. Не спомиње вријеме догађања. Млечане и млетачку цивилизацију у виђењу Драшка Поповића, Барац је споменуо коментаришући одговарајуће стихове дјела.

Из националне историје (у смислу како то назначујемо) Барац је спомињао оне личности и догађаје који зраче својом симболиком, а спомињу се у „Горском вијенцу“. Као у случају – слоју опште историје,

Барац се и овдје показује као добар познавалац историје и поштен тумач Његошева дјела. И он у својим коментарима истиче симболику предметне грађе не изневјеравајући основну концепцију „Горског вијенца“. Ту на прво мјесто долази Карађорђе, који симболизира отпор српског народа, а потом пристижу даље личности из историје и народне поезије. При паралели издајства Бранковић – Гертука, он каже: „Ни једно ни друго није засновано на чињеницама“, а, видјели смо – истакао је да је историјска неистина и Вукашиново убиство цара Уроша. У ст. 44–48 Барац види оно што уочавају и други коментатори, а то је визија српства у пропадању. Народ је у „колу“ осудио распре српских великаша као узрочнике пропасти српске средњовјековне државе. У том смислу Барац и коментарише ст. 200–203, 207–209. За ст. 216–220 рекао је: „Камо среће да су се тада били потровали сви великаши, и да је остао на животу само Милош са своја два побратима (Топлицом Миланом и Косанчићем Иваном). Србин би у том случају данас био слободан“. Ст. 235–236 он тумачи: „Убивши цара Мурата, Милош је Обилић једним ударцем срушио пријесто и уздрмао турско царство, царство мрака“, а ст. 238: „Милош је као жртва свога домољубља и јунаштва пао на пријестољу турских освајача“. За ст. 184–187 рекао је да се односе на кћери кнеза Лазара које су се послѣ Косовске битке „по народном приповиједању претвориле у кукавице“. Личности из ст. 2655–2662 Барац је подијелио на историјске и оне из народне поезије. Његов коментар је: „Игуман Стефан набраја повијесне личности и личности народне пјесме, прослављене у борбама с Турцима. Првима припадају: цар Душан, Јурај Кастратовић (Скендербег), Никола Шубић Зрински, Црнојевић Иво и брат му Урош. Личности су народне пјесме: Милош Обилић, Иван Косанчић, Милан Топлица, Бановић Страхџиња, Реља Крилатица, Старина Новак, Илија Смиљанић, војвода Момчило, Стојан Јанковић, девет Југовића“.

Барац вјерно тумачи оне Његошове стихове који се коријенски наслањају на традицију, народну пјесму или причу, Видјели смо да он однос Мрњавчевића и Немањића своди на оно што се чува у традицији, затим за однос Бранковића Вука и кнеза Лазара каже да је Вук, „по традицији издајица Лазара на Косову“, по традицији се у Црној Гори чува кумство као светиња. Тумачећи 215. стих, Барац каже: „Према народној пјесми Вук је Бранковић на вечери уочи Косовске битке јавно обиједио Милоша да спрема издајство, а доиста је сам постао издајцом“, а за ст. 329 ово: „Пециреп и Балета – јунаци онога

времена, опјевани у пјесмама“. Ст. 1046 кратко је коментарисао: „Бајо Пивљанин био је гласовити црногорски јунак у 17. вијеку (опјевао га је Ђура Јакшић у једној пјесми)“. Кратко је коментарисао и ст. 1832–1841: „Алузија на народну пјесму *Женидба од Задра Тодора*, у којој Бојичић Алија с друговима удара на сватове од Задра Тодора. *Курвино копиле* – назив је Тодора. *Котарке* – жене из Котара, крај Задра. – *Тале* – Будалина Тале, јунак мухамеданске народне пјесме, немаран у владању и опреми, али храбар. *Коса Смиљанића*, коју је Алија Бојичић хтио уграбити“. Казао је ко је јунак 1842. ст: „Комнен барјактар, јунак народне пјесме који је отео Ајку, сестру Фрце Ибрахима из Удбине“, а за Лима (ст. 1854) каже: „Лице из народних пјесама о хајдуцима“. Коментарисао је и ст. 1783 како слиједи: „Гергелез (Ђерзелез) Алија, личност 16. в., јунак мухамедовске народне пјесме. Кад су Турци освојили Будим, скочио је, према причању, од веселја с неког бријега на коњу у Дунав“. Видјели смо – и јунаке ст. 2655–2662 разграничио је на оне из историје и народне пјесме.

Ст. 541 коментарисао је: „Алузија на пословицу: Или куј, ил’ не мрчи гаћа“. И за ст. 815–816 рекао је да је алузија, али на причу „Зла жена“ и наставио: „Била нека жена тако тврдоглава да је мужу упорно тврдила, да је нека ливада стрижена, а не кошена. При томе је пала у јаму, те је из ње викала то исто. Зато муж оде кући, оставивши је у јами. Након неког времена сажали му се те је хтједе извући. Али мјесто ње извуче врага, који је био упао у исту јаму. На оној страни главе која је била ближе тој жени био је посиједио. Послије тога муж извади и жену, али је она и даље тврдила исто. И потурчењаци су тако радили“. Има нијансних разлика у односу на Решетарев и Ђукићев коментар. По Барцу, и ст. 1158 је алузија, али на басну. Његов коментар стиха краћи је него Решетаров, а Решетар је извукао и поенту. Ђукић тај стих није коментарисао. У Барчеву коментару тога стиха дошла је до изражаја његова особност: краткоћа, јасноћа, сублимат.

Барац је вјерно коментарисао и етнографско-топонимски слој „Горског вијенца“. Показао је познавање црногорских обичаја, игара, вјеровања, мишљења, народног живота, празновјерја. Како се зна, етнографски слој у „Горском вијенцу“ знатан је и нема смисла препричавати га, па се задржавамо на карактеристичним детаљима коментара. У ст. 21–24 извукао је паралелу између сове и турских освајања. Каже: „Као што сова (ћук) по народном приповиједању

поједе сваки дан једну птицу, тако су Турци готово сваки дан освајали по једну државу: Мурат I Србију (1389), Бајазит је похарао Босну (1398), Мухамед I освојио је Цариград (1453) Селим I Египат (1517), Селим II Кипар (1570)“. Барац тумачи одговарајуће стихове о народном вјеровању о постојању вјештица које чине зло својима – ст. 2141 и даље, затим оне да сврбеж дланова предсказује – ст. 819–821: „Засврбјели су ме дланови; то је знак да ћу добити новца, тј. бит ће битке и плијена“; саопштава „вјеровање да пушка, преко које нетко пријеђе губи снагу; зато је потребно да онај који је то учинио пријеђе преко ње натраг“, итд. Он вјерно тумачи обичаје славског веселја (ст. 96), обичај „натјецања тко ће једним ударцем пресећи леђа печену овну (ст. 101), обичај расијецања динара на двоје при измирењу крви „те би једна половина остала код једне, а друга код друге породице“ (ст. 732), обичај Црногораца да поштују госта (ст. 1185), затим обичај да „Црногорка држи зазорним да се чешља пред мушкарцем“ (ст. 1288–1289), саопштава своје тумачење ст. 971–972 да „и Српкиње и муслиманке имају у Црној Гори исте обичаје, тј. режу косу на гробовима погинулих“, коментарише обичаје код Црногораца да гатају у плећи (ст. 1696 и даље) и са којим циљем то раде, тумачи обичај покајница итд. У вези са посљедњим, а у вези са ст. 1913–1914, он каже: „Ријеч *рано* повезују неки с глаголом *улетио* у стиху 1913, и објашњавају то мјесто: кад си ми тако рано, тј. тако млад, одлетио. – Други *рано* тумаче као именице: *храно*, *рано*“. Коментатор се задржао на интерпретацији других коментатора, а сам се не одређује према стиху.

Барац логички тумачи и стихове клетве – заклетве као дијела, као форме народних обичаја. У вези са 75. ст. он наводи Решетара и Стојановића, а дио 848. ст. „У кам ударило“ он тумачи на сљедећи начин: „*У кам ударило!* – црногорска је клетва која се изриче онда кад се човјек од нечега згрози. Смисао јој је: Нека то удари у камен, а не у мене. – Такво згражање изазива и назив *браћо* за Турке“. Тумачи и клетву сердара Радоње, ст. 2408 и даље, али је погријешно код ст. 2417 – „трага му нестало као што је нестало и шарених гуја“, будући да је код Његоша „шареним коњима“, а за ст. 2424 („часне poste за пса испостио“) само је рекао: „Врста клетве“.

Барац је коментарисао и ст. 115 и 116. За први је рекао: „Град: игра лоптом. Играчи се подијеле у двије групе. Једна стоји у оближњем

кругу. Друга је група изван круга, и у ње је лопта. Сви се помијешају и бјеже. Играч који има лопту баца је, и ако погоди некога из противничке групе, добили су игру његови, те у круг морају противници“, а за други: „Игра капама. Играчи се подијеле у двије групе. Једна се од њих сврста у коло, с главама према средишту, стојећи на рукама и ногама. Друга група наваљује да им с глава поотима капе, а они се бране ногама“. Уз Решетарово тумачење ст. 939, дао је своју поенту, па цио коментар гласи: „Решетар: Кад се дјеца о Ускресу туцају шареним јајима, онда оно дијете коме се јаје не разбије добије разбијено јаје (тј. отпорнији ће завладати над слабијим)“.

Поводећи се за другим коментарима, Барац је објашњавао и топониме „Горског вијенца“. Је ли гдје погријешо ја не знам, само се види да је локацију радње дјела добро фиксирао. Ком и Острог он назива брдима, па је (ст. 173–175) „Ком брдо у источном дијелу Црне Горе, а *Острог* брдо југоисточно од Никшића“. *Пишмет* је „врело у Бајицама“ (ст. 456), *Дуга* „кланац између Гацкога и Никшића, гдје су се често сукобљавале турске и црногорске чете“, а *Цуце* племе на граници према Боки (ст. 2031).

Пјесничке слике и идеје најтеже је откривати у књижевном дјелу. Због лапидарности поетског израза, мисаоне димензије и фигуративности пјесничког језика „Горски вијенац“ је и задавао главобољу и тражио коментаре. Ослањајући се на Решетара, а често говори и у множини кад је ријеч о коментарима, Барац је сезао у дубину „Горског вијенца“ и његове мисаоне сфере и доносио логично тумачење. Кад год је осјетио потребу, уз своје тумачење наводио је и Решетарово, како је урадио са 43. ст., при чему каже: „Црни дан, што га је дочекао у такву злу, и црна његова судбина. – Милан Решетар држи да под црним даном Његош мисли прошлост, косовску битку“. Ст. 47–48 коментарисао је: „Кад је тијелу раздробљена глава, угибају у мукама и удови: Кад је српско царство уништено, пропадају и његови саставни дјелови“. Узгред – Решетар те стихове није коментарисао. Мисао 79. ст. Барац је свео на сљедеће: „Кад помислим на оно о чему ће се данас вијећати (тј. о истрази потурица)“. Ст. 517–518 Барац је коментарисао: „Нешто крупно размишљаш у памети; сви су ти се снови сабили (збили) око Турака“. Решетар доноси и друго мишљење. Барац је опширније коментарисао ст. 583–584. Каже: „Јунаку често пута као да се хоће да се ведро небо од веселја над његовим чином насмије из све

снаге, грохотом. (Мисао се односи на садржај онога што се даље прича: Иван Црнојевић, иако стар, осветио је тако брата Уроша да од 15.000 Турака није остало нити једнога жива). – Решетар: Често јунаку небо помогне да му сине љепша срећа, као што је даде и Иванбегу. Решетар наводи и противно мишљење: Често се пута јунаку небо наруга, тј. често пута јунака задеси несрећа, као што је Иванбега на Ћемовском пољу“. Ст. 605 Барац је кратко прокоментарисао: „Јунаштво свладава свако зло“. Барчево тумачење ст. 636–638 стилизовано је нешто другачије од Решетара, али је у основи исто. Он каже: „Тко хули на свете моћи у земљи која га је млијеком отхранила претвара ми прса у пакао (тј. постајем бијесан кад видим да хришћанство хуле људи отхрањени у нашој земљи)“. Код ст. 674–675 обично је недоумица код ријечи *прави* – адјектив или глагол, па се којекако и тумаче. Барац их је протумачио како слиједи: „Нека о ужасу, који ће настати, пропоје пјесма; на окрвављену камену нека се уздигне прави олтар. – Има схватања по којима ријеч *прави* треба овдје разумјети као императив од глагола *правити* (погрешно)“. Барац је у блоку прокоментарисао ст. 691–708. Решетар је свој коментар водио од стиха до стиха, а Т. Ђукић је коментарисао само ст. 694–695, такође у блоку. Барчев коментар тих стихова гласи: „На изроде пада љута клетва. Због тога што је оставио вјеру отаца, Иванбеговица је морала проклети свог сина Станишу: он је презрео оно што је најсветије – мајчино млијеко. Као потурчењак навалио је с војском на брата, али га је стигла матерна клетва, те му је изгинула сва војска (у бици на Љешкопољу)“. Контроверзни 709. ст. Барац је кратко прокоментарисао: „Да с Бајазитом дијели плијен, ухваћен од побијеђених Мађара (при чему су ваљда резали и носове)“. Изричит је и у вези са ст. 861, кад каже: „Двоји постови: божићни и ускрсни, а по некима: ускрсни и великогоспођински. О томе су водили полемике и сами Црногорци. Из самога се *Горског вијенца* даде извести оно прво“. Он је једноставно прокоментарисао и ст. 957: „Грактање гаврана знак је да ће бити борбе и јефтина меса, тј. мртвих“. Тумачећи ст. 1089–1091, Барац је само навео Решетара: „Да мушку младеж одведе у војску, а лијепе дјевојке у хареме. Љубомир Стојановић у ст. 1081–1093 не налази никакав прикривен смисао: везир отворено казује да ће обилазити царство, и нарочито припазити нема ли гдје корупције“. У случају 1177. ст. Барац се разликује од Решетара. Барац: „Фишек, што га Вук Мићуновић шаље на дар везиру, означује симболички одговор на његово обећање да ће Црногорцима послати дарове. Између њих

одлучује само оружје; само убијенога Црногорца може везир добити“.

Решетар: „1177–1178 *да је то цијена* итд.: фишецима којим Турке бију Црногорци наплаћују главе своје браће што од Турака погину“.

Ст. 1379 Барац је кратко коментарисао: „Стјецати се у зарок – зарећи се, окладити се“. Решетар је тај стих прокоментарисао: „Врши ми се сан, као да сам се опкладио (да ћемо данас видјети Драшка); у Ц. Г. *зарећи се* значи и „опкладити се“, а Т. Ђукић: „Кад некога у сну видим, то је сигурно, зарекао бих се да ћу га и на јави брзо видети“.

И ст. 1892 Барац је лаконски прокоментарисао: „Фигуративно: испод капе ракијскога котла превире на све стране, тј. насиље и неправда превршили су мјеру“. С естетског становишта прокоментарисан је и ст. 2152 – „Иронија, тј. видите да зна све (прекораване оних који тврде да вјештица нема)“. Са тог становишта прокоментарисани су и ст. 2250–2251 – „фигуративно: да поджежем у вама огањ за домовину, цркву и част“.

Барац није изричито споменуо игуманове „луде премјене“, али је коментарисао стихове његовог монолога. За ст. 2275–2276 казао је: „Фигуративно: гдје се некад ширило кршћанство, сад се распрострио ислам“, а за ст. 2282–2285: „Сунце храни својим млијеком цијелу природу, па ипак и оно својим жаром уништава што је само одгојило“. За „најтамније мјесто у *Горском вијенцу*“ биће најбоље, најсврсисходније, ако Барчев коментар наведемо у цјелини. Он је блоком обухватио ст. 2290–2297 и о њима казао: „Тумачећи те стихове, коментатори се разилазе. Да би их објаснио, Решетар ријечи у њима чита другачијим редом него што је Његошев. Смисао би тих стихова био по његову мишљењу: Судбина цијеле земље (свега свијета) и судбина човјечанства на њој – а то су двије ствари у којима видимо највећу неразборитост па опет, поред нереда што је у њима, и највећа разборитост – оне су или посљедак (ђеца) или извор (очеви) људскога маштања и мишљења (сна људскога). – Је ли овому (тј. судбини свијета и човјечанства) узроком (причина) тајна управа коју не можемо докучити? Је ли истина да је свијет и живот на њему онакав какав се нама чини, или је то пуко привиђење?

Забуна у тумачењу ових стихова настаје по свој прилици одатле што се различито схватају ријечи *причина* и *управа*. Прву од њих неки узимају у значењу *причињање, обмана*, а неки у значењу *узрок*. Ријеч *управа* узимају у значењу именице. Схвати ли се *причина* као узрок,

а *управа* у значењу придјева (права), или адверба (управо), тешкоћа нестаје.

Ово је мјесто „Горскога вијенца“ слично неким дијеловима „Луче“:

Горски вијенац: Вријеме земно и судбина људска
Два образа највише лудости.

Луча микрокозма: Задатак је смијешан људска судба,
Људски живот сновиђење страшно.

Горски вијенац: Сна људскога ђеца ал' очеви.

Луча микрокозма: Сном је човјек успаван тешкијем,
У ком види страшна привиђења

Он помисли да је неке путе
Од сна овог ослободио се:
Ах, његове пријеварне надежде!
Он је тада себе утопио
У сна царство тврђе и мрачније.

Ако се споменути стихови „Горскога вијенца“ читају без икакве промјене у реду ријечи, смисао остаје јасан: Вријеме земно и људска судбина двије су слике (облика, образа) највише лудости, али и у своме нeredу примјер најдубље науке (реда, разборитости). Јесу ли они твор човјеков, или је човјек поникао из њих? Је ли то (тј. што не знамо, јесу ли они наш твор или ми њихов) прави узрок, коме не можемо проникнути тајну? Је ли ово, што видимо, управо овакво, или нас варају властите очи“. Нема сумње, Барац се посљедњим пасусом одредио према наведеним стиховима. Наставио је да коментарише и наредне стихове игумана Стефана. То су стандардни коментари.

Барац је коментарисао игуманове стихове, даље, при чему је почео од ст. 2492. Код ст. 2513–2514 навео је Решетаров коментар: „Небо (кад се, по схватању простога народа, узме као чврст облук) тишти море, а опет море њиме дрма као да га хоће срушити. – Вјеројатно је, међутим, да је Његош у та два стиха изнио јасну и лијепу слику: вјетар, дувајући с висина, бурка море, а слика се неба у узбурканоме мору такођер поремети. На такво тумачење нукају и стихови који долазе иза ових“.

Лингвистички слој „Горског вијенца“ Барац је тек ту и тамо коментарисао. За ријеч „тмуша“, ст. 243, тражио је ослонац у другима, па је рекао: „Ријеч *тмуша* тумачи Милан Решетар као: мноштво, велик број. Стих би, према томе, значио: кроз двије (ваљда *дивље* – К.П.) чете безбројних Азијата. Видо Латковић, напротив, мисли да ријеч *тмуша* треба овдје узети у њеном обичном значењу: густа тама (нешто црно, ружно).“ Ријечи „фајда“ и „рано“ тумачио је у склопу израза, на шта смо већ указали. Ријеч „смрад“ тумачио је као заударане (1251–1252. ст.): Црногорцима Турци и физички заударaju. Ријетко гдје и у преносном значењу. Међутим, да би своје тумачење лингвистичког слоја дјела учинио потпунијим и допадљивијим, Барац је иза коментара донио и рјечник мање познатих ријечи, па је тако коментар добио заокружну физиономију.

Барац није рутински пришао коментару „Горског вијенца“, већ је то радио стваралачки, професионално, научно, онако како је текст дјела доживио. Мислим – Његоша нигдје није изневјерио, што ће рећи да није био произвољан и тврдоглав. Ослањао се, прије свега, на Милана Решетара, а затим на Љубомира Стојановића и Вида Латковића. У позиву другог и на Будманија. Не спомиње Трифуна Ђукића, а рекло би се да га је користио. Барчев коментар „Горског вијенца“ је за школску популацију, али као паралела може служити и науци. Барац је својим коментаром, видјели смо, у неколика случаја исправио погрешна тумачења стихова и назначио своја као ваљана. Није залазио у полемике и иронична оспоравања, већ је свакад остао одмјерен и начелан. Није мисао много експлицирао, па је његов коментар кратак, али увијек прецизан и логичан. И тамо гдје се слаже са другим коментарима задржао је свој стил и посебност. За мене је остао нејасан једино при тумачењу 2239. ст., гдје коментар у цјелини гласи: „Решетар (према Будманију) израз *за фајду* објашњује као *без користи, узалуд*. То неће бити оправдано. У стиховима 2007 и 20154 значи *фајда*: корист. И стих 2239. одговара више смислу, ако се и у њем *фајда* узме у том значењу“. Нејасно је са чиме (киме) се спори.

Чини се да је Барац најмање указивао на естетску вриједност „Горског вијенца“. Сам је неколико пута за стихове казао шта *фигуративно* значе, а то је, чини ми се, мало. Но и без тога његов коментар „Горског вијенца“ садржајан је, логичан и концизан.

Њиме се Барац укључио у ред најауторитативнијих коментара тога Његошевог дјела, чиме је дао допринос хрватско-црногорским културним везама.

III.

У црногорском часопису „Стварање“, Цетиње, бр. 7–8 за 1951. год., објављен је Барчев чланак „Један приказ у *Горскоме вијенцу*“. Аутор је чланак започео констатацијом: „Расправе о композицији *Горскога вијенца* у својој су већини дражестан докумената о несналажењу њихових писаца пред крупним питањима умјетности. Речено је, да то дјело уопће није цјелина, већ низ неповезаних епизода; тврдили су, да је оно по накани свога творца имало бити драма – али да Његош није знао написати драме. Итд“. Барац је даље наставио констатацијом: „Као и свака велика умјетничка творевина, и *Горски вијенац* је дјело, у коме је разбијена устаљена, обична композициона форма, и створена нова, као израз новог доживљаја“. По Барчеву мишљењу Његош је „осјећајношћу супериорна ствараоца увијек погађао најбољи пут, да изрече оно, што је хтио изнијети“, а потом саопштава да „би човјек *Горски вијенац* могао испоредити с гласбеном симфонијом (..) коју пронику основни мотиви“. Велики књижевни историчар је наставио: „Кроз *Горски вијенац* Његош је пронио неколико основних мисли: увјерење, да се улагањем свих снага може побједити зло; супериорност душе и вјере над макар још јачом физичком снагом; потреба жртве за велика дјела; а спознаја, да народни колектив понајвише боље и јасније неголи појединац погађа пут, којим у доба историјских преокрета треба поћи“. Наводећи стихове „Горског вијенца“ којим потврђује своје констатације, Барац је наставио: „Те и сличне мисли нијесу изнесене на једном само мјесту, већ су њима проникнути читави прикази, кроз цијело дјело. Оне су у различитим облицима понављају. Поједине су личности више мање симболи. Оне пронику и наоко незнатније дијелове пјесме, готово као жилице у организму – дајући тако *Горскоме вијенцу* оно јединство, какво се сусреће само у ријетким и највећим умјетничким остварењима“.

Једно од лица које је Његош у дјелу изнио на ниво симбола, по Барчеву је мишљењу дупиоски кнез Никола, који се у спјеву појављује само једном. Он се појављује на крају када је с вијећањима, затезањем, различитим обзирама све готово. Главари полазе у цркву да се закуну на вјерност борби и Владици, а са њиме хоће да иде на

заклетву и Никола. Знајући да је његова позиција у Црмници, пред турским Скадром, тешка – Владика га заклетве ослобађа. Барац је навео одговарајуће стихове за то (2387–2390). Барац истиче Данилово разумијевање читаве ситуације, али наглашава да „Никола одговара без икаква крзмања“ и наводи стихове у којима Никола то каже (ст. 2393–2406).

Аутор текста, Барац, констатује епизодичност сцене са Николом дупиоским, али саопштава да је „у тој на први поглед једва замјетљивој епизоди изражено једно од битних осјећања, којима је прожет *Горски вијенац*“. Он даље развија мисао у смјеру приказа Даниловог времена, истичући да се у животу сваког народа појаве преломни догађаји какав је случај и са Црном Гором, а у тим догађајима „човјек престаје мислити на величину опасности и жртве, губи страх за себе и своје. Логици часа треба се покорити до краја, не мислећи на оно, што би могло доћи, – јер другога изласка нема“. По Барчевом мишљењу, и „Кнез Никола је прожет тим увјерењем. С хладнокрвношћу човјека, који је потпуно на чисту са својим дужностима, не устручава се да пође у борбу. Очекује, да су опортунисти и себичњаци можда спремни и на издају. Зна, да је мален број оних на које се може ослонити. Но он ће свеједно напасти Турке, па макар изгинули сви његови, а с њиме и цијело његово племе. (...) Никола осјећа логику повијесног часа, који не допушта врлудања и оклијевања: он и не помишља, да се користи владичиним савјетима. Кратко и јасно одбија понуду, да остане миран. Посљедица је била, да је доиста изгинула половина његових Дупиљана. Али је он са својима, баш због своје непоколебљиве одлучности, извршио оно, што се и њему и владици чинило готово немогућим: побиједио је“.

Развијајући даље мисао о Николи, Барац каже да је Његош имао дубље разлоге да у своје дјело унесе кнеза Николу и његове Дупиљане. Он своју мисао своди на разлог да је Његош хтио приказати људе „из различитих крајева Црне Горе“ те да му је циљ био „да прикаже обичаје свих сународњака из многих дијелова земље“. Констатујући да „Горски вијенац“ није драма о једној личности, хероју „него о народном колективу“, он закључује да је Његош хтио да каже да „главни покретачи радње и управо цијеле акције против потурица и нијесу појединци, него народ“. Владика Данило је, по Барцу, „само извршилац онога, што народ хоће“ и у том случају цитира ст. 86–88, о снази народа који има „каткад у одсудним часовима повијести боље

осјећање за потребе времена неголи иначе духом јачи појединци“. Барац даље развија мисао. О сукобу народа и главара у погледу акције Барац каже: „Цијела акција *Горскога вијенца* са својим спорим развитком и с опасностима, што их та спорост изазива, у неким призорима као да ће се извргнути у отворен спор између народа и његових поглавара“. Апострофирајући познато коло, у коме су „поглавари понајвише одговорни за народне несреће“, Барац констатује: „У склопу *Горскога вијенца* то коло не значи само синтетичан поглед на минута стољећа, него садржи и алузију на прилике у своме времену, кад поглавари и опет неће да доста брзо схвате задатак, што би га морали извршити. Народ снажно осјећа потребу, да се прочисти стање у Црној Гори. Но главари још стоје неодлучни, тај би народ, са својим здравим осјећањем за стварност, имао, према ријечима војводе Милије, право да каменује своје главаре, јер неће да изврше оно, што од њих тражи логика историје“. По Барчеву мишљењу Никола, кнез дупиоски, „један је од оних људи, који знају, што народ осјећа. Он не размишља и не сумња, него без колебања врши своју дужност. На различитим савјетовањима, која су се завлачила кроз мјесеце, није судјеловао. Јавља се тек у тренутку, кад је коначно одлучено, да се приступи к дјелу и да се сватко закуне најстрашнијом заклетвом, да ће извршити своју задаћу. И тада остаје човјек акције, неприступан разборитим савјетима и обзирима“.

У завршници свога рада Барац констатује да су у завршном призору „Горскога вијенца“ изнесене „све покретне мисли дјела“, те да иступају ту и сва лица која симболизирају мисли дјела. „Јавља се међу њима, наравно, и кнез Никола – не додуше главом, али поруком, коју владици доноси његов гласник“. Стихове поруке (2707–2724) и наводи. У закључку свога рада Барац саопштава да су последњи стихови „Горскога вијенца“ (2718–2719) синтеза основне мисли дјела „којој је на свој начин симбол и кнез Никола“. Истичући симболичност кнеза Николе у „Горскоме вијенцу“, Барац је показао разумијевање дјела и схватио симболику слика, личности и идеја дјела.

IV.

И у броју 12, децембар 1951, часописа „Стварање“ (год. VI), Барац је објавио један текст о Његошу. Овом приликом текст је под насловом „Три дана у Тријесту на њемачком језику“. У уводу је саопштио: „Његошева пјесма *Три дана у Тријесту у мјесецу јануарију 1844*

настала је непосредно иза пјесникова боравка у Трсту, а штампана је одмах иза тога у Бечу, у штампарији јерменскога манастира. Већ 20. априла исте године изашла је у њемачком пријеводу, у фељтону карловачког часописа *Der Pilger* (бр. 32). Пријевод гласи“, и слиједи текст пјесме на њемачком језику. Иза наведеног текста (на њем. јез.) је и Барчева констатација: „Пријевод је објављен без имена преводиоца. Испод текста додана је биљешка“, такође на њемачком, која је нашем читаоцу можда занимљива, па је у цјелини доносимо. Тамо је превод у фусноти, а гласи: „Нашим поштованим читаоцима нуђамо овдје пријевод с талијанскога једне у славенском свијету састављене пјесме, коју је написао црногорски владика, за успомену на угодан дојам, што га је на њ извршио Трст за вријеме његова посљедњег кратког боравка. Ми се надамо, да ће бити с весељем примљена, и то не само због своје унутрашње садржине (вриједности), већ и зато, што је дјело одлична књижевника, који марљиво његује снажни и пјеснички језик наше домовине“.

Барац је о читавај ствари наставио своју мисао како слиједи: „Колико је познато, то је уопће први објављени пријевод једне Његошеве пјесме на њемачки језик. Из биљешке се разбира да није израђен према оригиналу, него према талијанскоме пријеводу. Очито је, да је тај морао бити објављен између јануара и априла 1844., дакле негдје у фебруару и марту, и то врло вјероватно у Трсту, да се тршћанским Талијанима прикаже дојам, што га је тај град оставио на тако истакнута путника, као што је био црногорски владика“. У фусноти је ауторова напомена: „Писац овога чланка није досад могао ући у траг томе талијанскоме пријеводу“.

У приказу превода пјесме и њезинога оригинала, Барац је казао: „Испоредба Његошеве пјесме с њемачким пријеводом показује, да се у овом случају заправо и не ради о пријеводу, него о препјеву. Преводац је задржао само смисао оригинала, али је стих и језични ритам сасвим измијенио. Његош је пјесму започео лелујавим шеснаестерцима, у којима се готово физички осјећа лагано љуљускање мора:

Сиње море мирно спава у својојзи колијевци.

Рекао би, да природа сва с њим спава и почива.

Преводац је та два стиха развио у три“, које Барац наводи.

Експликацију разлике превода и оригинала, Барац је развио у смјеру различитости у метрици стиха. Нагласио је да је преводилац, аутор препјева „тачкицама означио, гдје је што испуштено“. Барац коментарише шта је испуштено и зашто. Он наводи да има измјена и у односу на Флору, јунакињу пјесме. „Док се не пронађе талијански предложак овог препјева“, саопштава Барац, „не може се знати да ли је испуштања вршио талијански или њемачки преводилац“. О квалитету превода Његошеве пјесме на њемачки језик Барац каже: „О умјетничкој вриједности препјева не може се заправо ни говорити. Очито је, да је у њему упропаштена готово сва љепота оригинала. Читалац ће разабрати садржај, но Његошеве поезије у њему нема“.

Барац даље казује да је карловачки часопис *Der Pilger* (путник, ходочасник) био трећи часопис у хрватској на њемачком језику, који је излазио од г. 1842. „У њем су сурађивали хрватски и српски писци на властитом језику“. Барац даље напомиње да Његош до 1844. год. „није још био написао ни штампао нити једног од својих крупнијих дјела“ те да је био познат само као писац краћих пјесама. Он даље наставља: „Али је очито да су хрватски књижевници знали за то и пратили његов рад. У 1841. Људевит Гај се у друштву Антуна Мажуранића, Иванова брата, на свом путу по Далмацији свратио и у Црну Гору. Нема сумње, да су том приликом походили и Његоша – упознавши га лично и као владара, али и као пјесника. Поттицај за пријевод једне његове пјесме на њемачки, која ће бити објављена у једном часопису у Хрватској, није, без сумње, могао доћи од њемачких сурадника *Pilgera*; иза њега стоје људи који су пратили и вољели домаћу књижевност, те хтјели, да се с њоме боље упознају и они хрватски грађански слојеви, који су били задојени њемачком културом. Чак би се по неким знаковима могло закључити, да је преводилац био сам Иван Мажуранић, или нетко из његова најближега круга. Ти су знакови“ слједећи и Барац наводи четири. Он даље наставља: „Ако је томе тако, чинило би се на први поглед чудно, што преводилац – био то сам Иван Мажуранић или тко од његових најближих пријатеља – није Његошеве стихове превео с оригинала, него с талијанскога пријевода“. Разлоге за тај схватљиви поступак Барац налази у тешкоћи превода Његошева стила и ритма на њемачки, коју је, по њему, талијански преводилац био савладао. Барац даље поставља питање и на њега одговара: „Остаје треће, најважније питање: зашто је Његошева пјесма уопће преведена на њемачки у једном хрватском граду? Одговор на њ изнесен је већ у биљешци уз

пријевод, а даде се употпунити чињеницама и подацима о друштвеној средини, у којој је покренут *Der Pilger*. Преводаца и његов круг хтјели су да читаоцима тог часописа – и рођеним Нијемцима у Хрватској и изван ње, и грађанима нашег подријетла, али с њемачким обичајима – учине приступачном најсвјежију Његошеву пјесму, непосредно иза њезина настанка. Учинили су то стога, јер су Његоша, према властитим ријечима, држали одличним и плодним пјесником“. Барац наставља: „Сам пријевод и разлог, због којег је уврштен у часопис *Der Pilger*, бацају прилично ново и пуније свијетло на Његошев положај у тадашњој књижевности. Обично се држи, да Његоша његови савременици нису за времена схватили ни право оцијенили као пјесника. Познато је, како је Враз замјерао српским критичарима, што пишу о свему и свачему, а нити ријечи о дјелима, као што су *Луча микрокозма* и *Горски вијенац*. За знатан је број српских књижевника важио *Грахов лаз* Стевана В. Каћанскога као најбоље дјело српске књижевности још више година након изласка *Горског вијенца*. Љубомир Ненадовић у својим *Писмима из Италије* описује Његоша као владара и човјека, а не као књижевника“.

Рад о коме иде ријеч Барац је свео у закључак: „Пријевод пјесме *Три дана у Тријесту* и биљешка уза њ показују да су карловачки културни радници већ г. 1844. држали Његоша плодним писцем, и да су према томе и познавали његова дјела. А по вриједности сматрали су га одличним књижевником. Нема сумње, да су тако мислили и загребачки књижевници – поименце група око Врза. Поменути пријевод (...) овлашћује нас, да стварамо ведрију и радоснију слику о нашој културној повијести и о положају књижевника у нашој средини. Пјесници у нас ипак нису били тако осамљени и несхваћени, као што се то често истиче. Осјећај братских веза између њих био је толико јак, да су књижевници у тада удаљеном Карловцу осјетили величину Његошеву већ прије 1844. и хтјели да глас о њему прошире и преко границе свога језика“.

У тексту о коме је ишла ријеч осјећају се два Барца – научник и онај други који наглашава братске везе црногорског и хрватског народа. Било је вријеме такво, а к томе откривен је један детаљ везан за Његоша пјесника и интересовање за њега. Од хрватског научника то није мало.

V.

Барац је о Његошу писао и у монографији о Мажуранићу („Мажуранић“, Загреб, 1945). Додуше, о Његошу се тамо узгредно пише, он није предмет интересовања већ неко ко је у вези са главним предметом књиге, тј. у вези са убиством Смаил-аге Ченгића. Барац тамо једва шта ново доноси о Његошу, већ, углавном, понавља оно што је у науци познато о Смаил-аги. Он спомиње агино учешће у битки на Грахову г. 1836, у којој је „углавном његовом заслугом, погинуло 9 чланова из црногорске владалачке куће Петровића Његоша“. Барац наставља: „Владика Петар II Његош није могао заборавити смрт најближих си рођака, и настојао је осветити се самоме Смаил-аги. Зато се споразумио с Новицом Церовићем (...) и овај му даде ријеч, да ће или смакнути агу или сам изгубити главу“ (стр. 135). У коментару о агиној смрти Барац каже: „Хитац из нечије пушке погоди га у затиљак, и он падне мртав, а Мирко Алексић одсијече му главу и однесе је владици на Цетиње“ (136). О удјелу појединаца у агиној смрти, Барац каже: „Неки тврде, да је цијелу основу замислио владика Петар II, а други веле, да је он дао само своју помоћ уротницима који су све извели према властитом науму“ (136). Барац спомиње дописе о догађају који су излазили у хрватским „Народним новинама“, гдје се у једном каже „да је Смаил-ага зато погинуо, што су се Црногорци хтјели осветити за погибију на Грахову из г. 1836., у којој је заглавио већи број Црногораца и више најближих рођака владичиних“. (138) Пишући о нападајима Турака на Црну Гору, Барац каже: „Турски су нападаји били толики и тако чести, да је сам владика Петар II писао везиру на Гацко: Зашто толика војска због једног најхрђавијег човјека? Зашто мучи своју рају, која и тако нема ништа, осим голе душе?“ (138) У вези са припремањем завјере против Смаил-аге и његовим убиством, Барац каже: „Према већини повијесних врела, замислио је сам владика Петар II основу, како да се погуби Смаил-ага, да би осветио Грахово. Према томе постоји чврста веза између битке из г. 1836. и агине смрти“. (141) У вези са појавом свештеника у „Чети“ Барац каже: „Старац свећеник, који се у *Чети* појављује на Морачи и држи Црногорцима прије њихова одласка у бој говор, не може ни у коме случају бити владика Петар II. Себергер се у своме коментару пјесме додуше трудио, да докаже, како је владика ипак могао поћи за четом – али то су само нагађања, на која нас пјесма никако не овлашћује“ (141). По Барчевом писању главни човјек у provedби уроте против Смаил-аге био је

Новица Церовић, који је „по упути владичиној“ створио основу – план за агино убиство, а као „награду за то добио је од Петра II дар и постао на Цетињу сенатором“ (142). По Барчевом мишљењу, „могло би се закључити, да су свећеникове ријечи о једноставности црногорскога живота и вјековној борби Црногораца за слободу надахнуте изјавама, што их је Петар II рекао Штиглицу“, које и наводи. Барац приписује Његошу и сљедеће ријечи о Црногорцима: „То је весео народ... с малим задовољан и увијек бодра духа. То потјече од једноставна живота и зрака у нашим брдима“ (150). Враћајући се Мажуранићевом свештенику из „Чете“, он каже: „Писци о Мажуранићу много су се бавили питањем, одакле је пјесник узео модел за лик свога старца свећеника. Очито је, да је на његово постање могло дјеловати све, што је његов творац читао о владици Петру I и владици Петру II, као и то, да је можда имао пред очима слику старца владике, каква се налази у дјелу Виале де Сомијера“ (166). Барац спомиње и Лавровљеву књигу о Његошу.

Очито је да се Барац у овом сегменту бавио Његошем као историјском личношћу, будући да је то захтијевала и природа дјела, особито оних страница на којима се Његош појављује. Ми не коментаришемо његово виђење Његоша у датим историјским околностима.

VI.

Барац је унио Његоша и у своју „Југословенску књижевност“ (Загреб, 1954). Круна његова писања о Његошу је оно што се налази у његовој историји књижевности. То је Барчева синтеза о Петру II Петровићу.

У уводном дијелу он саопштава да је Његош „био по времену један од првих писаца свога ужег краја, Црне Горе“, а потом даје историјски пресјек Црне Горе и појаву Петра I. „Иза смрти Петра I (1830)“, каже, „преузео је власт његов синовац Раде, прозван као владика Петром. Веома снажан тјелесно и душевно, Петар II Петровић Његош прошао је тек мршава школовање: Нешто је научио у манастиру Топли, у Боки Которској, а нешто од пјесника Симе Милутиновића Сарајлије, који је проборавао неколико година на Цетињу, као тајник старога владике“. Иза тога Барац је писао о историјској судбини Црне

Горе и Његошевој активности на плану сређивања државних прилика у Црној Гори, а потом наставио:

„Од стихова на народну Његош је помало прелазео на пјесме с индивидуалним садржајима. (...) Стјечући све више искуства, Његош је прелазео на филозофске и опћељудске теме. Издавао је поједине краће пјесме или засебно, или у алманаху *Грлица*, што га је покренуо на Цетињу, кад је тамо основао штампарију. Главна су му дјела: *Луча микрокозма* (1845), *Горски вијенац* (1847), *Шћепан Мали* (1851).

Луча микрокозма значи по натпису: свијетло малог козмоса, човјека, тј. душа. То је неке врсте филозофски еп, у коме је Његош хтио ријешити проблем човјекове судбине на земљи. Пошао је од опажаја, како је људски живот сама биједа, и да на први поглед нема никаква смисла. У поредби с оним, што би хтио, сва су настојања човјекова на земљи бескрајно смијешна. Његош је нашао одговор на тај проблем у преегзистенцији људске душе: човјек је анђео, који се са Сатаном био побунио против Бога, али се у току борбе покајао, те није бачен у Тартар, него на Земљу, да ту биједно живи, но да се уједно сјећа некадашње среће. Тијело му има да подноси судбину свега земаљскога, а душа га веже с бесмртнима. Садржај је епа опис побуне против Бога и њезин свршетак.

Горски вијенац – вијенац славе црногорским јунацима – пјесма је у драмском облику. У њој је изнесен догађај с почетка 18. вијека, кад су по традицији црногорски поглавари, под водством владике Данила, закључили да земљу очисте од домаћих Турака, да би у њој завладало јединство. Покушај, да се с њима изврши мирна нагодба, и да се сами врате на кршћанство, није успио. Зато су се договорили, да навале на њих, те их дјелимично помјерише, а дјелимично уништише. Уз тај средишњи догађај Његош је у дјелу изнио низ различитих слика: вијећања црногорских главара, свадбе, отмице, погребе, призоре врачања, културне прилике у Црној Гори, обичаје. Тако је *Горски вијенац* постао свестрано огледало црногорског живота“.

Барац је потом писао о „Шћепану Малом“, извео синтезу Његошевог писања (у цјелини), нагласио да га повезују „двје битне ознаке“: љубав према земљи, српству, славенству и слободи и пјесникова тежња „да схвати смисао човјечјега живота“ и наставио:

„Горски вијенац је у цјелини пјесма борбе за слободу. Хисторијски догађај, што га у њему пјесник приказује, схваћен је као почетак рада на ослобођењу српства. Зато је дјело и посвећено Карађорђу, вођу првог српског устанка. Кроз све готово призоре пјесник пламено уздиже црногорске борбе против Турака, а баца клетве на одметнике и издајнице. У спјеву се као позадина осјећа цијела повијест српства и Црне Горе, пуна борбе, патња, али и поноса и вјере у коначну побједу. Кроз све стихове струји спознаја: само јунаштвом, а не компромисима и пузањем стјече се слобода, спасава част и независност.

Пишући *Горски вијенац*, Његош је остао потпуно актуелан писац. У њему је изнио оно, што је гледао око себе, и тежње, што их је хтио остварити. Сликајући људе 18. вијека, он их је приказао с обзиром на атмосферу свога доба. Но остајући у оквиру свога времена и савремене стварности, Његош је своје дјело проширио до опћечовјечанских видика. Наоко незнатан догађај у бескрајном низу вјековних сукоба између кршћана и Турака продубао је тако, да се у дјелу осјећа вјечна, свемирска борба између добра и зла, мрака и свијетла, напретка и насиља. У њој је Његош бескомпромисно на страни добра.

Горски вијенац је размјерно кратак. Али је његов пјесник показао изванредну стваралачку снагу. Изнио је велико мноштво различитих личности: Црногораца, Турака, мушко, женско, старо младо, појединце, гомиле. У појединим призорима као да је фотографски вјерно приказао свагдашњи живот Црногораца, разговор, вјеровања. А крај тога је пружао и слике појединца у његову вјечном односу према питањима живота, љубави, смрти. Ришући своје Црногорце, изнио их је онако, какви су били, примитивци, напола хајдуци, али чврсти у љубави према својој земљи. У лику главног лица, владике Данила, приказао је и свој удес: удес усамљена супериорна човјека, који види нешто више од других и зато јаче осјећа сав јад свога доба. С изванредном краткоћом знао је Његош окарактеризирати људе, приказујући их у њиховој примитивној сировости, у односу према непријатељу, али и у часовима најпрофињенијих љубавних усхита. А изнио је и положај своје земље према профињеном Западу, као и према чулном и осином Истоку.

За своје слике, осјећања и мисли нашао је Његош израз кратак, снажан, одсјечан. Његова пјесма као да је клесана од камена његове

црногорске земље. У свакој реченици његових дијалога и монолога као да се до краја осјећа мишљење и расположење његових људи, и уједно дубоко понирање у тајну опћих људских односа. Реченице се нижу једна за другом као спознаје, које су никле као плодови дуга сазријевања, и не могу се оповрћи. У појединим од њих као да је сталожена сва филозофија живота, плод болних искустава и тешких самоћа:

Земља стење, а небеса ћуте.

Многе своје реченице узео је Његош из народа. Али су оне под његовим пером добиле нов, његошевски смисао. И његов стих, наоко обични народни десетерац, добио је у његовим дјелима други, личнији значај. И у њему има нешто болно, тврдо, дубоко меланхолично, као што је Његошев лик дубоко тужан.“

Барац даље саопштава да се *Горски вијенац* по неким елементима „може поредити с осталим дјелима српске књижевности свога времена“, али да се по умјетничким квалитетима он уздиже као неко чудо. У том Његошевом дјелу, по Барчевим закључцима, спојене су савршена једноставност, прецизност и дубина с елементима преузетим из народа, а у исто доба оно је до краја лично.

Нешто шири извадак из Барчеве „Југословенске књижевности“ о Његошу и његовом дјелу има сврху да потенцијалног црногорског читаоца, мање упознатог са Барцем и његовим дјелом, подсјети на писање тога знаменитог хрватског књижевног историчара о највећем црногорском пјеснику свих времена. Тај извод правда се и чињеницом да је Барчева историја књижевности мање доступна просјечном црногорском читаоцу, те да је то што је речено о Његошу толико драгоцјено а да би се могло пренебрегавати. Уношењем Његоша у своју историју југословенских књижевности, Барац је учинио част и Његошу, и црногорској култури и нацији у цјелини.

Антун Барац бавио се Његошем као универзитетски професор, као професор југословенске књижевности и као научник. Он је Његоша познавао у мјери коју му је налагала обавеза предавача, али и шире. Смјештањем Његоша у контекст народне књижевности, цитирањем „Свободијаде“ и синтетичким приказом Његошевих најкрупнијих дјела, Барац се експонирао као свестрани познавалац Његошевог пјесничког дјела и времена у којем је пјесник живио.

Круна његовог познавања Његоша је коментар „Горског вијенца“ и припремање тога дјела за штампу, као и чињеница да је Његоша унио у своју „Југословенску књижевност“. Из коментара „Горског вијенца“ види се да је Барац доживио Његоша, да је познавао стил и стих тога дјела те да је о свему писао зналачки и поштено. Код регистравања коментатора „Горског вијенца“ Барац се не може заборављати, а код свођења културних веза Црногораца и Хрвата његово писање о Његошу не може се заобилазити. Поштено је писао о Црногорцима и у монографији о Мажуранићу, драг је остао црногорским студентима које је припремао за позив васпитача, зато се и овом приликом њега сјећам са пијететом и дубоком захвалношћу. Његошолозима је његово бављење Његошем утолико драже уколико потиче од великана хрватске књижевности и културе.

Krsto PIŽURICA

ANTUN BARAC ON NJEGOŠ

The author gives an analytic review of Antun Barac's contribution to Njegošology. Apart from looking back at Barac as a lecturer and educator, the text thoroughly reviews his comments on the *Mountain Wreath*, as well as other Barac's works from the field of Njegošology. The author concludes that Barac knew and understood Njegoš's style very well, and that his comments were always well-reasoned and fair. Barac's name must be mentioned among the most prominent analysts of the *Mountain Wreath*, and his texts on Njegoš cannot be neglected in discussing cultural bonds between Montenegrins and Croats. He also wrote fairly about Montenegrins in the monograph on Mažuranić, and this is why Montenegrins think of him with deep gratitude and reverence. Njegošologists respect his work even more as it comes from such a great man of Croatian literature and culture.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 811.163.4(497.16)(091)

DOPRINOS DANILA VUŠOVIĆA MONTENEGRISTICI

Autor daje kratak osvrt na život i djelo začetnika sistematskoga izučavanja crnogorskih govora – Danila Vušovića (1900–1939). Pored osvrta na značaj dijalektološke studije *Dialekt Istočne Hercegovine*, ukazuje se na Vušovićev doprinos njegošologiji, koja je bila osnovna oblast njegova naučnog interesovanja.

Kad se o govori o ozbiljnome i sistematskom izučavanju crnogorskih govora, onda nedvojbeno prvo mjesto pripada jezikoslovcu i filologu Danilu Vušoviću. Ako se izuzmu napomene Vuka Karadžića o osobinama crnogorskih govora u predgovoru *Srpskih narodnih poslovica* (1836) i kraća studija profesora Kotorke gimnazije Toma Brajkovića o peraškome govoru, s kraja XIX vijeka,¹ može se reći da je Danilo Vušović prvi crnogorski dijalektolog, kojim je ujedno i otpočela era izučavanja crnogorskih govora. Njegova studija *Dialekt Istočne Hercegovine* predstavlja prvi cjelovitiji (monografski) opis nekoga crnogorskog govornoga područja.

Danilo Vušović najstarije je dijete Vidaka Vušovića, jednoga od rijetkih crnogorskih učitelja koji su tada školovani izvan Crne Gore te

¹ Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1893, Tisak dioničke tiskare, str. 1–21.

kasnijega sudije (u Podgorici, Peći i Nikšiću), i Zorke, ćerke popa Stevana Bulajića. Rođen je 13. decembra 1900. godine u selu Bršno, kraj Nikšića,² u viteškoj porodici Krsta Mujova Vušovića, koji je ostao poznat ne samo po tome što je sedam puta ranjavan u crnogorskim bojevima za oslobođenje, već i po tome što je u njegovoj kući počela s radom prva osnovna škola u Bršnu sedamdesetih godina XIX vijeka.³ Odrastavši u takvim uslovima, Danilo Vušović imao je solidne uslove da usavršava svoje obrazovanje. Osnovnu je školu završio u Ozrinićima, gimnaziju je započeo u Peći, a nastavio u Valjevu i Nikšiću, đe je kao odličan đak, oslobođen polaganja usmenih ispita, maturirao 1922. godine. Iste je godine upisao Filozofski fakultet u Beogradu (Srpskohrvatski jezik i književnost), đe je diplomirao 1926. i postavljen za „suplenta“ (pomoćnog nastavnika) u beogradskoj Muškoj učiteljskoj školi, odakle je 1928. godine priješao u Prvu, a zatim u Drugu mušku gimnaziju u Beogradu. Na njegovo filološko usavršavanje nije uticala samo porodica iz koje je potekao. Vušović je imao sreću da bude jedan od prvih značajnijih učenika vodećega srpskog jezikoslovca Aleksandra Belića, koji je u njemu kao studentu prepoznao lingvistički talenat. O tome svjedoči monografija *Dialekt Istočne Hercegovine od Danila Vušovića*⁴, nastala još za studentskih dana, koja je nagrađena prvom „nagradom Arh. Nićifora Dučića“ 1926. godine.

Vušovićevo napredovanje u nauci ugroziće teška bolest koja ga počinje pratiti još od pripreme doktorskog ispita, za koji je odabrao analizu Njegoševa jezika. „Ovaj rad bio je i koban po njegovo zdravlje, – još u toku ovog rada on se razboleo, tako da je doktorat polagao već kao bolestan, a njegova promocija morala se odlagati duže vremena. Docnije, njegova služba – više puta je prekidana bolešću.“⁵ Umro je u 39. godini (2. maja 1939) u svome zavičaju, Gornjem Polju kraj Nikšića. Time je otpočela i golgota njegove porodice: njegovo šestoro braće i dvije sestre započeli su svoje stradanje, od hapšenja zbog izazivanja antirežimskih pobuna protiv kralja Aleksandra, preko ratnih bojišta po nekadašnjoj Jugoslaviji do gasnih komora i krematorijuma u Njemačkoj i Golog otoka. O ugledu Danila Vušovića u zavičaju slikovito govori sljedeći citat: „Njegovu preranu

² Nikola Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, str. 221. & R(adomir). A(leksić)., *Dr Danilo Vušović*, u knjizi: Draginja Vušović, *Suze bratskog bola*, Nikšić, 2000, str. 33.

³ Draginja Vušović, *Suze bratskog bola*, Nikšić, 2000, str. 21.

⁴ Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd-Zemun, 1927.

⁵ R. A., n. d., str. 32.

smrt čitav kraj je doživio kao ličnu tragediju. Zbog toga je na dan njegove sahrane svako u Gornjem Polju ostavio poljoprivredne radove i, kao u staroj Grčkoj, priključio se opštenarodnoj žalosti. Tako narod žali samo izuzetne ljude⁶. Budući da su njegovi radovi nepravedno zapostavljeni u sopstvenoj zemlji, potrebno je o njima iznijeti nekoliko podataka.

Iako je, kao Belićev učenik, Danilo Vušović radio u okviru ondašnje tzv. serbokroatistike, glavni njegovi radovi pripadaju upravo oblasti montenegristike. Naravno, jasno je da s obzirom na bolest i preranu smrt on nije mogao doseći potpunu naučnu zrelost, ali i to što je napisao čini ga značajnim imenom u *montenegristici*. U bibliografiji Danila Vušovića koju je izradio Drago Ćupić nalazi se 59 jedinica.⁷ Ćupić je posebno izdvojio prvih 35 naslova, a ostale je svrstao u kategoriju *Sitniji radovi*. Pored navedene dijalektološke monografije, kojom započinje sistematsko izučavanje crnogorskih govora, Vušović se ostvario i u njegošologiji. Bavio se (uzgred) i nekim standardnojezičkim pitanjima, koja nijesu predmet ovoga priloga. Bio je i jedan od saradnika časopisa *Naš jezik*, o kojemu je gotovo tri godine vodio glavnu brigu.⁸

U oblasti njegošologije ističe se Vušovićev doktorski rad *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, koji je odbranio 1929. godine pred Ispitnim odborom sastavljenim od renomiranih filologa: P. Popovića, A. Belića, St. Kuljbakina i H. Barića.⁹ „Njegoša je Vušović sa pobožnošću voleo. On je priredio dva izdanja celokupnih dela Njegoševih, koja su od stručne kritike (JF, XV) pohvalno ocenjena“.¹⁰ Zahvaljujući Dragu Ćupiću, Vušovićevi radovi iz njegošologije objedinjeni su u knjizi *O Njegoševom jeziku* (2000). Tu je Ćupić iz rukopisne zaostavštine Danila Vušovića objelodanio i njegov *Komentar Gorskom vijencu* (str. 177–215), za koji pretpostavlja da je Vušović „računao na to da će jednoga dana u svojoj redakciji izdati Njegoševa djela, ili makar *Gorski vijenac*, i to je učinio izdajući cjelokupna Njegoševa djela 1935. godine gdje u *Gorskom vijencu* ima dosta elemenata preuzetih iz ovoga komentara, a objavljivanje posebno komentara, mimo

⁶ Gojko M. Kilibarda, *O porodičnom gnijezdu znamenite braće Vušović*, u knjizi: Draginja Vušović, n. d., str. 22.

⁷ Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku*, Priredio Drago Ćupić, Oktoih, Podgorica, 2004, str. 269-274.

⁸ R. A., n. d., str. 32.

⁹ Danilo V. Vušović, *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, Južnoslovenski filolog, knj. IX, Beograd, 1930.

¹⁰ R. A., n. d., str. 33.

djela ili *Gorskog vijenca*, s pravom nije smatrao funkcionalnim“.¹¹

Prije nego što ukažemo na značaj najvažnije Vušovićeve studije u njegošologiji, već pominjane doktorske disertacije, osvrnimo se na njegov rad *Nekoliko mesta u Gorskom vijencu*,¹² koji predstavlja ispravke nekih tumačenja poznatoga hrvatskog njegošologa Milana Rešetara (u njegovom 9. izdanju). Nije ovaj Vušovićev tekst morao biti izazvan samo željom da uzvratu Rešetaru za kritiku *Dialekta Istočne Hercegovine*¹³ niti da se pridruži polemici između svojega učitelja Belića i Rešetara,¹⁴ već i istinskom namjerom da ispravi Rešetarova pogrešna tumačenja pojedinih stihova *Gorskog vijenca*. A u tome je Vušović kao talentovani i obrazovani jezikoslovac i filolog kojemu je Njegošev, odnosno crnogorski jezik, bio maternji morao biti nadmoćniji u odnosu na dotadašnje njegošologe, uključujući i Rešetara. Većina je njegovih ispravki i primjedaba osnovana, mada ima i slučajeva da je neopravdano kritikovao Rešetara. U toj polemici (uslovno rečeno) došao je do izražaja i Vušović-filolog i Vušović-rodoljub. Iako je kao predstavnik Belićeve škole svoje radove pisao srpskim (ekavskim) jezikom, on je, kao govornik crnogorskoga jezika i čovjek koji je odrastao uz crnogorske običaje, lakše mogao dokučiti stvarno značenje Njegoševih stihova, pa tako i ukazati na pogreške u Rešetarovu tumačenju. To se lijepo vidi npr. u njegovoj reviziji Rešetarova tumačenja stihova *Ka o marču kad udri vještica* ili *Na vratila o marču jašemo*, da umjesto Rešetarova povoda za tumačenjem Vuka Karadžića *maráč = mart*,¹⁵ Danilo Vušović ispravno zaključuje da je „u Crnoj Gori (pa tako i u *Gorskom vijencu*) *maráč* samo *prvi dan marta meseca*, i uoči toga dana veštice vode kolo po gumnima i raskršćima i jašu na vratilima“ (str. 219). S druge strane, čini se da su ponekad rodoljublje i činjenica da je Njegoša

¹¹ Drago Čupić, *Naučno djelo Danila Vušovića*, u knjizi: Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku*, Priredio Drago Čupić, Oktoih, Podgorica, 2004, str. 20.

¹² Danilo Vušović, *Nekoliko mesta u Gorskom vijencu*, Misao, knj. 29, sv. 217–224, Beograd, 1929, str. 76–80. (Prema navodu Draga Čupića u pomenutoj knjizi, str. 216–224, odakle je i citiran ovaj rad.)

¹³ Milan Rešetar, *Srpski dijalektološki zbornik, knj. III*, Južnoslovenski filolog, knj. VI, Beograd, 1926–1927, str. 252–260.

¹⁴ Polemiku je započeo Rešetar 1907. u monografiji o štokavskom narječju (kritikujući Belićevu podjelu dijalekata). Vidi: Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskoga jezika. Uvod i štokavsko narječje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 38–39.

¹⁵ Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, IV državno izdanje, Beograd 1935, str. 357: „Marač, rča, m. (u prim.) vide Mart: Od po *Marča* i pas u hlad bježi; Kad Veljača ne daždi, *Marač* dobra ne misli.“

„sa pobožnošću voleo“ mladome Vušoviću bili smetnja da ispravno protumači najvećeg crnogorskog poetu. Tačnije, čini se da je sredinu iz koje je potekao uveliko idealizirao, pa kao da joj nije htio priznati neke očigledne nedostatke. Očito je to u njegovoj ispravci sasvim tačnog Rešetarova tumačenja 1963. stiha (u tužbalici sestre Batrićeve): *Glavari se skamenili / kam im u dom!* Vušović ističe: „G. Rešetar sintagmu *kam im u dom* pogrešno tumači: *skamenio im se, ispraznio im se dom, tj. nestalo u njemu muške glave*. Međutim, ovaj izraz ovde nipošto ne označava tako strašnu kletvu, niti Batrićeva sestra želi ovde ma kakvu božju kaznu za glavare, a najmanje istragu njihovih domova. Tu imamo u stvari, samo jedan običan prekor glavarima u značenju: *strašljivci, kukavice* i sl.“ (str. 221). Vušović-rodoljub ustuknuo je ovde pred Vušovićem-filologom jer je Rešetarovo (ispravno) tumačenje navedenoga Njegoševa stiha narušavalo njegovu sliku idealne Crnogorke. Kasnija će tumačenja *Gorskog vijenca*, pa i ona poznatoga njegošologa Nikole Banaševića, opovrgnuti ovo njegovo tumačenje i potvrditi ispravnost objašnjenja Milana Rešetara.¹⁶

Doktorska disertacija Danila Vušovića *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika* predstavljala je ozbiljan pomak u ondašnjoj njegošologiji. I pored teške bolesti koja ga je tokom njene izrade pratila, uspio je da izdvoji i objasni oko 340 „glavnijih osobina Njegoševa jezika“¹⁷ na osnovu kojih se vidi da ovaj pjesnik piše *crnogorskim jezikom*. Njegova je monografija o Njegoševu jeziku (neko vrijeme i jedina te vrste) postala nezaobilazna literatura svim budućim njegošolozima, ali i literatura neophodna u aktuelnom procesu oficijelne crnogorske jezičke kodifikacije. „Vušović uspješno tumači osobine Njegoševog jezika u odnosu na njegovu narodnu osnovu, pa je ova monografija u velikoj mjeri kao gramatika Njegoševa jezika data diferencijalno u odnosu na (...) epsku poeziju i u odnosu na narodne govore pjesnikovog zavičaja, posebno Njeguša. Autor je dao pregled fonetskih, morfoloških i sintaksičkih pojava u Njegoševom jeziku,

¹⁶ P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, VII izdanje, Beograd 1993, str. 342: „Primedba D. Vušovića (Misao, XXIX, 1929, str. 79) – da ovaj refren *ne označava tako strašnu kletvu, niti Batrićeva sestra želi ovde ma kakvu božju kaznu za glavare, a najmanje istragu njihovih domova* – nije u potpunosti tačna, a ne može se primiti ni njegovo tvrđenje da taj izraz u stvari znači: *strašljivci, kukavice* i sl. Zar se svugde nisu mogle čuti prave kletve koje izgovore žene, s izvesnom unutrašnjom rezervom, bez želje da se one istinski ostvare? U st. 1999. vojvoda Janko prokleo je čak mrtvoga Batrića: *Bog ga jaki i mrtva ubio*.“

¹⁷ Vušović, Danilo. – *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, u knjizi *O Njegoševom jeziku*, priredio Drago Ćupić, Oktoih, Podgorica, 2004, str. 166.

i to dosta uspješno, ali za današnjeg čitaoca nedovoljno iscrpno¹⁸. Iako mu bolest koja je pratila taj rad nije dozvolila potpunu iscrpnost, ni osam decenija nakon objavljivanja ne mogu se opovrgnuti njegovi zaključci da su „Njegoševa dela većinom pisana narodnim jezikom, i to onim dijalektom kakvim se govori u Crnoj Gori. Najkarakterističnija su u tom pravcu, pored njegovih pesama ispevanih *na narodnu*, njegova dva najbolja dela *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali*. U tim delima obično uvek nalazimo – i u fonetici i u morfologiji i u sintaksi – osobine crnogorskih dijalekata. Izvesni tuđi elementi koje nalazimo u tim delima, poglavito turski i talijanski, obični su i u govorima u Crnoj Gori“ (str. 25). Ovakav zaključak, kao i navođenje osobina koje su atipične za ondašnji službeni jezik, jasno pokazuje da je Njegošev jezik *crnogorski*, te je Vušovićeve interpretacije toga jezika umnogome naprednija od budućih proučavalaca koji su ga mahom tretirali kao dijalektalni izraz ili tzv. crnogorski književnojezički izraz srpskog jezika. Takođe, evidentno je da je Danilo Vušović crnogorske govore ispravno tretirao kao cjelinu, pa se i u tom pogledu iskazao naprednijim u odnosu na dijalektologe koji su se tim govorima bavili decenijama poslije njega (nerijetko negirajući i samu sintagmu *crnogorski govori*).

Jezikoslovni talenat i marljivost Danila Vušovića došli su do izražaja još za studentskih dana njegovih, u studiji *Dialekt Istočne Hercegovine* (1927), kojom otpočinje „zlatni vek proučavanja crnogorskih govora“¹⁹. Ova studija, iako od izuzetnoga značaja u dijalektologiji, često je potcjenjivana jer se nije uklapala u tradicionalističku podjelu crnogorskih govora i štokavskoga sistema uopšte. Činjenica da je Danilo Vušović u njoj obuhvatio jezičku teritoriju čijim se pojedinim djelovima nijedan dijalektolog više nije vraćao – dovoljno govori o njezinu značaju. O utemeljenosti te studije, pak, opet će dovoljno reći podatak da je rađena pod mentorstvom tadašnjih autoriteta u slavistici, u prvom redu Aleksandra Belića.

Naslovu studije nije teško prigovoriti jer izaziva zabunu budući da neobaviještenoga može navesti na pomisao da je riječ o jezičkim odlikama teritorije koja danas pripada Bosni i Hercegovini. Tačniji bi bio naslov *Zapadnocrnogorski govori*, ali je ta manjkavost svakako od manjega značaja kad se uzme u obzir obilje jezičkoga materijala koji Vušović toj teritoriji

¹⁸ Drago Ćupić, n. d., str. 18–19.

¹⁹ Pavle Ivić, *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Zbornik radova *Crnogorski govori*, CANU, Titograd, 1984, str. 32.

pripisuje. Nije potrebno posebno ukazivati na dragocjenost materijala koji je on skupio 20-ih godina XX vijeka, neposredno prije no što je proces razgradnje crnogorskoga jezika na ovome području, kao i u cijeloj Crnoj Gori, uzeo većeg maha.

No, dijalektolozi druge polovine XX vijeka uglavnom će zanemariti ovu studiju, priznajući joj samo pionirsku ulogu u ispitivanju crnogorskih govora. Tako će, u osvrtu na dosadašnja izučavanja crnogorskih govora, Pavle Ivić Vušovićevu monografiju (na 70 stranica gusto kucanoga teksta) okarakterisati kao nešto kraću studiju „o govoru nikšićkog kraja (istočnohercegovački dijalekat)“.²⁰ Stoga ne treba da čudi što će se i drugi dijalektolozi povoditi za Ivićevim autoritetom, pa će Drago Ćupić npr. izjaviti: „Pa i mi danas ovakvoj monografiji teško da bismo mogli dati dovoljno precizan naziv, jer se ne može reći da su u pitanju govori cijelog nikšićkog kraja. Vušovićeva monografija zahvata, zapravo, sam Nikšić sa neposrednom okolinom, Grahovo i Banjane, ali ne i istočni i jugoistočni dio današnje teritorije opštine Nikšić (na primjer, Gornje i Donje Pješivce, da ne pominjemo druga područja).“²¹ No, ni Ivićeva ni Ćupićeva konstatacija nijesu istinite. Sâm Vušović u studiji o kojoj je riječ navodi granice govora koje ispituje.²² Na str. 3 ukazuje da se ovaj „dijalekt“ prostire „na istoku od linije Trebinje-Bileća-Gacko, na terenu koji se obično naziva *Starom Hercegovinom*“. Zatim opisuje teren na kojem je vršio ispitivanja: „obišao sam kako mesta bliže okoline Nikšića tako i plemena *Grahova, Banjana, Rudina i Golije*. Nikšić, sa selima nikšićske župe i polja, ima unekoliko prirodnu granicu, i odvojen je planinskim lancima od pomenutih plemena. Počevši sa istočne strane, granica bi se kretala planinama i planinskim vencima ovim redom: Buhavice, Prekornica, planine nikšićske župe, koje ju potpuno zatvaraju, – zatim: Vojnik i Javorak sa severa, Njogoš i Zla Gora sa zapada, a Budoš i Planinca zatvaraju nikšićsko polje sa južne strane. Varoš Nikšić je na sredini polja, a unekoliko ispod samih planinskih lanaca poređana su sela i zaseoci. Skoro potpuno odvojena, na severoistočnoj strani Nikšića, nalaze se sela nikšićske župe: *Morakovo, Staro Selo, Bjeloševina, Jugovići, Kuta, Liverovići, Zagrad i Oblatno*. U samim planinskim udolinama, bez prirodnog izlaza u polje, nalaze se sela: *Bršno* (ist. od Nikšića), *Laz* (severoist.), *Dragovoljčići* i *Orah* (severno),

²⁰ Isto, str. 38.

²¹ Drago Ćupić, n. d., str. 12.

²² Danilo Vušović, *Dijalekt Istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927, str. 3–5.

Šipačno i *Duga* (severozapadno) i gdegdje koji zaselak rasturen ovde-onde po dolinama i rasedima brdskim. Iz pomenutih sam sela i uveo ponajviše materiala u svoj rad, jer mi izgleda da su u nekom pravcu dobro, može se reći i potpuno, očuvali svoje tipično izgovaranje. Od sela iz kojih sam po nešto uzimao i unosio u svoj rad jesu: *Ozrinići, Gornje Polje, Miločani, Brezovik i Zavrh*.“ Vušović dalje objašnjava da ostala sela (Glibavac, Mokra Njiva, Brezovik, Kočani, Stube, Riđani, Straševina, Studenci) nije ispitivao jer u njima „crnogorski zборе“ budući da je riječ o došljacima iz Čeklića, Cuca, Čeva itd. koji su naselili begovska imanja po „zauzeću“ 1877. godine. Pored nekoliko golijskih zaselaka, Vušović je obišao i sela i zaseoke Banjana, Grahova i Rudina: „*Grahovo* (varošica), *Spila, Viluse; Riječani, Balosave, Broćanac, Dolovi; Petrovići, Drpe, Klenak, Tupan* (Donji i Gornji), *Velimje* (varošica), *Miljanići, Dubočke* (Donje i Gornje), *Koprivice, Crkvice, Mirkovići i Macavare*. (...) Stanovništvo je ovog kraja uopšte dosta staro, tako da nam ovde nije potrebno s te strane ništa naročito govoriti, pošto ono čini potpunu etnografsku celinu“.

Iako pod pogrešnim naslovom, ova studija Danila Vušovića pokazuje da se govori koje on ispituje skladno uklapaju (osim po akcentu) u opštercnogorsku jezičku sliku, tj. da zajedno s ostalim govorima Crne Gore čine spontano formirani crnogorski *koine*. Sve bitnije opštercnogorske osobine, kao i sve bitnije osobine govora koji se tradicionalistički nazivaju „govorima zetskog tipa“, poseduje i Vušovićev „dialekt“. On pokazuje da su se neke crnogorske crte tipa *svje > še* (šedok, šedodžba) u ovome „dialektu“ – tada još uvijek zaštićene od uticaja školstva – dosljedno razvile, pa ovde imamo npr. *prošeta < prosvjeta* i sl. Ili npr. *cje > će* takođe je dosljedno izvršeno: *proćep, ćelivati, ćelokup* i sl. Na osnovu ove njegove monografije vidi se put kojim se spontano razvijao crnogorski jezik sve do zaustavljanja procesa njegova razvoja poslije Prvog svjetskog rata i utapanja u opšteštokavski, tzv. srpski/srpskohrvatski standardni jezik.

U radu *Revizija podjele crnogorskih govora*²³ naveli smo neke značajnije osobine Vušovićeve „dialekta“ koje ga svrstavaju u crnogorske govore, a izdvajaju od govora istočnohercegovačkog tipa. Te osobine mogli smo izdvojiti upravo zahvaljujući rečenoj studiji Danila Vušovića: 1) nepostojanje glasova *f* i *h* (*h* se javlja samo po izuzetku); 2) sekundarna (i)jekavica tipa *kišeo, šeromah, vodijer, putijer, pastijer, kosijer*, u glagolima tipa *poćijevati, sakrijevati*, u imenicama npr.: *bolijes, golijet*,

²³ Rad je objavljen u ovome broju časopisa *Lingua Montenegrina*.

Bokijelj, podumijenta, rukovijet; 3) vokalska grupa *ao* sažima se (pored *o*) u *a*: *doša, poša, gleda, uba, kota, ranik*; 4) sporadično se javlja specifična zamjena poluglasnika; 5) dosljedno izvršeno jotovanje suglasnika *d, t, c, s, z*: *šedeti, ođeljati, đever, ćerati, ćešiti, počera, ćedilo, ćepanica, proćep, šeme, paši, šajan, pašaluk, izesti, koži, izedna*; 6) jotovanje *svje > še, cvje > će*: *šedok, šedodžba, prošeta, ćetati, Ćetko, Ćetna*; 7) jotovanje labijala: *pljesma, dospļjeti, pljena, obljed, bljesnilo, obljeručke, mljesec, grmljeti, mljesečina, vljera, življet, vlječit*; 8) suglasnici *ś* i *ź* su opštezastupljeni i, pored jotovanja, javljaju se i kao rezultat jednačenja po mjestu tvorbe: *išćerati, izđikati* te u hipokoristicima tipa *Miško, Miša, Goško, Žela, Želina*; 9) u nekim leksemima javlja se (alternativno sa *z*) suglasnik *z* (*dz*): *bizin, mnogina, bronzin*; 10) djelimično je zastupljeno gubljenje sonanta *j* iza palatala *č* i *ž*: *naruče, područje, obilježe, boži*; 11) umjesto finalnoga *đ* i *ć* javlja se *-j*: *poj, doj, moj, kuj, nikuj, goj*; 12) *m > n*: *pantim, konšija, sinsija, monče*; 13) disimilacija: *mlozina, tamnjan, tavnica, dimno*; 14) mjestimično se javlja i promjena *sn > šn, zn > žn, sl > šl, zl > žl*: *šnijevat, znam, mišlim, u žli čas*; 15) metateza: *crvka, cukati, neokle*; 16) uprošćavanje suglasničkih grupa *-st, -št, -žd, -zd* u finalnom položaju: *milos, rados, plaš, vlješ, groz, Gvoz, daž*, i u infinitivu: *mus, ves, jes, gris, izis*; 17) oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* u dativu i lokativu jednine; 18) pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi, ta, oni*; 19) uvijek je *viđu* i *velju* (nekad i *kumlju*) u 1. licu jednine prezenta ovih glagola; 20) analoški oblici tipa *lažati, mećati, obrćati*; 21) prilozi tipa *ovudije, tudije, kudije, onudijen, svukudijen*; 22) genitiv *česa*; 23) vokativ višesložnih ženskih imena na *-ica* ima oblik nominativa; 24) upotreba prijedloga *s* uz instrumental oruđnik: *Gleda sam s očima*; 25) česta upotreba prijedloga *su*: *su pet ljudi, su čim, su što*; 26) upotreba akuzativa uz prijedloge *na, u, o, pod, pred, nad, za* uz glagole mirovanja: *Bio sam u Dugu. Spava pod kuću*; 27) česta upotreba pripovjedačkog imperativa: *ja tu čeki, čeki, a njega nema*; 28) vrlo aktivan imperfekat i aorist; 29) specifična kongruencija tipa: *Počeraj te dva ovna. Donesi mi one pet motika. Pošto su ove dva tovara.* – itd. Navedeni je spisak sâm po sebi dovoljan da pokaže zašto je Vušović kao dijalektolog nepravedno zaboravljen i potcijenjen. Njegova je monografija, iako pod naslovom *Dialekt Istočne Hercegovine*, najbolje pokazala da ti govori, osim po akcentu, ne pripadaju govorima istočnohercegovačkog tipa. Bolje reći, pokazala je da su oni dio crnogorskih govora kao cjeline. I to je ono što mu tradicionalističko jezikoslovlje nije moglo oprostiti.

Bez namjere da ovom prilikom ulazimo u dublju analizu djela Danila Vušovića, koji se ni u međuratnome periodu najgore torture crnogorskoga nacionalnog bića nije čak libio da napiše i to kako „tamošnji seljaci“ za sebe kažu da „crnogorski zbore“, moramo istaći da je u svome kratkom i bonom trajanju uspio da ostavio djelo trajne vrijednosti. Njegova dijalektološka studija i nakon gotovo osam decenija inicirala je neophodnost revizije tradicionalističke podjele crnogorskih govora na dva strogo podvojena dijalekta.

Adnan ČIRGIĆ

**THE CONTRIBUTION OF DANILO VUŠOVIĆ TO THE
MONTENEGRIN STUDIES**

The author gives a short review of the life and work of Danilo Vušović (1900-1939) the originator of systematic research of Montenegrin speeches. Beside concentrating on the importance of his study in dialectology, *The Dialect of the Eastern Hercegovina*, the author discusses Vušović's contribution to 'njegošology', that was the basic concern of his scholarly interest.

Šerbo RASTODER (Bar)
Filozofski fakultet – Nikšić
UDK 821.163.4.09-13:398

In memoriam
ZLATAN ČOLAKOVIĆ
(Zagreb, 13. II 1955 – Boston, 20. XII 2008)

Autor daje osvrt na život i rad dr Zlatana Čolakovića, znamenitog izučavatelja epike balkanskih naroda. Čolaković je priredio za publikovanje više od 90.000 stihova koje su u Crnoj Gori sabrali Milman Peri i Albert Lord sa saradnicima, i sam je sakupljao epsku poeziju, te pripremio dosad najveći izbor epike gotovo zaboravljenoga narodnog pjevača Avda Mededovića.

Prerana i iznenadna smrt jednog od najboljih znalaca epike balkanskih naroda, učenika najpoznatijih harvardskih profesora, te velikoga prijatelja Crne Gore i njenog epskog nasljeđa dr Zlatana Čolakovića predstavlja nenadoknadiv gubitak kako za njegove brojne prijatelje i saradnike širom svijeta, a u Crnoj Gori posebno, tako i za naučnu oblast kojom se istrajno, stručno i sistematski bavio.

Rođen je u porodici poznatih intelektualaca – njegov otac Enver bio je jedan od najpoznatijih lirika, esejista, romanopisaca, dramskih pisaca i prevodilaca na južnoslovenskim prostorima između dva svjetska rata. Zlatan Čolaković diplomirao je komparativnu književnost i filozofiju (1979), magistrirao (1982) i doktorirao (1984) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Neposredno pošto je odbranio doktorat, Čolaković je kao Fulbrajtove stipendista otišao na Harvard, gdje naredne četiri godine saraduje s Albertom Bejtsom Lordom, čuvenim homerologom i nasljednikom Milmana Perija, po mnogima najčuvenijeg homerologa XX vijeka. Po dolasku na Harvard, Čolaković počinje raditi u Slavističkom odsjeku Harvardove biblioteke „Widener“. Ujedno je držao predavanja na Harvardu i Univerzitetu Waterloo u Kanadi. Boravak na Harvardu

Čolaković je iskoristio da se temeljnije upozna sa zbirkom „The Milman Parry Collection“, koja se sastoji od tekstova što ih je Milman Peri sa svojim saradnicima Nikolom Vujnovićem i Iljom N. Goleniščevim-Kutuzovim sabrao 1933, te 1934–1935. godine, uglavnom od pjevača koje je pronašao u Sandžaku. Tome je kasnije dodata i zbirka stihova koje je sabrao Albert Bejts Lord (1912–1991), harvardski profesor i višegodišnji kurator Perijeve zbirke, autor čuvene knjige *Pjevač priča* (prvi put izdate 1960), koji je 1937. godine počeo sabirati albansku epiku, a od 1950. i epiku u Crnoj Gori, i to uglavnom od Perijevih pjevača. Dr Čolaković je o zbirci zapisao: *Lordova zbirka je izvanredni dokument umiranja naše epske tradicije*. Iz ove je zbirke dr Čolaković transkribovao i redigovao tekstove snimaka oko 90.000 stihova bošnjačkih epskih pjesnika. Uz to, odlučio je da se i sam okuša na poslovima sabiranja stihova epske tradicije Bošnjaka. Tako je 1989. godine sa suprugom Marinom Rojc-Čolaković počeo sakupljati i bošnjačku epiku u Rožajama i okolini i prvi zabilježio na filmu cjelovite bošnjačke epske pjesme.

Slučajno upoznavanje autora ovih redova i dr Čolakovića posredstvom interneta rezultiralo je dugogodišnjom plodnom i svestranom saradnjom „Almanaha“ i ovog vrsnog znalca epike Bošnjaka Crne Gore. Prvo je u Rožajama i u Bijelom Polju, jula 2005, organizovan veliki naučni skup „Epika Bošnjaka u Crnoj Gori, Murat Kurtagić – Avdo Međedović“, koji je okupio najveće znalce ove problematike iz zemlje i inostranstva. „Almanah“ je imao sreću da je u liku dr Zlatana Čolakovića našao ne samo vrsnog znalca ove tematike, koji je nastavio putem koji su označila svjetski poznata naučna imena poput Milmana Perija i Alberta Bejtsa Lorda, već i saradnika čiji je stručni autoritet bio dovoljna zaloga da se uspostavi saradnja sa *The Milman Collection* Univerziteta Harvard. Naklonost koju smo, posredstvom dr Zlatana Čolakovića, dobili od ove poznate kolekcije za napore u pokušajima stručnog valorizovanja bošnjačke epike bila je presudna za realizaciju nekih kapitalnih projekata iz ove oblasti. S dozvolom *The Milman Parry Collection* s Harvarda, prvi put su objavljene i dvije značajne epske pjesme Avda Međedovića: *Katal ferman na Đerđelez Aliju*, te *Gavran kapetan i serdar Mujo* u knjizi dr Zlatana i Marine Čolaković, *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, 2004, 670. Uz dnevnik sabiranja i razgovora s Kurtagićem o njegovom umijeću i pjesmama, knjiga sadrži tekstove objavljene u časopisu *Almanah*, kao i u američkim, kanadskim i hrvatskim časopisima, te formularni prepjev *Pjesme o Kostrešu* na engleski jezik. Osobit doprinos teoriji tradicionalne epike Z. Čolaković daje u

teoretskom traktatu *Herojska mitska priča*, a u posebnom poglavlju opisuje i nastanak slavne Zbirke Milmana Perija. Dio knjige na engleskom jeziku posvećen je anglosaksonskim naučnicima i studentima, a sadrži pregled istorije sakupljanja i objavljivanja bošnjačke epike, te detaljni popis zbirke Alberta Lorda i Čolakovićevih transkripcija i edicija sa Harvarda. Značajan segment knjige predstavljaju fotografije pjevača iz tridesetih i pedesetih godina XX vijeka, iz arhiva Zbirke Milmana Perija. Ove fotografije, kao i tekstove pjesama Avda Međedovića, *Almanah* i autori objavljuju s posebnom dozvolom univerziteta Harvard i kuratora *The Milman Parry Collection of Oral Literature* biblioteke Harvardskog fakulteta.

Svakako kapitalni poduhvat u izučavanju epike, nastao prevashodno zalaganjem i znanjem dr Čolakovića, jeste objavljivanje dvotomnog, dvojezičnog kritičkog izdanja epike Avda Međedovića – *Epika Avda Međedovića – The epics of Avdo Međedović, I-II*, *Almanah*, 2007. Zlatan Čolaković je, u saradnji s internacionalnim timom homerologa, antropologa, folklorista i slavista, te Perijevom arhivom Univerziteta Harvard, pripremio dosad najveći izbor epike Avda Međedovića. Na više od 1000 stranica objavljen je najobuhvatniji pregled Međedovićeve stvaralaštva (novo izdanje slavnog epa *Ženidba Smailagić Meha* i četiri obimna epska spjeva). Prvi su put objavljeni razgovori Međedovića sa Perijem i Vujnovićem o pjesmama, pjevačima i tehnici epskog stvaranja, kao i Perijev dosad nepoznati rukopis *Pitanja iz Bijelog Polja*. Izdanje sadrži i izbor najznačajnijih tekstova o Međedoviću (Lord, Bašić, Danek), hronologiju Perijeva sabiranja, Međedovićevu bibliografiju, rječnik Međedovićeve epike i fotografije iz Perijevog arhiva na Harvardu.

Zahvaljujući dr Čolakoviću, „*Almanah*“ je objavio 41.240 stihova Avda Međedovića i učinio da se ovaj velikan epskog stvaralaštva, poznatiji u svijetu nego kod nas, simbolično vrati u Crnu Goru, odnosno u svoj zavičaj.

Pored bavljenja naučnim radom, dr Čolaković je, kao osvjedočeni filantrop, u Kanadi godinama radio kao sudski tumač, pomažući stotinama izbjeglica iz bivše Jugoslavije da na sudovima ostvare svoja prava. Bio je i poznati kompjuterski stručnjak i upravljao informatičkim sistemima više bostonskih kompanija.

Kao urednik književne ostavštine svog oca Envera Čolakovića objelodanio je niz njegovih djela (*Izabrane pjesme*, romani *Mali svijet*,

Šerbo RASTODER

Lokljani, Iz Bosne o Bosni), te pripremio za štampu knjige *Jedinac, Biblijske priče XX stoljeća, Knjiga majci*. Godine 1989. objavio je knjigu *Tri orla tragičkoga svijeta* – o starogrčkoj tragediji, Aristotelu, homerskoj i bošnjačkoj epskoj mitotvorbi. Za folkloristički doprinos dobio je 1991. godine Nagradu države Kanade. Saradivao je s brojnim časopisima širom svijeta, autor je više studija i knjiga koje su izuzetno cijenjene u svjetskoj naučnoj javnosti.

Prerani odlazak ovog divnog i blagorodnog čovjeka, izvanrednog naučnika i prijatelja brojnih intelektualaca širom svijeta ostavlja teško nadoknadivu prazninu. Bošnjaci u Crnoj Gori u liku dr Zlatana Čolakovića izgubili su jednog od najboljih znalaca njihovog kulturnog nasljeđa, prijatelja i osobu koja je rado dolazila u Crnu Goru.

Šerbo RASTODER

In memoriam

ZLATAN ČOLAKOVIĆ

(Zagreb, 13. II 1955 – Boston, 20. XII 2008)

The author comments on life and work of Zlatan Čolaković, a prominent researcher of the Balkan epic poetry. Čolaković prepared for publishing more than 90.000 verses collected throughout Montenegro by Milman Peri and Albert Lord with associates, and he himself was collecting epic poetry, and prepared the largest ever collection of epic poetry by almost forgotten author Avdo Međedović.

PRIKAZI

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Univerziteta J. J. Strossmayera

UDK 94(497.16)"1918/1941"

SPOMENIK BRANITELJIMA CRNOGORSKE ČASTI I SLOBODE

Novak Adžić: *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*.
(Biografije ustanika, emigranata i komita), Cetinje, 2008.

Autor daje kratak osvrt na najnoviju knjigu Novaka Adžića o borcima za crnogorsku nezavisnost od 1918. do 1941. godine. Tijem povodom ukazuje i na značaj pionirskoga rada prof. dr. sc. Dragoja Živkovića u toj oblasti te na tzv. bijeli teror u Crnoj Gori.

Dva su motiva koja su me ponukala da prisustvujem kulturnoj manifestaciji predstavljanja monografije historičara i pravnika Novaka Adžića: *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*. *Biografije ustanika, emigranata i komita*, tom I.¹

Jedan je (motiv) što me za Rijeku i Riječane vežu veoma bliski naučni i kulturni odnosi. Svake sam godine, naime, gotovo jednu deceniju, prisustvovao Filološkim danima kulture u Rijeci koje je organizovalo Hrvatsko filološko društvo i Filozofski fakultet u Rijeci na čelu s prof. dr. sci. Milanom Nosićem. U Rijeci sam u okviru Lučindanskijeh susreta predavao o crnogorskoj državnoj i duhovnoj gromadi – Petru I. Petroviću, tj. o Svetome Petru Cetinjskom, državniku i duhovniku koji se cio život borio za crnogorsku nezavisnost i slobodu. E upravo ta nezavisnost i sloboda za koju su se borili najistaknutiji korifeji duhovnoga i svjetovnog života 19. i

¹ U Gradskoj vijećnici grada Rijeke predstavljena je knjiga Novaka Adžića 18. decembra 2008. godine u organizaciji Zajednice Crnogoraca Primorsko-goranske županije i Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro“, Rijeka, u saradnji sa Hrvatskim književnim društvom, Rijeka. O tome vidi: *U Rijeci predstavljena knjiga Novaka Adžića „Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941“*, Novi list, 21. prosinac (Kultura), Rijeka, 2008, 18.

20. vijeka tema je mladoga kolege, publiciste, historičara i pravnika Novaka Adžića, čiju knjigu predstavljamo i približavamo kulturnoj javnosti Rijeke. To je i osnovni motiv mojega javljanja na ovoj manifestaciji.

Jednom je njemački filozof Johan Gottfrid Herder (1744–1803) u svojem znamenitom djelu *Ideja o filozofiji povijesti čovječanstva* izjavio da kulturni pregaoci, naučnici i crkveni dostojanstvenici zalužuju svoj život onoliko koliko ga poklanjaju svome narodu, njegovoj civilizaciji i kulturi, državi, crkvi i jeziku. To je, u stvari, bilo vrijeme rane romantike kad je Herder udarao najdublje temelje nacionalnoga identiteta njemačkog naroda u Evropi. I upravo gospodin Novak Adžić, s mnogijem njegovim prijethodnicima, historičarima i kulturolozima, zaslužuje dvostruki život jer ga je od ranijeh srednjoškolskih dana, tačnije od šesnaeste godine posvetio proučavanju identiteta svojega naroda: crnogorskoj istoriji, državi, Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi pa, donekle, s istaknutijem saradnicima – filolozima i historičarima, i crnogorskome jeziku; dakle, onijem fundamentima koji čine najsvetije temelje jednog naroda. Prvo je Adžić pisao o *Stvaranju i razvoju crnogorske nacije* (1995), potom o *Posljednjim danima Kraljevine Crne Gore* (1998); o *Crnogorskome heroju Savu Raspopoviću i Petru Zviceru* (2003); o *Sudbini crnogorskih patriota 1919–1914*. (2004), a ranije je objavio i *Kratku istoriju Crnogorske pravoslavne crkve* (2000); *Poslanstva u Crnoj Gori 1878–1921*. (2002) itd. I naravno: šta se dalje moglo očekivati od tako vrijednoga i talentovanog historičara Novaka Adžića? Samo enciklopedijska sinteza kakvu imamo pred sobom i koju receptivno približavamo kulturnoj i naučnoj javnosti. Eto zbog čega je Novak Adžić zaslužio dvostruki život: poklanjao ga je, kao i mnogi drugi crnogorski naučni prometeji, najdubljoj i najsuptilnijoj istoriji crnogorskoga naroda i nacionalnome crnogorskom biću!

Ugledni crnogorski historičar prof. dr. sci. Dragoje Živković (1927–1994), autor kapitalnoga trotomnog djela o povijesti Crne Gore i istoriji crnogorskoga naroda, poodavno je među prvijem proučavaocima skrenuo pažnju istorijskoj naučnoj javnosti na manipulacije i zamršene probleme crnogorske historiografije. U studiji *Prilog pitanju razvoja crnogorske historiografije (Neke karakteristike najnovije faze)*² autor je smiono i s neskrivenim žarom istakao i ocrtao cjelovitu mozaičku sliku sporova i sukoba oko najstarije crnogorske prošlosti i njezina istorijskog razvoja.

² Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knjiga 15, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 7, Titograd 1987, str.181–199.

Stoga neće biti na odmet da u sklopu ove velike Adžićeve teme *BORCI ZA NEZAVISNU CRNU GORU 1918–1941*. prvo prozborim o toj središnjoj istorijskoj temi, onako kako ju je godinama doživljavao, proučavao i interpretirao Dragoje Živković. U takvome povijesnom kontekstu i dijaloškome ozračju lakše je pojmiti i ovu cjelovitu Adžićevu sintezu, naučno je percipirati i jasnije razumjeti.

Prof. dr. sci. Dragoje Živković na početku svoje studije *Prilog pitanju razvoja crnogorske historiografije (Neke karakteristike najnovije faze)* ukazao je na to da je u Crnoj Gori veoma davno došlo do polarizacije istoričara na dvije tradicionalno oprečne naučne i ideološki nepomirljive orijentacije. U osnovi toga sukoba leže dva sučeljena i nepomirljiva ideološka i naučnometodološka shvatanja crnogorske starije i novije historiografije.

Prvo je tumačenje *retrogradno „građansko“, nacionalističko, dogmatsko i difamirajuće-traditionalističko shvatanje* koje uporno i tvrdokorno pozitivistički i nenaučno tretira crnogorsku prošlost kao povijest područja, teritorije, regije i kulturno-istorijskoga nasljeđa „srpskog“ naroda u Crnoj Gori. A drugo je utemeljeno u novije vrijeme na kritičkom određenju prema historiografskom i kulturnom opusu o Crnoj Gori, iz kojega proističe *da nikako nije u pitanju povijest prostora, regije zavičaja, teritorije, već da je riječ o istoriji crnogorskog samobitnog naroda i nacije* koja se tokom hiljadugodišnjega razvitka izborila za vlastiti nacionalni entitet i svoje istorijsko crnogorsko nacionalno biće. Spor je vremenom uzeo takve grandiozne (ne)naučne razmjere u Crnoj Gori da ga nije bilo moguće riješiti nikakvijem naučnim niti pomirljivo-političkim i stručnim sredstvima, srednjim, kompromisnim rješenjima sve do današnjega dana. Dr. Živković kaže:

*Protagonisti tradicionalističke (srpske – M. N.) historiografije ne uvažavaju naučne argumente svojih (crnogorskih – M. N.) kritičara, već oblicima pritiska, brojnom nadmoćnošću, monopolističkom pozicijom, dakle vannaučnim sredstvima, čine sve da (crnogorske istoričare i druge kulturologe i naučnike – M. N.) onemoguće, uguše. Pobornici novog savremenog shvatanja u pogledu naučne obrade suprotstavljaju se tim oblicima diskriminacije koliko je to u njihovoj moći (...).*³

³ Isto, str. 182.

Upravo u takovome istorijskom vakuumu, „dijalogu“ gluhih i (ne) kulturnom kontekstu sukoba i rasprava u crnogorskoj historiografiji, doprle su do naše savremenosti rane studije i knjige mnogijeh savremenih naučnika crnogorske provenijencije, među kojima, svakako, istaknuto mjesto ima i istoričar Novak Adžić.

Posebno omiljeno Adžićevo polje izučavanja bila je novija historiografija, upravo ona u kojoj su nešto starije generacije bile sudionici i šedoci istorijske sukcesije od 1918. do 1941. godine. On je, dakle, naročitu pažnju i revnost istraživanja posvetio, između ostaloga, crnogorskome pitanju i zlome udesu Crne Gore i Crnogoraca nakon survavanja njihove viševjekovne državne opstojnosti, gubljenju njihove autokefalne Crnogorske crkve nakon Prvog svjetskoga rata (1918. i 1920). Tu je naučnu problematiku ponajviše istorijski razradio i sistematizovao u ovoj najnovijoj monografiji. Tako se autor u okomici toga problema nadovezao na one avangardne autore koje rado citira u svojoj studiji, a naročito na sumornu knjižicu mađarskoga istoričara i slaviste Józsefa Bajze *A montenegroi kérdés* (Budimpešta, 1927), koja je 1928. prevedena u Budimpešti na talijanski jezik *La questione montenegrina*, a prije nekoliko godina (2001. godine⁴) prevedena je s talijanskoga na crnogorski jezik kao *Crnogorsko pitanje*, u izdanju Istorijskog instituta Crne Gore u Podgorici te je tako ponovo receptivno približena široj crnogorskoj naučnoj javnosti.

Adžić je i prije kapitalne studije *BORCI ZA NEZAVISNU CRNU GORU 1918–1941*. objavio i nekoliko manjijeh tekstova o propasti crnogorske državnosti. Ipak, u ovome radu on je nastojao cjelovito sintetički osvjetliti i dati panoramsku viziju i pogled crnogorskoga pitanja poslije gubitka crnogorske državnosti. Pisao je o tome s neskrivenijem žarom; javno govoreći o svijem donedavno tabu temama (o Božićnome ustanku crnogorskog naroda 1919. godine, o brojnijem vođama Božićnoga i Petrovdanskoga ustanka, o legendarnome Krstu Zrnovu Popoviću i drugijem čelnicima toga pokreta; obznanio je i otvorio mnoga sporna pitanja oko pada crnogorske državnosti, donio brojne istorijske izvore, vrela primarne, sekundarne i tercijarne literature koja su duboko vezana za samobitnost crnogorskog naroda i njegova duhovnog, istorijskog i

⁴ Studija je obznanjena dvojezično: s jedne strane na crnogorskom jeziku, a s druge strane na talijanskom. Ostaje za požaliti što ova studija nije objelodanjena i na engleskom jeziku.

kulturnog identiteta.⁵ Svojijem „pitanjima“ i moralnim stavovima ukazao je Adžić na temeljne uzroke propasti crnogorske višestoljetne državnosti. Uza sve to, on je iscrpno obradio građanske i individualne biografije gotovo svih ustanika i pregalaca koji su izgorjeli na konfederalističkim, komitskim, ustaničkim i emigrantskim ognjevima. Time je Adžić spasio, naprosto istrkao iz tame i zaborava, dragocjena imena koja je poređao u dijahronijski historijski slijed (prilog) svojega monumentalnog leksikona. Oni će tako u njegovoj monografiji ostati spomenici za nezavisnost Crne Gore jer su svoje živote položili u temelje crnogorske slobode i nezavisnosti od 1918. do 1941. godine. A u drugom tomu knjige taj će pregled proširiti, vjerovatno, nastaviće je od 1941. do naše savremenosti.

Obrazlažući svoje historijske teze naučno i akribično, unoseći često asocijativno-sociološki objektivni ton, Adžićeva se monumentalna studija doima kao impresivna racionalno-historijska enciklopedija, posebno u onijem djelovima će naglašava da su se sva zla i opačine sručile na crnogorski narod, državu i crkvu, njihovu kulturu, i to ponajviše u onome času kad se snažno ispoljio zanos za stvaranje unitarne „jugoslavenske konstitucije“. To je vrijeme kad se vršila beskrupulozna paranaučna i paraistorijska premetačina svih slojeva kultura i naroda u doticaju, a posebno crnogorske kulturne baštine; posrbljavanja svega što nosi atribuciju crnogorskog s izuzetkom nekijeh elemenata folklora crnogorskoga naroda, od čega su mnogoljudnija „braća“ pravila komiku i prototip crnogorskog patrijarhalnog, „primitivnog zavičajnika“, „regionalnog čovjeka“ sa svojijem „pokrajinskim“, „primitivnim“ i „provincijalnim“ govorom, jezikom koji su crnogorska đeca sisala s usana svojijeh majki, crnogorske tradicije i arhetipa svojijeh predaka i prađedova. U najgrubljoj riječi „dvovida braća“ ismijavala su i činila brojna zla i opačine Crnogorcima s ciljem da im se u svijesti potre njihova duhovna memorija i njihovo crnogorsko porijeklo. Adžić s neskrivenijem žarom šedoći o brojnim srpskim zločinima, zlodjelima takozvanoga bijelog terora i prokuljanog neofašizma, pa navodi riječi ministra u Vladi kralja Nikole I. Petrovića, Jovana Plamenaca koji 1919. šedoći:

U ime savezničkih i udruženih snaga, srpske trupe, većim dijelom neregularne i pod komandom Francuske, okupirale su Crnu Goru. Ove trupe su otpočele nečuveni teror (...). Oslobodivši se tako

⁵ Viđi Adžićevu brojnu literaturu koju citira kao fusnote u podnožju integralnog teksta te obimne arhivske izvore i literaturu koju donosi na stranicama svoje knjige 763–766.

najopasnijih patriota, Srbi su zaveli teror nečuven i neprimjeren Evropljanima.(...)

Jovan Plamenac opisuje ovako crnogorske događaje u jednijem novinama glavnoga grada Srbije:

1918. i 1919. godine Crna Gora je svedena na groblje. Zapaljeno je hiljade kuća i pobijeno na hiljade Crnogoraca (...). Žene, djeca i nemoćni starci bacani su živi u vatru; djeca koju su bacali sa prozora padala su na bajonete koji su ih spremno čekali. Nesrećnicima koji su davali znakove života kidali su uši, jezik, nos... Žene su silovane; vezivali su im ispod suknje mačke koje su, podivljale zbog udaraca štapom, kidale tijelo ovih nesrećnica. Formirale su se bande koje su kao Huni, pustošile oblasti jednu za drugom, pljačkajući sirotinju crnogorsku, skrnaveći grobove predaka (...) vukući i prijeteći po blatu kao pravi divljaci kosti Svetog Vasilija Ostroškog i Svetog Petra Cetinjskog samo zato što su bili crnogorski sveci (...).⁶

Zar ovaj užasni neofašizam, o kojem je svedočio i mađarski historičar i slavista József Bajza, nije prokuljao pred našijem očima i u najnovijoj historiji 1991. godine?

Dakle, u Adžićevijem interpretacijama i naučnijem historiografskim premisama potvrđuju se one dalekosežne misli estetičara, književnika i filozofa Miloša Kundere, koji kaže da se mali narodi likvidiraju *tako da im (se) ponajprije oduzme pamćenje. Unište im se njihove knjige, njihova kultura, njihova povijest i crkva. A neko im drugi napiše knjige, daje im drugu kulturu i izmisli im drugu povijest (i ime). Narod tada počinje zaboravljati ko je i što je bio.*⁷

Prostor nam ne dozvoljava da Adžićevu impresivnu i utemeljenu historijsku monografiju detaljno raščlanjujemo, pa ćemo u zaključku reći ovo:

Nasuprot dosadašnjemu pristupu idealizacije i nadimanja historijskih veza Crne Gore i Srbije, veličanja i idealizovanja, kako se to kaže „tradicionalno dobrih odnosa“ između ove dvije države, u knjizi Novaka Adžića izričitije se i cjelovitije naglašava i ona druga njihova sumorna strana, koja se uporno tajila i skrivala. Eksplicite se pokazuje da

⁶ Vidi i u citiranoj knjizi Jozefa Bajze.

⁷ Vidi: Milorad Nikčević, *Irski usud crnogorskog naroda* u knjizi *Odsjaji kultura Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima*, Zagreb, MMII, str. 150.

su ti odnosi od 1918. do 1941. godine bili veoma *osvajачki* i *okupatorski*, da se dobroćudnost i samopožrtvovanje Crnogoraca u zajedničijem ratnim okršajima nije vratila istom mjerom nego nasuprot: vratilo se zlom namjerom, sistemskim pripremama kapitulacije Crne Gore, rušenjem monolitnog Lovćena i Njegoševe kapele na njemu, izdajom, aneksijom, gubljenjem imena, crnogorske kape, države, crkve, istorije, nacije crnogorske u krvavom *bijelom teroru*, odnosno službenom politikom genocidne denacionalizacije Crnogoraca; dovođenjem Crne Gore u ekonomsku i svaku drugu podređenost i zavisnost od „bratske“ države na osnovu nekakve „svetosavsko-pravoslavne etnogeografije“. To se dijelom nastavilo sve do stvaranja Crne Gore kao samosvojne i slobodne države od 1941. do 1945. godine.

Najnovije kritičke analize Adžićeva djela ukazuju i na to da se u njegovom istorijsko-metodološkom postupku radi o naučnoj fundiranosti, naučnoj ozbiljnosti tekstova vrsnog intelektualca koji se rukovodi naučnom istorijskom istinom, savješću i visokom sviješću istoričara, istorijskijem naučnim premisama i metodama istine našega vremena u kome će njegova povijesna šedočenja ostati da govore, da žive u prilog istini i budućnosti, crnogorskoj istorijskoj zbilji. U Adžićevoj knjizi stoji kontinuitet programskog opedjeljenja velikosrpske politike za uništenje i genocid nad Crnogorcima u svijem važnijim područjima života. Zbog toga nije čudo što se u novije vrijeme sve više i neskriveno pišu knjige i studije posvećene „krvavom albumu Karađorđevića“. Analize ukazuju da za genocid nije odlučujući faktor samo broj žrtava (iako ih je bilo, kako vidimo, na hiljade), niti samo osporavanje nekog nacionalnog prava, koliko svjesno postavljeni cilj uništenja, odnosno imperijalne asimilacije jednoga naroda i nacije, kao što je slučaj s Crnogorcima. Vršen je fizičkom torturom, vojnom, ekonomskom i duhovnom presijom, snažnom prisilom: ubistvima, mučenjem, silovanjem i mračnijem namjerama i sl.

No, epohalne vizije su se u pitanju Adžićeva prijetodnika Józsefa Bajze obistinile kad je utvrdio *da će se Crna Gora kad-tad „evolucijom ili revolucijom“ osloboditi dominirajućeg srpskog ropstva i zagreljenog uticaja?*

Adžićeve istorijske vizije i premise slobode i nezavisnosti u knjizi koja je pred nama postale su našom stvarnošću i našom najnovijom istorijskom zbiljom! Hvala mu što nam je te istine podario! A one su draže od samog mislioca Platona koji ih je osmislio!

Milorad NIKČEVIĆ

**IN MEMORY OF THOSE WHO FOUGHT FOR MONTENEGRIN
HONOR AND FREEDOM**

The author gives a brief overview of the newest book by Novak Adžić on people who fought for independence of Montenegro from 1918 to 1941. The importance of Dragoje Živković's groundbreaking work in this field and so-called white terror in Montenegro is particularly stressed.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
UDK 811.163.2`26(497.16):32

JEZIKOSLOVLJE U SLUŽBI POLITIKE

Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija, CANU,
Podgorica 2008.

Autor ovoga priloga daje analitičko-kritički osvrt na zbornik radova s međunarodnoga skupa *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, održanog u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti. U tome zborniku se naučno utemeljeni radovi javljaju samo po izuzetku, dok je većina tekstova podređena političkim i ideološkim ciljevima te nastojanju da se negira crnogorski kao zaseban jezik u okviru štokavskoga sistema.

Nedavno je iz štampe izašao zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, održanog u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti 24. i 25. maja 2007. godine, za koji je sâm predsjednik CANU Momir Đurović konstatovao: „Današnji Skup će još više afirmisati lingvističke aktivnosti koje u dugom vremenskom periodu njeguje Crnogorska akademija nauka i umjetnosti“.¹ U ovom prikazu pokazaćemo kakve su to „lingvističke aktivnosti koje u dugom vremenskom periodu njeguje Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.“

Skup o kojemu je zbor izazvao je pažnju javnosti jer je na njemu javno osporena i crnogorska državnost i postojanje Crnogoraca kao naroda i nacije te postojanje crnogorskoga jezika, a pravo učešća na simpozijumu imali su uglavnom samo „privilegovani“. Predsedavajući nijesu prekidali takve nastupe, a predsjedništvo CANU se od njih ogradiło tek pošto je to

¹ Đurović, Momir. – *Povodom naučnog skupa „Jezička situacija u Crnoj Gori“*, Zbornik radova s naučnoga skupa *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 8.

objelodanjeno u medijima.² „Bilo je više nego očigledno da je skup tempiran pred finalizaciju javne rasprave o crnogorskom ustavu, jer je njime trebalo izvršiti snažan pritisak na javnost, i to ‘provjerenim naučnim autoritetima’, u cilju onemogućavanja ustavnog imenovanja jezika u Crnoj Gori državnim odrednicom. Još jednom je CANU pokušala da manifestuje svoj provjereni animozitet prema crnogorskoj državi, naciji, kulturi i jeziku, kao i protiv svake subjektivizacije Crne Gore, a što je najzanimljivije o trošku države koja joj, u najmanju ruku, suviše ne leži na srcu.“³

Ovaj skup organizovali su Institut za jezik i književnost Petar II Petrović Njegoš (Crnogorske akademije nauka i umjetnosti) i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu, a prema riječima predsjednika CANU Momira Đurovića, „zahvaljujući angažovanju prof. Meneslanda, značajna sredstva za ovu saradnju, pa i organizovanje ovog Skupa, uložila je norveška Vlada“.⁴ Vjerovatno je u civilizovanom svijetu nepojmljivo da se pod krovom jedne nacionalne akademije nauka dovode u pitanje ili pak osporavaju sve temeljne nacionalne vrijednosti. Upravo je time ovaj kuriozitetni simpozijum i izazvao pažnju javnosti. A o čemu je zapravo bilo riječi slikovito kazuje saopštenje jednoga od redovnih članova CANU, akademika Mijata Šukovića: „Sadržina naučnog skupa o temi Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija (...) ima najmanje dva različita sloja. Jedan čini ružnoća dešavanja na skupu iskazana od jednog broja učesnika, univerzitetskih profesora. Ružnoća koja je količinom i kakvoćom prerasla u nešto više, u duhovno zlo. (...) Sloj koji čini duhovno zlo čine pogledi i stavovi na skupu iskazani – teško je vjerovati da je to učinjeno spontano – od jednog broja učesnika skupa, univerzitetskih profesora. To su pogledi i stavovi: Crna Gora ‘nije nezavisna, već okupirana’ odlukom donesenom ‘na referendumu’, ali se ‘nadamo da to neće tako dugo ostati’; nema ‘crnogorske nacije, crnogorskog jezika, crnogorske ijekavice’, sve je to ‘srpsko’; ‘Muslimani su Srbi, što kazuje njihovo porijeklo, samo oni nijesu svjesni toga’; ‘crnogorski jezik traže islamizirani građani Crne Gore sa kojima dio Crnogoraca pravi političku trgovinu’; ‘nema ni hrvatskog, ni bosanskog ni crnogorskog, jezika’ koje tako nazivaju separatisti ‘i naučna mafija okupljena oko državne kase’, već je sve to ‘srpski jezik’; ‘svi štokavci su Srbi’. (...) Činjenica da su naprijed

² *CANU se ograđuje od neprimjerenih nastupa*, Vijesti, Kultura, 1. jun 2007.

³ Cerović, Rajko. – *Jedan lični pogled na nedavni skandal u CANU*, Vijesti, Art, 2. jun 2007, str. XI.

⁴ Đurović, Momir. – Isto, str. 7.

citirane poglede i stavove na skupu iskazali univerzitetski profesori, poziva i obavezuje Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet u Nikšiću i Ministarstvo prosvjete da sagledaju, uz poštovanje suštine autonomije univerzitetske nastave, da li možda na Katedri za jezik na Filozofskom fakultetu u Nikšiću dio domaćih i dio gostujućih profesora utiskuju u svijest mladih stavove suprotne naučnoj istini, štetne za budućnost mladih i države, kao što su stavovi da su ‘svi štokavci Srbi’, što je opaki imperijalni nacionalizam i šovinizam; da ‘nema ni hrvatskog ni bosanskog jezika, već postoji samo srpski’ i na prostorima tih država; da nema ni crnogorske nacije ni crnogorske ijekavice već samo srpska nacija i srpska ijekavica, da je referendumskom voljom Crna Gora ‘okupirana’ i druge naprijed citirane i njima slične sadržaje.⁶⁵

Iako je u uvodnoj riječi Branislav Ostojić (u ime Organizacijskog odbora) istakao: „Danas smo se našli ovdje, najznačajniji i najuticajniji predstavnici slavistike, standardologije i jezičke politike iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Austrije, Njemačke, Danske, Norveške, Švedske, Rusije i svi Crnogorci lingvisti iz ovih i drugih evropskih država...“⁶⁶ – ostaje nejasno koji su to najznačajniji i najuticajniji predstavnici slavistike, standardologije i jezičke politike iz Hrvatske, budući da niko od hrvatskih jezikoslovaca nije učestvovao na tom simpozijumu. Od hrvatskih jezikoslovaca pozvani su Josip Silić i Ivo Pranjković, ali se ni jedan ni drugi nijesu odazvali.⁷ Što se Snježane Kordić tiče, poznato je da su njeni stavovi o jeziku u suprotnosti sa stavovima hrvatskih jezikoslovaca (što se može videti i u njezinom tekstu objavljenom u ovome zborniku), a osim toga ona predaje na Univerzitetu Johan W. Gete u Frankfurtu na Majni. Netačno je i da su na skupu učestvovali svi Crnogorci lingvisti širom Evrope jer nije pozvan čak ni Vojislav P. Nikčević kao utemeljivač nauke o crnogorskome jeziku. I autoru ovoga priloga bilo je zabranjeno da govori. Posljednje Nikčevićevo saopštenje odnosilo se upravo na ovaj simpozijum: „Crnogorska akademija nauka i umjetnosti isključila je sebe iz procesa crnogorske jezičke standardizacije i potvrdila se kao srpska naučna ustanova kojoj je primarni cilj negacija crnogorstva. (...) Iza tog skupa stoji čovjek koji je u Crnoj Gori stekao najviša naučna zvanja, Branislav Ostojić,

⁵ Šuković, Mijat. – *Duhovno zlo i njegove poruke*, Pobjeda, Društvo, 5. VI 2007. (internet izdanje)

⁶ Ostojić, Branislav. – *Otvaranje skupa*, Zbornik radova s naučnoga skupa *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 6.

⁷ Isto, str. 6.

sekretar Odjeljenja umjetnosti CANU... U CANU se protivno naučnim rezultatima iz oblasti montenegristike, rezultatima referenduma i većinskoj volji crnogorskih građana, radi na standardizaciji crnogorske podvarijante srpskog jezika. Ne standardizuje se jezik nego književnojezički izraz. Time se želi istaći da su Crnogorci etnička grupa srpskog naroda, grupacija koja nije dostigla nivo naroda i nacije.⁴⁸ Razloge zbog kojih je Nikčevićovo prisustvo bilo nepoželjno na ovom skupu objasnio sljedeći citat: „Tokom prvog radnog dana skupa pročitano je nekoliko referata u kojima je negativno okvalifikovano naučno postignuće Vojislava P. Nikčevića, a na svaki pomen Nikčevića, njegovih rješenja i sintagme *crnogorski jezik*, salom CANU pronosili su se uzdasi koji ne priliče ni učenim ljudima ni jednoj instituciji što teži da svijetu pošalje najbolju moguću sliku o državi koja je njen osnivač.“⁴⁹

Kad se stekne uvid u atmosferu u kojoj je održan ovaj simpozijum i kad se rasvijetle ciljevi njegova održavanja, postaje jasno zašto Sven Menesland (iako finansijer preko norveške Vlade!) nije objavio svoje izlaganje u zborniku radova. Njegovog imena nema čak ni u Redakcijskom odboru. Svoje viđenje skupa Menesland je izložio odmah poslije njegova održavanja: „Iznenadilo me (...) da nije bilo više diskusije oko nekih spornih pitanja. Tu mislim prije svega na neke izjave u odbranu pamfleta *Slovo o srpskom jeziku*. Taj zloglasni pamflet, izdat 1998. godine, odmah je osudio Odbor za standardizaciju srpskog jezika kao sram za srpsku lingvistiku, a u slavističkom svijetu glasi kao najgori primjer jezičkog šovinizma. Sadržaj *Slova* je naime da su svi štokavci Srbi, znači većina Hrvata, svi Bošnjaci i Crnogorci. (...) Na skupu je bilo najmanje tri potpisnika *Slova* (...). Jedino je profesor Sven Gustavson iz Švedske oponirao, svi ostali su ćutali, što se moralo tumačiti kao da se slažu. Ako se ostali crnogorski i srpski lingvisti ne slažu, a ćute, znači da su potpuno pod dominacijom onih iz Beograda koji stoje iza *Slova*. U toku drugog dana skupa ispostavilo se da je većina učesnika iz Srbije došla s određenom namjerom. Ne da diskutuje, već da nametnu svoj stav kao jedini. Prije svega, teško je razumjeti zašto se lingvisti iz Srbije miješaju u jezičku stvarnost u Crnoj Gori. Oni bi trebalo da rješavaju probleme u svojoj zemlji. (...) Nisam znao da su skoro

⁴⁸ Nikčević, Vojislav P. – *Negacija crnogorstva je primarni cilj CANU*, Vijesti, Kultura, 29. maj 2007; Nikčević, Vojislav P. – *Primarni cilj CANU negacija crnogorstva*, Pobjeda, 28. maj 2007.

⁴⁹ Vojinović, V(ladimir). – *Zoran Lakić uveo cenzuru u CANU*, Vijesti, Kultura, 27. maj 2007, str. 14.

svi toliko ekstremni i protiv drugog mišljenja. (...) Neki od učesnika su otvoreno pitali zašto su uopšte pozvani ljudi drugog mišljenja. To su, dakle, ljudi koji podržavaju jednoulje. Ja sam zamislio skup kao otvoren forum za sve, gdje će vladati dijalog i tolerantnost. Samo takav skup bi mogla podržati norveška vlada, koja se zalaže za unapređenje demokratizacije na prostorima bivše Jugoslavije. Norveška pogotovo ne može podržati stavove koji odaju mržnju i približavaju se stavovima koje povezujemo sa Radikalnom strankom. (...) Znao sam da među pozvanim ima ekstremista, ali nisam očekivao da će skupom vladati grupa ljudi s najekstremnijim stavovima.“¹⁰

Iako je u međuvremenu ili, tačnije, odmah poslije održavanja simpozijuma, usvojen Ustav Crne Gore u kojemu je crnogorski jezik definisan kao službeni, niko od učesnika tu činjenicu nije uzeo u obzir prilikom predaje referata za štampu. Ipak, neki stavovi izrečeni na skupu djelimično su ublaženi u zborniku. No i pored toga, teško bi se za ovaj zbornik moglo reći da je ispunio ono što je njegov urednik na početku najavio: „Potpomoći će ovaj Skup da se razriješe mnogi nesporazumi u vezi sa jezikom u Crnoj Gori čiji inicijatori u posljednje vrijeme nijesu bili iz naših redova – redova lingvista. Nelingvisti su nam jezičku problematiku odveli na medijsku pozornicu pa o njemu govore zvani i nezvani – uglavnom nestručnjaci. Paradoks je u ovome: što je diskutant veći neznalica to glasnije govori i pažljivije se sluša...“¹¹ Vjerujemo da urednik zbornika nije ovđe mislio na pojedine suviše glasne učesnike skupa koje su bili pažljivo slušani ne samo na ovome skupu nego i mnogo puta godinama prije toga.

Kako je skup o kojemu je riječ okupio veliki broj jezikoslovaca, uglavnom onih koju su kreirali ili sprovodili jezičku politiku u Crnoj Gori, i to uz obrazloženje da im „je cilj da uz stručni napor i naučnu odgovornost naučno protumačimo i na naučnim osnovama postavimo svako pitanje u vezi sa današnjom temom – *da kažemo naučnu istinu*“¹² – smatramo da je neophodno obratiti pažnju i na pojedine štampane referate u zborniku, bez namjere da podrobno prikažemo svaki od njih.

¹⁰ Menesland, Sven. – *Nisam očekivao da će skupom vladati ljudi s najekstremnijim stavovima*, Vijesti, Kultura, 3. jun 2007.

¹¹ Ostojić, Branislav. – *Otvoranje skupa*, Zbornik radova s naučnoga skupa *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 5.

¹² Isto, str. 6.

Pored pomenute uvodne i pozdravne riječi, čitaoca ovoga zbornika začuđuje odluka Redakcijskoga odbora, tj. urednika Branislava Ostojića da zbornik koji naslovom najavljuje jezičku situaciju u Crnoj Gori otpočne radom koji se čak ni uzgredno ne dotiče crnogorskih jezičkih prilika, bez obzira na to što je riječ o tekstu renomiranoga jezikoslovca i dugogodišnjega univerzitetskog profesora Živojina Stanojčića (kojega je autor ovih redova imao čast da upozna kao svoga profesora). Iako je poznat kvalitet Stanojčićevih radova, vjerujemo da Uredništvo zbornika nije radove raspoređivalo prema kvalitetu (što bi opravdalo odluku da referat o kojemu je riječ bude *primum omnium*), pa ostaje začudno kako se rad o Milošu Crnjanskome našao na čelu zbornika posvećenog jeziku u Crnoj Gori. Da kvalitet radova nije odlučivao o mjestu na kojem će se ti radovi naći u zborniku, govore još nekolike činjenice: 1. što je rad Pera Jakobsena (o kojemu će naknadno biti riječi) uslijedio odmah iza Stanojčićeva teksta; 2. što je rad Ljiljane Subotić (koji bi u zborniku pod drugim naslovom kvalitativno zasluživao mjesto *prima fronte*) objavljen tek na devetom mjestu; 3. što su npr. referati Zorice Radulović i Radmila Marojevića, koji se direktno tiču problematike naslovom zbornika naznačene, objavljeni pred kraj zbornika itd. U vezi s ovim „tehničkim“ pitanjima pomenimo još samo tri detalja: 1. u Sadržaju je tekst Svena Gustavsona naslovljen kao *Centar za multietnička istraživanja, Univerzitet u Upsali* iako nema ni posredne veze s naslovom njegova referata *Standardnojezički projekti u Crnoj Gori upoređeni sa drugim standardnojezičkim projektima u bivšoj Jugoslaviji*; 2. umjesto u Sadržaju najavljenoga Sreta Tanasića, odnosno njegova teksta pod naslovom *Standardizacija jezika kao sociolingvistička potreba*, iznenađeni će čitalac na najavljenoj 115. strani spaziti rad Milorada Dešića *Napomene o jeziku Mihaila Lalića i Branka Čopića*; 3. čak su imena i prezimena nekih autora dosljedno (i u Sadržaju i iznad naslova referata) pogrešno navođena, npr. Momir Abović ili Marijana Krišova iako treba: Miomir Abović, odnosno Marijana Kiršova, ili imena zapadnih autora transliterirana s tamošnje abecede na ćirilicu, npr. Грöсцхел, Цоопер itd. Toliko o „tehničkim“ detaljima.

U zborniku *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija* našli su se sljedeći radovi i autori: Živojin STANOJČIĆ: *Jezički sistem kao inherentni deo definicije književnog jezika* (11-24); Per JAKOBSEN: *O strukturalno-lingvističkim konstantama srpskohrvatskog jezika (inventar fonema i fonotaktička struktura)* (25-34); Snježana KORDIĆ: *Crnogorska standardna varijanta Policentričnog standardnog jezika* (35-47); Božo

ĆORIĆ: *Idiosinkrazija kao princip jezičke politike* (49-57); Branko TOŠOVIĆ: *Fonetsko-fonološke razlike između TV dnevnika RTG i RTS* (59-72); Branislav OSTOJIĆ: „*Ekavizmi*“ *ijekavskog izgovora u crnogorskoj standardnoj ijekavici* (73-82); Sven GUSTAVSON: *Standardnojezički projekti u Crnoj Gori upoređeni sa drugim standardnojezičkim projektima u bivšoj Jugoslaviji* (83-90); Radojica JOVIĆEVIĆ: *Kojim je jezikom pisao Njegoš?* (91-96); Ljiljana SUBOTIĆ: *Predstandardni period i period standardizacije jezika (s osvrtom na stanje u srpskom¹³ jeziku)* (97-113); Milorad DEŠIĆ: *Napomene o jeziku Mihaila Lalića i Branka Ćopića* (115-124); Drago ĆUPIĆ: *Dijalekatsko i standardno u srpskom jeziku u Crnoj Gori* (125-130); Miodrag JOVANOVIĆ: *Pravci prostiranja nekih jezičkih pojava u Crnoj Gori* (131-160); Ana JANJUŠEVIĆ: *Dijalekatsko i normativno u jeziku pisaca iz Crne Gore (problem supstitucije starog vokala jat)* (161-183); Milena BURIĆ: *Precizna kodifikacija – neophodan uslov za kultivaciju norme* (186-193); Radoje SIMIĆ: *Opseg srpskoga književnog jezika danas* (196-204); Miloš OKUKA: *Od Niša, Beograda i Novog Sada do Banja Luke i Podgorice. Srpski standardni jezik i njegove varijante* (205-229); Mato PIŽURICA: *Besmisao (eventualno) novog početka logikom raspada do kraja (ili: Kad su to učinili drugi – zašto ne bismo i mi?)* (231-241); Miloš KOVAČEVIĆ: *Književni jezik u Crnoj Gori između lingvističkih i političkih kriterijuma* (243-257); Rajka GLUŠICA: *Standardizacija crnogorskog jezika* (259-266); Jelica STOJANOVIĆ: *Identitet i status srpskog jezika u Crnoj Gori (nekad i sad)* (267-283); Draga BOJOVIĆ: *Ili standard i norma srpskog jezika u Crnoj Gori, ili rasulo jezičkog sistema* (285-293); Hening MERK: *Neka pragmatična zapažanja o postojanju srpskohrvatskog jezika* (295-299); Radmilo MAROJEVIĆ: *Azbuka, pravopis i fonologija, prozodija, gramatika i leksikologija u domovini Vukovih predaka* (301-310); Jelica JOKANOVIĆ-MIHAILOV: *Jezička norma i govorna praksa u emisijama Televizije Crne Gore* (311-323); Nenad VUKOVIĆ: *Otvorena pitanja transkripcije i adaptacije stranih imena* (325-329); Zorica RADULOVIĆ: *Standard i jezik crnogorskih medija* (331-340); M(i)omir ABOVIĆ: *O nekim sintaksičkim pojavama u jeziku crnogorske dnevne štampe s obzirom na normativni status* (341-358); Miodarka TEPAVČEVIĆ: *Neka kolebanja u vezi sa dvorodnim imenicama* (359-376); Sonja NENEZIĆ: *Aktivizacija i konkurentnost*

¹³ Jedan od rijetkih autora iz ovoga zbornika koji crnogorski jezik nije opisao kao sastavni dio srpskoga. Naprotiv, autorica u svojim jezičkim analizama nije izlazila iz okvira stvarnoga srpskog književnojezičkog nasljeđa.

nekih mocionih sufiksa u jeziku crnogorskih medija (377-386); Marijana KRIŠOVA (!) & Dragana KERKEZ: Stručnjak ili stručnjakinja – pitanje je sad? (387-404); Aurelia HANGANU: Linguistic interferences: Motivation and consequences in case of Republic Moldova (405-409) i Inga DRUȚĂ: Linguistic situation in Republic of Moldova: Linguistic planning and standardization (411-416).

Sasvim je jasno zašto je rad Pera Jakobsena dobio drugo mjesto u zborniku: ideološki i koncepcijski njegov je rad takav da bi ga mogli potpisati gotovo bez izmjene i potpisnici *Slova o srpskom jeziku*. Neupućeni bi se čitalac mogao zapitati otkud takve stavove može zastupati jedan redovni profesor univerziteta u Danskoj. No kad dodamo podatak da je riječ o dopisnome članu Srpske akademije nauka i umjetnosti, postaje jasno i zašto ga je CANU pozvala na skup i đe su korijeni, razlozi i uzroci ideološkoga ekstremizma ovoga jezikoslovca. Jedino što može biti nejasno jeste to da ga, uprkos stavovima koje je na tome skupu zastupao, rukovodstvo CANU još uvijek nije izabralo i za svojega dopisnog člana. Iako Jakobsen u naslovu nagovještava srpskohrvatske jezičke konstante, u radu pokazuje kako je na cijelome štokavskom terenu jedino srpski jezik konstanta: srpski i srpskohrvatski jezik Jakobsen apsolutno poistovjećuje. Budući da je riječ o autoru iz Danske, ne možemo mu zamjeriti na pomanjkanju pismenosti u okviru „srpskohrvatskoga jezika“ na koji naslovom upućuje, pa stoga nećemo komentarisati primjere poput „s obzirom da“ ili „suprostavljanje“, „Zetsko-Lovčenski govor“ i sl. koji se u njegovu radu nalaze. No ne možemo zaobići njegove neodržive stavove koji su izvan pravopisne problematike.

Govoreći o jezicima novonastalih država iz bivše SFRJ, Jakobsen jedino ne dovodi u pitanje posebnost i kontinuitet srpskoga jezika. S druge strane, kaže: „bilo je jasno, sudeći po brojnim novoobjavljenim priručnicima hrvatskog i bosanskog jezika, da je gramatički sistem (srpskohrvatskoga jezika – A. Č.) ostao nepromenjen. To sasvim dobro ilustruje primer izdavanja *Pregleda gramatike hrvatskosrpskoga jezika* (1966) Stjepka Težaka i Stjepana Babića kome je 1973. godine promenjen naslov u *Pregled gramatike hrvatskoga književnoga jezika*, a 1992. u *Gramatiku hrvatskoga jezika* (...) ali je sadržaj u suštini ostao identičan“ (25-26).¹⁴ Autor zaobilazi činjenicu da se postupak Stjepka Težaka i Stjepana Babića ni u čemu ne razlikuje od onoga što su činili srpski jezikoslovci poslije nestanka

¹⁴ Iz tehničkih razloga u zagradama je, kako ovđe tako i u daljem tekstu, naznačen broj stranice s koje je preuzet navod, a naslovi radova navedeni su naprijed.

države u kojoj je „srpskohrvatski jezik“ funkcionisao kao službeni, čime indirektno proglašava falsifikatom hrvatski postupak koji je karakterističan i za ostale zemlje bivše SFRJ. Da je tako, svjedoči tvrdnja koju Jakobsen izriče neposredno prije ovoga citata: „Tvrdnja da jedna država ima pravo na svoj jezik je podstakla političku i lingvističku elitu u novonastalim zemljama da forsiraju normativna razilaženja“ (25). No, obratimo pažnju na autorove stavove o crnogorskome jeziku, koji on redovno obilježava polunavodnicima (!). Već samo pozivanje na stavove Branislava Brborića, Ivana Klajna, Mitra Pešikana i inih o crnogorskome jeziku, jasno kazuje kakav je aprioran stav Jakobsen o njemu zauzeo. U želji da dokaže kako je u Crnoj Gori srpski jezik i sinhrona i dijahrona konstanta, Jakobsen izjavljuje: „Znači da ako tražimo identitet jednog jezika u dijahronijskoj perspektivi, ne treba insistirati na rečniku niti na gramatičkim vrstama, jer su to veoma labilne kategorije. Ili još kao primer: kada je danski pisac Hans Kristijan Andersen počeo da objavljuje svoje bajke otprilike u vreme kad je Njegoš napisao *Gorski vijenac*, postojao je broj kao gramatička kategorija kod glagola u danskom jeziku. Ta kategorija kod glagola više ne postoji, ali svejedno je Andersenov jezik još uvek danski. Svako će u svome jeziku moći da nađe slične primere“ (28). No, u toj želji Jakobsen je upravo pokazao da je Njegošev jezik, analogno Andersenovom primjeru, i dalje crnogorski jezik a ne nikakav „srpskohrvatski“, koji je mlađi od Njegoša. Jedino što se u njihovim slučajevima razlikuje jeste činjenica da je crnogorski jezik zadržao do danas mnogo više osobenosti Njegoševa jezika nego što je danski Andersenova.

Preko strukture sloga Jakobsen nastoji pokazati konstante srpskohrvatskoga / srpskoga jezika, odnosno nepostojanje crnogorskog, pa kaže: „U srpskohrvatskom jeziku nije dozvoljena nijedna reč, nova ili strana, koja počinje sa elementima *pk-* ili *fp-* zato što su takve kombinacije suglasnika u suprotnosti sa pravilima strukture sloga srpskohrvatskoga jezika. Drugi jezici imaju druga pravila. Dok su inicijalne kombinacije u slogu kao što su, na primer, *tk-*, *bd-*, ili *sr-* sasvim normalne u srpskohrvatskom, u danskom jeziku, na primer, nisu međutim dozvoljene“ (29). Nije potrebno nikakva jezikoslovna naobrazba da bi se uvidele namjere ovakve konstatacije koja počiva na krhkoj metodologiji. Neobično je što Jakobsen za utvrđivanje konstanti o kojima je riječ pravi poređenja između „srpskohrvatskoga“ i danskoga jezika, pa čak i ako su to jedini jezici koje poznaje. Nepostojanje grupa *pk-* i *fp-* u inicijalnom položaju u riječi na štokavskom jezičkom terenu ne znači apsolutno ništa kad se

govori o „jedinstvenosti“ toga područja. Lako bi se mogli prebrojati slovenski jezici u kojima su te grupe u rečenom položaju ostvarene. Da li bi to tada značilo da je npr. i ruski jezik samo dio tzv. srpskohrvatskoga (čije konstante Jakobsen utvrđuje)?! Ili je možda i poljski jezik samo sastojak ili varijanta „policentričnog srpskohrvatskoga jezika“ pošto se ni u njemu u inicijalnome položaju ne javlja grupa *pk-?*! Osim toga, grupe *tk-* i *bd-*, za koje Jakobsen kaže da su u „srpskohrvatskom“ *normalne* (premda ne objašnjava značenje normalnih pojava u jeziku) a u danskom nedozvoljene – nijesu baš uobičajene ni u „srpskohrvatskom“, pa bi se osim zamjenice *tko*, imenice *tkivo* i glagola *tkati* (te njihovih izvedenica) teško moglo naći još primjera, pored sve navedene normalnosti, kao što se, osim glagola *bd(j)eti* i njegovih izvedenica, teško može naći još neki primjer s grupom *bd-* u inicijalnome položaju.

I još jednom je Jakobsen, u namjeri da negira crnogorski jezik, pružio argumentaciju kojom negira sopstvene stavove. On kaže: „Jezik je isti dokle god struktura jezika ostaje ista“ (28). A zatim podvrgava kritici montenegriste koji izdvajaju glasove *ś, ź* i *ʒ*. „Ali zato su tri fonema koja razlikuju ‘crnogorski jezik’ od srpskog itekako zanimljiva. Radi se (...) o palatalizovanom *ś, ź* i o *dz*“ (30). Njihovu zanimljivost Jakobsen vidi u tome što su „prisutni u velikom delu istočnohercegovačkih govora kojima pripada i polovina govornog područja Crne Gore. A pored toga jasno je da *ś* i *ź* nisu funkcionalne jedinice, nego kombinatorске varijante fonema *s* odnosno *z* jer se pojavljuju samo u vezi sa fonemima /j/, /lj/ i /nj/“ (30). Citat je očigledan primjer Jakobsenova apsolutnog nepoznavanja jezika na prostoru o kojemu piše, pa je začuđujuća njegova namjera da arbitrira u jezičkim i jezikoslovnim sporovima na toj teritoriji. A kad bi Jakobsen bio u to upućen, znao bi da u jezikoslovlju nema spora u tome da se *ś* i *ź* javljaju na cijelome crnogorskom jezičkom prostoru, a ne samo u tzv. istočnohercegovačkom „govoru“ za koji veli da pokriva i polovinu crnogorskoga područja. Takođe, kad bi Jakobsen o jeziku u Crnoj Gori nešto znao, ne bi mogao ustvrditi da se glasovi *ś* i *ź* javljaju samo kao „kombinatorске“ varijante fonema *s/z* sa *j/lj/nj*. Jer je jezikoslovlju odavno poznato da su ovi glasovi vrlo česti u hipokoristicima (mimo pomenutoga odnosa), npr.: *Daško, Pušo, Miša, Šata, Žaga, Žagora*, a nerijetko se javljaju i izvan te kategorije. Osim toga, arbitrar se morao zapitati đe je žarište pojave o kojoj govori, a lako se mogao obavijestiti da je to upravo Crna Gora. No i da nije tako, činjenica da se pomenuti fonemi javljaju u tzv. istočnohercegovačkom dijalektu (izvan crnogorskih državnih granica)

ne daje Jakobsenu pravo da ustvrdi kako ti glasovi nijesu crnogorski i pored toga što se javljaju na cijelom crnogorskom jezičkom prostoru. To što se oni javljaju izvan Crne Gore ne znači da ne mogu biti dio standardnoga crnogorskog fonološkog sistema; idući tom logikom, trebalo bi npr. izbaciti pet vokala iz srpske *Gramatike* budući da oni nijesu samo svojstvo srpskoga jezika jer ih ima „čak“ i izvan slovenskoga svijeta. Jakobsenova tvrdnja (navedena na početku ovoga pasusa) da je jezik isti dokle god je struktura jezika ista, odlična je potvrda da crnogorski jezik nije isto što i „srpskohrvatski“ ili srpski jer od njih ima dva fonema više (*ś* i *ž*). Nadamo se da će Per Jakobsen članstvo u SANU podrediti nauci i korigovati svoje neodržive stavove.

Na tekst Pera Jakobsena nastavlja se rad Snježane Kordić. Iako su njeni stavovi o srpskohrvatskome kao jedinoj jezičkoj realnosti na teritoriji BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije poznati, treba ukazati na nekoliko detalja i stavova iz rada objavljenog u zborniku, kako bi se istakle namjere organizatora (CANU) i urednika (Branislava Ostojića) koje su htjeli postići njezinim učešćem na skupu. Već je rečeno da je u uvodnoj riječi akademik Ostojić saopštio da su se tu okupili „najznačajniji i najuticajniji predstavnici slavistike, standardologije i jezičke politike iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Austrije, Njemačke, Danske, Norveške, Švedske, Rusije i svi Crnogorci lingvisti...“ (6). Budući da se ni Josip Silić ni Ivo Pranjković nijesu odazvali pozivu, prisustvo Snježane Kordić bilo je višestruko potrebno, prije svega da se stvori privid o potpunom saglasju jezikoslovaca iz bivše SFRJ, pa samim tim i hrvatskih. Međutim, koliko je poznato autoru ovoga teksta, u Hrvatskoj nema jezikoslovca koji dijeli stavove Snježane Kordić, kao što je teško naći nekog poznatijega hrvatskog jezikoslovca s kojim Snježana Kordić nije polemisala. Zato (p)ostaje jasno zašto se J. Silić i I. Pranjković ne odazvaše pozivu te zašto nijesu pozvani hrvatski jezikoslovci koji su poznati organizatoru, poput npr. Stjepana Babića, Radoslava Katičića, Lade Badurine, Stjepana Damjanovića i inih, kao i zašto nije pozvan npr. filolog Milorad Nikčević, Crnogorac koji živi i radi u Hrvatskoj. No vratimo se radu Snježane Kordić. Autorka nastoji dokazati tezu o tzv. srpskohrvatskome kao policentričnom jeziku, koji objašnjava kao „jezik s više nacionalnih centara, koji izgrađuju različite standardne varijante...“ (38), pa već od samoga naslova (*Crnogorska standardna varijanta Policentričnog standardnog jezika*) provlači svojevrstan falsifikat govoreći o *crnogorskoj varijanti* u okviru nekad zajedničkoga službenoga jezika iako je poznato da Crnogorci nijesu nikad u bivšoj SFRJ (dok je

trajao „policentrični srpskohrvatski“) stekli pravo na sopstvenu varijantu. Čak se Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore (na godišnjoj skupštini održanoj u Budvi 1971. godine), usprotivilo „stvaranju“ novih „pored dve postojeće varijante srpskohrvatskog jezika, istočne i zapadne“ i donijelo nedvosmislen zaključak o nepostojanju crnogorske jezičke varijante: „dosad nisu dati ozbiljni naučni argumenti o postojanju crnogorske varijante, a još manje o postojanju crnogorskog jezika“.¹⁵ Tek je kasnije jeziku u Crnoj Gori „priznat“ status podvarijante ili subvarijante u okviru srpske (istočne) varijante „srpskohrvatskoga jezika“, odnosno status tzv. crnogorskoga književnojezičkog izraza.¹⁶ Upravo zbog takvoga diskriminatornog tretmana oglašavala se uprava *Udruženja književnika Crne Gore*.¹⁷ A Snježana Kordić bila je dužna upoznati se s tim činjenicama kad je odabrala da piše o jeziku u Crnoj Gori. Umjesto analize činjeničnoga stanja u crnogorskim jezičkim prilikama, Snježana Kordić u cijelom radu polemizira s brojnim južnoslovenskim filozofima, ne imenujući pri tome nijednoga od njih; no s druge strane, imenuje brojne strane slaviste (svoje istomišljenike, ali ne i one strane slaviste koji zastupaju njoj suprotne stavove) ostavljajući utisak apsolutne upućenosti u jezikoslovnu literaturu. Interesantno je napomenuti da autorka citira samo strane slaviste, a filologe s bivšega jugoslovenskoga terena koji, prirodno, moraju biti bolje upućeni u sopstvenu jezičku situaciju prećutkuje (izuzetak čini Milan Šipka kao jedini jezikoslovac s prostora o kojemu je riječ, koji je ušao u spisak literature ove autorke). Upoređujući „policentrični srpskohrvatski jezik“ s francuskim u Francuskoj, Belgiji, Kanadi i Africi, odnosno s engleskim u Britaniji, SAD-u, Kanadi i Australiji i sl., autorka svjesno miješa standardni jezik s dijalektima (teško je povjerovati da joj razlike nijesu poznate) kako bi pokazala, između ostaloga, da su jezičke razlike među „varijantama“ tzv. srpskohrvatskoga jezika čak manje „i od razlika između jezika bijelaca i jezika crnaca u velikim gradovima na sjeveru Amerike“ (39). Ovakvoj metodologiji komentar i nije potreban. Pored toga, dokazujući rečenu policentričnost, S. Kordić otkriva da su „i mnogi neevropski jezici također takvoga tipa, npr. engleski, njemački, francuski, španjolski, portugalski, malajski, arapski itd.“ (38), pa njen rad u tom dijelu zaista predstavlja novinu jer, koliko je autoru ovih redaka poznato, prvi put *engleski, njemački, španski, francuski...* određuje kao *neevropske jezike*.

¹⁵ Citirano prema: *Saopštenje Uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku*, Kritika, br. 17, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, ožujak/travanj 1971, str. 378.

¹⁶ Čirgić, Adnan. – *Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku*, Matica, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 145-160.

¹⁷ Vidi fusnotu 13.

Pribjegavajući demagogiji u nedostatku naučnih argumenata, Snježana Kordić nastoji pokazati kako standardizacija posebnih nacionalnih jezika u državama nastalim iz bivše SFRJ može čak onemogućiti i komunikaciju među njima, pa kaže: „Radi se o jednom standardnom jeziku kojim govori nekoliko nacija u nekoliko država. Ta činjenica je prednost a ne mana za govornike pojedine varijante jer se mogu na svom materinskom jeziku sporazumijevati i s pripadnicima drugih nacija u drugim državama“ (40), kao da se inače ne mogu na svome maternjemu jeziku sporazumijevati, tj. kao da će status posebnoga standardnoga jezika (na štokavskoj osnovi) odjednom prekinuti komunikaciju među njima. Zaista neprimjerena argumentacija za jezikoslovce koje je urednik zbornika i organizator skupa (u ime CANU) najavio kao najznačajnije i najuticajnije predstavnike slavistike (6).

U pokušaju da dokaže kako jezičko i nacionalno pitanje ne treba dovesti u vezu, Snježana Kordić zastupnike ideje o jeziku kao jednome od najvažnijih činilaca nacionalnog identiteta povezuje s hitlerovskim stavovima: „Za razliku od bivših socijalističkih zemalja, na zapadu je već barem pola stoljeća, najkasnije nakon rušenja Hitlera s vlasti, u potpunosti odbačeno poistovjećivanje nacije i jezika. Naime, i Hitler je zastupao stav neophodnosti podudaranja nacije, države i jezika“ (41). Suvišno je ukazivati na neprimjerenost datoga poređenja, ali nije suvišno napomenuti klasičan primjer jezičkoga šovinizma koji se srijeće u tekstu ove autorke kad, i pored stava o policentričnosti „srpskohrvatskoga“ (a ne srpskoga) jezika, kaže: „Ovdje usputno možemo napomenuti da je dakle potpuno neosnovano kad pojedini srpski filolozi koji govore o varijantama *svog jezika* (istakao A. Č.) isključuju Hrvate u Hrvatskoj i BiH i isključuju bosanske Muslimane zato što se radi o drugim nacijama i državama. Naime, baš je tipično za policentrični jezik da njegovim varijantama govore različite nacije u različitim državama“ (39). Ovakav stav dovoljno jasno pokazuje namjere i ciljeve Snježane Kordić, pa se na njenom radu više nije potrebno zadržavati.

Kad je jasno čime se i kako bavi Snježana Kordić, nije se potrebno posebno zadržavati ni na tekstu Boža Ćorića, koji je uslijedio iza njenoga jer se ovaj autor bez ikakve ograde poziva na stavove Snježane Kordić kao relevantne. Iako se Ćorić unio u navode zaključaka Snježane Kordić i u polemiku s hrvatskim jezikoslovcem Ivom Pranjkovićem i Norvežaninom Svenom Meneslandom te s drugim „balkanskim etnocentričnim filolozima“

(53) koje uglavnom ne imenuje [npr. „neki lingvisti“ (50), „jedan kolega iz Zagreba“ (52), „jedan poznati lingvista“ (50) i sl.], vjerujemo da to nije razlog što mu se pomiješale brojni ekavizmi i ijekavizmi (nerijetko i u istoj rečenici), npr.: *poslednjih, svjetlo, svedoči, drugdje, ocjena, usmjerili, gde* i sl., već su tu vjerovatno u pitanju lektorske i korektorske omaške.

Tekst Branka Tošovića u direktnoj je vezi s temom skupa, a njegova je uvodna konstatacija sasvim prihvatljiva: „U raspravama vezanim za aktuelnu jezičku situaciju u Crnoj Gori uglavnom se diskusije vode oko jezika, a manje o samome jeziku, tačnije više se raspravlja u okviru politike ili sa političkih pozicija, što nauku i naučne argumente potiskuje u zadnji plan“ (59). Samo je šteta što autor prilikom predaje rada za štampu nije dodao da o tome lijepo svjedoči i skup u CANU na kojem je on učestvovao (iako je njegovo izlaganje odudaralo od politikantstva koje je ovim skupom vladalo). No ta je konstatacija ujedno i najprimjereniji dio Tošovićeve rada. Neobično je (poslužimo se ovim eufemizmom) što Branko Tošović srpsko-crnogorske jezičke razlike izučava na osnovu televizijskoga Dnevnika RTCG i RTS i pored toga što se zna da je 7. maja 2007. godine (60), kad je snimio Dnevnik RTCG čiji je jezik analizirao, u Crnoj Gori bio u službenoj upotrebi *srpski jezik*. Osim toga, ni do danas nije usvojen službeni pravopis crnogorskoga jezika, pa su mediji zadržali staru jezičku praksu. Sve je to moralo biti poznato Branku Tošoviću kad je odlučio baviti se tim problemom. Osim toga, postoji izuzetno bogata dijalektološka građa i literatura o crnogorskim govorima na osnovu koje je ovaj autor mogao pristupiti komparativnoj analizi. No on ništa od toga nije učinio, pa nije ni čudo što je zaključio da „glasovi *ś, ź i ʒ*, koji po mišljenju Vojislava Nikčevića, obezbjeđuju crnogorskom jeziku najizrazitiju strukturalnu i tipološku specifičnost u odnosu na srpski jezik, nisu prisutni u analiziranoj udarnoj emisiji Televizije Crne Gore. Ako oni prave osnovnu razliku između srpskog i crnogorskog jezika, kako tvrde pristalice samostalnog crnogorskog jezika, onda bi logično bilo da prave i osnovnu fonetsko-fonološku razliku između srpskog i crnogorskog dnevnika. Međutim, naš materijal i naša analiza to ne potvrđuju.“ (69) ili još: „*ś, ź i ʒ* – ne pravi razliku između crnogorskog i srpskog tv dnevnika, jer ih u ovoj emisiji nismo zapazili, kao što dvije emisije ne diferencira ni jotovanje tipa *đevojka, ćerati*. To znači da fonetska struktura ovog crnogorskog tv dnevnika ne potvrđuje neophodnost mijenjanja fonološke strukture jezika u Crnoj Gori i uvođenja čak triju novih fonema (*ś, ź i ʒ*, kako to predlaže Vojislav Nikčević), čime bi se svjesno i sa dalekosežnim

posljedicama napravila značajna razlika ne samo u odnosu na jezik Srba, nego i na jezik Hrvata i Bošnjaka, pa bi jezik nekoliko stotina hiljada Crnogoraca imao tri foneme više od jezika desetak miliona govornika srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika. Ako se kao kriterij značajan za uvođenje radikalnih jezičkih novina uzima racionalnost (koja na prostoru Balkana nije baš na cijeni), onda se mora voditi računa da takva fonološka izmjena povlači za sobom izmjenu na drugim planovima (recimo, na grafijskom, pa bi bilo neophodno za relativno malen broj korisnika stvoriti posebnu tastaturu sa tri nova znaka) i značajan prekid u tradiciji“ (70-71). Bez namjere da komentarišemo cio rad Branka Tošovića, zadržaćemo se samo na navedenim zaključcima čiji su ciljevi suviše demagoški. Budući da se crnogorski mediji i dalje pridržavaju *Pravopisa srpskohrvatskoga jezika* i raznih izdanja *Pravopisa srpskoga jezika*, razlike između srpskoga i crnogorskoga TV dnevnika mogu se ticati samo zamjene jata i još koje osobine koju je srpska ijekavska jezička norma obuhvatila. I ništa više. Stoga traženje osobina crnogorskoga jezika u okviru takvoga dnevnika ne može biti predmet *naučne* analize (o *političkim* sad ne govorimo). Kad se kaže da jezička analiza takvoga TV dnevnika ne potvrđuje utemeljenost zahtjeva Vojislava Nikčevića i pristalica crnogorskoga jezika za uvođenje novih fonema, moglo bi se zaključiti da su ti zahtjevi bili inicirani jezikom TV dnevnika, što ne odgovara istini. Nijesu ni Vojislav Nikčević ni drugi montenegristi insistirali na proširenju standardne crnogorske azbuke i abecede zbog jezika *Dnevnika RTCG*, već zbog toga što oni postoje u crnogorskome jeziku (koji svojih potvrda u tome dnevniku još uvijek nema). I upravo se o tome Branko Tošović mogao obavijestiti preko bogate crnogorske dijalektološke literature. Suviše je tendenciozno Tošovićevo prebrojavanje Crnogoraca u navedenom zaključku u odnosu na govornike ostala tri štokavska standardna jezika jer jedan jezik postoji nezavisno od broja govornika. Neka postoje samo dva govornika koja međusobno mogu komunicirati, jezik je i tada *jezik* jer obavlja svoju osnovnu funkciju! A koliko ima govornika – to nije stvar lingvistike, ponajmanje normativistike i standardologije. Iako argumentacija koja se u rečenom zaključku nudi ne zaslužuje ozbiljniji osvrt, na nju se potrebno osvrnuti u aktuelnom trenutku oficijelne kodifikacije crnogorskoga jezika, pogotovo zbog toga što se sličnom argumentacijom služe čak i neki članovi Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika. Kad je riječ o prekidu u tradiciji, ona je prekinuta davno, nametanjem tzv. srpskohrvatskoga jezika, a može se uspostaviti jedino kodifikacijom crnogorskoga jezika, odnosno svih

opštih i markantnih osobina toga jezika koje su srpskohrvatskom jezičkom normom bile potisnute kao dijalektizmi, provincijalizmi ili arhaizmi. Osim svega navedenog, neprimjereno je tvrditi da će uvođenje posebnih grafema zahtijevati posebne tastature „za relativno malen broj korisnika“ ako se zna da su grafemi *š* i *ž* svakako prisutni među kompjuterskim simbolima, što je Branku Tošoviću poznato jer ih i sâm u radu o kojemu je riječ koristi. Ipak, na kraju bilo bi nepravедno ne istaći da je Branko Tošović jedan od rijetkih srpskih jezikoslovaca, naročito među onima koji svoje radove objavljuju u izdanjima CANU, koji sintagmu *crnogorski jezik* ne označava navodnicima i koji Crnogorce narodnosno ne poistovjećuje sa Srbima, što je evidentno i u ovom tekstu. Posebno treba istaći sljedeću njegovu konstataciju: „Ako bi navedene foneme bile frekventne, bilo bi nekih razloga za njihovo uvođenje“ (71). Stoga se nadamo da će ovaj naš kritički osvrt podstaknuti znatiželju Branka Tošovića da utvrdi frekventnost fonema o kojima je riječ. A tada, vjerujemo, bićemo u prilici da pročitamo njegov tekst o neophodnosti njihove kodifikacije.

U zborniku o kojemu je zbor našao se i tekst akademika Branislava Ostojića, dugogodišnjega šefa Odsjeka za srpskohrvatski/srpski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću i šefa Instituta za jezik CANU. Iako je uobičajena praksa (a nerijetko i pravilo) da se u zbornicima s naučnih skupova ne objavljuju već objavljuvani radovi, izgleda da je Uredništvo ovoga zbornika (ili pak politika same CANU) bilo fleksibilno, pa je dozvolilo da se objave i radovi koji su objavljeni već nekoliko puta prije toga. Ili je možda Branislav Ostojić, kao urednik zbornika, smatrao da je njegov rad toliko značajan da ga treba objaviti uprkos činjenici da je u raznim varijantama, pod različnim imenima i u različitim publikacijama objavljuvan u posljednjih nekoliko godina. Budući da smo o Ostojićevoj koncepciji tzv. crnogorskoga književnojezičkog izraza kao podvarijante srpskoga jezika i njegovoj namjeri da kodifikuju ekavizme u Crnoj Gori kao prepoznatljivo ijekavskoj zemlji već nekoliko puta opširno pisali, ovom prilikom se na tome nećemo duže zadržavati.¹⁸ Ističemo samo da autorova upotreba oblika tipa *rešenje*, *rečca*, *poslednji*, *sledеći* ili čak sintagmi *poslednje vrijeme* u inače (i)jekavskom tekstu nije nikako odraz njegove nepismenosti (takvu primisao moraju odmah otkloniti značajne

¹⁸ Čirgić, Adnan. – *Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku*, Matica, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 145-160; i: Čirgić, Adnan. – *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje - Podgorica, 2008, str. 13-60.

naučne funkcije koje je on obavljao i koje obavlja), već njegov svjesni odabir budući da je posljednju deceniju i po proveo u sprovođenju nastojanja da se ti ekavizmi kodifikuju kao tipično crnogorski. I koliko god sva naučna saznanja o jeziku u Crnoj Gori bila protivna takvome nastojanju, mora se priznati da je on u tome donekle uspio; makar njegove kolege s Odsjeka takve oblike gotovo dosljedno upotrebljavaju. Vjerovatno ključ takvoga uspjeha leži u činjenici da je Branislav Ostojić (pored toga što je kao šef Odsjeka mogao da utiče na svoje saradnike) multiplicirao svoje radove o „crnogorskim ekavizmima“ u različitim varijantama i na raznim mjestima. Tako je i ovaj rad iz rečenoga zbornika gotovo identičan s poglavljem *Strukturno-genetski identitet crnogorske standardne ijekavice* u Ostojićevoj knjizi *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza* (CID, Podgorica, 2006, str. 336-343); on predstavlja sažetu verziju rada *Sporni /i/jekavizmi i njihova kolebanja u normi srpskog standardnog jezika* (Riječ, časopis za nauku o jeziku i književnosti, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću, I/1, Nikšić, 1995, str. 7-29), takođe sažetu verziju tekstova *Sporni (i)jekavizmi i njihova kolebanja u normi* i *O „ekavizmima“ (i)jekavskog izgovora* koji su objavljeni kao predgovor u *Rečniku (i)jekavizama srpskog jezika*¹⁹ u koautorstvu s Dragomir Vujičićem (CID, Podgorica, 2000, str. 7-46); jednu od varijanata teksta o kojemu je riječ predstavlja i rad pod imenom *Konkurencija jatovskih izgovornih likova u srpskom književnom jeziku ijekavskog izgovora* (Zbornik radova *Peti lingvistički skup „Boškovićeve dani“*, CANU, Podgorica, 2003, str. 29-36) itd.

Zadržimo se samo na nekim tezama i postavkama Branislava Ostojića. Autor na početku ističe: „U posljednje vrijeme rigorozno forsiranje grupa *rije* i *rje* (*prijevod*, *grjehota*, *rjeđi*) na štetu crnogorskog *e* (sic!) (*prevod*, *grehota*, *ređi*) i agresivna nastojanja koja se skrivaju pod parolom – za spas ijekavice – forsiraju u Crnoj Gori hrvatski i bosanskohercegovački tip ijekavice u cilju razgraničenja od srbizama“ (73). Da je ova Ostojićeva konstatacija o „crnogorskom *e*“ netačna, najbolji je svjedok *Rječnik* Vuka Karadžića, pa joj ne treba više poklanjati pažnje. Ali autor, da bi opravdao svoju tezu o autohtonoj crnogorskoj ekavici, poziva se na bogatu građu koju je koristio: „Za opis ekavskog refleksa jata u crnogorskom književnojezičkom izrazu ekscerpitali smo primjere iz svih današnjih crnogorskih govora i znatnog

¹⁹ O tome je (dva puta) afirmativno pisala Rajka Glušica: Bigović-Glušica, Rajka. – *Neophodna revizija ijekavske norme*, Riječ, VI/1-2, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 2000, str. 135-136.

broja publikacija iz različitih funkcionalnih stilova. Korpus od preko 30 publikacija crnogorske pisane riječi je zaista reprezentativan nosilac idioma i na osnovu njega predstaviću današnji ekavski jezički standard ijekavskog izgovora u Crnoj Gori“ (73). Međutim, neprimjereno naučnome tekstu, čitalac nigđe ne može pronaći popis publikacija koje je autor analizirao niti se može obavijestiti odakle je on crpio građu iz „današnjih crnogorskih govora“. Odgovor nije teško naslutiti, a sudeći prema rezultatima do kojih je došao – mora da je Branislav Ostojić izvršio analizu jezika sopstvenih tekstova. Osvrnimo se na još neke njegove zaključke: „Crnogorska ijekavica za razliku od ijekavice u ostalim područjima štokavskog sistema u stalnom je razvoju, izgradnji i *procesu usavršavanja* (istakao A. Č.), pa se danas na nju teže mogu primijeniti Vukova pravila“ (74). Dakle, planska i sistematska ekavizacija crnogorskoga jezika, kojoj je Ostojić poklonio dobar dio života i rada, predstavlja – u njegovoj interpretaciji – proces usavršavanja crnogorske ijekavice. A savršenstvo će vjerovatno dostići kad prijeđe u ekavicu! Treba opet samo konsultovati dijalektološku literaturu o crnogorskim govorima, pa će se lako doći do zaključka da su današnji ekavski oblici koje bi Branislav Ostojić želio da kodifikuje kao autohtone „crnogorizme“ u tzv. crnogorskoj subvarijanti srpskoga jezika nastali tek poslije izguba crnogorske državnosti, kad je prosvjetna i jezička politika, kako je na početku ovoga priloga rečeno, bila prepuštena beogradskim i novosadskim centrima. Da crnogorska pisana riječ nije mogla navesti Branislava Ostojića da kodifikuje ekavizme za koje se zalaže, najbolje pokazuje jezička analiza crnogorske proze koju je izvršila Ana Janjušević u radu objavljenom u ovome zborniku (161-183).

Ne zadržavajući se na pojedinostima u Ostojićevom tekstu, navedimo još samo neke važnije njegove zaključke. Da bi opravdao svoju namjeru kodifikacije ekavizama, autor se poziva na tobožnju progresivnost takvoga procesa jer su, u njegovoj interpretaciji, oni nastali glasovnim putem *rje > re* u svim pozicijama u riječi.²⁰ To isto kaže i za grupe *slje, zlje > sle, zle*. Međutim, ako se zna da su produkti dosljedno izvršenoga (u Crnoj Gori) jekavskoga jotovanja suglasnika *t, d, s, z, c* progresivna

²⁰ Autor se u slučajevima ekavizama koje ne može da objasni tobožnjim autohtonim glasovnim razvojem ili analogijom poziva čak na „slučajnu redukciju glasa j“ (!) (81), kao u primjeru prvenac. Treba samo uporediti ovaj njegov „crnogorizam“ s nazivom Prvijenac ispisanim na ambalaži reprezentativne crnogorske rakije, pa će biti jasno da je u pitanju jedan od brojnih falsifikata kojima Branislav Ostojić stvara privid naučne utemeljenosti svojih stavova.

pojava u jeziku, postaju sasvim prozirne namjere ovoga autora jer se, nasuprot toj progresivnosti, on protivi njihovoj kodifikaciji. Stoga nije potrebno komentarisati Ostojićev zaključak: „Analogija je toliko djelovala da su sistemski (ijekavski) likovi poklekli pred analoškim (ekavskim), tako da bi danas bilo u crnogorskom književnojezičkom izrazu pravo rešenje normativno sankcionisati samo ove druge“ (82).

Koliki je uticaj imala Ostojićeva multiplikacija radova o tzv. crnogorskome književnojezičkom izrazu, lijepo se vidi iz rada Svena Gustavsona koji se bavi udžbenicima maternjega jezika i čitanki u BiH s osvrtom na crnogorsku situaciju. Autor, po sopstvenome priznanju, o jezičkoj situaciji u Crnoj Gori „ne zna(m) posebno mnogo“ (87), a na osnovu onoga što zna, reklo bi se da se informisao iz radova Branislava Ostojića. To se najbolje vidi po pogrešnoj slici koju ima o crnogorskim jezičkim prilikama, kad kaže da u Crnoj Gori postoje „tri standardnojezička projekta: 1) *srpski ijekavski* ili *srpsko-vukovski*, koji je vjerovatno produžetak one jezičke politike koja je vođena u Crnoj Gori za vrijeme Jugoslavije. (...) Za vrijeme Jugoslavije bilo je takođe nešto što se zove 2) *crnogorski standardnojezički* ili *književnojezički izraz*. Koliko se on razlikovao od ijekavskog srpskog ne znam drugo osim da se upotrebljava *nijesam* i, kako mi se čini, da je bio otvoreniji prema uticaju iz zapadne varijante. Taj projekat ima takođe svoje pristalice i danas. Poslije 1990. godine došao je još jedan projekat 3) *crnogorski standardnojezički projekat* koji takođe ima svoje pristalice. Taj projekat je projekat koji se najviše razlikuje od drugih standardnojezičkih projekata u bivšoj Jugoslaviji, jer on za razliku od drugih projekata uvodi tri nove foneme i odgovorajuća slova...” (87-88). Ovaj citat potvrđuje autorovu pogrešnu upućenost u jezičke prilike u Crnoj Gori jer, kao što je poznato, prva dva „projekta“ koja on navodi u stvari su isti projekt jer je tzv. crnogorski književnojezički izraz samo podvarijanta srpskog jezika. Treba napomenuti samo da je u njemu malo vukovskoga ostalo. Što se tiče trećega projekta, objašnjenje Gustavsona se, osim datiranja, može prihvatiti kao tačno. Međutim, da je autor u crnogorske jezičke prilike bio šire upućen, ne bi konstatovao: „Lično bih odabrao nastavak crnogorskog standardnojezičkog izraza pod pretpostavkom da je više otvoren (tolerantan) prema zapadnoj varijanti, te prema uticaju kako novoštokavskih tako i staroštokavskih dijalekata u Crnoj Gori i možda, takođe, uticaju iz crnogorske pisanojezičke tradicije. Ti uticaji ne bi se ticali samo jezičkog sistema koji bi se trebao graditi na istoj osnovi kao ostali jezički projekti u bivšoj Jugoslaviji, na *novoštokavskoj*

osnovi“ (88). Kako se na osnovu prethodnoga osvrta na Ostojićeve koncepcije moglo videti, crnogorski književnojezički izraz ne samo da nije otvoren za zapadne uticaje, nego decidno forsira ekavicu. A upravo je ono za što se zalaže u ovome navodu Sven Gustavson suština crnogorskog standardnojezičkog projekta (kako ga on naziva). Stoga je očigledno da je Gustavson krivo informisan, što se donekle može opravdati činjenicom da je riječ o zapadnoevropskom autoru. Uostalom, i sam se ogradio da mu crnogorske prilike nijesu najbolje poznate. No to ne može umanjiti njegove očigledne dobre namjere koje su izuzetno bliske onome za što se zalažu montenegristi. Po tome se njegov rad razlikuje od gotovo svih radova objavljenih u ovome zborniku.

Ko je bio u prilici da sluša izvanredna predavanja Radojice Jovićevića iz komparativne gramatike slovenskih jezika (a autor je ovih redova imao zadovoljstvo da im tokom studija prisustvuje), neće se moći oteti tužnome utisku poslije čitanja njegova rada u ovome zborniku. Teško je shvatiti kako je naučnik njegova renomea mogao potpisati a kamoli napisati tekst poput ovoga u kojem se metodologijom primjerenom predvukovskom vremenu dokazuje da je Njegoš pisao srpskim jezikom. Nije moglo biti nepoznato Radojici Jovićeviću koliko je mnoštvo radova o Njegošu i njegovu jeziku napisano, a sigurno mu nije nepoznata ni čuvena monografija Danila Vušovića *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika* (JF, 3, Beograd, 1930, str. 1-103), u kojoj se navodi oko 340 „glavnijih osobina Njegoševa jezika [na osnovu kojih se] jasno vidi da je njegov jezik, uglavnom, narodni jezik i to onakav kakvim se govori u Crnoj Gori.“²¹ Ili, u istoj Vušovićevoj knjizi: „Njegoševa su dela većinom pisana narodnim jezikom, i to onim dijalektom kakvim se govori u Crnoj Gori. Najkarakterističniji su u tom pravcu, pored njegovih pesama ispevanih ‘na narodnu’, njegova dva najbolja dela *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali*. U tim delima obično uvek nalazimo – i u fonetici i u morfologiji, i u sintaksi – osobine crnogorskih dijalekata.“²² Poslije ovih Vušovićevih zaključaka svaki je komentar teksta Radojice Jovićevića izlišan. Ostaje nejasno kako je Radojica Jovićević pristao da naučni rad i sopstveni renome podredi političkim namjerama organizatora skupa.

Da bi pokazao kontinuitet srpskoga jezika u Crnoj Gori, Milorad Dešić se bavi uporednom analizom jezika „dvojice ijekavskih pisaca,

²¹ Vušović, Danilo. – *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, u knjizi *O Njegoševom jeziku*, priredio Drago Čupić, Oktoih, Podgorica, 2004, str. 166.

²² Isto, str. 25.

Mihaila Lalića i Branka Ćopića“ uz konstataciju da je Lalićev jezik „razmotren i u svjetlosti ideja o crnogorskom jeziku“ (116). Nećemo se zadržavati na pojedinostima u Dešićevom radu, pa ni na pogrešno upotrijebljenom padežu u prvoj fusnoti („redovni profesor Univerziteta u Beogradu, u penziju“) jer je sigurno u pitanju greška urednika i lektora a ne samoga autora. Ali se, zbog uloge koju je ovaj skup trebalo da ima u procesu oficijelne jezičke kodifikacije u Crnoj Gori, neophodno osvrnuti na Dešićeve neutemeljene teze i zaključke. Poredeći jezik pomenute dvojice pisaca (pri čemu Lalić sigurno nije uzet slučajnim izborom jer se zna da je riječ o najznačajnijem crnogorskome proznom piscu druge polovine XX vijeka), Dešić zaključuje: „Poređenjem primjera iz Nikčevićevog Pravopisa i Lalićevog romana dolazimo do zaključka da se, s obzirom na reflekske jata, jotovanje i glasove *ś*, *ź* i *ʒ*, Lalićev jezik skoro potpuno slaže sa srpskim književnim jezikom, ali se po mnogo čemu ne slaže s preporukama iz Nikčevićevog Pravopisa“(120), „ali se u najvećem dijelu slaže sa jezikom Branka Ćopića. Jezik ove dvojice pisaca uglavnom je saglasan sa srpskim standardom (...). Pokazalo se da je riječ o istom ijekavskom varijetetu srpskog književnog jezika, tj. da su razlike u okviru srpske ijekavice u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori minimalne, tolike da se ne mogu izjednačavati sa nepodudarnostima srpske, hrvatske i bošnjačke varijante lingvistički istog jezika“ (123). Ovaj citat ne navodimo radi polemike s Miloradom Dešićem, već da bismo i preko njega pokazali koliko je organizatoru, odnosno Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti i njenom akademiku Branislavu Ostojiću, uopšte bilo stalo do nauke i do istine, te da time pokažemo da je jezička politika vođena iz CANU bila (i ostala) podređena zahtjevima iz Beograda i Novoga Sada. A da nije tako ne bi Uredništvo ovoga zbornika dozvolilo da se u njemu objavi pomenuti Dešićev (i ne samo njegov) rad koji falsifikuje činjenice. I Mihailo Lalić i Branko Ćopić pisali su u skladu s tadašnjom *srpskohrvatskom* jezičkom normom, jer je u vrijeme kad su oni stvarali „srpskohrvatski“ bio službeni jezik u SFRJ. Stoga je Dešićev zaključak, kojemu je cio rad podređen, o pripadnosti Lalićeva i Ćopićeva jezika srpskom jezičkom standardu zlonamjerna i netačna i u funkciji je primarnog cilja održavanja ovoga skupa. Iz istih se razloga kao zlonamjerno može okarakterisati njegovo čuđenje što „pravopisac (Vojislav P. Nikčević – prim. A. Č.) nije vodio računa o činjenici da se književnojezička norma, pa i ortografska utvrđuje na osnovu nekoliko kriterijuma, a jedan od njih je i jezik pisaca“ (120) jer Nikčević ne bi ni morao standardizovati one odlike crnogorskoga jezika što

ih Dešić smatra spornim da ih nije srpskohrvatski jezički standard zaobišao kao dijalektizme, arhaizme i provincijalizme. Upravo zbog toga ih i nema u Lalićevom jeziku te je njihovo „traženje“ u tom korpusu unaprijed samo po sebi sporno.

Odmah iza Dešićeva rada nalazi se rad pisan s istom namjerom i ciljem, iako su podaci koje autor iznosi u prilog svojim tezama ponekad potpuno suprotni. Riječ je o eseju bibliografa i dijalektologa Draga Čupića, čiji šovinistički stavovi o jeziku nijesu ovđe prvi put izrečeni.²³ Nećemo se ni ovoga puta zadržavati na pojedinostima, kakva je npr. odluka Uredništva da se i ovaj esej, bez naučne aparature i s proizvoljnim konstatacijama objavi u zborniku formalno najviše naučne institucije u Crnoj Gori, pa još u zborniku radova s naučnoga skupa. Prokomentarisaćemo samo neke Čupićeve konstrukcije: *četiri jednojezičke republike* – ukoliko Čupić ovđe nije računao Kosovo (a vjerujemo da nije), onda mora da se ova konstatacija odnosi na CG, BiH, Hrvatsku i Srbiju, pa je neshvatljivo da jedan dijalektolog cijelo to područje proglasi jednojezičnim ako se zna da na njemu postoje četiri jezička sistema – štokavski, čakavski, kajkavski i torlački; *Vukov model jezičkog sistema* – ništa manje nije neobična ni ova konstrukcija jer autor ne govori o Vukovome modelu jezičkoga *standarda* već jezičkoga *sistema*, pa bi bilo lijepo da je svoju reviziju značenja ovih pojmova i objasnio; *jezik surogat* – ova se konstrukcija odnosi na istočnogorske govore (130), ali je nećemo komentarisati jer nam do sada nije poznato što je to što se u bilo kojim govorima ili dijalektima može smatrati *surogatom*. Odgovor nudi sam Čupić: „napravio bi se jezički sistem diferencijalan u odnosu na srpski književni jezik uopšte“ (130). Surogat je dakle ono što je diferencijalno u odnosu na srpski književni jezik! Ne treba komentarisati ni brojne falsifikate koje Čupić iznosi u svom eseju, npr.: *ćirilica je isključivo pismo Crnogoraca* (129); *opšta tendencija odvajanja od svoje prošlosti i prihvatanja neke neautentične kulture* (129); *književnost u Crnoj Gori jezički se ne razlikuje od druge književnosti na srpskom jeziku (ijekavske i ekavske)* (129); *zagovornici crnogorskoga jezika ne mogu da nađu razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika* (128) i sl. Protiv ovakvih navoda stoji crnogorska stvarnost i naučna literatura koju nećemo ni navoditi jer stavovi o kojima je riječ ne zaslužuju polemiku. Sve je jasno kad se zna da je riječ o autoru koji čak i sintagmu *crnogorski govori* smatra spornom.

²³ Drago Čupić, *Službeni naziv jezika u novom ustavu Crne Gore*, Ustavno-pravni položaj srpskog jezika u Crnoj Gori. Zbornika radova sa naučnog skupa *Ustavni genocid nad Srbima (Srpski narod u novom Ustavu Crne Gore)*. Podgorica 16. i 17. novembar 2006, Srpsko narodno vijeće Crne Gore, IVPE, Cetinje, 2007.

Umjesto toga navešćemo samo tri Ćupićeva stava koja se ne slažu s onim što u iste svrhe iznose njegovi istomišljenici iz ovoga zbornika. Ćupić veli: „Poznato jekavsko jotovanje, kao dijalekatska karakteristika većine ijekavskih govora srpskoga jezika, ovdje se forsira i skoro se isključivo koristi“ (128). Nasuprot njemu, Dešić veli da je to osobina svih ijekavskih govora (120). Ćupić dalje veli: „Na javnom nacionalnom servisu televizije Crne Gore kao da se takmiče koji će od njih upotrijebiti više jekavski jotovanih glasova. Katkad to čine i zvanični spikeri na televiziji, zaboravljajući činjenicu da su dužni da se književno izražavaju“ (128). Činjenica da je Branko Tošović u izlaganju na istome skupu baš jezik TVCG uzimao za osnov da istakne „neutemeljenost“ zahtjeva Vojislava P. Nikčevića da kodifikuje jekavsko jotovanje jer toga jotovanja tamo nema – ne zasmeta Ćupiću da ustvrdi ono što je iznijeto u potonjem citatu. Stoga mu je najbolji protivargument upravo Tošovićev rad u cjelini (59-72). I posljednji primjer neusklađenosti argumenata protivnika kodifikacije crnogorskoga jezika jeste tvrdnja Snježane Kordić da su u okviru „srpskohrvatskoga jezika“ postojale četiri ravnopravne varijante (bosanskohercegovačka, crnogorska, hrvatska i srpska), koju negira (ovoga puta tačna) konstatacija Draga Ćupića da su postojale „dvije glavne varijante – istočna i zapadna, od kojih je istočna obuhvatala Srbiju, Crnu Goru i dijelom Bosnu i Hercegovinu, a zapadna – Hrvatsku i dijelom Bosnu i Hercegovinu“ (126). I na kraju, umjesto ocjene teksta o kojemu je riječ, citirajmo retoričko pitanje samoga autora: „Ako u Crnoj Gori žele da srpski jezik pretvore u crnogorski, zašto ne uzmu npr., engleski i njega proglase za crnogorski, u skladu sa svojim težnjama za opštu jezičku latinizaciju, tj. montenegrizaciju Crne Gore“ (129).

Uredništvo je ovoga zbornika u jednome ipak donijelo sasvim ispravnu odluku – odmah iza Draga Ćupića smjestiše rad Miodraga Jovanovića. Radi se o dijalektolozima koji su utemeljili posebnu granu dijalektologije, čija je kolijevka Crna Gora. Riječ je *kancelarijskoj dijalektologiji*. Pošto u rječnicima lingvističkih naziva ovoga pojma nema, treba reći da je to dijalektologija koja se ne bazira na ispitivanjima na terenu, već se u kancelariji na osnovu postojeće literature i domišljanja donose „argumenti“ kojima se potkrepljuju apriorno dati zaključci, naročito u političke i ideološke svrhe. Tako je npr. Drago Ćupić uprkos tome što je skupio oko 600 bibliografskih jedinica o crnogorskim govorima do 1983.

godine,²⁴ ustvrdio da ne postoji nešto što bi se moglo označiti sintagmom *crnogorski govori*. Kancelarijskoj dijalektologiji pripada i Čupićevo *Rečnik govora Zagarača* (SDZ, XLIV, Beograd, 1977) jer kontekstualnu upotrebu leksema koje tamo iznosi ne potkrepljuje primjerima iz stvarnoga zagaračkog govora već onima koje je u svojoj kancelariji domislio. Da je tako, potvrđuju pogrešni primjeri poput onoga da se u Zagaraču sadi biljka *Salvia officinalis*, koja tamo u izobilju prirodno raste.²⁵ Na takvoj je metodologiji baziran i rad Miodraga Jovanovića u ovome zborniku koji teži pokazati kako ne postoje opštercnogorske jezičke osobine, a naročito kako ne postoje jezičke osobine koje bi se mogle okarakterisati samo kao crnogorske. Iako je opštepoznato da se dijalekatske i jezičke granice ne poklapaju s državnim i administrativnim (osim u slučajevima kad se administrativne granice poklapaju s kakvim okomitim planinskim vijencima, velikim riječnim tokovima, pustinjanskim predjelima i sl.), Jovanović će prostiranje nekih opštercnogorskih jezičkih crta izvan crnogorskih granica uzimati kao dokaz da se te pojave „često nepravedno identifikuju kao crnogorizmi, odnosno kao crnogorske dijalekatske osobenosti“ (131). Tako će „naći“ dosta sličnosti između jugoistočnih crnogorskih govora s kosovsko-resavskim dijalektom, ali – kao što smo videli – između ševerozapadnih i jugoistočnih crnogorskih govora takvih sličnosti, u njegovoj intepretaciji, gotovo da nema: „Iako se u dijalektologiji obično kaže da dijalekatske podjele predstavljaju samo neku vrstu naučnih apstrakcija to se za dosta oštru granicu koja dijeli starije govore od govora hercegovačkog tipa na prostoru Crne Gore zaista ne bi moglo reći. Pridavanje velikog značaja toj granici je iz perspektive crnogorskih govora tim opravdanije što nju prati čitav snop raznih izoglosa...“ (132). No koji je to *čitav snop raznih izoglosa* – čitalac na osnovu ove kancelarijske dijalektologije ne može saznati. Pomenimo samo neka dostignuća Jovanovića kao reprezentativnog predstavnika takve dijalektologije: 1) „Jezički talasi su se tokom vjekova iz mnogih žarišta širili u raznim pravcima, sudarali se, ukrštali i stvarali spletove i snopove izoglosa na prostoru jednog ili drugog dijalekta, često i prelazeći preko njihovih granica...“ (133). Međutim, ostaje nepoznato o kojim jezičkim talasima autor govori; koja su to *mnoga žarišta* ili makar

²⁴ Drago Čupić, *Bibliografija govora Crne Gore*. Zbornik radova sa naučnog skupa *Crnogorski govori*. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Titograd, 12. i 13. maj 1983, CANU, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984, str. 104-115.

²⁵ Pulević, Vukić. – *Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore*, Doclea, br. 4, DANU, Podgorica, 2003, str. 235.

neka od njih; u kojim su se to pravcima *sudarali i ukrštali* jezički talasi; kakve su *spletove i snopove izoglosa* stvorili; na prostoru kojega *jednog ili drugog dijalekta* ih stvarahu; preko kojih granica prijeđoše i će se zadržati poslije tih silnih sudara. 2) Nije samo pomenuto praznoslovlje karakteristika teksta i autora o kojemu je riječ. Kad ne praznoslovi, onda falsifikuje činjenično stanje crnogorskih govora, npr.: „razlike između pojedinih govora zetsko-južnosandžačkog tipa često (su) upadljivije nego sličnosti, pa je njihovo objedinjavanje u isti dijalekatski tip dosta uslovno“ (133). Ili: „ijekavski izgovor (se) u srbijanskom Polimlju i Gorobilju još uvijek dobro drži...“ (133). Tu je „srbijansku“ ijekavicu možda Jovanović oslušnuo u svojoj kancelariji u kojoj je vršio dijalektološka ispitivanja jer ih je na terenu koji opisuje teško mogao čuti. Falsifikuje Jovanović na više mjesta, i u ovom radu i izvan njega, ali da bi na svaki način pokazao kako glasovi *ś* i *ź* ne mogu biti dio crnogorske standardnojezičke norme, on se neće libiti ni da ustvrdi da „glasovi *s*’ i *z*’ su, po mišljenju dijalektologa, po pravilu alofonskog karaktera – jedino ispitivač govora Pljevalja Drago Čupić smatra da u pljevaljskom govoru *s*’ i *z*’ u nekim onomastičkim jedinicama mogu imati vrijednost samostalnih fonema“ (138). Ovaj Jovanovićev opširni tekst donosi obilje falsifikata i kad je u pitanju prezentirana građa i kad je u pitanju pozivanje na literaturu, pa bi se o njemu morao napisati nekoliko puta opširniji tekst da bi se pokazala neistinitost, neutemeljenost i zlonamjernost njegovih tvrdnji, a to bi nas odvelo predaleko od teme ovoga priloga. Stoga ukazujemo samo da i površan uvid u crnogorsku dijalektološku literaturu jasno pokazuje da je posljednja njegova tvrdnja netačna. Čak je i Pavle Ivić, kojemu se sigurno ne može spočitati namjera da kodifikuje crnogorski jezik, glasove *ś* i *ź* tretirao kao foneme. 3) Da se Miodrag Jovanović bavio dijalektološkim ispitivanjima na terenu, onda ne bi mogao ustvrditi „kako fiziologija ovih glasova zavisi i od individualnih artikulacionih odlika pojedinaca...“ (136) jer se to može reći i za sve ostale glasove u bilo kojem jezičkom sistemu.

Pomenimo još nekoliko rezultata ovoga dijalektologa. On veli: „U pozicijama novog jotovanja *s* redovno prelazi u *s*’ u gotovo svim crnogorskim govorima“ (139). Zatim autor navodi primjere iz dijalektološke literature o crnogorskim govorima, ali nigđe ne navodi ni koji su to „gotovo svi“ niti koji su to govori koje se izdvajaju iz stanja „gotovo svih“ crnogorskih govora. Da je kojim slučajem počeo da nabraja, uvidio bi da nema nijednoga crnogorskog govora koji ne karakteriše navedena pojava.

A zašto to Jovanović nije učinio ne treba objašnjavati, kao što ne treba objašnjavati ni zašto je jedan takav rad koji iskrivljuje naučne podatke o crnogorskim govorima mogao biti štampan u ovome zborniku. Da bi pokazao da to što se fonemi *ś* i *ž* javljaju u „gotovo svim“ crnogorskim govorima ne daje za pravo da se posmatraju kao odlika crnogorskoga jezika ili čak crnogorskih govora, Jovanović malo poslije toga utvrđuje: „Grupa *sj* (...) prelazi u *s'*, u stepenu sličnom crnogorskom, u susjednim govorima istočne Hercegovine, Konavlima, srbijanskom Polimlju, novopazarsko-sjениčkim govorima i u govoru sela Gorobilja“ (140). No ne govori Jovanović, iako mu je kao univerzitetskom profesoru *dijalektologije srpskoga jezika* (koji u okviru nje predaje, osim štokavskih govora, čak i čakavske i kajkavske) moralo biti poznato đe je žarište pojave o kojoj piše i čije prostiranje otkriva iz kancelarije. Ne govori ništa o tome da pojava o kojoj je riječ nema isti status na crnogorskoj teritoriji (đe je opšteprisutna) i na ostalim necrnogorskim teritorijama koje su tokom svoje burne istorije Crnogorci nerijetko naseljavali. A značaj tih seoba isticao je čak i Pavle Ivić. Navodeći razloge seoba od početka XV stoljeća do kolonizacije prema Vojvodini, Slavoniji, Kosovu i Metohiji u XX vijeku, Ivić ističe da „izvesni naši krajevi odigrali su u istoriji ulogu stalnog izvora seoba. (...) Najjača od svih struja bila je dinarska. Njena matična oblast su planine od gornjeg toka Vrbasa pa do Prokletija, dakle uglavnom visinski delovi Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Teritorija preko koje se raspršlo ovo stanovništvo ogromna je. Ona obuhvata Crnogorsko Primorje, dalmatinsko kopno, celu Bosnu, veliki deo Hrvatske i najveći deo Slavonije i našeg naselja u Baranji, veliki deo Vojvodine, svu zapadnu Srbiju i više od polovine Šumadije.“²⁶ U okviru ove struje, koju je okarakterisao kao najjaču, izdvaja tri epicentra seoba – od kojih su dva ijekavska – oba su crnogorska, a jedan je ikavski (zapadna Hercegovina, dio zapadne Bosne i Dalmacije). Za jedno od crnogorskih žarišta seoba Ivić veli da se nalazi „u istočnoj Hercegovini, naročito u delovima koji su 1878. i 1913. godine pripali Crni Gori.“²⁷ Tu u masivima Durmitora, Sinjajevine, Maglića i drugih planina i u dolinama Pive, Tare, Lima i gornjeg toka Neretve živelo je veoma pokretljivo, snažno i ekspanzivno stočarsko stanovništvo koje se neobično brzo proširilo na

²⁶ Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 46-47.

²⁷ Ono što se ovđe ne kaže, a što je za našu problematiku posebno bitno, jeste da su ovi krajevi (ili njihov najveći dio) i ranije pripadali crnogorskoj državi, a da su i za vrijeme turske uprave bili najviše upućeni na Crnu Goru.

sve strane.²⁸ Drugi centar iz kojega su potekle crnogorske seobe²⁹ bio je „u Crnogorskim Brdima i susednim delovima Sandžaka, uključujući tu i sjenički kraj.“ Za iseljenike iz severozapadnoga dijela Crne Gore kaže da su se naselili po Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Baranji, zapadnoj Srbiji, donekle severnoj Srbiji i Vojvodini te po Dubrovačkome Primorju, dok je drugi dio iseljenika mahom naselio Srbiju, Kosovo i Metohiju.³⁰ Ovi podaci o seobama crnogorskoga stanovništva objašnjavaju porijeklo izvjesnih opštercnogorskih jezičkih osobina na mnogo širem prostoru od onoga koji je omeđen crnogorskim državnim granicama. Činjenica da te osobine nadilaze pomenute granice ne oduzima pravo da se u Crnoj Gori tretiraju kao crnogorske jezičke odlike, kako su to radili pomenuti autori i njihovi sljedbenici. Naprotiv, time se objašnjava upravo njihovo nekadašnje crnogorsko porijeklo, kao što se recimo hrvatski jezički uticaji mogu utvrditi prisustvom pojedinih čakavizama na nehrvatskome prostoru. No ništa o tome ne možemo naći u Jovanovićevom tekstu iako literaturu o kojoj je riječ nije morao tražiti na terenu. Mogla mu je lako biti dostupna i u kancelariji.

Kad nema literature na koju bi se mogao pozvati, ovaj dijalektolog u nedostatku građe koju je na terenu mogao skupiti po pravilu daje invalidne zaključke. Reprezentativan je primjer u kojem interpretira dijalektološku literaturu o pojavi glasova *ś* i *ź* u hipokoristicima. Ukazujući na neslaganje M. Stevanovića i M. Stanića o porijeklu ovih glasova u kategoriji o kojoj je riječ, Jovanović navodi da je Stevanović te glasove u hipokoristicima objašnjavao jotovanjem, dok Stanić smatra da oni tu nijesu morali biti uslovljeni ovom glasovnom promjenom već su se proširili i na tu kategoriju bez ikakve veze s jotovanjem. U nemogućnosti da razriješi to pitanje, iako ga na to niko nije ni ćerao, Jovanović daje sljedeći zaključak: „U svakom slučaju ovdje su u pitanju nadimci koji pripadaju domaćem intimnom govoru, nastali pri tepanju u djetinjstvu, pri čemu se izgovorom glasova *s'* i *z'* dobija mekoća koja odgovara nježnosti govora“ (155). Vjerovatno bi mu Mihailo Stevanović i Milija Stanić bili zahvalni na ovome otkriću jer se oni ne šetiše da uz primjere tipa *Žale, Žaško, Žena, Šale, Šila, Šuma, Lašo, Buška* i sl. naglase da su to nadimci koji nastaju pri tepanju u djetinjstvu. Zaista je zbog takvoga dostignuća Miodrag Jovanović zaslužio da preko

²⁸ Pavle Ivić, *Ibid.*, str. 47.

²⁹ Ivić ga naziva „treće dinarsko žarište“. – Isto, str. 47.

³⁰ Isto, str. 47-48. Iseljavanja crnogorskog stanovništva prema Hercegovini potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi Hercegovina, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

reda postane redovni član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Ako se tome prida i njegov zaključak vezan za alternaciju *ž* : *đ*, koji glasi: „Biće u pravu Mitar Pešikan kada u svim ovim raspravama i težnji da se do kraja rasvijetle ovi problemi vidi dosta tamno pitanje“ (144) - onda bi proceduru njegova izbora zaista trebalo što prije ubrzati.

Kako ne postoji još uvijek jasno utvrđena metodologija ispitivanja naših dijalekata, to se često dešavalo da neki dijalektolozi određenu pojavu opišu i objasne, a drugi je zaobiđu kao neinteresantnu ili kao osobinu koja se sama po sebi podrazumijeva. No Jovanović, budući da je svoj terenski rad završio ispitivanjem govora Paštrovića, sve one osobine koje se ne pominju u nekoj studiji posmatra kao da ne postoje ni u govoru koji ta studija opisuje. Naravno, ni govora o tome da je na terenu provjerio ono što pojedinim studijama nedostaje. Zahvaljujući tome, i ne samo tome, on je mogao ustvrditi da u Paštrovićima i Crmnici (koju naziva paštrovskim zaleđem!) „za stvaranje riječi od mila, za tepanje djeci i sl. upotreba spiranata *s*’ i *z*’ nije dio jezičkog osjećanja njihovih tipičnih predstavnika“ (156). Ovu njegovu konstataciju provjerili smo na terenu, i u Paštrovićima i u Crmnici, i utvrdili njenu neistinitost jer su oblici tipa *žato*, *žatiti se*, *maešni* i sl., te antroponimi *Lašun*, *Pušo*, *Vešo* i sl. tamo sasvim uobičajeni. Čak je i jedna informatorka (iz Seoca, Crmnica) imala nadimak *Tuša*. Eto koliko su vjerodostojni podaci kancelarijske dijalektologije. Ipak, ne treba zamjerati univerzitetkom profesoru dijalektologije što nije dovoljno upoznat s crnogorskim dijalekatskim mikrostrukturnim osobinama kad se zna da još uvijek nije ovladao padežnim sistemom standardnoga srpskog jezika za čiju se službenu upotrebu u Crnoj Gori zalaže.³¹

Vjerodostojnost Jovanovićevih podataka lijepo se ogleda i na sljedećem primjeru. Govoreći o jotovanju suglasnika *z*, autor navodi primjere *koži* i slične izvedenice od lekseme *koza*, da bi odmah ustvrdio kako je konstatovano da je to jotovanje dosljedno sprovedeno samo u „govorima istočne Hercegovine (...), Bjelopavličima (...), Konavlima (...) i SK-Lj govorima...“ (142). No *kozu* ovoga puta nije izdao rog nego rječnik Vukića Pulevića i Novice Samardžića *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* (DANU, Podgorica, 2003, str. 257-259) u kojemu su toponimi

³¹ Vidjeti u njegovome tekstu npr. „Inovacije ponikle negdje na Primorju ustalile su se, sa različitim stepenom učestalosti, i u štokavske i u čakavske primorske govore“ (134). Uzrok ovakve Jovanovićeve upotrebe padeža može biti u činjenici da potiče iz Pipera (za koje je karakterističan ovaj uprošćeni padežni sistem) ili je u pitanju uticaj predmeta *Maternji jezik* koji predaje na crnogorskom Univerzitetu Mediteran.

s osnovom *koz-* evidentirani na sljedećim lokacijama: Kamenik, Piperi; Vilusi; Čevo; planina Vojnik; južno od Vitasojevića, Pješivci; Trnovo, Crmnica; Kobilji Do, Cuce; Zla gora, Nikšić; Lješev Stup, Bjelice; Bršno; Bjelopavlići; Kosači, Bjelice; Godijevo, Bijelo Polje; Crnče, Bijelo Polje; rožajsko-beranski kraj; Pećarsko, Bijelo Polje; Dupilo, Crmnica; Brijege, Crmnica; Orahovo, Crmnica; Rumija, Bar; Međurečka planina, Bar; Macavare, Banjani; planina Njegoš; Orasi, Lješanska Nahija; Jezera, Kuči; Bukumirsko jezero; Ozrinići; Oputna Rudina; Donji Kraj, Cetinje; Šipovice, Bijelo Polje; Lovćen; Kaluđerski Laz, Rožaje; Počekovići, Oputna Rudina; Parac, Lješanska Nahija; Pusti Lisac; Barice, Bijelo Polje; Zukva, Piva; Prijeloz, Bijelo Polje; Jagoč, Bijelo Polje; Dubova gora, Vasojevići; Velestovo – Barjamovica, Katunska Nahija; Nikolin Do, Piva. Ovolikome spisku koji stoji protiv Jovanovićevih tvrdnji ne treba nikakav propratni komentar. A cio je tekst podređen zaključku iz posljednjega pasusa, o čijoj istinitosti poslije svega ne treba ni govoriti: „Area koju zahvataju, a koju smo našim radom pokušali bar u osnovnim pravcima predstaviti, isključuje svaku pomisao da su glasovi *s*’ i *z*’ crnogorizmi. (...) načinom nastanka i stepenom upotrebe palatala *s*’ i *z*’ prostor Crne Gore dijeli sudbinu drugih ijekavskih govora“ (159).

U zborniku o jezičkoj situaciji u Crnoj Gori nalazi se i tekst Radoja Simića (195-204) koji se uopšte ne tiče teme skupa, već uglavnom tretira srpsko-hrvatske jezičke, bolje reći jezikoslovne (ali i političke) odnose. Navedimo jedan dio njegovog teksta i ostavimo čitaocu da sam prosudi o čemu je riječ: „Po sili istorijske neminovnosti, i nevolje u koju su se uvalili poslednjim ratnim porazom, Srbi moraju priznati da je hrvatski jezik u stvari deo srpskoga književno-jezičkoga korpusa, jer Srbi u Hrvatskoj upotrebljavaju samo taj izraz kao svoj sopstveni. – Ovo ne može ništa drugo značiti nego da je srpski književni jezik naslednik srpskohrvatskog jezika u onom njegovom opsegu kojem su ga Srbi upotrebljavali u jugoslovenskoj federaciji“ (198) ili politička tvrdnja: „Snašli su se (Hrvati – prim. A. Č.) i u raspletu događaja iz devedesetih godina dižući narod na noge protiv Srba...“ (200).

S osnovnim ciljem održavanja ovoga skupa usklađen je rad Miloša Okuke pod nazivom *Od Niša, Beograda i Novog Sada do Banja Luke i Podgorice. Srpski standardni jezik i njegove varijante*. Čitalac će ostati začuđen pred činjenicom da je autor zaboravio pomenuti *Prištinu* ili *Peć* kao jedan od tih centara. Ne doliči Redakcijskom odboru sastavljenom od

univerzitetskih profesora i akademika, a ni jednoj akademiji nauka – makar to bila i CANU, da dozvoli štampu teksta kakav je ovaj Miloša Okuke, prepun šovinizma, i vjerskoga, i nacionalnog, i jezičkoga, i političkog. I da nije Okuka falsifikovao činjenice u tekstu o kojem je riječ, šovinizam koji izbija iz njegovih redova bio bi dovoljan svakom savjesnom redakcijskom odboru da ga odbije. Ostaje stoga da čudi kako se u tome odboru našlo ime Zorice Radulović, kojoj u takvome društvu ni po čemu nije mjesto. Navedimo neke falsifikate i šovinizam ovoga autora da bismo još jednom pokazali namjere CANU: 1) „Srpski jezik (...) je dakle jezik Srba koji se govori u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj te u manjim enklavama u Sloveniji, Mađarskoj, Rumuniji, Makedoniji i Albaniji. On je jezik i Crnogoraca koji su se nacionalno konstituirali tek u 20. vijeku bez jezika kao identitetskog nacionalnog elementa...” (205-206); 2) Crnogorci su govornici srpskih dijalekata, (istočnohercegovačko-krajiškog i zetsko-raškog)“ (206, fusnota 2); 3) „Srpski jezik je samo *većinski jezik* na grubom geografskom potezu od Niša, Beograda i Novog Sada do Banja Luke i Podgorice (začudo, autor je i ovdje zaboravio pomenuti Peć i Prištinu – prim. A. Č.) te jezik (*sve*)opšte komunikacije (istakao A. Č.)“ (208); 4) Danas je srpski jezik, dakle, *matičnim* (službenim i opštekomunikativnim) jezikom *triju* sociokulturnih (državnih) zajednica jednoga, zajedničkog duhovnog (srpsko-pravoslavnog) prostora, jedne zajedničke literature i kulture“ (209); 4) „Srpski standardni jezik, prema tome, spada u *policentrične* jezike...” (213), a onda obrazlaže: „danas praktično funkcioniraju *tri* varijante standardnog srpskog jezika koje se poklapaju sa *trima* srpskim, odnosno srpsko-crnogorskim državama“, a te varijante mogu se „imenovati na osnovu regija (sic!) (država, republika): *srpskom* (*srbijanskom*), *crnogorskom* i *bosanskom* (...). Ono što ih sve povezuje pod jednu kapu jeste srpski jezik kao *Ethnosprache*. (...) I u dijahronom i u sinhronom smislu jedinstvo standardnog srpskog jezika ogleda se u njegovom *sveukupnom kulturnom jedinstvu* koje se određuje na osnovu srpske književnosti, srpske duhovnosti i na osnovu istorijske sudbine srpskog naroda“ (214). Nije potrebno dalje nabrajati šovinstičke iskaze Miloša Okuke, koji su – kao i u svim slučajevima šovinizma – daleko ispod granice dobrog građanskog vaspitanja. Naravno, kao takve ih ne treba ni komentarisati.

Ono na čemu se treba zadržati jesu njegovi falsifikati u navođenju osobina pojedinih „varijanata policentričnog srpskog jezika“. Tako Okuka među osobine „crnogorske varijante“ ubraja sljedeće primjere: *pripovjetka*, *uspjevao*, *riječnik*, *riješenje*, iako je poznato da nijedan

od navedenih primjera nije karakterističan za Crnu Goru! Navodi čak i primjer specifične crnogorske akcentuacije i obilježava je kao *пiјечник*, pri čemu bi ovo *i* vjerovatno trebalo da predstavlja kratkosilazni akcentat (zanemarimo neprimjerenu ćiriljičko-latiničku mješavinu). Ako Okuka nije znao, Redakcijski odbor ovoga zbornika koji čine jezikoslovci iz Crne Gore morao je znati da takvoga oblika u Crnoj Gori nema, osim ako se ne čuje u govoru kakvoga doseljenika s necrnogorskoga prostora. Ne razlikuje Okuka ni *jekavizme* od *ijekavizama*, što se vidi u njegovoj konstataciji da su u Crnoj Gori „dosljedni ijekavizmi: *vrijedjeti, sjedjeti, mrzjeti...*“ (216). Zanimarimo činjenicu što je i ovđe unio za Crnu Goru atipične nejotovane oblike.

U kakvoj drugoj prilici Okukin tekst (a i mnogi drugi tekstovi iz ovoga zbornika) ne bi zavređivao osvrt, ali upornost iznošenja takvih stavova i objavljivanja takvih tekstova od strane CANU zahtijeva da se na njih osvrnemo. Isti su razlozi odlučili da i o tekstu Mata Pižurice koji je uslijedio iza Okukinog teksta kažemo riječ-dvije. Riječ je o eseju novosadskoga jezikoslovca porijeklom iz Crne Gore, pa se ne treba ljutiti na profesora Pižuricu što usljed višedecenijskog boravka u Srbiji, iako pravopisac, miješa ekavicu i ijekavicu čak i u istoj rečenici. Ovo naročito zbog toga što je, kako sam ističe, uvijek ostao vezan za Crnu Goru: „Da bih otklonio moguće podozrenje i sumnje da govorim u ime drugih, da sam u nekoj nevolji tamo gdje živim i radim više od četiri decenije – koliko god to bilo nemudro i na granici lijepog ukusa – volim da se pohvalim da sam se tamo gdje sam dobro ‘primio’ i da sam naučnim poslom, pretežnim dijelom (uvijek s punim razumijevanjem tamošnje sredine), ostao vezan za Crnu Goru (...). Nijesam imao pravo ni da iznevjerim Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti, budući da me je ona zadužila štampanjem dviju knjiga i drugim povjeravanim mi poslovima. Nadam se da to ne činim ni ovim što danas pod njenim krovom govorim“ (232). Mato Pižurica poznato je ime u crnogorskoj dijalektologiji. Da nije za sobom ostavio ništa osim *Govora okoline Kolašina*³² i priloga o nekim međujezičkim dodirima³³ u crnogorskim govorima – opet bi ostao značajno ime u crnogorskoj dijalektologiji. No u prilogu za zbornik CANU o kojemu je riječ Pižurica se naukom o jeziku nije bavio. Umjesto toga, kako sam kaže, trudio se da ne iznevjeri Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti. Vjerovatno je

³² Pižurica, Mato. – *Govor okoline Kolašina*, CANU, Podgorica, 1981.

³³ Pižurica, Mato. – *Tragovi međujezičkih dodira u govorima Crne Gore*, Crnogorski govori, knj. XII, CANU, Titograd, 1984.

zato i ustvrdio sljedeće: „Ideja o crnogorskom jeziku je bez lingvističkog utemeljenja i bez uporišta u tradiciji.“ Ta ideja „mogla bi se kvalifikovati kao *anahrono degradiranje norme neukom 'dijalektizacijom'*, i zato bi joj tačnija kvalifikacija bila *primitivizacija standardnoga jezika*“ (233). Nadamo se da su ove dvije (i ne samo one) konstatacije Mata Pižurice dovoljne da vrne dug Crnogorskoj akademiji što mu je štampala dvije knjige i da će ubrzo opet početi da se bavi crnogorskom dijalektologijom. Bilo bi dobro kad bi ispitao neki od crnogorskih govora uz srpsku jezičku granicu koji su najmanje proučavani, a tada bi se zasigurno našao neki crnogorski izdavač koji bi mu sa zadovoljstvom objavio studiju, naravno – ovoga puta bez potrebe da na bilo kojem skupu esejom vrće dug izdavaču. Jer pretpostavljamo da nije bilo lako Matu Pižurici da uprkos stavovima Pavla Ivića, kojeg je svojevremeno nazvao *živom znamenitom institucijom srpske kulture danas*,³⁴ izjavi da „i ekavski i ijekavski izgovor podjednako pripadaju srpskom jeziku. Dvoizgovornost je trajna odlika srpske kulture koju treba promišljeno njegovati“ (236). A ni Skerliću ne bi bilo pravo kad bi mogao pročitati njegov zahtjev „u formi zavjeta, da smo obavezni, svi mi koji izvorno baštinimo ćirilčku kulturu – *da ćirilicu imamo bar u ličnom potpisu i grobnom natpisu!*“ (235).

Rad Miloša Kovačevića više je politički nego lingvistički, a budući da je riječ o jednome od potpisnika *Slova o srpskom jeziku* nije potrebno posebno isticati obilježja te politike. Pomenimo samo jedan segment njegova rada u kojem se kaže da po „sociolingvističkom kriterijumu identiteta jezika – a to je *komunikativni kriterijum* – književni jezik u Crnoj Gori ne može se odvojiti od srpskoga jezika, niti pak izdvojiti iz njega, jer ne postoje čak ni najminimalnije (sic!) komunikativne smetnje između govornika srpskoga jezika u Crnoj Gori i ostalih govornika srpskoga jezika“ (245-246). Ova tvrdnja postavljena je tako kao da protivrječi onome za što se zalažu montenegristi s Vojislavom P. Nikčevićem na čelu (s njim Kovačević i polemiše), tj. kao da je namjera kodifikacije crnogorskoga jezika bila inicirana razlikama u odnosu na srpski jezik. U procesu kodifikacije crnogorskoga jezika sličnost ili različitost sa srpskim jezikom apsolutno je irelevantna, kao što se na osnovu Nikčevićevog *Pravopisa i Gramatike crnogorskoga jezika* može videti. Pored toga, treba pomenuti da neće biti da ne postoje čak ni „najminimalnije“ komunikativne smetnje

³⁴ Marojević, Radmilo. – *Ijekavska verzija srpskog književnog jezika i jatovska verzija srpskoga pisma*, Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994, str. 30-34.

između crnogorskoga i srpskog jezika. Te su smetnje i bile razlog što je Njegošev *Gorski vijenac* u Srbiji 1927. godine preveden u *pripovetku Gorski Venac*.³⁵

Gotovo jedini rad u ovome zborniku u kojem se sintagma *crnogorski jezik* ne upotrebljava pejorativno jeste rad Rajke Glušice, koja se posljednjih nekoliko godina počela zalagati za kodifikaciju crnogorskoga jezika. Stoga je i neobično što se njeni stavovi o jeziku u Crnoj Gori od dosad predstavljenih autora razlikuju uglavnom samo u imenovanju toga jezika. Upravo o tome će ovđe najviše biti riječi. Nećemo se zadržavati na manje značajnim pojedinostima, poput konstatacije da je vrijeme zajedničke države Srbija i Crna Gora bilo „period najbrutalnijeg negiranja crnogorskog jezika od strane brojnih srpskih lingvista koje ne prestaje ni danas“ (259) jer su vremena prije stvaranja zajednice Srbija i Crna Gora bila još brutalnija za montenegraste, ali ih Glušica tada – kao predstavnik serbistike – nije mogla oštetiti. Iz toga serbističkog perioda Rajke Glušice mora da su zaostali ekavizmi koji se i u ovom njezinom radu obilato koriste, a za čiju se kodifikaciju – kako je već rečeno – zalaže njen doskorašnji kolega Branislav Ostojić. Premda se Rajka Glušica nije odrekla svojih nekadašnjih afirmativnih prikaza³⁶ pominjanog Ostojićevog *Rečnika* u kojem objašnjava „crnogorske ekavizme“ kao autohtonu pojavu i svojih polemika³⁷ s utemeljivačem nauke o crnogorskome jeziku, Vojislavom P. Nikčevićem, mislili smo da su njeni neočekivani zahtjevi za kodifikaciju crnogorskoga jezika (2004. godine) ujedno značili i odricanje od takvih stavova. Ali da smo se prevarili, ne potvrđuju samo ekavizmi tipa *poslednja, rešenje, rešavano, razrešenje* i sl. koje u ovome radu upotrebljava, već i stavovi koji – osim imenovanja jezika u Crnoj Gori – gotovo u potpunosti korespondiraju stavovima Snježane Kordić ili Miloša Kovačevića, npr., u zborniku o kojemu je riječ. Tako, primjera radi, Glušica kaže: „Kako će crnogorski jezik predstavljati *standardnu varijantu policentričnog srpskohrvatskog / hrvatskosrpskoga jezika* (istakao A. Č.) čiji je proces standardizacije započeo još u XIX vijeku,

³⁵ Njegošev *Gorski Venac*, preradio u pripovetku Dušan Bogosavljević, Izdanje S. B. Cvijanovića u Beogradu, 1927.

³⁶ Bigović-Glušica, Rajka. – *Neophodna revizija ijekavske norme*, Riječ, VI/1-2, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 2000, str. 135-136; i: Glušica, Rajka. – *Tumačenje jezika. Norma i praksa*, Pobjeda, Podgorica, 10. februar 2001.

³⁷ Bigović-Glušica, doc. dr Rajka. – *O jednoj neprimjerenoj interpretaciji i povodom nje*, Monitor, Podgorica, 4. maja 2001, str. 2-3. Odgovor V. Nikčevića uslijedio je u sljedećem broju: Nikčević, Vojislav P. – *Razur ijekavice*, Monitor, 11. maj 2001, str. 3-4.

time on baštini skoro stopedesetogodišnju tradiciju standardnog jezika³⁸ dogovorom nominovan kao srpskohrvatski / hrvatskosrpski, onda pri normiranju crnogorskog jezika treba ići samo na poslednju fazu, fazu rekonstrukcije ili prepravljajanja norme“ (261). Osim sintagme *crnogorski jezik* ovde nema ničega što ne bi potpisali brojni protivnici kodifikacije crnogorskoga jezika, od Branislava Ostojića do Dragoljuba Petrovića. Ostaje nejasno kako je to crnogorski jezik u njezinoj interpretaciji *jezik* kad sama kaže da će on predstavljati *standardnu varijantu policentričnog srpskohrvatskog / hrvatskosrpskoga jezika?! Ako će predstavljati varijantu, onda i nije jezik no varijanta*. Uporedimo li posljednju rečenicu iz ovoga navoda s rečenicom iz rezimea na engleskom jeziku, tek onda nećemo znati na kakvo prepravljajanje norme i rekonstrukciju je ova autorka mislila jer se u rezimeu kaže: „The existing norms should not be radically changed but only innovated, modernized (use of capital letter, writing compound or separate words, full stop after abbreviations, etc) and simplified as much as it is possible“ (266).³⁹ U pitanju je, dakle, saglasje s onim što su u ovome zborniku iznijeli pojedini ekstremni jezikoslovci koji ne priznaju crnogorski jezik, a svi su oni protiv „radikalnog mijenjanja norme“, tj. protiv uvođenja produkata jekavskoga jotovanja, iako se Rajka Glušica nigde u ovome radu o tome izričito ne izjašnjava. Ona veli: „Pri normiranju crnogorskog jezika treba se osloniti na oblike koji su opštenarodni i opšteprihvaćeni. Uzimati u obzir samo ona rješenja koja su potvrđena u širokoj upotrebi u literaturi i drugim funkcionalnim stilovima...“ (263). Oblici koji su opštenarodni i opšteprihvaćeni ne funkcionišu ni u literaturi ni u funkcionalnim stilovima (osim razgovornoga), i to je Rajki Glušici poznato jer je u Crnoj Gori i dalje u zvaničnoj upotrebi srpskohrvatski i srpski jezički standard. Stoga u obzir mogu biti uzete samo one osobine koje u crnogorskome jeziku stvarno postoje i po kojima je taj jezik prepoznatljiv u štokavskome sistemu.

³⁸ Ovde daje fusnotu u kojoj navodi da „u zaključcima Novosadskog dogovora prva rečenica u prvom zaključku glasi: Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik...“, ali nigde ne pominje nastavak tih zaključaka da se npr. taj zajednički književni jezik formirao oko dva glavna kulturna centra – Beograda i Zagreba, iako bi joj moralo biti poznato da se crnogorski knj. jezik nije razvijao ni oko Beograda ni Zagreba no oko Cetinja kao viševjekovnog crnogorskog kulturnog centra, kao što ne navodi ni podatak da je Novosadskim dogovorom bilo precizirano da će taj zajednički književni jezik kodifikovati grupa hrvatskih i srpskih jezikoslovaca – čime je na svaki način udio Crne Gore bio isključen iz „srpskohrvatske“ književnojezičke tradicije – A. Č.

³⁹ „Postojeće norme ne bi trebalo radikalno mijenjati nego inovirati, modernizovati (upotreba velikoga slova, pisanje složenica i odvojenih riječi, tačka iza skraćenica itd.) i pojednostaviti koliko je moguće.“ – prijevod A. Č.

A takve su osobine – logično je – opštenarodne i opšteprisutne. A o tome da crnogorski jezik baštini 150 godina dugu srpskohrvatsku jezičku tradiciju ne treba ni govoriti jer se zna da je crnogorska književnojezička tradicija starija od Bečkoga književnog dogovora. S druge strane, još su čudnije konstatacije Rajke Glušice da ne treba postojeću normu radikalno mijenjati ako se zna da je ona kao recenzent preporučila za štampu *Priručnik za crnogorski jezik* Bosiljke Kankaraš, o kojem kaže: „za čitaoca ova knjiga predstavlja veoma zanimljiv i prijemčljiv tekst u kojem pronalazimo dosta korisnih informacija o crnogorskom jeziku i društvu. ‘Priručnik crnogorskog jezika’ je knjiga koju preporučujem za štampu jer iz nje možemo saznati mnogo važnih pojedinosti, predstavljenih u kratkim crticama, a koje se tiču crnogorskog jezika, njegovog rječnika, gramatike, istorije i književnosti.“ I još: „Bosiljka Kankaraš nas vraća da učimo lekcije koje nam nijesu bile ponuđene u redovnom školovanju (ostaje nejasno jesu li bile ponuđene u vanrednom – prim. A. Č.), ili jesu u nekom drugom obliku i tumačenjima.“⁴⁰ A evo kako su „u kratkim crticama“ predstavljene „mnoge važne pojedinosti“ u knjizi koju Glušica preporučuje: 1) „Ali Bog zna svoj posao. Po Božijoj pravdi živ zakopan crnogorski jezik nije umro.“⁴¹ 2) „Njegoš je koristio Òli (kao glagol) i Oli (kao veznik u značenju – ili).“⁴² 3) „U našem jeziku postoji i rječca NE koja se koristi za odricanje onoga što se kazuje: ‘Mene je i lani ne maloga truda stalo..’“⁴³ Pored ostaloga, autorka knjige o kojoj je riječ ne zalaže se samo za kodifikaciju glasova *ś* i *ž*, već traži da se kodifikuje i „meko Z (3)“⁴⁴ i izmijeni postojeći padežni sistem, „akuzativ umjesto lokativa uz prijedloge U i NA: Ide u grad. Živi u grad. – Stanuje na selo. Putuje na selo. – Voda u krš. Jednačenje genitiva i lokativa. Upotreba prijedloga PO s genitivom množine u distributivnom značenju: Skita po sela. (umjesto po selima) – Čera decu po ulica. (umjesto po ulicama) – Veliko je stanovništvo po gradova. (umjesto po gradovima).“⁴⁵ Koliko su ovi primjeri i njihova interpretacija saglasni s onim što Rajka Glušica u rezimeu na engleskom jeziku navodi – nije potrebno komentarisati. A još bi teže bilo povezati njezinu preporuku za štampu Priručnika B.Kankaraš ako se zna da je Rajka Glušica na skupu o statusu ijekavice (kad su neki jezikoslovc

⁴⁰ Kankaraš, Bosiljka. – *Priručnik za crnogorski jezik*, Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2008, str. 238-239.

⁴¹ Isto, str. 10.

⁴² Isto, str. 17.

⁴³ Isto, str. 26.

⁴⁴ Isto, str. 14.

⁴⁵ Isto, str. 27.

/„pavlobranitelji“, kako ih nazva Radmilo Marojević/ s Pavlom Ivićem na čelu pokušavali da ijekavicu isključe iz tadašnjeg standardnog jezika) kao učesnik bila jedan od potpisnika sljedećeg zaključka: „Ijekavica kao književni standard srpskog jezika u pisanoj i govornoj komunikaciji jedini je stožer koji sabija u jednu cjelinu *rasute etničke djelove jedinstvenog srpskog jezika* (istakao A. Č.) i nepretpostavlja (*sic!*) bilo kakvo lingvističko i kulturno-istorijsko utemeljenje separatah književnih jezika po vjerskom ili teritorijalnom principu.“⁴⁶

Potrebno se osvrnuti na još neke detalje iz rada Rajke Glušice jer se njena riječ kao šefa Odsjeka za crnogorski jezik i potpredsjednika Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika dobro čuje u procesu jezičke kodifikacije u Crnoj Gori. Upotreba ekavizama i aktuelno mjesto šefa Odsjeka nijesu jedine sličnosti između Rajke Glušice i Branislava Ostojića, o kojemu je bilo riječi. Od svojega nekadašnjeg profesora i doskorašnjeg kolege Glušica je prihvatila manir multiplikacije jednog istog rada na raznim mjestima. Tako npr. rad objavljen u zborniku CANU o kojemu je riječ objavljen je prije toga u dnevnom listu Pobjeda pod istim naslovom.⁴⁷ I ne samo tu, objavljen je taj rad i u časopisu Ars, samo ovoga puta pod drukčijim naslovom.⁴⁸ Istina, te dvije verzije imaju i nekih razlika, pa se ne može reći da je rad u Arsu identičan s ovim u zborniku. Npr. fusnota br. 8 iz rada u zborniku nije data kao fusnota u Arsu, već je integrisana u tekst. Takođe, posljednji pasus (zaključak) rada u zborniku novina je u odnosu na rad u Arsu, a i uvodni djelovi se razlikuju. U Arsu je npr. uvod duži nego u zborniku, premda i on sadrži djelove koji su ranije objavljeni⁴⁹ u časopisu *Vaspitanje i obrazovanje* i u zborniku *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, koji Glušica u tekstu o kojemu je riječ pogrešno navodi kao *Norma i standardizacija crnogorskog jezika*, što i nije neka velika greška. Da li je objavljivan u još kojem zborniku ili časopisu – u to autor ovoga priloga nije upućen. A da Redakcijski odbor ovoga skupa nije prihvatao samo neobjavljivane radove nego sve što se ponudi, videli smo na primjeru rada

⁴⁶ *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994, str. 129.

⁴⁷ Glušica, Rajka. – *Standardizacija crnogorskog jezika*, Pobjeda, Kultura, 26. maj 2007, str. VII.

⁴⁸ Glušica, Rajka. – *O normiranju crnogorskoga jezika*, Ars, 1-2, Cetinje, 2008, str. 168-174.

⁴⁹ Glušica, Rajka. – *Oko jezika i povodom njega*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004, str. 443-457. Isto, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 1, Podgorica, 2004, str. 9-21.

Branislava Ostojića. Osim toga, autorka se u radu o kojemu je riječ poziva na sopstveni rad pod nazivom *Jezička situacija u Crnoj Gori*, za koji kaže da je prihvaćen za štampu u zborniku *Standardni jezici u okviru štokavskog sustava* (urednici: Josip Silić, Ivo Pranjković i Lada Badurina), a u Biltenu Univerziteta Crne Gore (br. 224, decembar 2007, str. 33), u podacima na osnovu kojih je birana u zvanje redovnoga profesora, taj isti rad navodi pod drukčijim imenom (*Jezičke prilike u Crnoj Gori*) i tretira ga kao dio monografije iako nije riječ o monografiji već o zborniku radova. Koji je stvarni naziv rada, ne možemo znati jer zbornik još nije izašao iz štampe. No neće biti čudno ako se radi o nekoj od varijanata već objavljenog teksta, možda baš i ovoga o kojemu je zbor.

I pomenimo još jednu netačnost koja se u ovome radu iznosi: „novoštokavski ijekavski govori, iako se nalaze izvan državnih teritorija Srbije i Hrvatske, bili su osnovica standardnog srpskohrvatskog jezika, i danas predstavljaju osnovu hrvatskog i bosanskog standarda, kao i srpskog u Republici Srpskoj, što pretpostavlja za duži vremenski period razumljivost...“ (262). Sigurno će biti vrlo zahvalni i bosanski i hrvatski i srpski jezikoslovci kad pročitaju ovo otkriće Rajke Glušice jer, po njenim nalazima, izgleda da čak ni jezik starije dubrovačke književnosti nije imao nikakve uloge u Vukovoj kodifikaciji jezika, baš kao ni govor muslimanskog gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine. I, izgleda, ne samo u Vukovoj kodifikaciji jer je ovđe riječ o osnovici srpskohrvatskoga standardnoga jezika. Ako uzmemo u obzir samo jednu karakteristiku crnogorskih govora o kojima Glušica piše, kao što je jekavsko jotovanje koje je u njima opšteprisutno, ostaćemo u čudu kako ih ne preuzeše iz crnogorske osnove svojih jezičkih standarda bosanski, hrvatski i srpski jezikoslovci. Dosad smo znali da je crnogorski jezik u upotrebi na crnogorskoj državnoj teritoriji i da je osnova toga jezika *štokavska*, ali zahvaljujući istraživanjima Rajke Glušice saznasmo da je crnogorski jezik osnova bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga standarda. Mora da su joj ta dostignuća bila referenca u postavljenju za šefa Odsjeka za crnogorski jezik, na kojem se crnogorski jezik ne izučava niti predaje na osnovu naučne i udžbeničke literature o tom jeziku, već uglavnom na osnovu iste one literature koju koriste studenti Odsjeka za srpski jezik. Na kraju, nadamo se da će šef Odsjeka za crnogorski jezik osvježiti malo znanje iz geografije kako mu se u nekoj novoj verziji ovoga teksta ne bi opet potkrala konstatacija da se „novoštokavski ijekavski govori“ nalaze izvan državnih teritorija Srbije i Hrvatske!

Iza rada Rajke Glušice slijedi ništa bolje utemeljen rad Jelice Stojanović, takođe univerzitetskoga profesora (istorije srpskoga jezika i staroslovenskoga jezika). Osnovna je namjera ove autorke da po svaku cijenu, služeći se čak i falsifikatima, pokaže kontinuitet srpskoga jezika u Crnoj Gori od početaka pismenosti (reklo bi se čak i u onom periodu kad se o srpskome jeziku ni u Srbiji ne može govoriti). Umjesto detaljnijega osvrta na sve omaške ovoga rada, zadržimo se samo na nekim. Autorka je svoj rad koncipirala kao kakvu brošuru Srpske radikalne stranke, pa će u skladu s tim konstatovati: „U granicama današnje Crne Gore, kao što je poznato, nalaze se teritorije koje su nekad pripadale različitim formacijama srpskih zemalja“ (267). Mora da je imenica *zemlja* u ovome citatu upotrijebljena u značenju *država*, pa – da se ne zna o kakvoj je autorki riječ – čitalac bi se mogao zapitati pripadaše li kad današnja teritorija Crne Gore različitim formacijama crnogorske države. I jesu li kad, osim pomenutih različitih formacija srpskih zemalja, pojedini djelovi crnogorske države potpadali pod mletačku, tursku, austrijsku, talijansku ili koju drugu vlast i ostaviše li sve te civilizacije u Crnoj Gori ikakva traga... No na historiografske nalaze ove autorke nećemo se više obazirati, a pažnju ćemo posvetiti nekim njenim dostignućima (iz ovoga rada) u jezikoslovlju. A prvo njeno veliko jezikoslovno dostignuće počinje već od druge stranice đe otkriva da se *srpska redakcija staroslovenskoga jezika*, odnosno *raški pravopis*, upotrebljavala u Bosni, Humu, Zeti, Dalmaciji, Dubrovniku, Raškoj... (fusnota 3). Pred ovakvim otkrićem čitalac teško da može primijetiti da autorka prisvojne pridjeve na *-ski*, tipa *raški*, piše velikim početnim slovom. Uostalom, možda je i to u skladu s raškim pravopisom o kojemu ona piše. Podređujući sve politici i ideologiji koju zastupa, autorka zanemaruje i neke jezikoslovne aksiome, pa kaže: „Tako od spomenika s kraja 12. vijeka, u *Vukanovom jevanđelju* ima znatno više odlika koje bi bile odlika raškog pravopisa (odsustvo đerva, pisanje ligatura...), a u *Miroslavljevom jevanđelju* (naročito u pojedinim djelovima) više odlika tzv. arhaičnijeg (zapadnijeg) pravopisa“ (269-270). Tako Jelica Stojanović uvodi termin *zapadniji pravopis*, a teško je povjerovati da kao univerzitetski profesor istorije jezika ne zna da je upravo *Miroslavljevo jevanđelje* reprezentativni predstavnik *zetske* (crnogorske) ćirilичke redakcije staroslovenskoga jezika. Da ne bi rekla istinu i nazvala ga svojim imenom, ona će radije posegnuti za cijelim rečenicama samo da bi zamaglila činjenice: „raški pravopis se ustalio najranije na istoku srpskog jezičkog prostora (u Raškoj) i (...) vremenom se širio ka zapadu (gdje je u tom istom periodu dominirao

arhaičniji pravopis u osnovi kojeg je više pravopisnih načela bliskih glagoljskoj pravopisnoj tradiciji“ (269). A o tome se mogla informisati iz studija Aleksandra Belića, Josipa Hama, S. M. Kuljbakina, Petra Đorđića, Vojislava P. Nikčevića, Dimitrija Bogdanovića i dr. Naravno da nas ovakve interpretacije ne mogu začuditi jer ne smeta Jelici Stojanović da krivotvori i kaže da se jezik u Crnoj Gori „otkad se i kad se imenuje, zvao isključivo, i jedino, srpski...“ (275), pa se još poziva na tobožnju Njegoševu pjesmu *Srpski pišem i zborim*, za koju je odavno utvrđeno da je falsifikat Ljubomira Durkovića-Jakšića.⁵⁰ A da je imala namjeru da iznese istinu o imenovanju crnogorskoga jezika, ona bi pored naziva *srpski* navela i *slavjanski*, *slavenski*, *crnogorski* (prvi zabilježen pomen ovakvoga imenovanja potiče od Vuka Stefanovića Karadžića 1837), a nikako ne bi mogla zaobići naziv *naški jezik*⁵¹ koji je tipičan (kroz vjekove) za narodno imenovanje jezika u Crnoj Gori. No njoj je draža „istina“ Ljubomira Durkovića-Jakšića, čijih se metoda pridržava, pa s pozivom na udovicu Đurđa Crnojevića utvrđuje kako je testament ovoga vladara pisan *srpskim jezikom* iako se u sačuvanom prijepisu na talijanskom jeziku jasno kaže da je testament pisan *jezikom i pismom slavenskim* („lingua et lettera schiava“).⁵² Iako rad Jelice Stojanović ne zaslužuje da se o njemu kaže više ni jedna jedina riječ, ipak ćemo se osvrnuti na njenu upotrebu termina *zetsko-sjениčki dijalekat* kojim određuje jugoistočne crnogorske govore. Nekritički prihvatajući ovaj naziv iz početne faze dijalektološkog bavljenja Pavla Ivića, Jelica Stojanović izgleda nije obaviještena da se i sâm Ivić toga termina odrekao još 1983. godine, kad je konstatovao: „Naziv ‘zetsko-sjениčki’ morao je otpasti zato što se pokazalo da Sjenica ne leži na području tog dijalekta.“⁵³ I na njenom radu nećemo se više zadržavati.

Ništa bolje ne može se reći ni o radu Drage Bojović, čiji se asistentski staž na Filozofskom fakultetu u Nikšiću počinje decenijama. Počev

⁵⁰ Nikčević, Vojislav P. - *Prepjevani stihovi Lukijana Mušickog su falsifikat. Ljubomir Durković-Jakšić kao njihov falsifikator*. Lučindan, br. 12, Na Petrovdan, 2004, str. 129-132; i: Pižurica, Krsto. - *Vojislav P. Nikčević kao njegošolog*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 71-72.

⁵¹ Hasert, Kurt. - *Crna Gora. Putopisi*. Tom I, Pripremili i preveli s njemačkoga Vukić Pulević & Daniel Vincek, CID – Podgorica, Izdavački centar – Cetinje, 1995, str. 143

⁵² Milošević, Miloš. - *Testament Đurđa Crnojevića*. Kritičko izdanje s komentarom, Podgorica – Cetinje, 1994, str. 65.

⁵³ Ivić, Pavle. - *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 32.

od naslova *Ili standard i norma srpskog jezika u Crnoj Gori, ili rasulo jezičkog sistema* pa do prijevoda naslova u apstraktu koji se, mimo poznate prakse, ne poklapa s naslovom rada – o ovome referatu Drage Bojović ništa se afirmativno ne može reći. Nesuvislost naslova sama po sebi nagovještava o kakvome je radu i autoru riječ jer i laicima je jasno da rasulo jezičkoga sistema (iako se ne kaže kojega) ne može izazvati promjena norme i standarda u jednoj državi. Stoga bi rad pod ovim naslovom teško prihvatio i kakav dnevni list. Ali da se srpska jezička norma rasipa pod perom Drage Bojović, svjedoči već prva rečenica u njezinom tekstu: „U radu se daju osnovna terminološko određene pojmovi...“ (285). No odmah u drugoj i trećoj rečenici izbijaju njezini lingvistički talenti: „Ova određenja (pojmovi sadržanih u naslovu – prim. A. Č.) su enciklopedijskog karaktera. Sadržaji ovih pojmova međusobno su isprepleteni da narušavanje suštinskih postulata njihovog sadržaja ‘ovjerenih’ jezičkom stvarnošću, u konkretnim uslovima, izaziva destabilizaciju naučnih temelja lingvistike i filologije i otvara puteve jezičkoj anarhiji“ (285). Preskočimo li cijelu jednu stranicu i puštimo Dragu Bojović da uhvati svoj enciklopedijski zalet u opisivanju rečenih termina, naići ćemo na sljedeću enciklopedijsku sintezu: „Posmatrajući lingvistički status srpskog jezika u Crnoj Gori u smislu da svaki jezik ima svoju vertikalnu i horizontalnu, a to je ona punoća koja čini njegov sadržaj, svoju sintagmatsku i paradigmatičku perspektivu, onda srpski jezik na prostoru Crne Gore ne može biti ništa drugo do ono što je u svojoj biti, imenovan vjekovnim postojanjem“ (287). Da je Draga Bojović znala početkom 80-ih godina XX vijeka za spor koji je izbio povodom pisanja enciklopedijske jedinice o jeziku Crnogoraca, mogla se prijaviti da ovom jedinicom razriješi dileme o tome. Sigurni smo da je ona i tada bila dovoljno lingvistički zrela da je ovako sročila. Samo je čudno kako Redakcijski odbor i urednik zbornika nijesu skrenuli pažnju autorki da nije uobičajeno da usred enciklopedijske jedinice citira na $\frac{3}{4}$ stranice jedan novinski tekst. Ali kad se zna da je riječ o tekstu jednoga od potpisnika *Slova o srpskom jeziku* (Božo Čorić), koji je uz to objavljen ne u bilo kakvim novinama nego u Večernjim novostima, onda se ipak mora razumjeti takav njezin postupak.

Trebalo je da Redakcijski odbor učeši Dragu Bojović da se ne šekira zbog toga što neki jezikoslovci pokušavaju izvršiti „proglašavanje normativnim nekih glasova iz dijalekata“ (291) jer i ostali standardni glasovi postoje u dijalektima. Ali teško je učešiti autora sljedeće konstatacije: „Kako je jezički sistem skup podsistema na funkcionalnom planu, onda

forme jezičkog izraza gube svoj smisao i sadržaj, upravo one suštinske elemente koji su izraz i spoj jezičke dijahronije i sinhronije“ (291).

Osim još nekoliko nesuvislosti i nejasnoća u kojima je autorstvo Drage Bojović nesporno (poput npr. njene konstatacije na str. 288 da „volja naroda (...) za samu nauku nije od primarne važnosti“ i konstatacije na str. 290 da je „samo ime jezika (...) u neku ruku ‘slika’ pogleda na svijet njegovih govornika (...), tj. nauka prije svake druge nauke“), čitalac mora biti zahvalan autorki jer je bio u mogućnosti da pročita enciklopedijske odrednice iz ruskog enciklopedijskog rječnika (Moskva, 1998), čiji prijevod čini najveći dio njezina rada. Iako autorka redovno pogrešno navodi naziv toga rječnika na ruskom jeziku, vjerujemo da se njenim prevodilačkim sposobnostima nema što prigovoriti jer te greške sigurno nijesu uslovljene njezinim nedovoljnim poznavanjem ruskoga jezika, već pisanjem doktorskoga rada kojemu se posljednjih nekoliko godina predano posvetila. Takođe, iako – kako je već rečeno – dobar dio njezina rada zapravo čine prevedeni djelovi pomenutoga ruskog rječnika, ne ostavljamo nimalo prostora zlonamjernima da pomisle da je riječ o plagijatu jer autorka, kako smo vidjeli, ima i sopstvenih djelova u ovom radu, a pored toga – ona je pomenuti rječnik uredno citirala.

Budući da je već bilo riječi o radu Pera Jakobsena, nećemo se zadržavati na radu njegovog kolege Heninga Merka, koji čak ne poseduje ni naučnu aparaturu, već ćemo, umjesto toga, citirati jedan segment iz njegova rada: „Ovde bih hteo da upozorim one svoje kolege iz Crne Gore koji tvrde da je crnogorski poseban jezik, da je u inostranstvu svest o jednom jeziku stvar prestiža. Srpski zasigurno će i dalje biti studijski predmet u inostranstvu, isto se može reći i za hrvatski, a možda i za bosanski (ako ni iz kojeg drugog razloga, a ono iz razloga političke korektnosti). Što se crnogorskog jezika tiče on se kao studijski predmet neće upotrebljavati u inostranstvu“ (296). Dakle, ni „politička korektnost“ neće biti na djelu kad su Crnogorci u pitanju. Nećemo se na Merkovome radu više zadržavati, *sapienti sat dictum!*

U ovome zborniku nalazi se i rad Radmila Marojevića kojemu ovde nikako nije mjesto jer je riječ o jezikoslovcu, bez obzira na to što se on s većinom prikazanih autora ideološki slaže. Za razliku od mnogih radova koji se više bave politikom nego lingvistikom, Radmilo Marojević pokazuje da se na temu ovoga skupa može govoriti i s pozicija lingvistike – ma koliko se autor ovoga priloga s njim ne slagao povodom imenovanja

jezika u Crnoj Gori. Umjesto da govori o političkim razlozima zbog kojih jezik u Crnoj Gori treba zvati *srpski* ili *crnogorski*, Marojević se pozabavio problemom grafije na crnogorskoj teritoriji. Sasvim je utemeljen njegov zahtjev da sadašnju azbuku treba proširiti grafemom *ś*, koji u Crnoj Gori nema alternativu, pa je po tome Marojević vrlo blizak stavovima Vojislava P. Nikčevića. Međutim, neka njegova obrazloženja ne mogu se prihvatiti. Prije svega riječ je o načinu obilježavanja fonema *ś* ruskim *щ*, za koje se Marojević zalaže, a koje je osporio Vukić Pulević u tekstu *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*.⁵⁴ Neutemeljeno je njegovo obrazloženje da bi se takvim grafemom „ujednačili dijalekatski opisi“ (303) jer je upravo grafem *ś* u latinici, odnosno *ć* u ćirilici, najčešće korišćen grafem za ovaj fonem u dijalektološkim studijama. Takođe, ne može se prihvatiti objašnjenje da bi jedna od funkcija glasa *ś* bila *stilska* („izražavanje lokalnog kolorita“) jer je on u Crnoj Gori, kao opšteprisutan, neutralan glas. Stilsku bi funkciju mogao imati samo u ostalim standardnim jezicima štokavskoga sistema. Osim toga, ne može se prihvatiti ni njegov prijedlog o ponovnoj standardizaciji „jata“, a i taj je prijedlog temeljno osporen u pomenutom radu Vukića Pulevića. Ipak, inicijativa za kodifikaciju fonema i grafema *ś* od strane jednog renomiranog srpskog jezikoslovca pohvale je vrijedna.

Vjerujemo da je i ovoliko prikazanih tekstova dovoljno da se pokaže koje su bile osnovne namjere organizatora i koji je bio osnovni cilj skupa. Biće to, nadamo se, dovoljno da pokaže udio Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u kreiranju i sprovođenju jezičke politike u Crnoj Gori. Ostale radove stoga nećemo prikazivati, ali neizostavno treba pomenuti da se neki radovi koji su se našli na samome kraju zbornika ne mogu uklopiti u opštu ocjenu zbornika radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*. To se svakako ne odnosi na rad Marijane Kiršove i Dragane Kerkez koje pominju čak i *hrvatsku varijantu srpskoga jezika* (390). Zbornik o kojemu je riječ obiluje praznoslovljem, politikantstvom, falsifikatima, nepoznavanjem jezičkih prilika u Crnoj Gori i kao takav ne može donijeti nikakve koristi ni serbistici ni montenegristici. Teško bi bilo naći još neku akademiju koja bi pristala da bude izdavač takve publikacije. I po tome je CANU jedinstvena među svim akademijama.

⁵⁴ Pulević, Vukić. – *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75-94.

Adnan ČIRGIĆ

**THE LINGUISTIC MATTERS IN THE
POLITICAL CONTEXT**

The author of the paper offers the critical analytical overview of the collection of papers presented at the international conference that was held at the Montenegrin Academy of Sciences and Arts, under the topic *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija (The Linguistic Situation in Montenegro-The Norm and Standardization)*. Most of the papers in the collection are based on political and ideological claims as well as on the attempt to deny Montenegrin as a separate language within ‘the stokavski system’. Only few papers are characterized by a scholarly approach.

ARHIVA

Branko BANJEVIĆ (Podgorica)
Matica crnogorska

BIO JE LJUDINA

Došao sam u Beograd i zakasnio na prijemni ispit. Prijemni je bio otvoren još samo na slavističkoj katedri. Rekli su mi da je to gotovo uzaludno pokušati, jer je tamo opasni profesor Kiril Taranovski. U holu sam se upoznao sa jednim simpatičnim momkom u mornarskoj uniformi, kojega su mučile iste muke oko upisa. Bio je to pjesnik Miko Antić. Sprijateljili smo se od prve. Drugovali smo i učestvovali u književnom životu na fakultetu, koji je bio intenzivan. To je bilo oslobađajuće vrijeme, u tome su učestvovale sve generacije stvaralaca. To je zaista bilo vrijeme duha. O hljebu se gotovo nije živjelo.

Jednoga dana priđoše mi neki ljudi. To nije bilo prijatno, jer se osjećalo ono „sve je pod kontrolom“. Koji je ovo đavo, pomislih. Dok ti dokažeš da nijesi kriv, ode voz.

„Danima vas tražimo. Morate odmah kod prodekana. Ovuda, tu smo, kucajte.“

Dok se oni udaljavaju, pošto su me predali ovim tajanstvenim vratima, dok se spremam da zakucam, preslišavam se i ne mogu da dođem do razloga. A ono *prodekan*, ima čudno značenje sa različitim mogućnostima. Kucam. Slobodno, ču se jasan i divan bariton, koji me oslobodi. Otvorih, najзад, vrata. Mala, pravougaona soba. Sjedi čovjek, pružio duge noge i podigao ih na jednu stoličicu, nešto čita.

Dobar dan. Ja sam taj i taj. Nađoše me neki ljudi i dovedoše da se javim. – A či si ti?

Ja mu kazah. O, poznajem ti ja i oca i strica i đeda Mitra. Sjedi da popričamo. Osjećaj se komotno. Mi smo komšije. Ja sam profesor Radosav Bošković, sa Orje Luke. Osjetih se potpuno slobodan. To je bila prirodna srdačnost, koja uspostavlja onu divnu otvorenu vezu među sagovornicima.

Znaš, pitao sam Ćira, tako ja zovem svoga prijatelja Taranovskog, je li ko iz Crne Gore došao na ispit kod njega. On mi reče jest jedan mali, dobro zna i govori rusku poeziju, potpuno me zadovoljio. Poprije sam rekao ovijem činovnicima da te nađu, da se upoznamo.

Tako me profesor Bošković udostojio poznanstva sa sobom.

Poznavati ga bila je sreća i privilegija. Ovo nije spomen fraza. U njegovom društvu čovjek se osjećao snažniji, slobodniji, zaštićen od gluposti raznih vrsta. Bio je markantan u svakom pogledu. Visok preko dva metra, prav, okošt, onog našeg prepoznatljivog profila na kojemu se divno ocrtava čelo, brada i nos. Prava intelektualna i ljudska gromada. Znao je sve slovenske jezike i literature, sve lingvističke discipline.

Iz svakog njegovog gesta, riječi, stava osjećala se nadmoć ljudskosti. Njemu je, kao rijetko kome pristajala ova sintagma Milorada Stojovića, koju je upotrijebio kao naslov svoje knjige i izuzetnog eseja o Marku Miljanovu. Bio je soj. Od njega se niko nije plašio, jer nije imao razloga. Ali svak se bojao da u njegovom prisustvu ne kaže ili učini nešto nedostojno. U njegovoj generaciji bilo je dosta sjajnih profesora, ali samo je on bio neponovljiv. Uživao je opšte poštovanje i ljubav studenata. Njegova predavanja iz više lingvističkih predmeta, bila su najposjećenija, iako je to manje interesantna materija. Ali ih je Profesor začinjavao erudicijom koja se nadmoćno kretala kroz sinhronijske i dijahronijske lingvističke ravni. I njegove kolege profesori imali su prema njemu gotovo isti odnos kao studenti. Svaka rečenica u njegovim naučnim i pedagoškim radovima kao da je u kamen rezana. Kao da je to iskaz za vječnost.

Imao je običaj da ponekoga od nas nekolicine na svojim predavanjima prozove da nešto mjesto njega prevedemo ili pročitamo. Uvijek sam strepio da se ne obrukam pred njim. Znao je da mi ponudi da prošetamo. Pričao bi uvijek interesantne stvari. Sjećam se njegovih prisjećanja na češki lingvistički krug, na Romana Jakobsona, koji je, kasnije, odveo Taranovskog na Harvard, i njegovih tekstova o savremenim ruskim pjesnicima. Diraljiva mi je bila njegova briga, koju je ispoljavao očinski, oko toga kako prolazim.

Kad sam otišao s fakulteta, srijetao sam se s njim i u Nikšiću. Tamo je imao udatu sestru kod koje je ljeti dolazio. Bio je veliki prijatelj sa mojim dragim profesorom i direktorom nikšićke gimnazije Lukom Nikčevićem. Često smo sjedeli u hotelu Onogošt. Tada je bio ubijeden da je bolestan.

Nije volio nikakav razgovor o svom zdravlju. Godio mu je ljetnji vazduh u Nikšiću. Dosta puta sam ga pratio na podugim šetnjama ispod Trebjese. Bio je manje govorljiv, okrenut nekud u sebe. Nestalo je i onog njegovog neponovljivog humora, kojim je uspjelo začinjavao svaku temu.

Kao čovjek, kao intelektualac, kao naučnik, kao pedagog, profesor Radosav Bošković bio je prava ljudina. To su s ponosom i bolom osjećali svi njegovi prijatelji kad smo ga pratili do vječne kuće na Orjoj Luci.

Марко ШПАДИЈЕР

АНКЕТА О ИЗРАДИ ИСТОРИЈЕ ЦРНОГОРСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ¹

Већ неколико година, на разним скуповима и разним поводима, у Црној Гори, истиче се потреба израде историје црногорске књижевности. Колико нам је познато, засада је то само идеја, па зато наш лист покреће дискусију о могућностима реализације историје црногорске књижевности, сматрајући да ће објављујући различите ставове и оцјене, допринијети реализацији те замисли.

Издвојили смо пет питања и најљубазније Вас молимо да на њих одговорите, или да Вам питања послуже само као повод да формулишете своје гледање на ову тему.

Очекујемо Ваш одговор до 17. маја ове године.

1. Које су „неприлике“ које успоравају рад на историји црногорске књижевности и да ли су оне материјалне, кадровске, политичке, естетске или друге природе?
2. Егзистирају различита мишљења о црногорској књижевности: оспорава се њена аутономност и интегралност, постоји проблем одвајања културно-историјског градива од књижевног, проблем одвајања српског и црногорског књижевног наслеђа, све до рјешавања, ваљда јединственог феномена, питања

¹ Текст је преузет из ревије „Овдје“, бр. 25, год. III, 1971, стр. 17. Иако је од његова објављивања и покретања ове анкете протекло готово четрдесет година, осим опширнијег прегледа Радослава Ротковића *Преглед црногорске литературе. Од најстаријих времена до 1918.* (Стварање, бр. 4, 1979) и седмотомне едиције *Црногорска књижевност у књижевној критици* приређивача Слободана Калезића, стање се ни до данас није битније промијенило. Највећи помак у том смјеру представљао је пројекат израде *Историје црногорске књижевности* под руководством Војислава П. Никчевића, али је и тај пројекат прекинут његовом смрћу. Једино је Новак Килибарда завршио свој дио тога пројекта и објавио историју црногорске усмене књижевности (ЦИД, Подгорица 2008). Но на комплетну *Историју црногорске књижевности* остаје да се чека. – Прим. уредника.

- савремених аутора који живе ван Црне Горе и декларишу се као не Црногорци.
3. С обзиром на то да историја црногорске књижевности подразумијева уопштавање у епохе и правце, какве би по Вашем мишљењу те синтезе биле у црногорској књижевности?
 4. Како ће се на такав подухват одразити недостатак традиције и чиме се може надомјестити недостатак монографија о појединим периодима и писцима, недостатак библиографских и чак биографских информација и ко би, по Вашем мишљењу, требало да ради историју књижевности: институција (која би тек требало да се формира), шира редакција, група књижевних критичара или појединац?
 5. Какву историју књижевности би требало радити: хрестоматију, зборник текстова разних аутора, преглед књижевности популарно писан, уџбеничку историју књижевности која би била инструктивна и педагошко-пропагандна или пак енциклопедијску историју књижевности?

Овим питањима Редакција се обратила четрдесеторици књижевника, књижевних критичара и других културних радника с молбом да одговоре. Одзив је био испод очекивања и зато смо одлучили да наше писмо објавимо како би пружили могућност и другим нашим сарадницима и читаоцима да учествују у анкети.

Радослав РОТКОВИЋ

НОВОСАДСКИ ДОГОВОР – СТВАРНОСТ ИЛИ ИЛУЗИЈА¹

У „Летопису Матице српске“ септембра 1953. године објавила је Редакција писмо упућено нашим најистакнутијим научницима, књижевницима и публицистима, умјетницима и јавним радницима у којему их позивана учешће у расправљању о питањима српскохрватског књижевног језика и правописа. Писма већини учесника упућена су директно још у мају, а само неколицини у септембру. Анкета је завршена 10. децембра 1954. доношењем Закључака. У јануарском броју „Летописа“ за 1955. објављен је извјештај и завршна дискусија тако да је читаоцу довољно да прибави тај број часописа па да буде информисан о свим битним питањима Новосадског договора.

Да ли је то било право вријеме за покретање овако сложене дискусије? Мислим да није. Не једном десило се у историји да се у заносу донесу одлуке које потомци не могу да прихвате. Враз је напустио словеначки језик и постао хрватски пјесник. Учинио је то свјесно, увјерен да ће тиме допринијети јединству језика. Прешерн није пошао за њим. И у праву је био Прешерн, јер је утицај њемачког језика био јачи од штокавског књижевног језика, па би словеначко опредјељење за наш језик довело до тога да ојача утицај њемачког језика у Словенији. Напустили би свој а не би научили наш језик. Послије првог свјетског рата било је илузија око есперанта. Очекивало се да ће то бити заједнички језик свјетског пролетаријата. Таквих је превида било у свакој врелој ситуацији. Занос се угаси а хладни разум касније осјећа терет од одлука које су донесене на брзину у условима који више не постоје. Често је бржи онај пут који изгледа спорији. До јединства се тешко долази административним одлукама и кампањом. Најчешће се тим средствима управо отежа или онемогући уједињавање. Не тврдим да је Новосадски договор одложио или спријечио изједначавање разлика штокавског књижевног језика у

¹ Текст је објављен у ревији „Овдје“, бр. 22, год. III, 1971, стр. 4. Приредила га и прилагодила структури часописа Јелена Шушањ.

разним крајевима, јер се поставља питање: да ли је то изједначавање потребно, али је сигурно да је управо Новосадски договор допринио да ојачају извјесне сепаратистичке позиције које представљају одбрану од насилне унификације. Ако је јединство нашег језика, уз поштовање разлика у изговору и писму, природан пут, онда је требало слиједити тај природни пут. Ако то није неопходно, ако је то сметња за самостално изражавање, ако то води стерилизацији и кастрацији језика који своје сокове црпе једино из чистог народног извора, онда није требало ни почињати такав ујединитељски посао.

Редакција „Летописа“ жељела је да помогне договору о јединству. Она је чак навела и једну могућност – да се изабере латиница и екавштина. НИН је тада замјерио редакцији зашто то није истакла као најпрактичније рјешење! То је било враћање на онај стари приједлог „Шабачког гласника“ из 1885. који је касније ватрено заступао Јован Скерлић. Са закашњењем од 68 година повампирена је формула двојне нагодбе, која, разумије се, није водила рачуна о томе да нас у овој кући има више и да сви треба да одлучујемо о томе шта да се ради. Овако неповољна атмосфера утицала је на позване писце и научнике да у највећем броју бојкотују анкету. Из извјештаја Живана Милисавца на свечаној сједници („Летопис“, јануар 1955) види се да је позвано 110 а одазвало се свега 36 лица! Из Београда позваних 55, одговорило 11; из Загреба 44, – одговорило 19; из Сарајева четворица, одазвала се тројица; из Сплита три, јавио се један; из Новог Сада два, – одговорио један; из Цетиња један, – није одговорио. Дакле, ни у своме сједишту „Летопис“ као гласило Матице српске, није успио да добије одговор од обојице позваних. Живан Милисавец каже: „Нарочито није лако разумети апстиненцију београдских књижевника.“ Он се не пита – зашто се нијесу одазвали. У истом броју „Летописа“ је и списак званица за завршну дискусију. За тај састанак није позван нико из Црне Горе!

Као што се види, новосадска анкета је започета без нас. Тако је и завршена.

Анкета је трајала петнаест мјесеци. Дискутовало се: да ли да се пише српскохрватски, хрваткосрпски, српски или хрватски, да ли да се све ријешу латиницом и екавштином. Такав карактер имала је и завршна дискусија. Тек негдје касно, при крају (у „Летопису“ који те разговоре дословно преноси, на стр. 102) пренуо се Мате Храсте

и сјетио да осим Срба и Хрвата постоје и Црногорци и да је било, у најмању руку нетактично да се одмах последије рата издаје „Грамматика српског језика“, чији су аутори Стевановић и Алексић. Зато су у Закључцима, за разлику од првобитног приједлога, поменута сва три народа. Али за језик у службеној употреби наглашено је да се увијек морају истаћи „оба његова саставна дела“. А трећи? У даљем тексту Закључака ријеч је о даљем раду на спровођењу одлука па се помињу искључиво српски и хрватски стручњаци и институције. Такође, препоручује се да Срби и Хрвати уче оба писма, ћирилицу и латиницу. Зар је последије свега овога потребно доказивати да такав договор није водио рачуна о цијелом проблему језика, о свима који тим језиком говоре? Двије године касније М. С. Лалевић у књизи „Како се каже? Како се пише?“ наводи: „Кад се говори о нашем језику, мисли се на језик којим говоре Срби и Хрвати“. У пракси су се показале разлике које су биле прикривене. Тако је, у раду на Рјечнику, и последије Договора као и раније, узимана грађа из дјела црногорских писаца, али кад је требало да се то констатује, представници Матице српске су се томе успротивили. Тако је дошло до трагикомичне ситуације, да се, због Устава, одлука АВНОЈ-а и Програма СК признаје црногорска нација, али се њена књижевност приписује другом народу. Јасно је да с таквих „научних“ позиција није могуће извести на чистац ни особености језика Црногораца који нијесу створили варијанте, који не инсистирају на засебном језику, али су принуђени да се боре за очување особености свога језика који није више српски или хрватски него што је црногорски.

Кључ проблема је у томе што они који бране Новосадски договор, не увиђају да нас и тај Договор и оно што је слиједило иза њега присиљава да се опредјељујемо или лијево или десно, као да смо ми тас на нечијој ваги, као да једна од Матица може унапријед рачунати с нашом сагласношћу у акцијама које предузима без нашег знања и одобрења. Такав положај не одговара ни људском достојанству ни језичкој ситуацији.

Да на пространом подручју штокавског књижевног језика постоје разлике, то није ново. Вук у Рјечнику уз многе ријечи ставља ознаке мјеста или краја. Такође он ставља ознаке *ист.*, *зап. југоз.*, *јуж.* чиме разграничава дијалекте као код: *гудети*, *гудјети* и *гудити* или *загудети*, *загудити*, *загудјети* и *загуђети*. Оно што је код Вука

источни и западни дијалекат, то је сада источна и западна варијанта. Зашто онда Вуков јужни дијалекат не би био јужна варијанта по истој логици? да ли би се стало на само три варијанте?

Ми те варијанте нијесмо измислили али оне постоје, благословљене од политичких форума, и ово моје *нијесмо* не спада ни у источну ни у западну варијанту, – тамо га нема. А у обје те варијанте постоји исти облик *нисмо*. Присиљавати Црногорце, Херцеговце и друге да се опредјељују за источну или западну варијанту значи отворити међу њима непотребну расправу да ли ће уз ијекавштину прихватити и латиницу или уз ћирилицу екавштину, значи претендовати на језичку подјелу тих територија и њихову коначну дезинтеграцију. Да таква политика у Црној Гори не води ничему корисноме, показују и екавски уџбеници, и београдске акценатске дужине у говорном програму Радио-Титограда, које, додуше, не признаје источна варијанта, али су одомаћене у народном говору на њеном тлу (Бâr, Târa) и екавштина у поезији неких младих пјесника који живе у Црној Гори гдје тај изговор нема коријена у народу па не може имати никакво право грађанства ни у књижевном језику. Најновији догађаји око скупљања потписа за и против јужне варијанте показују да политика подјеле јединственог језика на источну и западну половину управо ствара ове неспоразуме, којих не би било да смо се сви, без притиска, сложили у било чему. Излаз из ове ситуације може бити само двојак: или ћемо ићи досљедно за варијантама или ћемо их избрисати. Ако постоји некакав трећи излаз, онда га треба рећи. Ја га не видим.

А читав овај неред и сва ова нервоза која доводи чак до физичких обрачуна има само један извор: Новосадски договор. Нијесмо учествовали у његовом формулисању али смо сада принуђени да се према њему одређујемо, бранећи се од покушаја асимилације, управо од онога што је, објективно, његова суштина. Независно од тога што је ко хтио. Највећа је невоља у томе што се тикве не ломе о главу онога ко их је садио већ се котрљају око ногу оних који би хтјели да иду својим путем па се сада спотичу и сударају и грде једни друге, умјесто да заједнички уклоне тикве.

Upravni odbor Matice hrvatske

MATICA HRVATSKA ODRIČE SE NOVOSADSKOG DOGOVORA¹

Matica hrvatska prihvatila je godine 1954. Novosadski dogovor, unatoč sumnjama i bojaznima koje su već tada postojale, vjerujući da on može poslužiti kao prilog boljim odnosima među narodima koji su svoje književne jezike izgradili na srodnoj dijalekatskoj podlozi i žive u federativnoj zajednici.

U godinama koje su od tada prošle to se uvjerenje nije potvrdilo. Novosadski se dogovor, naprotiv, pokazao neprikladan da se na njemu zasnjuju ravnopravni jezični odnosi. Polazeći od uopćene izjave o jezičnom jedinstvu, on je od samoga početka omogućivao samovoljna tumačenja pa i takva koja niječu samobitnost hrvatskog književnog jezika i tobože oslobađaju obveze da se poštuje njegova prostorna i povijesna cjelovitost. Zbog takvih se tumačenja Novosadski dogovor pretvorio u sredstvo za opravdavanje jezične neravnopravnosti i za nametanje srpskog književnog jezika ekavskog tipa. A gdje i nije bilo takve namjere, Novosadski dogovor se pretvorio u stalni izvor nesporazuma i u zapreku da se naša jezična stvarnost istinski uoči i znanstveno protumači. I u svakodnevnoj primjeni pokazao se kao neprikladan jer se jezična snošljivost može temeljiti samo na uzajamnom poštivanju individualnosti i prirodnih jezičnih prava, a ne na proglašavanju jedinstva pod svaku cijenu koje je često i nijekanje obojih.

¹ Tekst je objavljen u zagrebačkom časopisu „Kritika“, br. 17, ožujak–travanj 1971, str. 381. Budući da se u Crnoj Gori i danas priličan broj jezikoslovaca i kulturnih poslenika poziva na Novosadski dogovor, Redakcija je smatrala značajnim ponovno objavljivanje ovoga teksta da bi se pokazala današnja ništavnost toga dogovora, koji je prestao biti obavezujući onda kad ga se Matica hrvatska (kao jedna od dviju potpisnica) odrekla. – Prim. urednika.

Zbog svega toga Matica hrvatska odriče se Novosadskog dogovora smatrajući ga bespredmetnim i nevažećim jer ga je i povijesna zbilja već opovrgla, upravo kao i Bečki dogovor prije njega.

U Zagrebu, 16. travnja 1971.

Uprava Udruženja književnika Crne Gore

SAOPŠTENJE O JEZIKU¹

U posljednje vrijeme sve više se raspravlja i u najširim društvenim krugovima o problemima jezika i jezičkih varijanata i društveno-političkim reperkusijama koje iz toga proizlaze. I u Crnoj Gori ova pitanja postaju sve aktualnija. Nedavno je Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost održalo u Budvi godišnju skupštinu s kojom je objavilo saopštenje o jeziku. Prema informaciji „Politike“ od 1. februara o. g., Društvo smatra da Novosadski dogovor nije prevaziđen, i protivi se „stvaranju“ novih, pored „dve postojeće varijante srpskohrvatskog jezika, istočne i zapadne“. Društvo tvrdi „da dosad nisu dati ozbiljni naučni argumenti o postojanju crnogorske varijante, a još manje o postojanju crnogorskog jezika“. Ono, dakle, bez rezerve prihvata i odredbe Novosadskog dogovora po kojima se književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca razvio „oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba“, zaključak koji potpuno ignoriše Crnogorce („treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma“!), i ne predviđa učešće crnogorskih jezičnih stručnjaka u izradi „zajedničkog pravopisa“ („Nacrt pravopisa izradiće sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka!“).

Mi, međutim, ne možemo prihvatiti odredbe Novosadskog dogovora iz kojih proizlazi da su crnogorski pisci književni jezik naučili u Beogradu ili Zagrebu, i na tom tamo naučenom jeziku stvorili svoja djela. A gdje su onda naučili *književni jezik* Petar I, Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov Popović, Nikola Lopičić, Mirko Banjević, Mihailo Lalić, Radovan Zogović, Janko Đonović, Dušan Kostić i drugi crnogorski pisci? Nijesu li crnogorski pisci oduvijek govorili i pisali *svojim* jezikom, koji su naučili u *svojoj* kući, jezikom koji je stvarao i kojim govori crnogorski narod?

Novosadski dogovor danas se ne može smatrati neprevaziđenim. On nije ni bio pravi izraz naše jezične situacije. Jezik Crnogoraca nastajao

¹ Tekst je objavljen u zagrebačkom časopisu „Kritika“, br. 17, ožujak–travanj 1971, str. 378.

je u specifičnim ljudskim, društvenim i kulturno-istorijskim uslovima. Za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko vrijednih argumenata kao i za ostale varijante.

Ne može se osporiti pravo ni jednoj ni drugoj Matici da donosi ocjene o bilo kojem aspektu jezika. Matica hrvatska smatra da je Novosadski dogovor prevaziđen i da se danas mora računati sa četiri varijante tzv. srpskohrvatskog jezika, a Matica srpska ostaje pri odredbama Dogovora. Ne može se osporiti pravo ni Društvu za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore da se bavi pitanjima jezika i na način na koji to čini. Ali, treba imati na umu i politički aspekt ovog problema. Jer jezička ravnopravnost jedan je od osnovnih elemenata nacionalne ravnopravnosti. Pokušaj negiranja naše jezičke varijante i osporavanje prava na nacionalno ime za jezik kojim govore Crnogorci, često se svodi na negiranje crnogorske književnosti i nacije. Naše vrijeme je postalo svjesno „predrasuda“ tradicionalne lingvistike koja je u prošlosti dobrim dijelom (primjer negiranja makedonskog jezika!) služila političkim ciljevima vladajuće klase.

Imajući u vidu svu složenost pitanja koja iskrsavaju u raspravama o jeziku, izražavamo neslaganje s jednostranim i apriornim opredjeljivanjem (kod nas u Crnoj Gori) za stavove jedne ili druge matice umjesto za argumente koje one nude. Istovremeno se zalažemo za studiozno, principijelno razmatranje jezičkih problema i za pronalaženje rješenja koja će se zasnivati na modernim naučnim saznanjima i rezultatima društvenog progresa socijalističke zajednice naših naroda.

SADRŽAJ

Josip SILIĆ: Nikčevićeva Crnogorska gramatika	5
Radoslav KATIČIĆ: Dobromu junaku na spomen	15
Milica LUKIĆ: Vojislav P. Nikčević kao proučavatelj ćirilometodske problematike	19
Robert BOŃKOWSKI: Jezikoslovna istraživanja Vojislava P. Nikčevića i njihova recepcija u Poljskoj.....	33
Radoslav ROTKOVIĆ: Ne dođoše na megdan junački	47
Przemysław BROM: Ijekawica we współczesnym standardzie czarnogórskim	55
Vukić PULEVIĆ: Osvrt na probleme crnogorske fitonimije	65
Branko KUNA: Uljudnost i njezini učinci u komunikaciji	81
Loretana DESPOT: Zašto Hrvati Bibliju tiskaju tek u 19. stoljeću?	95
Milorad NIKČEVIĆ: Pogledi i refleksije o crnogorskom jeziku (u svjetlosti kodifikacije)	115
Rašid DURIĆ: Kroatizmi, srbizmi, bosnizmi i crnogorizmi na neutralnoj razini	123
Milica LUKIĆ: O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkome Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine.....	149
Ljudmila VASILJEVA: Osobnosti razvoja i savremeno stanje crnogorskoga jezika	195

SADRŽAJ

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ: Deklinacija ličnih zamjenica ja i ti u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća	213
Aleksandra BANJEVIĆ: Neke fonetske promjene u romanskim posuđenicama u govorima jadranske obale	231
Žarko L. ĐUROVIĆ: Normativna priprema za javnu upotrebu crnogorskoga jezika	245
Adnan ČIRGIĆ: Revizija podjele crnogorskih govora	253
Krsto PIŽURICA: Vojislav P. Nikčević kao njegošolog	267
Novak KILIBARDA: O Vojislavu P. Nikčeviću kao građaninu i naučniku	285
Vladimir VOJINOVIĆ: „Socijalni pisci“ u nastavnom planu Vojislava P. Nikčevića	295
Sanja MIŠKOVIĆ: Počeci književnonaučnog rada Vojislava P. Nikčevića	301
Milorad NIKČEVIĆ: Nad zaostavštinom Vojislava P. Nikčevića	307
Vojislav D. NIKČEVIĆ: Osuda paganske i institucionalizacija hrišćanske drame na prostorima Dukljanskog arhiepiskopata u III i IV vijeku	313
Milena IVANOVIĆ: Modernizacija narativnih tekstova Rista Ratkovića	339
Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ: Riječi - divovi (ogled o završnoj poetskoj fazi Mirka Banjevića)	349
Aleksandar RADOMAN: <i>Turska pisma</i> Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti	355

Čedomir BOGIĆEVIĆ: Akademik Vojislav P. Nikčević – sećanje na grandioznu i originalnu pojavu u crnogorskoj nauci i kulturi	361
Sreten ZEKOVIĆ: Vojislav P. Nikčević etnogenezom i objektivnim pristupom protiv subjektivističke teorije o crnogorskom narodu i naciji	367
Slaven BERTOŠA: Kulturalno-antropološki aspekti hajdučkog naseljavanja južne Istre (1671.–1676.).....	381
Alojz ŠTOKOVIĆ: Crnogorci katolici naseljeni u Istru tijekom XVI. i XVII. stoljeća	407
Stevo VUČINIĆ: Socio-politički razlozi osnivanja Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje	423
DODATAK	
sa Simpozijuma <i>Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića</i>	429
PORTRETI	
Крсто ПИЖУРИЦА: Антух Барац о Његошу	457
Adnan ČIRGIĆ: Doprinosa Danila Vušovića montenegristici	487
Šerbo RASTODER: In memoriam – Zlatan Čolaković	497
PRIKAZI	
Milorad NIKČEVIĆ: Spomenik braniteljima crnogorske časti i slobode	503
Adnan ČIRGIĆ: Jezikoslovlje u službi politike	511

SADRŽAJ

ARHIVA

Branko BANJEVIĆ:	
Bio je ljudina	557
Марко ШПАДИЈЕР:	
Анкета о изradi историје црногорске књижевности.....	561
Радослав РОТКОВИЋ:	
Новосадски договор – стварност или илузија	563
Управни одбор Матике хрватске:	
Матика хрватска одриче се Новосадског договора	567
Управа Удружења књижевника Црне Горе:	
Саопштење о језику	569

TABLE OF CONTENTS

Josip SILIĆ:
 Nikčević's Grammar of Montenegrin Language.....5

Radoslav KATIČIĆ:
 In Memory of a Hero.....15

Milica LUKIĆ:
 Vojislav P. Nikčević - A Researcher of Cyrillo-Methodian Issues.....19

Robert BOŃKOWSKI:
 Nikčević's Linguistic Research and Their Reception in Poland.....33

Radoslav ROTKOVIĆ:
 They Failed to Show up for the Duel47

Przemysław BROM:
 The Ijekav Dialect in the Contemporary Montenegrin Standard55

Vukić PULEVIĆ:
 Review of the Problems of the Montenegrin Fitonimy.....65

Branko KUNA:
 Politeness and its Effects in Communication.....81

Loretana DESPOT:
 Why did the Croatians Print the Bible no Sooner Than the 19th Century? ...95

Milorad NIKČEVIĆ:
 Views and Opinions on the Montenegrin Language (in Relation to its
 Codi-fication)115

Rašid DURIĆ:
 Croatisms, Serbisms, Bosnisms and Montenegrisms on a Neutral Level ...123

Milica LUKIĆ:
 About Glagolitism and Glagolism in Zagreb Catholic Church Journal
 from 1849 to 1900149

TABLE OF CONTENTS

Ljudmila VASILJEVA: Present Position of the Montenegrin Language and Characteristics of its Development	195
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ: The Declination of Personal Pronouns I and you in Bosnian Legal Documents from the 12th to 15th Century	213
Aleksandra BANJEVIĆ: Certain Phonetic Changes in Roman Borrowings in the Adriatic Coast Dialects	231
Žarko L. ĐUROVIĆ: The Normative Preparation for Public Use of the Montenegrin Language.....	245
Adnan ČIRGIĆ: The Revision of the Classification of Montenegrin Speeches	253
Krsto PIŽURICA: Vojislav P. Nikčević as a Njegošologist.....	267
Novak KILIBARDA: On Vojislav P. Nikčević as a Citizen and Scientist	285
Vladimir VOJINOVIĆ: Vojislav P. Nikčević on Authors of Montenegrin Social Literature Movement	295
Sanja MIŠKOVIĆ: Beginnings of Literary-Scientific Work of Vojislav P. Nikčević	301
Milorad NIKČEVIĆ: Vojislav P. Nikčević's Heritage	307
Vojislav D. NIKČEVIĆ: Condemnation of Pagan and Institutionalization of Christian Drama in the Area of Duklja Archiepiskopy in III and IV Century	313
Milena IVANOVIĆ: Modernisation of Narrative Texts by Risto Ratković	339
Svetlana KALEZIĆ-RADONJIĆ: Words – Giants (Essay on Final Poetic Phase of Mirko Banjevic)	349

Aleksandar RADOMAN:	
<i>Turska pisma</i> by Stjepan Zanović as the First Novel in the Montenegrin Literature	355
Čedomir BOGIĆEVIĆ:	
Academician Vojislav P. Nikčević - In Memory of Grand and Original Phenomenon of the Montenegrin Science and Culture	361
Sreten ZEKOVIĆ:	
By Means of Ethnogenesis and an Objective Approach to the Problem, Vojislav P. Nikčević Opposes a Subjectivistic Theory about Montenegrin People and Nation	367
Slaven BERTOŠA:	
The Cultural-Antropological Aspects of Brigand's Settling of the Southern Istria (1671-1676)	381
Alojz ŠTOKOVIĆ:	
Montenegrins Catholics in Istria During the XVI and XVII Century ...	407
Stevo VUČINIĆ:	
Socio-Political Reasons for Establishing of the Institute for Montenegrin Language and Philology	423
SUPPLEMENT	
From the Symposium <i>The Life and Work of Academician Vojislav P. Nikčević</i>	429
PORTRAITS	
Krsto PIŽURICA:	
Antun Barac on Njegoš	457
Adnan ČIRGIĆ:	
The Contribution of Danilo Vušović to the Montenegrin Studies	487
Šerbo RASTODER:	
In memoriam – Zlatan Čolaković	497

TABLE OF CONTENTS

REVIEWS

Milorad NIKČEVIĆ:

In Memory of Those who Fought for Montenegrin Honor and Freedom ...503

Adnan ČIRGIĆ:

The Linguistic Matters in the Political Context511

ARCHIVES

Branko BANJEVIĆ:

He Was a Great Man557

Marko ŠPADIJER:

A Questionnaire about the Preparation of History of the Montenegrin
Literature561

Radoslav ROTKOVIĆ:

The Novi Sad Agreement – Reality or Illusion563

Administrative Board of Matica hrvatska:

Matica hrvatska Renounces The Novi Sad Agreement567

Administration of The Writers Association of Montenegro:

Proclamation About Language569

Organizaciju simpozijuma *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića* i štampanje ovoga broja časopisa *Lingua Montenegrina* pomogli su:

- **Ministarstvo kulture, sporta i medija Crne Gore**
- **Hotel „Grand“ – Cetinje**
- **Vektra – Podgorica**
- **Fondacija Sv. Petar Cetinjski**
- **NLB Montenegrobanka Podgorica**
- **Security Guard Montenegro**
- **Uprava za nekretnine Crne Gore**
- **A.D. Plantaže „13. jul“**
- **Prijestonica Cetinje**
- **Glavni grad Podgorica**

Posebnu zahvalnost dugujemo gđinu **Tomu Kusovcu** i gđinu **Žarku Miniću** na nesebičnoj pomoći u organizaciji Simpozijuma.

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

icjj@t-com.me

Izdavač:
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević” – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik:
Adnan Čirgić

Lektura i korektura:
Jelena Šušanj

Prijevod:
Goran Drinčić

Tehnička obrada:
Darko Đurović

Štampa:
IVPE – Cetinje

Tiraž:
500

*CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81(497.16)

*LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja / urednik Adnan
Čirgić . - God. 2, br. 3 (2009) - . - Cetinje
(Ivanbegova 57) : Institut za crnogorski jezik i
jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, 2009 (Cetinje
: IVPE). - 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 - 2951/2).